

TARİX VƏ ONUN PROBLEMLƏRİ

4

BAKİ - 2025

“Milli ideologiyamız, şübhəsiz ki, tarixi keçmişimizlə, millətimizin adət-ənənələri ilə, xüsusiyyətləri ilə, xalqımızın, dövlətimizin bu günü və gələcəyi ilə bağlı olmalıdır”.

Heydər ƏLİYEV

TARİX VƏ ONUN PROBLEMLƏRİ

1997-111

HISTORY AND ITS PROBLEMS

ИСТОРИЯ И ЕЁ ПРОБЛЕМЫ

NƏZƏRİ, ELMİ, METODİK JURNAL

ISSN 2708-0641 (print)
2708-065X (online)

4

ADİLOĞLU
BAKİ – 2025

Baş Redaktor - **Əsməd İmamməmməd qızı Muxtarova - Bakı Dövlət Universiteti**
Baş redaktorun müavini - **İsmayıl Məhəmməd oğlu Məmmədov - Bakı Dövlət Universiteti**
Məsul katib - **Məmmədağa Ələkbər oğlu Baxışov - Bakı Dövlət Universiteti**

Redaksiya heyəti (əlifba sırası ilə)

Axundova Nərgiz Çingiz qızı - AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
Andrzej L.Bonusiak - Jeşuva Universitetinin Tarix İnstitutu (Polşa)
Barış Özdal - Bursa Uludağ Universiteti (Türkiyə)
Dadaşov Əmrəh Nemət oğlu - Bakı Dövlət Universiteti
Danish Miroslav - Bratislava Komenski Universiteti (Slovakiya)
Əliyeva Sevinc İsrəfil qızı - Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Əliyev Qabil Əli oğlu - Bakı Dövlət Universiteti
Əlizadə Hikmət Əbdül oğlu - Bakı Dövlət Universiteti
Hacıyev İsmayıl Muxtar oğlu - AMEA Naxçıvan bölməsi
Hacıyev Sani Tofiq oğlu - Bakı Dövlət Universiteti
Hatice Palaz Erdemir - Manisa Calal Bayar Universiteti (Türkiyə)
Hüseynova İradə Mehtiqu lu qızı - Bakı Dövlət Universiteti
Hüseynova Lalə Cavid qızı - AR Prezidentinin İşlər İdarəsi Siyasi sənədlər arxivi
İsgəndərov Anar Camal oğlu - Bakı Dövlət Universiteti
Qasımlı Musa Cəfər oğlu - Bakı Dövlət Universiteti
Quliyeva Nərgiz Məlik qızı - AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu
Kvitsiani John Jokiyeovich - İ.V.Cavaxişvili adına Tbilisi Dövlət Universitetinin "Qafqazşünaslıq" Elmi-Tədris İnstitutu (Gürcüstan)
Mahmudov Yaqub Mikayıl oğlu - Bakı Dövlət Universiteti
Mamoulia Georges Quramovich - Sosial Elmlər üzrə Ali Araşdırmalar Məktəbi (Fransa)
Məmmədli Sabir Rza oğlu - Bakı Dövlət Universiteti
Mirabdullayev Adil Mirabdulla oğlu - Bakı Dövlət Universiteti
Mohammad Salmansızadəh - Təbriz Universiteti (İran)
Turichin İqor Victoroviç - Moskva Tarix, İqtisadiyyat və Hüquq Elmi-Tədqiqat İnstitutu (Rusiya)
Vəlixanlı Nailə Məmmədli qızı - Azərbaycan tarix muzeyi
Yusifzadə Sevinc Ziya qızı - Bakı Dövlət Universiteti
Zeynalov İbrahim Xudaverdi oğlu - Bakı Dövlət Universiteti

Web-sayt: <https://tarixveonunproblemleri.az/>

Redaksiya ilə əlaqə: TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

Şəhadətnamə № 0060079 (1997)

©Lisenzia ser.AB - №22477

MÜNDƏRİCAT

QƏDİM DÖVR VƏ ORTA ƏSRLƏR

MƏMMƏDOV N.	<i>Qubadlı Azərbaycanın qədim yaşayış məskənidir</i>	5-11
MƏHƏMMƏDLİ E.	<i>Roma imperiyasının Qafqaz siyasətində alanlar məsələsi (I-II əsrlər)</i>	12-16
MƏMMƏDLİ E.	<i>Mehranilər sülaləsi dövründə Qafqaz Albaniyasının diplomatik əlaqələri</i>	17-22
ƏMİRLİ İ.	<i>Dünya xalqlarında politeizm</i>	23-26

YENİ DÖVR

OSMANLI M.	<i>XIX əsrin I yarısında Rusiyanın Cənubi Qafqazın mənimsənməsi sahəsində həyata keçirdiyi siyasəti həmin siyasətin tərkib hissəsi olan köçürmə və ruslaşdırma siyasətinin Cənubi Qafqaz regionuna təsiri və nəticələri</i>	27-30
ƏHMƏDOVA E.	<i>Şimali Azərbaycanda sənayenin modernləşməsi (1870-1890)</i>	31-45
NADİROV A.H.	<i>Legacy of Ahmed bey Agaoglu: a historical-political study of the challenges of democratic governance in the Turkic world</i>	46-52
HÜSEYNOVA G.	<i>General Hüseyn xan Naxçıvanskiinin ictimai fəaliyyətinin Naxçıvan dövrü</i>	53-59
MUSTAFAYEVA Ş.	<i>XIX-XX əsrin əvəllərində fransız geosiyasəti və Cənubi Qafqaz</i>	60-64

MÜASİR DÖVR

RUİNTƏN S.F.	<i>1918-1920-ci illərdə Türkiyə - İngiltərə münasibətlərində Cənubi Qafqaz məsələsi</i>	65-77
SULEYMANOVA M.	<i>The 1921 Treaty of Kars: Determination of Nakhchivan's status and Turkey's position</i>	78-83
MƏMMƏDOV C.	<i>Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında xalqın tarixi keçmişi</i>	84-92
AXUNDOVA T.R.	<i>Türkiyənin II Dünya müharibəsi illərində iqtisadi vəziyyəti</i>	93-101
GÜLƏLİYEV A.	<i>Soyuq müharibədən sonra dövlətlərarası münasibətlərin beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsi məsələləri</i>	102-106
QULİYEV C.	<i>Milli qurtuluş amallı qayıdış</i>	107-113
АББАСОВ Т.Н.	<i>Падение режима Б.Асада и новые сирийские реалии</i>	114-119
İSMAYILOV Ş.	<i>Azərbaycan və Türkiyə siyasi əlaqələri</i>	120-129
KƏRİMOVA E.	<i>Çin Xalq Respublikasının Cənubi Qafqazla əlaqələrində Gürcüstan Respublikasının iştirakı</i>	130-133
BAXIŞOV M.	<i>Avropa İttifaqı ilə İngiltərə arasında münasibətlərin inkişafı, xüsusiyyətləri və Brekzit</i>	134-139
MARİFLİ A.M.	<i>Antiterror əməkdaşlığının global çərçivəsi: koalisiya institutlarının inkişaf dinamikası və əsas funksiyaları</i>	140-150
АХМЕДОВА З.А., АМАНОВА Э.М.	<i>Государственное регулирование миграции в Азербайджанской Республике</i>	151-155
HÜSEYN B.	<i>Rusiya-Ukrayna müharibəsi Böyük dövlətlərin qarşılıqlı kontekstində</i>	156-162
KƏLBİZADƏ E.	<i>Ermənistan və İran arasında nəqliyyat layihələri: iqtisadi reallıqlar və sistemli uğursuzluqlar (1991-2020-ci illər)</i>	163-168
MƏMMƏDOV R.M.	<i>Azərbaycan-Türkiyə humanitar əməkdaşlığı: strateji əsaslar və inkişaf perspektivləri</i>	169-172
EHAB MOHAMED JABER ISMAEL	<i>How media influences foreign policy decisions in global power struggles</i>	173-177
MƏMMƏDOVA Ş.	<i>1945-1953-cü illər Azərbaycan SSR-də sovet siyasi rejiminin sərtləşməsi</i>	178-186
ГУСЕЙНЛИ Р.	<i>Терроризм как глобальная проблема современности</i>	187-192
ƏHMƏDOVA Ş.M.	<i>2009-2016-cı illərdə Qazax rayonunun sosial-iqtisadi inkişafı</i>	193-197

CƏFƏRLİ A.	<i>2003–2018-ci illərdə Azərbaycan meşə və mebel sənayesi kompleksinin transformasiya prosesi</i>	198-206
HÜSEYNOVA Ü.	<i>Böyük Britaniyada mətbuatın ümumi səciyyəsi</i>	207-210
QƏHRAMANOVA X.C.	<i>Heydər Əliyev siyasətində diaspora amili: Ukraynada Azərbaycan diasporunun təşkilatlanması</i>	211-217
AĞAMALIYEV M.	<i>Qərbi azərbaycanlılarla bağlı həqiqətlər Azərbaycan diasporunun fəaliyyətində</i>	218-224
АСКЕРЛИ А.И.	<i>Арктический совет и кризис международного сотрудничества. Дипломатия в эпоху новой поляризации</i>	225-230
SALAYEV E.	<i>Dövlət idarəciliyinin formaları: nəzəri əsaslar və praktiki tətbiqlər</i>	231-237
ƏFƏNDİYEV K.	<i>Ermənistan və Qazaxıstan arasında siyasi-diplomatik əlaqələrin inkişaf dinamikası (1991–2025)</i>	238-242
МЕХБАЛИЙЕВ М.	<i>Dövlət idarəciliyində kadr potensialının rolu</i>	243-246
МAMEДОВ Н.Э.	<i>Версаль: попытка построить мир или отложенная война</i>	247-251
ARXEOLÖGİYA, ETNOQRAFİYA, MUZEYŞÜNASLIQ		
DADAŞOV Ə.N.	<i>Azərbaycan abidələri içərisində tunc dövrünə aid ilk təsərrüfat biçin aləti</i>	252-255
БАЛИЕВА Г.	<i>Узоры на парадной керамике из поселения Узерликтене эпохи средней бронзы</i>	256-259
İMANZADƏ Ə.	<i>Amazonun yerli xalqları və onların etnik xüsusiyyətləri</i>	260-266
AĞAYEVA X.	<i>Qərbi Azərbaycanda tarixi abidələr</i>	267-277
MƏNBƏŞÜNASLIQ, TARİXŞÜNASLIQ, TARİXİ ÇOĞRAFİYA, DEMOQRAFİYA, METODİKA		
QƏRİBOV M.	<i>“İrşad” qəzetində Əhməd Ağaoğlunun milli-ideoloji görüşləri</i>	278-283

UOT 94(479.24); UOT: 727/479.243 / “94-99”

NAZİM MƏMMƏDOV

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun
“Qarabağ müharibələri tarixi və Böyük qayıdış hərəkəti” şöbəsinin
baş elmi işçisi, tarix elmləri doktoru, dosent
mamedov-n@yahoo.com

QUBADLI AZƏRBAYCANIN QƏDİM YAŞAYIŞ MƏSKƏNİDİR

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/111/5-11>

Qubadlının zəngin təbiəti, heyvanlar və bitkilər aləmi, bulaqları və mağaraları qədim insanların yaşaması üçün olduqca əlverişli idi. Burada qədim insanların izləri qalmış mağaralar vardır. Belə yerlər qədim insanların həm sığınacaq, həm də yaşayış yeri olurdu. Mağaralar insanları yağışdan, küləkdən, soyuqdan, vəhşi heyvanların hücumundan qoruyurdu. İnsanlar ovladıkları heyvanları mağaralarda yeyir, topladıkları bitkilərlə qidalanırdılar.

Açar sözlər: Azərbaycan, Qarabağ, Qubadlı, qədim yaşayış məskəni, mağaralar, məbədlər, körpülər, qalalar.

Giriş. Qədim türk yurdu olan Qubadlı ərazisi çoxsaylı tarixi abidələri və yaşayış məskənləri ilə əhatələnmişdir. Bunların içərisində qədim qəbiristanlıqlar, mağaralar, məbədlər, qalalar, Tağlı körpülər, türbələr var ki, bunlar Qubadlının daha qədim tarixə malik olduğunu sübut edir. Mənbələrdən birində göstərilir ki, “Kiçik Qafqazın cənub-qərbində, Qarabağ yaylasının ətəklərində yerləşən Qubadlı torpağının tarixi çox qədimdir... Qubadlının adı dörd əsr bundan əvvəl yaranmışdır. Qubadlı XVI əsrin sonunda Azərbaycana köçmüş Səlcuq türklərinə mənsub Qubad nəslinin adını daşıyır” [14, s.21]. Qubadlının zəngin və qədim tarixi keçmişi elmi tədqiqatlardan, xüsusilə də mütəmadi arxeoloji qazıntılardan kənarda qalmışdır. Qubadlının qədim tarixi abidələrindən və maddi-mədəniyyət nümunələrindən söhbət açarkən qeydiyyata alınmış yerüstü tikililərin və məişət əşyalarından ibarət tapıntıların təsviri ilə kifayətlənməli oluruq. Şimaldan Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti, şərqdən Quruçay və Köndələnçay mədəniyyətləri, qərbdən Naxçıvan mədəniyyəti, cənubdan Arazın Sağsahil ərazilərindəki zəngin mədəniyyət ocaqları ilə əhatələnməsi Qubadlının qədim tarixi keçmişə malik olduğunu söyləməyə əsas verir. Qubadlı ərazisində (Muradxanlı, Qaracallı və Əliquluuşağı kəndlərinin yaxınlığında) xeyli sayda təbii mağaraların olması onların hələ Paleolit dövründən məskunlaşdığını təsdiq edir. Bərgüşadçayın və Həkərinin axdığı vadilərdə və dağətəyi ərazilərdə bir-birinə yaxın məsafədə yerləşən bu mağaralar özünəməxsus məskən kompleksi təsiri bağışlayır. Azərbaycanda ibtidai insan düşərgələri olan belə mağaralar sonralar əhali tərəfindən müqəddəsləşdirilmişdir. Qubadlıdakı “Ağ kaha” və “Qara kaha” mağaraları belə ziyarətqahlardandır. Gavur dərəsindəki mağara məbədi bu növ memarlıq abidələrinin IV əsrə qədər istifadə olunduğunu göstərir. Bölgədəki qayaüstü təsvirlər e.ə. III-II minilliklərə aid edilir. Burada əks olunmuş ov səhnələri, maral və atların sxematik təsvirləri sakinlərin təsərrüfatında ovçuluğun aparıcı sahə olduğundan xəbər verir [22, s.11].

Qədim yaşayış məskəni olan Qubadlıdakı bütün tarixi qalaların, mağaraların, körpülərin, məbədlərin, məscidlərin erməni vandalları tərəfindən dağıdılması, öz fədakar əməkləri ilə illər boyu qurulan güzəranın tar-mar edilməsi, toplanan ictimai və şəxsi mülkiyyətin işğalçı Ermənistan “ordusu” tərəfindən talan edilməsi, əhalinin dədə-baba yurdundan didərgin düşməsi onlara böyük mənəvi zərbə oldu. Lakin itirilən mülk, varın sahiblərinin köçkün vəziyyətinə düşməsi Qubadlı rayonu sakinlərinin əzmini qıra bilmədi. Çünki onların güvəndiyi, uzaqgörən və müdrik dövlət başçısı, xalqın taleyinə biganə qalmayan Ümummilli lider Heydər Əliyev vardı. Ağır günlərdə yurd-yuvalarından didərgin düşmüş insanların yanında olduğunu bildirən Ümummilli lider Qubadlı rayonlarının işğalının üçüncü ildönümü ilə əlaqədar həmin bölgələrin ictimaiyyətinin nümayəndələri ilə görüşündə (1996-cı il 7 sentyabr) qubadlılara demişdi. “Qubadlı rayonu, ümumiyyətlə, maldarlıq rayonu idi, amma eyni zamanda orada tütüncülüüyü inkişaf etdirdik, həm də üzüm bağları saldıq. Rayonun iqtisadiyyatı nə qədər dəyişdi. Bütün bunlar insanlara yeni evlər, yeni mülklər tikmək, yaşayış şəraitini yaxşılaş-

dırmaq, mədəniyyəti inkişaf etdirmək üçün gözəl şərait yaratdı. Bunlar hamısı indi əldən gedibdir və bu mülkün, bu varın sahibləri qaçqın vəziyyətində respublikanın cürbəcür bölgələrində çadırlarda yaşayırlar. Bu, şübhəsiz ki, sizi də incidir, amma bilin ki, məni də həddən artıq incidir” [15, s.280].

Qubadlı qədim yaşayış məskənidir. Qubadlı ərazisində kəşfiyyat xarakterli ilk qazıntılar XIX əsrin sonlarına təsadüf edir. Hələ 1906-cı ildə rus arxeoloqu A.A.İvanovski Cənubi Qafqazın müxtəlif yerlərində Son Tunc-Erkən Dəmir dövrünə aid qutu qəbirlərin tədqiqi ilə məşğul olmuşdur. Maraqlıdır ki, o, Azərbaycanın digər bölgələrində tapılan qəbir avadanlığının bölgədə aşkar olunmuş qutu qəbirlərin materialları ilə eynilik təşkil etdiyini göstərirdi. Bu eynilik həmin dövrdə (e.ə. II minilliyin sonu – I minilliyin əvvəlləri) Qubadlıda eyni maddi mədəniyyətin – Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin yayıldığını təsdiq edir. Göyçə gölü hövzəsinin qutu qəbirlərindən tapılan kəllə sümüklərinin tədqiqi nəticəsində A.A.İvanovski buranın sakinlərinin dolixokefal baş quruluşuna malik olduğu qənaətinə gəlmişdir.

Arxiv sənədlərindən birində göstərilir ki, Qubadlının qədim yaşayış məskəni olan Xanlıq kəndi Qarabağ nümayəndəliyinin oturduqları mərkəz olub. Qarabağ xanı öz oğlunu Xanlıq kəndinə, Sarıyataqlı Mustafa xanı isə Sarıyataqdan Gürcülüyə qədər əraziyə nümayəndə seçib.

1944-cü ildə Qubadlıya qısamüddətli səfər zamanı arxeoloq İ.Cəfərzadə və memar İ.Şəblikin Əliquluuşağı kəndinin ətrafında siklopik tipli üç qala qeydə almışlar. Belə tikililər Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti üçün səciyyəvidir. 1989-cu ildə arxeoloq T.R.Əliyev Həkəri çayı üzərində tikilməsi planlaşdırılan su qovşağının əhatə edəcəyi sahəni nəzərdən keçirərkən, Tunc dövrünə aid “Maltəpəsi” adlı iri bir yaşayış məskəni, bir kurqan, orta əsrlərə aid yaşayış yeri, bir cüt qoç heykəli olan qəbiristanlıq qeydə almışdır. Həmin səfər zamanı Qubadlı rayonunun mərkəzində “Xırman yeri” adlı təpə də, nəzərdən keçirilmişdir. Bu nəhəng təpənin üstündə və yamaclarında dəvəgözü (obsidian) parçalarına və Tunc dövrü üçün səciyyəvi olan gil qab qırıqlarına rast gəlinmişdir. Azərbaycanın məşhur səyyahı Hacı Zeynalabdin Şirvani gəzdiyi yerlərin adlarını kitablarında qeyd edərkən Qubadlı ərazisindən də bir neçə qədim yer adlarını da öz kitabında yazmışdır (Goy qala, Quşçu düzü, Məmər məscidi və s.) [16, s.25].

Ümumiyyətlə, Qubadlı rayonunun ərazisində Son Tunc-İlk Dəmir dövrünə aid aşağıdakı abidələr qeydə alınmışdır: “Xırman yeri” adlı yaşayış məskəni (Qubadlı qəsəbəsi), Koroğlu qalası (Əliquluuşağı kəndi), Qalaça (Əliquluuşağı kəndi), Mal təpəsi (Muradxanlı kəndi).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Laçın və Kəlbəcər kimi eyni tarixi keçmişə malik olan Qubadlı rayonundakı abidələr də eyni quruluşa malikdir. Qubadlının qədim hissəsində Son Tunc-Erkən Dəmir dövrlərinə aid yaşayış məskənindən tapılmış arxeoloji abidələr, Əliquluuşağı kəndindəki evini dövrə aid 2 qala, Muradxanlı kəndindəki eyni dövrə aid daha bir qala, Əliquluuşağı, Balahəsənli və Zor kəndlərindəki IV əsrə aid sığınacaqlar, Mahmudlu kəndində qədim dövrə aid daha bir sığınacaq, Muradxanlı kəndində V əsrə aid Qalalı qalası, Gavur dərəsində IV əsrə aid mağara və Yazı yaylasında XIV əsrə aid Cavanşir türbəsi, Əliquluuşağı kəndində X əsrə aid Göy qala və XIX əsrə aid məzarlar, Damcılı kəndində XIII-XIV əsrlərə aid məzarlar, Gürcülər kəndində XVIII əsrə aid məzar, XIX əsrə aid Macəra ibadətqah bulaq kompleksi, eyni əsrə aid Dondarlı kəndindəki məscid, Hacıbədal körpüsü və digərləri Qubadlının qədim mədəni irsinə aid nümunələri idi [1].

Bundan başqa Kəlbəcər və Laçın kimi Qubadlı da Qafqaz Albaniyasının bir hissəsi olmuş, həmçinin Bəşərat, Məzrə və Yuxarı Cibihli kəndlərində Alban ibadətqahları var idi. Qubadlının arxeoloji abidələri, xüsusilə də qərribə görkəmli səkkiz küncü məzarlar XII əsrə aid idi. Dəmirçilər kəndindəki XIII-XIV əsrlərə aid məzarlar da eyni görünüşlü idi. Məşhur ruhanilərdən birinə aid olan bir nömrəli məzar iki pilləli fundament üzərində qurulmuş məbəd kimi tikilmişdi. Abidənin ön hissəsi daha səthi və üfqi tir və alaqaqıdan ibarət idi. Ön hissənin küncləri piramida şəkilli damla təməllənirdi. Məzarın divarları kəsmə daş üzlüklərlə örtülmüşdü. Daxili kümbəz və xarici dam arasındakı məkan od yandırmaq üçün olan boş kürələrlə doldurulmuşdu. Daxili divarda daş üzərində səthi relyefli naxışlarla bəzədilmiş mehrab var idi. 2 nömrəli məzar ellips formalı günbəzlə örtülmüşdü və çöl hissədən piramida şəkilli dama malik idi. Daxili məkan bir-birinin üzərində yerləşmiş 2 hücrəyə bölünmüşdü. Hündür olmayan sol hücrə sərdabə kimi istifadə edilirdi. Giriş qapısı sadə görünüşdə qurulmuşdu. Məzarın girişi şimaldan idi. Cənub divarda mehrab var idi [2]. Bu abidənin bədii məhiyyəti onun sadə məkan görünüşlü və simmetrik memarlıq proporsiyası ilə bağlıdır.

Qubadlı rayonundakı Türbə qədim tarixi abidələrdəndir. Gürcülü kəndindəki XVIII əsrə aid türbə 8 küncü bina olub üzəri 16 künc dam ilə örtülmüşdü. Bina 7,84 metr hündürlükdə, qeyri bərabər enlikdə olan fəsaddan ibarət olub, əhəngdaşı ilə tikilmişdir. Abidənin düzbucaqlı girişi çöl hissədən fərqli formalı sadə profilli alaqaşıya malik idi. Türbənin ətrafı qədim qəbiristanlıqdı. Məzarın içərisində, cənub hissədə bəzədilmiş mehrab var idi. Buradakı baş daşı yeri və giriş qapısının vəziyyəti, qəbrin qiblə istiqamətində olması, türbədəki qəbrin və ətrafdakı qəbiristanlığın müsəlmanlara aid olduğunu göstərirdi [9, s.61].

Bütün bunlarla yanaşı Qubadlı rayonunun Dəmirçilər kəndi ərazisində iki qülləvarı türbə var. Onlardan birincisi dağ çayı Ağa çayın sağ sahilində yerləşir. Türbə planda səkkizbucaqlı formada idi (bir tərəfi 1,9 m). İçəridə qapı gözü qarşısında üzə kiçik mehrab taxçası quraşdırılmışdı. İç divarlar yaxşı yonulmuş daşlarla üzlənmişdi. Türbənin iç hündürlüyü 4,5 metrdir. Türbənin bütün xana üzləri Elxanilər dövrünün Arazboyu türbələri üçün səciyyəvi olan çiyinli dayaz tağlar şəklində işlənmişdi. Şərq və qərb taxçalarının ortasında kiçik pəncərə gözləri qoyulmuşdu. Qapı, gözü yer səviyyəsindən 1,2 metr yüksəklikdə idi. Türbənin 5 metrə yaxın olan prizmatik korpusu səkkizüzlü piramidalı günbəzlə örtülmüşdü [21, s.10].

Qubadlı rayonundakı ikinci türbə də Arpaçayın sağ sahil yamacının yanında, Dəmirçilər və Dondarlı kəndləri arasındadır. Əlverişli yerinə görə türbə hətta uzaq yerlərdən də yaxşı görünürdü. Onun da planı səkkizbucaqlı formada idi. Tikinti materialı, inşaat texnikası və memarlıq həllinə görə bu abidə birinci türbə ilə eynidir. Yalnız ikinci türbənin ölçüləri bir qədər iri, xarici üzərindəki çiyinli dayaz taxçaların forması isə bir qədər fərqli idi. Bu türbələrin hər ikisi XIII-XIV əsrlərin abidələri hesab edilirdi.

Dondarlı, Məmər, Məhrizli, Dağtumas və digər kəndlərdə məscidlər, Xələc kəndində XV-XVI əsrlərə aid dini kompleks, Qayalı, Aşağı Xocamsallı, Boyunəkər, Dağtumas və Yusifbəyli kəndlərində məzarlar, Gavur dərəsində mağara ibadətqah (IV), Əliquluşağı kəndində Göy qala abidələri (V), Dəmirçilər kəndində iki türbə (XIV), Gürcülü kəndində türbə (XVII), Xocamsaxlı kəndində türbə (XVIII), Əliquluşağı kəndində mağara ibadətqah, Xocamsaxlı kəndində qala, Seytas kəndində Anabat və bir çox əfsanəvi abidələr (Oğlan-qız qayası, Sınıq körpü və digərləri) Qubadlının qədim tarixindən bəhs edir [17].

Digər abidələrlə yanaşı, Qubadlı bölgəsi qalaların sayına görə fərqlənir. Qubadlıda qalalar daha çoxdur. Onlardan biri Qalalı qəsri Əliquluşağı kəndində idi. Qalalı qəsri hər tərəfdən qayalarla əhatə olunmaqla, şimal tərəfdən yol var. Bu yol nəhəng daşlarla qorunur. Siklop hörgü qaya daşlarından tikilmişdi. Bir çox tikililərin izləri qalmaqla idi və qalanın arxa hissəsinin görünüşü sübut edirdi ki, qalalar yalnız müdafiə qurğusu, yəni düşməndən müdafiə məqsədilə istifadə edilməyib, həm də yerli sakinlərin daimi yaşayış məskəni olub.

Başqa bir qala Aşağı Xocamsaxlı kəndində yerləşir. Onun quruluş formasına görə IX-XII əsrlərə aid olduğu güman edilirdi, lakin burada Tunc və Orta əsrlər dövrünə aid çoxlu sayda saxsı qablar tapılması sübut edirdi ki, qədim dövrlərdən orta əsrlərədək bu ərazi yaşayış məskəni olmuşdur. Təpələr üzərində tikilmiş təbii istehkama bənzəyən qala şimal, cənub və qərbdən qayalarla müdafiə olunurdu. Bir qədər zəif olan cənub hissə yarım-dairəvi bürcləri olan 3 qala ilə müdafiə olunurdu. Qala yerli daşlardan tikilmişdi. Qala divarlarından başqa burada sığınacağa bənzər tikilinin qalıqları da var idi [19].

Onu da qeyd etməyimiz yerinə düşərdi ki, Qubadlı ərazisində vaxt ilə müdafiə məqsədi ilə tikilmiş tarixi keçmiş özündə əks etdirən gözətçi qalalar vardır. Çayzəmi dağının hündür yerində Qalacıq (Gözətçi qala), Xocamsaxlı ərazisində Qalacıq (Gözətçi qala), Qaralar kəndindəki istehkam qala, Əliquluşağı kəndində üzbəüz iki istehkam qala, Göyərçik kəndindəki Qalacıq, Əyin səngərinin hündür yerində qalacıq yeri, Yazı düzündə gözətçi qala, Çardaxlı kəndi ərazisində gözətçi qala və başqaları buna misal ola bilər ki, bütün bunlar Qubadlının qədim tarixə malik olduğuna əyani misaldır [5].

Bütün bunlarla yanaşı Qubad xanın, Hasan xanın, Fətəli xanın, Mustafa xanın, Sultan bəyin, Qorcu bəyin, İsgəndər bəyin, Behbud bəyin, Camal bəyin, Səlim bəyin, Nəbinin, Həcərin, Kişi Tavatın, Qaçaq Lətifin, Dəli Xanların, Əliyanlı Qəbilin və digər yüzlərlə mərd igidlərin adları bir daha təsdiq edir ki, Qubadlı qədim Azəri-Türk yurduudur.

Böyük fransız yazıçısı Aleksandr Düma “Qafqaz səfəri” əsərində yazır: “...Bu xalq vaxtilə mü-

zəffər olmuş, ürəyində indinin özündə də döyüşkən olaraq qalır. Hər hansı azərbaycanlı ilə bir şey barədə sövdələşəndə ondan imzalanmış sənəd tələb etməyə ehtiyac yoxdur. Söz verdi, qurtardı” (Aleksandr Düma bu gözəl sözləri xüsusi olaraq məğrur Qubadlı əhali üçün nəzərdə tutmuşdur – M.N.).

Qubadlının qədim yaşayış məskənlərindən biri də Dondarlı ərazisi olmuşdur. Kənd rayon mərkəzindən 6 kilometr cənubda, Bərgüşad çayının (Bazarçay) sağ sahilində, Bərgüşad silsiləsinin ətəyində yerləşir. Dondarlı toponimi qədim türkdilli dondar tayfasının adı ilə əlaqədardır. Antik mənbələrə görə, dondarlar e.ə. V əsrdən məlumdur. Strabona, Pliniyə, Plutarxa görə, dondarlar Şimalı Qafqazda və Azov dənizi sahillərində yaşamışlar. Azərbaycanda orta əsrlərdə dondar etnonimindən törənən toponimlər çoxdur. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının qəhrəmanlarından birinin adı Dəli Dondardır [18, s.26]. Əlbəttə bu faktın özü Qubadlının qədim yaşayış məskəni olduğunu təsdiq edir.

Qubadlının qədim yaşayış məskənlərindən biri olan Həkəri kəndi Həkəri çayı sahilində dağətəyi ərazidə yerləşir. Həkəri adına qədim mənbələrdə rast gəlinir. Alban tarixçisi Moisey Kalankatlı Babək hərəkatı ilə əlaqədar 831-ci il hadisələrindən bəhs edərkən Həkəri çayı sahilində Həkəri adlı yerin adını çəkmişdir. Həmin qala hazırda Qalacıq adı ilə məlumdur. İndi Türkiyə və İran ərazisində də Həkerilər yaşayırlar. Bəzi mənbələrdə Həkəri çayının adı Həkəri tayfalarının adı ilə bağlıdır. X-XII əsrlərdə ərəb mənbələrində Həkəri çayı Azad çay kimi göstərilmişdir [12, s.90].

Qubadlı rayonunda qədim Xalac tayfalarının oğuzlardan olması barədə məşhur “Divanü lüğət-üt-türk” əsərinin müəllifi Mahmud Kaşgari də geniş məlumat vermişdir. Müəllif bildirir ki, Makedoniyalı İsgəndərin Orta Asiyaya yürüşü zamanı türklərin xaqanı Şu adlı bir gənc olmuşdur. O, İsgəndərlə vuruşmaq istəməmiş və qoşunlarını geri çəkmişdi. Mahmud Kaşgarlı yazır: “Xaqan Şu ordusu ilə sovuşub gedəndən sonra orada çoluq-çocuğu ilə iyirmi iki nəfər qalmışdı. Bunlar gecə ikən heyvanlarını tapa bilmədikləri üçün gedə bilməmişdilər. Qeyd edək ki, “Dədə Qorqud” dastanında qazi ərənlər formasında işlənir [11, s.26]. Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə qazi “əriqət döyüşçüsü, mürid” mənasında işlənirdi. Səfəvilər qazilərə böyük imtiyazlar verirdilər, onlara yaşamaq üçün xüsusi yerlər ayırırdılar. Qızılbaş tayfaları içərisində qazilər (qazian) tayfası da vardır. Qubadlıdakı Qazian adlı toponim bu tayfanın adı ilə bağlıdır.

Həkəri çayının sahilində yerləşən Qubadlının qədim Padar yaşayış məntəqəsi oğuz-səlcuq tayfalarından biri olan padarlıların adı ilə bağlıdır. Padarlar Elxanilər (Hülakülər) dövründə XIII əsrdə Azərbaycana Orta Asiyadan gəlmişlər. Təxminən 8 əsr bundan əvvəl İran səltənəti monqolların əlində olan vaxt onlar hakimiyyəti qoruyub saxlamaq üçün Türküstandan 200 min ailəni, ağ hun tayfasına mənsub olan qayı türklərini İrana və Azərbaycana köçürmüşlər. Həmin qayı türklərinin tərkibində qacar, əfşar, çobanı, ustac, callı qəbilələri ilə birlikdə padar ailələri də olmuşdur. Sonralar padarlar başqa ərazilərə də köçüb çoxlu kəndlər bina etmişlər. Padarların mənşəyi oğuz tayfaları ilə bağlıdır. Bəzi alimlərə görə (akademik İ.M.Meşşannikov və başqaları) padar oykonimi e.ə.VIII əsrdə Urartu kitabələrində adı çəkilən Patari oykonimi də əlaqədardır [3].

Özünün qədimliyi ilə seçilən Tatar kəndi Qubadlıda, Qarabağ silsiləsində dağətəyi ərazidə yerləşir. Toponim özündə türk tayfaları olan tatarların adını əks etdirir. Erkən orta əsr abidələrinə aid Orxon-Yenisey kitabələrində də tatarların adı çəkilir. Tatar etnonimi ilk dəfə VI-IX əsrlərdə Baykal gölündən cənub-şərqdə köçəri həyat sürən monqol tayfaları arasında meydana gəlmişdir. XIII əsrdə monqol işğalları dövründə tatarların adı avropalılara da məlum oldu. XIII əsrin 30-cu illərindən monqol işğalları zamanı Azərbaycana gəlmiş tatarların bir qismi sonralar burada məskunlaşdılar. Tatar tayfası monqol işğallarında iştirak etmişlər. Monqol tarixi tədqiqatçısı Rəşidəddin monqol yürüşlərində iştirak edən tayfalar sırasında tatarların da adını çəkir.

Qubadlının Yazı düzündə kiçik bir təpənin üstündə qədim bir qəbiristanlıq var. Bu qəbiristanlığın ortasında İkinci Dünya müharibəsi dövrünədək hündür bir türbə olduğunu yaşlı əhali xatırlayır. Bu türbəyə el arasında Cavanşir Ata günbəzi deyilirdi. Günbəz müharibə dövründə hərbi geyimli adamlar tərəfindən guya yaxınlıqda qovulmuş geodeziya nişanına mane olduğuna görə dağıdılmışdır. Camaat arasında gəzən rəvayətə görə, Cavanşir Ata türbəsi və onun ətrafındakı qəbiristanlıq ərəblərin o ərazilərini işğal edərkən yerli əhalinin qəhrəmanlığını əks etdirən xatirə abidəsi kimi tikdirilmişdir [20, s.71].

Qaralar kəndinə yaxın yerdə Həkəri və Bərgüşad çayının qovşağında yerləşir. Qalaya yol Həkəri çayının alt hissəsi ilə keçirmiş. Qalanın tam ortasından qalanın içərisinə doğru pilləkənlər olmuşdur.

Qala tamamilə yandırılmış, məhv edilmişdir. Qaladan baxanda bütün ətraf kəndlər, hətta İran ərazisində olan bütün kəndlər görünür. Qala gözətçi, müşahidə məqsədi ilə tikilmişdir. Dövrümüzdə gəlib çatan məlumatlara görə, Babəkin müdafiə istehkamlarından biri də burada yerləşmişdi. Babəkin xilafətin sərkərdəsinə əsir düşməzdən qabaq Qubadlıdakı Hindiverd qalasına gəlməsi bildirilir.

Qubadlı rayonu ərazisində qədim albanların yaşadığını sübuta yetirən maddi-mədəniyyət nümunələri vardı. Belə ki, Qubadlı rayonunun Yuxarı Cibikli, Məzrə kəndlərində qədim alban kilsələrinin binaları işğala qədər qalırdı. Amuduq kəndinin yuxarı hissəsində yüksək çıxılmaz sıldırım təpə üzərində kilsə tipli qəbirüstü abidə var idi. Bu abidə yaxınlığında sal qaya üzərində azca su tutan çökəkdə həmişə su olurdu, hətta təmizlədikdən sonra da buraya yenidən su yığıldığından yerli əhali bunu pir kimi müqəddəs hesab edirdi [4].

Qubadlı rayon ərazisində olan Gavır dərəsi, Qavır qalası, Kavır yurdu, Gavır kahası kimi qədim yer adları F.Sumerin "qeyd"lərində öz əksini tapmışdır. Bu adlar Oğuz və Qıpçaqlarla əlaqələndirilir. Oğuzların özlərinə düşmən saydıqları kafirlərin adları da Türk mənşəlidir: Dəmir yaylı Qıpçaq Məlik, Qara Arslan, Qara Təkur və digərləri. Bütün bunlar F.Rəşadəddinin "Oğuznamə"sində də eyni şəkildə qeyd edilmişdir. Özünün Rəşadəddin "Oğuznaməsi" ilə türk aləminə əbədi bir abidə bəxş etmişdir. Müəllif, həmin əsərində Oğuzların tarixi yerləri, oğuz tayfa adlarının mənaları, inancaları haqqında geniş məlumat vermişdir. "Oğuznamə"dəki saysız-hesabsız yer adları elm üçün, araşdırmalar üçün çox faydalıdır. Məsələn: Qubadlı rayonunun ərazisində olan Arançay (Həkəri), Aslan düzü (Məmər), Gavır dərəsi (Məmər), Qanlıca (Zəngəzur), Quqarcik (Göyercik), Anabat (Cibikli), Aladin (Tatar) və digərləri bu qəbildəndir [23, s.32].

Bütün bunlarla yanaşı qədim yazı nümunələrimizdən biri sayılan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında da yuxarıda adları qeyd olunan qədim yer adları, həmin dastanın onomistikası ilə səsləşən coğrafi adlar Qubadlı rayonunun ərazisində bu gün də yaşamaqdadır. Göyercik, Göyərəbbas, Göyyal, Göy təpə. Bu adlara digər türk ellərində də rast gəlmək mümkündür [8, s.80].

Maraqlıdır ki, Köyər etnoniminə formaca oxşar müxtəlif sözlərlə bağlı gürcü alimləri də müxtəlif yazılarla çıxış ediblər. Ancaq Gürcü alimləri həmin qədim yaşayış məskəni türklərin yaşadığı coğrafi ərazi kimi adlanmışdır. Ümumiyyətlə, Göyər Quqar toponiminin türk mənşəli olması barədə ermənilər susurlar. Ancaq imtina da edə bilmirlər [7, s.40]. Çünki həmin oykonimin adı çox qədimdir və həm də Türklərin yaşadığı coğrafi ərazilərdə əks olunmuşdur. Ermənilərin sayıqladığı fikirlər, əlbəttə, əsassız fərziyyələrdən başqa bir şey deyildir. Göyercik toponimi yalnız türk dilləri üçün xarakterikdir.

Qubadlı rayonunda Əliquluşağı kəndində orta əsrlərə aid Qalalı adlı müdafiə qalası var idi. Qalanın tikinti qalıqları son zamanlara qədər qalmışdı. Qalanın kənarında yaşayış məskənlərinin qalıqları olan "Qan qışlaq", "Ulu qışlaq" da yerləşir. Həmin ərazidən böyük küplərlə bərabər qəbirlərdən bəzək əşyaları çıxmışdı (Şirəli muncuqlar, şirəli qablar). Hətta yuxarıda sözügedən ərazidə mərtəbəli qəbirlərə də rast gəlinmişdi [21, s.84].

Qubadlı rayonunun Göyercik kəndi ərazisində Quşçu düzündə Quşçu İmamzadə abidəsi yerləşir. Onuncu İmam Əliyən Nağının övladlarının dəfn olduğu yer ehtimal edilir. Həmin ərazidə 1424-cü ilə aid digər abidələr də var. Təkcə Qubadlı rayonunun əhalisi yox, digər rayonlar və müxtəlif respublikadan gələn insanlar Quşçu İmamzadəsini ziyarət edirdilər. Ziyarətgha yığılan vəsait xəstələrə və kasıblara paylanmış.

Qubadlı rayonunun Müskanlı, Dondarlı kəndlərində, Qazan dərə, Qazanyal əraziləri mövcuddur. Biz Qazan adına Musa Kalankatlının "Albaniya tarixi" əsərində rast gəlirik. Eramızın əvvəlindən xəbər verən "Alban tarixi" əsərindən görünür ki, Qazan xanın Qubadlı zonası ilə birbaşa əlaqəsi olmuşdur. Onu da qeyd edək ki, Zəngilan, Qubadlı rayonlarında bu adda 5-dən artıq yer-yurd adları mövcuddur. Deməli, Qazanla əlaqədar 2 mühüm fakt bir-birini təsdiqləyir [6, s.70]. Əvvəla, alban tarixində Qazanın bu ərazilərə gəlməsini sübut edir. İkinci, bölgədəki Qazangəl dağı tam şəkildə Qazanın bu ərazidə olmasına işarədir [13, s.18].

Qubadlı rayonunun Dondarlı kəndində 1732-ci ildə Nadir şah tərəfindən inşa etdirilmiş məscid var. Həmin vaxt Şirvandan Zəngəzura gələn Nadir şah tikdirdiyi bu məsciddə ibadət etmişdir. 1916-cı ilə kimi həmin məscid fəaliyyətini davam etdirmişdir. Qədim tarixə malik olan Dondarlı məscidi 1993-cü ildə Ermənistan silahlı birləşmələri tərəfindən işğal edilmiş və dağıdılmışdır.

Qubadlı rayonunun Dəmirçilər kəndində XIV əsrə aid olan iki türbə vardır. Türbələrin daxili gözəlliyi ilə yanaşı, xarici görünüşü də diqqəti cəlb edirdi. Onun üzərində sanki at ayaqlarının izləri həkk olunmuşdur. Bu tarixi abidələr 31 avqust 1993-cü ilə qədər olduğu kimi qorunub saxlanmışdı.

Bütün bunlarla yanaşı Qubadlı rayonunun Gürcülü kəndi yaxınlığında səkkiz bucaqlı tam salamat qalmış qədim türbə vardı. Türbənin ətrafı qədim qəbiristanlıqdır. Giriş qapısı ilə üzbəüz divarda olan çökək hissə başdaşı formasındadır. Başdaşının yeri və giriş qapısının vəziyyəti, buradakı qəbirin qiblə istiqamətində olması türbədəki qəbrin və ətrafdakı qəbiristanlığın müsəlmanlara aid olduğunu göstərir. Türbə qədim tarixi memarlıq abidəsi kimi işğala qədər qorunmuşdur [8, s.46].

Nəticə: Beləliklə, apardığımız tədqiqatlar Qubadlının qədim insanın meydana gəlməsi formalaşmasını sübut edən zəngin elmi məlumatlar və maddi mədəniyyət nümunələri aşkar olunmuşdur. Qubadlıdakı təbii mağaralar, iqlim şəraiti, meşəliklər və heyvanlar aləmi ərazidə qədimdən yaşayışın mövcudluğunu şərtləndirən amillər idi. Çox təəssüflər olsun ki, Ermənistan silahlı birləşmələri Qubadlıni işğal etmiş və burada qədimliyi, türkçülüğü sübut edən nə varsa dağıdılmış yandırılmış və ya qarət edilmişdir. Qubadlı rayonunun işğalını təəssüf hissi ilə qarşılayan Ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının bu bölgəsinə və buranın sakinlərinə münasibətini belə ifadə edirdi: “O torpaqlar əməksevər insanların qeyrət, bərəkət ünvanı idi. Qubadlılar Qarabağa, Laçına, Kəlbəcərə Ermənistandan gələn yolun üstündə möhtəşəm qala kimi dayanmışdılar. Onun işğalından da bərk sarsıldım” [15, s.280]. Sevindirici hal ondan ibarətdir ki, bu gün Qubadlı rayonu işğaldan azad edilmişdir və burada dinamik quruculuq və bərpa prosesi sürətlə davam edir. Artıq Qubadlı camaatı öz doğma yurdlarına qayıdırlar.

ƏDƏBİYYAT

1. ARDA. F.379, s.1, i.2483, v.7.
2. ARDA. F.970, s.1, i.253, v.16.
3. ARPİİSSA. F.62, s.1, i.42 v.9.
4. ARPİİSSA. F.62, s.16, i.84 v.6.
5. ARPİİSSA. F.62, s.2, i.270 v.10.
6. Avşarova İ., Pirquliyeva Q. Qafqaz arxeologiyası. Bakı, 2010.
7. Azərbaycan arxeologiyası (altı cildə). I cild. Daş dövrü. Bakı, 2008.
8. Azərbaycan Respublikasının ərazisində dövlət mühafizəsinə götürülmüş daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin əhəmiyyət dərəcələrinə görə bölgüsü. Bakı, 2001.
9. Azərbaycan tarixi (yeddi cildə). Birinci cild. (ən qədimdən – b.e. III əsri). Bakı, 1998.
10. Алиев В.Г. Кувшинные погребения античного периода в г. Нахичеван // Изв. АН Азерб. ССР, серия истории, философии и права, 1976, №1.
11. Алиев И. О первых племенных союзах на территории Азербайджана. Баку, 1959.
12. Алиев И. Очерк истории Атропатены. Баку, 1989.
13. Göyüşov R. Arxeologiya və din. Bakı, 1965.
14. Coğrafi adlar. “Azərnəşr”, 1982, s.21.
15. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. Bakı, 1998, s.280.
16. Əliyev T.R. Azərbaycanın cənub-qərb bölgəsinin arxeoloji tədqiqinə dair // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası, 2003, №1.
17. Джафарзаде И., Щерблякин И. Губадлинская экспедиция (IX. 1944). Научный Архив Институт Истории (НАИИ) АН Азербайджана, ф.1, оп.2.
18. Qədim Azərbaycan tarixi mixi yazılı mənbələrdə (tərtib və tərcümə edən, ön sözün və şərhlərin müəllifi S.M.Qaşqay). Bakı, 2006.
19. Rəsuloglu T. Zəngilandan təsadüfi tapıntılar / Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiya elmlərinin son nəticələrinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. Bakı, 1992.
20. Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri. Bakı, 2000.
21. Ивановский А.А. По Закавказью. Археологические наблюдения и исследования 1893, 1894 и 1896 гг. // Материалы по археологии Кавказа. Выпуск VI. Москва, 1911.
22. Mahmudov Y., İsaqov M. Qubadlı: Qədim Azərbaycan torpağı, Zəngəzurun qapısı. Bakı, “Turxan”,

2013, 424 s.

23. Очерки по древней истории Азербайджана. Баку, 1956.

НАЗИМ МАМЕДОВ

Старший научный сотрудник отдела

*«Истории Карабахский войн и Движения Великого Возвращения»
Института Истории и Этнологии и имени А.А.Бакиханова НАНА,*

доктор исторических наук, доцент

ГУБАДЛЫ – ДРЕВНЕЕ НАСЕЛЕНИЕ В АЗЕРБАЙДЖАН

Богатая природа Губадлы, животный и растительный мир, источник и пещеры были очень подходящими для проживания здесь деревнях людей. В Губадлинского района есть пещеры в которых сохранились седы пребывания деревнях людей. Такие места были одновременно убежищами и местами проживания деревнях людей. Пещеры защищали людей от холода и нападений диких животных, а пищу собранную в этих пещерах, люди употребляли пищу.

Ключевые слова: Азербайджан, Гарабаг, Кубадлы, деревний, жилище, пещеры, храмы, мосты, гробницы, замки.

NAZIM MAMMADOV

Senior Researcher of the Department of

*“History of the Karabakh Wars and the Great Return Movement”
of the Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov of the ANAS,
Doctor of Historical Sciences, Associate Professor*

GUBADLI IS AN ANCIENT SETTLEMENT IN AZERBAIJAN

The rich nature of Gubadli, its fauna and flora springs and caves were very favorable for ancient people to live here. There are caves in the territory of Gubadli with traces of ancient people. Such places were both shelters and places of residence for ancient people. Caves protected people from the cold and attacks by wild animals, and people ate the food they collected in these caves.

Keywords: Azerbaijan, Karabakh, Gubadli, ancient settlement, caves, temples, brigs, tombs, castles.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 15 aprel 2025-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 30 noyabr 2025-ci il.

Rəyçilər: t.e.d. Mais Əmrahov, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 94

ELÇİN MƏHƏMMƏDLİ

*AMEA.A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun kiçik elmi işçisi,
Azərbaycan Universitetinin doktorantu
mhmdli95@inbox.ru*

ROMA İMPERİYASININ QAFQAZ SİYASƏTİNDƏ ALANLAR MƏSƏLƏSİ (I-II ƏSRLƏR)

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/111/12-16>

I əsrdən etibarən müxtəlif mənbələrdə adı tez-tez çəkilən alan tayfaları Qafqaz ərazisinə hücumlar etmiş və talanlar törətmişdilər. 72–74 və 135-ci illərdə baş vermiş iki böyük yürüş xüsusilə genişmiqyaslı idi. Cənubi Qafqazda siyasi sabitliyi pozan bu hücumlar Roma imperiyasının diqqət mərkəzinə çevrildi. Xarici siyasətin əsas istiqaməti bölgəni daimi nəzarət altında saxlamaq və burada hakim olan yerli hökmdarları imperiyanın vassalına çevirmək idi.

Açar sözlər: Xəzər qapıları, Arrian, Kappadokiya, alban çarları.

Giriş. Yeni eranın I əsrinin sonlarından IV əsrə qədər olan zaman kəsiyində izlərinə rast gəldiyimiz alanlar, Azov dənizindən başlayaraq, Aşağı Don və İdil hövzəsi daxil olmaqla, Qafqaz dağlarına qədər uzanan çöllərdə hökmranlıq etmişlər. Bölgədə güclü hakimiyyət quran alanlar haqqındakı önəmli məlumatların böyük bir hissəsi, IV əsrdə yaşamış hərbi və tarixçi Ammian Marsellinə aiddir. Qonşu xalqlar üçün təhlükə mənbəyi hesab edilən alan tayfalarından bəzən digər dövlətlər siyasi mənafeyi baxımından istifadə etmiş, ölkələrində mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxışları yatırmaq üçün onları dəvət etmişlər. Alanların Qafqaza dağıdıcı hücumlarının ilki 72-74-cü illəri, ikinci böyük dalğası isə 135-ci ili əhatə etmiş, yürüşlərin əsas qayəsi qənimət əldə etmək olmuşdur. Romanın siyasi elitası da bu tip hücumların dövlətin şərqdəki nüfuz dairəsinə zərbə vurduğunun fərqində idi. Mövzunun əhatə etdiyi xronoloji çərçivə yeni eranın I-II əsrlərini əhatə edir. Səbəbi isə alan tayfalarının məhz bu dövrdə Qafqaz ərazisində məskunlaşması, region dövlətlərinə fəal hücumlar etməsidir. Məqalə yazılarkən, empirik-nəzəri və müqayisəli-təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur. Məqalənin yazılma məqsədi dövrünün ən qüdrətli imperiyası hesab olunan Romanın xarici siyasətini, köçəri alan tayfaları baxımından araşdırmaqdır.

Roma imperiyasının xarici siyasətində alanlar problemi. I-II əsrlərdə Romanın Cənubi Qafqazda apardığı siyasi kursu 3 ayrı istiqamət üzrə bölmək olar:

1. Bunlardan ilki e.ə.27-y.e.14-cü illərini özündə əhatə edir. Roma imperiyası özünün iqtisadi ehtiyacları baxımından Qafqazda olan dövlətlər və bölgə hakimləri ilə münasibətlərin qurulması və inkişaf etdirilməsinə yönələn siyasi xətt irəli sürmüşdür.

2. İmperator Neronun da içində olduğu ikinci mərhələ isə 14-64-cü illəri əhatə edir. Bu dövrdə Roma özünün şərq siyasətində Qafqazın önəminin fərqi vararaq bölgəyə nəzarəti ələ almaq üçün hərbi və siyasi həmlələr etmişdir.

3. 64-138-ci illəri əhatə edən növbəti mərhələdə isə Roma imperiyası xarici siyasətində Qara dənizdən başlayaraq Xəzər dənizinə qədər öz təsirini yaymaq, burada özünün vassalı olacaq yerli hakimlər formalaşdırmaq və sərhəd ərazilərə əlavə qoşun hissələri göndərmək siyasətini həyata keçirmişdir [4, 464-465].

Eradan əvvəl 27-ci ildə Romada Oktavian Avqust imperator elan olunduqdan sonra regionlarda yeritdiyi xarici siyasətdə də müxtəlif manevrlər etmişdir. E.ə. I əsrə aid edilən Ankira kitabəsində Avqustun adından qeyd olunur ki, imperiya İberiya və Albaniya ilə dostluq münasibətləri qurmaqda maraqlıdır. Strabon köçəri tayfaların yürüşünü şərh edərkən bildirir ki, İberiya və alban çarları şəxsən özü şimal qapılarını açır, bəzən öz dövlətlərində olan daxili məsələlərlə bağlı da bu tayfaları cəlb edirdilər [13, 48].

İmperator Neron hakimiyyətə gəldikdən sonra müxtəlif siyasi manevrlər edərək, şərq siyasətini qaydasına salmağa qərar verdi. Parfiyaya qarşı müharibəyə qərar verərək, Germaniya hakimi Qney

Korbulonu qoşun komandanı vəzifəsinə təyin etdi. Korbulon bu vəzifəyə gəldikdən sonra Qafqazda silahlı qüvvələrin sayını artırmaqla bağlı tapşırıqlar verdi. Mənbələrdə onun Qafqazdan Anadoluya giriş qapısı olan və Albaniyanın sərhədləri içində yer alan Dərbənd keçidinə kəşfiyyat qrupu göndərdiyi, özünün də şəxsən bu səfərdə iştirak etməsi qeyd edilir [7, 123-125]. Kornelli Tasit Neronun Xəzər dənizinin qərb hissəsindəki sarmatlara qarşı ordu göndərməsini qeyd etmişdir [25, 57]. Bosvort Romanın Qafqazı nəzarət altında saxlamaq istəməsinin əsas səbəbini alan tayfalarına qarşı gördüyü tədbir olduğunu vurğulayır [16, 217-225]. Bu onun şərq siyasətinin reallaşdırılması yolunda növbəti addımı idi.

Hakimiyyətdə olan Roma imperatoru Vespasian 75-ci ildə alan tayfalarının hücumuna mane olmaq məqsədilə Dəryal keçidinə nəzarəti əlində saxlayan İberiya çarlığının sərhədləri daxilində Tiflis şəhərinə yaxın olan ərazilərdə qala divarlarını möhkəmləndirdi. Bununla kifayətlənməyən Roma imperiyası İberianın başlıca sərhəd qəsəbəsi hesab olunan Armaziştixeyə (indiki Mtsxeta) böyük bir silahlı dəstə göndərdi [20, 575]. I-II əsrlərdə Qafqazın cənub-qərb hissəsində önəmli qalalarından biri Fasis olmuşdur. Strateji mövqeyi baxımından əhəmiyyətli zonada yerləşən qala, 400 nəfərə yaxın əsgər tərəfindən mühafizə edilirdi. Xüsusilə, şimaldan gələn alanların və barbarların hücumlarının dəf edilməsində vacib rola sahib idi [21, 1170-1228]. Arrianın qeydlərindən aydın olur ki, II əsrdə Cənubi Qafqazdakı digər strateji qarnizon Suxumi qalasında yerləşirdi. Suxumi ilə Fasis qalası arasında təxminən 100 mil məsafə vardı [26, 479-481].

Roma imperatoru Trayanın (98-117) hakimiyyəti boyunca şərq siyasətində 2 aparıcı siyasi istiqamət xətti irəli sürmüşdü. Bunlardan ilki, Qafqazdan Qara dəniz bölgəsinə doğru yayılan alanları nəzarət altında saxlamaq, ikincisi isə Romanın şərqdəki ən böyük düşməni olan Parfiyanı tamamilə hakimiyyət altına almaq idi [21, 1170-1228]. Trayan şərqə doğru təşkil etdiyi yürüş nəticəsində 114-cü ildə Armeniya çarı Partamasiri özünə tabe etdi və buranı yenidən Roma əyalətinə çevirdi. İmperator Elegiyaya (indiki *Ərzurum ərazisi*) çatdığına burada Cənubi Qafqazın vassal hökmdarlarını qəbul etdi. İberiya və alban hökmdarları da vassallar sırasında idi [18, 377]. İberiya və Albaniyaya Trayanın önəm verməsinin ən böyük səbəbi, Mesopotamiyaya edəcəyi böyük yürüş vaxtı alan təhlükəsinə qarşı Qafqazın təhlükəsizliyini təmin altına almaq idi.

Şərqdə Romanın ən təhlükəli rəqibi olan Parfiya ilə imperator Adrian 128-ci ildə 50 il müddətinə sülh müqaviləsi imzaladı. Bundan sonra şərqdəki siyasi fəaliyyətini əsasən, Qara dəniz regionu və Qafqaza yönəltdi. Çünki, bu zonada güclənən alanlar, Roma üçün ciddi maneə hesab olunurdu. Qafqaz regionunda əsas təhlükə alanların İberiya ilə birləşərək Romaya qarşı birgə hərəkət etməsi ola bilərdi [22, 197-199]. Mövcud vəziyyəti nəzərə alaraq, Roma imperiyası Kappadokiya hakimi Arrianı, Pont və Qafqaz ərazisini tədqiq etmək üçün bu ərazilərə göndərdi [15, 132-136]. Arrianın Qara dəniz sahillərində qurulan Romanın sərhəd qalalarında apardığı kəşfiyyat işləri həm regionun təhlükəsizliyi, həm də ticarət yollarının mühafizəsi baxımından əhəmiyyətli rol oynayırdı. Çünki, İberiya başda olmaqla, bəzi xalqlar Roma hakimiyyətindən üz döndərmişdi. Arrianın kəşfiyyat işlərindən sonra bölgədəki Roma əsgərlərinə mütəmadi olaraq hərbi təlimlər keçirilirdi [2, 87-91].

İmperator Adrianın dövründən başlayaraq Roma süvari ordusunun döyüş taktikası alanlar nümunəsində qurulmuşdur. III-IV yüzillikdə Roma ordusunun piyada döyüş korpusları silah və quruluş baxımından tamamilə sarmatlarda olduğu kimi idi [3, 25-26].

İqrar Əliyev və Qardaşxan Aslanov alanların Qafqaza yürüşləri, maddi-mədəniyyət nümunələrinin mövcudluğu haqqında məlumatlar vermişlər. Müəlliflər antik dövrə aid edilən katakomb qəbirlərinin alanların tarixi ilə bağlı olduğunu bildirmişdir [9, 74-77]. Alan-sarmat dəfn etmə adətinin spesifik xüsusiyyətlərindən hesab edilən meyidin bükülmüş vəziyyətdə dəfn olunması Mingəçevirdən aşkar olunan katakombalara xas xüsusiyyətlərdəndir [1, 42].

Alanlar və onların Qafqaza hücumları. Ammian Marsellin alan tayfalarının olduqca canlı təsvirini verərək, onları Xəzər dənizinin şərq hissəsinin keçmiş sakinləri massagetlərlə eyniləşdirmişdir. Yazıçı alanlardan, “*qədim Massaget xalqı olan halanı*” formasında bəhs edir [6, 389]. Xəzər dənizi ətrafında məskunlaşan alanlar, bir neçə qəbiləni öz ətrafında birləşdirdilər Ammianın düşüncələrindən yola çıxan Vernadski, bu dövrdə Hindistan sərhədlərində Yucilərin varlığına diqqət çəkərək, köçəri həyat tərzini sürən alanlarla Yucilər arasında soy bağlılığının olduğu qənaətinə gəldi [26, 89]. Marsellin Don çayı hövzəsindən başlayaraq, Qanq çayına qədər olan ərazidə alanların yaşadığını və bu bölgədə yaşayan tayfa birliklərinin “alan” adı altında ümumiləşdirildiyini bildirmişdir. O, qeyd edir ki, “alan-

lar *ətlə bol qidalanaraq, yük arabalarında yaşayırdılar*” [6, 391]. Mirfatih Zəkiyev yazır ki: “*Miladdan öncəki son əsrdə alanlar Xəzərin şimalı, Don və Qafqazda yarımköçəri həyat sürən sarmatlardan ayrılaraq, yeni eranın ilk yüzilliyindən Azov dənizi ətrafı və Qafqazda məskunlaşdılar. Bu dövrdə alanların iqtisadi həyatında heyvandarlıq əhəmiyyətli mövqeyə malik idi.*” [8, 189-190]. Kornelli Tasit və İosif Fiavi kimi müəlliflərə istinad edən Kadir Natho isə, 35-36-cı illərdə baş vermiş İber-Pont münaqişəsində bəhs etdikləri “Sarmat” və “İskit” qəbilələrinin alan tayfalarının sonralar əsasını təşkil edəcək “aorslar” və “siraklar” olduqlarını istisna etmir [5, 343-347].

Alanlar, tarix səhnəsində yer aldıkları müddət ərzində qərb və şərq istiqamətində geniş miqyaslı axınlar həyata keçirmişlər. Bizə məlum olan ilk böyük alan axını, 72-74-cü illərində baş vermişdir. Fəth yerinə qənimət əldə etmək məqsədi güdən bu yürüşü şərh edən İosif Flaviyə görə, (37-100-cü illər) alan tayfaları Midiya ölkəsinə (Atropatena) hücum etmək məqsədi ilə Parfiya hökmdarı I Vologezlə razılıq əldə etdi. Parfiya çarının razılığı ilə Atropatenaya daxil olan alan tayfaları, ölkəni yağmalamağa başlamış və böyük dağıntılara səbəb olmuşlar. Atropatena hökmdarı Pakor müqavimət göstərmədən ölkədən qaçmağa məcbur oldu. Alanlar Atropatenedən sonra yürüşə davam edərək, Armeniyaya hücum etmişlər. Bu dövrdə Armeniya hökmdarı olan Trdat da, alan hücumlarının qarşısında duruş gətirə bilməmişdir [19, 220-221]. İosifin verdiyi məlumatlardan, alanların yürüşə hansı istiqamətdən başlaması aydın olmur. Lakin, yazıcının bildirdiyi “*İsgəndərin bağladığı dəmir qapılar*” ifadəsindən müəyyən etmək mümkündür ki, səfər Elburz dağ silsiləsindəki Xəzər qapılarından başlamışdır. Belə ki, Makedoniyalı İsgəndər də, özünün şərqə yürüşü zamanı Xəzər dənizinin şərq sahillərindən keçmişdi.

II əsrin əvvəllərində Şimali Qafqaz bölgəsindəki hakimiyyətini gücləndirən alanlar, Dəryal və Dərbənd keçidlərindən cənuba doğru hərəkət edərək, Atropatena və Albaniyanı yenidən istila etmişdilər [17, 10-11]. 135-ci ildə İberiya hökmdarı II Farasman alan tayfalarını yenidən Qafqaza dəvət etdi. Georgi Melikişvilinin sözlərinə görə, İberiya hökmdarları öz ordusunda vuruşmaq üçün alanları hərbi struktura daxil edirdi və onların çoxu sonradan imtiyazlı şəxslərə çevrilirdi [10, 355-356]. Lakin, alanlarla İberiya arasında yaradılan ittifaq bu dəfə Romaya deyil, qonşu Albaniya və digər xalqlara qarşı idi [23, 371; 16, 217-225]. Çünki İberiya və Albaniya arasında imperator Klavdinin (41-54) vaxtında başlayan düşmənçilik münasibətləri hələ də qalmaqda idi. Alanların 135-ci ildə başlayan ikinci böyük basqını zamanı Albaniya və Atropatena ərazisi talan olundu. Yürüşlərinə davam edən alanlar daha sonra Armeniyanı da qarət etmişlər [18, 453; 11, 47]. Bu hücumlar zamanı alanların Kappadokiyaya qədər irəlilədikləri məlumdur [14, 49; 12, 35]. Alanların Cənubi Qafqaz və Anadolu istiqamətində davam edən təzyiqi, Roma imperiyasının Kappadokiya hakimi olaraq vəzifədə yer alan, tarixi əsərləri ilə tanınan Flavi Arrianın söyləri nəticəsində qırılmışdır. Arrian alan tayfalarına qarşı uğurlu müharibələr apararaq, onları istila etdikləri coğrafiyadan çıxardı [24, 118]. III əsrin sonlarından etibarən alan tayfalarının bir hissəsi Roma ordusunda xidmət etdi, digər qismi isə hunlara və ostqotlara qatılaraq mövcudluqlarını qorudular [17, 11].

Nəticə. Cənubi Qafqazdakı Roma siyasətinin alanlar baxımından öyrənilməsində bir neçə nəticəyə gəlmək və onları aşağıdakı formada ümumiləşdirmək olar:

- alan hücumlarının məqsədi ərazi fəth etmək deyil, qarət və talanlar həyata keçirmək olmuşdur;
- Romanın alanlarla bağlı siyasətində Qafqazda fəal şəkildə tədbirlər görülməsi imperator Neronun vaxtında başlanılıb;
- İberiya-alan ittifaqının qurulması imperiyanın Qafqaz siyasətinin həyata keçirilməsinə əngəl törədən faktorlardan idi;
- Roma imperiyası köçəri alan tayfalarının hücumlarının qarşısını almaq üçün Dəryal və Dərbənd keçidinin möhkəmləndirilməsinə çalışmış, Cənubi Qafqazda yerləşən qalaların təhlükəsizliyinə diqqət ayırmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Hacıyeva D., Qafqaz Albaniyası ilə sarmat-alanların qarşılıqlı əlaqələrinə dair, "Tarix və onun problemləri" jurnalı №1, Bakı, 2010, s.41-45.
2. Arrianus, Periplus Ponti Euxini, Arrianusun Karadeniz seyaheti, (Çeviren və yorumlayan Murat Arslan), İstanbul:Odin Yayıncılık, 2005, 204 s.

3. Badakoğlu U., Antik kaynaklar ve güncel çalışmalar ışığında sarmatlar, Yüksek Lisans Tezi, Bilecik, 2018, 165 s.
4. Emir O., MS I. ve II. Yüzyıllarda Roma'nın Doğu Karadeniz ve Güney Batı Kafkasya'daki Askeri Varlığı, *Tarih Boyunca Anadolu - Gürcistan İlişkileri Sempozyumu*, Ankara, 2020, s.449-465.
5. Kadir Natho, Kafkasyada ve Kafkasya Dışındaki Çerkesler, (Çev. Ömer A. Kumrel), Ankara: Kafdav Yayınları, 2009, 441 s.
6. Marcellinus A., Roma Tarihi, (Çev. Samet Özgüler), İstanbul, Historia Kitap Yayınevi, 2020, 659s.
7. Suetonius, On iki Caesar'ın Yaşamı, (Çev. Fafot Telatar – Gül Özaktürk), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2008, 494 s.
8. Zekiye M., Türklerin ve Tatarların Kökeni, İstanbul, Selenge Yayınları, 2007, 512 s.
9. Алиев И.Г., Асланов Г.М. К вопросу о проникновении на территорию Азербайджана племен сармато-массагето-аланского круга в первые века нашего летоисчисления//МАДИСО. Т.III. Орджоникидзе, 1975. с.72-88.
10. Меликишвили Г.А., К истории древней Грузии / Ин-т истории им. И. А. Джавахишвили. - Тбилиси: Изд-во Акад. наук Груз. ССР, 1959, 507 с.
11. Мровели Л. Жизнь картлийских царей / Пер., предисл. и коммент. Г.В. Цулая. Москва: Наука, 1979. 103 с.
12. Перевалов С.М., Тактические трактаты Флавия Арриана: Тактическое искусство; Диспозиция против аланов, Текст, перевод, комментарий. М., 2010, 390 с.
13. Страбон. География в 17 книгах. (Пер. А.Стратановского). М.: Наука, 1964, 941 с.
14. Alemany, A., Sources on the Alans: A Critical Compilation, Leiden, Köln, Brill, 2000, 464 p.
15. Birley A.R., Hadrian to the Antonines, The High Empire A.D. 70-192, CAH XI, Oxford and New York: Cambridge University Press/ Cambridge Histories Online, 2000, 194 p.
16. Bosworth, A. B., "Arrian and Alani", Massachusetts: Harvard University Press, 1977, 255 p.
17. Brzezinski R., Mielczarek M., "The Sarmatians 600 BC-AD 450", Oxford, Bloomsbury Publishing, 2002, 48 p.
18. Cassius Dio, (Rhomaika), Roman History with an English translation by E. Carry I-IX, London, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press (Loeb), 1914, 596 p.
19. Josephus, *The Jewish War, Volume III: Books 4-7*, (Translated by Henry ST. John Thackeray), Loeb Classical Library, MA: Harvard University Press, Cambridge, 1961, 687 p.
20. Magie, D., Roman Rule in Asia Minor to the end of Third Century after Christ. I-II, Princeton: Princeton University Press, 1950, 746 p.
21. Mitford B.T., Cappadocia and Armenia Minor: Historical setting of the Limes, Ed. H. Temporini, *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* II, 7/2. Berlin/New York. ANRW, 1980, 1228 p.
22. Mitford B.T., East of Asia Minor :Rome's hidden frontier, Vol. I, Oxford and New York : Oxford University Press, 2018, 700 p.
23. Mommsen, T., A History of Roman Under the Emperors, Based on the Lecture Notes of Sebastian and Paul Hensel, 1882–6, German Edition by Barbara and Alexander Demandt, English Translation by Clare Krojzl, (Ed.), with the Addition of A New Chapter, by Thomas Wiedemann, London and New York: Routledge, 2005, 642 p.
24. Rostovtzeff, M. İ., Iranians & Greeks in South Russia, The Calerandon Press, Oxford, 1922, 496 p.
25. Tacitus, *The Annals Books: 13-16*, translated by John Jackson, MA: Harvard University Press, Cambridge, edition, 1937, 432 p.
26. Vernadsky, G., Ancient Russia, Yale University Press, New Haven, 1943, 517 p.

ЭЛЬЧИН МОХАММЕДЛИ

*Младший научный сотрудник Института истории и этнологии имени А.А.Бакиханова НАНА,
докторант Азербайджанского Университета*

АЛАНСКИЙ ВОПРОС В КАВКАЗСКОЙ ПОЛИТИКЕ РИМСКОЙ ИМПЕРИИ

С I века племена аланов, имя которых часто упоминается в источниках, совершали набеги и грабежи на Кавказ. Особенно масштабными были два великих похода (72-74 и 135 годы).

Нападения, вызвавшие политическую нестабильность на Южном Кавказе, оказались в центре внимания Римской империи. Приоритетным направлением внешней политики было удержание региона под постоянным контролем, превращение правивших здесь местных правителей в вассалов империи.

Ключевые слова: Каспийские ворота, Арриан, Каппадокия, Албанские цари.

ELCHIN MAHAMMADLY

*Junior Research Fellow of the Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov of ANAS,
PhD student of the Azerbaijan University*

THE ALAN ISSUE IN THE CAUCASIAN POLICY OF THE ROMAN EMPIRE

From the 1st century, the alans tribes, whose name is often mentioned in different sources, raided and plundered the Caucasus. Two great campaigns (72-74 and 135 years) were especially large-scale. The attacks, which caused political instability in the South Caucasus, became the focus of the Roman Empire. The priority direction of foreign policy was to keep the region under constant control, turning the local rulers who ruled here into vassals of the empire.

Keywords: Caspian gates, Arrian, Cappadocia, Albanian tsars.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 03 noyabr 2025-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 30 noyabr 2025-ci il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Əkbər Bədəlov, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 94(479.24)

ELMİN MƏMMƏDLİ

AMEA Tarix və Etnologiya İnstitutunun doktorantı
mammadlielmin@gmail.com

MEHRANİLƏR SÜLALƏSİ DÖVRÜNDƏ QAFQAZ ALBANIYASININ DİPLOMATİK ƏLAQƏLƏRİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/111/17-22>

Mehranilər sülaləsinin hakimiyyəti dövrü (630-705) Sasani, Ərəb xilafəti, Bizans və Xəzər xaqanlığının hərbi-strateji və iqtisadi maraqlarının kəsişmə nöqtəsində yerləşən Albaniya dövlətinin olduqca mürəkkəb tarixi mərhələlərindən birini təşkil edir. Təqdim olunan araşdırmada Qafqaz Albaniyası tarixinin ana qaynağı M. Kalankatuklunun “Albaniya tarixi”nin, həmçinin digər mənbə materialları və tarixi ədəbiyyatların məlumatları, müqayisəli təhlili əsasında Mehranilər sülaləsi dövründə Sasani, Bizans, Xəzər xaqanlığı və Ərəb Xilafəti ilə diplomatik münasibətlər problemi araşdırılmış, Albaniya hökmdarları, xüsusilə də Cavanşirin çevik diplomatik manevrlər siyasəti ön plana çıxarılmışdır.

Açar sözlər: Albaniya, diplomatik münasibətlər, Cavanşir, manevr siyasəti.

Giriş. Cənubi Qafqazın zəngin təbii sərvətləri, əlverişli hərbi-strateji mövqeyi zaman-zaman böyük dövlətlərin diqqətini özünə çəkmiş və bölgə uğrunda uzun müddətli hərbi qarşıdurmalar qeydə alınmışdır. VII əsrin əvvəlində yenidən alovlanan Sasani-Bizans qarşıdurmasına Xəzər xaqanlığının da cəlb edilməsi, az sonra regiona ərəb yürüşlərinin başlanması ilə bölgələrin sosial-iqtisadi, hərbi-siyasi vəziyyəti daha da mürəkkəbləşmişdi. Belə bir mürəkkəb tarixi dövrdə Albaniyada hakimiyyətə gələn Mehranilər sülaləsi və onun təmsilçilərindən Albaniya dövlətçiliyinin qorunub saxlanması üçün böyük diplomatik cəba və bacarıqlarla yanaşı, beynəlxalq aləmdə qüvvələr nisbətinin düzgün qiymətləndirilməsi və çevik reaksiya nümayiş etdirmək tələb olunurdu. Məhz bunun nəticəsidir ki, Mehrani hökmdarları uzun müddət dörd nəhəng imperatorluğun əhatəsində özünün daxili müstəqilliyini qoruyub saxlamağı bacarmışdı.

Mehranilərin mənşəyi və ilk diplomatik təmaslar. Mehranilərin mənşəyi, nəsil şəcərəsi və Albaniya ərazisində məskunlaşması haqqında ən geniş məlumatlara M.Kalankatuklunun “Albaniya tarixi” salnaməsində rast gəlinir. Müəllif açıq-aydın yazır ki, Mehranilər sülaləsi Sasani hökmdarı II Xosrovun (591-628) nəslindən idilər və onun atasının qətlində iştirak etdikləri üçün II Xosrovun qəzəbindən qorxaraq 30 min ailə ilə birlikdə Uti vilayətindən keçməklə Sasanilərin düşməni xəzərlərin ölkəsinə getmək istəyirdilər [4, s.109]. M.Kalankatuklunun təqdim etdiyi rəvayətə əsasən Mehranilərin xəzərlərlə birləşməsindən ehtiyatlanan II Xosrov Mehrə məktub göndərərək onu bu fikirdən dəşdirmiş və Mehr Girdman bölgəsində dayanaraq buranın idarəsini də əlinə almış, Mehrəvan şəhərini salmış, varislərindən Qoçaq Vardan Girdman qalasını tikdirmişdi. Mehranilər Girdmanın yerli knyaz nəslinin nümayəndələrini aradan götürməklə bölgədə öz ağalıqlarını bərqərar etmişdilər [4, s.110]. Təqdim olunan bu rəvayət akademik nəşrlərlə yanaşı Mehranilər sülaləsinə həsr olunan monoqrafik tədqiqatlarda da öz əksini tapmışdır [1, s.150; 5, s.186]. Alban salnaməçisi Mehranilər sülaləsinin nəsil şəcərəsində yer alan təmsilçilərin Mehran, Armayel, Vard, Vardan, Vard, Varazman, Şuşik, Varaz-Qriqor, Varaz-Peroj, Cavanşir, Yezid Xosrov və Varazmandan ibarət olduqlarını göstərmişdir [4, s.110]. Mehranilərin VI əsrin sonunda Girdmana gəldikləri dəqiq bəlli olsa da, M. Kalankatuklunun III Vaçaqan dövründə Aquen kilsə məclisinin qərarlarına imza atanların sırasında Girdmanın sahibi Cəsur Vardanın adını çəkməsi müəmmalıdır [4, s.82]. Bunun “Alban tarixi”nin köçürülməsi zamanı erməni katiblər tərəfindən aparılmış və sonrakı dövrlərə aid redaktə olması ehtimalı da nəzərə alınmalıdır.

Fikrimizcə, M. Kalankatuklunun təqdim etdiyi bu rəvayətin arxasında VI əsrin 90-cı illərində regionda yaranmış hərbi-siyasi durumla bağlı Sasanilərin həyata keçirmək istədikləri hiyləgər bit siyasət dayanırdı. Məsələ burasındadır ki, 591-ci ildə bağlanmış Sasani-Bizans müqaviləsinə əsasən

Albaniyada Sünik, Dvin və Vaspurakan Sasaniyə nəzarəti altında qalmış, Armeniyanın əksər hissəsi və Tiflisə qədər Kaxetiyanın bir hissəsi isə Bizansa verilmişdi [18, s.218; 16, s.100]. 571-591-ci illəri əhatə edən Sasani-Bizans savaşları dövründə iber, erməni və albanların separatizm nümayiş etdirmələri, dini təəssübkeşlik baxımından Bizansla yaxınlaşması Sasani sarayını müharibədən sonra bölgədə ciddi tədbirlər görməyə məcbur etmişdi. Məhz bu səbəbdən 591-ci il sülhündən sonra Sasanilər yerli alban knyazlarına etibar etmədikləri üçün Bizansın nəzarətinə keçən erməni və iber torpaqları ilə sərhəddə yerləşən Uti vilayətinin Girdman bölgəsinə öz soydaşlarını yerləşdirmək qərarına gəlmişdilər. Mehrani başda olmaqla 30 min ailədən ibarət əhalinin Girdmana köçürülməsi çox ehtimal ki, bununla bağlı olmuşdur. Maraqlıdır ki, S.T. Yeremyan və F. Məmmədova da öz araşdırmalarında Mehranilərin Girdman bölgəsində yerləşdirilməsini məhz bu amillə bağlı olduğunu göstərmişlər [5, s.187; 15, s.319].

Girdman bölgəsində yerləşən Mehranilər, görünür, Sasani sarayının dəstəyi ilə bölgənin yerli knyaz nəslinin nümayəndələrini kütləvi şəkildə aradan qaldırarkən də yerli əhalinin heç bir etirazı ilə qarşı-qarşıya qalmamışdılar. Digər tərəfdən, 603-628-ci illərdə Sasani sarayında həbsdə olan zamanı Alban katolikosunun xahişi ilə II Xosrovun Mehrani təmsilçilərinə "Girdman hakimləri və Albaniya knyazları" titulinin verilməsi məsələsi də qərībā təəssürat yaradırdı [5, s.189; 1, s.151].

Mehranilərin ilk diplomatik təmasları onların bütün Albaniyada hakimiyyəti ələ almalarından daha öncə başlamışdı. Mehranilər sülaləsindən olan Varaz-Qriqorun Bizansla diplomatik əlaqəsi VII əsrin 20-ci illərinin sonlarına təsadüf edir. Belə ki, Bizans imperatoru II İrakli (610-641) xəzərlərlə ittifaqda Tiflisin I və II mühasirəsi zamanı Albaniyaya yürüşü zamanı Varaz-Qriqorla əlaqələr yaratmışdı. 628-ci ildə II İrakli Girdmana daxil olarkən Varaz-Qriqor onun hüzuruna gələrək ilk dəfə xristianlığın diofizitlik təriqətini qəbul etmişdi [5, s.192]. Araşdırmalar göstərir ki, Varaz-Qriqor ilk dəfə katolikos Viro tərəfindən 627-ci ildə xristianlığın monofizit təriqətini qəbul etmiş, lakin 628-ci ildə Bizansın xəzərlərlə ittifaqda müharibənin gedişində dönüş yaratdıqlarını gördükdən sonra Bizansla yaxınlaşaraq diofizitliyə keçmişdi [3, s.57; 8, s.60].

Sasanilərin Mehranilər vasitəsilə Girdman bölgəsini farslaşdırmaq siyasəti gözlənilən nəticəni verməmiş və bir-iki nəsilədən sonra Mehranilər yerli əhali ilə qaynayıb-qarışaraq türkləşmişdilər. V.V. Bartold, görünür, məhz bunu nəzərdə tutaraq yazırdı ki, Mehranilərin timsalında alban milli sülaləsi bərpa olunmuşdu [9, s.673].

629-cu ildə bağlanmış Sasani-Bizans müqaviləsinə görə Sasanilərin hakimiyyəti altında qalan Albaniya hökmdarı Varaz-Qriqor VII əsrin 40-cı illərinin əvvəllərinə qədər Sasaniyə bağlı siyasət yeritməyə məcbur olmuşdu.

Cavanşirin hakimiyyəti dövründə Qafqaz Albaniyasının diplomatik əlaqələri. Gənc yaşlarından hərbi-siyasi arenaya qədəm qoyan Cavanşir 7 il Sasanilərin tərəfində ərəblərə qarşı xüsusi igidliklə vuruşduqdan sonra iranlılarla vidalaşaraq Atropatənadan keçməklə vətəninə qayıtmışdı [4, s.126-129; 3, s.81-82; 7, s.14-19]. Albaniyaya qayıtdıqdan sonra M. Kalankatuklunun təbirincə desək, Cavanşir çarın sərəncamı ilə Albaniyanın bütün işlərinə rəhbərlik etməyə başlamışdı [4, s.129]. Atası Varaz-Qriqordan fərqli olaraq Cavanşir hakimiyyəti ələ aldıqdan sonra, görünür, Sasanilərlə müttəfiqlik münasibətlərini pozmuşdu. M. Kalankatuklunun "Cavanşirin üsyanı haqda xəbərlər iranlılara çatanda onların qoşunları bizim ölkəyə soxuldu" yazısı da bunu təsdiq edir [4, s.129]. Alban salnaməçisi Cavanşirin ölkəyə soxulan İran qoşunları ilə mübarizəsini ətraflı təsvir edərək onun Gürcüstan tərəfə gedərək gürcü knyazı Adarnase ilə sülh sazişi bağladıqdan sonra gürcü qoşunlarının köməyi ilə Uti vilayətində Sasani qoşunlarını qılınca keçirdiyini qeyd almışdır [4, s.130]. Bu fakt Cavanşirin hakimiyyəti dövründə Albaniyanın ilk diplomatik addımlarından biri kimi tarixə düşmüşdür. Maraqlıdır ki, sinxron gürcü qaynaqlarında bu sülh sazişi haqqında məlumatlara rast gəlinməsə də, bəhs olunan dövrdə gürcü knyazının Adarnase olduğu öz əksini tapmışdır [12, s.223; 14, s.107].

Cavanşirin uğurları Armeniya və Gürcüstan əyanlarını onunla qohumluq yaratmağa həvəsləndirsə də, Cavanşir Sünik knyazının qızı ilə evlənərək ilk dəfə nikah diplomatiyası siyasətindən faydalanmışdı [4, s.130].

Sasani dövlətinin süqutundan sonra Cavanşir cənub təhlükəsi qarşısında yeni müttəfiq axtarışına məcbur olmuş və Bizansla yaxınlaşmağa qərar vermişdi. M. Kalankatuklunun məlumatına görə Yəzdəgirdin şahlığının iyirminci ilində (651) və Cavanşirin hakimiyyətinin 15-ci ilində Sasani dövləti

ti çökdükdən sonra Cavanşir ərəblərə tabe olan atasından fərqli olaraq ərəblərlə müharibəni davam etmək qərarına gəldi və erməni sərkərdəsi ilə ittifaq bağlayaraq onu Bizans imperatoruna tabe olmağa razı saldı [4, s.131]. VII əsr erməni salnaməçisi Sebosun məlumatlarını araşdıran Z. Bünyadov belə bir qənaətə gəlmişdir ki, ərəblərə tabe olmuş erməni sərkərdəsi Teodoros Ruştini cəzalandırmaq üçün Bizans imperatoru II Konstantinin (641-688) Cənubi Qafqaza qoşun göndərməsini görən Cavanşir Teodoros Ruştini ilə danışıqlar apararaq onu Bizansla yaxınlaşmağa şövq etməklə yanaşı, öz ölkəsini də qarətdən xilas etmək üçün Bizansla ittifaqa məcbur olmuşdu [3, s.85]. F. Məmmədova belə hesab edir ki, Cavanşir erməni işxanı Teodoros Ruştini ilə ittifaq bağlasa da, ondan fərqli olaraq Bizans tabeçiliyini qəbul etməyi üstün tutmuşdu [5, s.197].

Cavanşir II Konstantinə məktubla müraciət edərək “uzaq olan bu xalqı öz himayəsinə almağı” xahiş etmiş, onun bu təklifi həvəslə qəbul edilmiş, Bizans imperatoru Cavanşirə çoxlu qiymətli hədiyyələrlə yanaşı, “sinəsində gəzdirdiyi İsa Xaçının zərrəciyini” də göndərmişdi [4, s.133]. Bu hadisənin 654-cü ildə olduğunu yazan Z. Bünyadov həmin ildə Cavanşirin bir neçə dəfə II Konstantinlə görüşdüyünü qeyd etsə də, M. Kalankatukluda onların 654-cü ildə görüşü barədə məlumat verilməmişdir [3, s.85]. M. Kalankatuklunun məlumatına görə Cavanşirin II Konstantinlə görüşü Bizans imperatorunun hakimiyyətinin 19-cu ilində (659-660) onun Midiyaya səfəri zamanı baş vermişdi [4, s.135]. İmperator Cavanşirin gəlişindən xəbər tutaraq şəxsən onu qarşılamaq üçün Atropatenanın Kinkivar kəndinə gəlmiş, böyük ehtiramla onu qarşılamamışdı [4, s.135-136; 3, s.81-87; 5, s.195]. 660-cı ildə Bizans ordusunun Atropatenaya qədər gəlib çıxması ərəblərin bölgədə hakimiyyətinin müvəqqəti zəifləməsi ilə bağlı olmuşdur. Məlum olduğu kimi həmin dövrdə ərəblərin əsas diqqəti mərkəzdə hakimiyyət uğrunda qızıışan qarşidurmaya yönəlmiş, ərəb ordusu Armeniya və İberiyada da məğlub olaraq bölgəni müvəqqəti də olsa, tərk etmişdilər [16, s.107; 17, s.51].

VII əsrin 60-cı illərində Albaniya xəzərlərin qarətçi yürüşlərinə məruz qalmış və bu kontekstdə Cavanşirin Xəzər xaqanlığı ilə ilk diplomatik əlaqələri başlamışdı. 662-ci ildə xəzərləri ağır məğlubiyyətə uğradan Cavanşir onlara: “Get və Çola darvazalarından geriye çəkil və bir daha buraya qayıtma”, - göstərişini vermişdi [4, s.137-138]. Lakin 664-cü ilin qışında böyük ordu ilə yürüşə çıxan xəzərlər Araz çayı sahilinə qədər irəliləyərək Albaniya, Ararat vilayəti və Sünikdə böyük qarətlər törədib çoxlu qənimət ələ keçirmişdilər [4, s.140]. Maraqlıdır ki, M. Kalankatuklu bu yürüşün xəzərlər tərəfindən yox, hunlar tərəfindən təşkil olunduğunu göstərmişdir. Mənbənin məlumatına görə hun çarı öz qardaşlarını göndərərək Cavanşirlə görüşmək istəyini bildirmiş və bu görüş baş tutmuşdu. Bu vaxta qədər heç bir İran hökmdarının Türküstan çarı ilə üzbəüz çıxmağa cəsarət etmədiyini vurğulayan salnaməçi igid və mərd Cavanşirin onunla görüşüb razılığa gəldiyini və bu hadisənin Cavanşirin hakimiyyətinin iyirmi səkkizinci ilində (664-665) baş verdiyini göstərmişdir [4, s.140-141]. Nikah diplomatiyası yolu ilə münasibətləri nizamlayan Albaniya çarı hun hökmdarının qızı ilə evlənməklə 120.000 baş qoyun, 8000 at və öküzü qurtarmaqla yanaşı, 1200 əsiri də xilas etməyi bacarmışdı [4, s.141]. Tarixşünaslıqda Cavanşirin hunlarla və ya xəzərlərlə qohum olması ilə bağlı fərqli mülahizələr mövcuddur. Bu dövr hadisələrini, o cümlədən xəzərlərin tarixini araşdıran tədqiqatçıların əksəriyyəti belə hesab edirlər ki, Alban salnaməçisinin hunlar kimi qeyd etdiyi bu hadisənin iştirakçılarının məhz xəzərlər olmasını və Cavanşirin Xəzər xaqanının qızı ilə evləndiyini istisnasız qəbul edirlər [3, s.116-118; 5, s.181-182; 11, s.148-149; 13, s.82]. Bütün bunların əksinə olaraq S.S. Əliyarlı müəyyən arqumentlər irəli sürməklə Cavanşirin Xəzər xaqanı ilə deyil, həmin dövrdə Kür çayının sol sahilində mövcud olan solsahil hun Türküstan hökmdarı ilə görüşərək onun qızı ilə nikaha girməsi iddiasını ortaya qoymuşdur [2, s.181-182]. İlk növbədə onu qeyd edək ki, Albaniya dövlətinin öz qüdrətinin zirvəsində olduğu VII əsrin 60-cı illərində Kürün sol sahilində yeni bir dövlətin meydana çıxması inandırıcı deyildir. Digər tərəfdən 662-ci ildə Cavanşirin xəzərləri məğlub edərək Çoladan şimala qovması faktı da göstərir ki, həmin dövrdə Alban hökmdarı Kürün hər iki sahilinə nəzarəti də öz əlində saxlayırdı. S.S.Əliyarlının bu iddiasına xüsusi araşdırma həsr edən B.Ş.Şabiyev müəlifin arqumentlərinin əsassız olmasını sübut edərək, Kür çayının sol sahilində heç bir Türküstan dövləti olmadığını və Cavanşirin hunlarla yox, xəzərlərlə nikah diplomatiyası yaratdığını bir daha sübut etmişdir [6].

VII əsrin 60-cı illərində beynəlxalq səviyyədə baş verən hadisələri, regionda qüvvələr balansının dəyişməsinə uzaqgörənliklə qiymətləndirməyi bacaran Cavanşir çevik manevr siyasəti yeritməklə Albaniyanın daxili müstəqilliyini qorumağa ciddi-cəhd göstərirdi. Əməvilər sülaləsi dövründə Ərəb

dövlətinin güclənməsi və Bizansın zəifləməsi Cavanşiri dövlətin xarici siyasət kursunu dəyişməyə məcbur etmişdi. Dövlətin siyasi kursunu dəyişməsində bu amillərin rolunu xüsusi vurğulayan M. Kalankatuklu xəlifənin öz inanılmış adamlarını çoxsaylı hədiyyələrlə Albaniyaya göndərərək Cavanşiri öz sarayına dəvət etmişdi [4, s.142-143]. 667-ci ildə Dəməşqdə Xəlifə I Müaviyə ilə görüşərək ərəblərin ali hakimiyyətini qəbul etmişdi [4, s.144; 3, s.88].

Cavanşirin Xəlifə I Müaviyə ilə II görüşü 3 il sonra, Bizans imperatoru Konstantinin hakimiyyətinin 30-cu ilində, 670-ci ildə baş tutmuşdu. Məsələ burasındadır ki, saray xadimlərinin təhdidi ilə üz-üzə qalan II Konstantin ərəb xəlifəsindən yardım istəmiş və xəlifə Bizans heyəti ilə danışıqlar aparmaq üçün Cavanşiri Dəməşqə dəvət etmişdi [4, s.144; 3, s.89]. Xilafətlə Bizans arasında danışıqlarda Cavanşirin vasitəçi rolunda çıxış etməsi Alban hökmdarının böyük nüfuz sahibi olması, yüksək diplomatik bacarıq sahibi olmasının göstəricisi idi. Yaranmış əlverişli məqamdan bacarıqla istifadə edən Cavanşir ərəblərin Albaniya əhalisi üzərinə qoyduğu vergilərin 1/3 qədər azaldılmasına da nail olmuşdu. M. Kalankatuklu yazır ki, xəlifə Sünik vilayətinin idarəsini də Cavanşirin idarəsinə verdikdən sonra Araz çayının o biri sahilində yaşayan Atropatena əhalisini də idarə etməyi təklif etsə də, Alban hökmdarı bu təklifi qəbul etmədi [4, s.145; 3, s.89]. Bu hadisədən sonra dövrün qaynaqlarında Cavanşirin diplomatik əlaqələri haqqında, demək olar ki, heç bir məlumata rast gəlinmir. Cavanşirin öldürülməsindən sonra Qafqaz Albaniyasının dövlətçilik tarixinin ağır günləri başlamış oldu. Onun ölüm tarixi haqqında fərqli yanaşmalar vardır. Belə ki, bu hadisənin daha çox 681-ci ildə baş verməsi bir çox alim tərəfindən qəbul olunur. Lakin Ü. Hacıyeva Alban salnaməsinin K. Patkanov tərəfindən edilən tərcüməsinə istinad edərək Cavanşirin ölüm tarixinin 684-cü il olduğunu yazmışdır. Müəllif bu fikrini həmin tərcümədə patriarx Yelizarın 684-cü ildə Gis kəndində Sisakana yollanan Cavanşirin əmri ilə dini ritual keçirməsi məlumatı ilə əsaslandırmışdır [10, s.40].

VII əsrin sonunda Qafqaz Albaniyasının xarici siyasi kursu. Cavanşirin qətlindən sonra Alban katolikosu və knyazları Albaniya taxtına onun qardaşı oğlu Varaz Trdatı layiq gördülər [4, s.160]. Güclü bir tarixi şəxsiyyətin öldürülməsi dərhal öz acı nəticələrini biruzə verdi. Alban salnaməçisinin məlumatına görə hunların sərkərdəsi və böyük knyazı Alp İlitver “həmin ildə” Cavanşirin qisasını almaq bəhanəsi ilə böyük qoşunla Qafqaz dağları ətəklərindəki vilayətləri, Qəbələ vilayətinin kəndlərini, Uti vilayətini qarət edərək Lpina vilayətinə qayıdaraq orada düşərgə saldı. Varaz Trdat xəzərlərlə münasibətləri yoluna qoymaq üçün alban katolikosunu Alp İlitverin hüzuruna göndərərək Xəzər knyazına öz həqiqi itaətini və məhəbbətini bildirməklə yanaşı, albanların Cavanşirin ölümü ilə əlaqələrinin olmadığını, bu ağır cinayətin alçaq və mənfur bir adamın törətdiyini çatdırmışdı [4, s.161; 3, s.116]. Alban katolikosu Yelizarın bu diplomatik missiyası uğurla nəticələnmiş, tərəflər arasında “sülh və sarsılmaz dostluq” əldə edilmiş və Alp İlitver ordusunu toplayaraq öz ölkəsinə qayıtmışdı. Görünür, məhz bu hadisələrdən sonra Varaz Trdatın hakimiyyəti ərəblər tərəfindən də tanınmış, xəlifə onu Şərq diyarlarının canişini, bütün Albaniyanın və Uti vilayətinin hökmdarı titulu ilə şərəfləndirmişdi [4, s.161-162].

Katolikos Yelizarın missiyası müvəqqəti sakitliyə gətirib çıxarsa da, Albaniyanı xəzərlərin növbəti basqınlarından tam xilas etməmişdi. M.Kalankatuklunun: “Hunların hər il ölkəmizə etdiyi basqınlar da bizim üçün dəhşətli fəlakətdir”, - yazması da bunu göstərirdi [4, s.164; 5, s.201]. Varaz Trdat xəzərlərlə yenidən danışıqlar aparmaq üçün Böyük Kolmark vilayətinin yepiskopu İsraili Xəzər xaqanlığına səfərə göndərmişdi. Yepiskop İsrail Varçan şəhərində xaqanla görüşərək Albaniya-Xəzər münasibətlərini nizamlamış, həmçinin onun təbliğatı nəticəsində xəzərlərin bir hissəsi hətta xristianlığı da qəbul etmişdilər [3, s. 117; 4, s.165-167; 5, s.201]. Alp İlitverin albanlara göndərdiyi məktubda yepiskop İsrailin Xəzər ölkəsində qalması şərti ilə münasibətlərin daim sabit qalacağı təklifi irəli sürülmüşdü. Lakin xaqanın bu təklifi, görünür, qəbul edilməmiş və İsrail öz ölkəsinə qayıtmışdı [4, s.177-182; 3, s.118]. Görünür, məhz bundan sonra, 685-ci ildə xəzərlər yenidən basqınlara başlayaraq Armeniya, İberiya və Albaniyanı ələ keçirərək bir çox erməni, iber və alban knyazlarını qətlə yetirmişdilər [3, s.118; 5, s.202; 7, s.40-42].

685-ci ildə Cənubi Qafqaz Xilafətlə Bizans arasında yenidən qarşıdurma meydanına çevrilsə də, tərəflər arasında bağlanmış sazişə görə Albaniya, Armeniya və İberiyadan alınan vergi aralarında bərabər bölüşdürülməli idi [3, s.119; 7, s.41-42]. Armeniya və İberiyadan fərqli olaraq Albaniyanın

durumu daha ağır idi. Belə ki, Albaniya eyni vaxtda üç ölkəyə - xəzərlərə, taciklərə (ərəblərə) və romalılara (bizanslılara) vergi ödəmək məcburiyyətində qalmışdı [4, s.198].

Ölkəni bu çətin vəziyyətdən çıxarmağa çalışan Varaz Trdat dini təəssübkeşlik baxımından yaxınlığı nəzərə alaraq 699-cu ildə iki oğlu, Qaqik və Vardanla birlikdə Konstantinopola səfər edib Bizansın qoyduğu ağır bacdan ölkəsini xilas etmək qərarına gəldi. II Yustinian onu ərəblərlə yaxınlaşmaqda ittiham edərək həbs etmiş və Varaz Trdat oğlanları ilə birlikdə 704-cü ilə qədər Konstantinopolda saxlanılmışdı. Varaz Trdatın arvadı Sparma və alban katolikosu Nerses Bakurun onları xilas etmək üçün başlatdıqları xalkedonçuluq təbliğatından məharətlə faydalanan erməni katolikosu İlyanın satqıncılığı nəticəsində ərəblər Albaniyanın daxili müstəqilliyinə xitam vermiş və beləliklə də, 1000 ildən artıq mövcud olan Albaniya dövləti süquta uğramışdı [4, s.198; 3, s.120-121; 5, s.202-203; 7, s.44-45].

Nəticə. Mehranilər sülaləsinin hakimiyyəti dövrü (630-705) Qafqaz Albaniyasının dövlətçilik tarixinin olduqca mühüm və mürəkkəb mərhələlərindən birini təşkil edir. Bu dövrdə dörd böyük imperiyanın – Sasani, Bizans, Ərəb xilafəti və Xəzər xaqanlığının hərbi-siyasi, iqtisadi maraqlarının əhatə dairəsində olan Albaniya öz daxili müstəqilliyini qoruyub saxlamaq üçün intensiv diplomatik səylər nümayiş etdirməyə məcbur olmuşdu. Mehranilərin ilk diplomatik əlaqələri hələ onların bütün Albaniyada hakimiyyətə gəlişindən öncə, 628-629-cu illərdə Varaz Qriqor tərəfindən başlanmışdı.

Cavanşirin hakimiyyəti dövründə həyata keçirilən xarici siyasət kursu daha uğurlu olmuş, onun diplomatik bacarığı və uzaqgörən siyasəti nəticəsində Bizans, Xəzər xaqanlığı və Ərəb xilafəti ilə dövlət maraqlarına uyğun xarici siyasət izlənilmiş və nəticədə Armeniya və İberiyada bölgələrindən fərqli olaraq Albaniyanın daxili müstəqilliyi qorunub saxlanmışdır.

Varaz Trdatın dövründə izlənən xarici siyasət kursu isə uğursuz olmaqla Qafqaz Albaniyasının çoxəsrlik dövlətçilik ənənəsindən məhrum olmasına gətirib çıxarmışdır. Albaniyanın dövlətçilikdən məhrum olunmasında ənənəvi erməni xəyanətinin özünəməxsus rolu da xüsusi rol oynamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi: [7 cildə]. – Bakı: Elm, – c. 2. – 1998. – 596 s.
2. Azərbaycan tarixi (Uzaq keçmişdən 1870-ci ilə qədər) / red. S.S.Əliyarlı. – Bakı: “Azərbaycan” nəşriyyatı, – 1996. – 872 s.
3. Bünyadov, Z.M. Azərbaycan VII–IX əsrlərdə / Z.M.Bünyadov. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – 424 s.
4. Kalankatuklu, M. Albaniya tarixi: Alban salnaməsi / M.Kalankatuklu / tərc. ed., qeyd və şərhlərin müəll. akad. Z.Bünyadov; red. M.İsmayılov. – Bakı: Avrasiya press, – 2006. – 296 s.
5. Məmmədova, F. C. Azərbaycanın (Albaniyanın) siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası. / F. Məmmədova. – Bakı: Azərnəşr, –1993. – 262 s.
6. Şabiyev, B. Ş. Mehranilər sülaləsi dövründə Albaniya-Xəzər münasibətləri // Bakı: Qafqaz Albaniyasının etnomədəni irsi, – 2024. №5, – s. 203-207.
7. Vəlixanlı, N. Azərbaycan VII–XII əsrlərdə: tarix, mənbələr, şərhlər / N.Vəlixanlı. – Bakı: Elm və təhsil, – 2016. – 480 s.
8. Артаманов, М.И. История хазар / М.И.Артаманов / Под ред. Л.Н. Гумилёва. – Л.: Изд-во Гос. Эрмитажа, – 1962. – 523 с.
9. Бартольд, В.В. Сочинения: [в 9 томах] / В.В.Бартольд / От. ред. Б.Г. Гафуров. – Москва: Изд-во Восточной Литературы, – т. 2, ч. 1. – 1963. – 1024 с.
10. Гаджиева, У. Реликвии албанского христианского населения Карабаха в V–XIX вв. // Москва: Transcaucasica Южный Кавказ и сопредельные регионы: источники и историография / Под общей ред. З.В.Кананчева, – 2014. №2 – с. 36-43.
11. Гумилев, Л. Н. Тысячелетие вокруг Каспия / Сочинения Л.Н. Гумилева / Под. ред. А.И Куркчи. – Москва: Ди-Дик, – т. 11. – 1998. – 592 с.
12. Давитисдзе, С. История и повествование о Багратионах / Картлис Цховреба («История Грузии») / Под ред. акад. Р.Метревели. – Баку: East-West, – 2012. – с. 221-242.
13. Джафаров Ю. Гунны и Азербайджан / Ю.Джафаров. – Баку: Азернешр, – 1993. – 107 с.

14. Джуаншериани, Д. Жизнь Вахтанга Горгосала / Картлис Цховреба («История Грузии») / Под ред. акад. Р.Метревели. – Баку: East-West, – 2012. – с. 75-134.
15. Еремян, С. Т. Политическая история Албании III-V вв. / Очерки истории СССР / От. ред. Б.А.Рыбаков. – Москва: Изд-во АН СССР, – 1958. – 949 с.
16. Очерки истории Грузии: [в 8 томах]. / Под ред. М.Д.Лордкипанидзе, Д.Л.Мухелишвили. – Тбилиси: Мецниереба, – т. 2. – 1988. – 579 с.
17. Тер-Тевордян А. Н. Армения и Арабский халифат / А.Н.Тер-Тевордян. – Ереван: Изд-во АН Армянской ССР, – 1977. – 321 с.
18. Тревер К.В. Очерки по истории и культуры Кавказской Албании (IV в. до н.э. – VII в н.э.) / К.В.Тревер / Москва-Ленинград: Изд. АН СССР, – 1959. – 391 с.

ЭЛЬМИН МАМЕДЛИ

Докторант Института Истории и Этнологии НАНА

ДИПЛОМАТИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ КАВКАЗСКОЙ АЛБАНИИ В ПЕРИОД ПРАВЛЕНИЯ ДИНАСТИИ МИХРАНИДОВ

Период правления династии Михранидов (630-705 гг.) представляет собой один из сложнейших исторических этапов Албанского государства, расположенного на стыке военно-стратегических и экономических интересов Сасанидов, Арабского халифата, Византии и Хазарского каганата. В представленном исследовании на основе сравнительного анализа сведений главного источника по истории Кавказской Албании «История Албании» М. Каланкатуйского, а также данных других источников и исторической литературы, исследуется проблема дипломатических отношений с Сасанидами, Византией, Хазарским каганатом и Арабским халифатом в эпоху Михранидов. Особое внимание уделяется политике гибкого дипломатического маневрирования албанских правителей, в частности Джеваншира.

Ключевые слова: Албания, дипломатические отношения, Джеваншир, политика маневрирования.

ELMIN MAMMADLI

Doctoral student at Institute of History and Ethnology of ANAS

DIPLOMATIC RELATIONS OF CAUCASIAN ALBANIA DURING THE MIHRANID DYNASTY

The period of the Mihranid dynasty's rule (630-705) constitutes one of the most complex historical stages of the Albanian state, which was situated at the intersection of the military-strategic and economic interests of the Sassanids, the Arab Caliphate, Byzantium, and the Khazar Khaganate. In this study, based on a comparative analysis of the primary source on the history of Caucasian Albania M. Kalankatuklu's "History of Albania" as well as data from other source materials and historical literature, the issue of diplomatic relations with the Sassanids, Byzantium, the Khazar Khaganate, and the Arab Caliphate during the Mihranid era is examined. Furthermore, the policy of flexible diplomatic maneuvering employed by Albanian rulers, particularly Javanshir, is emphasized.

Keywords: Albania, diplomatic relations, Javanshir, maneuvering policy.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 28 noyabr 2025-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 30 noyabr 2025-ci il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Mehman Abdullayev, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 1(091)

İSRAİL ƏMİRLİ

*Bakı Dövlət Universiteti Tarix fakültəsi
Asiya və Afrika ölkələri tarixi kafedrasının müəllimi
amirovisrail04@gmail.com*

DÜNYA XALQLARINDA POLİTEİZM

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/111/23-26>

İnsanlar belə fikirləşmişlər ki, onların dünyada etdikləri əməllər digər dünyada öz müsbət və mənfi mükafatını alacaqdır. Bunun nəticəsində axirət dünyasına inam yaranmışdır. Bundan sonra isə ilk dini etiqadlar yaranmışdır. Bu dini etiqadlar politeizm inanc növləri - totemizm, fətişizm və animizm olmuşdur. Demək olar ki, dünyanın əksər xalqları bu inanc növlərinə inanmışlar.

Açar sözlər. Fətişizm, animizm, totemizm, çox allahlılıq, din.

Giriş. İnsanlıq meydana gəldiyi dövrdən təbiət qarşısında aciz qalmışlar. Bu zaman onlar özlərinin yaratdığı müxtəlif inanc növlərindən kömək ummuşlar. Bu zaman ilk dini inanc növləri meydana gəlmişdir. İnsanlar ilk olaraq təbiətdə mövcud olan qüvvələrdən kömək ummuşlar.

İnsanların inancları müxtəlif xalqlar içərisində həm fərqli, həm də oxşar şəkildədir. Bu dini inanclar insanların ilk yarandığı dövrdə çox allahlılıq şəklində büruzə vermişdir. Demək olar ki, dünyaya xalqları politeizmin müxtəlif növlərinə sitayiş etmişlər. Çox allahlı dinlər dünya xalqları içərisində bir neçə min il davam etmişdir. Müasir dünya xalqlarının bir qismi hazırda da politeizm dininin müxtəlif formalarına sitayiş edirlər. Türk xalqlarına daxil olan tayfalar da çox allahlı dinlər olan animizm, totemizm və fətişizmə inanmışlar.

İnsanlıq mövcud olduğu dövrdən müxtəlif inanc növlərinə inanmışdır. Bu dinlərdən qəbilə və tayfa dinləri olan totemizm, animizm və fətişizmi göstərmək olar. İnsanlığın inandığı ilk dinlər qəbilə və tayfa dinləridir. Bu dinlər politeizmin bir növüdür. Qəbilə və tayfa dinləri olan totemizm, animizm və fətişizm təkcə allahlı dünyəvi dinlər yarandığı dövrə qədər əksər xalqlarda davam etmiş, bir qismi isə bəzi dünya xalqlarında müasir dövrdə də mövcuddur.

Demək olar ki, uzun müddət dünya xalqları politeizm dininin qanunları ilə yaşamışdır.

Totemizm heyvanlara inam dinidir. İnternet saytında məlumat verilir ki, bir çox tarixçi və sosioloq tərəfindən bəşəriyyətin ən ibtidai dini olaraq qəbul edilən totemizmə görə, mövcud qəbilələrin bütün üzvlərinin ilkin əcdadı hər hansı heyvan və ya bitki olmuşdur. “Totemizm” sözü, Amerikada “Böyük göllər” regionunun şimalındakı hinduların Ocibve qəbiləsində yaranmışdır. 1791-ci ildə ingilis yazıçı Con Lonqun “Voyages and Travels of Indian interpreter and trade” adlı əsərində “totem” kəlməsi “eyni nəsiləndən olan qardaşım” mənasında işlədilmişdir. Məşhur sosioloq Emil Dürkheymin fikrincə, totemizm həyat, ruh, tanrı kimi təməl anlayışların mənşəyidir. Bu inanca daxil olan qəbilə üzvləri totemlə özləri arasında bir qan bağı olmağına inanmaqdadırlar. Hətta totem olaraq seçilən heyvanın onların əcdadları olduğuna inanılır. Totemizm inancında 3 fərqli tip əsas anlayış mövcuddur: fərdi totemizm, qrup totemizmi və cinsi totemizm. Qəbilə üzvlərini bir-birinə bağlayan totem çox zaman kenquru, timsah, bizon, bəzən bir bitki, nadir hallarda isə bir ulduz, ildırım, meteroit, ya da bir çay kimi cansız nəsnə və ya astronomik hadisə ola bilər. Totem seçimi güclü bir hissiyyatın nəticəsi ola bildiyi kimi, cadugərlər tərəfindən də seçilə bilər. Totem seçimləri yaşanan coğrafi ərazilərə görə dəyişə bilər. Məsələn, Amerika qəbilələrində bizon, canavar və ya qartal totem kimi qəbul edilir. Avstraliya qəbilələrində totem çox zaman sürünənlər və kenquru, Afrika cəmiyyətlərində isə aslan, timsah və qırmızı torpaqdır. Seçilən totem bütün birliyin əcdadı, qoruyucusu, qəyyumu və çətin anlarda məsləhətçisidir. Totem heyvanı, öldürülmür, ovlanmır və yeyilmir. Çünki bu cür davranışın bütün qəbiləyə zərər verəcəyinə inanılır (4).

Totemizm inancına görə, insanlar müxtəlif ev və vəhşi heyvanlara sitayiş etmişlər. Hər bir xalq yaşadığı regiona və daim münasibətdə olduğu məişət və vəhşi heyvanlara inanmışlar. Uzaq Şərq xalqları ayıya, pələngə, canavara məişət heyvanlarından xoruza və digər canlılara etiqad etmişlər. Burada

bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, heyvanlara inanc növü dünya xalqlarında oxşar şəkildə mövcud olmuşdur. Çünki dünya xalqları eyni növdən olan heyvanların müxtəlif irqləri ilə təmasda olmuşlar. Avropa xalqlarında da bu heyvanların müxtəlif irqlərinə inam mövcud olmuşdur. Məsələn üçün Fransızlar xoruza, slavyanlarda isə ayıya inam mövcud olmuşdur. Cənubi Asiya xalqlarından Hindistanlılarda isə inəyə inam mövcud olmuşdur. Bu inam növünü Hindistanda yaşayan xalqlar bu gün də davam etdirirlər. Türk xalqları isə qurda inanırdılar. Bu onların heyvandarlıqla məşğul olması ilə əlaqədar idi. İtalyada yaşayan xalqlardan etrusklarda da qurd toteminə inam mövcud olmuşdur.

Animizm də qəbilə və tayfa dinidir və politeizmin bir növünə aid olan ruhlara inam, növlərindəndir. Animizmdə insanlar meşənin, dağın, suyun, və s-nin ruhlarına inanmışlar. Yunanların qədim dövrdə istifadə etdiyi allahlar demək olar ki, animizmə inamın bir növüdür. Bunların sırasına baş allah Zevs, dəniz allahı Poseydon, şərəbçilik allahı Dionisi, dəmirçilik allahı Hefest də animizmin bir növü olub ruhlara inam şəklində mövcud olmuşdur. Politeizm adlı saytda bildirilir ki, politeizm inanc növü Misirlilər, Yunanlar, Romalılar və qədim dünyada yaşayan başqa xalqların, eləcə də müasir xalqlardan Hindistan, Yaponiya və Tropik Afrika xalqlarının dinidir (5).

Bəzi türk xalqlarında da animizmə sitayiş mövcud olmuşdur. Oğuz türk xalqlarına aid bəzi tayfaların meşənin ruhuna, dağın ruhuna, suyun ruhuna inamı olması barədə məlumatlar vardır. İndi də bəzi bölgələrdə insanlar ağaclara ip bağlayırlar və arzularının həyata keçməsi müqabilində bu iplərin açılacağına ümid edirlər.

Internet saytında məlumat verilir ki, animizm adı ruh mənasını daşıyır. Ruhların mövcudluğuna, təbiət qüvvələrinin - Günəşin, Ayın, ildırımın, şimşəyin və s. ruhu olduğuna etiqad edənlər animist adlanır. Animistlərə görə, dağın da ruhu var. Dağa qalxmaq istəyən hər bir kəs ondan icazə almalıdır. Ağacı kəsməzdən əvvəl ondan üzr istəməlisən (3).

Dünya xalqları içərisində hazırda hindu xalqları, Yakutyada və Monqolustanda yaşayan bəzi türk xalqları animizm dininin şamanizm təriqətinə inanırlar.

Tək allahlı dinlər kimi, çoxallahlı dinlər olan, animizm, totemizm, və fətişizm də yeni təriqətlərə bölünmüşlər. Sonradan bu təriqətlərin özləri də bir sıra yeni təriqətlərə bölünmüşdür. Məsələn üçün Buddizmdən maxayana və xinyana təriqətləri ayrılmışdır.

O cümlədən, Hinduizm Bütperəstliyin, Şintoizm isə animizm dininin təriqətlərindəndir. Bu təriqətlərin bir çoxu indi də mövcuddur.

Müasir tək allahlı dinlərdə də animizmə etiqad mövcuddur. Belə ki, tək allahlı dinlərə sitayiş edən dünya xalqları belə fikirləşirlər ki, onlar vəfat etdikdən sonra, onların ruhu cənnətə və cəhənnəmə gedəcəkdir. Ona görə də animizm özündən sonra yaranan bütün dinlərə o cümlədən tək allahlı dinlərə də təsir etmişdir.

Fətişizm də bir politeizm dinidir. Burada əsas olan əşyadır. İnsanlar müxtəlif əşyalara günəşə, ulduza, sinəliklərə, üzüklərə, göz muncuqlarına, daşlara, taxtalara, bütlərə və s inanc növlərinə inanmışlar. Fətişizm də müasir dinlərdən olan tək allahlı dinlərə təsir etmişdir. Bu onların mərasim əşyalarında da özünü büruzə verməkdədir.

İbtidai icma dövründə mövcud olan qəbilə və tayfaların bir qismi fətiş allahlara inanırdılar. Onlar bununla əlaqədar özlərinə ağacdən və daşdan fətiş allahlar düzəldirdilər.

[www. colorbrainscience.wordpress.com](http://www.colorbrainscience.wordpress.com) saytında bildirilir ki, Şarl de Brossun nəzəriyyəsinə görə, bütün dinlərin mənşəyi fətişizmdir. “Fətişizm” sözü dinlər tarixində ilk dəfə 1760-cı ildə de Bross tərəfindən nəşr olunan “Fətiş tanrılarının dini haqqında” əsəri ilə daxil olmuşdur. “Fətişizm” fransızca “fetiche” – “ikona”, portuqalca “feiticao” – “cadu”, “sehr” mənasını ifadə edir. Fətişizm cansız nəsneləri ilahiləşdirən, onlara ibadəti aşılaman ibtidai inanc növüdür. “Fətiş” sözü portuqal mənşəlidir və portuqaliyalılar ilk dəfə “fətiş” sözünü Afrikanın qərb sahillərinə kəşf səyahəti zamanı qarşılaşdıqları yerli əhalinin sitayiş etdikləri əşyanın təsviri zamanı işlətməmişlər. Fətişizm tərəfdarı ibtidai qəbilələrin hər birinin özlərinə aid sitayiş etdikləri bir fətişi vardı. Bu fətişin, onları bir çox bələlərdən xilas edəcəyinə inanılırdı (4).

Buddizm də, əşyalara inam dininin təriqətlərindəndir. Ancaq buddizmdə animizm və fətişizm birləşmişdir. Belə ki qəbilə və tayfalar birləşən zaman dinləri də birləşmişdir və bütperəstlik meydana gəlmişdir. Əgər büt əşyalara inamdırsa, onun daxilindəki ruh animizmə inanc formasıdır.

Bununla yanaşı totemizm və fətişizmin birləşməsi nəticəsində də yeni çox allahlı dinlər yaranmışdır. Məsələn Misirdə totem başlı fətiş allahlar mövcud idi. Sfinkslər də totem başlı fətiş allahlardır.

Bizim vətənimiz Azərbaycanda da bütperəstlik elementləri olan əşyalar tapılmışdır.

Kayzen.az saytında bildirilir ki, Azərbaycanda arxeoloji qazıntılar nəticəsində, Xınıslı, Dağkolanı, Çıraqlıda qədim tarixə malik iri daş bütələr, İsmayılıda antropomorf fiqurlar, Mingəçevirdə gil heykəllər aşkar edilmişdir (1).

Digər bir saytda isə Qurani Kərimdə ərəblərin islamaqədərki tarixi “cahiliyyə”, yəni “islami biliklərdən xəbərsizlik” dövrü adlanmışdır. Cahiliyyət ərəblərinin çoxcəhətli inanc, ayin və ibadətləri arasında əsas yeri bütperəstlik tuturdu. Qeyd etmək lazımdır ki, İslamın yaranması ilə ərəb dini fikri və düşüncə tarixində öz mövqeyini itirmiş bütperəstlik yeni yaranmış din tərəfindən qətiyyət və amansızlıqla rədd edildiyindən orta əsrlər ərəb mənbələrində ərəblərin qədim dini təsəvvürləri ilə bağlı məlumatlar olduqca azdır. Cahiliyyət poeziyasında, tarix, coğrafiya və s. elm sahələrinə dair orta əsr mənbələrində həfz olunmuş dağınıq məlumatlardan başqa, ayrıca olaraq bütələrə həsr edilmiş üç əsərin olması da qeyd edilir. Hər üçü «Kitəbul-əsnam» (Bütələr haqqında kitab) adlanan bu əsərlər İbn Fudəyl (miladi 803-də vəfat edib) Hışam ibn Məhəmməd əl-Kəlbə (miladi 819-da vəfat edib) və Əbu Osman əl-Cahizə (miladi 868 vəfat edib) məxsus olmuş, İbn Fudəyl və əl-Cahizin əsərləri itibbatmış, yalnız Hışam ibn əl-Kəlbənin kitabı zamanəmizədək gəlib çatmışdır (2).

İslam dini yaranana qədər, Ərəb xalqlarında da bütperəstlik mövcud olmuşdur. Ərəblər bütələrə müxtəlif adlarla adlandıraraq onları Kəbədə saxlayırdılar və onlara hədiyyələr gətirirdilər. Bu amil politeizmdən bezmiş xalqlar içərisində yeni inanc növlərinə ehtiyacın yaranmasına səbəb olan amillərdən idi.

Ona görə də tək allahlı dinlər meydana çıxdı. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, yaranan tək allahlı dinlərin əksəriyyəti, Yaxın və Orta Şərqdə meydana gəlmişdir. Bu da onunla əlaqədar olmuşdur ki, bu region politeizmin mövcud olduğu əsas bölgələrdən biri olmuş dini rəngarənglik daha fəal şəkildə inkişaf etmişdir.

Politeizm (animizm, totemizm, fətişizm) demək olar ki, tək allahlı olan bütün dinlərə təsir etmişdir. Ona görə belə demək mümkündür ki, bütün tək allahlı dinlərin kökü oxşar şəkildədir. Bu onların inanc növlərində əşyalara inam, ruhlara inam və s. şəkildə bürüzə vermişdir. Ona görə də belə demək mümkündür ki, tək allahlı dinlər olan müasir dünya dinlərinin kökləri oxşar şəkildədir.

Tək allahlı olan dünya dinlərinin kitablarındakı hadisələr də oxşar şəkildə əks olunmuşdur. Bu da ondan qaynaqlanır ki, tək allahlı dinlərin hər biri digərindən qaynaqlanmışdır.

Bundan başqa tək allahlı dinlərdə olan mərasimlər də oxşar şəkildədir. Demək olar ki, bu onların ölü basdırma adətlərinə də təsir etmişdir.

Burada bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə tək allaha inanan xalqlar həm də politeizm dövründə mövcud olan bayramları da qeyd edirlər. Məsələn Azərbaycanda mövcud olan bayramlar politeizm dövründə meydana gəlmişdir. Bunlardan Novruz bayramını göstərmək olar. Novruz bayramında Azərbaycan xalqı animizmin elementləri olan suyun, torpağın, odun və küləyin var olma səbəblərini qeyd edirlər. Azərbaycan və o cümlədən türk xalqları animizmin elementləri olan bu ünsürləri bayramlar şəklində qeyd edirlər. Bununla onu demək istəyirlər ki, yaxşı ki, su, od, hava, torpaq var. Əgər bu elementlərdən biri olmasa bəşəriyyət məhv olar. Türk xalqları bu elementlərin var olma səbəblərini bayram kimi qeyd edirlər.

Nəticə. İnsanlıq yarandığı dövrdən bu günə qədər müxtəlif inanc növlərinə sitayiş etmişlər. Bu sitayiş növləri içərisində politeizmə aid olan dinlərin mühüm əhəmiyyəti var. Bu dinləri qəbilə və tayfa inanc növləri də adlandırmaq olar. Məqalədə bu dinlərin yəni totemizm, fətişizm və animizmin politeizm dini olması, eyni zamanda ilk dinlər olması kəşf olundu.

Bununla yanaşı müxtəlif dünya xalqlarının politeizmə inancları öz təsdiqini tapdı. Məlum oldu ki, politeizm bütün dünya xalqlarında mövcud olmuşdur. Məqalədə fətişizmin növləri, animizmin növləri və totemizmin növləri kəşf olundu. İnsanlığın bir neçə min il sitayiş etdiyi bu inanc növlərinə türk xalqlarının da inandığı göstərildi. Bu dinlərin elementlərinin hazırda türk xalqlarının bayramlarında öz əksini tapdığı məlum oldu.

Dünya xalqlarının bir neçə min il bu dini qanunlarla yaşadığı bildirildi. Belə ki, dünya xalqları unitar qanunlar olmayan zaman dini qanunlarla yaşamışlar. Bununla əlaqədar olaraq, dünya xalqları özlərinin dini qanunlarını yaratmışlar. Tək allahlı dinlər olmayan zaman isə çoxallahlılıq dininin qanunları ilə yaşamışlar.

Məqalədə politeizm dinləri olan fətişizm, animizm və totemizmin müasir dünya dinlərinə təsirinin olması sübut olundu.

ƏDƏBİYYAT

1. Büt-pərəstlik / URL: www.kayzen.az [10.06.2025].
2. Büt-pərəst ərəblər / URL: www.anl.az [10.06.2025].
3. Din tarixindən / URL: www.medeniyyet.az [10.06.2025].
4. Nuriyyə Sultanova. Totemizm / URL: www.colorbrainscience.wordpress.com [10.06.2025].
5. Politeizm / URL: www.booksite.ru [10.06.2025].

ИСРАИЛЬ АМИРЛИ

*Бакинский государственный университет, Исторический факультет
Преподаватель кафедры истории стран Азии и Африки*

ПОЛИТЕИЗМ У НАРОДОВ МИРА

Человечество было бессильно против природы с момента ее зарождения. В это время они надеялись на помощь со стороны разных видов веры, которые они создали. В это время появились первые виды религиозных верований. Люди сначала надеялись на помощь существующих в природе сил. Люди думали, что их действия в этом мире получают положительные и отрицательные награды в следующем мире. В результате этого возникла вера в загробный мир. После этого возникли первые религиозные верования. Этими религиозными верованиями были politeizm, totemizm, fətişizm və animizm. Можно сказать, что большинство народов мира верили в эти виды верований.

Ключевые слова: Фетишизм, анимизм, тоtemizm, politeizm, религия.

ISRAIL AMIRLI

*Baku State University, Faculty of History
Lecturer, Department of History of Asian and African Countries*

POLYTHEISM IN THE NATIONS OF THE WORLD

Humanity has been powerless against nature since its inception. At this time, they hoped for help from different types of faith that they created. At this time, the first types of religious beliefs appeared. People first hoped for help from the forces existing in nature. People have thought that their actions in this world will receive their positive and negative rewards in the next world. As a result of this, belief in the world of the hereafter arose. After that, the first religious beliefs emerged. These religious beliefs were polytheism, totemism, fetishism and animism. It can be said that most peoples of the world believed in these types of beliefs.

Keywords. Fetishism, animism, totemism, polytheism, religion.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 10 iyun 2025-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 30 noyabr 2025-ci il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. İqbal Ağayev, t.e.d. Əmrah Dadaşov.

UOT 94; UOT 94(479.24)

MƏHARƏT OSMANLI

Bakı Dövlət Universitetinin dosenti,

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Maharatosmanli @ bdu.su.az

**XIX ƏSRİN I YARISINDA RUSİYANIN CƏNUBİ QAFQAZIN MƏNİMSƏNMƏSİ
SAHƏSİNDƏ HƏYATA KEÇİRDİYİ SİYASƏTİ HƏMİN SİYASƏTİN TƏRKİB
HISSƏSİ OLAN KÖÇÜRMƏ VƏ RUSLAŞDIRMA SİYASƏTİNİN
CƏNUBİ QAFQAZ REGIONUNA TƏSİRİ VƏ NƏTİCƏLƏRİ**

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/111/27-30>

I Pyotr hakimiyyətdə olduğu bütün müddətdə Cənubi Qafqazı bir an olsun nəzərindən kənarda qoymr, istər diplomatik yolla, istərsə də hərbi yolu ilə bölgənin ələ keçirilməsində əlində olan bütün imkanları dəyərləndirirdi. Rusiyanın ticari, iqtisadi, siyasi mövqeyinin möhkəmlənməsində Cənubi Qafqazın rolunun dəyəri öz təsdiqini “Gülüstan”, “Türkmənçay” müqavilələrində də tapırdı. Üstəlik, Xəzər dənizini Rusiyanın daxili dənizinə çevrilməsi Rusiyanın gələcək inkişafı üçün çox vacib idi. Bütün bunların fərqində olduğu üçün o, hətta övladlarına vəsiyyət edərək bu bölgədə Rusiyanın gələcək fəaliyyətini təmin etməyə çalışmışdı. Nəhayət, bir əsr sonra I Pyotrun xələfləri onun arzusunu həyata keçirməyə müvəffəq olmuşdular. Sırada bu ərazinin tamamilə mənimsənilməsi, və Rusiyanın ayrılmaz parçasına çevirmək dururdu. Məhz buna görə köçürmə siyasətinin həyata keçirilməsindən başlamaq, əslində nəzəri cəhətdən doğru addım idi. Yerli əhalinin mədəniyyətinə, dininə, dilinə təsir edə bilmək üçün buraya kütləvi şəkildə rusların, xüsusən də ermənilərin köçürülməsi başlandı.

Açar sözlər: Rus imperiyası, Cənubi Qafqaz, Azərbaycan ərazisi, köçürmə siyasəti, münaqişələrin təşkil olunması.

Giriş. Uzunmüddətli gərgin mübarizənin nəticəsində əldə edilən Cənubi Qafqaz regionu Rusiyanın planlarında hər şeydən əvvəl xammal mənbəyi və satış bazarı kimi dəyərləndirilirdi.

Əsas hissə. Öz planlarının həyata keçirmək məqsədi ilə çar Rusiyasının həyata keçirdiyi tədbirlərin bir hissəsi olan 1831-ci il əsasnaməsi ilə Cənubi Qafqaz, o cümlədən Şimali Azərbaycan çar hökumətinin mühafizəedici gömrük siyasəti çevrəsinə daxil olur və Rusiya sənaye məhsulları üçün daxili satış bacarığına çevrilirdi. Lakin ticarətin yolunda əngəl olan rəhdarın ləğvi xeyli uzanmış, yalnız 1846-cı ildə ləğv olunmuşdu.

Qadağanedici gömrük tarifləri sistemi də 1846-cı ildə ləğv olundu. 1846-cı il 14 dekabr tarixli əsasnaməyə görə 1831-ci il əsasnaməsinin qadağanedici şərtləri aradan qaldırılmış, Qərbi Avropadan gətirilən mallar üzərinə qoyulan gömrük rüsumları xeyli azaldılmışdı [3].

Çar müstəmləkəçiləri ilk illərdən etibarən Qafqazda rusların köçürülüb yerləşdirilməsinə ciddi fikir verirdilər. Bu yolla Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda məskunlaşan ruslar çarizmin dayağına çevrilməli, bu yerlərin itaətdə saxlanılmasında əsas dayaq rolunu oynamalı idilər. Zaqafqaziyada rusların yerləşdirilməsi, əsasən üç istiqamətdə aparılmışdı. Hərbi hissələrdə inşa edilmiş kilsələrdə xidmət edən din xadimlərinin gətirilməsi, hərbi xidmətdən sonra burda daimi yaşamaq üçün qalanlara imtiyazların verilməsi, dini əqidələrinə görə sektantların Rusiyanın müxtəlif quberniyalarından Azərbaycana köçürülüb məskunlaşdırılması. Kilsələr rusiyanın müstəmləkə siyasətini Azərbaycanda həyata keçirən ilk carçıları idilər. Lakin Rusiyanın müstəmləkə dairələrinin ciddi cəhdlərinə baxmayaraq xristianlığın bu yolla yayılması geniş vüsət almamışdı. Rus kilsələri ermənilərin çarizmin dayağına çevrilməsi prosesini sürətləndirdi və bu işə məqsədyönlü bir istiqamət verdi. Zaqafqaziyanın ruslaşdırılmasında kilsə fəaliyyətinin kifayət etmədiyini duyan çarizmin müstəmləkəçi dairələri başqa üsullara əl atdılar. 1821-ci il yanvarın 3-də verilmiş çarın fərmanında [4] əsgəri xidməti qurtarandan sonra Qafqazda qalmaq istəyənlər üçün imtiyazlar nəzərdə tutulmuşdu. Qalmaq istəyənlərə pul, hərbi ləvazimat verilir, əkinçiliklə məşğul olmaq üçün münbit torpaq sahələri ayrılırdı. Hərbi yaşayış məskənləri kimi sayılan bu yerlərdən birincisi Şuşa şəhəri yaxınlığında, sonra isə Qubada salındı.

Çar hökuməti Azərbaycanı əbədi olaraq əldə saxlamaq üçün köçürməyə, xüsusən də, rusların bu diyarda məskunlaşdırılmasına əsas vasitə kimi baxırdı. 1837-ci ildə çar I Nikolayın fərmanı ilə Yelizavetpolda hərbi koloniyalar yaratmaq barədə göstəriş verildi. Azərbaycanda rusların məskunlaşdırılmasını geniş miqyasda həyata keçirmək üçün daha təsirli işlərdən biri də rus sektantlarının buraya köçürülməsi idi. 1802-ci ildə imzalanmış çar fərmanı ilə təriqətçilərin Zaqafqaziyaya sürgününün əsası qoyuldu. Rusiyadan təriqət üçün xüsusi komitə yaradıldı. Azərbaycanda yerləşdirilən hər köçkün ailəsinə 5 desyatın miqdarında torpaq verilməsi nəzərdə tutulurdu.

Rusların köçürülməsi ilə bağlı olaraq 1830-cu ilin oktyabrın 20-də Dövlət Şurası daha bir qərar qəbul etdi. Bu qərarla rus pravoslav kilsəsinə qarşı çıxan hər hansı təriqətli kafir kimi qiymətləndirilirdi. Bu qərara molokanlar, duxuborlar, skoplar və subbotniklərə şamil edilirdi. Qərarla qeyd edilirdi ki, təriqətçilərə cəza kimi ya Qafqaz hərbi korpusuna əsgəri xidməti keçirmək üçün Zaqafqaziyaya göndərməli, ya da oraya sürgün olunmalıdırlar. Dövlət şurasının 1831-ci il 31 yanvar tarixli qərarında rus köçkün təriqətçilərinin Azərbaycanda yerləşdirilməsi qaydaları şərh edilmişdi [3]. Bu qərara görə: 1. rus köçkünləri üçün ayrılmış torpaq sahəsi 5 desyatından az olmamalı idi; 2. məhkəmənin hökmü ilə köçürülən təriqətçilər, meşə yaxınlığında olan torpaq sahəsində yerləşdirildiyi təqdirdə 50 manat, meşələrdən uzaq məskunlaşan torpaq sahəsi alanlar isə 100 manat pul mavinat almalı idi; 3. raskolniklər başqalarına təsir göstərməsinlər deyə təzə məskən saldıqları yerlərdə kompakt halda yerləşdirilməli qadağan edilirdi, onlar pərakəndə halda yaşamalı idilər; 4. raskolniklərin şəhər əhəli-sinə zərərli təsirini heçə endirmək üçün onlar kənd təsərrüfatı rayonlarında məskunlaşdırılmalı idilər.

Azərbaycanda rus təriqətçilərinin köçürülüb məskunlaşdırılmasında ilk illərdə dini motivlər üstünlük təşkil etmişdir. Azərbaycanda rus köçkünlərinin yerləşdirilməsi Qafqaz canişinin nəzarəti altında həyata keçirilirdi.

Başqa yerlərdə olduğu kimi Azərbaycanda da ilk vaxtlarda rus sektorlarının bir yerdən başqa yerə köçmələri qadağan edilmişdi. Bundan əsas məqsəd onları məhdud çərçivədə saxlamaqla, təriqətçiliyin qarşısını almaq idi. Bu proses 30-cu illərin II yarısından davam etdi. Bu vaxtdan sonra rus köçkünlərindən Azərbaycana idarə etmək məqsədilə daha geniş planda istifadə etmək qərarına alındı. 1837-ci ildə qəbul edilmiş hökumət qərarında sektantlarla bağlı pasport rejimi ləğv edildi [3]. Sürgün olduqları ərazidə onların sərbəst hərəkət etmələri üçün icazə verildi. Bu yeni siyasət Azərbaycana yeni rus axınına səbəb olmalı idi ki, bu da öz növbəsində çar müstəmləkə dairələrinin Qafqazın ruslaşdırma siyasətini sürətləndirməli idi. Ciddi pasport rejimi çərçivəsində yaşayan sektorlar yeni qərar qəbul edildəndən sonra Rusiyaya qayıtmaqdan vaz keçir, Azərbaycanın daha münasib yerlərini daimi məskən kimi seçirdilər. 40-cı illərin II yarısında rus sektantlarına artıq dini təfriqə salanlar kimi yox, Azərbaycanda çar siyasətinin daşıyıcısı və həyata keçirilməsində istifadə olunan mühüm amil kimi baxmaq üstünlük təşkil etməyə başladı. 1848-ci ildə verilən qərara əsasən rus sektantlarına Azərbaycanın şəhərlərində də yaşamaq hüququ verildi. Bu yeni qərar Azərbaycana yeni rus axını üçün hüquqi zəmin yaratmalı və ruslaşdırmanın bölgədə sürətləndirməli idi.

1849-cu ilin 9 dekabrında qəbul olunmuş Zaqafqaziyaya köçən raskolniklərin imtiyazları haqqında qərarla [1] könüllü olaraq Zaqafqaziyaya köçmək və burada məskunlaşmaq istəyən ruslar üçün əsaslı imtiyazlar nəzərdə tutulmuşdu.

Zaqafqaziya regionuna rus axınıni genişləndirmək məqsədilə 1849-cu ilin dekabrında çarın yeni fərmanı çıxdı. Orada könüllü olaraq Azərbaycana köçən hər rus ailəsinə 30-dan 60 desyatınadək torpaq sahəsi verilirdi. Bundan başqa kreditlə təmin olunmalı, ev tikmək üçün onlara material verilməli idi. Fərmanda köçürülənlərin, həmçinin torpağın becərilməsi üçün lazım olan kənd təsərrüfatı alətlərilə təmin olunması nəzərdə tutulurdu.

Bu fərmandan sonra Azərbaycana rus ailələrini gəlişində yeni bir mərhələ başladı. Bu dövrdən etibarən rus köçkünlərinin nəinki əvvəllər tutulmuş Qarabağ, Şəki, Şirvan və Talış mallarında, həmçinin Mil və Muğan zonalarında yerləşdirilməsinə başlandı. Bu köçkünlər Muğanda pambıqçılığın inkişafına kömək etməli idilər. Azərbaycanda ilk rus yaşayış məntəqəsi 1830-cu ildə Vərəndin adlı yerdə salınmışdı.

Ümumiyyətlə, XIX əsrin 30-cu illərindən 80-ci illərinədək rus köçkünləri vasitəsilə Bakı quberniyasında 22 kənd salındı. Rus kəndlərinin 8-i Şamaxı, 7-si Lənkəran, 3-ü Göyçay, 3-ü Cavad və 1-i Quba qəzalarında salınmışdı. XX əsrin əvvəllərində rusların Azərbaycana güclü axını nəticəsində

Bakı quberniyasında 18, Yelizavetpol quberniyasında isə 10 yeni rus kəndi salındı. 1873-cü il məlumatına görə Azərbaycanın 1 milyon iki yüz üç min üç yüz doxsan altı nəfərdən ibarət əhalisinin 27120 nəfərini rus kəndliləri təşkil edirdi [3].

Bütün bu proseslərin nəticəsi olaraq istər bütöv Cənubi Qafqazda, istər də Azərbaycanda əhalinin etnik tərkibi ciddi dəyişikliyə məruz qalmışdı. Yad mədəniyyətə, yad dinə və dilə məxsus əhalinin köçürülməsini yerli əhali heç də xoş qarşılamırdı. Üstəlik öz din, mədəniyyət və dillərinə məhudiyyətlərin qoyulduğunu gördükcə onların narazılığı daha da artdı. Yerli əhali haqlı olaraq öz doğma torpaqlarında məhz özlərinin üstünlüyünə nail olmaq istəyirdi. Üstəlik çar rusiyasının bu bölgədəki iqtisadi siyasəti də onları narazı salırdı. Artırılan vergilər, istismarçılıqla köçürülən əhaliyə verilən imtiyazların onlara aid edilməsi, tam əksinə onların sahib olduqları ən yaxşı torpaq hissələrinin də rus və ermənilərə verilməsi böyük narazılıq doğururdu və bu özünü artıq müxtəlif formalarda bürüzə verməyə başlamışdı. Xüsusən də XIX əsrin 90-cı illərində Azərbaycanı bürünmüş üsyanlar bunun bariz nümunəsidir.

İlk üsyan 1830-cu ildə muxtariyyətlərini itirmək istəməyən Car-Balakən camaatlığında oldu [4]. Baxmayaraq üsyançılar əzmlə mübarizə aparırdı, üsyan üçün xarakterik olan kortəbilik, qeyri-mütəşəkkilik onun müvəffəqiyyətsizliyinə düçar olmasına səbəb oldu.

Ard-arda Lənkəranda, Qubada, Şəkidə Çar Rusiyasının siyasətinə qarşı baş vermiş 30-cu illər üsyanları hamısı Çar ordusu tərəfindən qan içində boğuldu. Onların rəhbərləri sürgün və edamlara məruz qaldı. Üsyanlar hamısı məğlubiyyətə düçar olsada, əlbətdə ki, müəyyən qədər faydası da olmuşdu. Çar Rusiyası yeritdiyi siyasətin yanlış olduğu qənaətilə bəzi tədbirlər həyata keçirilmişdi. Lakin nəticə etibarilə o, işğalçı ölkə idi. Onun işğal etdiyi Cənubi Qafqaz ərazisi isə onun mənafeyinə, maraqlarına xidmət etməli idi. Buna görə də Çar Rusiyası öz məqsədi naminə yeritdiyi siyasətdən əl çəkmək niyyətində deyildi. Məhz buna görə də ruslaşdırma siyasətini sürətləndirmək üçün bütün imkanlardan istifadə edirdi. Nəticə etibarilə bunun tədricən yerli əhaliyə müəyyən qədər təsiri də olmuşdu. Belə ki, əhali arasında az miqdarda da olsa ruspərəst qüvvələrin formalaşması, əslində Çar Rusiyasının ruslaşdırma siyasətinin müvəffəqiyyəti hesab oluna bilər.

Nəticə. XIX əsrin I yarısında Çar Rusiyasının Cənubi Qafqazı ələ keçirməsi və bölgədə yeritdiyi siyasət Rusiyanın işğalçılıq və müstəmləkə niyyətindən başqa bir şey deyildi. Həmin niyyət Rusiyanın bölgənin mənimsənilməsi ilə əlaqədar həyata keçirdiyi tədbirlərdə də bir daha öz təsdiqini tapırdı. Cənubi Qafqazın iqtisadi cəhətdən mənimsənilməsi üçün Çarın verdiyi bir sıra fərmanlar da Çar Rusiyasının ticari, iqtisadi mənafeyini müdafiə edirdi. Nəticə etibarilə Cənubi Qafqazda Rusiyanın yeritdiyi siyasət həm bölgənin etnik tərkibinə mənfi təsir göstərmiş, həm də gələcəkdə bu ərazidə baş verəcək bir sıra genişmiqyaslı konfliktlərin əsasını qoymuşdur. Belə ki, hələ də bölgədə ərazi məsələləri ilə bağlı həll olunmamış, mübahisəli məqamların olması məhz həmin siyasətlə bağlıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Anar Məmmədov. Gülüstan və Türkmənçay müqaviləsinin acı nəticələri / 9 iyul 2020. - kayzen.az/blog/politologiya/25747/guluстан-və-türkmənçay-müqaviləsinin-acı-nəticələri.html
2. Yaqub Mahmudov. Gülüstan və Türkmənçay müqavilələri tariximizin ən ağırlı səhifələridir / 525-ci qəzet. -2019. -16 oktyabr. -№ 138. -S.19.
3. Aydın Mirzəzadə. XIX əsrin 20-30-cu illərində Çar Rusiyası tərəfindən ermənilərin Cənubi Qafqaza kütləvi köçürülməsi və bölgədə erməni amilinin yaranması //Tarix və onun problemləri, №4 2014, s.147-150.
4. Murad Muradov. Çar Rusiyasının Azərbaycanda işğalçılıq və köçürmə siyasəti (XIX əsrin I yarısında). Bakı, "Nur", 1999, 123 s.
5. Qiyasəddin Qeybullayev. Qarabağ (etnik və siyasi tarixinə dair). Bakı, Elm, 1990, 248 s.

МАХАРАТ ОСМАНЛИ

*Доктор философии по историческим наукам,
Доцент Бакинского Государственного Университета*

**ВЛИЯНИЕ И ПОСЛЕДСТВИЯ ПОЛИТИКИ АССИМИЛЯЦИИ И РУСИФИКАЦИИ,
КОТОРАЯ БЫЛА НЕОТЪЕМЛЕМОЙ ЧАСТЬЮ ПОЛИТИКИ РОССИИ В ПЕРВОЙ
ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА В ОБЛАСТИ ОСВОЕНИЯ ЮЖНОГО КАВКАЗА**

На протяжении всего своего правления Петр I не упускал из виду Южный Кавказ и рассматривал все имеющиеся в его распоряжении возможности для захвата этого региона - как дипломатическими, так и военными средствами. Значение Южного Кавказа в укреплении торгово-экономических и политических позиций России было подтверждено также в Гюлистанском и Туркменчайском договорах. Более того, превращение Каспийского моря во внутреннее море России имело большое значение для её будущего развития. Осознавая всё это, он даже пытался обеспечить будущую деятельность России в этом регионе, завещав его своим детям. Наконец, столетие спустя, преемникам Петра I удалось осуществить его мечту. Следующим шагом было полное присоединение этой территории и включение ее в состав России. Именно поэтому начало реализации переселенческой политики было теоретически правильным шагом. Массовое переселение русских, особенно армян, началось здесь с целью повлиять на культуру, религию и язык местного населения.

Ключевые слова: Российская империя, Южный Кавказ, территория Азербайджана, переселенческая политика, конфликты.

MAHARAT OSMANLI

PhD, Associate Professor of Baku State University

**THE INFLUENCE AND CONSEQUENCES OF THE POLICY OF ASSIMILATION
AND RUSSIFICATION, WHICH WAS AN INTEGRAL PART OF RUSSIA'S POLICY
IN THE FIRST HALF OF THE XIX CENTURY IN THE AREA OF DEVELOPMENT
OF THE SOUTH CAUCASUS**

Throughout his reign, Peter I never lost sight of the South Caucasus and considered all the possibilities at his disposal for capturing this region – both by diplomatic and military means. The importance of the South Caucasus in strengthening Russia's trade, economic, and political positions was also confirmed in the Gulistan and Turkmenchay Treaties. Moreover, turning the Caspian Sea into an internal sea for Russia was of great importance for its future development. Recognizing all this, he even tried to ensure Russia's future activities in this region by bequeathing it to his children. Finally, a century later, Peter I's successors managed to make his dream come true. The next step was the complete annexation of this territory and its inclusion into Russia. This is precisely why the implementation of the resettlement policy was theoretically the right move. The mass resettlement of Russians, especially Armenians, began here with the aim of influencing the culture, religion, and language of the local population.

Keywords: Russian Empire, South Caucasus, territory of Azerbaijan, resettlement policy, conflicts.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 28 noyabr 2025-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 30 noyabr 2025-ci il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Abutalıb Cəlilov, t.e.d. Qabil Əliyev.

ŞİMALİ AZƏRBAYCANDA SƏNAYENİN MODERNLƏŞMƏSİ (1870-1890)

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/111/31-45>

XIX əsrin II yarısında Rusiya imperiyasının tərkibində olan Azərbaycan tədricən feodal-patrimonial münasibətlərdən kapitalist istehsal formalarına keçid mərhələsini yaşayırdı. 1870–1890-cı illərdə Şimali Azərbaycanda baş verən ictimai-iqtisadi dəyişikliklər regionun sənaye inkişafında dönüş nöqtəsi oldu. Sənaye modernləşməsi Azərbaycan iqtisadiyyatında kapitalın yığılması, texniki ixtisaslaşma və şəhərləşmə proseslərini gücləndirdi. Bu, gələcəkdə Azərbaycanın müstəqil sənaye strukturlarının formalaşması üçün tarixi baza rolunu oynadı. Sənayeləşmənin başlanğıc mərhələsi kimi modernləşmə eyni zamanda həm milli iqtisadiyyatın, həm də cəmiyyətin inkişafına mühüm təsir göstərdi.

Açar sözlər: Modernləşdirmə, iqtisadiyyat, kapitalizm, ağır sənaye, yüngül sənaye, yeyinti sənayesi.

Giriş. Mövzunun tədqiqi prosesi:

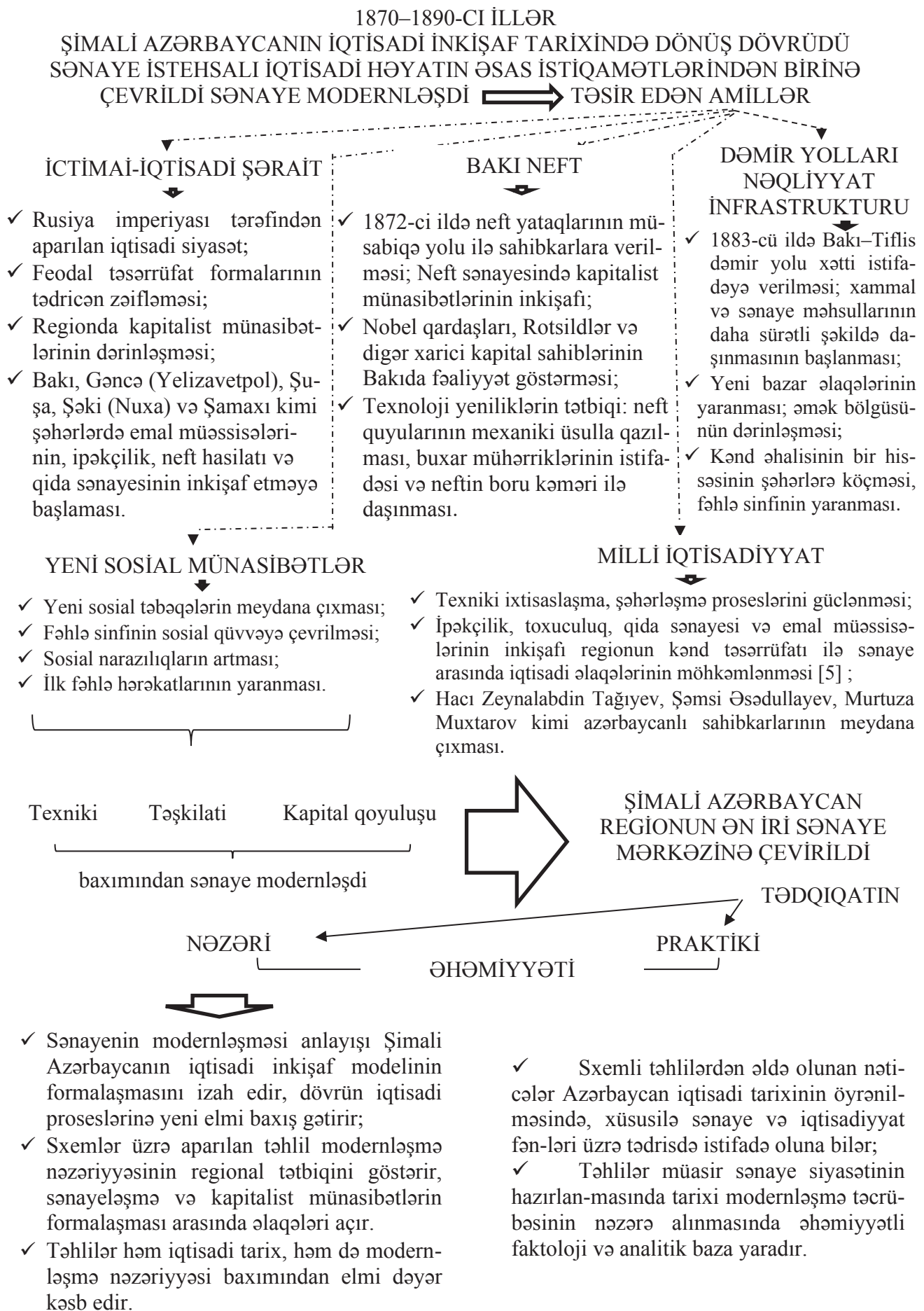
- ✚ Şimali Azərbaycanda istehsal vasitələrinin təkmilləşdirilməsi, texniki yeniliklərin tətbiqi, yeni texnoloji avadanlıqlarla təchiz olunan emal və istehsal sahələrinin meydana gəlməsi və kapitalist münasibətlərinin formalaşması sənayenin modernləşməsi ilə bağlılığı dəqiqləşdirildi;
- ✚ Bakı neft sənayesinin inkişafı, dəmir yollarının çəkilməsi, Bakı, Gəncə, Şuşa, Şəki, Nuxa və digər şəhərlərdə sənaye müəssisələrinin sayı artması, emal müəssisələrinin yaranması, xarici kapitalın cəlb olunması modernləşmənin əsas istiqamətlərini təşkil etməsi müəyyənləşdirdi;
- ✚ Neft hasilatında texnoloji yeniliklər istehsalın artımında xüsusi əhəmiyyət daşıdığı vurğulandı; Neft hasilatında mexanikləşmə, xarici kapitalın axını və texnoloji yeniliklərin tətbiqi nəticəsində Şimali Azərbaycanın regionu qısa müddətdə Cənubi Qafqazın sənaye mərkəzinə çevrilməsi təsdiqləndi;
- ✚ Sənayenin modernləşməsi təkcə iqtisadi strukturu deyil, həm də sosial münasibətlərin dəyişməsinə gətirib çıxarılması da təsdiqləndi; Şəhər mədəniyyəti, əmək bölgüsü və istehsal texnologiyaları, sənaye modernləşməsi prosesilə əlaqədar yeniləşməsi araşdırıldı.

Tədqiqatın əsas məqsədi:

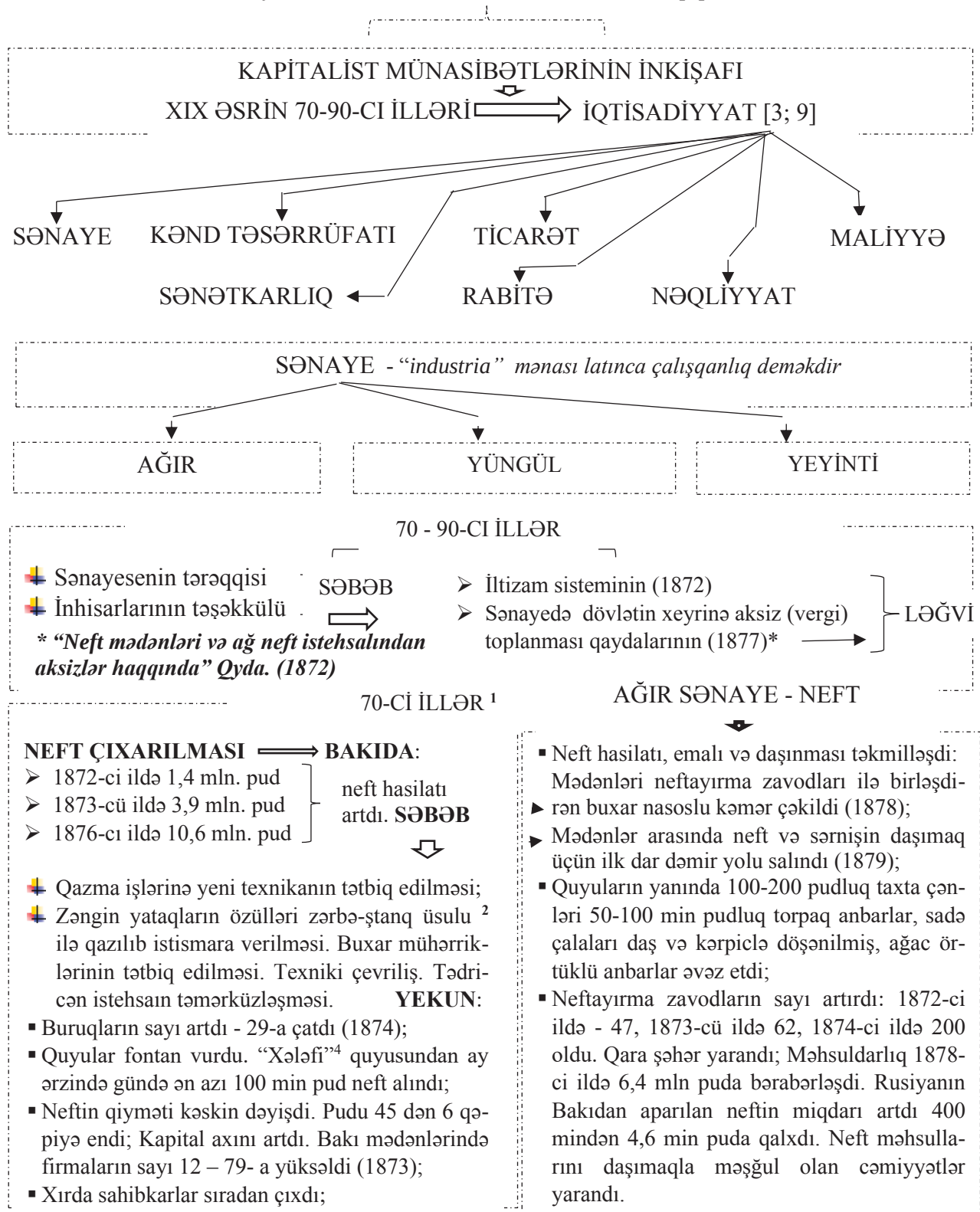
- ✚ 1870–1890-cı illərdə Şimali Azərbaycanda sənaye sahəsində baş verən modernləşmə proseslərini, milli iqtisadi sistemini elmi əsaslarla təhlil etmək;
- ✚ Sənaye istehsalının inkişaf istiqamətlərini, onun sosial-iqtisadi nəticələrini və modernləşməyə təsir edən daxili və xarici amilləri müəyyənləşdirmək;
- ✚ Sənaye inqilabının yerli şəraitdə təzahür formalarını, sənaye sahələrinin strukturunda baş verən dəyişiklikləri və modernləşmə prosesində Bakının aparıcı rolunu göstərmək;
- ✚ Müəssisə idarəçiliyi, əmək münasibətləri, kredit və bank sistemlərinin təşəkkülü, yerli sahibkarlığın inkişafı kimi sahələrdə də modern iqtisadi düşüncələri formalaşdırılmasını təsdiqləmək.

Mövzunun aktuallığı: Mövzu XIX əsrin sonlarında sənayenin modernləşməsi Azərbaycan iqtisadiyyatının gələcək istiqamətini müəyyən etdi; Müasir dövrdə sənaye inkişafının tarixi köklərini, modernləşmə proseslərinin sosial, iqtisadi və texnoloji əsaslarını öyrənməyə, Azərbaycanın iqtisadi modernləşmə təcrübəsini düzgün qiymətləndirməyə imkan verdi; sənayeləşmə prosesinin tarixi təcrübəsi müasir Azərbaycanın iqtisadi siyasətində – xüsusilə innovasiya, modern texnologiya və dayanıqlı sənaye strategiyası sahəsində mühüm nəzəri və praktik nəticələr çıxarmağa şərait yaratdı.

Beləliklə, “Şimali Azərbaycanda sənayenin modernləşdirilməsi (1870–1890)” mövzusu həm tarixi gerçəkliklərin obyektiv öyrənilməsi, həm də müasir iqtisadi inkişaf modellərinin elmi əsaslarının araşdırılması baxımından son dərəcə aktuallıq kəsb etdi.

CƏNUBİ QAFQAZ İSLAHATDAN SONRAKI DÖVÜRDƏ
ŞİMALİ AZƏRBAYCAN ƏRAZİSİNDƏ [7]

Qeyd:1.70-ci illərin əvvəllərində Bakı - neft çıxarılmasının sürətinə görə ən güclü Amerika neft sənayesini xeyli qabaqlasada məhsuldarlığın həcminə görə ondan 20 dəfə geridə qalırdı. Qeyd: 2. Zərbə-ştanq üsulu ilə dünyada ilk dəfə neft quyusu (dərinliyi 21 metrə qədər) Pensilvaniyadan (ABŞ) 10-11 il əvvəl, N.İ.Voskoboynikovun³ təşəbbüsü ilə Bibi-Heybətdə qazılmışdı (14 iyul 1846-cı il). N.İ.Voskoboynikov (1803 - 1846) - rus alimi, dağ-mədən mühəndisi, geoloq, Abşeron yarımadasında Rusiya neft hasilatının banilərindən. Qeyd: 4. Quyu 1873-cü ildə Xələfi adı ilə məşhur olan sahədə qazılmışdı.

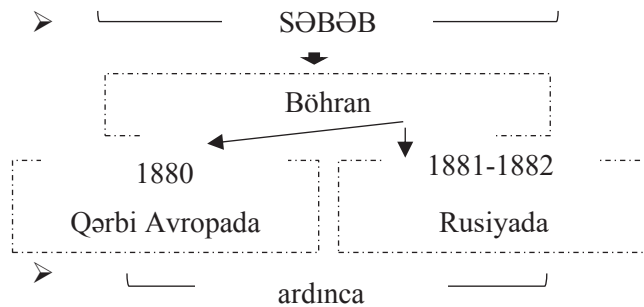
ŞİMALİ AZƏRBAYCAN ƏRAZİSİNDƏ

(ardı)

AĞIR SƏNAYE ← 80 - 90-Cİ İLLƏR → NEFT

80-Cİ İLLƏR

NEFT SƏNAYESİNDƏ VƏZİYYƏTİN AĞIRLAŞDI

uzun müddət davam edən durğunluq;

- Qıtlıq; müəssisələrin 200-dən - 123-ə enməsi;
- Dəmir yolu tikintisi;
- Neft sənayeçiləri tərəfindən neft və mazut ehtiyatlarının yandırılması, məhvi. NƏTİCƏ:

H.Z.TAĞIYEVİN PULSUZ NEFT TƏKLİFİ

NEFT ÇIXARILMASI ⇔ BAKIDA:

(1881-1882)

- ✓ 50 mln pud, 1883-cü ildə 20 mln. pudda endi;
- ✓ Məhsuldarlıq 12, 5 min. puda bərabər oldu

YEKUN: 80-Cİ İLLƏRİN İKİNCİ YARISINDA BÖHRAN

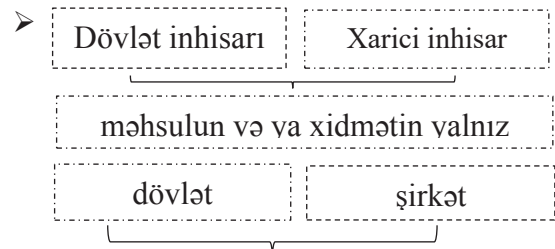
CANLANMA ← YÜKSƏLİŞLƏ
ƏVƏZ OLUNDU

- ✚ Duru yanacağa tələbat artdı (1884-1889);
- ✚ Dəmir yolları neft yanacağından istifadəyə keçdi;
- ✚ Texniki inqilab müşayiət olundu. Qazma işlərinə buxar mühərrikləri və neft çıxarılmasında yerli avadanlıqlar tətbiq edildi;
- ✚ Neft sənayesinin enerji təchizatı artdı;
- ✚ Ağ neftin, benzinin və yağın həcmi 8 mln. puddan 68 mln. puda çatdı, Tədrisən Amerikanı ötdü;
- ✚ Kapital axını genişləndi. Kapital mənbəyi

Cənubi Qafqaz ← Mərkəzi Rusiya

- ✚ Xarici kapital neft mədənlərinə 1886-cı il 1 may qərarına¹ əsasən buraxıldı. Rotşildlərin Paris bankir evi – Xəzər-Qara dəniz Cəmiyyətinin əsasını qoydu Rus burjuaziyasının müqavimətilə üzləşdi. Neftli torpaqların xarici mülkiyyətə keçməsi məhdudlaşdırıldı. Neft istehsalının inhisarlaşması başlandı.

TƏSƏRRÜFATDA MÜSTƏSNA HALL
XARİCİ İNHİSAR
BİRLİKLƏRİ GENİCLƏNDİ

tərəfindən təqdimat prosesində ziddiyyət artdı (80-cı illərin ortaları);

- Çar hökuməti neftli torpaqların xaricilərin mülkiyyətinə keçməsinin qarşısını aldı. Torpaqlar dövlətin sərməcanına verildi. SƏBƏB: 1872-Cİ İL DÖVLƏTİN

1 fevral

17 fevral

neft mədənləri və ağ neft istehsalından aksizlər

neft mədənlərini muzaidə (hərrac) yolu ilə şəxsi adamlara vermək

HAQQINDA QAYDALARIDI

QAYDALARA ƏSASƏN XARİCİLƏRƏ:

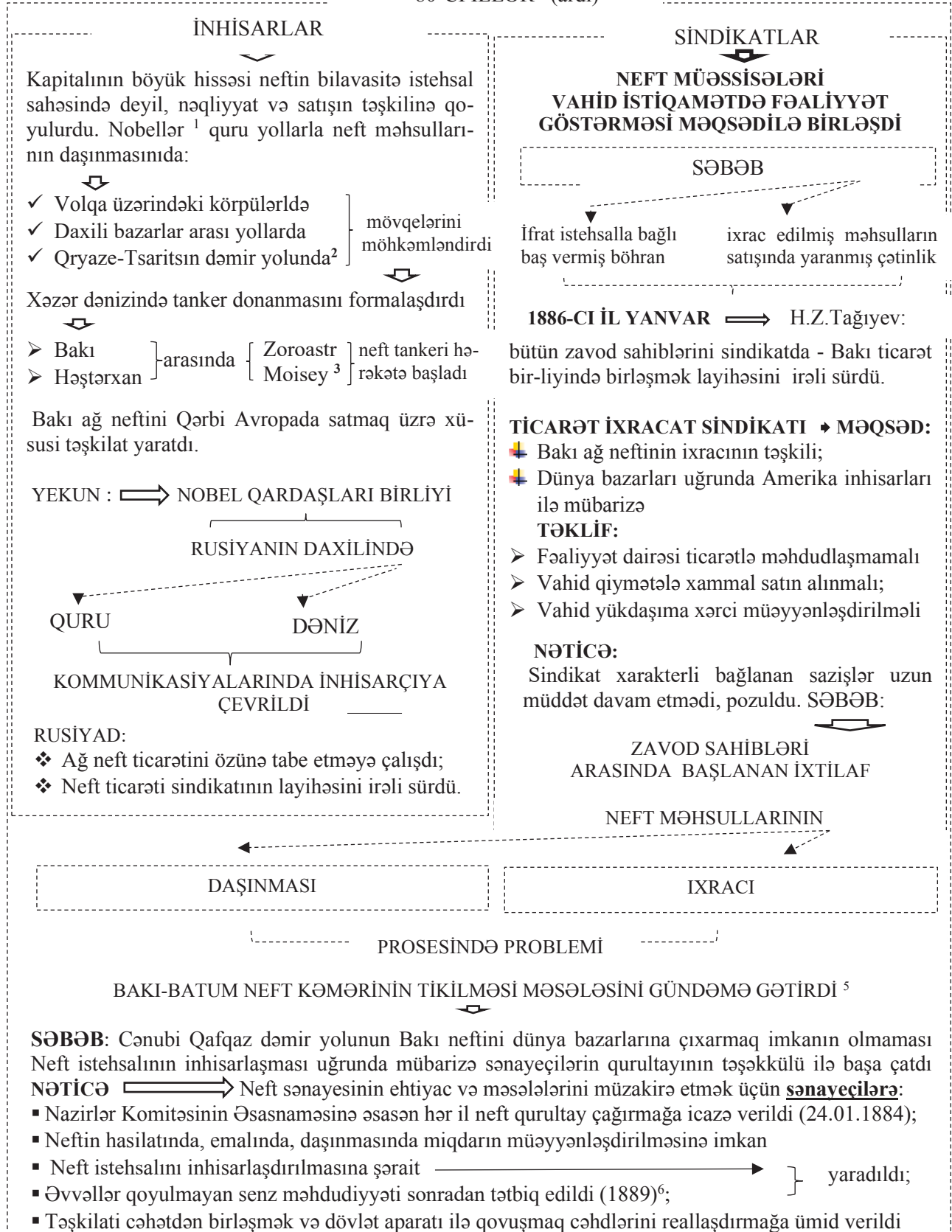
- ✚ Mədən azadlığı prinsipi tətbiq edildi;
- ✚ Abşeronda torpaq ayrılması, neft axtarışı və çıxarılması hüququ verildi. NƏTİCƏ:
 - Dövlət kəndlilərindən torpaq icarəyə götürüldü. Müzaidə yolu ilə 174 desyatın torpaq satın alındı; 150 des-n Balaxanıda
 - Dövlətin neft sənayesi üzərində nəzarəti zəiflədi; Qaydaların icrası dayandırıldı; İcma torpaqları müsadirə edildi; Xəzinə torpaq fondu artırıldı YEKUN:
 - Xarici kapital axını ləngidi
 - Ölkəyə kapital bura - xılışı dayandırıldı

Bunların qarşısını almaq üçün çar hökuməti 1888-ci ilin martında

məcburi neftli torpaqlarının dövlətin əlində cəmlənməsinə məhdudiyyətlər qoymadı.

Qeyd:1.Qərarda hökumət "Xaricilərin və xarici cəmiyyətlərin hazırkı şəraitdə rus neft sənayesində iştirakının faydalı və məqsədaşlığını" elan etdi.

80-Cİ İLLƏR (ardı)

Qeyd: 1. İsveç vətəndaşı Robert Nobel Bakı neft sənayesinin yatırımında iştirak edən ilk əcnəbidir. 1875-ci ildə əsası qoyulan Nobel qardaşları şirkətinin (18.05.1879) 100% əmlakının 74,5%-ni neft anbarları, gəmilər, sisternlər və neft kəmərləri təşkil etdirdi. Qeyd: 2. Qryaze-Tsaritsın dəmir yolunda şirkətin 1,500 xüsusi vaqon-sisternləri mövcud idi. Qeyd: 3. Zoroastr 1878-ci ildən şirkətin sifarişləri ilə İsveçdə hazırlanmış dünyada birinci⁴ neft tankeri idi. 1879-cu ildə isə daha böyük tanker — Moisey sifariş verildi. Qeyd: 4. İngilis Şell kampaniyası Transatlantik neftdaşımalاری üçün tankeri yalnız 1892-ci ildə tikdirdi. Qeyd: 5. Neft kəməri tikintisi 11 il ləngidildi, yalnız 1896-cı ildə tikintisi başlandı. Qeyd: 6. Senz sistemi V qurultayda öz əksini tapdı.

ŞİMALİ AZƏRBAYCAN ƏRAZİSİNDƏ

(ardı)

AĞIR SƏNAYE ↔ NEFT

80 - 90-CI İLLƏR

90-CI İLLƏR

- ✓ 1890-cı il - neftin qiyməti xeyli artdı. Firmaların¹ sayı 8 qalxdı. Neft emalı sənayesi təmərküzləşdi:
- Çıxarılan yanacağın 65,4 % firmaların → } payına
- İşıqlandırma üçün istehsal olunan yağın → } düşdü;
- 3/4- 148 neftayırma zavodundan 13-nün → }
- ✓ 1890-cı il 9 fevral qanununa əsasən - kəndlilərdən heç bir əvəz ödənilmədən 4967,5 desyatin torpaq alındı; Torpaqlar da tikilmiş evlər müzaidə ilə satıldı;
- ✓ Neft hasilatı genişləndi. 1990-cı il -10 mil. puda çatdı:
- 1891-ci ildə neft hasilatı 1883-cü illə müqayisədə 4,8 dəfə yüksəldi; Quyuların qazılması sürətləndi;
- ✓ Mədənlərin texniki təchizatı yeniləşdi;
- Qazmada → } mükəmməl avadanlıqlar tətbiq
- Neft çıxarılmasında → } edildi;
- ✓ Neft sənayesinin enerji təchizatı artdı;
- ✓ 1892-ci il 3 iyun - Neft mədənləri haqqında Qaydalar qəbul edildi. Qaydalara əsasən:
- Abşeron yarımadasının bütün neftli torpaqları xüsusi şəxslərin istifadəsi üçün bağlı elan edildi;
- Xəzinə neftli torpaqlarının icarə sisteminə nəzarəti dərinləşdi; Pud hesabı şəklində xəzinənin xeyrinə toplanan renta artırıldı.

NEFT SƏNAYESİNDƏ YENİ BÖHRAN
(1892-1893)

SƏBƏB

- ✚ Neft sənayesinin yüksək inkişaf sürəti ⇒ Rsiya bazar imkanlarını qabaqlaması; həddən artıq istehsal;
- ✚ Texniki inqilabla müşayiət olunan neft təsərrüfatının coşqun inkişafı ⇒ əsaslı vəsaitin tələb etməsi;
- ✚ Firmaların eyni vaxta neftli torpaqlara, mədən və zavodlara, neft məhsullarının saxlanılmasına, daşınmasına ⇒ kapital qoymağa imkanlarının olmaması.

NƏTİCƏ: İngilis kapitalı Bakının iqtisadiyyatına soxuldu

İNGİLİS KAPİTALININ GÜCLÜ AXINI

↙ ↘ ÇARİZMİN
MALİYYƏ VƏZİYYƏTİ XARİCİ SİYASƏTİ

MƏQSƏD:

İLƏ BAĞLANDI

- Güclü hərbi dəniz donanmasına malik olan İngiltərə üçün Bakı rayonunun strateji əhəmiyyətə malik olması;
- Çar Rusiyasında — fəhlələrin həyat səviyyəsi, əmək haqqının azlığı ⇒ ingilis sahibkarlarına külli miqdarda gəlir əldə etməsi.

İngiltərənin imperialist dairələrinin bir hissəsində Rusiya əleyhinə olan əhvali-ruhiyyə neytrallaşdı. İngilis sahibkarları:

ATDIĞI ADDIMLAR

- ✦ Müəssisələri³ yerli kapitalistlərdən satın aldılar; Çoxprofilli kombinatın bütün təsərrüfat kompleksini ələ keçirdilər;
- ✦ Müəssisələrin bazasında - Oleum adı altında səhmdar cəmiyyət təsis etdilər;
- ✦ Səhmlərin nəzarət paketini və kompaniyanın fəaliyyətinin idarə mexanizmini əllərində cəmləşdirdilər.

NƏTİCƏ

Yerli müəssisələrin ⇒ xarici kapitalın nəzarətinə xarici sahibkarların səhmdar cəmiyyətinə cəlb edilməsi yolu ilə keçdi. Milli sahibkar yeni təsis edilmiş kompaniyanın rəhbərliyi sistemində yerlə təmin edildi H.Z.Tağıyev Oleumun idarə heyətinin direktorlarından biri seçildi. Beləliklə, yerli kapitalın neft işində, o cümlədən neft müəssisələrinin gəlirlərinin bölünməsində iştirakı yeni forma aldı. **YEKUNDA:**

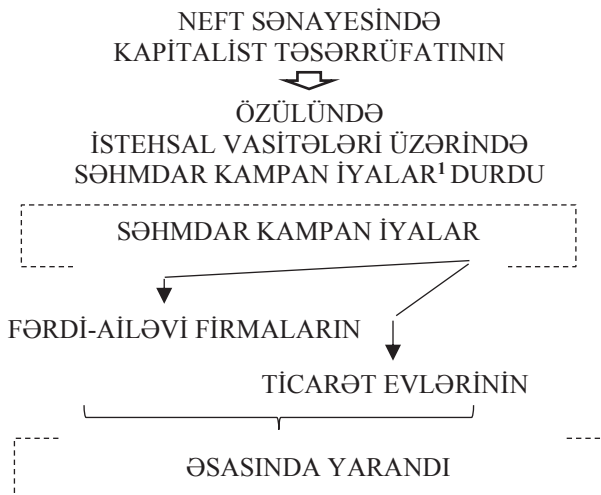
- ✚ 1894-cü ildə Bakıda neft çıxarılması 340 mln. puda çatdı. İlin sonunda neftin qiyməti qalxdı; istehsal artdı;
- ✚ Neft sənayesi böhran vəziyyətindən çıxdı. Qazma və neft hasilatının, emalının inkişafı sürətlə getdi.
- ✚ 90-cı illərin ikinci yarısında istismar olunan quyuların sayı 3,2 dəfə artdı. Neft hasilatı 601,2 milyon puda çatdı;
- ✚ İntensiv səhmləşdirilmə prosesi xüsusilə geniş vüsət aldı

Qeyd:1. Onların arasında – Nobel qardaşları şirkəti, Xəzər-Qara Dəniz neft Sənayesi Cəmiyyəti (Rotşildlər) firmaları, Xəzər şirkəti, Şibayevin, Nağıyevin, Lianozovun, Adamovun, Budaqovun və Əsədullayevin firmaları var idi. Qeyd: 2. Belə imkanlar 1883-cü ildə Bakıda ildə 20 mln. puddan çox neft istehsal edən ancaq bir firmaya məxsus idi. Qeyd: 3 Yalnız bir il ərzində müəssisələri əldə etmək üçün ingilis işbazları 12 mln manatdan çox yerli sahibkarlara pul verdi.

AĞIR SƏNAYE

NEFT

90-Cİ İLLƏR

- Yeni tipli müəssisələr meydana gəldi;
- Səhmdar müəssisələrin:
 - Sayı 13 çatdı;
 - Firmaların ² ümumi sayının 7-11% - ni, tədricən 8,8% - ni təşkil etdi;
 - Bakıda çıxarılan bütün neftin 27-45%-ni, tədricən 67,1%- ni verdi.
 - Neft saxlama xərcləri firmaların könüllül, 1893-cü ildən isə məcburi yığılan üzvlük haqlarına hesablandı; Mətbuat orqanı “Нефтяное дело” jurnalı;
- Burjuaziyanın qüvvə və vəsaiti, çarizmin hər-bipolis cəza aparatı ilə birləşdirildi. Polismeysterlik təsis edildi;
- Ümumi sindikat yaradılması yeni mərhələyə qədəm qoydu. Neft sənayesi qüvvələrinin qütbləşməsi prosesi³ başladı.

1. Neft sənayesi kapitalist təşkilinin aşağı formasından inhisarçı birliyin yüksək formalarına kimi təkamül yolu keçdi. İnkişafının ən yüksək pilləsinə qalxdı;

1898-Cİ İL:

- ✓ Hazır müəssisələr əsasında təşkil olunmuş altı ingilis neft sənaye kompaniyası fəaliyyətə tə başladı;
- ✓ Bakı neft hasilatına görə Amerika Birləşmiş Ştatlarını ötdü;
- ✓ Bakıda ağ neft istehsalının:
 - 3 /4-i Yeddi böyük¹ firma ittifaqının
 - 35,7%-i Xəzər - Qara dəniz Cəmiyyətinin
 - 25,5%-i Nobel qardaşlarının
 - 13%-i Bakı standartı firmasının

NƏTİCƏ:

- ❖ Rusiya Amerikanın —Standart Oyl firması ilə dünya ağ neft bazarını bölüşdürdü;
- ❖ Bakı firmaları üçün sahələr müəyyənləşdirdi
- Bakıda ağ neft istehsalı:
 - 97-98%-nə İxracat sindikası nəzarət edirdi;
 - ▶ 9610-u —Nobel qardaşları şirkətinə
 - ▶ 5870- i Xəzər-Qara dəniz Cəmiyyətinə
 - ▶ 3059 Mantaşov →
 - ▶ 2703 Xəzər birliyi →
 - ▶ 2461 Tağıyev →

Ağ neft istehsalında paya malik idi

1899-cu il: müəssisələrin sayı 123-dən 101-ə qədər azaldı; Zavodların

88 ağ neft 4 benzin 5 yağ 3 asfal 1qudron
istehsalı ilə məşğul idi

XIX ƏSRİN SONU ŞİMALİ AZƏRBAYCAN

2. Neft istehsalı üzrə dünyada birinci yerə çıxdı;
3. Neft sənayesində inhisarların tam hökmranlığı bərqərar ol-du, xarici kapitalın mövqeyi genişləndi;
4. İlk ixracat sindikası - iri inhisarçı birlik meydana gəldi.

Qeyd: 1. Misal: sonralar “Xəzər-Qara dəniz Cəmiyyətinə” çevrilmiş “Batum neft sənayesi və ticarət cəmiyyəti”, “Neft”, “S.M.Şibayev və K°”, “Mirzoyev qardaşları” və s. Qeyd: 2. 1900-cü ildə “Nobel qardaşlarının neft istehsalı şirkəti”, “Xəzər-Qara dəniz Cəmiyyəti” ilə birlikdə Bakıdakı 8 ən iri firma (hər birində hasilatın miqdarı 20 mln. puddan çox) sırasında - “Mantaşov və K°”, “Bakı Neft Cəmiyyəti”, “Xəzər şirkəti”, Rus nefti və duru yanacaqını çıxarmaq üçün cəmiyyət (Oleum), “Mirzoyev qardaşları”, “Rus neftinin Bakı cəmiyyəti” də var idi. Qeyd: 3.1891-ci ildə 4 yerli firmanın - “Bakı standartı” adlandırılan birliyi meydana gəldi. Bu, Mantaşevin, Tağıyevin, Lianozovun və Budaqovun firmaları idi. “Nobel qardaşlarının neft istehsalı şirkəti” yaranmış vəziyyətdən istifadə etməyi qərara aldı. Növbəti ilin noyabr-dekabrında -Yeddi böyük firmanın ittifaqı adlı yeni birlik yaratdı. Birlik həm də - “Bakı standartı”nı, “Rotşildlər”in “Xəzər-Qara dəniz Cəmiyyəti”ni və - “S.M.Şibayev və K°”-ni öz himayəsinə cəlb etdi. Məhz Yeddi böyük firma ittifaqının daxilindəki ziddiyyətlər “Dünya bazarlarında ağ neft ticarət normaları haqqında” 1893-cü ilin payızında Parisdə əldə edilən ilk sazişi pozdu. 1893-cü il oktyabrın 23-də Peterburqda firmaların bir hissəsinin nümayəndələri tərəfindən Maliyyə Nazirliyinin razılığı ilə Bakı ağ neft istehsalçılarının ittifaqının yaradılması haqqında müqavilə imzalandı. Tağıyev və Mantaşovun firmalarının nümayəndələri sindikata daxil olmaqdan imtina etdilər. Hökumət sonunculara həmin ilin noyabr ayının 27-də Bakı ağ neft istehsalçılarının I qrup agentlərinin hüquqlarına bərabər II qrup ittifaqı adlandırılan ittifaq yaratmağa icazə verdi. II qrupun ticarət agentı A.İ.Mantaşov oldu. Hər iki qrup 1895-ci ilin mayında vahid sindikatla birləşdi [1, s.227]

ŞİMALİ AZƏRBAYCAN ƏRAZİSİNDƏ [2]

AĞIR SƏNAYENİN BAŞQA SAHƏLƏRİ 70-90-CI İLLƏR

NEFT-KİMYA SƏNAYESİ

DAĞ-MƏDƏN SƏNAYESİ

TİKİNTİ MATERIALI SƏNAYESİ

NEFT-KİMYA SƏNAYESİ

70-90-CI İLLƏR

NEFT EMALI BAKIDA KİMYA ZAYODLARININ
TİKİLMƏSİNİ ZƏRURİ ETDİ [6]

BAKIDA:

- ❖ 1879-cu il - S.M.Şibayev →
- ❖ 1883-cü il - Nobel qardaşları şirkəti →
- ❖ 1885-ci il - Skvortsov →
- ❖ 1889-cu il - Tumayev və Adamov →
- ❖ 90-cı illər - Kiandal səhmdar cəmiyyəti →

tərəfindən
kimya
zavodları
tikildi;

NEFT- KİMYA ZAVODLARINDA

KÜKÜRD TURŞUSU

SƏNAYE SODASI

ALINIRDI

- ❖ XIX əsrin sonu - kükürd turşusu istehsal edən kimya zavodları fəaliyyətə başladı. **YEKUN:**

DAĞ-MƏDƏN SƏNAYESİ NEFT SƏNAYESİNİN İNHİSAR
BİRLİKLƏRİNƏ TABE EDİLDİ

SƏBƏB:

KÜKÜRD KOLÇEDANININ¹ XARİCDƏN GƏTİRİLİMƏSİ

CIXIŞ YOLU: **1893-CÜ İL** - Dağ-mədən departamentinin
rəsmi icazəsi ilə

“Nobel qardaşları”

“Simens qardaşları və k^o”

şirkətləri arasında müqavilə bağladı

NƏTİCƏDƏ:

- “Simens qardaşları” şirkəti Gədəbəy filiz mədənlərində çıxarılan bütün filizi “Nobel qardaşları” şirkətinə satdı;
- Mis kolçedanı - “Nobel qardaşları”nın Qara şəhərdəki kimya zavoduna göndərildi;
- Kolçedanın emalı prosesində alınan mis yenidən Gədəbəy misəridən zavoduna qaytarıldı;
- “Nobel qardaşları” şirkəti kükürd kolçedanı mədənlərini öz inhisarına aldı.

Qeyd: 1. Kükürd kolçedan – xammal. Neft emalı üçün zəruri olan filiz. Mis, sink filizlərindən təşkil olunur.. [10]

MEXANİKİ İSTEHSALA TƏLƏBAT
KƏSKİN ARTDI

SƏBƏB

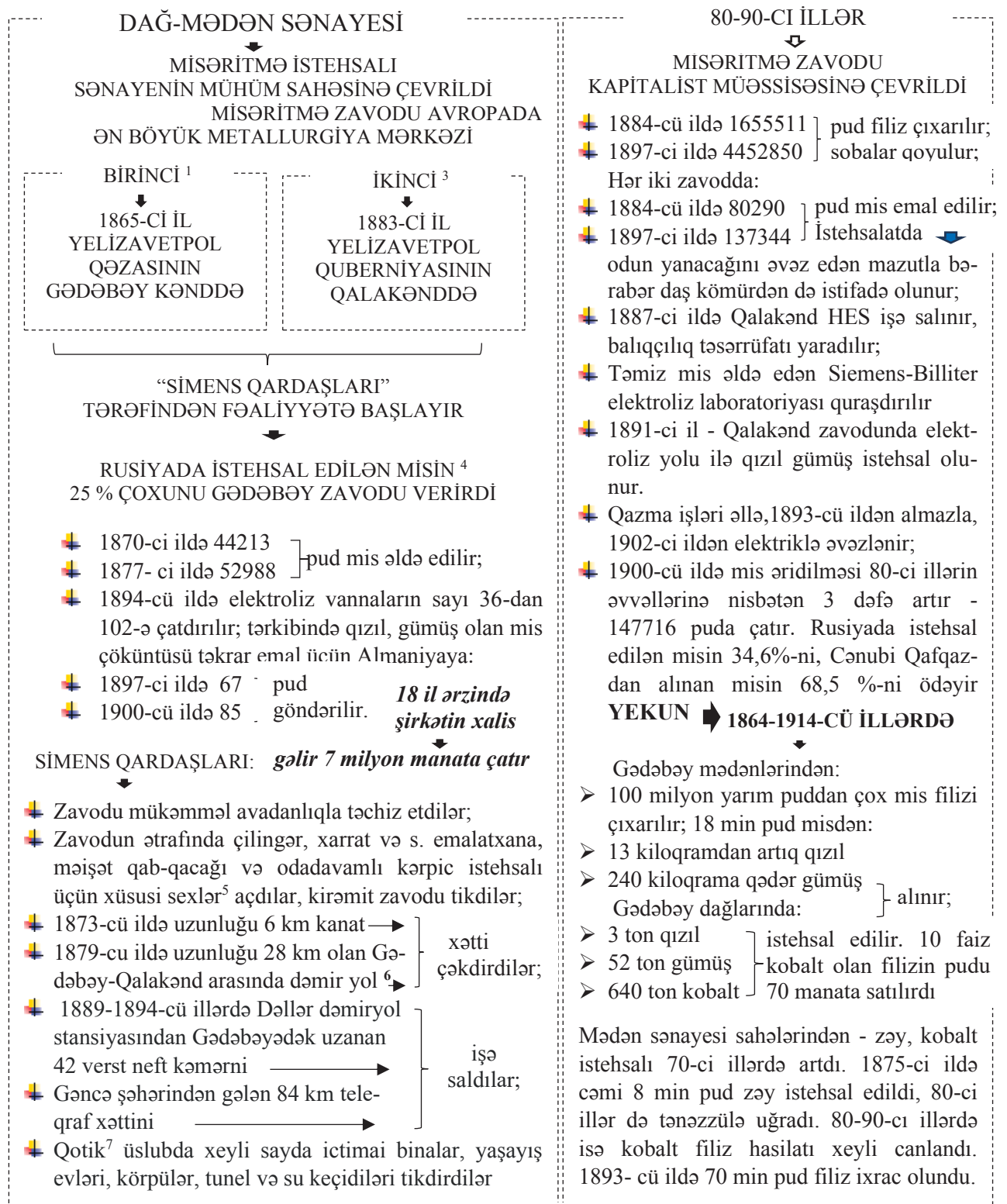
NEFT SƏNAYESİNİN İNKİŞAFI

NƏTİCƏ:

- ❖ Neft saxlamaq üçün çənlər
- ❖ Qazma dəzgahları
- ❖ Buxar qazanları →
- ❖ Dəmir boruları →
- ❖ Çuqun və s. →
- 1866-cı ildə²
- 1875-ci ildə³
- istehsal edən me-
xaniki zavodlar
tikildi;
- ❖ Metal emalı sənayesi genişləndi:
 - 1885-1890-cı illərdə - 5 zavod tikilib başa çatdı;
 - 90-cı illərin sonu - metal emalı sənayesində 52-yə qədər mexaniki zavod və emalatxana işə salındı;
- ❖ Gəmi təmiri zavodları təsis olundu:
 - 1887-ci ildə - “Bakı doku” şirkəti
 - 1899-cu ildə - Ə.Dadaşov tərəfindən tikildi;
- Gəmilərin təmiri ilə məşğul olan:
 - “Kaspiil neft sənayesi və ticarəti”;
 - “Əmtəə anbarlarının şərq cəmiyyəti”
 - “Надежда” və s.səhmdar cəmiyyətlər.
- ❖ Elektrik sənayesi: Nobel qardaşları 1897-ci ildə elektrik stansiyasının istifadəyə verdi; Xırda elektrik stansiyalar: “Свет”, “Абşерон” d-i işləyirdi;
- ❖ 1899-cu ildə “Simens - Qalske” səhmdar cəmiyyəti neft sənayeçiləri ilə birgə “Электрческая сила” səhmdar cəmiyyəti təsis edildi. Mədənlər, zavodlar, liman, yaşayış binaları işıqla təmin edildi.

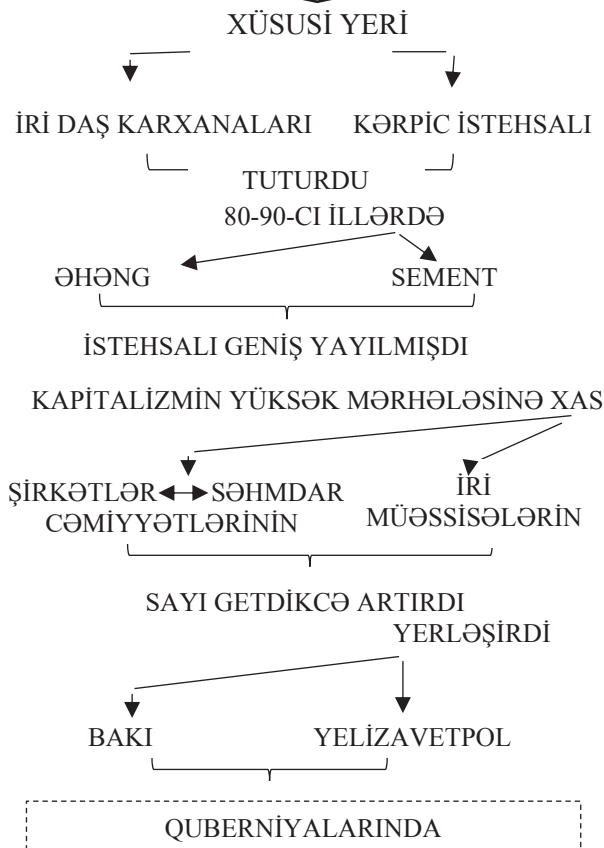
Qeyd:2. Zavod - “Qafqaz və Merkuri gəmiçilik səhmdar cəmiyyətinə” məxsus idi.

Qeyd:3. “Nobel qardaşları” şirkətinin emalatxanası idi. [2]

Qeyd:1. Gədəbəy ərazisində misəritmə zavodunu 1855-1856-cı illərdə yerli sahibkarlar tikir. 1864-cü ildə həmin zavodu Almaniyanın "Simens" şirkəti ² alır, 1865-ci ildə yenidən qurur. Qeyd: 2. "Simens" şirkəti 1847-ci ildə Verner fon Simens tərəfindən, Berlində yaradılmışdır. Şirkət 1865-ci ildə Siemens Brothers & Co. adlanır. 1867-ci ildə isə qardaşlar şirkətin tam mülkiyyətçisinə çevrilir. 1914-cü ildə Siemens qardaşlarının Gədəbəy-Qalakənd bölgəsində fəaliyyətləri başa çatır. Qeyd: 3. İkinci zavod Gədəbəy zavodundan 12 km aralı Qalakənd çayı üzərində inşa edilir. Qeyd:4. 1877-ci ildə Rusiyada 213931 pud mis istehsal olunur. Qeyd: 5. Cənubi Qafqazda ilk dəfə bu növ kərpicin istehsalı 90-cı illərdə artır, kərpic buraxılışı 200 min ədədə çatır. Qeyd: 6. Çəkilişi 1884-cü ildə başa çatan, Zaqafqaziyada ilk dəfə salınan bu dəmir yolunda 4 lokomotiv, 33 vaqon hərəkətdə olur. Qeyd: 7. Qotika (it. gotica) — german qəbiləsi qotların adından götürülmüşdür) — Qərbi Avropa ölkələrinin bir çoxunda yayılmış 12-13-cü əsr memarlıq üslubudur.

TİKİNTİ-MATERIALI SƏNAYESİ

KƏRPİC İSTEHSALI:

- ✓ Müəssisələrin sayı – 200;
 - ✓ Orta hesabla kərpic istehsalı - 2 milyon ədədə;
 - ✓ “Atlas” → Şirkətlər
 - ✓ “O.K.Levin L.F.Kiander i K” → Şirkətlər
 - ✓ “Narginl” → Firmalar
 - ✓ “Vostok” → Firmalar
 - ✓ Bakıda - R.K.Rəcəbova → məxsus iri zavodlar
 - ✓ Sabunçuda - Əmiraslanov, Rzayevə → məxsus iri zavodlar
 - ✓ Balaxanıda - Q.T.İbrahimova → məxsus iri zavodlar
- fəaliyyət göstərirdi;

Buxar mühərrikləri ilə işləyən zavodların illik istehsal məbləği - milyon manatdan çox idi.

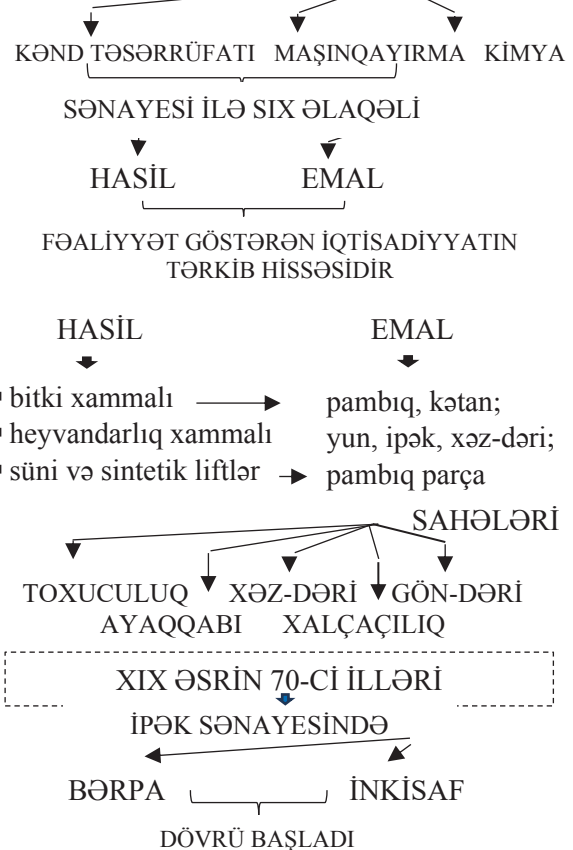
DAŞ KARXANALARI:

- ✓ Yerləşirdi - Bakı quberniyası Abşeron ərazisində;
- ✓ Kəsilən daşların orta illik sayı - 680 mindən çox.

SİMENT İSTEHSALI:

- ✓ Yerləşirdi - Yelizavetpol quberniyasında;
- ✓ 1899-cu ildə - “Tovuzlu tikinti materialları və sement istehsalı səhmdar cəmiyyəti” təsis olundu.

YÜNGÜL SƏNAYE

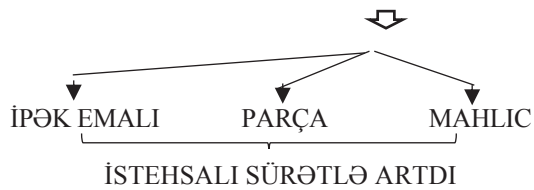
NUXA-ZAQATALA QARABAĞ-NAXÇIVAN

ZONALARINDA

- ✓ Xam ipəyə tələbat istehsalın miqyasını genişləndi; müəssisələrin sayı 500-ə çatdı;
- ✓ 80-ci illərdə fabrikləşdirilmiş müəssisələrin sayı artdı. İstehsal məbləği 3 mln manata qalxdı;
- ✓ Nuxa qəzasında əsasən azərbaycanlı sahibkarlara məxsus fərdi müəssisələrlə yanaşı, ticarət evləri meydana gəldi;
- ✓ 80-90-cı illərdə:
 - Şuşa → qəzalarında ipək emalı müəssisələri
 - Qaryagin → 2164 sapsarıyan dəzgah və texniki avadanlıqlarla təmin edildi; İstehsal məbləği 1 mln. manata qədər yüksəldi;
 - Naxçıvan → müəssisələrdə dəzgahların sayı
 - Ordubad → təxminən 600, məhsulun ümumi dəyəri isə 0,5 mln. manata çatdı. İstehsal, fəhlələrin 59,5 %-i yerli sahibkarların əlində cəmləşmişdi;
- YEKUNDA:
 - Xırda müəssisələr ixtisara düşdü – təmərgüzləşdi
 - ✓ Müəssisələrin sayı 2 dəfə azaldı
 - 1873-cü ildə - 800
 - 1900-cü ildə - 463
 - ✓ Texnikanın sayı: *qoyulmuş kapitalın tez qaytarılmasıdır*
 - Buxar mühərrikləri - 60

*sənayenin
əsas əlaməti*

YÜNGÜL SƏNAYE ► XIX ƏSRİN II YARISI

İpək emalı:

- Quba → } qəzalarda da xırda əmtəə istehsalı
- Şəki → } mərhələsindən yuxarı qalxa bilmədi;
- Göyçay → }
- Cəbrayıl qəzasında - 7 barama qurudan və ipək-əyirən zavod açıldı. Zavodların ikisi Cəbrayıl¹, digərləri Qarabulaq, Qarakollu, Hadrut, Pirəhmədli və Daşkəsəndə yerləşirdi.

- ✚ Cəbrayıldakı zavod - il ərzində 10 pud təmiz ipək və 5 pud lası² istehsal edirdi³; 12 fəhlə üçün 12 ipəksarıyıcı dəzgah⁴ nəzərdə tutulurdu;
- ✚ Hadrut buxarla işləyən ipəksarıyıcı zavod⁵ - 60 dəzgahla gün ərzində 30 misqal⁶ nazik, 48 misqal nisbətən qalın, orta hesabla 39 misqal ipək sarıncırdı;
- ✚ Bölgələrdə ipəkçiliyin inkişafına təkan verən ipəkçilik məktəbləri təşkil olunurdu

PARÇA İSTEHSALI:

- Şamaxı → } Milli bazar üçün ipək parça to-
- Nuxada → } xuyan xırda əmtəə təsərrüfatı
- Gəncədə → } səviyyəsində qalan müəssisələr
- Şuşada → } fəaliyyətə başladı
- Ordubadda → }

SƏBƏB

Rusiya ucuz idxal edilən fabrik məmulatları

NƏTİCƏ: Yerli müəssisələrin çoxu təsərrüfatın manufaktura mərhələsinə çatma bilmədi

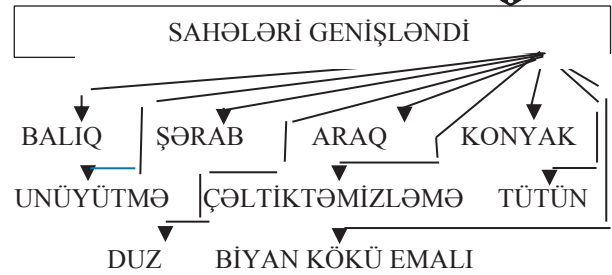
MAHLIC İSTEHSALI:

- Müəssisələr meydana gəldi. **SƏBƏB** ► 80-90-cı illərdə
- Bakı quberniyasında -16 (1887) pambıqçılığın
- Yelizavetpol quberniyada -17(1891) çoxqun inkişafı;
- 1900-cü ildə sayı 35 çatdı; ► kapital qoyulu-
- Naxçıvan qəzasında – 27 (1891), ► şunun artması;
- kotton- çin -41 (1899) **YEKUN** ► maşın tətbiqinin genişlənməsi

- ✚ Mahlic emalı zərurətə çevrildi;
- ✚ Toxuculuq mallarına olan tələbat artdı;
- ✚ Müstəmləkə iqtisadiyyatına xas olan birtərəfli- liyi aradan götürüldü. Çar hökuməti xammal hazır məhsula çevirə biləcək müəssisələrin yaradılmasına icazə verildi;
- ✚ 1897-ci ildə H.Z.Tağıyevin təşəbbüsü ilə toxucu- luq müəssisəsini tikmək üçün səhimdar cəmiy- yətinin nizamnaməsi təsdiq edildi; 1900-cü ildə Bakıda ilk toxuculuq fabriki açmağa nail oldu.

Qeyd: 1. Zavodun məhsulları 1879-cu ildə Filadelfi-yada (Amerika) keçirilən ümumdünya sərgisinin qızıl, 1882-ci ildə isə Moskvada təşkil edilən sərginin bürünc medalına layiq görülmüşdü. Qeyd: 2. Las - boş sarıncıq yararsız baramadan əldə olunan - ipəkdi.

YEYİNTİ SƏNAYESİ ► XIX ƏSRİN II YARISI

BALIQ SƏNAYESİ

70-Cİ İLLƏR

- ✓ İltizama verildi;
- ✓ Kapital qoyuluşu xeyli artdı.

80-Cİ İLLƏR

- ✓ İltizam ləğv edildi
- ✓ Balıq vətəgələri açıq müzaidə yolu ilə icarəyə verildi.

NƏTİCƏDƏ

BALIQ OVU ARTDI

BALIQ OVU

XƏZƏRDƏ

Bilet sistemi əsasında

ÇAYLARDA

XÜSUSİLƏ KÜRDƏ

APARILIRDI

- 1880-1882-ci illərdə 736,1 } min. pud balıq
- 1898-1990-cı illərdə 2518,7 } tutulmuşdu;
- 90-cı illərin əvvəllərində Samur çayın cənubunda ilk siyənək balıq vətəgələri salındı;
- Xəzər sahilində vətəgələrin sayı artdı.

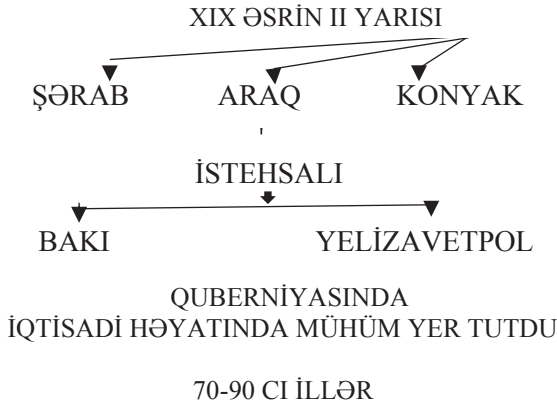
SƏBƏB: 1900-cü ildə Bakı - Port - Petrovski dəmir yolunun çəkilməsi;

- 1898-ci ildə Bankə Balıq Kombinatının inzibati binası inşa edildi. Bankə balıq sənayesi mərkəzlərinə çevrildi. **YEKUN:**

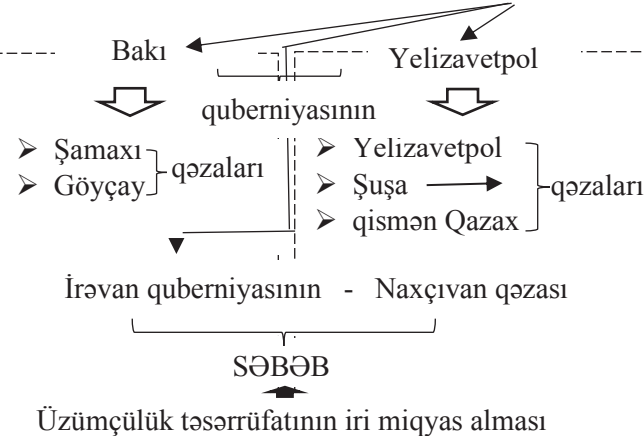
1822-ci ildən Rusiya imperiyasının səlahiyyətində olan Azərbaycanın balıq vətəgələri XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində yerli kapitalistlərin əlinə keçdi.

Qeyd: 3. Zavodda istehsal edilən ipək Şuşa və Moskva şəhərlərində bir pudu 250-300 manata satılırdı. Lasının hər pudu isə 50-70 manat dəyərində qiymətləndirilirdi. Qeyd: 4. Dəzgahların hər biri 2 min manat olmaqla Marseldən alınmışdı. Qeyd: 5. Gün ərzində 20-30 qəpik əmək haqqı alan 40 işçinin çalışdığı, Qulu Muradova məxsus ikinci ipəksarıyıcı zavoddu. Zavod aprel ayından başlayaraq 8-9 ay fəaliyyət göstərirdi. Qeyd: 6. Misqal - çəki vahidlərindən biridir. Təxminən 4,26 q-a bərabərdir. [3; 4]

YEYİNTİ SƏNAYESİ

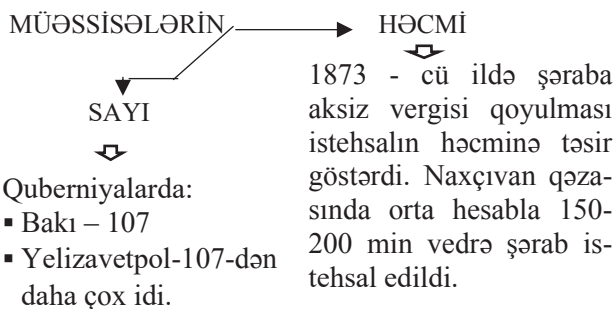

ŞƏRAB İSTEHSALI ⇒ birinci yerdə gedirdi

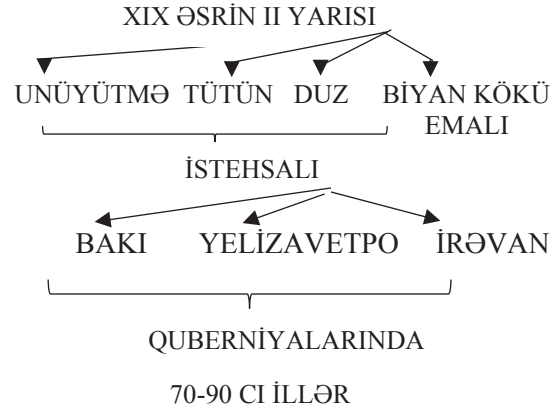

İRİ KAPİTALİST MÜƏSSİSƏLƏRİ ¹:

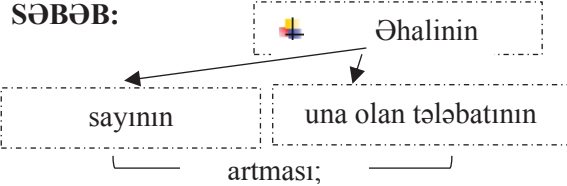
- “X.Forer və oğulları”
 - “Hummel qardaşları”
 - “Forer qardaşları”
 - “N.L.Şustov və oğulları”
 - “Cabbarov, Ağriyev, Sesiyeu qardaşları”
- böyük şərab zavodlarına malik idilər

90-cı illərdə genişləndi

UNÜYÜTMƏ İSTEHSALI ⇒ kapitalist xarakteri aldı
SƏBƏB:

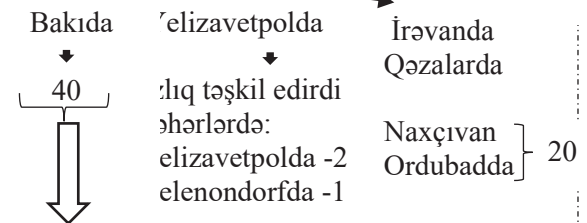

■ Su dəyirmanlarının tələbatı ödəyə bilməməsi

NƏTİCƏ: ➔

- ✓ Fabrik-zavod tipli müəssisələrin } sayı artdı;
- ✓ Buxarla işləyən dəyirmanların }
- ✓ İstehsal gücünə malik olan müəssisələrin ək-səriyyəti Bakı şəhərində yerləşdirildi;
- ✓ Kiçik dəyirmanlar iri dəyirmanlarla əvəzləndi
- ✓ Bakı şəhərində ¹:
 - 1883-cü ildə - 12
 - 1889-cu ildə - 14
- ✓ Cavad qəzasında:
 - 1889-cu ildə - 2
 - 1900-cü ildə - 11
- ✓ Müəssisələr təmərgüzləşdi

QUBERNİYALARDA DƏYİRMANLARIN SAYI

- İri çəltikəməzləyən fabriklər təsis edildi;
- Müəssisələrin sayı 7-yə çatdı;
- Məhsulun dəyəri 300 min manatdan 2- 3 mln manata qalxdı.

Qeyd:1.10 dəyirmanlardan istehsal etdiyi məhsulun dəyəri 600 min manatdan çox olmuşdu

Qeyd: 1. Firmaların istehsal etdikləri əla keyfiyyətli şərab Rusiyanın bir sıra şəhərlərinə və xarici ölkələrə ixrac edilirdi. Qeyd: 2. Kürdəmir şərab və konyak istehsalında Göyçay qəzasında birinci yeri tuturdu

YEYİNTİ SƏNAYESİ

XIX ƏSRİN II YARISI
TÜTÜN İSTEHSALI ⇒ 80-ci illərdən başladı.

TÜTÜN FABRİKLƏRİN SAYI

Bakıda:

- 1881-ci ildə - 4 ► məhsul istehsalı- 88 min manat
- 1898-ci ildə - 2 ► məhsul istehsalı- 1-2 mln manat

Nuxada ¹:

- 1885-ci ildə - 2 } Məhsul istehsalın ümumi məbləği 3.700 manatdan 96 min manata çatdı.
- 1898-ci ildə - 3 }

XIX əsrin son rübündə:

- Şamaxıda - 3 ► məhsul istehsalı- 12 min manat
- Yelizavetpolda - 1 ► məhsul istehsalı- 14,8 min manat

DUZ İSTEHSALI

HASILATI EMALI

DAŞ

ŞOR

(70-90 cı illər)
GENİŞLƏNDİ

KAPİTALİST ƏSASLARI ÜZƏRİNDƏ QURULDU

SƏBƏB:

- Mədənlərin istismarını əlində cəmləyən dövlətin duz tələbatının ödənilməsində gücsüzlüyü

NƏTİCƏ ⇒ Bakı; İrəvan quberniyalarında:

- 1875-ci il "Əsasnamə"yə görə, iri duz gölləri iltizam ² yolu ilə icarəyə verildi;
- Tələbatın öhdəsindən gələ bilməyən hökumət bu sahənin istismarına sahibkarları cəlb etdi;
- Duz gölləri ⇒ şor duz alınan ən böyük göllər:

Daş duz mədənləri

- Masazır →
 - Zığ →
 - Qala →
 - Kürdəxanı →
 - Naxçıvan
 - Sust
 - Cənnət
- ayrı-ayrı şəxslərin ixtiyarın keçdi;

- Aksiz vergisi 1881-ci ildə ləğv olundu;
- 90-cı illərdə yeni iltizam qaydaları tətbiq edildi;
- İstifadəçi: Ordubad, Yeni Bəyazid qəzaları, İran

YEKUNDA:

- 1889-1907-ci illər ərzində Naxçıvan mədəninin orta illik istehsal gücü 164,4 puda bərabər oldu;
- Naxçıvanda yaşayış məskənləri genişləndi;
- 618.371 pud şor duz 887,5 min puda çatdırıldı.

BİYAN KÖKÜ EMALI

XIX ƏSRİN

50- ci illər

BAŞLAYIR

60-cı illər

DAYANIR

SƏBƏB

70-ci illər

YENİLƏNİR

Texnologiyanın tətbiqində

bilik- bacarıqlarının olmaması

Kür çayı boyunca yabanı, təbii halda yetişən biyandan

Əvvəllər

Sonralar

- mal-qara üçün qaba yem;
 - ocaqda yanacaq
 - şəkər istehsalında xammal
- kimi istifadə olunurdu

NƏTİCƏDƏ:

Biyən kökü və ondan alınan şirə Avropaya, Amerikaya yollanır; emalı başlanır

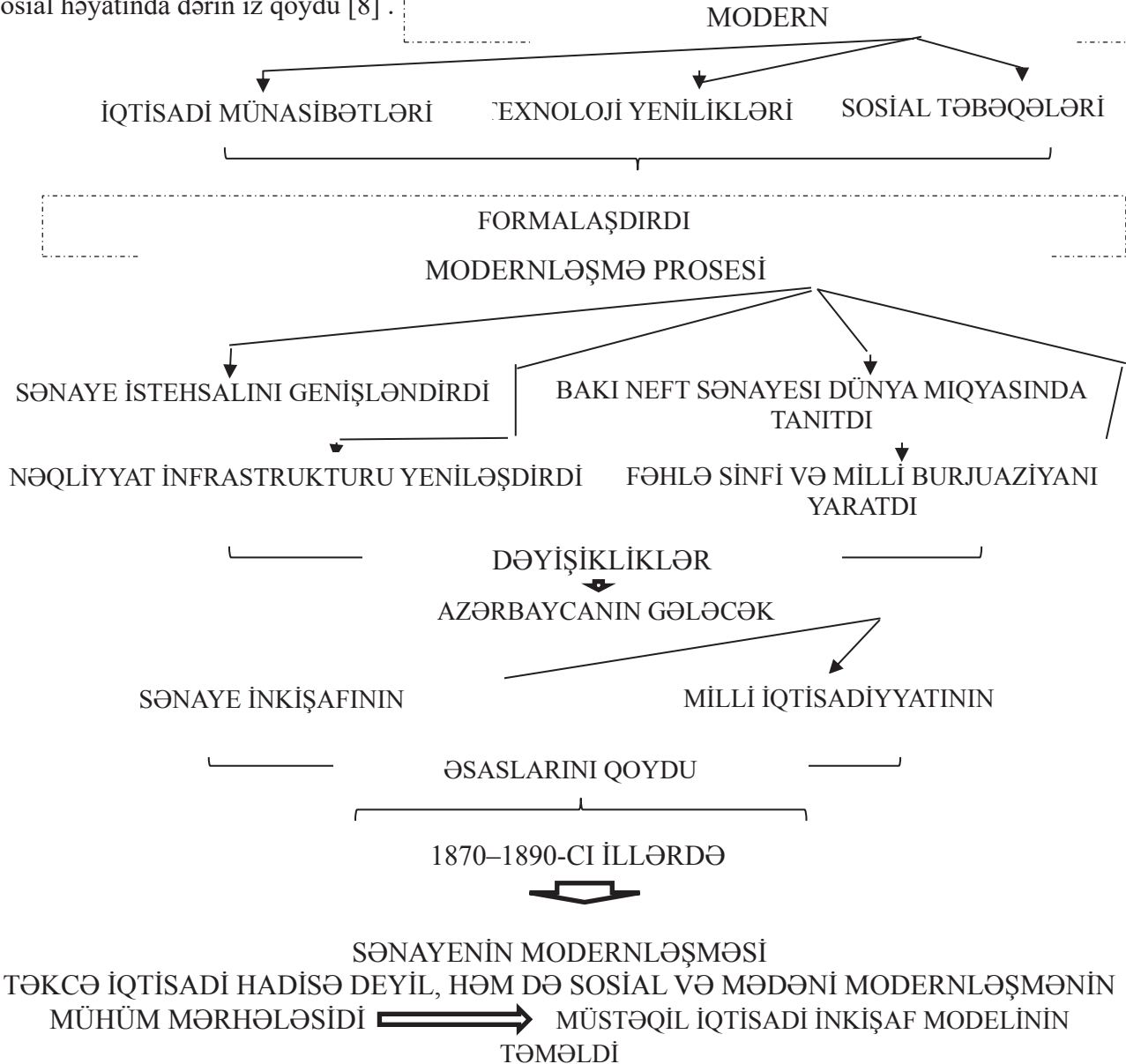
- Şirəni istehsal edən müəssisənin əsasını Zərdabın Əlvənd kəndində samaxılı Qədir ağa və Hacı Abdul-rəhman qardaşları qoyur;
 - Emalı edən ilk zavod Yelizavetpolda təsis edilir (70-ci illər). Dövriyyəsi 20 min manat;
 - 1886-cı ildə Ləkidə
 - 1890-cı ildə Yelizavetpolda
 - 1893-cü ildə Kürdəmirdə
 - 1899-cu ildə Ucarda
- xarici kapitalistlər tərəfindən zavodlar inşa olunur

Təkcə 1891-ci ildə 3 zavodda 3324 min pud biyən kökü emal edilir. 1890-1895-ci illərdə Batum və qismən Poti vasitəsilə xaricə başlıca olaraq İngiltərə və Amerikaya 5,2 mln. pud quru biyən kökü göndərilir.

YEKUNDA: Sənayedə kapitalist münasibətləri yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu

Qeyd: 1. 1876-cı ildə Nuxada ilk tütün fabrikinin təsisatçısı milli sahibkar Məşədi Həsən Dadaşovdu. Həmin ərazidə salınan 2 fabrik isə Novruzov və Zülfüqarova məxsus idi. Qeyd: 2. İltizam sistemi duzun istehsalına yox, ancaq satışına aid edilirdi. Belə ki, iltizamçılar hər mövsümün başlanğıcında mədən rəislərinə alacaqları duzun həcmi barədə tələbnamə verir və hazır daşduzun hər pudunu 2, xırda duzun hər pudunu isə 1 qəpikdən alıb həm mədən rayonunda, həm də digər yerlərdə satırdılar. - <http://duzmuzeyi.nakhchivanaz/menbe>

NƏTİCƏ: 1870–1890-cı illərdə Şimali Azərbaycanda sənayenin modernləşməsi ölkənin iqtisadi və sosial həyatında dərin iz qoydu [8].

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. VII cildə, IV cild. – Bakı: Elm, 2007, 504 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi, fond №57: Bakı quberniyası sənaye müəssisələrinin hesabatları. – Bakı: ARDA, – 500 s.
3. Əliyev, İ. Azərbaycan iqtisadiyyatı tarixi. – Bakı: Maarif, 1985, 350 s.
4. Əliyeva, N. Azərbaycanın sənaye inkişafında Bakının rolu (XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri). – Bakı: Elm və Təhsil, 2012, 260 s.
5. Əliyev, A. Azərbaycanın şəhərləri və sənaye mərkəzləri (XIX əsrin II yarısı).- Bakı: Elm, 2008, 300 s.
6. İbrahimov, H. Bakı neft sənayesinin tarixi. – Bakı: Azərneşr, 1961, 220 s..
7. Кавказский календарь. – Тифлис, 1880–1890 illər buraxılışları. – 4000 s.
8. Mehdiyev, R. Azərbaycanın sosial-iqtisadi modernləşmə təcrübəsi. – Bakı: Azərneşr, 2004, 320
9. Süleymanov, M. Azərbaycan sənaye tarixindən (XIX əsr – XX əsrin əvvəlləri).- B.: Elm, 1992, 280 s.
10. Statistical Review of Baku Governorate (1870–1890). – Bakı, 1891, 350 s.

ЭЛЛАРА АХМАДОВА

Колледж промышленности и технологий при АГУНП

МОДЕРНИЗАЦИЯ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В СЕВЕРНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ (1870-1890)

Во второй половине XIX века в Азербайджане, входившем в состав Российской империи, происходил постепенный переход от феодально-вотчинных отношений к капиталистическим формам производства. Социально-экономические изменения, произошедшие в Северном Азербайджане в 1870-1890-х годах, стали поворотным моментом в промышленном развитии региона. Промышленная модернизация усилила процессы накопления капитала, технической специализации и урбанизации в экономике Азербайджана. Это создало историческую основу для формирования в дальнейшем самостоятельных промышленных структур в Азербайджане. Модернизация, как начальный этап индустриализации, также оказала существенное влияние на развитие как национальной экономики, так и общества.

Ключевые слова: Модернизация, экономика, капитализм, тяжелая промышленность, легкая промышленность, пищевая промышленность..

ELLARA AHMADOVA

College of Industry and Technology at ASOIU

MODERNIZATION OF INDUSTRY IN NORTHERN AZERBAIJAN (1870-1890)

In the second half of the 19th century, Azerbaijan, which was part of the Russian Empire, was gradually experiencing a transition from feudal-patrimonial relations to capitalist forms of production. The socio-economic changes that took place in Northern Azerbaijan in the 1870s–1890s became a turning point in the industrial development of the region. Industrial modernization strengthened the processes of capital accumulation, technical specialization and urbanization in the Azerbaijani economy. This played a historical basis for the formation of independent industrial structures in Azerbaijan in the future. Modernization, as the initial stage of industrialization, also had a significant impact on the development of both the national economy and society.

Keywords: Modernization, economy, capitalism, heavy industry, light industry, food industry.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 28 oktyabr 2025-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 30 noyabr 2025-ci il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Naibə Əhmədova Naibə, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 94(479.24)

AFİQ NADİROV

Azərbaycan Universitetinin doktorantu

ORCID ID: 0009-0009-2963-414X

aphig.nadirov@gmail.com

**LEGACY OF AHMED BEY AGAOGLU:
A HISTORICAL-POLITICAL STUDY OF THE CHALLENGES
OF DEMOCRATIC GOVERNANCE IN THE TURKIC WORLD**

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/111/46-52>

The prominent thinker Ahmad bey Agaoglu is a personality who left a deep mark on the development of Azerbaijan, Turkey and the entire Turkic world. The basis of his activity was the synthesis of the ideas of democracy, Turkism and Westernism. Agaoglu saw the progress of the Turkic-Muslim peoples in these values and enlightenment. With his works such as “In a country of free people”, he described an ideal model of society based on laws, individual freedom and accountability, although utopian. He emphasized that freedom is possible not only by breaking external, but also internal chains. Agaoglu saw the root of the problems in the East in the “undeveloped individual”, “backward justice” and “absence of democracy”, and saw the way out of this situation as the unconditional adoption of Western culture. His ideas, ahead of their time, made unparalleled contributions to the formation of national-democratic consciousness.

Keywords: Ahmed bey Agaoglu, Islamic nationalism, Turkism, “In a country of free people”, “Three cultures”.

Introduction. The outstanding thinker and public figure of Azerbaijan, Ahmed bey Agaoglu, is a personality who left an indelible mark not only on the political and cultural development of the Republics of Azerbaijan and Turkey, but also on the entire Turkic world. His activities were aimed at educating the Turkic peoples in a national spirit and transforming them into a society that meets modern requirements. Agaoglu was bound by an unshakable belief in the ideals of democracy and accepted these values as his main life credo. He is considered one of the rare intellectuals who was able to concentrate the most valuable and highest qualities of humanity in his worldview and actions.

Unfortunately, during the period when Soviet ideology prevailed, Agaoglu, who shared the fate of many other Azerbaijani thinkers, also fell victim to erroneous and politically motivated assessments. The Soviet establishment tried to overshadow his work in front of the Turkic world by portraying him as a nationalist and reactionary bourgeois ideologist. This was part of the policy of isolating national-democratic thought, which was undesirable for the Soviet regime.

However, the true value of Agaoglu was highly appreciated by his contemporaries and early researchers. Yusif Akchura, one of his close comrades and early biographers, always spoke of Ahmed bey Agaoglu with great pride and respect in his works and speeches. Akchura fully confirmed the scale of Agaoglu's historical role by including Agaoglu's name among such great figures as Cemaletdin Afgani and Ziya Gokalp, who made unparalleled contributions to the development of Islamic unity and Turkism. This fact once again proves Agaoglu's irreplaceable place in Turkish social and political thought, despite ideological pressures.

Ahmed bey Agaoglu: Thinker and public figure. The thinker Ahmed bey Agaoglu, who worked at the beginning of the 20th century, set himself the goal of reconciling Western and Islamic cultures in his philosophical thought. It was in this context that he put forward his unique theory called “Islamic nationalism”. Based on this theory, Agaoglu tried to ensure both social and political progress of the Turkish-Muslim society by carrying out reforms within Islam. Therefore, one of the main directions of his activity was the promotion of the ideology of Islamism [9, 40-41]. According to Muhammad Amin Rasulzadeh, one of the leaders of the Azerbaijani independence movement and the founders of the Azerbaijan Democratic Republic, the most prominent figures of nationalism, especially under the

leadership of Ahmed bey Agaoglu, did not make a serious distinction between Islamism and Turkism. They fought not directly in the name of Turkism, but rather in the name of the ideas of Islamism. As Rasulzadeh noted, the name of the national movement was even “pan-Islamism”. This situation was not only due to the misinterpretation of the Russian side, but also to the fact that the national movement itself used Islamism instead of the concept of nationality [10].

Ahmed bey Agaoglu, one of the prominent representatives of the history of Azerbaijani socio-political thought, defended a special ideological line in his activities. Through the theory he presented as “Islamic nationalism”, he promoted the idea of unification of the Turkic-Muslim peoples under a single flag, bringing religious nationalism to the fore, although he did not express it directly and openly. This approach, in his opinion, served to ensure the unity of the Turkic world on the basis of common cultural and spiritual values. In his worldview, Islamism, Turkism and Westernization constituted the main ideological lines.

With the establishment of the Azerbaijan Democratic Republic (ADR) in 1918-1920, the development of democratic values accelerated in all spheres of the country, including the national press. This democratic atmosphere found its bright manifestation in the political and literary activities of Ahmed bey Agaoglu. These principles of freedom and equality were clearly reflected in the speeches and writings of the thinker. The Azerbaijani thinker was in solidarity with the ideas of Mustafa Kemal Atatürk, the founder of the Republic of Turkey. In all his works, he emphasized that the path to national liberation and the establishment of a stable democracy were closely related to the development of society in the field of culture and education.

Democracy and the “In a country of free people”. Agaoglu believed that the progress of society was possible only through enlightenment and the acquisition of democratic values. Ahmed bey Agaoglu most vividly expressed his deep commitment to the ideals of democracy and freedom in his famous work “In a country of free people”. In this philosophical treatise, first published in 1930, he describes an ideal model of society. The work shows the path taken by a Turkish intellectual who breaks his chains and escapes to become a citizen in a democratic country. “In a country of free people” is the author’s utopian model, but based on concrete principles. This country is a society governed by laws and where the rights of individuals are respected. Solidarity, mutual assistance and distancing from egoism are promoted as basic social values in the work. Agaoglu sees the basis of freedom here in qualities such as purity of thought, purity of word and purity of deed, and completely prohibits lying. At the same time, he puts forward the principle that a free person should not starve in a democratic country, since the dignity of citizenship does not allow society to tolerate the oppression of its own members. This work is a valuable contribution that shows how important Agaoglu’s deep thoughts on freedom, justice and democracy are for a society.

The fact that Ahmed bey Agaoglu published a work of profound philosophical and political significance like “In a country of free people” in the Republic of Turkey, where democracy was not yet fully established, clearly demonstrates how courageous and strong-willed a thinker he was, as well as the greatness of his personality and free thinking. In fact, Agaoglu, who was a free-thinking intellectual, tried to illuminate not only his own time but also the future with this work. In that treatise, he managed to define the basic principles and high goals of democracy, which had not yet been fully formed in certain directions even in Europe itself, and to convey them to the general public.

Historical facts show that the Western-style state structure based on republican governance, which Ahmed bey Agaoglu dreamed of throughout his life and described in his works, was the first to be achieved in the Eastern world by the Turkish nation - the Azerbaijani Turks. This independent state, of which the great thinker himself was a member and in which he operated – the Azerbaijan Democratic Republic (ADR), unfortunately, was able to operate for only 23 months, but even during this short period of time, it managed to preserve the foundations of the republican system of governance and created the first democratic state in the region.

A deep analysis of the works of Ahmed bey Agaoglu shows that the thinker did not make any compromises on the fundamental principles of democracy, freedom of thought and liberty and showed unwavering loyalty to these ideals. His resolute position on these issues was especially evident during his time as a deputy in the Grand National Assembly of Turkey. Agaoglu’s principled statement that

“everything must have a critic” is a clear example confirming his constant support and defense of the institution of criticism, which is considered one of the most basic and necessary conditions of democracy. This statement reflects his belief in the importance of free criticism for the sustainable development and health of both the government and society.

Ahmed bey Agaoglu's work “In a country of free people” clearly demonstrates his broad erudition and deep philosophical knowledge. The fact that he mentions the names of a number of prominent figures of European literature and philosophy, such as John Locke, Kant, Voltaire, Bruno, Hegel, Machiavelli, Spencer, John Milton and Jean-Jacques Rousseau, proves that the thinker is closely acquainted with both their fundamental works and the progressive ideas they voiced. According to Agaoglu, literature, along with other areas, plays an important and indispensable role in the formation of nations and the achievement of democracy. In order to strengthen this thesis, he strengthens his opinion by listing the names of giants of world literature such as William Shakespeare, Johann Wolfgang Goethe, Friedrich Schiller, Jean-Baptiste Moliere, Victor Hugo, Dante Alighieri, Alexander Pushkin, Mikhail Lermontov and Leo Tolstoy in various places in his work. The thinker, emphasizing the importance of these individuals, sharply notes that “if it were not for these individuals, the English, German, French, Italian, and Russian nations could not have been created”.

Thus, Ahmed bey Agaoglu tried to convincingly prove that writers and poets played a decisive role not only in the formation of culture, but also in the formation of national consciousness and nations.

The publication date and conditions of Ahmed bey Agaoglu's “In a country of free people” were not accidental, because this work was published about ten years after the collapse of the Azerbaijan Democratic Republic (ADR). This timing, in fact, arose from an important ideological necessity. Although the Azerbaijan Democratic Republic collapsed, in order to keep its ideals of independence alive and restore them in the future, the people needed not only patriotism, but also the ideas of leading intellectuals.

Since the beginning of the 19th century, a people who had lived under slavery for a long time, who did not fully understand the value of freedom and who oppressed each other due to internal conflicts, had a serious need for spiritual awakening and to establish an independent state again, free from the oppression of tyranny. According to the thinker, achieving this supreme goal could be possible only through the unity of ideas and ideology. In his work written for this very purpose, Ahmed bey Agaoglu interpreted the idea of democratic governance in close parallel with the idea of liberation from moral shackles, thereby showing that political freedom cannot be thought of separately from moral freedom.

One of the main theses of Ahmed bey Agaoglu's “In a country of free people” is that achieving freedom requires an extremely difficult and multifaceted struggle. According to the thinker, true freedom is not achieved simply by breaking external chains - that is, the shackles of political and physical slavery; on the contrary, freedom requires individuals to be free from internal chains as well - from internal defects, limitations and spiritual weaknesses. The author clearly lists the moral and governance principles that every member of society must adhere to in order to achieve and maintain this complete freedom. According to these principles, in order to achieve freedom, serious attention should be paid to the purity of thought, word and deed. At the same time, a person who wants to be free must avoid greed, be simple, truthful and courageous, but must resolutely refrain from being a liar, hypocrite, flatterer, informer and coward. This person should not harm others, should avoid deceit and destructive actions such as confusion, and should be able to defend his or her own rights. In addition to individual effort, a person who wants to achieve freedom should be hardworking, tolerant, and able to help. In the field of political freedom, the people should be governed by experienced individuals so that the freedom that has been achieved with difficulty is not lost again. In a country that has achieved freedom, transparency should be accepted as a basic principle, the activities of officials should be able to be checked by citizens at any time, and at the same time, everyone, regardless of their identity, should be ready to give an account of their work. Agaoglu declares that it is the duty of everyone, without exception, to comply with these listed moral and political norms [2, 26-27].

By bringing the principles and values listed above to the attention of the people, Ahmed bey Agaoglu tried to promote two main important ideas. First, he emphasized that freedom is not an easily obtained gift, but rather is earned at the cost of great difficulties and serious individual efforts. This aimed to instill in the people a belief in the value of freedom and the spirit of struggle necessary to achieve it. Second, he showed that the freedom and prosperity that Europe has achieved today, to a certain extent, were not easily achieved. Agaoglu noted that in the past, people in Europe also trampled on each other's rights, did not hesitate to shed blood, and went through a long and difficult path of development before reaching this democratic stage. These ideas clearly prove that Ahmed bey Agaoglu criticized the historical processes and shortcomings of the West in his writings and speeches, as well as the East.

This work, which is about the Azerbaijani thinker and describes the ideal democratic state model, was in fact an artistic embodiment of the people's ideals and aspirations. Agaoglu's main goal was to establish a form of government that was accountable to the people and under their constant control. He believed that such a state structure was the only guarantee of long-term national progress and freedom.

East-west comparison in "Three cultures". One of the works that reflects Ahmed bey Agaoglu's profound thoughts on democratic governance is his fundamental work "Three cultures", written during his years of exile in Malta (1919-1921) and published in 1927. In this work, the Azerbaijani thinker sharply expressed how destructive the system of personal power and loyalty to the individual had for society and the state, writing:

"But once the matter spills over into the realm of personal loyalty, flattery, hypocrisy, deceit, lies, intrigue, betrayal and crime take the place of merit and virtue for statesmen. The competitive state loses its dignity in good governance, knowledge, determination, perseverance and honor. Humiliation and disgrace pour in in the realm of personal loyalty. Instead of true intelligence, intelligence and virtue, cunning, deceit and fraud take the place of true wisdom, intelligence and virtue".

With this quote, Agaoglu dramatically showed how the construction of political governance on personal relationships encourages negative qualities within the state apparatus and how it pushes the principles of good governance – namely knowledge, dignity and honesty – into the background. The thinker proved that in conditions of attachment to the person, not true skill and virtue, but cunning and cunning come to the fore [4, 18-19].

In his work "Three cultures", Ahmed bey Agaoglu strongly emphasizes the idea of Westernization and states that a complete return to Islamic values is almost impossible. He notes that these values are in decline in the Islamic world and that changes in society confirm this irreversible process. Expanding his observations, the thinker draws attention to the fact that both men and women are already influenced by Western culture in their daily lives, thoughts and behaviors and are beginning to resemble it. Seeing the only way out of this situation in the complete assimilation of Western civilization, he puts forward a decisive proposal: "Western culture, with all its flaws and merits, must be accepted without discrimination. Our thinking, way of life and mentality must be absolutely adapted to the West". With these ideas, Agaoglu emphasizes that the path to progress and salvation of the Turkic-Muslim peoples lies in the full acceptance of science, technology and democratic values coming from the West [1, 17].

According to the fundamental view expressed by Ahmed bey Agaoglu in his work "Three cultures", Islamic civilization has faced a long-lasting crisis and difficulties. The thinker claims that this decline is irreversible and in this regard, he considers it extremely difficult or even impossible for Islamic civilization to restore its former power and influence, that is, to come to its senses. While explaining this position, Agaoglu emphasizes that the only way out and the possibility of progress for Muslim societies is to completely assimilate the principles of Western civilization. In other words, according to Agaoglu, the Islamic world has lost the power to overcome the current crisis with its own internal resources and the only way out is to radically Westernize.

While explaining the concept of statehood, Ahmed bey Agaoglu focuses on the fundamental principles of Western culture, which protect the rights and freedoms of people. When touching on the

topic of the progress of society, he emphasizes the historical importance of the Great French Revolution and, referring to the ideas of thinkers such as Voltaire, Kant, and Hegel, notes the role of these personalities in the formation of Western civilization.

In his work "Three cultures", Agaoglu comparatively analyzes the concepts of democracy, society, and the individual in two main contexts – the East and the West. As a result of this comparison, he definitely gives preference to Western civilization [11, 15].

In this fundamental work, the author discusses the three great civilizations known to the world and states that the Buddhist and Islamic cultures are collapsing. In contrast, he talks about the fact that Western culture, despite all the difficulties and internal contradictions, has survived and developed and, as a result, has acquired a dominant position in the world. In this way, Agaoglu sees the path to salvation for the peoples of the East in accepting the values of Western civilization [7, 11; 8, 464-466].

Thus, the progressive ideas put forward by Ahmed bey Agaoglu, one of the prominent figures of both Azerbaijani and Turkic history, in many cases, regardless of the time when they were voiced, were a hundred years ahead of the level of development of Azerbaijani society. His works and thoughts on topics such as democracy, Westernization, national unity and criticism are of great scientific relevance in terms of deeply studying the history of socio-political and cultural development of Turkic-Muslim countries. Therefore, it is extremely important to convey this valuable heritage to future generations. A comprehensive study of Agaoglu's scientific works by Azerbaijani historians, as well as the systematic teaching of his ideas in secondary and higher schools, is one of the most important issues for the formation of the national consciousness and democratic values of today's and future Azerbaijani society.

When closely familiarizing oneself with the life and work of Ahmed bey Agaoglu, one can observe that the years he spent in Paris played a decisive role in the formation of the thinker's worldview. During this period, he studied not only Western culture, but also Eastern culture in depth. Having lived directly in the West, he observed with his own eyes the fundamental differences between Eastern and Western civilizations. Agaoglu concentrated these differences on three main points [5, 72-109]: the "individual" is not developed in Eastern societies, the concept of "justice" is backward compared to the West, and there is no "democracy" in Eastern societies - Agaoglu emphasized that these three factors are closely related to each other: in the absence of democracy, the individual remains undeveloped, which in turn leads to the condemnation of the concepts of law and justice. In order to escape from this critical situation in which the Muslim-Turkish society found itself, Agaoglu was one of the most radical supporters of the "unconditional appropriation of European culture". In his opinion, the main values that constituted the essence of Western culture were liberalism and individual freedom. In his writings, the thinker stated that the concept of the West "is synonymous with liberal thought and individual freedom in particular" [8, 464-466]. Thus, Agaoglu considered the acceptance of not only technical, but also liberal ideological foundations of Western civilization by the Turkish peoples as a necessary condition.

Ahmed bey Agaoglu, as a Turkist, nationalist and great democrat, believed that the development and success of the Turkish nation and statehood would be realized precisely in democratic progress. For this reason, he considered democracy to be one of the necessary and inseparable conditions of nationalism. However, Agaoglu's political views underwent a certain evolution during his exile in Malta in 1919-1921, and during this period he began to give preference to social-democratic ideas. After his release from exile, the thinker wrote a letter to Nariman Narimanov, expressing his desire to return to his homeland, Azerbaijan. At the same time, he expressed his desire to fight for socialism in this letter. Explaining his new position in the letter, Agaoglu stated that Western democrats, especially the British, were trying to exploit not only the peoples of the East, but also the peoples of the West. This statement reinforced his sharp criticism of imperialism and explained the reason for his approach to socialist ideas [6, 78].

Ahmed bey Agaoglu summarized the main contradictions between Eastern and Western civilizations in three fundamental shortcomings: the "undeveloped individual", the concept of "backward justice" and the "absence of democracy".

Touching on these points, the well-known thinker Peyami Safa made the following comment in the context of the political realities of the time Agaoglu lived: "When he [Agaoglu] came to Istanbul for the second time after the Constitutional Monarchy, the dreamlike silence that astonished all freedom-lovers awaited him. Neither the reform efforts of Sultan Abdulhamid, nor the nominally existing parliaments (parliaments), nor the struggles between the Union and Progress-Liberty organizations, nor the Entente parties, could prevent the great and national disasters that that period faced".

Peyami Safa saw the reason for this failure not in democracy itself, but in the way it was implemented: "The fault was not in democracy, but perhaps in the great incompetence shown in its implementation". This idea, as Agaoglu also emphasized, confirmed the importance of not only theory, but also knowledgeable and skilled executors, that is, developed individuals, in order to achieve political ideals.

However, as the period of the Balkan Wars approached, Ahmed bey Agaoglu, like other Turkish nationalists, began to realize that the cause of the problems they faced was not only political factors, but also had deeper social roots. Being himself a child of a distant and enslaved Turkish world, he felt this truth more deeply and understood that the main essence of the struggle was precisely "Turkism" rather than a broad and abstract idea such as "humanity" [3, 441]. This strengthened his conviction that the salvation of the nation lay in prioritizing its own national identity and Turkish unity over common humanitarian values.

Conclusion. Ahmed bey Agaoglu was aware of the double standards and hypocrisy of European democrats. He knew deeply that these forces behaved justly towards their own nations, but displayed an exploitative and imperialist character towards other nations. For this reason, the thinker often repeated his warning, saying: "The West will never give up the principle of exploiting the Turkish nation in order to protect its capital". This sharp thought reflected Agaoglu's distrust of the West and the need to warn the Turkish people against their political intentions.

Ahmed bey Agaoglu was an extremely far-sighted and perspective-oriented personality, both in terms of nationalist and Turkist thoughts, and in terms of humanitarian and democratic views. He had a common denominator with the ideas of prominent Turkist intellectuals of the time, Ali Bey Huseynzade, Yusif Akchura and Ziya Gokalp, and was on the same ideological front with them. During his lifetime, Agaoglu started a widespread fire of protest against oppression and injustice in the name of democracy, democratic governance and freedom among many intellectuals of the country and in the newspapers he published. Thanks to his activities, these ideas were strengthened in the political consciousness of the Turkish-Muslim society. Agaoglu's deep and heartfelt approach to solving the problems he encountered in all his socio-political activities, not superficially, proves once again that he is a great personality, a principled intellectual and leader.

LIST OF LITERATURE

1. Ağaoğlu, A. Üç medeniyet, İstanbul: 1972, 456 s.
2. Ağaoğlu, Ə. Sərbəst insanlar ölkəsində. Ön sözün müəllifi: Rəhman Bədəlov. Bakı: Kitab Klubu MMC, 2014, 144 s.
3. Asker, A. Peyami Safanın kaleminden Ahmed bey Ağaoğlu portresi // Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi. Əhməd Ağaoğlunun anadan olmasının 150 illiyinə həsr edilmiş Beynəlxəq Simpoziumun materialları, Bakı: 2019, 484 s.
4. Əhmədli, B. Əhməd bəy Ağaoğlunun azadlıq və demokratiya axtarışları. 525-ci qəzet. -2019. -29 dekabr, s.18, 19
5. Gülseven, F. Ahmet Ağaoğlunun hayatı, fikirleri, siyasi və sosial mücadeleləri // "Azərbaycan" dergisi, Ankara: 1989, sayı: 268, s.72-109
6. Hüseynov, Ş. Mətbu irsimizdən səhifələr. Bakı, "Çənlibel" NPM, 2007, s.78
7. İbişov, S. Əhməd bəy Ağaoğlu: Tarixi şəxsiyyət haqqında tarixi qeydlər // İpək yolu, №4, Bakı: 2019, 5-17 s.
8. İslam Ansiklopedisi, cilt 1, Ağaoğlu Ahmet makalesi. İstanbul: 1988, I, s.464-466.
9. Məmmədzadə, M.B. Milli Azərbaycan hərəkəti. Nicat, Bakı: 1992, s.40-41.

10. Rəsulzadə, M.Ə. İstiqlal məfkurəsi və gənclik// “Azadlıq” qəzeti., 1990, 31 dekabr.
11. Üç mədəniyyət. Kitab klubu MMC, Bakı: 2017, - 184 s.

AFIQ NADİROV

Azərbaycan Universitetinin doktorantı

**ƏHMƏD BƏY AĞAOĞLU İRSİ:
TÜRK DÜNYASINDA DEMOKRATİK İDARƏETMƏ ÇƏTİNLİKLƏRİNİN
TARİXİ-SİYASİ TƏDQIQI**

Görkəmli mütəfəkkir Əhməd bəy Ağaoğlu Azərbaycan, Türkiyə və bütün Türk dünyasının inkişafında dərin iz buraxmış şəxsiyyətdir. Onun fəaliyyətinin əsasını demokratiya, türkçülük və qərbçilik ideyalarının sintezi təşkil edirdi. Ağaoğlu türk-müsəlman xalqlarının tərəqqisini bu dəyərlərdə və maariflənmədə görürdü. “Sərbəst insanlar ölkəsində” kimi əsərləri ilə o, utopik olsa da, qanunlara, fərdi azadlığa və hesabatlılığa əsaslanan ideal cəmiyyət modelini təsvir edirdi. O, azadlığın yalnız zahiri deyil, həm də batini zəncirləri qırmaqla mümkün olduğunu vurğulayırdı. Ağaoğlu Şərqdəki problemlərin kökünü “inkişaf etməmiş fərd”, “geri qalmış ədalət” və “demokratiyanın yoxluğu”nda görür, bu böhrandan çıxış yolunu isə Qərb mədəniyyətinin qeydsiz-şərtsiz mənimsənilməsində görürdü. Onun ideyaları öz dövrünü qabaqlayaraq, milli-demokratik şüurun formalaşmasına misilsiz töhfələr vermişdir.

Açar sözlər: Əhməd bəy Ağaoğlu, islam millətçiliyi, türkçülük, “Sərbəst insanlar ölkəsində”, “Üç mədəniyyət”.

АФИГ Х.НАДИРОВ

Докторант Азербайджанского университета

**НАСЛЕДИЕ АХМЕД БЕК АГАОГЛУ: ИСТОРИКО-ПОЛИТИЧЕСКОЕ
ИССЛЕДОВАНИЕ СЛОЖНОСТЕЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОГО УПРАВЛЕНИЯ
В ТЮРКСКОМ МИРЕ**

Выдающийся мыслитель Ахмед бек Агаоглу – личность, оставившая глубокий след в развитии Азербайджана, Турции и всего тюркского мира. Основой его деятельности был синтез идей демократии, тюркизма и западничества. Агаоглу видел прогресс тюрко-мусульманских народов в этих ценностях и просвещении. В таких произведениях, как «В стране свободных людей», он описал идеальную, хотя и утопическую, модель общества, основанного на законах, индивидуальной свободе и ответственности. Он подчёркивал, что свобода возможна не только путём разрыва внешних, но и внутренних оков. Агаоглу видел корень проблем Востока в «неразвитой личности», «отсталой справедливости» и «отсутствии демократии» и видел выход из этого кризиса в безусловном усвоении западной культуры. Его идеи, опередившие своё время, внесли беспрецедентный вклад в формирование национально-демократического сознания.

Ключевые слова: Ахмед бек Агаоглу, исламский национализм, тюркизм, «В стране свободных людей», «Три культуры».

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 04 noyabr 2025-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 30 noyabr 2025-ci il.

Rəyçilər: t.e.d. Qabil Əliyev, t.e.d. Anar İsgəndərov.

UOT 94(479.24)

GÜLŞƏN HÜSEYNOVA

Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi
Hərb Tarixi Muzeyində şöbə rəisi, t.ü.f.d.
yupiter57@mail.ru

GENERAL HÜSEYN XAN NAXÇIVANSKİNİN İCTİMAİ FƏALİYYƏTİNİN NAXÇIVAN DÖVRÜ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/111/53-59>

Məqalədə tam süvari generalı Hüseyn xan Naxçıvanskiyə doğma vətəni Naxçıvanın ictimai-siyasi həyatında fəaliyyəti mötəbər mənbələr və elmi ədəbiyyat əsasında hərtərəfli şəkildə əks olunmuşdur. Ömrünün böyük bir hissəsini Vətəndən uzaqda yaşayıb yaradan Hüseyn xanın hərbi və ictimai fəaliyyəti birbaşa Rusiya ilə bağlı olsa da, o, heç vaxt Azərbaycanla, xüsusilə də onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanla əlaqəni kəsməmiş, bu diyarda mühüm ictimai işlər görmüşdür. Uzun illər imperiya ordusunda xidmət etməsinə baxmayaraq, Hüseyn xan ata-baba yurdu Naxçıvan torpağında yaşayan qohumları ilə daim ünsiyyətdə olmuş, Naxçıvan və İrəvan torpaqlarının gəlmə ermənilər tərəfindən mənimlənməsinin qarşısını almaq məqsədilə qardaşlarına maddi yardım göstərmiş, həmin torpaqların geri qaytarılması və əldə olunması üçün ciddi təşəbbüslərlə çıxış etmişdir.

Açar sözlər: Naxçıvan, Naxçıvanskilər, Hüseyn xan Naxçıvanski, ictimai fəaliyyət, Qaraçuq torpağı, rus koloniyaları.

Giriş. Ömrünün böyük bir hissəsini Vətəndən kənarda yaşayıb yaradan Hüseyn xanın hərbi və ictimai fəaliyyəti birbaşa Rusiya ilə bağlı olsa da, o hər zaman Azərbaycan və onun tərkib hissə olan Naxçıvanla əlaqəni kəsməmiş, burada ictimai sahədə böyük işlər görmüşdür.

Hüseyn xan uzun illər imperiya ordusunda xidmət etməsinə baxmayaraq doğulduğu Naxçıvan torpağını heç vaxt yaddan çıxarmır, ata-baba yurdunda yaşayan qohumları ilə daim ünsiyyətdə olur və atasından ona miras kimi qalan mülk qismində torpaqların əkib-becərilməsi, həmçinin Naxçıvanda və İrəvanda əkib-becərilməkdən məhrum olan torpaq sahələrinin gəlmə ermənilər tərəfindən mənimlənməsinin qarşısını almaq məqsədi ilə qardaşlarına bu torpaqların əldə edilməsi üçün maliyyə vəsaiti ilə yardım göstərmişdir [1, s.18; 6].

Hüseyn xan doğma Naxçıvanda da ictimai fəaliyyət ilə məşğul olmuşdur. Bu baxımdan onun 1912-ci ildə qardaşı Cəfərqulu xanla birlikdə İrəvan quberniyası və Qars vilayətinin Dövlət əmlakı idarəsinə və Qars vilayətinin əkinçilik idarəsinə yazdığı xahişnamələri olduqca maraqlıdır [2].

Rusiyanın Qafqazı işğalından sonra xan və bəy nəslindən olan ailələrin imtiyazları azaldılır, onlardan kəsilərək alınan torpaqlardan öz mənafeləri üçün istifadə edirdilər. Bu torpaq sahələrinin bir qismində rus köçkün qəsəbə və kəndləri yaradılır, digərləri isə Naxçıvana köçürülmüş ermənilərə yaşayış yeri kimi verilir. Bütün bunları nəzərə alan polkovnik Hüseyn xan qardaşı Cəfərqulu xanla birlikdə İrəvan quberniyasının Naxçıvan qəzasında meşə idarəsinin torpaqları sayılan, 3713 desyatin 1360 kv sajen sahəsi olan “Qaraçuq” adlanan ərazini əkib-becərmək məqsədi ilə icarəyə götürmək üçün İrəvan quberniyasının əkinçilik və torpaq quruculuğu üzrə rəisi ştabs-kapitan Krivoşienə aşağıdakı formada xahişnamə ünvanlayır:

“Ötən ilin sentyabr ayında çarın Qafqazdakı canişini tərəfindən Dövlət Dumasına Cənubi Qafqazın 5 quberniyasında, o cümlədən, bizim mülkədar hüququnda bir neçə malikanəmiz olan İrəvan quberniyasında kəndlilərin mülkədarlardan asılılıq və müvəqqəti məcburi münasibətlərin ləğv edilməsi barədə qanun layihəsi təqdim olunmuşdur.

Həmin qanun layihəsinə görə mülkədarlar qarşısında ağır mükəlləfiyyətlər daşıyan kəndlilərin vəziyyətinin müəyyən qədər yüngülləşdirilməsi nəzərdə tutulurdu və onlar mülkədar kəndlilərə çevrilməli idi. Mülkədarlara isə kəndlilərin mülkiyyətinə keçən torpaq müqabilində hökumət tərəfindən nəqd pul verilməli idi. Bu layihə qanuni qüvvəsini alsın və həyata keçsə, bizim itkimiz çox olacaq. Kəndlilərə veriləcək torpaqlar bizim ehtiyacsız yaşayışımızı təmin edirdi.

Hal-hazırda biz, bizə veriləcək sərmayədən düzgün istifadə edib, dəyəcək zərəri qismən də olsa qarşılamaq fikrindəyik.

Buna görə Siz həzrətlərinə aşağıdakı xahiş ilə müraciət edirik: İrəvan quberniyasının Naxçıvan qəzasında Naxçıvan meşəbəyliyinə aid olan “Qaraçuq” xəzinə bağı var. Bu bağın sahəsi 3713 desyatin 1360 kv sajendir, bunlardan 171 desyatin 550 kv. sajen yol və Araz çayıdır, qalan 3542 desyatin 810 kv.sajen xəzinəyə ümumi hesabla 1425 rubl gəlir gətirən sahələrə bölünür. Həmin sahənin cüzi miqdarda gəlir gətirməsi onunla izah olunur ki, sahə tamamilə susuzdur və ilin bu fəslində ondan yalnız otlaq kimi istifadə olunur, halbuki suvarılsa, iqlim və torpaq şəraitinə görə burada buğda, arpa və digər taxıl bitkiləri əkmək olar. Burada həmçinin pambıq, küncüt sahələri, üzüm, meyvə və tut bağları salına bilər. Bu ərazinin suvarılmasını Arazdan texniki qurğular və kanallar vasitəsi ilə “Qaraçuq” torpağı ilə qonşu olan Cəfərqulu xan Naxçıvanskiyə məxsus olan Xok kəndinin torpağından suyu keçirtməklə təmin etmək olar və suvarma üçün yazda 60 batman, yayda isə 40 batman su lazımdır.

Coxsaylı nümunələrdən hökumətimizin bu cür tədbirlərə müsbət münasibət bəslədiyini və onların həyata keçirilməsində hər cür köməkliyi əsirgəmədiyini bilərək, Sizdən “Qaraçuq” torpağının aşağıdakı şərtlərlə bizə uzunmüddətli icarəyə verilməsini xahiş edirik: 1) İcarə müddəti 65 ildir və bu 65 ilin ilk on ilində indiki icarə qiymətini, yəni ildə 1425 rubl ödəyəcəyik, qalan hər 10 ildə icarə haqqı ötən ilin icarə haqqından 20 faiz artıq olacaq.

2) İcarə olunan torpağın süni suvarılması üçün texniki qurğulara çəkilən xərcləri öz üzərimizə götürməklə Xok kəndi ərazisindən keçməklə Araz çayından su çəkəcəyik.

3) İcarə müddəti başa çatdıqdan sonra bütün suvarma qurğuları xəzinənin mülkiyyətinə keçəcək.

Ümidvarıq ki, bu işdə yalnız bizim şəxsi xeyrimizi yox, həmçinin ictimai xeyri də nəzərə alaraq təklifimizə müsbət cavab verəcəksiniz.

27 yanvar 1912-ci il.

Qaraçuq bağının planı əlavə olunur.

İmzaladılar: Çarın yavəri general-mayor Hüseyn xan Naxçıvanski və istifadə olan rotmistr Cəfərqulu xan Naxçıvanski” [9, v.17-18].

1912-ci il fevralın 21-də 1561 №-li məktubla Qafqaz canişinliyi Əkinçilik və Torpaq quruculuğu üzrə idarəsinin müvəkkili sözügedən xahişnamədə göstərilən məsələ haqqında münasib qərar qəbul etmək üçün həmin məktubun surətini İrəvan quberniyasının və Qars vilayətinin əkinçilik və dövlət əmlakı idarəsinə göndərmişdir: “Çarın yavəri olan general-mayor Hüseyn xan və qardaşı rotmistr Cəfərqulu xan Naxçıvanskilərin Naxçıvan qəzasında yerləşən “Qaraçuq” dövlət bağının onlara uzunmüddətli icarəyə verilməsi barəsində 27 yanvar 1912-ci il tarixli xahişnaməsinin surətini təqdim edərək qısa müddətdə bu məsələni həll etməyinizi xahiş edirəm. Müvəkkil: (imza)” [9, v.1,3-6].

Xahişnamə 1912-ci il martın 5-də İrəvan-Qars Əkinçilik və dövlət əmlakı idarəsinin baş nəzarətçisi, 1912-ci il aprelin 6-da isə Naxçıvan Meşəçilik İdarəsinin meşəbəyisi tərəfindən nəzərdən keçirilmiş və İrəvan Əkinçilik və Dövlət Əmlakı İdarəsinə məruzə edilmişdir [3]. Məktubda deyilir: “Çar həzrətlərinin yavəri general-mayor Hüseyn xanın və qardaşı rotmistr Cəfərqulu xanın xahişnaməsinə dair idarənin 25 fevral 3054 sayılı təklifini Naxçıvan Meşəçilik İdarəsinin meşəbəyisi cənab Arxipovla müzakirə edərək Sizə aşağıdakıları çatdırıram: “Xahişnamədə cənab xanlar əvvəla onu qeyd edirlər ki, ötən ilin sentyabr ayında Dövlət Dumasına təqdim olunmuş Cənubi Qafqaz diyarının 5 quberniyasında, o cümlədən onların bir neçə malikanələri olan İrəvan quberniyasında kəndlilərin mülkədarlardan asılılıq və müvəqqəti mükəlləfiyyət münasibətlərinin ləğv edilməsi barəsində çarın Qafqazdakı canişini tərəfindən qanun layihəsi təqdim olunub. Sonra qeyd olunur ki, əgər bu qanun layihəsi qəbul olunarsa və həyata keçirilərsə, onların xan evinin ehtiyacsız mövcudluğunu təmin edən əsaslar sarsılacaq. Buna görə də onlar itkini heç olmasa bir qədər ödəyəcək yollar axtarışındadırlar və buna görə də xəzinəyə müraciət edərək əkilməsi və Araz çayının suyundan suvarılmasına icazə verməklə 65 il müddətində 3700 desyatin sahəsi olan torpaq sahəsinin onlara verilməsini xahiş edirlər.

Həmin sahə meşəlikdən ibarətdir və “Qaraçuq” adlanır. Bu sahə Naxçıvan şəhərinin yaxınlığında yerləşir.

Xahişnaməni dərinədən təhlil edərək, mən onda bir sıra ziddiyyətlər aşkar etdim. Əvvəla orada deyilir ki, həmin qanun qəbul olunsa, xanların ehtiyacsız mövcudluğunu təmin edən əsaslar sarsılacaq. Buna görə də onlara “Qaraçuq” torpağının icarəyə verilməsini xahiş edirlər. Xahişnamənin mahiyyəti

də elə bundan ibarətdir.

Hələlik bu, cənab canişinin Dövlət Dumasına təqdim etdiyi bir layihədir və bu layihə əvvəlcə Dumada, sonra isə Dövlət Şurasında uzun müddət müzakirə olunacaq. Bu layihənin qanun şəklində fəaliyyət göstərüb - göstərməyəcəyini isə hələlik heçkim bilmir.

O ki, qaldı xanların icarə barəsində təklifi düşünülmüşdür. Bu məsələdə mənim üzərimə düşən vəzifə xanların şəxsi mənfəətlərini nəzərə almadan bu təşəbbüsün xəzinə üçün nə qədər yararlı olub-olmayacağını yoxlamaqdır. Buna görə də Siz həzrətlərə çatdırıram ki, bu təşəbbüs yalnız xanlara xeyir gətirəcək, xəzinəyə isə xeyri olmayacaq. Bunları demək üçün əlimdə əsaslarım var və bu əsasları mən 15 dekabr 1904-cü il və 4 fevral 1905-ci il tarixli 13 sayılı məruzələrimdə bildirmişəm və bunlara artıq heç nə əlavə edə bilmərəm.

Buna görə xahiş edirəm məruzələrlə dərinədən tanış olasınız, məni və məşəbəyi cənab Arxipovu bu məsələnin müzakirəsindən azad edəsiniz.

Arxipovun bu məsələdə rolu ondan ibarət olub ki, o mənə həmin torpağın dəqiq sahəsini bildirib, məruzələri isə işə şəxsən mən hazırlamışam. Baş nəzarətçi: (imza)” [9, v. 1,3-6].

Çarın yavəri general-mayor Hüseyn xan və qardaşı istifadə olan rotmistr Cəfərqulu xan Naxçıvanskilərin xəzinənin ixtiyarında olan “Qaraçuq” torpağının onlara uzunmüddətli icarəyə verilməsi haqqında xahişnaməsinə cavab olaraq İrəvan-Qars Dövlət əmlakı İdarəsinin baş nəzarətçisinin yazdığı bu cavab məktubu çar Rusiyasının yerlərdəki idarəçiliyinin yerli müsəlman əhalisinə qarşı nə qədər qəddar və ögey münasibətinin və onlara qarşı sərt qaydaların tətbiq edildiyinin əyani sübutudur. Öz torpağımızda yad ünsürlü qüvvələrin ağalığı nəticəsində əkil-becərməyi belə əcnəbi məmurlardan icazə almağımız nə qədər də acı verici bir faktdır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu təzyiqlərə rəğmə istər yuxarıda məktub yazan şəxslər, istərsə də Kəngərlilər sülaləsinə mənsub Naxçıvanskilərin digər nümayəndələri hərbi sahədə olduğu kimi dövlətin ictimai-siyasi sahəsində də bir sıra mühüm işlər görmüş, Naxçıvan, Ordubad, Şərur-Dərələyəz qəzalarında kənd təsərrüfatı və sənayenin ayrı-ayrı sahələrinin yaradılmasında xidmətləri olmuşdur. Azərbaycanlılara məxsus torpaqların erməni, rus və qeyri millətlərdən olan əhalinin sahiblənməməsi üçün qanuni yollarla çox çətinliklə də olsa əldə etdikləri torpaqlarda hamam, məscid, mədrəsə, su kanalları, ticarət köşkləri, karvansaralar tikdirən Naxçıvanskilər maarif sahəsinə də böyük diqqət göstərək hələ o dövrdə kəndli balalarının təhsil alması üçün qız məktəblərinin açılmasına nail olmuşdular.

İrəvan quberniyası Naxçıvan Məşəbəyliyi məşəbəyisi isə 1912-ci il aprel 6-da İrəvan əkinçilik və dövlət əmlakı idarəsinə ünvanladığı 388 №-li cavab məktubunda isə deyilir: “Çarın yavəri general-mayor Hüseyn xan və qardaşı istifadə olan rotmistr Cəfərqulu xan Naxçıvanskilərin xəzinənin ixtiyarında olan “Qaraçuq” torpağının onlara uzunmüddətli icarəyə verilməsi haqqında xahişnaməsinə dair 25 fevral 3053 sayılı məktubuna cavab olaraq aşağıdakıları çatdırıram.

“Qaraçuq” və ya “Böyüküz” torpağı mənə həvalə edilmiş Naxçıvan məşəbəyliyi Araz dövlət sahəsində yerləşir. Bu sahə Naxçıvan şəhərindən 8 verst cənubda Naxçıvan qəzasında Qaraçuq və Qıvrıq kəndlərinin arasında yerləşir, şərqdən, cənubdan və qərbdən Araz çayı ilə, şimaldan isə köhnə yol ilə həmsərhəddir. Sahə xəzinəyə məxsusdur və onun sahəsi 3713 desyatin 1360 kv sajendir. Bunlardan 171 desyatin 550 kv sajən yol və çaydır, yararsız torpaqdır. Qalan 3542 desyatin 810 kv sajən isə düz, arabir təpələri olan, bitki aləmi kasad, yalnız Araz çayının kənarlarında qamış bitən ərazidir. Qışda və payızda bu ərazi otla örtülür və ondan otlaq kimi istifadə etmək olar. Buna görə də ərazi 5 yerə bölünərək otlaq kimi istifadə etmək üçün icarəyə verilir və az gəlir gətirir. Ötən 20 il ərzində: 1895-ci ildə sahədən xəzinənin ümumi gəliri 874 rubl 50 qəp., 1900-cü ildə - 814 rubl, 1905-ci ildə - 1157 rubl., ən yüksək gəlir isə 1910-cu ildə - 1426 rubl olmuşdur.

Ərazidən qərbdən şərqə doğru 13 verst uzunluğunda dəmiryolu keçir. Araz çayı boyunca İranla sərhəddə bir-birindən 7-8 verst aralıda 3 sərhəd məntəqəsi 27-ci sərhəd briqadası tərəfindən qorunur.

Naxçıvanskilər “Qaraçuq” torpağının onlara 65 illiyə icarəyə verilməsini xahiş edirlər və birinci on ildə indiki icarə qiymətini 1425 rubl, gələn hər on ildə bunun 50 faiz artığını ödəyəcəklərini öhdələrinə götürürlər.

Yekun olaraq icarədarlar xəzinəyə 65 ildə

- 1-ci onillikdə - ildə 1425 rubl, cəmi 14250 rubl.
- 2-ci onillikdə - ildə 2137 rubl 50 qəp., cəmi 21 375 rubl

- 3-cü onillikdə -ildə 3206 rubl 25 qəp., cəmi 32 062 rubl50qəp.
- 4-cü onillikdə - ildə 4809 rubl38 qəp., cəmi48 093 rubl 80 qəp.
- 5-ci onillikdə - ildə 7214 rubl 7 qəp., cəmi 72 140 rubl 70 qəp.
- 6-cı onillikdə - ildə 10 821 rubl 10 qəp., cəmi 108 211 rubl
- Son 5 ildə - ildə 16 231 rubl65 qəp., cəmi 81 158 rubl 25 qəp.

Cəmi: 377 291 rubl 25 qəp.

Deməli xəzinənin ildə 5 804 rubl 48 qəp. təmiz gəliri olacaq.

İcarə olunan torpağın suvarılması üçün Araz çayından Xok kəndinin ərazisinə su kanalı çəkməyə boyun olur və bununla əlaqədar bütün qurğuların alınması xərclərini öz üzərlərinə götürürlər. Bunun üçün də sözsüz küllü miqdarda vəsait lazımdır.

Araz çayından yazda 60 batman, yayda isə 40 batman su götürmək üçün lazım olan vəsaiti dəqiq hesablamaq mümkün deyil, lakin təxmini hesablamaq olar ki, bu iş üçün 100 000 rubl lazımdır. Kanal 20 verst uzunluğunda olmalıdır və divarları bəzi yerlərdə sementdən tökülməlidir.

Ümumiyyətlə, kanala çəkilən xərclər böyük olacaq və bu xərcləri icarədarlar öz üzərinə götürürlər. İndi isə Naxçıvan Vergi müfəttişliyindən aldığım rəsmi məlumatlara əsaslanaraq Naxçıvanskilərin torpağın icarəsindən 65 il ərzində əldə edəcəkləri gəliri hesablayaq.

Sahəsi 3542 desyatin 810 kv. sajen olan ərazidən suvarılması mümkün olan 1000 desyatindir. Qalan sahə 2542 desyatin 810 kv.sajen isə mal-qara üçün otlaq sahəsi kimi yararlıdır. Birinci dərəcəli əkin tarlasının gəliri hər desyatınə 27 rubl olduğundan, ümumi gəlir 27 000 rubl olacaq. Qalan 2542 desyatin 810 kv. sajen torpağın hər desyatınə 40 qəpik gəliri olmaqla ümumi gəliri 1016 rubl 92 qəpikdir. Beləliklə, ümumi illik gəlir 28016 rubl 92 qəpikdir, 65 ildə isə 1 721 099 rubl 80 qəpikdir.

Nəzərə alsaq ki, 1) İcarədarlar xəzinəyə ildə orta hesabla 5 804 rubl 48 qəp. ödəməyi öhdələrinə götürürlər; 2) Araz çayından suyun çəkilməsinə dair bütün xərcləri və icarə müddətində avadanlıqların saz vəziyyətdə saxlanmasını öz üzərlərinə götürürlər; 3) İcarə müddəti başa çatdıqdan sonra bütün avadanlıqları və təsərrüfat tikililərini xəzinənin ixtiyarına verməyə boyun olurlar; 4) Ümumi gəlirin hesablanması zamanı təbii fəlakətlər, məs., çəyirtkənin vurduğu ziyan və ya dolu nəzərə alınmayıb, onda müəyyən etmək olar ki, icarədarların bu əziyyətli işi müqabilində əldə edəcəkləri gəlir o qədər də böyük deyil.

Bu işin ictimai xeyrini də yəni quraqlıq ərazinin yaşıllığa çevriləcəyini, orada pambıq, buğda və digər bitkilər əkiləcəyini nəzərə alsaq mən hesab edirəm ki, xanların icarə şərtləri xəzinə üçün sərfəlidir. Əlbəttə ki, əgər xəzinə idarəsi öz vəsaiti hesabına həmin əraziyə su çəkmək fikrində deyilsə.

Xanların xahişnaməsinin surətini və Naxçıvan qəzası üzrə kəndlərin illik gəlir siyahılarından çıxarışı geri qaytarıram. Naxçıvan meşəbəyi Arxipov [9, v.13-16].

Məsələ ilə əlaqədar olaraq Qafqazdakı 2-ci su dairəsinin mühəndis-hidravliki də sözü gedən Qaraçuq ərazisinə baxış keçirmiş və ərazinin suvarılması ilə bağlı aşağıda göstərdiyimiz vəsiqəni vermişdir: “Qafqazdakı 2-ci su dairəsinin mühəndis-hidravlikinin 7 may 1912-ci il tarixli 497 sayılı vəsiqəsi. Verilir çarın yavəri general-mayor Hüseyn xan Naxçıvanskiyə və istifadə olan rotmistr Cəfərqulu xan Naxçıvanskiyə ondan ötəri ki, Qaraçuq dövlət torpağında və İrəvan quberniyasının Naxçıvan qəzası Araz çayında apardığım tədqiqatlardan belə bir nəticə çıxdı: bu ərazidə torpağın səviyyəsi Araz çayından 11 sajen yüksəkdir, Araz çayının meyli isə bu rayonda cüzi, yəni orta hesabla 0,20 sajendir. Yəni həmin ərazini suvarmaq üçün suyu kanal vasitəsi ilə aparmaq kifayət etməz. Beləliklə, suyun öz axınına ərazini suvarmaq mümkün deyil, onu yalnız süni qurğular tikib, motorların köməyi ilə suvarmaq olar.

Təsdiq edirəm: Qafqazdakı 2-ci su sahəsinin mühəndis-hidravliki vəzifəsini müvəqqəti icra edən (İmza) A.Manuçarov. Əslilə düzdür. Kargüzar” [9, v.25].

Edilən məruzələr əsasında müəyyən bir qənaətdə gəlməyən İrəvan-Qars əkinçilik və dövlət əmlakı idarəsinin III rayonunun baş nəzarətçisi Y.Xarkeviç 1912-ci il mayın 10-da 139№-li məktubu ilə İrəvan quberniyasının Əkinçilik və dövlət əmlakı idarəsinin rəisinə xahişnamədə adı keçən torpağın Naxçıvanskilər nəslinin nümayəndələri Hüseyn xan və Cəfərqulu xana uzun müddətli icarəyə verilməsinin düzgün olmayacağını qeyd edərək dövlət üçün bu torpaqların daha sərfəli ola biləcəyi fikrini söyləmiş və bu bunu əsaslandırılan faktlar irəli sürmüşdür: “Naxçıvan şəhəri. Mən 1912-ci il 6 aprel tarixli 115 sayılı raportumda “Qaraçuq” torpağının uzunmüddətli icarəyə verilməsinin mümkünsüzlüyü haqqında

məsələyə dair fikir bildirmişəm. Onu xəzinənin öz ehtiyacları və ya dövlətin ehtiyacları üçün qorumaq lazımdır. Bu məsələ haqqında qısa olaraq aşağıdakıları bildirmək istəyirəm. Son illərdə həmin torpağı icarəyə götürmək istəyən şəxslərin uzun bir siyahısı qeydə alınmışdı. Məsələn, 1904-cü ildə saray müşaviri işləmiş Məlik Eynətov, general-mayor Hüseyn xan və onun qardaşı, istefada olan rotmistr Cəfərqulu xan Naxçıvanski də bu siyahıya daxildir. Lakin onların hər ikisi möhtəkirlik edərək cüzi pul xərcləməklə varlanmaq istəyirlər. Gün kimi aydındır ki, onların təklif etdiyi şərtlər xəzinə üçün yox, onların özləri üçün sərfəlidir. Dediklərimin sübutu olaraq isə mən Məlik Eynətovun xahişnaməsinə dair göndərdiyi 4 fevral 1905-ci il, 73 sayılı raportunu göstərirəm. Bu iki təklif arasında fərq ondan ibarətdir ki, birincinin istəkləri daha məkrlidir, ikincinin isə nisbətən ağlabatandır. Lakin yenə də asan yolla varlanmaq həvəsi var. İcarə məsələlərini bir kənara qoyaraq, mən həmin torpağın nəyə görə gələcəkdə xəzinə üçün və dövlət məqsədləri üçün yararlı ola biləcəyi fikrini açıqlamaq istəyirəm. Məsələ burasındadır ki, hökumətimiz çoxdan bəri Cənubi Qafqaz və ya Sibir torpaqlarında rus koloniyalarını yerləşdirməkdə çətinlik çəkir. Burada, Cənubi Qafqazda yüz minlərlə belə torpaqlar var. Məsələn, Mil, Muğan çölləri və başqaları: onlar suvarılarsa bu məqsədlər üçün istifadə oluna bilər. Neçə illərdir ki, Muğanda minlərlə desyatın torpağa su çəkilib və bir neçə böyük rus kəndi salınıb. Hökumətimiz bu işə pul əsirgəmir və Allah qoysa, yaxın gələcəkdə bütün Muğanda Rusiyadan gəlmiş pravoslav xaçpərəstlər məskunlaşacaqlar.

“Qaraçuq” torpağı öz məhsuldarlığı, iqlim və coğrafi şəraitinə görə ucsuz-bucaqsız Muğan səhrasından daha əlverişlidir. Buxar mühərrikli nasosların köməyi ilə Arazdan çəkilən su xətti vasitəsilə həmin ərazinin hamısını suvarmaq olar. Onda bu torpaq insan üçün lazım olan bütün bitkiləri: bostan, taxıl, bağ, meşə, meyvə və s. əkmək üçün əlverişli olar. Beləliklə, su olsa “Qaraçuq” torpağı ən azı 120 evdən ibarət rus koloniyasının məskunlaşması üçün çox əlverişlidir. Xəzinə yaşayış torpaqlarının baş nəzarətçisi olaraq mən uzun illərdir ki, Şərur-Dərələyəz və Naxçıvan qəzalarında yaşayıram. Təbiidir ki, mən yerli əhəlinin məişəti, həyat tərzı və məənəviyyatı ilə yaxından tanışam və qətiyyətlə deyə bilərəm ki, burada mütəşəkkil rus xalqının olması zəruridir. Hətta bizim mədəniyyətsiz rus kəndlimiz belə burada mədəniyyət təbliğatçısı ola bilər; xüsusən də, indiyədək dini fanatizmi və ətalət içində olan müsəlman kəndliləri arasında. Dediklərimə əsaslanaraq mən belə fikirləşirəm ki, xəzinə dərhal “Qaraçuq” sahəsinə su çəkdirib orada rus koloniyası yaratmalıdır. Bununla da o həm yerli əhaliyə xeyir verər, həm də özü böyük gəlir əldə edər, yəni 100 000 rubl artıq pula qənaət edər.

Səhv etmirsə, Muğanda 1 desyatın torpağın suvarılması xəzinəyə 40 rubla başa gəlir, “Qaraçuq”da isə bundan ucuz başa gələcək. İndi Qaraçuq torpağı ildə 1425 rubl. gəlir gətirir, əgər torpaq suvarılsa onda birinci dərəcəli torpağa çevriləcək. Belə torpaqdan isə 1 desyatına 6 rubl. vergi alınır - yəni 3530 desyatına cəmi 21375 rubl, bu o deməkdir ki, torpağın gəlirliliyi 15 dəfə artacaqdır.

Burada rus koloniyasının yerləşdirilməsinin başqa xeyirləri də ola bilər. Məsələn, qoşunların hərəkəti zamanı.

Strateji məqsədlər üçün Uluxanlı – Culfa dəmiryolu, Culfa yaxınlığında Araz çayı üzərində körpü tikilib, oradan Təbrizə isə şose yolu çəkilib. Təbrizdən Xoya isə torpaq yolu var. Hərbi ehtiyaclar üçün Naxçıvan vağzalının yanında kazarma, Naxçıvan yaxınlığında böyük tövlələr, kazak alayı zabıtlərinə evlər tikilib. Belə söz gəzir ki, ətraflarda digər qoşun hissələri də yerləşəcək.

Aydındır ki, bu şəraitdə burada rus koloniyasının yaradılması nə qədər əhəmiyyətlidir. Baş nəzarətçi: Y.Xarkeviç” [9, v.26-29].

Çarın yavəri general-mayor Hüseyn xan və qardaşı istefada olan rotmistr Cəfərqulu xan Naxçıvanskilərin Əkinçilik və torpaq üzrə rəis ştabs kapitan Krivoşienə yazdıqları xahişnaməyə baxılaraq İrəvan quberniyasının Qars vilayəti və Dövlət əmlakı idarəsindən, İrəvan əkinçilik və Dövlət əkinçilik idarəsindən, İrəvan quberniyası Naxçıvan Meşəbəyliyinə meşəbəyisindən və İrəvan-Qars dövlət əmlakı idarəsinin III rayonunun baş nəzarətçisi tərəfindən yazılan izahatlar qənaətbəxş olmadı və sonda öz dədə-baba torpaqlarımızda əkib-becərmək üçün yadellilərdən icazə istənilsə də buna şərait yaradılmadı. Məsələ ilə əlaqədar yazılan bütün izahatlar hakimiyyət orqanları və rus məmurlarının nəinki Naxçıvanskilər nəslinə qarşı bir kin və qəzəbi, hətta yerli müsəlman əhəlisinə qarşı həqarəti əks etdirir və bir daha tarixi düşmənlərimizin iç üzünü açıb göstərir.

Yazılan bu xahişnamələrdən başqa Naxçıvan MR Dövlət Arxivində Naxçıvanskilər soyadının nümayəndələri general Hüseyn xan Naxçıvanskiyənin və eləcə də onun qardaşları Cəfərqulu xan və

Rəhim xanın imzaları ilə İrəvan quberniyasının bir çox kəndlərindən torpaq sahələrinin alınması ilə əlaqədar aktlar, onların notarial qaydada sənədləşməsi ilə bağlı materiallar qorunub saxlanılır [8, v.1,2].

Hüseyn xan 1915-ci ildə ictimai fəaliyyətini Azərbaycanda davam etdirməyə çalışsa da, bu niyyətləri boşa çıxmışdır [10].

Nəticə. Beləliklə, yuxarıda təqdim olunan materiallar General Hüseyn xan Naxçıvanskiyə doğma yurdu Naxçıvanda həyata keçirdiyi çoxşaxəli və çoxistiqamətli ictimai fəaliyyətini bir daha təsdiqləyir. Öz dövrünün və mənsub olduğu nəslin parlaq təmsilçisi olan Xan Naxçıvanski istedadlı sərkərdə olmaqla yanaşı, eyni zamanda bacarıqlı iş adamı, mərhəmətli vətəndaş, təəssübkeş qardaş və doğma yurda bağlı sədaqətli bir həmyerli idi.

ƏDƏBİYYAT

1. Bağırov İ. Kəngərli yurdunun generalları. Bakı: Yazıçı, 1994. – 56 s.
2. Cəfəroğlu İ. Kəngərli yurdunun generalları. // “Azərbaycan” qəzeti, 10 yanvar 1995-ci il, №6 (1023).
3. Cəfərov F., Quliyev M. General Hüseyn xan Naxçıvanski. // “Bizim əsr” qəzeti, 12 yanvar 2003-cü il, № 09 (725).
4. Cəfərov F., Quliyev M. General Hüseyn xan Naxçıvanski. // “Bizim əsr” qəzeti, 19 yanvar 2003-cü il, № 15(731).
5. İvanov. R. Əlahəzrətin general-adyutantu. Naxçıvan: “Əcəmi”, 2008. - 367s.
6. Quliyev M. Naxçıvanskiyə qurbətdə // 525-ci qəzet, 25 aprel 2009-cu il, № 73 (2906).
7. Quliyev M. General Hüseyn xan Naxçıvanski və onun varisləri // “Şərq qapısı”, 10 noyabr 2006-cı il, № 207 (18.132).
8. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Arxiv, f.9 m., siy. 1, iş 38\39.
9. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Arxiv, f.27m., siy. 1, iş 422.
10. Rəhimov M. Zəfər və faciə // “525-ci” qəzet, 1 dekabr 2011-ci il, s.7.
11. В Петербурге состоялось открытие закладного камня памятника генералу Гусейн Хану Нахичеванскому // Каспий, 25 октября 2016, с.10.
12. Гулиев Муса. Ответственная миссия. // Каспий, 21 августа 2016, с.11.
13. За что казнили единственного русского генерала мусульманина: Азербайджанец Гусейн Хан Нахичеванский. // <https://kulturologia.ru/blogs/220721/50524/> [10.06.2025].

ГЮЛЬШАН ГУСЕЙНОВА

*Министерство обороны Азербайджанской Республики
Заведующий отделом Военно-исторического музея, д.ф.и.и.*

НАХЧЫВАНСКИЙ ПЕРИОД ОБЩЕСТВЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ГЕНЕРАЛА ГУСЕЙН ХАНА НАХЧЫВАНСКОГО

В статье на основе достоверных источников и научной литературы всесторонне отражена деятельность генерала полной кавалерии Гусейн хана Нахчыванского в общественно-политической жизни его родного Нахчывана. Хотя Гусейн хан, большую часть жизни проживший и работавший вдали от родины, был напрямую связан с Россией, он никогда не разрывал связей с Азербайджаном, особенно с Нахчываном, являющимся его неотъемлемой частью, и проводил важную общественную работу на этой земле. Несмотря на многолетнюю службу в императорской армии, Гусейн хан постоянно поддерживал связь со своими родственниками, проживающими на его исконной родине в Нахчыване, оказывал материальную помощь братьям с целью предотвращения захвата армянами земель Нахчывана и Иревана, а также предпринимал серьезные инициативы по возвращению и приобретению этих земель.

Ключевые слова: Нахчыван, Нахчыванские, Гусейн-хан Нахчыванский, общественная деятельность, земля Гарачуг, русские колонии.

GULSHAN HUSEYNOVA

*Ministry of Defense of the Republic of Azerbaijan
Head of Department of the Military History Museum, d.h.s.*

**NAKHCHIVAN PERIOD OF PUBLIC ACTIVITY OF THE
GENERAL HUSEYN KHAN NAKHCHIVANSKY**

The article, based on reliable sources and scientific literature, comprehensively reflects the activities of general Huseyn Khan Nakhchivansky in the socio-political life of his native Nakhchivan. Although Huseyn Khan, who lived and worked most of his life away from his homeland, was directly connected with Russia, he never broke ties with Azerbaijan, especially with Nakhchivan, which is an integral part of it, and carried out important public work on this land. Despite his many years of service in the imperial army, Huseyn Khan constantly maintained contact with his relatives living in his original homeland in Nakhchivan, provided financial assistance to his brothers in order to prevent the seizure of the lands of Nakhchivan and Yerevan by the Armenians, and also took serious initiatives to return and acquire these lands.

Keywords: Nakhchivan, Nakhchivanski, Huseyn Khan Nakhchivanski, public activity, Garachug land, Russian colonies.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 10 iyun 2025-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 30 noyabr 2025-ci il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Hacı Həsənov, t.e.d. İbrahim Zeynalov.

UOT 94; UOT 32:93/94

ŞƏFƏQ MUSTAFAYEVA

ADU, Şərq ölkələri üzrə regionşünaslıq kafedrası
shefeg87@mail.ru

XIX-XX ƏSRİN ƏVƏLLƏRİNDƏ FRANSIZ GEOSİYASƏTİ VƏ CƏNUBİ QAFQAZ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/111/60-64>

Bu məqalədə XIX–XX əsrin əvəllərində Fransız geosiyasət məktəbinin nəzəriyyələri və onların Cənubi Qafqaz kontekstində tətbiqi araşdırılır. Vidal dö la Blaşın possibilizm nəzəriyyəsi ilə coğrafi imkanların insan fəaliyyəti və dövlət siyasəti ilə birləşərək nəticəni müəyyən etdiyini göstərmişdir. Jak Ansel imperializmə qarşı çıxaraq dövlətlər arasında sülh və insan hüquqlarının qorunmasını vurğulamış, Albert Demangeon isə dövlətlərin integrasiyasının regional sabilliyi təmin edə biləcəyini irəli sürmüşdür. Bu nəzəriyyələr Azərbaycanın enerji və tranzit layihələrinin regional və beynəlxalq əhəmiyyətini izah etməyə imkan verir və Cənubi Qafqazda dövlətlərinin fərqli siyasi kurs seçimlərinin nəticələrini izah edir.

Açar sözlər: Elize Reklyu, Vidal dö la Blaş, possibilizm, Cənubi Qafqaz.

Giriş. Tarix boyu fransız mütəfəkkirləri, filosofları tərəfindən dövlətlərin strateji mövqeyi, idarə edilməsi, insanların, xalqların formalaşması və bu proseslərə təsir göstərən faktorlar haqqında müxtəlif nəzəriyyələr irəli sürməklə dünya elminə böyük töhfələr bəxş etmişlər. Bu geosiyasi nəzəriyyələrdə irəli sürülən müddəa və tezislər müasir dövrdə aktuallığını saxlayaraq ayrı-ayrı regionların geosiyasi və geoiqtisadi həyatında öz əksini tapmışdır. Bu baxımdan fransız nəzəriyyəçilərinin irəli sürdükləri konsepsiyaların öyrənilməsi, onların fikirlərinin dünyanın ayrı-ayrı regionlarında, eləcə də Cənubi Qafqaz dövlətlərində öz təcəssümünü tapması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Tarixi ədəbiyyatda mövcud olan ən qədim geosiyasi nəzəriyyə antik yunan filosofu Aristotelin irəli sürdüyü coğrafi determinizmdir. Coğrafi determinizm geosiyasətin və geosiyasi prosesləri dərk etmənin ən qədim nümunəsi hesab olunur.

Yeni dövrdə Avropada ilk dəfə bu nəzəriyyəyə fransız alimi, maarifçi və hüquqşünası Jan Boden (1530-1596) özünün “Dövlət haqqında altı kitab” adlı əsərində müraciət etmişdir. Böyük coğrafi kəşflər dövründə fransız alimi J.Boden (1530-1596) özünün “Dövlət haqqında altı kitab” (1577) əsərində dövlət quruluşundakı fərqlərin üç əsas səbəbini göstərirdi: Allahın iradəsi, insanın özbaşnalığı, təbiətin təsiri [7, s.79]. J.Boden “Tarixin asan öyrənilməsinin metodu”, “Dövlət haqqında altı kitab” adlı əsərlərində tarixi proseslərin gedişini, eyni zamanda, müxtəlif coğrafi və iqlim şərtlərində dövlət institutlarının yaranmasını nəzərdən keçirmişdir. Boden siyasi fikir tarixində ilk dəfə suverenliyi dövlətin ən vacib əlaməti kimi dəyərləndirmişdir... Onun fikrincə suverenlik və ya qanunları yaradıb həyata keçirmək hüququ dövlətə məxsusdur. Suverenlik qanunların adil olub-olmamasından deyil, onların gücündən və yaradılması imkanlarından asılı idi. Boden suverenliyin beş fərqli cəhədini ayırırdı. Bunlardan birincisi, istisnasız olaraq hər bir təbəə və dövlət idarəsinə ünvanlanmış qanunların çıxarılmasıdır. İkincisi- hər b və sülh məsələlərinin həlli. Üçüncü- vəzifəli şəxslərin təyin olunması. Dördüncüsü- ali məhkəmə olaraq sonuncu instansiya məhkəməsinin fəaliyyəti. Beşincisi isə əhv etməkdir. Bodenin görüşləri siyasi və hüquqi elmlərin inkişafına ciddi təsir göstərmişdir [2, s.66].

Coğrafi determinizm ideyaları XVIII-XIX əsrlərdə daha da inkişaf etdi. Bu ideyalar Fransada daha çox məşhur idi. Fransız mütəfəkkiri Şarl Lui Monteskye (1689-1755) coğrafi aləm ilə siyasət və qanunvericiliyin qarşılıqlı əlaqəsi konsepsiyasını irəli sürmüşdür [6, s.86-87]. Avropa geosiyasi elmində ilk dəfə Monteskye dövlətin quruluşu və idarəçilik formasını təbii coğrafi mühitlə bağlamış, iqlim şəraitinin dövlət və cəmiyyət həyatına təsiri məsələlərini araşdırmışdır [5, s.350]. Fransız maarifçiliyinin digər tanınmış nümayəndəsi Jan Jak Russo (1712-1778) coğrafi determinizm ideyaları mövqeyindən çıxış edirdi. Russonun cəmiyyətin inkişafında mədəniyyətin roluna dair fikirləri də maraqlı idi. Russoya görə mədəniyyətin inkişafı cəmiyyətin həyatında mənfi faktordur. Çünki Russonun fikrincə mədəniyyət insanları birləşdirmir, əksinə onları ayırırdı [8].

Beləliklə, maarifçilik əsri Qərbdə geosiyasi ideyaların inkişafına təsir göstərdi. XVIII əsr fransız maarifçiləri və materialistlərinin – Monteskye, Didro, Russo, D'Alamber, Lametrinin əsərlərində ictimai elmlərdə coğrafi determinizm konsepsiyası formalaşdı. Nəticədə geosiyasət elm kimi meydana gəldi.

Əsas. XIX əsrdə Fransada geosiyasi ideyalar inkişaf etdi. Coğrafiyaçı və sosioloq Jan Jak Elize Reklyu coğrafi determinizm ideyalarını inkişaf etdirərək “Ümumdünya coğrafiyası” adlı kitablar seriyasını nəşr etdirdi. E. Reklyu əsərlərində insan, Yer və kosmos arasında harmoniyanın olması ideyasına əsaslanan “fiziki coğrafiya” konsepsiyasını yaratdı. E. Reklyuya görə tarixi inkişaf prosesində insan ilə təbiət arasında münasibətlər dəyişir. Müasir adamlar, sənaye sivilizasiyasının yaradıcıları gücü gözəllikdən üstün tuturlar və Yeri öz tələblərinə və təsəvvürlərinə uyğun şəkildə salırlar. Nəticədə insan və təbiətin harmoniyası pozulur, bəşəriyyətin həyatı üçün ciddi problemlər yaranır. Reklyu hesab edirdi ki, yenidən gözəlliyi Yerə qaytarmaq, onu sevgi prinsipləri ilə idarə etmək lazımdır. Bu, yalnız tərbiyə yolu ilə mümkündür. İnsanların həmrəyliyi iqtisadi və sosial bərabərsizliyə son qoymağın yeganə yoludur [4, s.166-167].

Reklyu coğrafi determinist nəzəriyyələrini tənqid edirdi. Elize Reklyunun insan, təbiət və məkan münasibətlərinə dair ideyaları müasir dövrdə də öz aktuallığını qorumaqdadır. Xüsusilə, 2020-ci il II Qarabağ müharibəsindən sonra Azərbaycanın Qarabağ və Şərqi Zəngəzur ərazilərində başladığı genişmiqyaslı yenidənqurma fəaliyyəti bu nəzəri yanaşmalarla səsleşir. Reklyunun fikrincə, insanın təbiətlə harmoniyada yaşaması cəmiyyətin inkişafının əsas şərtidir; məkan yalnız iqtisadi məqsədlər üçün deyil, həm də ekoloji və mənəvi dəyərlərin qorunması üçün istifadə edilməlidir. Azərbaycan tərəfindən azad edilmiş Ermənilərin işğalından nəticəsində viran edilmiş, Azərbaycan tərəfindən azad edildikdən sonra həmin ərazidə “ağıllı şəhər” və “ağıllı kənd” konsepsiyalarının tətbiqi, yaşıl enerji zonası elan edilməsi, minalardan təmizlənmə və ekosistemin bərpası kimi layihələr məkanın insan tərəfindən yalnız istismar olunmaması, əksinə, harmonik yaşayış mühiti kimi yenidən qurulması ideyasına uyğun gəlir. Reklyunun vurğuladığı kimi, təbiətin bərpası və insanın məkana sülh, sevgi və həmrəylik yanaşması sosial rifahın artması üçün həlledici amildir. Bu baxımdan, Qarabağda həyata keçirilən urbanizasiya deyil, planlı və ekoloji yönümlü reabilitasiya modeli Reklyunun “gözəlliğin Yerə qaytarılması” tezisinin müasir kontekstdə reallaşma nümunəsidir. Regionun bərpasında məqsəd yalnız infrastruktur yaratmaq yox, həm də insanların təhlükəsiz şəkildə geri dönüşünü təmin etmək, onların sosial-iqtisadi və mədəni həyatını yenidən canlandırmaqdır. Beləliklə, Reklyunun insan-təbiət harmoniyasına əsaslanan konsepsiyası Azərbaycan tərəfindən Qarabağda həyata keçirilən yenidənqurma siyasətində praktik təzahürünü tapmışdır.

XX əsrin əvvəllərində fransız sosioloqu və filosofu Emil Dürkheymə (1858-1917) görə hər bir cəmiyyət hamı üçün əhəmiyyətli olan kollektiv təsəvvürlərlə (hüquq, əxlaq, din, hisslər, vərdislər) iş görür. İctimai inkişafı Dürkheym üç amilə - əhalinin sıxlığı, rabitə yollarının inkişafı, kollektiv şüurla izah edirdi. Dürkheym cəmiyyətin islahatlar vasitəsilə dəyişdirilməsinin tərəfdarı olmuşdur [3, s.81].

Emil Dürkheymə görə cəmiyyət təbii şəkildə deyil, islahatlar və məqsədyönlü sosial təşkilatlanma yolu ilə dəyişir. Yəni, sosial nizamın qorunması üçün məqsədli dövlət siyasəti, institutlaşma və sosial həmrəyliyin möhkəmləndirilməsi vacibdir.

2020-ci il Vətən müharibəsindən sonra Azərbaycanın işğaldan azad edilən ərazilərə qayıdış strategiyası (Böyük Qayıdış) yalnız fiziki-rekonstruksiya deyil, həm də kollektiv şüurun bərpası, milli identiklik və sosial birliyin gücləndirilməsi ilə bağlıdır. Zəngilan, Füzuli və Ağalıda “ağıllı kənd” və “ağıllı şəhər” modellərinin tətbiqi rabitə yollarının və kommunikasiya şəbəkələrinin inkişafı ilə Dürkheym konsepsiyasının sosial inteqrasiya komponentinə uyğundur.

Fransız mütəfəkkiri Reymon Aron (1905-1983) bildirirdi ki, neodürkheymizm mənəviyyatın insan zəkaları üzərində itirdiyi üstünlüyünü bərpa etmək ümüdindədir. R.Aron beynəlxalq münasibətləri siyasi realizm ruhunda – təbii və ya vətəndaşlıqdan əvvəlki vəziyyət kimi nəzərdən keçirirdi. O bildirirdi ki, sənaye sivilizasiyası və nüvə silahı dövründə işğalçılıq müharibələri həm xeyirsiz, həm də həddən artıq risklidir. Lakin bu o demək deyildir ki, beynəlxalq münasibətlərin əsas xüsusiyyəti – iştirakçıların zor tətbiq etməsinin qanuniliyindən və ya qanuniləşdirilməsindən ibarət olan əsas xüsusiyyəti kökündən dəyişmişdir. Buna görə də Aron qeyd edirdi ki, sülhün bərqərar olması mümkün deyil, lakin müharibə də ağlasığmazdır. R.Arona görə beynəlxalq münasibətlərin xarakteri və vəziyyəti

əsasən dövlət rəhbərlərindən, “hökmdar”lardan asılıdır. “Onlara yalnız bunu məsləhət görmək və buna ümid etmək olar ki, onlar dəlilik etməyəcəklər” [6, s.70].

1991-ci ildə SSRİ dağıldıqdan sonra ermənilər Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları irəli sürməyə və təcavüzkar müharibəyə başladılar kimi, Gürcüstana qarşı da ərazi iddiaları irəli sürməkdə davam etdilər. Bu, özünü açıq şəkildə istər ermənilərin kompakt yaşadıqları Samtsxe-Cavaxeti bölgəsində Ermənistandan dəstəklənən ərazi iddiaları və separatizm cəhdlərində, istərsə də ermənilərin bütün dünyada bu və digər bölgələrə qarşı ərazi iddiaları məsələlərini müxtəlif tribunallardan səsləndirməsində göstərmişdi. 2009-cu ildə Ermənistanın 14 qeyri-hökumət təşkilatı Sarkisyanə və xarici işlər nazirinə müaricət edərək Samtsxe-Cavaxetiya ilə yanaşı Borçalı ərazisindən axan Xram çayından cənubda yerləşən torpaqların Ermənistanla birləşdirilməsinə çağırırdı [1, s.257].

Nəticədə R.Aronun nəzəri olaraq müəyyən etdiyi kimi, sosializm sisteminin süqutundan sonra SSRİ özündən sonra Cənubi Qafqazda ərazi və etnik zəmində münafişələri miras qoydu.

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Fransada yaranmış geosiyasi məktəb “insan coğrafiyası” adlanırdı. Bu məktəbin əsası Vidal de la Blaş tərəfindən qoyulmuş və J. Bryun ilə davam etmişdir. “İnsan coğrafiyası”na aid olan əsərlərdə bu nəzəriyyəçilərin istifadə etdikləri metod possibilizm adlanırdı. Bu metoda görə təbiət xalqların tarixi və sosial inkişafına təsir göstərir. Nəticədə dövlətlərin ictimai – iqtisadi təşkilatları yaranır. Lakin imkanları reallığa çevirməyi yalnız insan bacarır [6, s.100].

Bu dövrdə Fransa və Almaniya geosiyasətçiləri arasında fikir ayrılıqları var idi. Məsələn, Blaşa görə dünya dövlətinə gedən yol kommunikasiyalardan keçirdisə, Ratselin fikrincə bu, ərazi ekspansiyası, yəni müharibə və ticarət vasitəsilə mümkün idi.

Blaş alman geosiyasətçisi Ratselin dövlətin inkişafında məkan faktorunun rol oynaması fikrini tənqid edirdi. Onun coğrafi tədqiqatlarının mərkəzində məkan, dövlətin coğrafi vəziyyəti deyil, insan dayanırdı. Blaş insanı coğrafi faktor kimi tədqiq edirdi. Blaşa görə dünya geosiyasi məkanının formalaşmasında kommunikasiyalar böyük rol oynayırdı [6, s.100].

Mütəfəkkir yazırdı ki, hər bir xalq ətraf mühitdən həyat tərzinə, məqsəd və təyinatına görə istifadə edir. Blaş Ratseldən fərqli olaraq sərt coğrafi determinizm ideyasından imtina edərək birinci yerə coğrafi və ərazi amillərini deyil, insanın təşəbbüsü və azadlığını qoyurdu. Ümumiyyətlə, Blaş və digər fransız nəzəriyyəçilərinin diqqət mərkəzində ideal insan amili, humanist, liberal xalqlararası münasibətlər dururdu [4, s.169].

Bir sözlə, Vidal de la Blaşın possibilizm ideyasının məğzi coğrafi mövqenin istiqamət verir, amma taleni müəyyən etmir, yəni cəmiyyət öz yolunu seçir. Cənubi Qafqaz regionu geosiyasi baxımdan tranzit bölgədir - amma regionun gələcəyi bölgə dövlətlərin qərarlarından və siyasətlərindən asılıdır.

Azərbaycan dövləti Bakı–Tbilisi–Ceyhan, TAP, TANAP, İğdır–Naxçıvan kimi enerji layihələri və Bakı–Tbilisi–Qars kimi tranzit layihələri ilə regionun geosiyasi əhəmiyyətini artırmış, onu enerji və nəqliyyat dəhlizlərinin kəsişmə nöqtəsinə çevirmişdir. Bu layihələr Azərbaycanın enerji resurslarını dünya bazarlarına çıxarmaqla yanaşı, ölkəni beynəlxalq enerji təhlükəsizliyinin və global logistikanın mühüm oyunçusuna çevirmiş, Cənubi Qafqazda Azərbaycanın rolunu gücləndirmişdir. Azərbaycanın enerji və tranzit layihələri həm coğrafi imkanlardan (Vidal dö la Blaş), həm də güc balansı və strateji maraqlardan (Raymond Aron) irəli gələn nəticələrin sintezidir.

Gürcüstan Qara dənizə çıxışından istifadə edərək NATO və Aİ-yə yönəlib. Bu da Vidalın “coğrafiya yollar açır, cəmiyyət seçir” tezisində uyğun gəlir.

Ermənistan eyni regionda yerləşsə də, Ermənistan hakimiyyətinin bölgədə gedən integrasiya proseslərinə qoşulmaq əvəzinə qonşu dövlətlərə təcavüzkar siyasəti nəticəsində regional iqtisadi proseslərdən kənar qalıb. Fransız geosiyasətçisi Vidal dö la Blaşın fikri təsdiqlənir: coğrafiya eyni ola bilər, amma seçimlərə görə siyasi nəticələr fərqlənir.

Bütün bu çətinliklərə baxmayaraq, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin tarixində ümidverici bir dönüş nöqtəsindəyik. Azərbaycan ərazi bütövlüyünü tam bərpa edib. Ermənistanın qanunsuz silahlı birləşmələri Azərbaycanın suveren ərazisindən geri çəkilib. Həm Ermənistan, həm də Azərbaycan otuz ildən artıqdır ki, ilk dəfə olaraq ciddi birbaşa danışıqlara başlayıb və Cənubi Qafqazda uzunmüddətli sabitliyin təməlini qoya biləcək tarixi sülh müqaviləsinin imzalanmasına indiyədək olduğundan daha yaxındırlar.

Vidal dö la Blaşın ideyalarını onun şagirdləri Jak Ansel (1882–1943) və Albert Demanjon (1872–

1940) inkişaf etdirmişdir. Jak Ansel ekspansionizmin və imperializmin qəti əleyhdarı idi. O, insan hüquq və azadlıqlarının, dövlətlər arasında sülhün və insani əlaqələrin tərəfdarı kimi çıxış edirdi.

Albert Demanjon isə Avropanın Birinci Dünya Mühəribəsindən sonra beynəlxalq işlərdə rolunun azalmasından narahat idi. Onun fikrincə, yeni dövlətlərin yaranması və Avropada dəyişən geosiyasi vəziyyət, avtarkiyaya və münaqişələrə apararıq geriyyət addımı idi. Demangeon hesab edirdi ki, dövlətlərin birləşməsi və inteqrasiyası Avropanın süqutunun qarşısını ala bilər [6, s.140–142].

Göründüyü kimi, Fransız “insan coğrafiyası” məktəbinin nümayəndələri dövlətlər və xalqlar arasında liberal münasibətləri, sərhədlərin toxunulmazlığını və beynəlxalq sülhü müdafiə edirdilər. Onlar beynəlxalq təhlükəsizlik problemlərinin həllini ümumi maraqlar naminə fəaliyyət göstərən dövlətlər birliyində görürdülər.

Nəticə. Beləliklə, tədqiqat göstərir ki, fransız geosiyasi nəzəriyyəçilərinin irəli sürdüyü milli maraqlarla bağlı müddəalar, fikir və ideyalar dünyada, eləcə də Cənubi Qafqaz dövlətlərində özünü bu və ya digər şəkildə göstərmişdir. Cənubi Qafqaz unikal əhəmiyyətli geosiyasi mövqeyə sahibdir. Bu ölkələrin milli maraqlarının toqquşması münaqişələrə və böhranlara yol açmışdır. Bununla yanaşı, Cənubi Qafqaz enerji resurslarının Avropaya çatdırılmasında xüsusi yerə malikdir. Ümumiyyətlə, geosiyasi realıq budur ki, regionda unikal təhlükəsizlik sistemi mövcud deyildir.

Ümumiyyətlə, geosiyasi cəhətdən mövzunun spesifikliyini təhlil etmək üçün iki əsas amili müqayisə etmək lazımdır. Fundamental meyillər - ölkənin, regionun coğrafi mövqeyi, məkandan və zamandan asılı olaraq formalaşan tarixi və müasir dəyişənlər - baş verən cari proseslərin ölkəyə, regiona təsiri. Cənubi Qafqaz regionu üçün geosiyasi riskləri siyasi, sosial-iqtisadi, sosial-mədəni qruplarda birləşdirə bilərik. Cənubi Qafqazın region dövlətlərini geosiyasi cəhətdən qiymətləndirsək Ermənistanı digər region ölkələrinə nisbətən əlverişsiz, Gürcüstanın “kövrək”, Azərbaycanın isə ruhlandırıcı gələcəyə sahib dövlət kimi təqdim etməliyik. Şübhəsiz ki, Cənubi Qafqazda Ermənistan iki qonşu ölkə ilə müqayisədə geosiyasi perspektiv baxımından ən aşağı pillədədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas istiqamətləri (1991-2016) / məqalələr toplusu / Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi. Bakı: Poliart MMC, 2017, 904 s. <http://web2.anl.az:81/read/page.php?zoom=0&ibid=568623&pno=130> və ya <https://www.repk.az/uploads/books/0.36.pdf> [28.10.2025].
2. Qasımlı, M. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti (1991-2003) / M.Qasımlı. I hissə, – Bakı: Mütərcim, –2015. –səh.648 və səh.664.
3. Məmmədov, N. Geosiyasətə giriş / N.Məmmədov. 2 cildə. – Bakı: “Azərbaycan” nəşriyyatı, – 2011, I cild, –576 s.; II cild, – 416 s.
4. Желтов, М.В. Геополитика мирового порядка. монография / М.В.Желтов –М: Флинта, – 2014, –1302 стр.
5. Монтескье, Ш. Избранные произведения / Ш.Монтескье М.: –1995, Госполитиздат, – 803с.
6. Мухаев, Р.Т. Геополитика / Р.Т.Мухаев. –Москва.: ЮНИТИ – ДАНА, –2007, – 623 с.
7. Пирожник, И.И. Геополитика в современном мире / И.И.Пирожник. –Минск: «ТетраСистемс», –2008, – 272 с.
8. Просветительские и идеалистические концепции культуры // <http://www.rulit.me/books/kulturologiya-uchebnik-read-364426-11.html> [28.10.2025].

ШЕФЕГ МУСТАФАЕВА

АУЯ, Кафедра регионоведения стран Востока

ФРАНЦУЗСКАЯ ГЕОПОЛИТИКА В XIX И НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ И ЮЖНЫЙ КАВКАЗ

Французская геополитическая школа XIX–XX веков подчёркивала, что географическое положение государств формирует их политику и возможности развития, но что география сама

по себе не определяет результат (Видаль де ла Блаш). Жак Ансель выступал против империализма и считал важным защиту мира, прав человека и свобод между государствами. Альбер Деманжон утверждал, что интеграция государств в Европу может обеспечить региональную стабильность. Эти идеи находят отражение в энергетических и транзитных проектах Азербайджана на Южном Кавказе, поскольку страна сочетает свои географические возможности с активной политикой и становится региональным центром силы. Интеграция Грузии в Запад и нынешнее процветание Армении как регионального государства подтверждают принцип posibilism французской геополитики.

Ключевые слова: Элиза Реклю, Видаль де ла Блаш, возможно, Южный Кавказ.

SHEFEG MUSTAFAYEVA

AUL, Department of Regional Studies of Eastern Countries

FRENCH GEOPOLITICS IN THE 19TH AND EARLY 20TH CENTURIES AND SOUTH CAUCASUS

The French geopolitics school of the 19th–20th centuries emphasized that the geographical position of states shapes their policy and development opportunities, but that geography alone does not determine the outcome (Vidal de la Blache). Jacques Ansel opposed imperialism and considered the protection of peace, human rights, and freedoms among states to be important. Albert Demangeon stated that the integration of states in Europe could ensure regional stability. These ideas are reflected in Azerbaijan's energy and transit projects in the South Caucasus, as the country combines its geographical opportunities with an active policy and becomes a regional power center. The integration of Georgia into the West and the current prosperity of Armenia as a regional state confirm the principle of possibilism of French geopolitics.

Keywords: Elise Reclue, Vidal de la Blache, possible, South Caucasus.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 28 oktyabr 2025-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 30 noyabr 2025-ci il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Məmmədağa Baxışov, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 94

SEVİNC RUİNTƏN

Bakı Dövlət Universitetinin dosenti

ORCID ID : 0000-0002-8211-1577

sevinjruintan@bsu.edu.az

1918-1920-Cİ İLLƏRDƏ TÜRKİYƏ - İNGİLTƏRƏ MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ CƏNUBİ QAFQAZ MƏSƏLƏSİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/111/65-77>

Bütün ümidimiz göydə Allaha, yerdə İngilis hökumətinə bağlıdır.
(Damad Fərid Paşa hökuməti (4 mart – 2 oktyabr 1919; 5 aprel – 17 oktyabr 1920))

İngiltərənin daimi dostları, daimi düşmənləri yoxdur, daimi maraqları var ...
(İngiltərənin Hərb naziri Uinston Çorçil)

Biz “barış istiyoruz” dediğimiz zaman “tam bağımsızlık” istiyoruz dediğimizi herkesin bilmesi lazımdır. Bunu istemeye hakkımız ve kudretimiz vardır...
(Lozannada Türk nümayəndə heyətinin rəhbəri İsmet İnönü)

“Kabul etmekle uğrayacağımız zararlarla askeri faaliyete geçmekle elde edeceğimiz sonucu çok dikkatle karşılamak zorundayız
(Mustafa Kamal Paşanın Baş Nazir Rauf Orbaya teleqramı, 28.01.1923)

Birinci dünya müharibəsi həyat və azadlıqlar üçün müharibənin özündən heç də az dağıdıcı olmayan siyasi dəyişikliklərə gətirib çıxardı. Müharibədən sonra dünya xəritəsində çəkilmiş yeni sərhədlər uzunmüddətli münaqişələrə səbəb oldu və bu mübahisələrin bir hissəsi günümüzdə də davam etməkdədir. Həmin illərdə böyük dəyişikliklərin baş verdiyi bölgələrdən biri də Qafqaz regionu olmuşdu. XX əsrin 90-cı illərində yenidən aktuallıq qazanmış Qafqazda nüfuz uğrunda mübarizə böyük dövlətlərin dünya liderliyi iddiasının tərkib hissəsi olmaqla, sadəcə region ölkələrinin deyil, bu mübarizədə maraqlı olan dövlətlərin də tarixi, elmi-siyasi ədəbiyyatlarında daima diqqət mərkəzində saxlanılan məsələlərdəndir. Hazırkı məqalədə mövcud ədəbiyyatlar əsasında Türkiyənin Milli İstiqlal müharibəsi illərinin hadisələri yenidən nəzərdən keçirilir, bu hadisələrin günümüzdə regionda cərəyan edən hadisələrlə səbəb-nəticə əlaqələrinin müəyyənəşdirilməsinə cəhd göstərilir.

Açar sözlər: Türkiyə-İngiltərə münasibətləri, Türkiyənin Milli İstiqlal müharibəsi, Cənubi Qafqaz, Hind Xilafət hərəkatı, Çanaqqala böhranı, “Qafqaz səddi”, Türkiyə-Rusiya münasibətləri.

Giriş. Günümüzün beynəlxalq münasibətlər sistemində ilk növbədə geosiyasi əhəmiyyəti ilə tanınan Qafqaz tarix boyu həm də özünün təbii coğrafi və regional xüsusiyyətləri ilə böyük dövlətlərin diqqətini cəlb etmişdir. Bu mənada XX əsrin əvvəlləri də istisna olmamışdır. I Dünya müharibəsi ərəfəsində Rusiyanın idarəçiliyi altında olan region, müharibənin gedişində baş verən hadisələr nəticəsində yenidən gərgin mübarizə meydanına çevrilmişdi. Belə ki, müharibə illərində dünya tarixini yeni məcraya yönləndirən hadisələrdən biri olan 1917-ci ilin oktyabr ayında bolşeviklərin hakimiyyəti ələ keçirmələri sonrası müharibədən çıxmağa qərar verən Rusiya 3 dekabrda Almaniya ilə separat danışıqlara başladı. Rusiyanın müharibədən çıxmaq qərarı Antanta üçün ağır zərbə oldu: əhəmiyyətli müttəfiq təhlükəli düşməyə çevrildi. 15 dekabr 1917-ci ildə Alman ittifaqı bloku ölkələri ilə hərbi əməliyyatların müvəqqəti dayandırılması haqqında razılıq, bunun ardınca 17 dekabr 1917-ci ildə Osmanlı ilə Transqafqaz hökuməti arasında Ərzincan atəşkəs müqaviləsi imzalandı. İngiltərə “müqavilə imzalamaq səlahiyyəti olmayan” Transqafqaz hökumətinə etiraz etdi, imzalanmış müqavilənin hüquqi qüvvəsinin olmadığını bildirdi [17, s.97]. Dekabr ayının 19-da Alman radiosu digər məlumatlarla bərabər, Baltik dənizindən Qara dənizə qədər və Asiyada Rusiya – Türkiyə cəbhəsində 10 günlük atəşkəs elan edildiyini xəbər verdi [21, s.95]. Bütün bunlara cavab olaraq Antanta dövlətləri Cənubi Qafqazda Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan hökumətlərinə yardım etməyə başladılar ki, bundan da məqsəd, özlərinə qarşı mübarizə aparan Türkiyə və Rusiyanı bir-birindən ayırmaq idi [22, c.78].

1918-ci il oktyabr ayının 30-da Mudros atəşkəs müqaviləsini imzalamış olan Osmanlı hökuməti, bir qədər sonra Damad Mehmed Fərid Paşa hökumətinin (4 mart – 2 oktyabr 1919; 5 aprel – 17 oktyabr

1920) “*ümidimiz öncə Allaha, sonra İngilis hökumətinədir*” deməsi ilə İngiltərə ilə yaxın münasibətlər qurmaq niyyətini açıq şəkildə nümayiş etdirirdi [19, s.32; 13, s.348]. İngiltərə hökuməti də öz növbəsində, Yaxın və Orta Şərq, habelə Qafqaz və Mərkəzi Asiya regionlarında hərbi-siyasi fəaliyyətini koordinasiya etmək məqsədilə 1918-ci ilin mart ayının sonunda Lord Kerzonun sədrlik etdiyi “Şərq komitəsi”ni yaratdı. Komitənin tərkibinə xarici işlər naziri A.Balfur, onun müavini lord Sesil, xarici işlər nazirinin daimi müavini lord Hardinq, imperiya baş qərargahının rəisi Q.Vilson, Hindistan məsələləri üzrə nazir A.Monteqyu və hərbi kəşfiyyatın rəisi general-mayor C.McDonell daxil edildilər [1, c.19].

I Dünya müharibəsi illərində İngiltərənin Qafqaz siyasəti. “Qafqaz səddi” layihəsi. Ümumilikdə I Dünya müharibəsi illərində Qafqaz uğrunda “status-kvo” dövlətləri ilə revizionist dövlətlər arasında gərgin mübarizə getmişdir. Status-kvo dövlətlərindən İngiltərənin Cənubi Qafqaz siyasətini Lord Kerzon belə ifadə edirdi ki, bölgə ya İngiltərə, Amerika Birləşmiş Ştatları və Fransanın iştirakı ilə formalaşdırılacaq bir komissiyanın, ya da yalnız İngiltərənin himayəsində olmalıdır. Lord Kerzon bəhs edilən dövrdə İngiltərənin Cənubi Qafqaz siyasətinin Orta Şərqlə və Hindistanın təhlükəsizliyi, həmçinin bölgənin iqtisadi potensialı ilə şərtləndiyini bildirirdi [15, s.100; 21, s.98]. Xüsusilə Azərbaycan, onun iri sənaye-maliyyə mərkəzi olan Bakı üzərində nəzarətin ələ keçirilməsi və Xəzər limanının zəbt edilməsi cəhdləri ingilis siyasətinin ənənəvi və prioritet istiqamətlərindən idi, eyni zamanda onun ümumilikdə Avrasiya ilə bağlı əsas geosiyasi konsepsiyasına uyğun gəlirdi. Xəzər dənizinə sahib olmaq təkcə Qafqaza deyil, eyni zamanda Mərkəzi Asiyaya nəzarəti ələ keçirmək, Hindistana gedən yolu qorumaq demək idi. Çar Rusiyası ilə müttəfiq olması baxımından bu istiqamətdə müəyyən qədər rahat olan İngiltərə üçün, bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsi ilə maraqlarına təhdid yaranmışdı. Belə ki, Qafqaz Osmanlı üçün açıq dəhlizə çevrilmiş, region vasitəsilə İrana və Orta Asiyaya girməyə əlverişli şərait yaranmış, Hindistan təhlükə altına düşmüşdü. Başqa sözlə, İngiltərə Rusiyadakı mövcud vəziyyətin “türklərə öz planlarını tətbiq etmək üçün” fürsət yaratdığından narahat olurdu [3, s.212].

Mövcud vəziyyəti nəzarətdə saxlamaq məqsədilə İttifaq dövlətləri tərəfindən “Qafqaz səddi” ideyasının irəli sürüldüyü məlumdur. “Qafqaz səddi” layihəsinin mahiyyəti eyni olmaqla, lakin nə zaman və kim tərəfindən irəli sürüldüyü ilə bağlı fərqli fikirlərə rast gəlmək mümkündür:

1. Bakı neftini əldə saxlamaq, İran və İraq yolunu bağlamaqla Sovet Rusiyası ilə Anadolu hərəkəti arasındakı əlaqəni kəsmək üçün qalib dövlətlər tərəfindən düşünülmüş bir layihə idi [4, 355];

2. “Türk hegemonluğunun qurulması” ehtimalını nəzərə alaraq, İngiltərə üçün Asiyadakı real təhlükə mənbəyinin aradan qaldırılması üçün Türkiyə ilə Türk dünyası arasında bir sədd olaraq düşünülmüş layihə idi. Belə ki, Qafqazın türklər tərəfindən ələ keçirilməsi İngiltərənin yalnız regional deyil, ümumi maraqları baxımından da mənfəət nəticələr doğura bilər; Azərbaycandakı neft ehtiyatlarının, Gürcüstandakı mədən və kömür yataqlarının türklərin və almanların əlinə keçməsi İngiltərənin planlarını alt-üst edə bilərdi [3, s.215-216];

3. Qafqazda tampon bölgə formalaşdıraraq Türk və Qafqaz güclərini Rusiyaya qarşı birləşdirmək, xüsusilə Ermənistanı gücləndirərək Rusiyanın Qafqaza enməsinin qarşısını almaq məqsədilə düşünülmüş layihə idi [14, s.25];

4. Layihə ilk dəfə Azərbaycanın Müsavat hökuməti tərəfindən, bolşevizm təhdidinə qarşı regional müdafiə və əməkdaşlıq məqsədilə irəli sürülmüşdü. Bu layihəni irəli sürərkən onlar Osmanlıya qarşı bir cəbhə yaratmaq fikrində olmamışdılar. İngiltərə layihəyə “Turan təhdidini” də əlavə etməklə, bir tərəfdən Azərbaycanı Osmanlıdan uzaqlaşdırmağı, özü ilə əməkdaşlığa cəlb etməyi; digər tərəfdən də Milli mücadilə hərəkəti ilə sovet Rusiyası arasındakı yaxınlaşmanın qarşısını almağı hədəfləyirdi [4, s.364-367].

Qeyd etdiyimiz kimi, bu ehtimalların hamısının mahiyyətində bu və ya digər səviyyədə İngiltərənin maraqları və bolşevik Rusiyasının bölgədən uzaqlaşdırılması ideyasının olduğu görünməkdədir. Elə bu məqsədlə də, 1917-ci il dekabr ayının 23-də Parisdə, süqut etmiş Rusiya imperiyasının ərazisinin nüfuz dairələrinə bölünməsi haqqında İngiltərə ilə Fransa arasında gizli saziş (“Convention between France and England on the subject of activity in Southern Russia”) imzalandı. Sazişə görə, Ukrayna, Bessarabiya və Krım Fransanın, Cənub-Şərqi Rusiya isə (Kazak bölgələri (Don, Kuban, Terek), Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan, Dağlı Respublikası, Stavropol quberniyası) Böyük Britaniyanın nüfuz dairəsinə daxil edildi [26, s.28-29, 47, 50; 17, s.98-99]. Sazişdə qeyd edilirdi ki, müqavilə Almaniyaya və onun müttəfiqlərinə qarşı yönəlmişdir. Bolşeviklərlə birbaşa toqquşmadan yayınmağa

çalışan Fransa və İngiltərə Rusiyadan ayrılmaq istəyən Finlandiya, Baltikyanı ölkələr, Ukrayna, kazak bölgələri və Cənubi Qafqaz dövlətlərini dəstəkləmək, lakin müstəqilliklərini tanımmamaq haqqında razılığa gəlirlər [26, p.50-51].

İngiltərə nüfuz dairəsində olan bölgədəki mövqelərin təsbit olunmasına yönəlmiş kompleks tədbirlər həyata keçirdi. İlk olaraq, 1918-ci ilin əvvəllərində İranda 2 ingilis hərbi missiyası təşkil olundu:

1) Zakaspi ərazisinə (Xəzər dənizinin şərq sahili və Türküstan) müdaxilə üçün general V.Mallesonun başçılıq etdiyi missiya Britaniya ordusunun Hindistandakı rəhbərliyinə tabe idi;

2) General L.Denstervilin rəhbərlik etdiyi Qəzvində qərarlaşmış, Qafqaza və Xəzər dənizi bölgəsinə istiqamətlənmiş missiya [2, s.12-13].

Finlandiya tarixçisi Lauri Kopitso İngiltərənin öz maraqlarını təmin etmək üçün həmçinin anti-bolşevik qüvvələrdən də istifadə etdiyinə diqqət çəkərək yazır ki: "*Rusiyanın cənubundakı antibolşevik qüvvələr qalib dövlətlərdən daha çox Britaniyanın yardımından istifadə edirdilər*" [26, p.10].

Türkiyəli tarixçi Səlcuq Ural yazır ki, 1918-ci ilin payızında Bakını və Batumu nəzarəti altında saxlayan İngiltərə bölgə ölkələrini bolşevizm və Turançılığa qarşı Qafqaz səddi ətrafında birləşməyə çağırırdı. Lakin layihənin hərbi dəstəyi zəif idi: nə bölgə ölkələrinin özlərinin hərbi gücü yox idi, nə də İngiltərənin özünün hərbi gücü kifayət etmirdi. Bundan başqa, bölgə ölkələrinin layihəyə münasibətində də fikir ayrılığı mövcud idi [4, s.364-367]. İngilislər Sovet Rusiyasına qarşı mübarizədə bolşeviklərin müttəfiqi Ermənistanı öz tərəflərinə çəkməyə çalışırdılar. Lakin ermənilərin istəklərinin yerinə yetirilməsi Azərbaycanın və Gürcüstanın ərazi bütövlüyünün pozulması demək olacaqdı. İngilislər yaxşı başa düşürdülər ki, Osmanlının Turançılıq ideyasının gerçəkləşməsi Azərbaycanın bu ideyanı dəstəkləməsilə mümkün ola bilərdi. Azərbaycanın bu ideyadan uzaqlaşdırılması isə onun ərazi bütövlüyünə zəmanət verilməsi, müstəqilliyinin beynəlxalq aləmdə tanınması yolu ilə mümkün ola bilərdi, lakin bunu da Ermənistan bunu qəbul etməyəcəkdi [16, s.555-556].

Ümumilikdə, Qafqaz səddinin yarılması və Boğazlar məsələsi o dönmə Türkiyə-Sovet Rusiyası diplomatiyasının ən mühüm prioritetlərindən olmuşdur. Nəticə etibarilə, 23 aprel 1920-ci ildə Türkiyə Böyük Millət Məclisinin açılması, ardınca Ankara hökuməti ilə RSFSR arasında diplomatik münasibətlərin qurulması ilə süquta uğramış, ingilislərin bölgədən çəkilməsi ilə də burada Rusiyanın hegemonluğu artmışdı [15, s.108].

Osmanlının məğlubiyyətinin Qafqaz üzrə nəticələri. Mudros Atəşkəsindən sonra İngiltərənin Qafqaz siyasəti. 30 oktyabr 1918-ci ildə imzalanan və Osmanlının qeyd-şərtsiz təslim olmasını nəzərdə tutan Mudros atəşkəs müqaviləsində sülh müqaviləsi danışıqları ilə bağlı heç bir şərt irəli sürülmədiyi üçün İngiltərə danışıqlar aparılmasını, Fransalı həmkarı Admiral Ameti gözləmədən, Egey dənizində ingilis komandanı Admiral Calthorpa həvalə etmiş, bu baxımdan da, Mudros danışıqları bütünlükdə İngiltərə ilə Osmanlı arasında aparılmışdı [19, s.110].

Müqavilənin Qafqaz üzrə nəticələrinə baxarsaq,

✓ Ordularını 1914-cü il sərhədlərinə geri çəkməyi öhdəsinə götürən Türkiyə Qafqaz İslam ordusunu Cənubi Qafqazdan geri çəkdi (faktiki olaraq isə müəyyən ərazilərdə Türk iştirakı davam edirdi);

✓ Türkiyənin Qafqazda ərazi almasını (Şərqi Anadolu, Qars, Ərdahan, Batum, Ahalsıx, Ahalkələk, Eçmiədzin, Gümrü) təsdiqləyən Brest-Litovsk (3 mart 1918) və Batum (4 iyun 1918) müqavilələri ləğv edildi;

✓ Bölgə faktiki olaraq Britaniyanın təsiri altına düşdü;

✓ Rusiya-Osmanlı sərhəddi 1914-cü il vəziyyətinə qaytarıldı ki, bu da davamında "mübahisəli" ərazilərin meydana çıxmasına səbəb oldu, erməni və gürcülərin bu ərazilərə sahib çıxmaq iddialarını artırdı.

İngilis araşdırmaçı James Ryan yazır ki, Mudros müqaviləsi ilə Türk ordularının bütünlükdə Şimal-Qərbi İrandan və Cənubi Qafqazdan çıxarılması, Bakının və Batumun işğalı bölgənin əsas dəmiryollarının müttəfiqlərin nəzarətinə keçməsinə imkan verdi ki, bu da onlar üçün Xəzər neftinin daşınması aparılması baxımından çox əhəmiyyətli idi [25]. Belə ki, Mudros Atəşkəsinin 11-ci maddəsinə görə, Osmanlı orduları Cənubi Qafqazı tərk etməli idilər. Osmanlı ordularının Azərbaycandan çıxarılmasından sonra, 1918-ci il noyabr ayının 17-də V.Tomsonun başçılığı altında ingilis qoşunları Bakıya daxil oldular. V.Tomson Bakıya gəldiyi gündən etibarən şəhərdə hərbi vəziyyət rejimi tətbiq olundu,

özünü Bakının general-qubernatoru elan etdi. İngilis qoşunları tezliklə bütün Cənubi Qafqazı işğal etdilər. Həmin dövrdə Cənubi Qafqazda 30 min ingilis əsgəri və zabiti cəmləşmişdi. İngilislərin Cənubi Qafqaz siyasəti Böyük Britaniyanın bu bölgədə total nəzarətinin bərqərar olmasına, uzunmüddətli nüfuzunun saxlanılmasına yönəlmişdi. Həmin siyasətin digər bir məqsədi Rusiyada sovet hakimiyyətinin devrilməsi, keçmiş Rusiya imperiyasının ərazisinin parçalanması, qeyri-rus qüvvələrə hərtərəfli, o cümlədən hərbi yardım göstərilməsi idi. 1918-ci ilin may ayının sonlarında keçmiş Rusiya imperiyasının cənubunda yaranmış milli dövlətlərə münasibətdə də Böyük Britaniyanın siyasəti məhz bu məqsədlərə xidmət edirdi* [2, s.19].

İngilis komandanlığı öz hökumətinin Cənubi Qafqaz siyasətini həyata keçirərkən ilk növbədə erməni təşkilatlarının nümayəndələrinə və keçmiş Çar Rusiyası ordusunun rus zabitlərinə arxalanır, yerli müsəlman əhaliyə qarşı mübarizədə onların söylərini birləşdirirdi. İstifadə planları Londonda hazırlanırdı. Azərbaycanlı tarixçi Sevinc Yusifzadə yazır ki, *Cənubi Qafqazın siyasi həyatında milli münaqişələrin kəskinləşməsi İngiltərənin maraqlarına uyğun idi və onun özü tərəfindən də nizamlanırdı. Lakin Britaniya siyasətinin əsasını təşkil edən “heç bir region müstəqil dövlət yaradacaq qədər güclü olmamalıdır” prinsipi Britaniya diplomatiyasının Ermənistanı qarşı da qeyri-müəyyən, ikili münasibətini göstərirdi* [23, s.48-49]. Ümumilikdə, hərbi və diplomatik vasitələr arasında manevr edən Böyük Britaniya müstəqilliklərini elan etmiş respublikalar arasındakı ziddiyyətlərdən maksimum faydalanmağa, eyni zamanda onları özünün milli demokratik ideyalara sadıqlığına və onların müstəqilliyini dəstəklədiyinə inandırmağa çalışırdı [17, s.105; 23, s.49].

Məlumdur ki, Cənubi Qafqazda ilk erməni dövləti (1918-ci ilin may ayının sonlarında Ararat Respublikası) meydana çıxdıqdan sonra onun hökuməti qonşu Osmanlı dövlətinin, Azərbaycan Cümhuriyyətinin və Gürcüstan Respublikasının əraziləri hesabına «Böyük Ermənistan» yaradılması planlarını gerçəkləşdirməyə can atırdı. Daşnak rəhbərliyi ilk növbədə Böyük Britaniyanın və ABŞ-ın yardımına arxalanaraq «Böyük Ermənistan» yaratmağa çalışırdı. Bu zaman Ermənistan rəhbərliyi İngiltərədən birbaşa hərbi dəstək və siyasi müstəqilliyin tanınmasını, ABŞ-dan isə maliyyə yardımı və ölkənin idarəçiliyinə dair mandatın öz üzərinə götürməsinə gözləyirdi. Lakin tezliklə aydın oldu ki, Böyük Britaniya siyasətinin məqsədləri “anlaşılmazdır”. Belə ki, Böyük Britaniyanın Xarici İşlər Nazirliyinin siyasi kəşfiyyat şöbəsi tərəfindən hazırlanmış 28 oktyabr 1918-ci il tarixli Memorandumda göstərilirdi ki, «*Erməni məsələsi həll olunarkən nəzərə alınmalıdır ki, onun cazibə mərkəzi Qafqazda deyil, Kiçik Asiyanın cənubundadır. Ermənilər Türkiyədən Qafqaza əsasən qaçqın kimi, son onilliklər ərzində Rusiya hakimiyyəti dövründə gəlmişlər. Rusiya hökuməti burada onlardan gürcülər və tatarlar (Azərbaycan türkləri) arasında ixtilafları qızışdırmaq üçün istifadə etmişdir*»** [2, s.21-22]. Tarixçilər Sevinc Yusifzadə, həmçinin Nigar Gözəlova araşdırmalarında qeyd edirlər ki, Böyük Britaniya rəhbərliyi Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı hərbi təcavüzü nəticəsində yaranmış vəziyyəti sabitləşdirmək üçün münaqişəyə qarışmalı oldu. Qeyd edilməlidir ki, istər ingilislərlə, istərsə də ruslarla Bakının işğalına qatılan ermənilər türk bölgələrinə davamlı saldırılar həyata keçirirdilər. General V.Tomsonun təşəbbüsü ilə Qarabağa qarışıq ingilis-erməni-müsəlman nümayəndə heyəti, erməni hərbi dəstələrinin başçılarına isə onları müsəlman əhalisinə qarşı təcavüzkar hərəkətlərdən çəkindirən teleqramlar göndərildi. V.Tomsonun imzası ilə analoji məzmunlu məktub Andronikə də təqdim olunmuşdu. Andronik 19 noyabr 1918-ci il tarixli, 640 sayılı əmri ilə öz tabeliyində olanları xəbərdar edirdi ki, «*Müttəfiqlərin təmsilçilərinin mənə çatdırdıqları məktubda deyilir ki, bundan sonra hər cür düşmən əməlləri (müsəlmanlara qarşı) erməni məsələsinin həll olunmasına mənfi təsir göstərə bilər*» [2, s.25; 23, c.48]. Qeyd edək ki, bu fakt ümumilikdə ingilislərin ikili siyasətinin mahiyyətini dəyişmirdi: bölgədə möv-

* İngiltərənin Cənubi Qafqaz dövlətlərinə münasibəti ilə bağlı ətraflı bax: 12.

** Azərbaycan xalqına qarşı erməni vəhşiliklərini Britaniya kitabxanasının arxiv sənədlərinə əsasən araşdıran Azərbaycan tarixçisi Nigar Gözəlova qeyd edir ki, “Cənubi Qafqazdakı Britaniya missiyasının nümayəndələri öz hökumətlərinə göndərdikləri məlumatlarda erməni silahlı qüvvələrinin dinc azərbaycanlı əhaliyə tarixdə misli görünməmiş vəhşiliklə divan tutduqlarını yazırdılar ... 1918-1920-ci illərdə Cənubi Qafqaza göndərilmiş Britaniya missiyasının nümayəndələri əvvəllər ermənilərə rəğbətlə yanaşsalar da, vəziyyətlə tanış olduqdan sonra mövqelərini dəyişməyə başlamışdılar” [Ətraflı bax: 2]. Tərəfimizdən, bunun təsadüfi olmadığını, ermənilərin Rusiya ilə yaxınlaşmasına cavab olaraq baş verdiyini qeyd etməyi lazım bilirik.

cud olan ixtilaflar Böyük Britaniyanın bölgənin müxtəlif ərazilərinə «çəkişən tərəfləri sakitləşdirmək» məqsədilə qoşunlar göndərməsinə əlverişli şərait yaradırdı.

Mudros atəşkəsinin mühüm nəticələrindən biri də, İngiltərənin “Qafqaz səddi” layihəsinin gerçəkləşdirilməsi üçün əlverişli şərait yaratması olmuşdu. Müqavilənin şərtlərinə görə yaranmış vəziyyətdə İngiltərənin Bakı və Batumu nəzarət atına alması ilə Xəzər dənizi – Qara dəniz arası ərazilərdə “Qafqaz səddi” qurulmuşdu. “Qafqaz səddi”nin yaradılmasında İngiltərənin məqsədi:

- Kazım Qarabəkir Paşanın rəhbərliyi altındakı ordunun Qafqazda irəliləməsinə son qoymaq;
- Bolşeviklərin sahib olduqları enerji qaynaqlarını, Boğazları nəzarət altına almaqla antibolşevik

Ağ Orduya yardım etmək;

- Ermənistan, Azərbaycan və Gürcüstan ərazilərində tampon bölgə yaratmaqla, bolşeviklər və türklər arasındakı əlaqələri kəsmək, bolşevik Rusiyasını təcrid etmək idi [14, s.23-25].

Mudros müqaviləsi və Atatürk. Dövrün mənbələri ilə tanış olduqda Osmanlı hökumətinin İngiltərə ilə münasibətlərdə açıq şəkildə qarşı-qarşıya gəlmək istəmədiyi açıq şəkildə görünür. Hətta Mudros müqaviləsinin imzalanmasından sonra İstanbula gəlmiş Mustafa Kamal da 17 noyabr 1918-ci ildə “Minbər” qəzetinə verdiyi müsahibədə qeyd edirdi ki, ... cəbhədə ingilislərə qarşı bir əsgər kimi savaşa da, onlara qarşı kin və düşmənçilik hissi bəsləmir... millətinin (Türklərin – S.R.) azadlığı və dövlətinin (Türkiyənin – S.R.) müstəqilliyinə göstərdiyi hörmət ingilislərə özünün (Mustafa Kamalın – S.R.) və xalqının rəğbətini qazandıracaqdır. Bu müsahibədə, İsgəndərünə qoşun çıxarılacağı təqdirdə ingilislərə silahla cavab vermək əmrini verən, Mudros müqaviləsini tənqid edən Mustafa Kamalın İstanbula gəlib Rauf bəylə görüşməsindən sonra dərhal və birbaşa İngiltərə ilə açıq şəkildə qarşı-qarşıya gəlmək istəmədiyini görmək mümkündür [13, s.293].

Milli İstiqlal müharibəsi illərində Türkiyə - Britaniya münasibətlərində Cənubi Qafqaz məsələsi. Məlumdur ki, bir sıra digər şərtlərlə bərabər, 1919-cu il may ayının 19-da İzmirin Yunanıstan tərəfindən işğalı Türklərin müstəqillik uğrunda Milli İstiqlal müharibəsini başlamasını şərtləndirən əsas səbəb olmuşdu [19, s.103]. Amerikalı tarixçi McCartinin sözləri ilə desək, XIX əsr yunan üsyanları zamanı formalaşmış olan “... milli müstəqillik məqsədilə türk əhalinin torpaqlarından qovulması ənənəsi” bəhs edilən dövrdə də təkrarlanmaqda idi [11, s.13].

Anadolu əhalisinin İstanbulda Şeyxülislamın İstiqlal müharibəsi əleyhinə verdiyi fətvalardan narahat olduğunu görən Mustafa Kamal, Anadoludakı müftilərdən qarşı fətva alaraq, əslində Xəlifə-Sultanı və İslamı qurtarmaq üçün mübarizə apardığını elan etdi [19, s.101]. İmperialist İngiltərə isə bu dövrdə Şərqlə Qərb arasında əsas nəqliyyat yollarının keçdiyi ölkələrlə sülh və dostluq münasibətləri saxlamağa niyyətli idi. İngiltərənin Qafqaz komissarı Oliver Uordrop 1920-ci il yanvar ayının 3-də Xarici İşlər naziri Lord Kerzona teleqram göndərərək “Qafqaz səddi” layihəsinin gerçəkləşdirilməsini məsləhət görürdü [4, s.357]. Lakin İngiltərənin daxilində artmaqda olan gərginlik onun Qafqazda qala bilməsinə mane olurdu. Və bu səbəbdən, 1919-cu ilin mart ayında İngiltərə qüvvələri Batum istisna olmaqla, Cənubi Qafqaz ərazilərindən çəkilməyə başlamışdılar. Qeyd edilməlidir ki, İngiltərə bu dövrdə həmçinin Türkiyə və bölgə ilə bağlı bütün məsələlərdə Hindistan Xilafət hərəkatının* təzyiqi ilə də rastlaşırdı [7, s.57-74].

* *Hindistan xilafət hərəkatı (1919-1924) I Dünya müharibəsindən sonra Osmanlı imperiyasının taleyi ilə bağlı məsələlərdə Britaniya hökumətinə təzyiq göstərmək üçün Britaniya Hindistanında müsəlmanlar tərəfindən aparılan hərəkat idi. Osmanlının Almanıyanın tərəfində I Dünya müharibəsinə daxil olması ilə Hindistan ordusundakı müsəlmanlar özlərinin ruhani liderləri xəlifəni təmsil edən Türk ordusuna qarşı savaşımaqdan imtina etdilər. İngiltərə sülh müqaviləsi imzalanarkən Xilafətin maraqlarının nəzərə alınacağı ilə bağlı söz verməklə, müqəddəs yerlərə saldırmayacaqlarını; müharibənin dini deyil, siyasi savaş olduğunu söyləyərək onları sakitləşdirməyi bacardı [10, s. 10]. Lakin Mudros atəşkəs müqaviləsindən sonra vəziyyət dəyişdi. “Hindistan müsəlman liqası”nın 1918-ci ilin dekabr ayında Dehliyə keçirilən toplantısında Şövkət və Məhəmməd Əli qardaşları, Məhəmməd Əli Cinnah, Ağə xan və b. liderliyi ilə sülh konfransı başlamadan fəaliyyətə keçilməsi qərara alındı. Sevr müqaviləsinin müzakirələrinin keçirildiyi zaman İngiltərə təbəəsi Hindistan müsəlmanları 1920-ci il may və iyun aylarında biri Xəlifə-Sultan Vahidəddinə, digəri İngilis səlahiyyətlilərinə olmaqla iki məktub göndərdilər. İngilis valisinə göndərilən məktubda qeyd edilirdi ki, Türkiyəyə təklif edilən sülh müqaviləsi müsəlmanların heysiyyətinə toxunur və “(...) Bizlər Hindistan’daki herkes gibi, İmparatorluğun sadıq tebaası olduğumuzu iddia edirik; ancak dünyəvi hükmürlüklə olan sadakatimiz, İslam’a olan sadakatimizin altındadır. İslam,*

Ərzurum konqresi zamanı (23 iyul - 7 avqust 1919) Mustafa Kamalla görüşən İngilis nəzarət zabiti podpolkovnik Ravlinson İngiltərə Hərb Nazirliyinə göndərdiyi 11 avqust 1919-cu il tarixli hesabatında “Türk milli inqilabının müvəffəqiyyət şansının yüksək olduğunu” ifadə edirdi. O, millətçilərin İstanbulu diqqətə almadıqlarını və ermənilərə torpaq verilməsi cəhdinin inqilaba çevrilən millətçi mübarizəni gücləndirəcəyini bildirirdi. Samsundakı İngilis əlaqə zabiti Kapitan Perrinq və Ravlinsona görə, millətçi hərəkət tamamilə rus işi idi. İngilislərin fikrincə, regionda baş verən hər bir inkişafda bir “bolşevik barmağı” vardı. Onların qeyd edirdilər ki, bolşevik meyllərini və təbliğatını qəbul etməsələr də, türklərin mübarizəsini Lenin maliyyələşdirir. Kapitan Perrinq Ərzurum Konqresində Qarsdan çoxlu bolşevik nümayəndələrin gəldiyini bildirirdi [13, s.294]. Digər tərəfdən, 4 oktyabr 1919-cu il tarixli rəsmi məktubda Mustafa Kamal hərəkəti ilə bağlı mühakimə yürütməyin hələ tez olduğu; Kamalistlərin İttihadçı olmadıqlarını və İngiltərənin dostluğunu istədiklərini bəyan etdikləri, lakin İzmirin işğalından İngiltərəni məsul tutduqları üçün İngiltərəyə olan inamlarının sarsıldığı və milliyyətçilərin İzmit körfəzinə qədər çatdıqları yazılırdı. İngiltərənin 4 oktyabr 1919-cu il tarixli başqa bir sənədində isə İngiltərənin türklərə qarşı müharibədə aparıcı rol oynamasına rəğmən türk qəzetlərində, hətta millətçi qəzetlərdə belə “yaxşı yer tutur” bildirilirdi [13, s.294-295].

İngiltərənin siyasətində “Erməni dövləti”, Batum və Trabzon məsələləri. London konfransı (12 fevral – 10 aprel 1920). Qafqazda İngiltərənin məqsədləri baxımından ermənilərdən istifadə məsələsi Rusiya Baş Qərargahındakı ingilis generalı Barterin İngiltərə Hərb nazirliyinə göndərdiyi 15 oktyabr 1917-ci il tarixli teleqramla gündəmə gəlmiş və İngiltərə Baş qərargahı tərəfindən də dəstəklənmişdi. 23 oktyabr 1917-ci ildə bununla bağlı müvafiq qərar qəbul edildi [17, s.100-101]. Qeyd edilməlidir ki, İngiltərə ermənilərdən yalnız Qafqazda deyil, həmçinin Mesopotamiya və İranda da faylanmaq niyyətində idi. Ermənilər döyüşçülərinin qarşılığı olaraq, siyasi tələblərinin yerinə yetiriləcəyinə ümid edirdilər. İngiltərə Xarici işlər nazirliyi Qafqazda erməni birliklərinin formalaşdırılması layihəsi üçün ABŞ hökumətindən maliyyə yardımı istəsə də, “Türkiyə ilə müharibə vəziyyətində olmadığını” bildirən ABŞ təklifi qəbul etməmişdi. ABŞ-dan yardım olmadığına görə ermənilər ingilislərdən daha çox vəd almağa cəhd göstərir, bunun müqabilində isə özləri tərəfdən ilk mərhələdə 30.000, daha sonra isə 90.000 nəfərlik birliklər formalaşdırma biləcəklərini vəd edirdilər [17, s.101]. Londonda İngilis-Erməni komitəsinin rəhbəri, İngiltərə parlamentinin üzvü Aneurin Uilyams təklif edirdi ki, “*evlərinə dönməyə və ya dönmüş olan ermənilər silahlandırılmalı, Andranik kimi “erməni gerilla liderlərindən” faydalanılmalıdır. Türkiyə Ermənistanında 30.000 nəfərə yaxın “erməni gerillası” var... İngilis, Fransız və Amerika hökumətləri bölgədəki erməni birliklərə maddi yardım göstərməlidirlər. Həmçinin bölgədən kənarda olan ermənilər də maddi yardım edilərək Şərqi Anadolu və Qafqaza gətirilməlidirlər*” [17, s.102-103].

Bu proseslərin gedişində İngiltərə, Fransa və İtaliya 10 yanvar 1920-ci ildə Ermənistanın müstəqilliyini tanıdılar [8, s.217]. Lakin, 1920-ci il London konfransında da müstəqil Ermənistan fikri ilə bağlı “istəyərək razılıq əldə edildiyini” söyləmək olmaz. Belə ki, Birləşmiş Ştatların Ermənistan mandatını qəbul etməyəcəyi aydın olduğuna görə, başqa bir mandat sahibi təyin edilməsi məsələsi gündəmdə idi. General Denikin orduları müstəqil Ermənistan üçün təhdid yaradırdı. Bolşeviklərin Qafqazda qalib gəlməsi isə daha ciddi bir təhdid olaraq görülürdü. Konfrans iştirakçılarının heç biri yeni mandat qəbul etmək, ya da üzərinə uzun müddətli bir yardım öhdəliyi götürmək istəmirdi. Bu baxımdan, Ermənistanın müstəqil olmasına və Millətlər Cəmiyyətinin himayəsinə verilməsinə qərar verildi [8, s.203-204]. Cəmiyyət Ermənistanı maliyyələşdirəcək və təhlükəsizliyini təmin etmək üçün hərbi qüvvə təsis edəcəkdi. Cəmiyyət Şurası bu təklifi soyuq qarşıladı və “belə bir hərbi qüvvənin kadr və

her Müslümanın hilafetin mallarına acımasızca zarar verənlərin İslam'ın düşmanı olaraq görülmesini, gerektiğinde onlara qarşı silahlı mücadele verilmesini emretməkdir”. Bu dövrdə İngiltərə ümumilikdə bir tərəfdən Hindistan, Misir və xüsusilə də İrlandiyada müstəqillik hərəkəti; digər tərəfdən Orta Şərqdə ərəblərə verdiyi müstəqillik sözləri səbəbindən çətin vəziyyətdə idi, həmçinin daxildə fəhlə hərəkəti ilə qarşı-qarşıya qalmışdı. Üstəlik, Yunanıstanı tam dəstəkləyən Baş nazir Lloyd Corcla, Anadoluda geniş torpaqlar almasına icazə veriləcək bir Yunanıstanın sülh imzalanmasını əngəlləyəcəyinə inanaraq Xarici işlər naziri Corc Kerzon arasında ciddi fikir ayrılığı mövcud idi; Müharibə naziri Uinston Çorçil isə “dost Türkiyəni bolşeviklərə qarşı qalxan” olaraq görürdü [19, s.98-99].

maliyyə məsələləri ilə bağlı əlavə məlumat aldıqdan sonra” məsələyə yenidən baxıla biləcəyini bildirdi. Bu qərar, London konfransında yekun qərarın verilməsinə əngəl törətməsi səbəbindən, Ali Şuranın aprel ayında San Remoda keçiriləcək toplantısına (18-26 aprel 1920) qədər təxirə salındı. Sərhədlərin müəyyənləşdirilməsinə gəlincə, böyük güclər ermənilər tərəfindən önə sürülən və Vudro Vilson tərəfindən dəstəklənən “böyük dövlət” tələbi əvəzinə, kiçik və daha uzunömürlü ola biləcək bir dövlət qurulmasını məqsədəuyğun hesab edirdilər. Bu baxımdan, Trabzon və Ərzincan “bir kənara qoyularaq”, yaradılacaq dövlətin tərkibinə Muş, Bitlis, Van və Ərzurumun daxil edilə biləcəyinə qərar verildi. Ərzurumun yaradılacaq dövlətin sərhədlərinə daxil edilməsi coğrafi və strateji zərurətdən alınmış qərar idi. Ermənistanın Azərbaycanla sərhəddi bilavasitə iki dövlət arasında müzakirə ediləcək, müqavilə imzalandıqdan sonra 6 ay ərzində həlli yolu tapılmazsa, müttəfiqlər işə qarışacaqdılar [8, s.203-204].

Ermənistanla bağlı məsələnin təmin edilməsi ümumilikdə ən böyük problem idi: erməni ordusu təşkil edilməli və təchiz olunmalı idi. İngilislərin hesablamalarına görə, türklər təxminən 40.000 nəfərlik bir qüvvəni asanlıqla bölgədə cəmləşdirə bilərdilər. London konfransında Ermənistan üçün ayrılması nəzərdə tutulan torpaqların böyük bir hissəsi türklərin əlində idi və bu torpaqlarda müsəlman əhali yaşayırdı. Kerzon və Hərbi və Dəniz Mütəxəssislərinin Müttəfiqlərarası Komitəsinin sədri marşal Foş təklif olunan məsələlərin yerinə yetirilə biləcəyinə şübhə edirdilər. Bundan başqa, Müttəfiq ehtiyat qüvvələrinin sayı o qədər az idi ki, Türkiyənin Anadoluda müqavilənin şərtlərini yerinə yetirib yetirmədiyini müşahidə etmək üçün qüvvə ayrılması, Ermənistana ehtiyat qüvvə göndərilməsinə əngəl törədəcəkdi [8, s.222]. Amerikalı tarixçi Paul C. Helmreich hesab edir ki, *“bütün böyük dövlətlər böyük danışımlarına rəğmən, heç bir Avropa dövləti heç bir zaman Ermənistan məsələsinə daha çox daxil olmaq istəməmişdir...”* [8, s.222].

Millətlər Cəmiyyəti Şurası San Remo konfransı ərəfəsində əlində heç bir hərbi vasitənin olmadığını bildirdi. Müttəfiqlər Ermənistana hərbi yardım göndərməkdə istəksiz görünürdülər. İngilislər müttəfiqlərin sadəcə təchizat və zabit göndərə biləcəklərini deyirdilər. Ermənistan üçün fond yaradılması məsələsində Lloyd Corc bildirirdi ki, Ermənistana 10.000.000 funt sterlinq vəsaitin lazımdır və bu qədər yardımı Birləşmiş Ştatlar verə bilər. Millətlər Cəmiyyəti nədən Amerikaya müraciət etmir, problemləri Yüksək Şuraya daşıyır?... Lloyd Corc Millətlər Cəmiyyətinin həm fond formalaşdırmağa, həm də mandat təsis etməyə imkanının olduğuna inandığını bildirir və ABŞ-ın Ermənistan məsələsində məsuliyyəti üzərinə götürməsinə nail olmağa cəhd edirdi. Nəticədə lazımi maddi yardımın ABŞ-dan istənməsinə qərar verildi [8, s.221]. Birləşmiş Ştatlar 23 aprel 1920-ci ildə Ermənistanın müstəqilliyini tanımış, Senat 24 mayda bu qərarı təsdiq etmişdi. Elə həmin gün prezident Vilson Ermənistan üçün mandatla bağlı Senata müraciət etmiş, müraciəti 1 iyun 1920-ci ildə rədd edilmişdi [8, s.217].

1920-ci ildə Osmanlı hökumətinə imzalatdırılmış Sevr müqaviləsi* nin 88-93-cü maddələri də Ermənistan məsələsi ilə bağlı idi. 88-ci maddə ilə Osmanlı dövləti *“Ermənistanı (...) azad və müstəqil dövlət kimi tanıdığını”* bəyan edirdi. 89-cu maddə isə qeyd edirdi ki, *“Razılığa gələn digər Yüksək Tərəflər kimi, Türkiyə və Ermənistan da Ərzurum, Trabzon, Van və Bitlis vilayətlərində Türkiyə ilə Ermənistan arasında sərhədin müəyyən edilməsini ABŞ Prezidentinin arbitrajına təqdim etməyə və onun bu məsələ ilə bağlı qərarlarını, eləcə də hər hansı müddəalarını qəbul etməyə razılaşırlar”*. Ermənistanın dənizə çıxışının olması, həmçinin onun sərhəddinə bitişik bütün Osmanlı torpaqlarının silahsızlandırılması ilə bağlı təklif ediləcək bütün şərtləri də qəbul edəcəkdilər. Beləliklə, müttəfiqlər bu sərhəddin müəyyənləşdirilməsini Vilsona həvalə etmiş kimi görünsələr də, əslində Ermənistanın Qara dənizə çıxışının olmalı olduğu və Osmanlının silahsızlandırılmalı olduğu ilə bağlı özlərinin istəklərini “sətirləti şəkildə” vermişdilər. 90-cı maddə ilə Osmanlı dövləti, növbəti dəfə, qəbul ediləcək qərarları “indidən qəbul edəcəyini” bildirirdi. Prezident Vilson 22 noyabr 1920-ci ildə “Böyük Ermənistan”ı

* *Türkiyə ilə imzalanacaq sülh müqaviləsinin şərtləri haqda Admiral J. De Robek Lord Kerzona göndərdiyi 1920-ci il 9 mart tarixli E 2291/56/44 sayılı teleqramda qeyd edirdi ki, “... Çox güman ki, onlar Türkiyə vilayətlərinin Yunanistanın maraqlarına uyğun bölüşdürülməsinin türklərin bolşeviklərlə yaxınlaşmasına, Yaxın Şərqdə və Mərkəzi Asiyada vəziyyətin daha da alovlanmasına və bununla da Britaniyanın müsəlman müstəmləkələri üçün təhdidləri artıracağını dərk etmirlər ... bu məktub bir o qədər də ədalətli davranmadığımıza dair güclü bir hisslə yazılmışdır... Bizim Yaxın Şərqdə sahib olduğumuz ən böyük sərvətimiz - xeyirxah adımız və işgüzar münasibətlərdə dürüstlüyümüz - təhlükədədir...”* [24, p.19].

quran sərhədləri müəyyən edəcək, Ermənistana Qara dənizə çıxış imkanı verəcək və demilitarizasiyanı lazımsız hesab edəcəkdi. Beləliklə, “Böyük Ermənistan” ideya olaraq, böyük dövlətlərin əsəri kimi meydana çıxmış oldu [19, s.133]. Burada Ermənistan dövlətinin yaradılması ilə bağlı bir məsələyə aydınlıq gətirməyi lazım bilirik. Bəzi ədəbiyyatlarda Ermənistanın “1915-ci il hadisələrinə müttəfiqlərin reaksiyası” nəticəsində yaradılması haqqında mövcud fikirlərin həqiqətə uyğun olmadığını hesab edirik. Belə ki, Sevr müqaviləsinin 88-93-cü maddələri ilə yaradılması nəzərdə tutulan dövlət, 1916-cı ildə İngiltərə ilə Fransa arasında imzalanmış olan Sayks-Pikot müqaviləsi ilə Rusiyaya verilməsi nəzərdə tutulan ərazilərdə, yəni Şərqi Anadoluda qurulmalı idi. Məqsədlərindən biri, türklərin turançılıq ideyalarının qarşısını almaq idisə, digəri də - kommunizmin yayılmasının qarşısını almaq, Anadolu hərəkəti ilə bolşevik Rusiyası arasında “tampon bölgə” yaratmaq istəkləri idi. Və Sevr müqaviləsi ilə Türkiyə də bu qərarı qəbul edəcəyini “indidən öhdəsinə götürürdü” [5, s.78]. Lakin Milli Qurtuluş müharibəsinin qalibi Ankara hökuməti Türkiyə ərazisində Erməni dövlətinin qurulmasına qəti etiraz etdi deyə, bu plan baş tutmadı. Deyilənlər bir daha təsdiq edir ki, Böyük dövlətlər “Böyük Ermənistan”ı “erməniləri düşünərək” deyil, özlərinin maraqlarına uyğun olduğuna görə qurmağa çalışırdılar. Qalib dövlətlərin yardımlarına arxalanan ermənilər də öz növbələrində, əllərinə keçən bu fürsətdən istifadə edərək bəhs olunan dövrdə eyni zamanda həm Şərqi Anadoluda, həm də Qafqazda türklərə qarşı soyqırım fəaliyyətlərini xeyli genişləndirmişdilər [15, s.108].

Qafqazda digər mühüm məntəqə Batum idi. Batum yalnız Qafqaz və şimali İraqdakı pambıq, odun və yun ticarəti üçün deyil, həmçinin dəmiryolları və neft boru xətlərinin Bakı ətrafındakı zəngin neft yataqları ilə əlaqəsi üçün də əhəmiyyətli mərkəz idi. Müharibənin bitməsindən sonra Batum ingilislərin işğalı altında idi. 1919-cu il yayın sonlarında ingilislər Qafqazdan çəkilməyə Batumun da boşaldılması nəzərdə tutulurdu. Bununla belə, yuxarıda qeyd olunan qeyd-şərtlərə uyğun olaraq, son anda Batumda kiçik bir qarnizonun saxlanmasına qərar verilmişdi. 1920-ci il fevralın əvvəlində Nazirlər Kabineti təkrar təxliyə başlamaq istəsə də, bölgədə olan ingilis diplomatik, ticarət və hərbi nümayəndələrin, həmçinin Kerzonun kəskin etirazları qarşısında bu qərar Ali Şuranın şəhərin gələcək statusu ilə bağlı mövqeyi açıqlanana qədər təxirə salındı. Millətlər Cəmiyyətinin şəhərin statusu ilə bağlı qərarına görə, Batum Cəmiyyətin himayəsi altında sərbəst və müstəqil bir dövlət olacaq, ərazisində Cəmiyyət tərəfindən göndərilən yüksək hərbi nümayəndə olacaqdı. Şəhərin müvəqqəti sərhədləri müəyyənləşdirildikdən sonra, layihə maddələrin Ermənistanla bağlı hissəsinə daxil edildi. Lakin Cəmiyyətin Ermənistanla bağlı olumsuz cavabı, Batuma da aid edildi. Bu halda, güc dövlətlərinin narazılığına rəğmən, şəhərin Gürcüstan hakimiyyətinə verilməsi ilə bağlı qərar qəbul edildi. Bununla bərabər, şəhərin sərbəst liman şəhəri statusunda qalmasını təmin etmək üçün müttəfiqlərarası könüllü birlik təşkil edilərək, Cəmiyyətlə məsləhətləşiləcəyinə qərar verildi. Müttəfiqlərdən cavab gələnə qədər müttəfiqlər özləri bu məsələni həll etməli idilər, zəhmət gələcək cavabın da olumlu, ya olumsuz olacağı bəlli deyildi. Gözləmə müddətində Gürcüstanın şəhərin idarəçiliyini tamamilə ələ keçirməsinin qarşısını almaq məqsədilə şəhərdə İngilis, Fransız və İtalyanlardan ibarət 3 batalyon ehtiyat qüvvəsi yerləşdiriləcəkdi [8, s.204-205].

Trabzon vilayətinin şərq hissəsində, dağlıq bölgədə yaşayan gürcü əsilli müsəlmanlar, Lord Kerzonun dediyi kimi, kimlərsə onların işlərinə qarışılmasına heç dözümləri yoxdu. Meyl edəcəkləri güc sadəcə Türkiyə ola bilərdi ki, müttəfiqlər də bölgənin Türkiyənin nəzarətində qalmasını istəmirdilər. Belə bir vəziyyət Ermənistanın müstəqilliyinə təhlükə yaradar, türkləri Batumu geri almağa sövq edə bilərdi. Belə olmaması üçün, bölgənin muxtariyyət statusu ilə Ermənistana verilməsi qərara alındı. Daha sonra Batumun Gürcüstana verilməsinə görə Ermənistana da bir “güzəştə getmək” üçün, bölgənin heç bir status verilmədən Ermənistanın tərkibinə daxil edilməsinə qərar verildi. Belə ki, Ermənistandan imzalamasını istəyəcekləri “Azlıqlar haqqında konvensiya” ilə bu azlığın da haqlarının yetərincə qorunacağı hesab edildi. London konfransı işini yekunlaşdırarkən Ermənistan və Batum məsələləri ilə bağlı hələ də qərarlar qəbul edilməmişdi [8, s.205; 224].

İngiltərənin kommunizm təhlükəsizə qarşı Qafqaz dövlətləri ilə əməkdaşlıq cəhdi. 2 yanvar 1920-ci ildə RSFSR Xarici İşlər Komissarı Georgi Çiçerin Azərbaycan Müsavat və Gürcüstan Menşevik hökumətlərinə Denikinə qarşı sovet hökuməti ilə birlikdə cəbhə açmağı təklif etdi. Oliver Uordrop 8 yanvarda Londona göndərdiyi teleqramda menşevik və müsavat hökuməti rəhbərlərinin bolşeviklərlə mübarizə aparmaq istədiklərini, bunun üçün nə etməli olduqları ilə bağlı yerli ingilis təmsilçi-

lərinə müraciət etdiklərini qeyd edirdi. Bu xəbəri alan Kerzon 10 yanvarda Paris toplantısında Gürcüstan və Azərbaycan hökumətlərinin de-fakto tanınması qərarının verilməsində mühüm rol oynadı. Paris toplantılarında müzakirə olunan məsələlərdən 3-ü xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi:

1. İran, İraq və Bakı neftini əldə saxlamaq məqsədilə Qafqazı tutmaq, Xəzər dənizində donanmaya sahib olmaq;

2. Hindistanı bolşeviklərdən qorumaq üçün Rusiyaya yalnız Qafqazdan deyil, bütün istiqamətlərdən hücum etmək;

3. Bolşeviklərə qarşı sədd qurmaq. Lakin bu, yalnız hərbi sədd deyil, eyni zamanda ideoloji və iqtisadi sədd də olmalı idi. Bu baxımdan İngiltərə Qafqazda irəliləyən Qızıl Orduya qarşı Türkiyəni Qafqaz səddinin bir parçası olaraq görürdü və bu məqsədə çatmaq üçün polkovnik-leytenant Ravilson Kazım Qarabəkir paşa ilə təmasa keçəcəkdə.

Lakin 1919-cu ildə bir tərəfdən Mustafa Kamalın Anadoluda istiqlal müharibəsini başlatması, digər tərəfdən bolşeviklərin Denikin və Vrangelin rəhbərliyi ilə Ağ ordunu məğlub edərək Şimali Qafqaza doğru irəliləməsi nəticəsində İngiltərə 1919-cu ilin ortalarında ordularını Qafqazdan çəkmək məcburiyyətində qaldı [14, s.26]. Lakin bu, mübarizədən də çəkilmək deyildi. 1920-ci ilin yanvar ayında İngiltərə ermənilərə yardım etməyə qərar verdi. Əks təqdirdə Bakı neftini əldə saxlamaq, İranın təhlükəsizliyini təmin etmək, daha önəmlisi isə, Türkiyənin Milli mücadilə hərəkatı ilə bolşevik Rusiyası arasındakı əməkdaşlığın qarşısını almaq mümkün olmayacaqdı [16, s.572]. Yaranmış vəziyyətdə, komissar Oliver Uordrop Lord Kerzona göndərdiyi teleqramda mövcud vəziyyətdə antibolşevik bloku qüvvətləndirməyin zəruriliyini bildirir, bunun üçün lazımi tədbirlərin görülməsini tövsiyə edirdi. Lord Kerzon Parisdə Antanta dövlətlərinin xarici işlər nazirləri ilə görüşündən sonra, 10 yanvarda Azərbaycan və Gürcüstanın müstəqilliklərinin tanınması baş verdi* [16, s.573; 4, s.357-358].

1919-cu ilin payızından 1920-ci ilin yanvar ayına qədər İngiltərənin "Ermənistanı silah yardımı" məsələsinin Lord Kerzonun söyləri nəticəsində "İngilis siyasətindən Antantanın siyasətinə çevrilməsi"nin səbəbi yenə də, Cənubi Qafqazda ingilis maraqlarının qorunması cəhdi idi. Lakin Ermənistanı yardım göndərilməsi məsələsi 1920-ci ilin yazına qədər təxirə salındı. Səbəbi: Qızıl Ordunun Cənubi Qafqaza birbaşa müdaxilə həməən baş verməməsi ilə yanaşı, İstanbulda Məclisi Məbusanın açılması, London və San-Remo konfransları kimi hadisələr İngiltərə hökumətinin diqqətini Türkiyə və Avropa-yə yönəltdi. İstanbulun işğalının davamında baş verən hadisələr bölgədə vəziyyətə ciddi təsir etdi. TBMM açılması, "imperializmə qarşı birgə mübarizə" çərçivəsində onun əlaltılarına qarşı da mübarizəni nəzərdə tutulurdu. Bu, həm də Ermənistanı qarşı Türkiyə-Sovet Rusiyası birgə mübarizəsi demək idi. Bununla da, İngiltərə Qafqazdan çəkildi, anti-sovet blok dağıldı, bölgə sovet Rusiyasının nüfuzu dairəsinə daxil oldu. 1920-ci ilin aprel ayında Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulmasından sonra İngiltərə Ermənistanı və Gürcüstanı təxirə salmış olduğu silah yardımını göndərsə də, artıq gec idi, uğursuzluq qaçınılmaz idi. Yaranmış vəziyyətdə ermənilər də Sovet Rusiyası ilə münasibətlər qurdular və 10 avqust 1920-ci ildə Ermənistanın Sovet Rusiyası ilə müqavilə imzalanması İngiltərənin Qafqaz siyasətinin sonunu gətirdi [16, s.577]. Ermənilər və Ermənistanla bağlı digər bir "maraqlı məqam" ondan ibarətdir ki, Lord Kerzon "I Dünya müharibəsindən sonra Transqafqaz və Qafqaz Respublikalarının ümumi vəziyyəti haqqında" Britaniya hökumətinə təqdim etdiyi məxfi hesabatda İngiltərənin Osmanlıya qarşı ciddi olaraq dəstəklədiyi Daşnaksütyun partiyasını Qafqazda İngiltərənin əleyhinə dönməsindən sonra "terrorçu" qrup elan etmişdir. Və beləliklə də, İngiltərə 1890-cı ildən etibarən başlayan erməni hadisələrində ermənilərin qurban olduğu yönündəki iddialarının uydurma olduğunu etiraf etmişdir [6, s.63].

* Tarixçi Vasif Qafarov qeyd edir ki, Osmanlı hökuməti əslində I müharibəsinin sonlarında Azərbaycanın müstəqilliyini tanımaq qərarına gəlmiş olsa da, müharibədəki məğlubiyyətindən sonra hakim olan ingilislərin nəzarətində belə bir addım atmaq mümkün olmamış, yalnız müttəfiqlər tərəfindən tanındıqdan sonra Osmanlı Məclisi-Məbusanı da 22 yanvar 1920-ci il tarixli toplantısında Azərbaycanın müstəqilliyi de-fakto tanınmış və bu qərar fevralın 2-də Azərbaycan Cümhuriyyətinin İstanbuldakı Təmsilçiliyinə təqdim edilmişdi... Mustafa Kamal Paşa isə, Azərbaycanın müstəqilliyinin Versal Ali Şurası tərəfindən tanınmasına açıq şəkildə mənfi reaksiya göstərmiş, bu addımı Antanta dövlətlərinin Türkiyə ilə bolşevik Rusiyasının birləşməsinə imkan verməmək, bununla da Anadolu hərəkatını boğmaq planı kimi qiymətləndirmişdi. – Ətraflı: [4, s.362-364].

Nəticə. I Dünya müharibəsinin sonu və Milli İstiqlal müharibəsi illərində Mustafa Kamal “Qərbə qarşı qərb, Qərbə qarşı sovetlər” taktikasıdan bacarıqla istifadə etmiş, sonuna qədər qərb dövlətləri arasındakı fikir ayrılıqlarından yararlanmışdı. Milli mübarizənin sovetlərin düşməni olan İngiltərə, Fransa və İtaliya əleyhinə aparılması, Türkiyənin Rusiya ilə yaxınlaşmasının əsas səbəblərindən biri olmuşdur [4, s.362]. 1 sentyabr 1920-ci ildə Bakıda keçirilən Şərq xalqları konqresində Sovet Rusiyasının dövlət xadimi Q.Zinovyev çıxışında qeyd etmişdi ki, “*biz, Mustafa Kamalın rəhbəri olduğu hərəkətin kommunist hərəkəti olmadığını bir dəqiqə olsa belə unutmuruq... Mustafa Kamal hökumətinin Türkiyədə yürütdüyü siyasət Kommunist İnternasionalının, yəni bizim siyasətimiz deyil. Lakin biz İngilis hökumətinin əleyhinə yürüdülmən hər bir mübarizəyə yardım etməyə hazırıq...*” [14, s.29]. I Dünya müharibəsi qalibləri də ən az elə məğlublar qədər gücdən salmışdı. Güclü görünməsinə baxmayaraq, yeni xammal və satış bazarlarına ehtiyac hiss edən İngiltərə onun üçün çox əhəmiyyətli olan Yaxın Şərq torpaqlarını əldə saxlamaq üçün kifayət qədər gücə sahib deyildi. Bu gücsüzlük ona Türkiyə ilə mübarizəsini davam etdirməyə imkan vermirdi. Təsadüfi deyil ki, 1917-ci ilin əvvəllərinə qədər türklərin Avropadan “qovulmalı olduğunu” söyləyən Lloyd Corc, 1918-ci ilin əvvəllərində yaranmış vəziyyətə uyğun olaraq “*Biz türkləri torpaqlarından məhrum etmək üçün savaşıırıq... onların İstanbulda, “prinsipcə türk olan” Kiçik Asiya və Trakiya torpaqlarında qalmalarına etiraz etmirik... sadəcə Qara dəniz və Aralıq dənizi arasında keçid beynəlxalq nəzarət altında və tərəfsiz olmalıdır (...)*” deyirdi [13, s.328]. Bəhs olunan dövrdə İngiltərənin Türkiyəyə münasibətini nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, Milli İstiqlal müharibəsi ərəfəsi və dövründə İngiltərənin Türkiyə siyasətini şərtləndirən amillər Boğazların Rusiyanın əlinə keçməsinin və Hindistan müsəlmanlarının etirazlarının qarşısının alınması idi. Müharibə boyunca isə Türkiyə ilə davamlı dialoq halında olmuşdur. Türkiyə də İngiltərəyə birbaşa düşmən münasibət bəsləməmiş, açıq savaşa girməmiş, onun Türkiyənin hüquqlarını qəbul etməli olan dövlət olduğu gerçəyini qəbul edərək “dolayısı ilə düşmən” olaraq görmüşdür [13, s.291, 293].

İki dövlət arasında münasibətlərdə Qafqaz məsələsinə gəlsə, Türkiyə və İngiltərə arasında gərginliyin yüksək olduğu strateji bir bölgə olmuşdur. İngiltərə Rusiyanın bölgədə nüfuzunun azalması ilə yaranmış boşluğu doldurmağa çalışarkən, Türkiyə əsasən sərhədlərinin təhlükəsizliyini təmin etməyə çalışmışdır. U.Çörçill hesab edirdi ki, Cənubi Qafqazın taleyinə dair Böyük Britaniyanın dəqiq planı yox idi və buna görə də planları tez-tez dəyişirdi: “*aydın və müəyyən siyasətin yoxluğu müttəfiqlərin Qafqaz cəbhəsindəki sərhədlərinə dövlətlərə münasibətində də özünü göstərmişdi... Bir çox başqa bölgələrdə olduğu kimi, burada da müttəfiq dövlətlərin siyasəti həmin dövlətlərin siyasi müstəqilliyini tanımaqla nəzakətli etinasızlıq arasında tərəddüd edirdi*” [2, s.35-36]. Bütünlükdə, hadisələrin gedişində İngiltərə Qafqazdan çəkildi; “beynəlxalq imperializmə qarşı birgə mübarizə” çərçivəsində bolşevik Rusiya ilə yaxınlaşmış Türkiyə isə yenə Rusiya ilə münasibətlər çərçivəsində region dövlətləri ilə qarşılıqlı münasibətlər qurmuş oldu. Nəticə etibarilə, Qafqaz yenidən Rusiyanın nüfuz dairəsinə daxil olmuş oldu, sadəcə bu dəfə sovet Rusiyasının.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu. Bakı, Qafqaz Araşdırmaları İnstitutu, 2008, 505 s. - <https://ebooks.az/ru/book/u4nHySUj> [11.11.2025].
2. Gözəlova Nigar. Azərbaycanın türk-müsəlman əhalisinin soyqırımı Britaniya kitabxanasının arxiv sənədlərində (1918-1920). Bakı, 44 s. - <https://karabakh.center/storage/libraries/4kHXYGfVcvIBhlmrnRX04QIIVDuFXCmkoILE5u0g.pdf> [11.11.2025].
3. Hacıyev İ.M., Şıxəliyev E.A., Cəfərli E.Y., Şabanov M.S. Böyük güclərin Azərbaycanla bağlı geosiyasi maraqlarında Naxçıvanın yeri. – Bakı: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu, 2017, 300 s.
4. Qafarov V.V. Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi (1917-1922). Bakı, Azər-nəşr, 2011, 474 s.
5. Ruintan S. 1918-1923-cü illərdə qalib dövlətlərlə Osmanlı arasında imzalanmış müqavilələr. Sultanlığın ləğvi // Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası. 2020 №2, s.74-86.
6. Gökhan Bolat. İngiltərə Dışişləri Bakanlığı Tarafından İngiliz Hükumetine Sunulan Gizli Bir Rəpərə Göre I. Dünya Savaşı Sonrasında Transkafkasya ve Kafkas Cumhuriyetlerinin Genel Durumu

- (Curzon of Kedleston Raporu) // History Studies, Ortadoğu Özel Sayısı, 2010, s.47-65. - <https://www.historystudies.net/dergi/tar20151272fef.pdf>
7. Hatice Görgün. Pakistan ve Türkiye İlişkilerinin Gelişiminde Hindistan Hilafet Hareketinin Etkile-ri // Doğu Araştırmaları, 2022/2, Sayı 26, s.57-74. -<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2754203> [11.11.2025].
8. Helmreich Paul C. Sevr Entrikaları. Büyük Güçler, Maşalar, Gizli Anlaşmalar ve Türkiye'nin Tak-simi. Çev.: Şerif Erol. İstanbul, Sabah Yayınları, 1996, 278 s. - https://turuz.com/storage/h-edebiyat-2020-1/1071-Sevr_Entrikalari-Paul_C.Helmreich-Sherif_Erol-1996-288s.pdf [11.11.2025].
9. Hikmet Bayur. Kurtuluş Savaşı'nda Atatürk'ün Dış Siyaseti, (s.244-255) / "Türkler" Ansiklope-disi. 21 Ciltte. Cilt: 16: Cumhuriyet. Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.461-482.
10. H.Hilal Şahin. Osmanlı Devleti İle Hindistan Müslümanlarının Tarihî Bağı ve "Hindistan Hilafet Hareketi" // Kafkas Üniversitesi SBE Dergisi, Sonbahar 2019, Sayı 24, s.731-754. - <https://www.kafkas.edu.tr/dosyalar/sobedergi/file/24%20Son/28%20Osmanl%C4%B1%20Devleti%20%C4%B0le%20Hindistan%20M%C3%BCsl%C3%BCmanlar%C4%B1n%C4%B1n%20Tarih%C3%AE%20Ba%C4%9F%C4%B1%20ve%20%E2%80%9CHindistan%20Hilafet%20Hareketi%E2%80%9D.pdf> [11.11.2025].
11. Justin McCarthy. Ölüm ve Sürgün. Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kırım (1821-1922). Çev. Fatma Sarıkaya. Ankara, TTK Yayınları, 2014, 402 s. - <https://ia802208.us.archive.org/24/items/justin-mc-carthy-olum-ve-surgun-osmanli-muslumanlarinin-etnik-kiyimi-1821-1922/Justin%20McCarthy%20-%20%C3%96l%C3%BCm%20ve%20S%C3%BCrg%C3%BCn-%20Osmanl%C4%B1%20M%C3%BCsl%C3%BCmanlar%C4%B1n%C4%B1n%20Etnik%20K%C4%B1y%C4%B1m%C4%B1%20281821-1922%29.pdf> [11.11.2025].
12. K.Tuncer Çağlayan. İngiltere'nin Kafkas Cumhuriyetleri Siyaseti // Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Yıl: 1998, Cilt: 11, Sayı: 1, s.125-138. - <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/188310> [11.11.2025].
13. Mehmet Ali Bolat. Milli Mücadele Dönemi'nde Türkiye'nin Kafkasya Siyaseti (1919-1921). Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi, SBE. İstanbul, 2017, 398 s.
14. Mehmet Seyfettin Erol, Abdurrahim F. Aydın. "Kafkas Seddi" Projesi ve Türkiye // Karadeniz Araştırmaları, Yıl: 2005, Cilt: 7, Sayı: 7, s.19-35. - <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/106213> [11.11.2025].
15. Murat Jane. 1914-1922 Döneminde Rusların Trans-Kafkasya Politikası'nın Analizi // Bursa Ulu-dağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt: 37, Sayı: 1, 2018, s.95-119. - https://www.uludag.edu.tr/dosyalar/iibfdergi/genel-dokuman/2018_1/asl%2005.pdf [11.11.2025].
16. Selçuk Ural. Kafkasya Güç Mücadelesinde İngilterenin Ermenistan Politikası / I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti – Azerbaycan İlişkileri Ve Kafkas İslam Ordusu Uluslararası Sempozyu-mu, 13-16 Eylül 2018-Bakü. Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2021, s.543-580. DOI: 10.52063/978-975-17-4759-4.21
17. Tolga Başak. İngiltere'nin Kafkasya Politikası ve Ermeni Sorunu (1917-1918) // Ermeni Araştır-maları, 2013, Sayı 45, s.93-126.- <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/639545> [11.11.2025].
18. Tuncer Çağlayan. Birinci Dünya Savaşı Sonlarında Kafkasya'da İngiliz Faaliyetleri // Belleten, Sayı: Ağustos 2000, Cilt: 64, Sayı: 240, s.487-508. - <https://belleten.gov.tr/tam-metin/2560/tur> [11.11.2025].
19. Türk Dış Politikası. Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar. Cilt I: 1919-1980. Editör: Baskın Oran. 15.Baskı. İstanbul, İletişim Yayıncılık, 2009, 900 s.
20. Zekeriya Türkmen. İstanbul'un İşgali ve İşgal Dönemindeki Uygulamalar (13 Kasım 1918 – 16 mart 1920) // Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt: XVIII, Temmuz 2002, Sayı: 53, s.319-372. - <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1664281> [11.11.2025].
21. Берти Френсис. За кулисами Антанты. Дневник британского посла в Париже. Москва, Издательский дом ГИЗ, 1927, 122 с. –

- https://royallib.com/book/berti_frensis/za_kulisami_antanti_dnevnik_britanskogo_posla_v_parige.html [11.11.2025].
22. Гасымлы Муса. Политика государств Антанты после Первой Мировой Войны и Российско-Турецкое сближение // Вестник Московского университета. Серия 12, Политические науки № 3, 2020. с.73-82. - <https://caucasusstudies.az/ru/elektronnaya-biblioteka/295-gasymly-musa-politika-gosudarstv-antanty-posle-pervoy-mrovoy-voyny-rossysko-tureckoe-sblzhene.html> [11.11.2025].
23. Юсиф-заде С.З. Азербайджано-британские отношения в начале XX века. Баку, ТПП Тахсил, 2008, 128 с. - <https://ebooks.az/ru/book/tPZRfwhJ> [11.11.2025].
24. Documents of British Foreign Policy, 1919-1939. Edited by Rohan Butler M.A. and J.P.T.Bury Lambert M.A. First Series. Volume XIII. London, Her Majesty's Stationery Office, 1963, lxxxiii+747 p. - <https://dn790008.ca.archive.org/0/items/doc-brit-foreign-policy-1-s-v-13/DocBritForeignPolicy1SV13.pdf> [11.11.2025].
25. James Ryan. Mudros, Armistice of / Online 1914-1918. International Encyclopedia of the First World War. - <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/mudros-armistice-of/> [11.11.2025].
26. Lauri Kopisto. The British Intervention In Russia 1918-1920. Academic Dissertation. Historical Studies from the Helsinki University XXIV, 2011, 211 p. - <https://helda.helsinki.fi/server/api/core/bitstreams/08bb6f08-c90c-4511-a71c-cb9ca772178e/content> [11.11.2025].

СЕВИНДЖ РУИТАН

Доцент Бакинского государственного университета

ЮЖНО-КАВКАЗСКИЙ ВОПРОС В ОТНОШЕНИЯХ МЕЖДУ ТУРЦИЕЙ И АНГЛИЕЙ В 1918-1920 ГОДАХ

Первая мировая война привела еще и к политическим изменениям, которые оказались не менее разрушительными для жизни и свобод, чем сама война. Новые границы, установленные на карте мира после войны, стали причиной длительных конфликтов и продолжают вызывать споры и вооруженные столкновения по сей день. Одним из регионов, где в эти годы произошли большие изменения, стал Кавказ. Борьба за влияние на Кавказе, вновь обретшая актуальность в 90-х годах XX века, является неотъемлемой частью претензий великих держав за мировое лидерство. Так же, это один из вопросов, который всегда находится в центре внимания в исторической, научной и политической литературе государств, заинтересованных в этой борьбе. В данной статье, на основе существующей литературы, вновь рассматриваются события времен Войны за национальную независимость Турции, предпринимается попытка определить причинно-следственные связи между этими событиями и событиями, происходящими в регионе сегодня.

Ключевые слова: Турецко-британские отношения, Война за независимость Турции, Южный Кавказ, движение за Индийский халифат, Дарданельский кризис, «Кавказский барьер», турецко-российские отношения.

SEVINJ RUINTAN

Associate Professor of Baku State University

THE SOUTH CAUCASUS ISSUE IN TURKEY-ENGLAND RELATIONS IN 1918-1920

The First World War led to political changes that were no less destructive than the war for life and freedoms itself. The new borders drawn on the world map after the war caused long-term conflicts and continue to cause disputes and armed conflicts today. One of the regions where great changes took place in these years was the Caucasus region. The struggle for influence in the Caucasus, which regained relevance in the 90s of the 20th century, is an integral part of the claims of great powers to

world leadership and is one of the issues that is always in the center of attention not only in the countries of the region, but also in the historical, scientific and political literature of the countries interested in this struggle. In this article, based on existing literature, the events of the years of Turkey's War of National Independence are reviewed again, and an attempt is made to determine the cause-effect relationships between these events and the events taking place in the region today.

Keywords: Turkish War of Independence, Turkish-British relations, South Caucasus, Indian Caliphate movement, Dardanelles crisis, "Caucasian barrier", Turkish-Russian relations.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 11 noyabr 2025-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 30 noyabr 2025-ci il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Turan Axundova, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 94(479.24); UOT 94

MUNAVVAR SULEYMANOVA

The teacher of Nakhchivan State University
alexandra.tarverdiyeva@mail.ru

THE 1921 TREATY OF KARS: DETERMINATION OF NAKHCHIVAN'S STATUS AND TURKEY'S POSITION

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/111/78-83>

The Nakhchivan issue held strategic significance in Turkey's South Caucasus policy during the conference held in the city of Kars in September - October 1921. Through the Treaty of Kars, Nakhchivan was granted autonomous status under the Azerbaijan SSR, with its borders clearly defined and legally recognized at the international level. The Turkish delegation also succeeded in protecting the rights of the Turkic-Muslim population in the region and in curbing Armenia's expansionist ambitions. The separate ratification of the treaty by each republic was essential for ensuring the stability of Nakhchivan's status and for strengthening Turkey's strategic position in the South Caucasus.

Keywords: Kars Treaty, Nakhchivan, Turkey, South Caucasus policy, Azerbaijan SSR, Armenian SSR, status, borders, diplomacy.

Introduction. In early 1921, the agreements reached in Moscow between the Russian Soviet Federative Socialist Republic (RSFSR) and the Government of the Turkish Grand National Assembly (TGNA) helped shape the new political landscape of the South Caucasus. In this new phase, the TGNA government considered it essential to regulate diplomatic and legal relations with the republics of Azerbaijan, Armenia, and Georgia, which had been Sovietized by Bolshevik emissaries sent by Russia. This was because Turkey's position in the Caucasus, particularly in Azerbaijan, depended on how these relations were managed. The issue of Nakhchivan, in particular, held strategic importance for Turkey. Nakhchivan was of vital strategic significance in terms of protecting the Turkic-Muslim population, maintaining a territorial link between Turkey and Azerbaijan, and limiting Armenia's expansionist ambitions. What were Turkey's interests regarding Nakhchivan during the Kars Conference, and how were these interests reflected in the treaty signed as a result of the negotiations? To understand this, it is necessary to conduct a comparative analysis of the points discussed during the conference and those reflected in the signed document.

Main section. Following the agreement reached and the treaty signed in March 1921 in Moscow between representatives of the RSFSR and the Government of the Turkish Grand National Assembly (TGNA), it became essential to regulate relations with the South Caucasus republics, which had been occupied and Sovietized by the Bolsheviks. In addition, the fate of several strategically important regions in the area needed to be clarified. Diplomatic and legal confirmation was required regarding Batumi between Turkey and the Georgian SSR, Ardahan between Turkey and the Armenian SSR, and Nakhchivan between Turkey and the Azerbaijan SSR [2, p.433].

After the signing of the Moscow Treaty, there was a need to revise and clarify the borders of Nakhchivan. On April 19, 1921, discussions were held in Moscow between the Turkish delegation and Mirza Davud Huseynov, the People's Commissar for Foreign Affairs of the Azerbaijan SSR, along with Behbud Agha Shahtahinsky, the Commissar for Justice. The representatives of the Azerbaijan SSR agreed to continue negotiations on the issues requiring clarification, with the intention of continuing these talks in Kars.

Nevertheless, the Turkish delegation considered it necessary to travel from Moscow to Baku to further clarify the matter with the Azerbaijani authorities. In Baku, they met with Nariman Narimanov, Chairman of the Council of People's Commissars of the Azerbaijan SSR. During this meeting, the necessity of signing a treaty between the Azerbaijan SSR and Mustafa Kemal's Turkey was once

again emphasized, along with the importance of addressing the Nakhchivan issue and other matters directly affecting the fate of both nations [2, p. 433].

As a result of the negotiations, it was decided -with the consent of Soviet Russia- to hold a conference in the city of Kars involving Azerbaijan, Armenia, Georgia, and Turkey. Turkey had already appointed its delegation by August. However, the cautious policy pursued by the Soviet government toward Turkey for a period led to the postponement of the conference. This stance shifted following Turkey's victory in the Battle of Sakarya, after which preparations for the Kars Conference commenced.

From September 26 to October 13, 1921, negotiations were held in Kars between the delegation of the Government of the Turkish Grand National Assembly (TGNA) and the three South Caucasus republics. The RSFSR also participated in the conference as an observer. Aware that the main contours of the new South Caucasus policy would be defined at the Kars Conference, the TGNA government sent a delegation composed of individuals well-versed in the region and in Russia's Caucasus policy.

The Turkish delegation included Kazım Karabekir Pasha, a deputy of the Grand National Assembly from Edirne; Veli (Saltıkgil), a deputy from Burdur; Ahmed Muhtar (Çilli), who had previously served as a deputy from Trabzon in the Fourth Ottoman Parliament and later became the chief engineer for reconnaissance and construction of the Eastern Anatolian Railways; and Memduh Şevket Esendal, Turkey's plenipotentiary representative in Azerbaijan [10, p. 421].

The selection of this delegation was by no means coincidental. Kazım Karabekir Pasha had rendered significant service in the Caucasus both as a commander in the Ottoman army and in the newly established Turkish army. He was remembered by the people of the region -especially in Nakhchivan and Azerbaijan- as a liberating figure. Moreover, Karabekir had established solid relations with the Bolsheviks.

Veli Saltıkgil, a graduate of the Paris Law School, possessed substantial experience in international law and was well-versed in the language of diplomatic and legal documents. It is no coincidence that he later served as an advisor to the Turkish delegation at the Lausanne Peace Conference. Ahmed Muhtar Çilli had deep knowledge of Anatolia's transportation and railway systems and was also familiar with the strategic importance of the border regions between the South Caucasus and the new Turkish state in terms of transportation and rail infrastructure.

In addition to the main delegates, several advisors were also included in the delegation. These included Edib Bey (Mehmet Edip Dinç), a deputy from Batumi in the First TGNA; Müveffeq Bey, introduced as the general inspector of the Reji administration; Kadri Bey, chief of staff of the Eastern Front; and Majors Veysel Bey and Talat Bey from the General Staff. According to Kazım Karabekir Pasha's writings, Kadri Bey was later unable to participate in the conference due to his involvement in other military matters [6, p. 1112]. The delegation's secretaries were Zühtü Bey and Osman Bey from the Ministry of Foreign Affairs, and their assistants were individuals named Nazmi and Selahaddin Bey.

During the negotiations, the Turkish delegation tried to resolve a wide range of issues in order to regulate relations with the South Caucasian Republics. It was clear from the course of the conference that the Turkish delegation was trying to reduce the influence of Bolshevik Russia on the South Caucasian Republics as much as possible. However, of course, while doing so, it was also trying to maintain relations with the RSFSR in the geopolitical situation that had arisen.

At the opening of the conference, speeches were delivered by Kazım Karabekir Pasha on behalf of the Turkish delegation, Yakov Ganetsky on behalf of Bolshevik Russia, and Askanaz Mravyan on behalf of the Sovietized republics of the South Caucasus. The Kars negotiations took place in an extremely tense and principled atmosphere, with the parties presenting various arguments, proposals, and alternative approaches. The Turkish delegation considered it appropriate to sign separate agreements with each of the South Caucasus republics. In contrast, the RSFSR representative, Yakov Ganetsky, insisted on the signing of a single, unified treaty involving all parties, justifying his position with various arguments. However, the underlying goal of his insistence was to enable Soviet Russia to gain full control over the foreign policy of the South Caucasus republics, draw them into its political orbit, and eventually transform the region into a unified Soviet space [5, p. 217].

During the Kars negotiations, the issue of Nakhchivan emerged as one of the strategically significant topics in Turkey's South Caucasus policy. Alongside Batumi, disagreements over Nakhchivan also persisted. After the Turkish delegation requested information about Nakhchivan's current status and the situation in the region, Behbud Agha Shahtahtinsky, the representative of the Azerbaijan SSR, provided clarification. He stated that an autonomous people's soviet republic had been declared in the Nakhchivan district under the protection of Azerbaijan. Its status was similar to that of autonomous regions within Russia. The newly declared republic had its own Council of People's Commissars. Shahtahtinsky also emphasized that, given Nakhchivan's distance from Baku, the status granted to the region was, in practice, more extensive than typical autonomy. Nakhchivan's financial support was provided by Azerbaijan, and although decisions adopted in the Azerbaijan SSR were implemented in Nakhchivan, this process was gradual in nature [6, p. 1121].

The Turkish delegates demanded a more precise definition of the principles of autonomy for Nakhchivan and insisted that these principles be coordinated with the South Caucasus republics [8, p.141].

For Turkey, Nakhchivan held strategic significance not only as a recognized part of Azerbaijani territory, but also in terms of protecting the rights of the Turkic-Muslim population and limiting Armenia's expansionist ambitions in the region. This approach aimed to support Azerbaijan's future political stability while also preserving Turkey's influence in the South Caucasus.

On October 13, 1921, the Treaty of Kars was signed between Azerbaijan, Georgia, Armenia, and Turkey, with the RSFSR participating as an observer. The treaty consisted of 20 articles and 3 annexes. According to Article V, the governments of Turkey, Soviet Azerbaijan, and Soviet Armenia agreed that the Nakhchivan region would be granted autonomous status under the protectorate of Azerbaijan. This status was defined by the borders outlined in Annex III. Annex III precisely delineated Nakhchivan's borders: the boundary line began at the village of Urmiya and extended to the Arazdayan station (retained by the Armenian SSR), then continued toward Mount Dashburun, passing through the eastern part of Dashburun and the southern point of "Rodn." (Spring), crossing the Hell Valley River to the Bagirsak Mountains. From there, it followed the administrative borders of the former Iravan district and the Sharur-Daralayaz counties, passing through elevation point 6629 to Mount Gomurlu, then to Mount Sayat at elevation 3080, through the village of Gurdqulaq and Mount Qamasur, and finally through elevations 8022 and Kukudag (1028), ending at the eastern administrative border of the former Nakhchivan county [10, p. 423].

Following the signing of the treaty, one of the most debated issues in Turkey was its ratification. In particular, the delay in ratification by the Sovietized South Caucasus republics caused concern for Turkish diplomacy. This concern was not merely procedural - it was tied to regional power dynamics and territorial claims. Turkey's primary worry centered on Armenia's stance. Some Armenian figures, dissatisfied with the treaty's outcomes, continued to make unfounded territorial claims against Azerbaijan and other neighbors [8, p. 154]. At the same time, Bolshevik Russia declared that it had created a new political order in the South Caucasus, which posed additional risks for Turkey regarding the positions of its regional allies. Moreover, members of the Turkish Grand National Assembly (TGNA) and its Foreign Relations Committee questioned the reasons behind the delay in ratification, linking it to the formation of the Transcaucasian Federation and the Union Council.

For Turkey, the Nakhchivan issue held particular strategic importance. The separate ratification of the Treaty of Kars by the Azerbaijan, Georgia, and Armenia SSRs was considered essential to Turkey's interests. Ratification solely by the Union Council could have strengthened the propaganda efforts of Armenian figures - especially the Dashnaks - and influenced the resolution of the "Armenian question" in Western countries. Therefore, individual ratification by each republic was seen by Turkey as a key condition for preserving the legal and political status of Nakhchivan.

There were no issues with ratification by Azerbaijan and Georgia, but Turkey was especially concerned about Armenia's position. As a result, diplomatic coordination between Turkey and Azerbaijan was strengthened through the efforts of I. Abilov, the representative of the Azerbaijan SSR in Ankara, and steps were taken to expedite the ratification process [9, pp. 118–119]. This diplomatic

activity contributed to the international legal recognition of Nakhchivan's status and reinforced Turkey's strategic position in the South Caucasus.

Although the delay in the ratification of the Treaty of Kars caused serious concern for Turkey, the issue was resolved through regional political and diplomatic mechanisms - particularly with the active involvement of the diplomatic representatives of the Azerbaijan SSR. The separate ratification of the treaty by each republic not only ensured the recognition of Nakhchivan's status under international law but also safeguarded Turkey's strategic interests in its South Caucasus policy. The Treaty of Kars was ratified by the legislative bodies of the signatory countries between March and June 1922, and officially entered into force on September 11, 1922 [1, p. 43].

The Turkish historian İbrahim Ethem Atnur, in evaluating the significance of the treaty in the context of Turkey's Caucasus policy and its approach to Nakhchivan, writes: "One of the important aspects of the treaty is that Armenia recognized Nakhchivan as Azerbaijani territory. ... According to the Moscow and Kars treaties, Turkey's designation as a party to Nakhchivan's status demonstrated that there was nothing left for Armenians to pursue" [2, p. 435].

According to Musa Gasimli, the approach to the Nakhchivan issue in the Treaty of Kars reflected the core principles of Turkey's South Caucasus policy. He believes that Turkey established a legal and political foundation for fostering good neighborly relations and constructive cooperation in the region, while also securing the safety of its borders. The Nakhchivan issue was resolved in accordance with historical and ethno-cultural realities, effectively thwarting Armenia's attempts to seize this historic Azerbaijani territory. Musa Gasimli views this approach as a key element of Turkey's strategy to both safeguard Azerbaijan's territorial integrity and ensure balance and stability in the South Caucasus [8, p. 146].

The historian Arzu Abdullayev emphasizes that the Treaty of Kars is significant for fully resolving the issues of Nakhchivan's status and subordination through international agreements. He notes that, since the Treaty of Kars was signed for an indefinite period, none of the signatory states can unilaterally annul it. This further enhances its value as an international legal document [1, p. 43].

The analysis leads to the conclusion that the Treaty signed on October 13, 1921, enabled Turkey to further consolidate the agreement reached during the Moscow negotiations regarding the status of Nakhchivan. While the Moscow Treaty was a bilateral agreement, the participation of the Azerbaijan SSR, Georgian SSR, and Armenian SSR in the Treaty of Kars elevated the matter to an internationally recognized level. Although the Soviet republics of the South Caucasus were under the influence of the RSFSR, they were formally considered independent entities. This factor enhanced the significance of the Treaty of Kars in comparison to the Moscow Treaty. Turkish diplomacy also succeeded in ensuring that the borders of Nakhchivan were definitively established in the Kars Treaty, and Turkey became one of the guarantors of those borders. Until now, historiography has primarily focused on the confirmation of Nakhchivan's autonomous status and its borders in the Treaty of Kars. However, our analysis shows that the treaty also recognized Turkey as one of the guarantor states of the borders defined at that time. This is explicitly stated in the treaty: "The Government of Turkey and the Soviet Governments of Armenia and Azerbaijan agree that the Nakhchivan region, within the borders defined in Annex III of this treaty, shall constitute an autonomous territory under the protection of Azerbaijan" [7, p. 413; 4, p. 178].

Thus, Turkey later held the right to protest the transfer of territories that were gradually separated from Nakhchivan and given to the Armenian SSR, particularly during the years 1929–1930, and to demand the restoration of those borders. It was precisely with this in mind that the national leader Heydar Aliyev once referred to the Treaty of Kars as an irreplaceable document for ensuring "the territorial integrity of Nakhchivan" [3, p. 249].

Conclusion. The Treaty of Kars represented a strategic achievement of Turkish diplomacy regarding the Nakhchivan issue. Through the treaty, Nakhchivan was granted autonomous status under the protection of the Azerbaijan SSR, its borders were precisely defined, and its legal status was recognized at the international level. Furthermore, the treaty later gave Turkey the right to raise its voice against Armenia's aggressive interventions threatening the territorial integrity of Azerbaijan in the direction of Nakhchivan, and to object to border-related issues. In terms of its historical and legal

significance, the Treaty of Kars laid the foundations not only for securing Nakhchivan's status, but also for preserving Turkey's strategic position in South Caucasus policy for the future.

REFERENCES

1. Abdullayev, A. Bir əsrlik tarix: Qars müqaviləsi // Naxçıvan Dövlət Universiteti Elmi əsərlər, -2021. № 2 (111), -s.42-45.
2. Atnur, İ.E. Muxtariyyət ərəfəsində Naxçıvan / İ.E.Atnur. –Naxçıvan: Qeyrət, -1999. -442 s.
3. Əliyev, H. Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir, 22-ci kitab. Bakı: Azərnəşr 2007, -528 s.
4. Hacıyev, İ.M. Naxçıvan Azərbaycanın dövlətçilik tarixində / İ.M.Hacıyev. –Bakı: Elm, -2018. 372 s.
5. Hacıyev, İ.M., Kəlbizadə, E.H. Naxçıvan tarixinə dair qaynaqlar / - Bakı: Elm və təhsil, -2018. -238 s.
6. Karabekir, K. İstiklal Harbimiz [2 cilt] / -İstanbul: Yapı kredi Yayınları, -2006. C. 2, -1341 s.
7. Qafarov, V. Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi / -Bakı: Azərnəşr, -2011. -474 s.
8. Qasımlı M.C. Ermənistanın sovetləşdirilməsindən Azərbaycan ərazilərinin işğalınadək erməni iddiaları: tarix – olduğu kimi (1920-1994-cü illər). – Bakı: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu, –2016. –520 s.
9. Гасымлы, М.Дж. К 100-летию Карсской Конференции и Карсского договора: русско-турецкое сближение и формирование системы региональной безопасности на Южном Кавказе // Вестник Московского университета, -2021. Серия 12. Политические науки, №. 6, –с.108-121.
10. Документы внешней политики СССР. Т. IV. 19 марта 1921 г.-31 декабря 1921 г. / М-во иностр. дел СССР. –М.: Госполитиздат, 1960. –840 с.

MÜNƏVVƏR SÜLEYMANOVA

Naxçıvan Dövlət Universitetinin müəllimi

1921-Cİ İL QARS DANIŞIQLARI:

NAXÇIVANIN STATUSUNUN MÜƏYYƏNLƏŞMƏSİ VƏ TÜRKIYƏNİN MÖVQEYİ

1921-ci ilin sentyabr-oktyabr aylarında Qars şəhərində keçirilən konfrans zamanı Naxçıvan məsələsi Türkiyənin Cənubi Qafqaz siyasətində strateji önəm kəsb etmişdir. Qars müqaviləsi ilə Naxçıvanın Azərbaycan SSR-in himayəsi altında muxtar ərazi statusu əldə etməsi, sərhədlərinin dəqiq müəyyənləşdirilməsi və hüquqi baxımdan beynəlxalq səviyyədə təsdiqlənməsi təmin olunmuşdur. Türkiyə nümayəndə heyəti həmçinin regiondakı türk-müsəlman əhalinin hüquqlarının qorunmasına və Ermənistanın genişlənmə cəhdlərinin məhdudlaşdırılmasına nail olmuşdur. Müqavilənin hər bir respublika tərəfindən ayrıca ratifikasiyası Naxçıvanın statusunun sabitliyi və Türkiyənin Cənubi Qafqazdakı strateji mövqeyinin güclənməsi baxımından vacib olmuşdur.

Açar sözlər: Qars müqaviləsi, Naxçıvan, Türkiyə, Cənubi Qafqaz siyasəti, Azərbaycan SSR, Ermənistan SSR, status, sərhədlər, diplomatiya.

МУНЕВВАР СУЛЕЙМАНОВА

Преподаватель Нахичеванского Университета

КАРСКИЕ ПЕРЕГОВОРЫ 1921 ГОДА:

ОПРЕДЕЛЕНИЕ СТАТУСА НАХЧЫВАНА И ПОЗИЦИЯ ТУРЦИИ

Во время конференции, проходившей в городе Карс в сентябре - октябре 1921 года, вопрос о Нахчыване приобрёл стратегическое значение в политике Турции на Южном Кавказе. Карсский договор обеспечил получение Нахчываном статуса автономной территории под

покровительством Азербайджанской ССР, точное определение его границ и международное юридическое признание. Турецкая делегация также добилась защиты прав тюрко-мусульманского населения региона и ограничения экспансионистских стремлений Армении. Отдельная ратификация договора каждой республикой имела важное значение для стабильности статуса Нахчывана и укрепления стратегических позиций Турции на Южном Кавказе.

Ключевые слова: Карсский договор, Нахчыван, Турция, политика на Южном Кавказе, Азербайджанская ССР, Армянская ССР, статус, границы, дипломатия.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 28 oktyabr 2025-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 30 noyabr 2025-ci il.

Rəyçilər: t.e.d. Hacıfəxrəddin Səfərli, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 94(479.24)

CAHANGİR MƏMMƏDOV

Bakı Dövlət Universitetinin professoru,
Jurnalistika fakültəsi

TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA XALQIN TARİXİ KEÇMİŞİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/111/84-92>

Məqalədə Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında xüsusi mərhələ təşkil edən 1960-1990-cı illər dövründəki nəsrimizin nümunələri təhlilə cəlb edilir. Məqalənin əsas aparıcı mövzusu xalqımızın tarixi keçmişinə dair ustad yazıçılarımızın əsərləri təşkil edir. Bu mövzu ilə bağlı bədii əsərlərin təhlilləri dünya nəsr nümunələrinə müraciətlə aparılır. Xüsusilə keçən əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda meydana çıxan yeni ədəbi cərəyanın yaradıcılarının tarixi mövzuda əsərləri keçmiş Sovet İttifaqı respublikalarındakı yazıçıların əsərləri fonunda təhlil edilir. Azərbaycan ədəbiyyatının XIX əsrin birinci yarısında yazıb-yaratmış M.F.Axundzadə, Y.V.Çəmənzəminli, M.S.Ordubadı kimi yazıçılarına məxsus ədəbi məktəblərin altmışıncılar nəslindən formalaşan yeni inkişaf mərhələsinə dair nümunələr məqalənin əsasını təşkil edir.

Açar sözlər: tarixi keçmiş, bədii əsər, janr, nəsr, altmışıncılar, yazıçı, əsər, yaradıcılıq, mövzu, ədəbiyyat, inkişaf, roman, tarix.

Giriş. 1960-1990-cı illər Azərbaycan nəsr tarixə daha çox müraciət etmişdir. Elə buradaca qeyd edək ki, həmin dövrdə nəsrin tarixə üz tutan janrları sırasında romanın məhsuldarlığı heyrətamiz dərəcədə çoxdur. Bunu bir neçə faktorla izah etmək olar. Əvvəla, Azərbaycan romanının tarixi mövzuya marağı təxminən nəsrimizdə bu janrın yaranması ilə eyni vaxta düşür. Yəni bu sahədə ənənə çox güclüdür. Dünya ədəbiyyatında isə bu ənənənin tarixi daha qədimdir. İngilis yazıçısı Valter Skottun (1771-1832) Rusiyada A.Puşkinin (1799-1837) romanları tarixi romanın yeni yöndə inkişafına təkan vermişdir. Buna qədər isə "tarixi romanlar, əsasən, didaktik-əxlaqi mahiyyət daşımış və bu əsərlərdə tarixi roman üçün vacib şərt hesab edilən tarixilik prinsipi gözlənilməmişdir". Dünya ədəbi təcrübəsinin son iki əsrində tarixi mövzuya müraciət daha da güclənmiş və bədii sözdə tarixilik prinsipini gözləməmək, az qala, qəbahət sayılmışdır.

Tarixi əsər - hansı janrda olursa-olsun - müraciət etdiyi tarixi dövrün portretini yaratmaqla əsərin meydana çıxdığı dövrdə onun vacibliylik dərəcəsi ilə şərtlənməlidir. "Müasir dövrümüzdə bəzən keçmişimizdən yazılan hər cür əsəri tarixi roman janrına aid etmək meyli var". Əgər əsərdə hər hansı dövrün konkret hadisələri, faktları fonunda bu dövrün tarixi portreti, ictimai-siyasi xarakteristikası yoxdursa, belə əsəri tarixi hesab etmək düzgün olmaz. Tarixi əsərin ən vacib atributlarından biri həmin əsərdə həqiqi tarixi faktlar və şəxsiyyətlərin, tarixi hadisələrin iştirakı, bu fakt, şəxsiyyət və hadisələrin həmin dövrdəki yerinin dəqiq təsvirindən ibarətdir.

Keçmiş Sovet İttifaqında yazıb-yaradan sənətkarların əksəriyyəti tarixi faktlara müraciət prosesində çox zaman bu tarixin vulqar tarixçilər tərəfindən saxtalaşdırılmış faktları ilə qarşılaşmış və öz əsərlərində, təbii ki, saxtılığa da yol vermişlər.

Biz sovet ədəbiyyatı dövründə tarixi mövzuda əsərlərdə iki mühüm faktla qarşılaşırıq:

1. Yazıçı özü tarixi faktlara bələd deyil, bu faktların düzgün olub-olmaması barədə şübhələrində tarixçiyə, elmi mətnlərə etibar edir.
2. Sənətkar özü tarixi öyrənir, onu yaşayıb və öz ideyaları zəminində bu tarixi bədii sözə gətirir.

Birincilər öz etimadlarında çox yanlışlar. Çünki sovet tarixçilərinin çox böyük bir qismi tarixin elmi mətnindən çox, ideoloji mətnini yaradıblar. Marietta Şaginyan kimi bir "Leniniana" müəllifinin faktlarına söykənməklə yazıçı saxta da əsər yarada bilərdi. Leninin saxta bioqrafiyasını yaradıb onu kütlə şüurunda mifə çevirməyi qarşısına məqsəd qoyan M.Şaginyan "Leniniana"sında bu gün həqiqi simasını gördüyümüz "rəhbərin" anadan olduğu vaxtdan ölənin gününədək olan həyatının təhrif

edilmiş xronikasını romana çevirmişdir. V.İ.Leninin indiyədək altı dəfə çap olunmuş 88 çap vərəqi həcmində bioqrafiyası da tarixin saxtalaşdırılması ilə yadda qalır". Bu faktlar ətrafında yazılan əsərlər isə "vətənpərvərlik tərbiyəsində, sovet xalqlarının qardaşlıq ruhunda böyüməsinə "kömək edirdi". Lakin bu cür tərbiyənin özünün də saxta olduğu son illər bütün gücü ilə üzə çıxdı.

Ədəbi tənqid də uzun müddət belə əsərlərin təbliği ilə bədii söz sənətinin ideologiyaya xidmətini təqdir etmişdir. Lap son dövrlərdə də "dünya proletariyatının maraqlı və mürəkkəb obrazını yaratmağı" tənqid vacib vəzifələrdən saymışdır. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında "müsavət tarixçilərinin tariximizi saxtalaşdırması" ucbatından yazıçılarımızın saxta tarixlə qarşılaşmasına təəssüf hissi də güclüdür". Azərbaycan tarixinin əsl həqiqətini üzə çıxaran alimlərin faktlarına nəinki etinasızlıq olub, habelə onlara "burjua alimi" damğası vurmaqla özümüzə zərbə endirmişik.

Tarixi mövzuda nəsrimizin araşdırıcılarından birinin Azərbaycan yazıçılarının tarixi faktlarda çətinliyini "burjua alimlərinin bu tarixi saxtalaşdırmaları ilə" əsaslandırması həmin tendensiyanın məhsuludur.

İkinci qism yazıçılar əsl tarixi nəsrin müəllifləridir. Yusif Vəzir Cəmənzəminli, M.S.Ordubadi kimi böyük sənətkarlar ən qatı ideoloji təqiblər dövründə belə tarixə öz baxışlarını, obyektiv baxışlarını ifadə etməkdən çəkinməmişlər.

Əslində 30-cu illər Azərbaycan ədəbi tənqidinin M.Arif, M.Cəlal, M.Hüseyn, Ə.Hüseynzadə və s. kimi nümayəndələri M.S.Ordubadinin, Y.V.Cəmənzəminlinin tarixi romanlarını müzakirə dövründə söylədikləri fikirlər bu mövzuda nəsrimizin gələcək obyektiv inkişafına təkan ola bilərdi. Lakin 30-cu illərin ikinci yarısından başlayan geniş miqyaslı repressiya çox ideyaları ideologiyaya qurban verməyə məcbur etdi və Azərbaycan tarixi nəsrində saxtalaşmağa yol açdı. Belə bir fikir həqiqətdən tam uzaqdır ki, "otuzuncu illərin əvvəllərindən başlayaraq, Azərbaycan ədəbiyyatşünasları... sənətkardan qələmə aldığı dövrü dərindən və ətraflı öyrənməklə tarixi həqiqətə sədaqət tələb etmiş, eyni zamanda yazıçının sadəcə "tarixin katibinə" çevrilməsinə qarşı çıxaraq, sənətkar təxəyyülünün əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirmişdir. Bu fikirdə həqiqət olmayan orasıdır ki, deyilənlər hamısı sözdə idi. Tarixi həqiqəti ideoloji istiqamətə çevirməyən sənət nümunəsi dərhal ədəbi tənqidin hədəfinə çevrilirdi. Buna görə idi ki, hətta S.Vurğun kimi sənətkar "Vaqif"də İbrahim xanı tarixi həqiqətdən uzaqlaşdırıb ideoloji istiqamətə salmışdı.

Biz bu böyük əsərdə İbrahim xan obrazındakı xarakter təhrifini nəzərdə tuturuq. Mirzə Cəlil Cavanşiri özünün "Qarabağ tarixi" kitabında yazır: "İbrahim xan qərib sevən, qonaqpərvər, yetimlərə baxan, rəiyyətpərvər, qeyrətli, ürəkli, çorəkli, ehsan sahibi və ənam paylayan bir adam idi". T.Hüseynovun qeyd etdiyi kimi, Y.V.Cəmənzəminli öz romanında İbrahim xanı "bu şəxsi və fərdi keyfiyyətləri ilə canlandırmışdır".

"Tarixi mövzuda əsər yazmaq, şübhəsiz ki, çətin və məsuliyyətlidir. Qələm sahibindən yazıçı istedadı ilə yanaşı, tədqiqatçılıq istedadı da tələb edir. Bu iki cəhət birləşib öz bədii həllini tapanda uğurlu çıxır". Professor Q.Xəlilovun bu dəqiq fikrinə onu da əlavə edək ki, tarixi mövzuda əsər həm də konkret ideologiyaya, hakim ideologiyaya deyil, tarixə və sənətə xidmət edəndə məqsədə nail olur.

1950-ci illərin ikinci yarısından başlayan demokratik hərəkət SSRİ-də tarixi mövzulara yeni baxış təfəkkürünün formalaşmasında güclü rol oynadı. Bundan sonrakı dövrün məhsulu kimi bir çox tarixi roman və povestlər ortaya çıxdı. V.Şukşinin Stepan Razinə həsr etdiyi "Mən sizə azadlıq verməyə gəlmişəm" romanı öz həqiqəti ilə bundan əvvəl A.Çaplıkinin, S.Zlobinin eyni mövzuya, lakin ideoloji kanonlarla qələmə alınmış romanlarına qarşı çıxdı. Şukşin üçün Razin xalq qəhrəmanıdır. Bu insan xalq üçün yanan, onun azadlığı üçün ölümə hazır olan bir obraz kimi təsvir edilir. Müəllif tarixi şəxsiyyətlərin təsvirində çox zaman yol verilən təhrifləri dəf edərək Razin dövrü Rusiyanın siyasi portretini yaradır. Bu roman özündən sonra yeni obyektiv əsərlərə geniş yol açdı. Hətta, indiyədək tarixi mövzuda ayrıca meydan oxuyan roman öz yerini povestə verməyə başladı. Rus nəsrində tarixi mövzuda povestin 50-ci illərindən aldığı başlanğıc daha da gücləndi. Bəzi tədqiqatçılar nəsrin tarixi mövzuya bu cür müraciətini "kommunizm cəmiyyəti qurmaqda olan xalqın öz keçmişini öyrənməklə bu cəmiyyətin başa çatmasını sürətləndirmək məqsədi güddüyünü" iddia edirdilər. Lakin məsələ tamamilə başqa cürdür. 1950-ci illərin ikinci yarısından SSRİ-də başlayan demokratik hərəkət xalqların özünə qayıdış prosesini də gücləndirdi və imperiya şəraitində yaşayan xalqlarda yenidən özünə

tapınmaq ümidi artdı. Bir tərəfdən "yeni formalaşan SSRİ xalqlarının birliyini ifadə edən "sovet xalqı" anlayışının getdikcə bərqərar olması", digər tərəfdən milli özünüdərk qüvvətlənməsi prosesi – bunlar paralel xətt kimi gedirdi. "Sovet xalqı" anlayışı rəsmi ideologiyanın uydurması idisə, milli özünüdərk prosesi xalqın özündə, sənət nümunələrində özünü göstərirdi. O cümlədən Rusiyanın özündə də, həmişə olduğu kimi imperiya ambisiyasına qarşı çıxan, milli özünəməxsusluğa qayıtmağı təbliğ edən qüvvələr də az deyildi. N.Rılenkov 60-cı illər rus yazıçılarının fikrini özündə belə ifadə edirdi: "Mənim doğma torpağımda üç doğma mövzum var ki, bütün ömrüm boyu onlara sadıqəm: Bunlar - rus təbiəti, rus tarixi, rus incəsənəti mövzularıdır". N.Rılenkovun "Uşaqlıq nağıllarım" (1962), "Mənim on dörd yaşı var" (1965), M. Alekseyevin, S. Krutilinin, Y. Doroşun, Y. Dombravskinin və onlarca digər nəsrin tarixi mövzuda povestləri bundan əvvəlki rus sovet tarixi povestlərindən obyektə, hadisələrə, tarixi həqiqətə sədaqəti baxımından fərqlənirdi.

60-cı illər rus tarixi povestləri iki istiqamətdə inkişaf edirdi:

1. Rusiyanın qədimlik, özgünlük tarixinə, xalqın Rusiyanı azad görmək üçün apardığı mübarizənin tarixinə dair povestlər;
2. Sovet hakimiyyəti uğrunda, Böyük Vətən müharibəsi ilə bağlı hadisələrin təsvirini verən povestlər.

Birinci tərəfin müəlliflərinin məqsədi aydın idi: Rusiyanın ideologiyadan uzaq obyektiv tarixini bədii sözə gətirmək. İkincilərdə isə kommunist ideologiyasına xidmətin təsirini hər an duymaq mümkündür. Xalqın özünüdərkinə, öz kökünü duymasına, imperiya ambisiyasından əl çəkməsinə çağırışa kömək edirdilər. Q.Markovun "Sibir" (1969-1973), V.Smırnovun "On yeddinin baharı" (1968), S.Zalığının "Solyoniy pad" (1968) povestlərindən fərqli olaraq V. Şukşin, V. Pikul kimi sənətkarlar xalqı özü olmağa, xalqları istismardan çəkinib öz iqtisadiyyatını, tarixini, mədəniyyətini yaratmağa səsləyən povestlər yaradırdılar. Çox təəssüf ki, 1960-1970-ci illər rus tarixi povestlərini tədqiq edən V.İ.Protçenko öz müşahidələrində rus yazıçılarının oktyabra və V.İ.Leninə həsr etdikləri nəsrədən başqa mövzu görə bilməmişdir. Halbuki rus nəsrinin 1960-70-ci illər kontekstində çox maraqlı tarixi povestlər vardır.

Sənətkarın özü tərəfindən tarixi və tarixi həqiqətin dərk edilməsi prosesi getmədən tarixi mövzuya girişmək səmərə vermir. Məsələn Y.V.Çəmənzəminlinin təcrübəsi göstərir ki, tənqidçi V.Novikov demişkən, "İki od içində"nin müəllifi mövzu ilə əlaqədar dövrü və mənbələri dərinləndirən, onlara görə də fakt və material bolluğu içərisində sərbəst hərəkət etmək imkanına malik olmuşdur. Azərbaycan nəsrinin bugünkü mənzərəsində Ə.Cəfərzadənin Xətai və onun dövrü ilə bağlı, Şirvani və onun mühiti ilə bağlı nəsrində yarımçıqlıq hiss edirik. Bu əsərlərdə ("Aləmdə səsim var" və "Bakı-1501") yazıçı təsvir etdiyi tarixi dövrün koloritini, siyasi ictimai portretini daha çox dil faktları ilə yaratmağı üstün tutub. Görünür ona görə ki, həmin dövrün sırf tarixi faktlarına girişmək xüsusi çətinlik törədib. Yaxud, yazıçı tarixi faktlara bələddir, lakin bu faktların bədii təsvirində zəiflik göstərib tarixin "katibinə" çevrilir. M.İsmayılovun "Xaqani" əsərində bu faktla qarşılaşıq. "Əgər tarixi dərinləndirən dərk etmək və bu dərkətməni ifadə etmək üçün istedad yoxdursa, tarixi əsər səmərəsiz olacaq". Keçmiş gələcək qədər vacib obyektədir və bunların hər ikisi sənətkar üçün eyni dərəcədə maraqlıdır. Müasir nəsrin tarixi keçmişə məsuldar marağı ədəbiyyatımızın yeni məzmun və forma ilə zənginləşməsinə də xidmət edir. Bu mövzu özündə xalq və şəxsiyyət, xalq və tarix, milli inkişaf, xalqın kökü və təkamül yolları, sənətkar və tarixi yaddaş kimi prinsipial məsələləri birləşdirir. Bütün bunlar isə roman, poema, povest, hekayə kimi epik əsərləri tədqiqat obyektinə çevirir. Xalqın tarixində elə global hadisələr olur ki, həmin hadisələrdən yan keçmək mümkün deyil. Həm də bu hadisələr bəzən həmin dövrün ictimai-siyasi ab-havası ilə də qeyb olub gedir. Onları yaşatmaq, gələcək nəsllə çatdırmaq işində sənətin də üzərinə böyük vəzifələr düşür.

Bizdə bu gün Oktyabr inqilabının, Böyük Vətən müharibəsinin əsl simasını, mahiyyətini açan faktlar çoxdur və bu faktlar həmin hadisələrə obyektiv baxmaq imkanı yaradır. Lakin vaxtı ilə həmin hadisələrə sırf ideoloji baxışın yaratdığı şəraiti və bu şəraitin doğurduğu ağıl-qaralı sənət dünyasının bütün bədii faktlarını da inkar etmək olmaz. Bu, mədəniyyət tariximizin çox böyük bir hissəsindən imtina demək olardı. Məsələn, 1920-ci ilin aprelində Azərbaycanda baş verən çevriliş, rus-alman müharibəsində (1941-1945) Azərbaycanın iştirakı, kollektivləşmə və s. hadisələrə həsr olunmuş əsərlərdən sərf-nəzər etmək, ideoloji xidmətinə görə onları təhlildən kənara qoymaq ən azı tədqiqat konsepsiyasıdır.

siyasının yarımçıqlığına gətirib çıxara bilər. Həmin tarixi dövrlərin tarixi hadisələri bədii sözün də faktına çevrilib və bu gün həmin ədəbi prosesin istiqamətlərini, ağılıq və qaralıq səbəblərini, ideoloji və sənət köklərini açmaq vacib vəzifələrdən biri kimi ədəbiyyatşünaslığımızın qarşısında durur.

“...Cəmiyyətimizin keçmiş olduğu inkişaf mərhələlərini müasir məlumatımız əsasında, getdikcə genişlənən təsəvvürlərimiz işığında dərk etməyə səy göstərmək hazırda nəsrimizdə aparıcı meyllərdəndir. Və...bu əsərlərin uğurunu təmin edən əsas amil də tarixi düşüncəmizin dərinliyindən, dövrün həqiqətini, mənzərəsini daha obyektiv canlandırmaqdan ziddiyyətlərinə, mürəkkəbliyinə daha artıq həssaslıqla nüfuz etmək bacarığımızdan asılıdır”. 60-90-cı illər nəsrimiz özündən əvvəlki sələflərindən fərqli olaraq, tarixə obyektiv sənətkar baxışını gücləndirdi. S.Rəhimovun “Şamə”də təsvir etdiyi bədii tarixi surətlər və tarixi hadisələr, deyək ki, İ.Əfəndiyevin “Geriyə baxma, qoca!” romanında konkretləşdi, tarixi faktlara çevrildi. Əvvəlki əsərlərində “şərti elementlər, romantik qavrayışların” çoxluğundan gileyləri eşidilən İ.Əfəndiyev 70-ci illər yaradıcılığında tarixi həqiqətə daha çox yer verdi.

Tarixi keçmişimizlə bağlı nəsrədən söhbət edəndə İ.Əfəndiyev yaradıcılığına nəzər salmadan keçmək mümkün deyil. Bu nəsrin üzərində xüsusi dayanmağa böyük ehtiyac hiss olunur.

Xalqın maraqlı tarixi keçmişinə sənətkar qayıdışı ədəbi-estetik və psixoloji baxımdan olduqca maraqlıdır. Xalqın keçmiş qəhrəmanlıq günlərinin unudulmaz səhifələri bugünkü nəslə sənətkar idealının çatdırılması, yazıçı amalının çatdırılması üçün geniş imkanlar yaradan üsullardan biridir. Yazıçı öz xalqının tarixi keçmişindəki mübarizə, qəhrəmanlıq momentləri ilə öyünməyə özünü haqlı hesab etdiyi zaman, tarixilikdə müasirlik nöqtələri tapdığı, bunu oxucu ilə bölüşməyə ehtiyac duyduğu zaman bu keçmişə qayıdır. Sənətkar keçmişlə bu günün və sabahın insanı üçün əzəli və əbədi olan fikir və arzulardan, ideal və qayədən, həmişəcavan hiss və duyğulardan söhbət açır. Keçmişə qayıtmaq, xalqın tarixinin ayrı-ayrı səhifələrini sənətkar prizmasından keçirib müasirlərimizə yetirmək sənətkardan tarixi, xalqı, nəsilləri, dünyanı bütöv şəkildə görə bilmək qabiliyyəti tələb edir. 20-50-ci illərin D.Furmanov, M.Şoloxov, Y.Tinyanov, A.Tolstoy, Y.V. Çəmənzəminli, M.Ordubadı kimi böyük sənətkarlarının tarixi mövzulara tez-tez müraciət etmələri, hər şeydən əvvəl, onların vətəndaşlıq, yaşadığı Vətənin dünənini və bu gününü öyrənmək keyfiyyəti ilə izah olunmalıdır. Və bu günümüzün V.Pikul, P.Zagrebəlini, Y.Trifonov, T.Pulatov, İ.Əfəndiyev, İ.Hüseynov kimi müasirliklə son dərəcə bağlı sənətkarlarının tarixiliyə meylinin köklərini də burada axtarmaq lazımdır. “Evdəyişmə” (Обмен), “İlkin nəticələr” (Предварительные итоги), “Təşnəliyin söndürülməsi” (Утоление жажды) kimi əsərlərində bu günümüzə yaşayan usta sənətkar kimi tanıdığımız Y. Trifonov birdən-birə “Səbir kasası dolanda” (Хтерпение) kimi tarixi mövzuda bitkin roman yazdı. İnqilabi keçmişin mübarizələrlə dolu illərinin, inqilabçı xalqın ideallarının, inqilabçı qəhrəmanlığın doğurduğu hisslər Trifonovu belə bir mövzuya qayıtmağa məcbur etdi. Eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatında “Söyüdlü arx”, “Dağlar arxasında üç dost”, “Körpüsəlanlar” və bir çox başqa yaddaqalan əsərləri ilə müasirlərimizi düşündürən ən canlı, həyati problemlər qaldıran, elə ona görə də hər əsəri geniş müzakirə və mübahisəyə səbəb olan yazıçı İ.Əfəndiyevin 1970-ci illərdə birdən-birə tarixi mövzulara qayıtması xüsusi maraq doğurur.

Sənətkar özünün elə bir çağına gəlib çıxır ki, o öz ömrünə yenidən baxır, bu ömrün əlaqədarlıq yolunda süzülüb gedən işığı çox aydın görür, öz ömrünü xalqın ömrünün fonunda qələmə alır. Yetkinlik, müdriklik çağının uşaqlığa qayıtmağı, xatirə-xatirə vərəqlənməyi gözümüz önündə geniş, təbii, dolğun, ibrətli bir mənzərə yaradır. Bir ömrün mənzərəsini.

Dünya ədəbiyyatının təcrübəsi bir daha göstərir ki, tarixi mövzunun inkişafında tarixi roman janrı əsas rol oynayır. Çünki müəyyən bir epoxal dövrün dəqiq və təmkinli təsvirində genişlik, panoramlıq, əhatəlik imkanına malik olan roman janrı daha əlverişlidir. Lakin romanın bu imkanlılığı heç də povesti kölgədə qoymur. Xüsusilə əsər bir ömrün pritçalarına söykəndə.

V.Astafyevin “Son təzim” (“Последний поклон”) povesti, dünya ədəbiyyatının bəzi nümunələri belə bir forma-strukturunda mövcudluğunu təsdiq edir. Aytmatovun “Əsrdən uzun gün” (“И дольше века длится день”) adlı romanında Boranlı Yedigeyin həyatı ilə bağlı hadisələrin də hərəsi bitkin bir hekayə təsiri bağışlayır, onların ardıcılığı və bağlılığı “Noviy mir”də çapından dərhal sonra dünya ədəbiyyatının nadir incisinə çevrilən bu əsəri bütövləşdirir, tamamlayır. Nodar Dumbadzenin “Əbədilik qanunu” əsərindəki Baçana Ramişvilinin həyatı ilə bağlı ayrı-ayrı epizodların da hərəsinin

bütöv bir hekayə təsiri bağışladığını, romanın məhz bu hekayələrdən hörüldüyünü də xatırlasaq həmin formanın son dövrdə qazandığı populyarlığın səbəbi bizə az-çox aydın olar.

V.Astafyevin insanı təbiətlə yenidən birləşməyə çağıran "Şah balıq" ("Царь-рыба") əsəri pritçalar kompleksi şəklində qurulmuşdur. Yazıcının yaxşı mənada sərbəstliyi, ənənəvi janr formasından qaçmaq bacarığı bu əsər ətrafında yaranan mübahisələrdə bir sıra elmi həqiqətləri üzə çıxardı, stereotip fikirləri qırdı.

Yaxud, Eston yazıçısı P.Kuusberqin "Yağış damcıları" kimi roman-retrospeksiya, kiçik bir əsərdə bir neçə tarixi dövrü əks etdirən M.Traatin əsərləri, O.Qonçarın "Drujba narodov" jurnalında çap olunmuş "Sənin şəfqətin" romanı. Bu romanlar da, hər şeydən əvvəl, özünün yeni kompozisiya axtarırları ilə diqqəti cəlb edir. Lakin İ.Əfəndiyevin romanındakı başlıca fərq bu ayrı-ayrı hekayələrin personaj eyniliyində, zamanın yüksələn xətlə inkişafında, tarixi faktların dəqiq düzümündə və bir də əsas obrazların axıradək izlənməsindədir. İ.Əfəndiyev üslubuna xas olan lirik-psixoloji təhkiyə burada da özünü göstərir. Ümumiyyətlə, maraqlı poetikaya malik olan bu roman da yazıcının bir çox əsərlərində olduğu kimi, birinci şəxsin dilindən söylənilir. Ədəbiyyatda bu üslubun etiraz doğurduğu vaxtlar çox olub. Lakin əslində elə İ.Əfəndiyev yaradıcılığında yüksək zirvəyə qalxmış və 60-70-ci illər qabaqcıl nəsrimizin ən yaxşı nümunələrində özünü doğrultmuş bu üslub insan psixologiyasının ən dərin qatlarını açmaq baxımından maraqlıdır. İ.Əfəndiyevdən sonra gələn nəslin - Ə.Əylislinin, Anarın, M.İbrahimbəyovun, Elçinin və başqalarının nəsrində obrazların psixoloji tərəflərinin dəqiq, səmimi açılışı həm də bu orijinal üslubla bağlıdır. "Geriye baxma, qoca!"da "ədib hadisələrin tarixini çox uzaqdan başlayır, babalar haqda nağılları da özü barədə" kədərli hekayə ilə birləşdirir".

Romanda nəsil davamı, nəsillərin bir-birini əvəz etməsi prosesindəki dəyişikliklər, zaman və onunla bağlı hadisələr ustalıqla qələmə alınır. Bu nəsil davamındakı mübarizələr, münaqişələrin özündə el davamı, gəlimli-gedimli dünyanın irəliyə gedən, yaxşılığa gedən davamı balaca Muradın hisslərində, düşüncələrində verilir. Onun özünün inkişafı, ətrafındakılardan seçilərək daim gözəlliyə can atması, pislikdən, şərddən məyus olması, hətta bir çox hallarda zalım dayısına, etinasız atasına qarşı çıxması, insanların taleyini uğursuzlaşdıran zamanın özünə üsyanı kimi momentlər təzə nəslin yeniləşən dünyaya münasibətini üzə çıxarır.

Azərbaycan xalq ədəbiyyatında qaçaqlıq - varlıların zülmünə qarşı üsyan rəmzi kimi həmişə rəğbətlə qələmə alınıb. Qaçaq Nəbi ilə, Qaçaq Kərəmlə dastanlaşan, haradasa çox vaxt məzlumların xilaskarına çevrilən qaçaqlığın ikili xarakteri romanda dəqiq açılmışdır: çar hökuməti dövründə məzlumları müdafiəyə qalxan Sovet hakimiyyətini ilk illər başa düşmədilər, dağlardan, meşələrdən çəkilməyə cəsarət etmədilər. İndi də Azərbaycanda prototipləri yaşlıların yaddaşında yaxşı qalan bu adamların obrazları romanda ustalıqla, tarixi dəqiqliklə yaradılmışdır. Tarixi dövrü, tarixi dönüş nöqtələrini yaxşı bilən, Arazboyu ellərin, Arazboyu kəndlərin milli xüsusiyyətlərinə dərinlən bələd olan yazıçı bu baxımdan da ustalığını göstərə bilmişdir.

"Geriye baxma, qoca!" romanının mübahisəyə səbəb ola biləcək tərəfləri də var. Əsərdə təsvir olunan kəndlər, obalar, Arazboyu ilə bağlı yerlərin bir çoxu dəqiq ünvanı ilə, onun personajlarının əksəriyyəti öz prototipləri, ya da birbaşa dəqiq adları ilə verilmişdir. Bu kəndlərə, bu yerlərə, bu obrazlara babaların talelərinə bələd oxucuda etiraz doğuran nöqtələr, gerçəkliklə bədii həqiqət arasında boşluq yarada biləcək momentlər varmı əsərdə? Yəqin ki, böyük bir tarixi epoxanın bədii təsvirini verən və roman deyilən iri bir əsərdə belə nöqtələr, belə momentlər olacaqdır. Lakin bu nöqtələrin dəyişilmə, real gerçəklikdən aralanma halları, müəllif konsepsiyası ilə, bədii sənət anlayışının qanunauyğunluğu ilə bağlıdır.

Romanın bitib-bitməməsi ətrafında da mübahisə oldu. Tarixin böyük, keşməkeşli, şahidi olduğu çətin bir dövrünü öz uşaq təfəkkürünün süzgəcindən keçirib nağıl edən Muradın şirin hekayəti sanki birdən-birə yarımçıq kəsilir. Ancaq, bizcə, bu zahiri yarımçıqlıqdır. Necə ki, Murad özündən əvvəlki bir çox nəslin qısa tarixini söyləyə bilmək bacarığına malikdir, eləcə də biz onun sonrakı nəsillər barədəki xatirələrinin dəqiqliyinə şübhə etmirik. Müəllif oxucuya çatdırmaq istədiyi tarixi dövrü məhz bu nöqtədə bitmiş hesab edir, bəlkə də, roman tipologiyasının birinci kitabının sonu kimi oxucuya sonrakı kitabların, balaca Muradın ömür yolunun davamını vəd edir. Məhz bu mənada yazıcının

bu əsərdən dərhal sonra qələmə aldığı "Üçatılan" povesti diqqəti cəlb edir. Çünki həmin məqam məhz povest janrını qabağa çəkir.

"Üçatılan" povesti "Geriyə baxma, qoca!" romanının məntiqi davamıdır. "20-30-cu illərin Azərbaycan kəndində baş verən hadisələrə müasirliyin daha mürəkkəb sosial-tarixi və mənəvi məişət problematikası baxımından nəzər salması "Üçatılan" povestini "Geriyə baxma, qoca!" romanının təbii davamına çevirir". Romanda bir nəslin inqilabi mübarizə illərindəki yeri, mövqeyi, azadlıq uğrunda çarpışmalarda Arazboyu obaların kədəri, sevinci təsvir edilmişdir. "Üçatılan" povesti isə bu ölüm-dirim mübarizəsində qələbə çalmış xalqın ən adi nümayəndələrinin təzə həyata, hələ öyrəşməyə cətinlik çəkdiyi dünyaya münasibətini üzə çıxarır. Xalqın bu labüd tarixi keçid mərhələsini yazıçı lirik-psixoloji nəsrin maksimum imkanları səviyyəsində söz sənətinə çevirmişdir. Yazıçı iki gəncin məhəbbəti fonunda dövrün tablosunu yaratmışdır. Bu tablonun maraqlı cəhəti orasındadır ki, onun boyalarında, çalarlarında saxta nöqtə yoxdur. İ.Əfəndiyev nəsrinin dəqiq elmə məxsus struktur bənzərliyi burada da özünü göstərir. Hiss edirsən ki, əsərin aparıcı obrazlarının təsvirində dialoqlarda, müəllif remarklarında, konfliktin inkişafında heç bir saxtılıq, heç bir kənar diktə, kənar not yoxdur. Kollektivləşmə uğrunda gedən mübarizədə müəllif özü bölgü aparmır, özü tərəfkeşlik, qahmarlıq eləmir. Obrazların, situasiyaların, hadisələrin arxasındakı təbii və inandırıcı təsvir içində oxucu özü adamların istiqamətini, ideallarını dəqiqləşdirir, qruplaşdırır və nəticəyə gəlir.

F.Eyvazlının qaçaq Kərəmə həsr etdiyi povesti də tarixi nəsrin yaxşı nümunəsidir. Çünki "Kərəm meydanı" povestinin "əsas məziyyəti - tarixi reallıq hissidir". Bu əsəri geniş tədqiq etmiş tənqidçi A.Hüseynovun göstərdiyi kimi, povestdə müəllifin sənədlərə, tarixi faktlara istinadını elə mətndə açıq görmək olur. Müəllif el-obanın dastan dilində, nağıl xatirələrində yığılıb qalmış hadisələrlə kifayətlənməyib, Tiflis, Gəncə kimi şəhərlərin arxiv mənbələrini bədii fakta çevirmişdir. Professor Qulu Xəlilov düzgün qeyd edir ki, Fərman Eyvazlı "Qaçaq Kərəmin fəaliyyətini, keçdiyi yolu, gördüyü işləri dərinlən öyrənmək üçün həmin dövrün ovqatını, tarixi şəraitini, ictimai-siyasi hadisələrini bir yazıçı kimi dərinlən öyrənmiş, zəngin material toplaya bilmişdir. Sən demə, Qaçaq Kərəm, onun qəhrəmanlığı, şücaəti haqqında tarixi mənbələrdə xeyli maraqlı fakt varmış".

Adi bir münəqişədən sonra - İsrafil ağa ilə düşmənçilikdən sonra qaçaq düşmüş Kərəmin el-oba, xalq qayğısına qalmaq arzusu əsərdə getdikcə həm də sənədlərin köməyi ilə güclənir. Bu povestlə maraqlı cəhəti orasındadır ki, yazıçı bəzi əsərlərdəki ağa-nökər bölgüsünü rədd edərək ağanı da, nökeri də insan kimi, ciddi milli koloriti ilə oxucuya təqdim edir. "Kərəm meydanı" povesti qaçaq mövzusunə münasibət baxımından uğurludur. Məhz ənənəvi mövzuya münasibət yeniliyi... müəllifin düz yol seçdiyini... göstərir. Qaçaq Kərəm haqqında divanxana qərarları, Çar Rusiyasının, yerli idarələrin tədbirləri ilə bağlı sənədlər povestlə maraqlı çıxmasına, müəllifin tarixiliyə sədaqətinə çox kömək etmişdir. Ağanın da, nökerin də, kəndlinin də, qaçağın da insan kimi təqdim edilməsi Azərbaycan nəsrində bir ədəbi məktəb kimi, əlbəttə, İ.Şıxlının "Dəli Kür" romanından başlayır. Ağadır-əclafdır, nökerdir-mübarizdir və əsl insandır - kimi qeyri-real, sinfi mövqedən uzaqlaşan "Dəli Kür" tarixə və milli obraza obyektiv münasibət mənasında əsl məktəb səviyyəsinə yüksəldi. Və bu romandan sonrakı bədii nəsr həmin mövqedən çıxış etməyə başladı. Bu baxımdan yuxarıda sənədli povest kimi danışdığımız "Labüdlük" əsəri xüsusi maraq doğurur. C.Hüseynovun bu povesti həm də tarixi nəsrin maraq doğuran nümunəsidir. Doğrudan da, "M.F.Axundov dövrü tarixi nəsr üçün çox böyük material verir". Çünki "Azərbaycanın şah və çar tərəfindən ikiye bölünməsi" məhz bu dövrün hadisəsidir. Digər tərəfdən, öz xalqının tarixində oynayacağı rolu əvvəlcədən dərk edən M.F.Axundovun həyatı da geniş material verir. "M.F.Axundovun şəxsiyyəti və onun ətrafındakı tarixi hadisələr povesti real faktlarla zənginləşdirir". Öz qəhrəmanının inqilabi baxışlarının formalaşmasını xüsusi xətlə izləyən müəllif həm də bu xətt boyu tarixi prosesi, bu prosesdəki hadisələri qiymətləndirir. Həm də burada Rusiyadakı tarixi hadisələrin Azərbaycan tarixinə təsiri konteksti xüsusi diqqət mərkəzində durur. Əsərdə ikinci xətt kimi təsvir olunan Şah Abbas və I Nikolay paralelləri milli tariximizin təkamülü cəhətdən maraqlı təsir bağışlayır. Povestdə "olmuşlar və olacaqlar vahid xətt üzrə yerləşdirilir ki, bu da Axundovun müəllif üçün tarixə çevirmə faktı ilə bağlıdır". Və bu tarixin bədii sözdəki gücü oxucuya ömrü necə başa vurmağı, kişi kimi yaşamağı öyrədir.

Yuxarıda inqilabi-tarixi keçmişə həsr olunan nəsrin, adətən ideoloji kanonlardan çətin çıxma bildiyini demişdik. 1960-90-cı illər povestimizdə ideoloji üstünlüyün öz yerini getdikcə sənətə, həqiqətə verməyə başladığı tənqiddə xüsusi qeyd edilir. Bu qəbildən olan povestlər içərisində Fərman Kərimzadənin "Qarlı aşırım" əsəri də xüsusi maraq doğurur. "Ona görə ki... bu əsər inqilabi tarixi keçmişə həsr olunan... bədii nümunə kimi seçilir". Y.Qarayev bu əsəri məhz özündən əvvəlki eyni mövzuda tarixi əsərlərə münasibətdə "yeganə bədii nümunə" hesab edir. Axı "eyni problemə həsr olunan bədii əsərlər otuz-əllinci illərdə necə qurulurdu. Əsas vurğu surətlərin davranış və rəftar tərzinin yalnız sosial və sinfi səbəblərlə şərtləşməsi üzərində cəmlənirdi". Fərdi psixologiya sinfi şüurla bərabərləşdirilirdi.

F.Kərimzadənin povestində isə tarixin və bu tarixdə fərdin həqiqət işığında təsvir olunduğunu tənqid ayrıca qeyd etdi. Kərbəlayı İsmayıl mülkəddardır, el ağsaqqalıdır. M.İbrahimovdan tutmuş Əbülhəsənədək nəsrimizdə bu dövrə qədər mülkəddarın əsl insan obrazına rast gəlmirik. "Qarlı aşırım" povestindəki Kərbəlayı kollektivləşməyə müharibə elan edir", lakin belə bir adama el məhəbbəti, hətta yeni hökumət nümayəndələrinin belə hörməti var. Bu, obyektiv tarixi-psixoloji zamanın, milli keyfiyyətin ifadəsidir.

Burada əsilzadə mənşəyindən olub bolşeviklərin tərəfinə keçmiş Abasqulu bəy də, beləcə təmkinli, milli özünəməxsusluğu ilə xüsusi rəğbət doğurur. Bundan əvvəlki əsərlərdə kollektivləşməyə elliklə sevinən xalqın burada həmin məsələyə münasibəti ikilidir, tarixi-siyasi dövr və fikirlər baxımından düzgün verilmişdir. Bu siyasi dövrün yalnız sinfi, yalnız ideoloji, yalnız hakim dairələrin istəyinə uyğun təsviri M.Şoloxov kimi böyük nasirin "Oyanmış torpaq"ını, D.Furmanovun "Dəmir axını"nı, S.Rəhimovun "Şamo"sunu, M.Hüseynin "Səhər"ini, M.İbrahimovun "Gələcək gün"ünü, B.Bayramovun "Fəhlə qardaş"ını, C.Cabbarlının "Almas", "Sevil", "Yaşar", "Dönüş" əsərlərini bu gün qaçılmaz bir şübhə altına almışdır. Bədii yaradıcılığın bu acı dərsi F.Kərimzadə kimi sənətkarların üslubunu müəyyənləşdirdi. Və ona görə də "Qarlı aşırım" povesti öz obyektiv mövqeyi ilə ömür qazandı.

Y.Qarayev bu povest haqqında ayrıca danışanda qeyd edir ki, insan tarixdə yaşayır, onu mühit qoynuna alıb aparır, lakin, o, passiv deyil. Passivliyi yalnız ona aşılalırlar, yaxud da (yəqin ki, daxili rahatlıq və arxayınlığı üçün, "baş ağrıمامası" üçün) passivliyi insan özü özünə aşılalı, süni şəkildə özünü köməkçisi təsəvvür edir. Qəmlonun və əlaltılarının xəncərindən qorxmayan kəndli cavanların igidliyi bu baxımdan simvolikdir. Kərbəlayı səltənəti uçub-dağılır. Tarix onun taleyini həll edib. Lakin bununla belə, bu qaçılmaz prosesin povestdəki təhlilinin və təsvirinin ləng, təmkinli üslubu müəllif tərəfindən çox dəqiq tapılmışdır. Daha doğrusu, o, şüurun, psixologiyanın, qarşılıqlı zorakılığa qarşı kinin və müqavimətin ləng, təfəssilatlı ifadəsini qələmə alır. Belə ki, Kərbəlayı İsmayılın, onun kimi əlavə qanlara səbəb olan digər inadkarların, mənasız mübarizə və müqavimət fədailərinin taleyinin necə olacağını tarixdən biz yaxşı bilirik. Bizim üçün bu gün daha maraqlı olan isə budur ki, görək onların əlaltıları, namus və sədaqətlə mülkəddarların xidmətində dayananlar dəyişən tarixi modelin mövcud "maqnit sahəsindən", həmin sosial münasibətlərin əvvəlki sehrindən və cazibəsindən tədricən necə kənara çıxırlar.

"Məhz bu mənada povest, elə bil, tarixi mövzunun yeni imkanlarını üzə çıxarır və göstərir ki, bu gün zamanca bizdən çox uzaq olan tarixi nəsrimiz də, əhatə edildiyimiz ən yeni həyat materialı ilə işləyən, müasir mövzulu nəsr də eyni, müştərək problemlərlə məşğuldurlar.

Tarixi nəsr də müasir mənəvi axtarışlardan, yeni əxlaq və şəxsiyyət konsepsiyasından kənarda təsəvvür etmək mümkün deyildir (əlbəttə, belə bir şərtlə ki, bu zaman müasirliklə tarixin dialoqu kimi yaranan tarixi təhkiyəyə xas məxsusilik qorunub saxlanmış olsun)".

Müasir rus povestində Böyük Vətən müharibəsi mövzusu tarixi keçmişin təsviri işində mühüm yer tutur. Y.Bondarev, V.Astafyev, F.Abramov Y.Nagibin və s. yazıçıların əsas yaradıcılığı müharibə dövrü Rusiyanın cəbhə və arxa həyatı ilə bağlıdır. Müasir dövrümüzdə rus-alman müharibəsi kimi adlandırdığımız bu savaş dünyanın bir çox nəsrində ikinci dünya savaşı səviyyəsində qələmə alınır. Müasir İtalyan romanının, macar, alman, rumın, bolqar povestlərinin də aparıcı tarixi mövzularından biri müharibədir. Lap elə "40-cı illərin sonundan İtaliyada dəbə düşən antifaşist povestlər 60-cı illərdə də bu ölkənin yazıçılarının yaradıcılığında geniş yer tutur". Bu dövrün roman və povestləri xatirələr əsasında qurulurdu. Rus povestlərində də bu üslub güclüdür. Müharibənin ən acı faktları ilə qarşılaşan rus, Ukrayna, Pribaltika, belarus yazıçıları öz povestləri ilə bu dövrün portretini yaratmışlar.

"Bu əsərlərin əksəriyyətində insan və müharibə problemi, müharibədə insanın yeri və davranışı əsas təsvir obyektidir. Bu əsərlərdə təkcə tarixin dərsləri deyil, həm də gələcəyin dərsləri var".

Bəzən müharibənin birbaşa getmədiyi bölgələri müharibədə görməmək meylləri də var. Lakin, məsələn, Azərbaycanda müharibə bilavasitə getməsə də, xalqımız onun bütün ağırlıqlarını öz çiyində daşıyıb. İ.Hüseynovun, İ.Şıxlının, B.Bayramovun povestləri bu tarixi dövrə aid bədii salnamə təsiri bağışlayır. Bu yazıçıların əsərlərində müharibə dövrü Azərbaycan kəndinin tarixi var.

Müharibə dövrü Bakı həyatı da 60-90-cı illər nəsrinin maraqlı tematikasına daxildir. Əslində, "müharibə dövrü arxa cəbhənin həyatı 60-cı illərdə ədəbiyyata gələn gənc nəslin uşaqlıq xatirələrində güclü ifadə edilirdi. M.İbrahimovun "Əlvida, miledi!", "Müharibənin 1001-ci gecəsi" povestlərində müharibə dövrü Bakısı öz ifadəsini tapmışdır. Bu əsərlərin hamısında bir şəhərin timsalında bütöv xalqın müharibə dövrü problemləri əks olunub.

İ.Hüseynovun "Saz" povestində müharibəyə iki oğul yola salmış İsfəndiyar kişinin faciəsi, ümumxalq faciəsi kimi qələmə alınır. "Saz" və "Tütək səsi" povestlərində İ.Hüseynov insan və müharibə probleminin güclü bədii həllini verə bilmişdir.

60-70-ci illər Azərbaycan povesti özünün tematika zənginliyinə görə çox böyük tarixi əhəmiyyət kəsb edir. Özündən bir az əvvəlki nəsrin bir çox sırf vulqar-sosioloji, ideoloji kanonlarını qırmağa nail olan bu dövrün yeni nəsr (dınaqsız) öz tematikası və mövzuya yeni münasibəti ilə yadda qalır. "Altmış-yetmişinci illərdə gənclər nəsrə dəstə ilə gəldilər və məcbur elədilər ki, həm oxucu, həm də ədəbi-elmi-estetik fikir öz diqqət və marağını onlarla cəmləşdirsin. "Yeni Azərbaycan nəsr", "yeni dalğa" ifadələrini də bizim cari leksikona elə onlar daxil elədilər". Bu yeni nasirlər nəsrə, xüsusilə povest janrı ilə aparıcı oldular. Onlar nəsrə hər şeydən əvvəl yeni mövzularla gəldilər.

Nəticə. Yuxarıda tədqiq etməyə çalışdığımız həmin tematikanı ümumiləşdirsək, belə bir nəticəyə gələrik:

1. 1960-90-cı illər Azərbaycan povestində sosial-mənəvi problemlər aparıcı mövzu olmuşdur. Bütün vasitələri və gücü ilə sovet senzura aparatına müqavimət bu nəsrin Anar, Elçin, S.Əhmədov, İ.Məlikzadə, M.Süleymanlı, S.Azəri, F.Kərimzadə, M.İbrahimbəyov, Y.Səmədoğlu və s. kimi yeni nümayəndələrin yaradıcılıq manerasına çevrilmişdir.

2. Azərbaycan nəsrinin 1960-90-cı illər povestləri neqativ hallara qarşı mübarizə, insanın bu mübarizədəki yeri, faciələri doğuran səbəblər barədə geniş bədii tədqiqat aparmışdır.

3. Müasir Azərbaycan povestlərində məişət və insanın həyat tərzini fonunda adi insanın diqqət mərkəzinə gəlməsi, ədəbiyyatın tədqiqat obyektinə çevrilməsi prosesi xüsusi nəzərə çarpır.

4. 1960-90-cı illər dünya nəsrinin inkişaf meylinə olan kəndə yeni münasibət Azərbaycan nəsrinin də aparıcı mövzusu olmuşdur. Ölüb getməkdə olan xalq adət-ənənələri, kəndin qoruyub saxladığı psixoloji qatların aşkarlanması, kəndlə bağlı ekologiya problemləri bu nəsrin qaldırdığı məsələlər sırasındadır.

5. Azərbaycan povesti son onilliklərdə xalqın tarixi keçmişini xüsusi mövzu kimi diqqət mərkəzində saxlamışdır.

Bütün bu mövzular həm də əvvəlki sırf ideoloji çərçivələri aşaraq insanı insan kimi, tarixi tarix kimi göstərməyi əsas götürmüş və bir çox hallarda buna nail olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov Y. Azərbaycan sovet tarixi romanı. / Y.Axundov. - Bakı: Yazıçı, - 1979. - 138 s.
2. Əfəndiyev İ. "Geriyyə baxma, qoca!" // Əsərləri: [4-cü cild] / İ.Əfəndiyev. - Bakı: Yazıçı, - 1985. - 279s.
3. Hüseynov T. Ədəbiyyatla yaşayıram. / T. Hüseynov. - Bakı: Azərnəşr, - 1993, 258 s.
4. Hüseynov A. Sənət meyarı. / A.Hüseynov. - Bakı: Yazıçı, - 1986. - 151s.
5. Hüseynov A. Nəsrimiz və keçmişimiz. // Bakı: Azərbaycan jurnalı, N-9, 1981, s. 177
6. Xəlilov Q. "Tənqidçilik çətin peşədir". / Q. Xəlilov. - Bakı: Yazıçı, - 1986. 122 s.
7. Qaraev Y. Müasirliyin sabitliyi. İ.Əfəndiyevin Seçilmiş əsərləri [6 cildə] / ön söz. / Bakı: 1984. 285s.
8. M. Hüseyn Əsərləri. / 10 cildə: [9-cu cild]. / Bakı: - Azərnəşr, - 1979, s. 201, 202 s.
9. MİRƏHMƏDOV Ə. Azərbaycan Molla Nəsrəddini. / Ə.MİRƏHMƏDOV. - Bakı: Yazıçı, - 1980.
10. Владимир Илич Ленин. / Биография. Москва: - 1981
11. А. Былое и думы. / А. Герцен. - Москва: Наука, - 1982, 583 с.

12. Либединская Л. С того берега. / Л.Либединская. -Москва: Политиздат, -1980, с185
13. Новиков В.В. Историзм литературы и искусства нового мира. "Проблема историзма в русской советской литературе 60-80-е годы" Москва: Наука. -1986, 262 с.
14. Петров С. Русский советский исторический роман. /С. Петров. - Москва: Современник. - 1980, 416 с.
15. Протченко В.И. Повесть 60-х, начало 70-х годов. "Современная русская советская повесть"/ В.И.Протченко. -Москва: Наука, -1975, 264 с.
16. Рыленков Н. Повести и рассказы. / Н.Рыленков. - Москва: Художественная литература, - 1969, 439с.
17. Шукшин В. Я пришел дать вам волю. /В. Шукшин. - Москва: Азбука, -1972. 480 с.
18. Шагинян М. Лениниана./ М. Шагинян. - Москва: 1977, 816 с.

ДЖАХАНГИР МАММАДОВ

Профессор Бакинского государственного университета

ИСТОРИЧЕСКОЕ ПРОШЛОЕ НАРОДА В СОВРЕМЕННОЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

В статье анализируются образцы нашей прозы 1960–1990-х годов, составляющие особый этап в развитии азербайджанской литературы. Основная тема статьи - отражение исторического прошлого народа в творчестве писателей данного периода. В этой связи проводится анализ художественных произведений, обращаясь к примерам мировой прозы. Особое внимание уделяется произведениям писателей, творивших в Азербайджане во второй половине XX века, представителям новых литературных течений, а также анализу их произведений на историческую тему в контексте литературы союзных республик Советского Союза.

Раздел статьи посвящён также новым этапам развития, сформировавшимся под влиянием писателей XIX века - представителей таких литературных школ, как М.Ф.Ахундзаде, Ю.В.Чаманзаминли, М.С.Ордубади, - и продолжавших их традиции писателей поколения «шестидесятников».

Ключевые слова: историческое прошлое, художественное произведение, жанр, проза, шестидесятники, писатель, творчество, тема, литература, развитие, роман, история

CAHANGIR MAMMADOV

Professor of Baku State University

THE HISTORICAL PAST OF THE PEOPLE IN MODERN AZERBAIJANI LITERATURE

The article calls to the analysis of the example's of 1960-1990s, which played special role in the development of Azerbaijani literature. The main topic of the article consists of the works of master authors of our nation's history. Literary works on this topic are recommended in the world prose examples. Especially, in the second half of last century, the works of creators of the new literary trend that appeared in Azerbaijan were analyzed in the fund of works of writers of past Soviet Union republic. The basis of the article consists of examples of the new development stage of the sixties prose literary schools of creators, writers of the first half of 19th century, like M.F Axundzade, Y.V Cemenzeminli, M.S Ordubadi.

Keywords: historical past, literary work, genre, prose, sixties, writer, work, creativity, topic, literature, development, roman, history.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 14 oktyabr 2025-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 30 noyabr 2025-ci il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Məmmədağa Baxışov, t.e.d. İbrahim Zeynalov.

TÜRKİYƏNİN II DÜNYA MUHARİBƏSİ İLLƏRİNDƏ İQTİSADI VƏZİYYƏTİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/111/93-101>

Məqalədə İkinci Dünya müharibəsi illərində Türkiyənin iqtisadi vəziyyəti təhlil edilir, həmin dövrdə müharibə iştirakçısı olan dövlətlərin Türkiyəni müharibəyə qoşulmağa təşviq etməsi, Türkiyənin isə bu çağırışlara müsbət cavab vermədiyi hallarda onlara qarşı iqtisadi sanksiyalarla üzləşməsi araşdırılır. Eyni zamanda, hökumətin həyata keçirdiyi iqtisadi siyasətlər və müharibə dövründə qəbul edilmiş müxtəlif iqtisadi qanunlar da tədqiqata daxil edilir.

Açar sözlər: müharibə illəri Türkiyə, varlıq vergisi (1942), Türkiyədə iqtisadi səfərbərlik, Türkiyənin müharibə dövrü iqtisadi siyasəti, milli qorunma qanunu.

Giriş. Türkiyə, İkinci Dünya Müharibəsinə birbaşa qatılmasa da, bir tərəfdən xarici siyasətdə coğrafi mövqeyinin strateji əhəmiyyəti səbəbilə həm Müttəfiqlərdən, həm də Mərkəz (Mihver) dövlətlərindən gələn “müharibəyə qoşulma” təzyiqləri ilə üzləşmiş, digər tərəfdən isə məcburi şəkildə yaşadığı müharibə iqtisadiyyatı şərtlərindən ciddi şəkildə təsirlənmişdir. Bu təsirlər ölkənin daxili siyasətində mühüm nəticələr doğuran proseslərin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Bu vəziyyətin səbəbləri, həmin dövrün Türkiyə üçün xarici və daxili şərtləri nəzərə alındıqda daha aydın görünür. Giriş bölməsində də qeyd edildiyi kimi, dövr ərzində hakimiyyətdə olan hökumətlərin qarşılaşdıqları ortaq çətinliklər müharibə iqtisadiyyatı şəraitini yaradan əsas amillər kimi qiymətləndirilə bilər. Bundan başqa, müharibənin fəal iştirakçıları olan qarşı tərəflərin Türkiyəni daim müharibəyə çəkmək cəhdləri nəticəsində hökumətlərin üzərinə düşən təzyiqlər də xarici amillər kimi dəyərləndirilir. Bu araşdırmanın çərçivəsi xarici siyasətin geniş təhlilini əhatə etmədiyindən, bu mövzuda yalnız Türkiyənin müharibədən kənarda qalması üçün, xüsusilə Prezident İsmet İnönü başda olmaqla, dövrün siyasi rəhbərliyinin göstərdiyi çətin mübarizələrin əhəmiyyətini vurğulamaq kifayətdir.

Bu bölmədə müharibə iqtisadiyyatı şərtlərini formalaşdıran bu amillər, dövr ərzində ön plana çıxan iqtisadi göstəricilərlə birlikdə təhlil ediləcək və beləliklə, dövrün ümumi iqtisadi görünüşü haqqında fikir formalaşdırılmasına çalışılacaqdır.

Xarici siyasət. Dövlətçilik siyasətinin tətbiqi çərçivəsində xarici ticarət siyasəti ticarətdən mümkün qədər çəkinmə məqsədini daşısa da, dövrün yaratdığı milli və beynəlxalq iqtisadi şərtlər səbəbilə bu məqsəd tam həyata keçirilə bilməmiş, müharibə müddətində həm idxalda, həm də ixracda artıqlıq yaranmışdır [9, s.17].

Müharibə dövründə ilk olaraq nəzərə alınmalı məsələlərdən biri məhz xarici ticarətdəki daralmalar olmuşdur. Bu daralmaların əsas səbəbi Türkiyənin ticarətdə daha çox Asiya ölkələrinə yönəlməsi və müharibənin yaratdığı qeyri-müəyyənlik səbəbilə həmin ölkələrin dəniz və quru nəqliyyatı imkanlarından müharibə boyunca yetərinə istifadə edə bilməməsi idi. Bundan əlavə, yürüdülməsinə siyasət həmin dövrdə ticarət siyasətlərini müəyyənləşdirən ən mühüm amillərdən biri hesab edilir. Xüsusilə müharibə konjonkturasında buğda və digər kənd təsərrüfatı məhsulları ilə bəzi mədənlərə olan yüksək xarici tələbat ixracın davamlı artmasına şərait yaratmışdır. Lakin eyni dövrdə istehlak mallarının xaricdən alınmasının məhdudlaşdırılması idxal həcmi ardıcıl şəkildə azalmasına və buna bağlı olaraq daxili bazarda bir sıra çatışmazlıqların yaranmasına səbəb olmuşdur.

Yuxarıda qeyd olunan səbəblər nəticəsində müharibə dövründə idxal çox aşağı səviyyələrə qədər enmiş, hətta müharibə başlamadan əvvəlki illərə nəzərən yarım milyard azalmışdır. 1938-ci ildə təxminən 120 milyon dollar səviyyəsində olan idxal 1940–1941-ci illərdə 50–55 milyon dollar həddinə düşmüşdür [2, s.178]. Dövlətin tətbiq etdiyi vergi, rüsum və digər gəlir siyasətləri də bu daralmanın miqyasına paralel şəkildə dəyişmişdir. İdxaldakı azalmaların iqtisadiyyatın digər sahələrində doğurduğu nəticələr isə növbəti bölmədə qiymətləndiriləcəkdir.

Bu çərçivədə, Türkiyənin xaricdən əldə edə biləcəyi mallar üçün Almaniyə və Müttəfiq dövlətlər arasında gedən kəskin rəqabətə baxmayaraq, beynəlxalq nəqliyyatın məhdudiyyətləri ölkənin bu imkanlardan yararlanmasını böyük ölçüdə məhdudlaşdırmışdır. Bununla belə, Türkiyənin Almaniyə ilə aparmış olduğu müharibə dövrü ticarətinin müəyyən xüsusiyyət daşıdığı qeyd edilməlidir. Dövrün qiymətləndirilməsinə dair bəzi tədqiqatlarda Türkiyənin müharibə illərində həyata keçirdiyi iqtisadi siyasətin əsasən Almaniyə ilə münasibətləri əvvəlki dövrlərə nisbətən daha da gücləndirdiyi bildirilir. İkinci Dünya Müharibəsi illərində Türkiyənin siyasi dəyərləndirilməsində Almaniyə ilə ticarəti qorumaq üçün ciddi səy göstərilmiş, xüsusilə 1943–1944-cü illərdə Almaniya ilə ixrac yüksək səviyyədə olmuşdur. Müəllif belə nəticəyə gəlir ki, “Almanlar Türk mallarını çox yüksək qiymətlərlə almağa razı olduqları və Türk ticarət yollarını nəzarətdə saxladıkları üçün Türkiyənin Almaniyə ilə ticarəti davam etdirməsi rəşional idi; digər tərəfdən Türk hökumətinin 1940-cı ildə Almaniyə ilə imzaladığı müqaviləyə sadiqlik göstərməsi” də bu siyasəti gücləndirirdi.

Dövr boyu Türkiyənin orta illik ixracı təxminən 125 milyon dollar olmuş, 1939–1945 illəri arasında isə ümumilikdə təxminən 250 milyon dollarlıq xarici ticarət artığı qeyd alınmışdır [3, s.311]. Lakin bütün dövr ərzində, 1942-ci il istisna olmaqla, xarici ticarət şərtləri Türkiyənin ziyanına dəyişmiş və bu səbəbdən rəal mənada ölkə bu müddətdə rəsurs itkisi ilə üzləşmişdir [9, s.74].

İstehsal. Xarici ticarətdə, xüsusilə idxalda baş verən daralmalar istehsal üçün zəruri olan ara malları və investisiya məhsullarında çatışmazlıq yaratmış və bu vəziyyət milli istehsalın (1942-ci il istisna olmaqla) müharibə dövrü boyunca azalmasına və geriləməsinə səbəb olmuşdur. Xüsusilə maşınqayırma və xammal idxalındakı daralma yerli sənayenin inkişaf tempini zəiflətdiyi üçün istehsal səviyyələri geriə düşmüşdür.

Milli istehsalın aşağı səviyyələrdə qalmasının digər əsas səbəbləri arasında dövrün sosial-iqtisadi rəallıqları dayanır. Əhalinin böyük hissəsini təşkil edən işçi qüvvəsinin əhəmiyyətli bir qismi orduya çağırıldığı üçün əmək bazarında ciddi daralma baş vermiş, 4-cü fəsildə daha ətraflı izah ediləcək “əhalinin aktiv əmək rəsurslarından ayrılması” prosesinin təsiri ilə əmək təklifi azalmış, istehsalın genişlənməsi üçün lazım olan kredit və maliyyə imkanları məhdudlaşmışdır [6, s. 125]. Həm daxili, həm də xarici şərtlərin yaratdığı çətinliklər nəticəsində 1942-ci il istisna olmaqla müharibə boyunca həm kənd təsərrüfatı, həm də sənaye sektorlarında istehsal tempində davamlı enmə müşahidə edilmişdir.

Kənd təsərrüfatına baxıldıqda buğda istehsalının dövr boyunca orta hesabla 9% azalması diqqət çəkir. Sənaye üçün strateji əhəmiyyət daşıyan pambıq kimi məhsulların istehsalı da əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir. Buğda istehsalındakı azalma, idxal məhdudiyyətləri və istehlak mallarının azalması ilə birlikdə xüsusilə şəhər əhalisinin və ordunun ərzaq təminatında problemlər yaratmışdır.

Müharibə, dövlətin planlı inkişaf hədəflərini də geri salmış, müharibə öncəsi iqtisadi-sosial inkişaf layihələri və sənaye investisiya planları müdafiə xərclərinin sürətlə artması nəticəsində təxirə salınmışdır. Sənaye sektoru yalnız məcburi zərurət yaranan bəzi sahələrdə inkişaf etdirilə bilmişdir. Məsələn, ordunun geyim tələbatını qarşılayan toxuculuq sənayesi və dəmir–polad kimi strateji xammal istehsal edən sənaye sahələri genişləndirilməyə məcbur olmuşdur. Bununla belə, sənayeləşmə dövrü əvvəlki illərdə davam edən artım sürətini qoruya bilməmiş və 1939–1945-ci illər arasında illik sənaye artım tempi təxminən 2,5% səviyyəsində qalmışdır [4, s.104].

Kənd təsərrüfatı və sənaye sektorlarında daralma yaşansa da, müharibə illərində xidmət sektoru daha stabil inkişaf etmiş və ümumi gəlirdəki payını qorumuşdur. Dövr boyu artan qiymətlər nəzərə alındıqda bu nəticə təəccüblü görünür. Xidmət sektorunun genişlənməsi, əsasən istehsal və kənd təsərrüfatında yaşanan durğunluğun yaratdığı məcburi struktur dəyişiklikləri ilə əlaqələndirilir.

Yuxarıda qeyd olunan məhdudiyyətlər üzündən müharibə dövründə kapital yığımlı zəifləmişdir. Bu səbəbdən müharibə illəri boyunca həm istehsal, həm də investisiya imkanlarının genişlənməsi məhdudlaşmış və müharibədən sonrakı dövrdə də iqtisadi inkişaf üzərində mənfi təsirlərini göstərən tendensiya formalaşdırmışdır.

Bütövlükdə, istehsal və potensial inkişaf imkanlarına təsir edən digər amil isə dövr ərzində dövlət gəlirlərində müşahidə olunan ciddi dəyişikliklər olmuşdur. Dövlət, artan büdcə xərclərini qarşılamaq üçün yeni vergilər tətbiq etməyə məcbur olmuş, lakin zaman-zaman yaranan gəlir çatışmazlıqları pul-kredit siyasəti vasitəsilə müəyyən qədər kompensasiya edilmişdir.

İnflyasiya. İqtisadi göstəricilərin ümumi dinamikası göstərir ki, həmin dövr ölkəni ciddi inflyasiya dalğasına hazırlayan bütün zəminləri artıq formalaşdırmışdı. Toptan satış qiymət indeksinin 1938-ci ildən 1946-cı ilə qədər dörd dəfədən çox artması bunun ən açıq sübutlarından biridir. Bu kəskin qiymət yüksəlişinin necə yarandığı və hansı səbəblərlə daha da gücləndiyi isə növbəti bölmədə ətraflı şəkildə izah olunur. Müharibə illərində hökumət tərəfindən tətbiq edilən iqtisadi siyasətlər fəvqəladə şərtlərə uyğunlaşdırılsa da, görülən tədbirlərin inflyasiyanın qarşısını almaqda tam effektiv olduğu demək mümkün deyil. Əksinə, nəzərdə tutulan nəticələrin əldə olunmaması, bəzi məqamlarda isə vəziyyətin daha da ağırlaşması tətbiq edilən siyasətlərin gözlənilən təsiri vermədiyini göstərir. Bunu sübut edən əsas məqam qeyri-qanuni qiymət artımları, qıtlıq şəraitində yaranan alverçilik və istehlak malları üzərində qurulan geniş miqyaslı spekulyasiyadır ki, həmin dövrün iqtisadi təsvirində xüsusilə vurğulanan elementlərdən olmuşdur.

İqtisadi siyasətin arzuolunan nəticələri təmin etməməsi, hökuməti müxtəlif fəvqəladə qanunvericilik addımları atmağa sövq etmişdi. Lakin bu qanunların tətbiqi çox vaxt prosesi stabilləşdirə bilməmiş, əksinə, bazarda yeni ədalətsizliklərin yaranmasına, yükün isə daha çox müəyyən sosial qrupların üzərinə düşməsinə səbəb olmuşdur. Uzunmüddətli perspektivdə bu dövrün ortaya çıxardığı sərvət bölgüsü fərqləri, kapital yığılımı və gəlir uçurumları sonrakı illərin iqtisadi strukturunu anlamaq üçün mühüm ipucları verir.

Müharibə dövründə dövlətin paylama siyasəti və ticarət nəzarəti. Hökumət müharibə illərində qəbul etdiyi qərarlarla əsas ərzaq və geyim məhsullarının paylanmasını bazar mexanizmlərinə deyil, dövlət nəzarətində icra olunan genişmiqyaslı bir bölgü sisteminə yönəltməyə çalışırdı. Bu məqsədlə 1942-ci ilin martında xüsusi paylama qurumu yaradıldı; həmin quruma təbə edilən yerli paylama birlikləri isə may ayından etibarən fəaliyyətə başladı. Eyni zamanda, ərzaq və əsas tələbat mallarının satışı ciddi nəzarət altına alındı və onların idxal-ixrac əməliyyatları dövlət tərəfindən sıx şəkildə tənzimlənməyə başladı. Orduya yaxın bir milyon insanın təminatı, eləcə də şəhərlərdə yaşayan əhəlinin qida, isti geyim və digər zəruri ehtiyaclarının qarşılanmasıdakı çətinliklər bu nəzarət mexanizmlərinin zəruriliyini artırırdı.

Müharibənin yaratdığı qeyri-sabitlik və narahatlıqdan istifadə edərək yüksək gəlir əldə etməyə çalışan ticarət qruplarının fəaliyyəti hökumətin daim narahatlıq duyduğu məsələlərdən idi. Nəticədə bəzi məhsulların qıtlığı daha da dərinləşir, geniş sosial təbəqələr ağır yoxsulluğa sürüklənirdi. Bu vəziyyət böyük qazanc əldə edən spekulyativ ticarət qruplarına qarşı hökumətin sərt mövqe tutmasına səbəb oldu. Xüsusilə, istilahın və spekulyasiyanın genişlənməsi ətrafında toplaşan ticarət çevrələri siyasi rəhbərliyin tənqid obyektinə çevrilirdi.

Dövrün ticarət nazirinin bəyanatları da göstərirdi ki, idxal və ixrac üzrə yüksək mənfəətlər əldə edən qruplar dövlət nəzarəti altında fəaliyyət göstərmək məcburiyyətindədirlər. Müharibənin yaratdığı təzyiqlər səbəbindən müəyyən malların dövlət tərəfindən daha sıx tənzimlənməsi zəruri hesab olunurdu. Rəhbərlik idxalat və ixracat imkanlarını yalnız şəxsi maraqlar üçün istifadə edən qrupların fəaliyyətinə qarşı ciddi xəbərdarlıqlar edir, ehtiyac yaranıqda isə bu sahələrin dövlət tərəfindən tam nəzarətə götürülməyini bildirirdi.

1941-ci ilin sonuna doğru hökumət rəhbərliyi ticarətçilərin davranışlarını kəskin şəkildə tənqid edərək onların müharibə dövrünün çətinliklərini öz xeyirlərinə çevirməyə çalışdıqlarını qeyd edirdi. Rəhbərlik bildirirdi ki, əgər tacirlər vəziyyətin ağırlığını nəzərə alaraq normal fəaliyyət göstərməzsə, onların fəaliyyət sahəsinin cəmiyyətin içindən təcrid olunması qaçılmaz olacaq. Parlamentdə də bu məsələ tez-tez gündəmə gətirilir, bəzi deputatlar isə yaranmış böhran şəraitini şəxsi fürsətə çevirməyə çalışan ticarət qruplarına qarşı sərt münasibət ifadə edirdilər.

Həmin dövrdə dövlət aparatına qarşı yönəlmiş tənqidlərin bir hissəsi hakim elitaya yaxın müəyyən qrupların da müharibə şəraitindən istifadə edərək qazanc əldə etdiyini irəli sürürdü. Bu səbəbdən parlament daxilində “vurguncular”, “spekulyantlar” və “soyğunçular” kimi adlandırılan qrupların mövcudluğu müzakirə mövzusunə çevrilmişdi. Deputatların bir qisminin isə yaranmış çətin şəraiti öz siyasi və iqtisadi mövqelərini gücləndirmək üçün fürsət saydığı bildirilirdi.

1942-ci ilin yayında hökumət başçısının vəfatından sonra qurulan yeni kabinet, əvvəlki hökumətin iqtisadi siyasət anlayışından uzaq bir xətt qəbul etdi. Əvvəlki illərin fəvqəladə dövlət müdaxiləsinə əsaslanan siyasi yanaşmasından fərqli olaraq, yeni kabinet bazar yönümlü idarəetməyə üstünlük ver-

məyə meyl göstərirdi. Hökumət üzvlərinin xeyli hissəsinin dəyişməsinə baxmayaraq, qəbul edilən iqtisadi qərarlar əvvəlki illərin sərt dövlət nəzarətindən fərqlənən yeni ideoloji yanaşmanı əks etdirirdi. Bütün bunlar nəzərə alındıqda, əvvəlki hökumətin rəhbərliyinin iqtisadi vəziyyətlə bağlı irəli sürdüyü bəzi narahatlıqların doğru olduğu aydın görünür.

Refik Saydamın 1942-ci ilin iyulunda vəfatından sonra qurulan yeni Saraçoğlu hökuməti, iqtisadiyyatın idarə olunması məsələsində əvvəlki hökumətdən tamamilə fərqli xətt seçərək daha çox bazar yönümlü yanaşma tətbiq etdi. Refik Saydam kabinetində yer alan bəzi nazirlərin öz vəzifələrini Saraçoğlu hökumətində də qorumasına baxmayaraq, ümumi iqtisadi siyasət istiqamətlərində əvvəlki dövrlə müqayisədə nəzərəcarpacaq dəyişikliyin müşahidə olunması, siyasi komandanın daxili dinamikalarında ciddi dəyişikliklərin yaşandığını göstərir. Bu dəyişikliklər fonunda İnönünün əvvəlki tənqidi yanaşmasının haqlı olduğu aydın görünür.

Saraçoğlu hökuməti dövründə dövlətin kənd təsərrüfatı məhsulları üzərindəki nəzarəti daha da gücləndirildi. Ərzaq məhsullarının qiymətinin bazar mexanizminə uyğun müəyyənləşdirilməsi məqsədilə ticarət sektorunda sərbəst qiymət formalaşmasına icazə verildi. Bu dəyişikliklər nəticəsində bazarda ciddi qiymət artımı baş verdi və 1942-ci ildən 1943-cü ilə qədər qiymət indekslərində kəskin yüksəliş qeydə alındı. Məsələn, Ticarət Nazirliyinin müəyyən etdiyi toptan satış qiymət indeksinin 1938-ci ildə 100 vahid olan dəyəri 1942-ci ilin iyununda 164-ə, 1943-cü ilin iyulunda isə 715-ə çatmışdı.

Dövlətin iqtisadi tarazlığı bazar mexanizmi ilə qorumağa çalışdığı bu dövrdə qiymətlərin idarə olunmaz şəkildə yüksəlməsi hökuməti yenidən fəvqəladə qanunvericilik tədbirlərinə müraciət etməyə vadar etdi. Bunun nəticəsində varlı sosial qruplarla siyasi rəhbərlik arasındakı münasibətlər daha da gərginləşdi və CHP-nin sosial dayaqları arasında yeni çatlar yarandı. Elə bu proses fonunda 1942-ci ildə qəbul edilən Varlıq Vergisi və 1945-ci ildə tətbiq olunan Çiftçi Topraklandırma Qanunu meydana çıxdı [6, s.22].

İkinci Dünya müharibəsinə doğru irəliləyən dövrdə hökumət proqramlarında müharibəyə hazırlıqla bağlı ciddi strategiyaların olmaması Türkiyə iqtisadiyyatının ən zəif tərəflərindən biri kimi qiymətləndirilirdi. Müharibənin qaçılmaz olması ilə bağlı məlumatlar artıq aydınlaşsa da, əvvəlcədən yetərli tədbirlərin görülməməsi sonrakı mərhələdə dövlətin daha sərt və zəruri qərarlar qəbul etməsinə səbəb oldu. Müharibə başladıqdan sonra yaranan iqtisadi çətinliklər hökumətin qeyri-kafi hazırlığı ilə əlaqələndirilsə də, bəzi tədqiqatçılar bunun təkcə siyasi proseslərin təbii nəticəsi olduğunu irəli sürür.

Refik Saydam hökumətinin iqtisadi proqramı 1930–1939-cu illərin dövlətçilik modelinə əsaslanırdı və bu səbəbdən qısa müddətli, daha çox mövcud vəziyyəti idarə etməyə yönəlmiş tədbirlərdən ibarət idi. Saydam hökumətinin idarə heyətinin təcrübəli bürokrat və siyasətçilərdən formalaşması isə dövlətin müharibənin fəsadlarından qorunması istiqamətində mühüm rol oynamışdı. Müharibədən kənarda qalmağın əsas səbəblərindən biri də prezident İsmet İnönünün beynəlxalq vəziyyəti diqqətlə izləməsi və təhlükələrin ölkəyə sıçramaması üçün diplomatik tarazlığı qorumağa çalışması idi.

Hökumətin qarşılaşdığı ən mühüm problemlərdən biri iqtisadiyyat üzərində nəzarəti gücləndirmək zərurəti idi. 1940-cı ildən etibarən qiymət artımlarının və iqtisadi pozuntuların qarşısını almaq üçün dövlət geniş səlahiyyətlər əldə etmiş, müxtəlif nəzarət mexanizmləri yaratmışdı. Taxıl, şəkər və digər əsas ərzaq məhsullarında alış-satış qaydaları dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş, bir çox hallarda məhsulların bölgüsü də birbaşa dövlət tərəfindən həyata keçirilmişdi. Bu siyasət qıtlığın qarşısını almaq və əhalinin minimum ehtiyaclarını təmin etmək məqsədi daşıyırdı.

Digər tərəfdən, bazarda sərbəst fəaliyyət göstərməyə icazə verilən sahələrdə isə Milli Müdafiə Tədarükü ilə bağlı qanunların tələblərinə uyğun olaraq qiymət nəzarətləri tətbiq edilmişdi. Bu dövrdə kartof, buğda, şəkər kimi əsas qida məhsullarının bölüşdürülməsi ciddi şəkildə tənzimlənmiş, həm kənd təsərrüfatı istehsalçıların, həm də şəhər əhalisinin ehtiyaclarını balanslaşdırmaq üçün ciddi inzibati tədbirlər görülmüşdü.

Tədqiqatçıların bir qisminə görə, Saydam hökumətinin bu iqtisadi nəzarət sistemi müharibə şəraitinin məcburi nəticəsi olsa da, müəyyən hallarda səmərəsiz işlədiyi və zamanla istismar olunmağa açıq hala gəldiyi bildirilir. Bununla belə, ordunun və böyük şəhərlərin ərzaq tələbatının qarşılana bilməsi dövlətin həyata keçirdiyi sərt nəzarət siyasətlərinin qısa müddətdə müsbət təsir göstərdiyini ortaya qoyur.

Böyük torpaq sahibləri nümunəsində olduğu kimi, dövlətin nəzarət tətbiq etdiyi bütün sahələrdə qarabazar fəaliyyətləri, ehtikarlıq, gizli alqı-satqı və nüfuzdan istifadə edərək qazanc əldə etmə cəhdləri qarşısının alınması mümkün olmamışdır. Buna baxmayaraq, Saydam hökuməti dövründə tətbiq edilən tədbirlər təkcə Milli Müdafiə Komitəsi ilə məhdudlaşmırdı. Bu dövrdə xüsusilə Maarif naziri Hasan Əli Yücel və İlköğretim Müdürü İsmail Hakkı Tonguç tərəfindən təşəbbüs göstərilən Kənd İnstitutları layihəsinin həyata keçirilməsi də ölkə daxilində müzakirələrə səbəb olan vacib dövlət proqramlarından biri olmuşdur.

Şükrü Saracoğlu hökumətinin iqtisadi siyasəti. Refik Saydamın vəfatından sonra 9 iyul 1942-ci ildə vəzifəyə gələn Şükrü Saracoğlu hökumətinin iqtisadi proqramı yenidən dəyərləndirilmiş və baş nazir Saracoğlu tərəfindən parlamentdə geniş şəkildə təqdim edilmişdir. O, çıxışında bildirirdi ki, ölkənin daxili siyasətinin əsas elementini iqtisadi cəbhə təşkil edir və bu sahədəki ən mühüm məsələ işçi qüvvəsi və məşğulluqdur.

Saracoğluna görə, müharibənin yaratdığı bütün çətinliklər əsasən əmək qüvvəsi ətrafında toplanırdı və bunların hamısı keçici olmaqla yanaşı, müharibənin sona çatması ilə aradan qalxacaqdı. Dünyanın bir çox ölkəsi kimi Türkiyə də müharibənin təsiri altında olan sənaye sahələrində çalışan minlərlə gəncin çağırış altında meydana çıxan çatışmazlıqlarla üz-üzə idi.[6, s.109].

Saracoğlu çıxışında əvvəlki hökumətin aldığı tədbirlərin bəzilərinin zəruri olduğunu, lakin zaman keçdikcə bu qərarların kifayət etmədiyini bildirmiş və iqtisadi çətinliklərin daha da ağırlaşdığını qeyd etmişdir. Davamlı qiymət artımları, bazarda mal çatışmazlığı və istehsalın zəifləməsi hökumətin iqtisadiyyat üzərində nəzarətini gücləndirməsini tələb etmişdi. Bu səbəbdən yeni hökumət mövcud qanunları təkmilləşdirməyi və bəzi sahələrdə daha sərt tədbirlər tətbiq etməyi planlaşdırırdı. Xüsusilə ərzaq məhsulları üzrə müəyyənləşdirilən qiymətlərin bazarın tələbinə cavab verməməsi səbəbindən gizli satışı və ehtikarlığı artırdığı vurğulanırdı.

Hökumət buğda və digər ərzaq məhsullarında müşahidə edilən çatışmazlığı aradan qaldırmaq üçün müxtəlif tədbirlər həyata keçirmiş, lakin ölkədə istehsal olunan məhsulun tələbatı qarşılamaması səbəbindən vəziyyət tam stabilləşdirilə bilməmişdi. Xarici təchizatla bağlı problemlərin davam etməsinə baxmayaraq, hökumət xüsusilə Amerika Birləşmiş Ştatlarından buğda təmin olunması istiqamətində danışıqlar aparmış və müəyyən vaxt çərçivəsində tədarükün həyata keçiriləcəyi barədə razılıq əldə etmişdi. Almaniya ilə də sənaye və istehsal mallarının təminatı üçün kredit müqaviləsi imzalanmış, bu kreditin işlədilməsi üçün nümayəndə heyəti Berlində fəaliyyətə başlamışdı.

Bu hökumət proqramında müharibəyə hazırlıqla bağlı heç bir tədbirin qeyd edilməməsi, əslində, proqramın ən ciddi çatışmazlıqlarından biri kimi qiymətləndirilə bilər. Halbuki artıq müharibənin qaçılmaz olduğu, regional gərginliyin sürətlə artdığı və bununla bağlı risklərin gücləndiyi həmin dövrdə müxtəlif mütəxəssislər tərəfindən vurğulanırdı. Müharibənin yaratdığı iqtisadi fəsadlar başladıqdan sonra meydana çıxan çətinliklərin yalnız siyasi rəhbərliyin məsuliyyətsizliyi ilə izah olunması isə bəzi tədqiqatçılar tərəfindən mübahisəli hesab edilir. Digər bir yanaşmaya görə isə bu vəziyyət dövrün hakim partiyasının strukturundan və siyasətin daxili məntiqindən qaynaqlanırdı; yəni ortaya çıxan problemlərin özündə müharibənin deyil, siyasi mexanizmin məntiqi nəticəsi dayanırdı.

Birinci Saydam hökumətinin iqtisadi məqsədləri, əvvəlki 1930–1939 dövründə tətbiq olunan iqtisadi modelin davamı xarakteri daşıyırdı və bu baxımdan qısamüddətli perspektivlərə əsaslanırdı. Refik Saydam hökumətinin proqramında iqtisadi məsələlərdən daha çox xarici siyasət ön planda tutulurdu. Bunun səbəblərindən biri, müharibənin yaxınlaşması fonunda dövlət idarəediciliyində təcrübəli siyasi kadrlara ehtiyac duyulması idi. Hökumətin fəaliyyət enerjisinin mühüm hissəsi də məhz xarici siyasətdə gərginliklərin qarşısını almağa yönəlmişdi. Çünki ölkənin müharibəyə cəlb olunmadan bu çətin dövrdən çıxması, Cumhurbaşkanı İsmet İnönünün siyasi çevrələri tərəfindən Türkiyənin fəlakətdən qorunmasının əsas şərti kimi görülürdü.

Refik Saydam hökumətinin iqtisadiyyat üzərində nəzarəti gücləndirməyə yönəlmiş tədbirlərinin gecikdiyi fikri tez-tez irəli sürülür. Hökumət, 1940-cı ildən etibarən tətbiq olunan ciddi nəzarət mexanizmlərini həyata keçirmək üçün Məclisdən geniş hüquqi səlahiyyətlər almışdı və bu səlahiyyətlər çərçivəsində müxtəlif nəzarət strukturları yaradılmışdı. Kənd təsərrüfatı məhsullarının dövlət tərəfindən müəyyən edilən qiymətlərlə alınması siyasəti də bu dövrdə mühüm yer tuturdu. Bu yanaşma, iri torpaq sahiblərinin bazar imkanlarını məhdudlaşdırsa da, kiçik və orta fermerlərin məhsullarını sabit

qiymətlərlə sata bilməsinə şərait yaratmışdı. Lakin bu sistem həmçinin geniş narazılıqlar doğurmuş, xüsusilə karabazarın genişlənməsinə yol açmışdı.

Dövlət bu dövrdə bəzi əsas ərzaq məhsullarının bölgüsünü birbaşa özü həyata keçirməyə başlamışdı. Xüsusi ticarətə buraxılan sektorlar üçün isə Milli Müdafiə Qanununa əsaslanan sərt qiymət nəzarətləri tətbiq olunmuşdu. Bəzi tədqiqatçılar, o cümlədən Boratav, Saydam hökumətinin qurduğu bu mexanizmin ölkə miqyasında effektiv işləmədiyini, əksinə, idarəetmədə çoxsaylı problemlərə yol açdığını və nəticədə sistemin tamamilə çökməsi ilə nəticələndiyini bildirir. Bununla belə, dövlət ordu və böyük şəhərlərin ərzaq ehtiyaclarını nisbətən uğurlu şəkildə qarşılamağı bacarmışdı.

Ordunun hər gün artan xərcləri və bu yükün nə vaxt azalacağına dair qeyri-müəyyənlik, eyni zamanda Mərkəzi Bankın emissiya həcmnin yüksəlməsi ilə birlikdə hökuməti yeni maliyyə tədbirləri axtarmağa məcbur etmişdi. Belə bir şəraitdə dövlətin ən təsirli həll yolu kimi təqdim etdiyi tədbir Varlıq Vergisi oldu. Bu verginin tətbiqi sayəsində xəzinənin 225 milyon lirə gəlir əldə etdiyi bildirilir. Bu əlavə gəlir dövlətin maliyyə yükünü yüngülləşdirmiş, nəzarətsiz pul dövriyyəsinin yaratdığı təzyiqi müəyyən qədər azaldaraq emissiya artımının qarşısını almışdı.

Kənd təsərrüfatında isə hökumətin əsas gözləntilərindən biri, kəndlilərin torpaqla bağlı problemlərinin həll edilməsiydi. Səriştəli idarəçiliyin tətbiqi sayəsində bu məsələlərin zamanla düzəlcəyinə dair inam hökumət tərəfindən tez-tez vurğulanırdı. Savaşın yaratdığı çətinliklər ölkənin hər guşəsində hiss edildiyi üçün, dövlət bu problemləri azaltmaq məqsədilə müxtəlif tədbirlər həyata keçirməyə çalışırdı.

Hökumət proqramının diqqət çəkən məqamlarından biri iqtisadi çətinliklərin əsasən işsizlikdən qaynaqlandığını göstərməsi idi. Saydam hökumətinin həyata keçirdiyi tədbirlər yalnız mövcud vəziyyəti sabitləşdirməklə kifayətlənmiş, lakin problemlərin tam aradan qaldırılmasına nail ola bilməmişdi. Bu səbəbdən yeni hökumət, xüsusilə ərzaq və geyim kimi əsas tələbat mallarında qiymət artımlarının qarşısını almağı hədəfləyən genişmiqyaslı tədbirlər planı hazırlamışdı. Baş nazir Saraçoğlu da çıxışlarında qiymət artımının anbarlarda toplanmış malların bazara gec çıxarılması ilə əlaqəli olduğunu və bu malların sərbəst buraxılması nəticəsində qiymətlərin enəcəyini qeyd edirdi.

Bu dövrün ən mühüm iqtisadi addımlarından biri isə Varlıq Vergisinin tətbiqi idi. Saraçoğlunun “çalışdıq, çabaladıq və təsirli bir tədbir tapdıq” sözləri ilə ifadə etdiyi bu vergi, həm dövlət xəzinəsinə böyük vəsait qazandırmış, həm də müharibə dövrünün yaratdığı maliyyə gərginliyini müəyyən qədər azaltmışdı. Lakin toplanan verginin nə dərəcədə ədalətli olduğu və hansı sosial qruplara daha çox təsir etdiyi məsələsi geniş müzakirələrə səbəb olmuşdu.

Saraçoğlu hökumətinin iqtisadi siyasətində nəzərə çarpan yeniliklərdən biri də 1942-ci ildən etibarən sərt nəzarət mexanizmlərindən qismən uzaqlaşılması idi. Bu çərçivədə tətbiq olunan “%25 kararnaməsi” ilə bəzi kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinə qoyulan məhdudiyyətlər yumşaldılmışdı. Bu qərar həm istehsalçını, həm də taciri qorumaq məqsədi daşıyırdı. Bununla belə, əsasən buğdanın qiymətləri ən çox müzakirə olunan mövzulardan biri olmuşdu. 1943-cü ildə mətbuat Konyada 30 kuruşa satılan buğdanın İstanbulda 200 kuruşa qədər yüksəldiyini və qaçaq satışın geniş yayıldığını yazırdı.

Hububat sahəsindəki qeyri-bərabər qiymət artımı digər məhsullara da təsirsiz ötüşməmişdi. Saydam hökuməti dövründə 85 kuruş olan zeytinyağı qiymətlərinin Saraçoğlu dövründə 350 kuruşa yüksəlməsi bunun bariz nümunəsi idi. Əvvəlki dövrdə toplanmış böyük miqdarda anbar ehtiyatının yeni qiymətlərlə satışa çıxarılması isə tacirlər üçün əlavə gəlir imkanları yaratmışdı.

Milli Müdafiə Təşkilatı haqqında (MKK) və Milli Qorunma Qanunu. Bu qanunu tətbiq etmək səlahiyyəti və vəzifəsi, vəziyyəti qiymətləndirmək şərtilə hökumətə və TBMM-ə məlumat vermək şərti ilə Nazirlər Kabinetinə verilmişdir. Həmçinin Kabinetə verilmiş bu geniş səlahiyyətlərin yalnız fəvqəladə hallarda tətbiq olunacağı şərti də əlavə edilmişdir. Qanunda sadalanan fəvqəladə hallar bunlardır:

- Ümumi və ya regional səfərbərlik;
- Dövlətin bir müharibəyə daxil olma ehtimalı;
- Türkiyənin bilavasitə maraq dairəsinə daxil olan dövlətlər arasında müharibə vəziyyəti.

Qanuna əsasən dövlət istehsalı nəzarət edə, tənzimləyə, əmək yükümlülüyü tətbiq edə, istehsal olunan malların müəyyən hissəsini zorunlu şəkildə ala, lazım bildiyi malları anbarlara yığa, qiymətlərə

limit qoya, satış saatlarını tənzimləyə, istehlakı məhdudlaşdır, kənd təsərrüfatı məhsullarının alışıni həyata keçirə və onların qiymətlərini dondura bilər. Milli Qorunma Qanununun pozulması halında isə ciddi cinayət və həbs cəzaları nəzərdə tutulurdu. Bundan əlavə, qanun 1936-cı ildə verilmiş bəzi əmək hüquqlarını da aradan qaldırırdı. Dövlət zəruri hallarda özəl müəssisələrin istehsal hədəflərinə çatması üçün onlara işçi qüvvəsi ayıra bilərdi

Əmək mükəlləfiyyəti və tətbiqlər. Qanun çərçivəsində vətəndaşlar işləməyə məcbur edilə bilərdi. İşdən qaçmaq, əsasız imtina etmək və ya xəbərsiz iş yerini tərk etmək cinayət sayılırdı. İşçilər dövlət və özəl müəssisələrdə, xüsusilə də milli müdafiə üçün vacib olan sahələrdə işləməyə cəlb edilirdilər. Qadın və uşaqların iş rejimi ilə bağlı məhdudiyyətlər daha sərtləşdirilmiş, əmək fəaliyyəti üzrə nəzarət gücləndirilmişdir. Xüsusilə 25 noyabr qanun dəyişikliyi ilə işçilərə məcburi olaraq altı gün işləmə tələbi qoyulmuş, əlavə iş saatları tətbiq edilmiş və yaşadığı yerdən 15 km məsafədə olan dövlət və özəl təsərrüfatlarda da işlə təmin olunmaları mümkün edilmişdir. Mədən rayonlarında yaşayan kəndlilər müəyyən müddət ərzində məcburi olaraq mədən işlərinə cəlb edilirdilər. İlk tətbiqlər Zonguldak daş kömür mədənlərində həyata keçirilmişdir. Bu siyasət sonradan digər sənaye sahələrinə də şamil olunmuşdur.

4648 sayılı 3 avqust 1944-cü il dəyişikliyi. Bu dəyişiklik əmək mükəlləfiyyəti ilə bağlı qaydaları daha da sərtləşdirmişdir. Qanuna əsasən:

- İş yerindən qaçan şəxslər polis tərəfindən yenidən iş yerinə göndərilə bilərdi;
- Qaçanların tutulub geri gətirilməsi üçün çəkilən xərclər işçilərin maaşından tutulurdu;
- Məcburi əməkdə iştirak etməyənlər məhkəmə və inzibati cəzalarla üzləşirdilər;
- Kənd təsərrüfatında məcburi əmək ehtiyacı yarandıqda vətəndaşların 15 km radiusda işləməsi məcbur edilirdi.

Savaş dövrü ərzində dövlət, tədarükü təmin etmək və qiymətləri stabilləşdirmək məqsədi ilə özəl sektor üzərində sərt nəzarəti davam etdirmişdir.

Varlıq Vergisi Qanunu (1942). Sarıcaoglu hökumətinin vəzifəyə gəlişi ilə birlikdə artan inflyasiya, şəhər əhalisinin və ordunun ərzaq problemləri ilə əlaqədar olaraq böyük ticarət dairələrinin və varlı təbəqələrin əlavə maliyyə yükü daşması zəruri oldu. Bu ehtiyacın nəticəsi olaraq 1942-ci ildə Varlıq Vergisi tətbiq edildi.

Verginin məqsədi:

- Dövlətin savaş dövrü xərclərini qarşılamaq,
- Sürətlə artan büdcə açığıni azaltmaq,
- Ticarət kapitalından dövlət büdcəsinə axını təmin etmək idi.

Baş nazir Şükrü Saracoğlu bu verginin “Türk iqtisadi müstəqilliyi” üçün zəruri olduğunu bildirmişdir. Lakin verginin tətbiqi etnik ayrı-seçkilik yaratmış və qeyri-müsəlman ticarət sinfinə daha ağır şəkildə şamil edilmişdir. Vergini ödəyə bilməyənlər əvvəlcə düşərgələrə, daha sonra isə məcburi əmək üçün Əşkələ göndərilmişdir. Bu hal verginin ən çox tənqid edilən tərəfi olmuşdur. 1942-ci ildə 463 milyon lirə tutarında vergi təyin olunsada, 1944-cü ildə bunun yalnız 315 milyon lirəsi toplanmışdır. Lakin bu gəlirlər dövlət xəzinəsinə ciddi şəkildə yardım etmişdir.

Kəndlilərin torpaqlandırılması qanunu (1945). İnönünün ətrafında olan rəhbər təbəqənin varlı zümrə ilə əlaqələrini tədricən qırması fonunda, 1945-ci ilin iyununda Böyük Millət Məclisində uzun müzakirələrdən sonra torpaqsız və az torpaqlı kəndlilərə torpaq paylanması nəzərdə tutan Kəndlilərin Torpaqlandırılması Qanunu qəbul edildi. Respublika tarixində torpaq islahatı istiqamətində ilk ciddi addım olan bu qanun yerli varlı siniflərin kəskin etirazına səbəb olmuşdu. Məclisdə aparılan müzakirələrdə komissiya sədri Adnan Menderes, Fevzi Lütfü Karaosmanoğlu və Emin Sazak kimi böyük torpaq sahibləri olan millət vəkili qanuna ciddi şəkildə qarşı çıxmışdılar. Bu millət vəkili sonradan Demokrat Partiyasının yaradılmasında mühüm rol oynayacaqdılar.

Qanunun ən çox mübahisə doğuran 17-ci maddəsi, əkinçilər tərəfindən işlədilən 50 dönümdən artıq torpaqların dövlət tərəfindən kamulaşdırılıb yenidən paylanma biləcəyini müəyyən edirdi. Bu maddə, ümumilikdə daha yumşaq görünən qanun layihəsinə kifayət qədər radikal xarakter verirdi.

Lakin, İnönü başda olmaqla CHP rəhbərliyi, qanunun qəbulundan qısa müddət sonra, hakimiyyət münasibətlərinin gərginləşəcəyi qorxusu ilə böyük torpaq sahiblərinə güzəştlər etməyə başlamışdı. Bunun ən bariz nümunəsi İnönünün 1948-ci ildə bu qanuna sərt şəkildə qarşı çıxan Adananın iri torpaq

sahibi Cavit Oralı Kəndlilərin Torpaqlandırılması Qanununun tətbiqi ilə məsul olan kənd təsərrüfatı naziri təyin etməsi idi. Buna baxmayaraq, bu addım belə CHP-nin arxalandığı kəndli təbəqəsi ilə münasibətlərdə yaranmış soyuqluğun qarşısını ala bilmədi.

Bu qanun çərçivəsində 1947–1979-cu illər arasında ümumilikdə 1,5 milyon dönüm, bunun 1950-ci illərə qədər olan hissəsi isə 22 milyon dönümə yaxın torpaq torpaqsız və az torpaq sahibi ailələrə paylanmışdır. Bu çərçivədə yalnız 54.000 ailəyə (bəzən 52 min olaraq göstərilir) torpaq verilmiş, geri qalan torpaqlar isə dövlət mülkiyyətinə keçirilmişdir. Beləliklə, bu qanun ilə xüsusi torpaq sahiblərinin torpaqlarının müsadirəsi yenidən gündəmə gətirilmişdir.

Nəticə. İkinci Dünya müharibəsi illərində Türkiyənin iqtisadiyyatı həm daxili, həm də xarici amillərin təsiri altında ciddi sınaqlardan keçmişdir. Müharibəyə qoşulmamaq siyasəti ölkəni hərbi dağıntılardan qorusa da, iqtisadi sahədə istehsalın azalması, bazar mexanizminin zəifləməsi və resurs çatışmazlığı kimi problemləri dərinləşdirmişdir. Hökumətin tətbiq etdiyi Varlıq Vergisi, Toprak Mahsulleri Vergisi və Çiftçi Topraklandırma Qanunu kimi tədbirlər iqtisadi sabitliyi təmin etməyi hədəfləsə də, həmin addımlar cəmiyyətdə sosial narazılıqların artmasına və iqtisadi aktorlar arasında güvən böhranına səbəb olmuşdur. Bununla belə, müharibə dövründə kapital yığıcı müəyyən sahələrdə sürətlənmiş, dövlətin iqtisadiyyatda tənzimləyici rolu güclənmişdir. Ümumilikdə, müharibə illəri Türkiyənin iqtisadi strukturunda həm zəifliklərin, həm də modernləşmə üçün zəruri olan institusional dəyişikliklərin formalaşdığı bir mərhələ kimi qiymətləndirilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Aydemir, Ş.S. (2000). İkinci Adam: İsmet İnönü (1938–1950), Cild 2. İstanbul: Remzi Kitabevi, 748 s.
2. Boratav, K. (1982). Türkiyədə Dövlətçilik. İstanbul: Savaş Yayınları, 286 s.
3. Boratav, K. (2009). Türkiyə İqtisadiyyatı Tarixi (1908–2007). İstanbul: İmge Kitabevi, 352 s.
4. Cem, İ. (2009). Türkiyədə Geri Qalmanın Tarixi. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 398s.
5. Erdilek, N. (1984). Hökumətlər və Proqramları. İstanbul: İletişim Yayınları, 320 s.
6. Karaca, M. (2005). İkinci Dünya Müharibəsi Konjonktüründə Türkiyə İqtisadiyyatı (1940–1945). Diyarbakır: Dicle Universiteti, Yüksek Lisans Tezi, 156 s.
7. Karaömerlioğlu, M. A. (1998). Köy İnitutları Üzerine Düşüncələr. İstanbul: Toplum və Bilim, 56–85 s.
8. Kazgan, G. (2008). Türkiyə İqtisadiyyatında Böhranlar (1929–2001). İstanbul: Bilgi Universiteti Yayınları, 312 s.
9. Kepenek, Y., & Yentürk, N. (2005). Türkiyə İqtisadiyyatı. İstanbul: Remzi Kitabevi, 416 s.
10. Keyder, Ç., & Pamuk, Ş. (1985). 1945 Çiftçi Topraklandırma Qanunu Üzerine. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 52–63 s. (məqalə)
11. Kuruc, B. (1987). Mustafa Kamal Dövründə İqtisadiyyat. Ankara: Bilgi Yayınevi, 280 s.

ТУРАН АХУНДОВА

*Доцент кафедры тюркских народов Бакинского государственного университета,
Кандидат исторических наук*

ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ТУРЦИИ ВО ВРЕМЯ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Во время Второй мировой войны экономическое положение Турции формировалось под влиянием как внутренних ограничений, так и внешнеполитического давления со стороны воюющих государств. Стремясь сохранить нейтралитет, страна столкнулась с сокращением промышленного производства, дефицитом продовольствия и инфляционным ростом цен. Государство усилило контроль над хозяйственной деятельностью, вводя такие меры, как Закон о национальной обороне, налог на имущество и налог на сельскохозяйственную продукцию. Эти меры были направлены на стабилизацию рынка и обеспечение армии стратегическими ресур-

сами, однако они вызвали социальное напряжение и усилили экономическое неравенство. В целом, военные годы стали для Турции периодом жёсткой экономической мобилизации, структурных трудностей и одновременно формированием предпосылок для послевоенных реформ.

Ключевые слова: Военные годы Турции, Налог на имущество, Экономическая мобилизация в Турции, Экономическая политика Турции в период войны, Закон о национальной обороне.

TURAN AKHUNDOVA

*Associate Professor of the Department of Turkic Peoples at Baku State University,
PhD in History*

THE ECONOMIC SITUATION OF TURKEY DURING THE SECOND WORLD WA

During the Second World War, Turkey's economic situation was shaped by strict neutrality, wartime scarcity, and a shift toward state-directed regulation. Although the country avoided direct military involvement, the mobilization of large segments of the population, disruptions in international trade, and pressure from both Axis and Allied powers created significant economic tension. The government implemented comprehensive measures such as the National Protection Law (1940), price controls, compulsory procurement policies, and later the Wealth Tax (1942) to stabilize fiscal resources and manage inflation. These policies, while strengthening state capacity, also produced social inequalities and structural distortions in the market. Overall, Turkey's wartime economy can be characterized by constrained production, weakened foreign trade, and an increased interventionist role of the state aimed at preserving internal stability in the face of global conflict.

Keywords: Wartime Turkey, Wealth Tax, Economic Mobilization in Turkey, Turkey's Economic Policy During the War, National Protection Law.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 26 noyabr 2025-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 30 noyabr 2025-ci il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Sevinc Ruintən, t.e.d. İsmayıl Məmmədov.

UOT 32:93/94; UOT 32:34

AFƏT GÜLƏLİYEVƏ

*Bakı Dövlət Universiteti, "Beynəlxalq münasibətlər" kafedrası
Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
afetgulalieva@gmail.com*

SOYUQ MÜHARİBƏDƏN SONRA DÖVLƏTLƏRARASI MÜNASİBƏTLƏRİN BEYNƏLXALQ HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/111/102-106>

Bu gün siyasi, iqtisadi, informasiya və mənəvi sferalarda baş verən integrasiya prosesləri dövlət və siyasi sistemlər arasında daha sıx qarşılıqlı əlaqəyə ehtiyac yaradır ki, bunun hüquqi tənzimlənməsinin əsasını, fikrimizcə, yalnız beynəlxalq hüquq normaları təşkil edə bilər. Beynəlxalq hüquq, mahiyyət etibarilə ümumdemokratik normativ sistemdir. Onun fundamental mənbələri artıq bir çox ümumbəşəri dəyərləri təsbit edir: güc tətbiq etmə hədəsinin və ya tətbiqinin yolverilməzliyi, müdaxilə edilməməsi, insan hüquqlarına hörmət, tərkisiləh, dövlətlərarası əməkdaşlıq və s. Yalnız beynəlxalq hüququn köməyi ilə müstəqil, həqiqətən bərabərhüquqlu dövlətlər sabit beynəlxalq sistem təşkil edə və güclülərin ixtiyarından deyil, beynəlxalq ünsiyyətin ümumi razılaşdırılmış normalardan asılı ola bilərlər. Bu, beynəlxalq hüquqi nizamın və sabitliyin əsası olduğu kimi beynəlxalq münasibətlər sistemində dövlətlərin davranışlarında əsasını təşkil etməlidir.

Açar sözlər: beynəlxalq hüquq, insan hüquqları, humanitar müdaxilə, soyuq müharibə, beynəlxalq hüquq pozuntuları.

Giriş. Bir sıra mənfi amillərin mövcudluğuna baxmayaraq, müasir dünya bəşəriyyətin daha dayanıqlı və vahid beynəlxalq birliyə doğru davamlı tərəqqisini təsdiqləyən nümunələri görə bilir. Son illərdə milli hökumətlərin aktual problemləri bir-biri ilə yaxından əlaqələndirmədən, öz dövlətlərinin sərhədləri ilə məhdudlaşaraq yerli miqyasda həll etmək imkanlarının daralması tendensiyası müşahidə olunur.

XXI yüzilliyin başlanğıcıqdan etibarən ABŞ-da baş vermiş dəhşətli terror, Balkanlarda və Orta Şərqdə baş verən hadisələr, ABŞ-ın Raketdən müdafiə Sistemlərinin Məhdudlaşdırılmasına dair müqavilədən birtərəfli şəkildə çıxması, yeni nüvə dövlətlərinin yaranması beynəlxalq təhlükəsizlik sistemində yeni hədələr yaradırdı. Bundan başqa Transmilli Şirkətlərin beynəlxalq təsərrüfatın aparıcı subyektinə çevrilməsilə beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sahəsində də ciddi dəyişikliklər baş verdi. Hər nə qədər ziddiyyətli olsa da, bir sıra dövlətlər məhz dəyişmiş vəziyyətdən yararlanaraq daha yaxşı mövqe almaq imkanları əldə etdilər. XXI yüzilliyin əvvəllərində dövlətlərarası münasibətlərin xarakteri xarici siyasət fəaliyyətinin reallaşması üçün keyfiyyətli yeni metod və vasitələrin tapılmasının vacib olduğunu müəyyənləşdirdi.

Müasir dövrdə beynəlxalq hüquqla bağlı fərqli və ziddiyyətli fikirləri görürük: "Beynəlxalq hüquq qədim dövrdən mövcud olsa da, qlobal birlikdə və beynəlxalq hüququn təbiətində baş verən dəyişikliklər ona tamamilə yeni məna verib. Keçmişdə xarici siyasətin sadəcə bir atributu olaraq öz hərəkətlərinə bəraət qazandırmaq və ya ideoloji rəqiblərini iddham etmək vasitəsi kimi görünən, dövrümüzün əsas problemlərinin həlli üçün ən mühüm vasitəyə çevrilir [1, 3].

"Beynəlxalq hüquq normaları dövlətlərin təhlükəsizliyinin və dinc yanaşı yaşamasının təminatçısı kimi baxıla bilməz. Üstəlik onlar nəinki belə zəmin kimi çıxış edə bilmirlər, hətta özləri təminat tələb edirlər. Beynəlxalq hüquq müqavilələrə əsaslanır ki, onların bağlanması aktında onların pozulması üçün bəhanə var. Axı, beynəlxalq hüquq ideyasının özü bir-birindən asılı olmayan bir çox dövlətlərin mövcudluğunu və qarşıdurmasını nəzərdə tutur və ondan irəli gəlir. Belə bir vəziyyət özlüyündə müharibə vəziyyəti deyilsə, ən azı onun daimi ilkin şərtidir"[2, 18].

Göründüyü kimi beynəlxalq hüquqa iki fərqli yanaşmanın olması onu deməyə əsas verir ki, beynəlxalq münasibətlərin beynəlxalq hüquqla tənzimlənməsi məsələlərində də ziddiyyətli məqamla-

rın yaranması halları baş verir və bu ziddiyyət zamanla hər bir prinsipin tətbiqi və aktuallığında da müşahidə olunur.

Əlbəttə ki, beynəlxalq hüququn keçdiyi tarixi inkişaf boyu normaların yüksək effektivliyinin olmaması səbəbindən müəyyən zamanlarda enmələr olmuşdur, amma beynəlxalq hüquq normalarında münaqişə toxumlarının olduğunu iddia etmək də heç düzgün olmaz. Əksinə, onun məqsədi maraqlar balansını tapmaqdır. Beynəlxalq hüquq mahiyyət etibarilə ümumdemokratik normalar yaradır və uzun illərdə beynəlxalq münasibətlərdə daxili işlərə qarışmamaq, insan haqlarına hörmət, dövlətlər arası əməkdaşlıq və digər ümumbəşəri dəyərləri möhkəmləndirir.

Əsas hissə. Əvvəllər olduğu kimi, bu gün də beynəlxalq ümumi hüququn təməl daşı dövlətlər arasında münasibətlərdə mübahisəli məsələlərin həllinin zorakı formalarını istisna etmək üçün nəzərdə tutulmuş normalar sistemidir. Beynəlxalq səviyyədə beynəlxalq münaqişələrin həlli üçün gücdən istifadənin qadağan edilməsi prinsipi Versal sisteminin bir neçə müqaviləsində, Millətlər Liqasının Nizamnaməsində və Brian-Kelloq Paktında öz əksini tapmışdır. Daha sonra Nürnberq Tribunalı müharibəni “ən ağır beynəlxalq cinayət” elan etdi. BMT Nizamnaməsi “beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunması” mexanizmini yaratmaq üçün tarixdə bəlkə də ən təsirli cəhd idi. Beləliklə, 2-ci maddənin 4-cü bəndində deyilir ki, “Birləşmiş Millətlər Təşkilatının bütün üzvləri beynəlxalq münasibətlərində hər hansı dövlətin ərazi bütövlüyünə və ya siyasi müstəqilliyinə qarşı və ya Birləşmiş Millətlər Təşkilatının məqsədlərinə uyğun olmayan hər hansı digər şəkildə güc tətbiq etməklə hədələməkdən və ya güc tətbiq etməkdən çəkinməlidirlər” [3].

Sənəddə həmçinin Təhlükəsizlik Şurasının qərarı ilə kollektiv sülhün tətbiqi ilə bağlı müddəalar var idi. Bununla belə, BMT-yə üzv dövlətlər müxtəlif bəhanələrlə (özünümüdafiə hüququ, yardım tələbləri və s...) fikir ayrılıqlarını həll etmək üçün mütəmadi olaraq zorakı vasitələrə əl atırlar. Bütün bu hallarda situasiyanın məqsədyönlü şəkildə hüquqi müstəvidən siyasət və mənəviyyat müstəvisinə keçirilməsi olub.

Beynəlxalq hüquq normalarının tənzimləmə potensialı həqiqətən sonsuz deyil və bu normaların işləməsi beynəlxalq münasibətlərin dinamikasının düzgün təhlilindən də çox asılıdır. İnsanlar adətən beynəlxalq hüquq normalarının pozulması hallarına diqqəti çəkir, amma onun dünya ictimaiyyətinin gündəlik həyatındakı rolunu nəzərə almırlar. Dünya dövlətləri beynəlxalq hüquq normalarına əməl edərək fəaliyyət göstərməyə üstünlük verirlər və məhz beynəlxalq hüquq dövlətlərin mütəşəkkil birliyini yaradır, onlar arasında münasibətləri elə müəyyənləşdirir ki, bu birlik davamlı şəkildə mövcud ola bilsin.

“Beynəlxalq münasibətlərin inkişafındakı obyektiv meyillər və dövlətlərin qarşılıqlı asılılığın artması bu münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi dairəsinin genişlənməsinə səbəb olmuşdur ki, bu da beynəlxalq hüququn yeni sahələrinin yaranmasında özünü göstərir” [4, 3-4]. Hələ soyuq müharibə dövründə beynəlxalq hüququn kosmos hüququ, dəniz hüququ, nüvə hüququ, ətraf mühitin mühafizəsi hüququ və s. kimi yeni sahələri formalaşdı. XX yüzilliyin sonu XXI yüzilliyin əvvəllərində baş vermiş elmi-texniki tərəqqi digər sahələrin inkişafına təkan verdi. Bu dəyişikliklər sırasında vahid informasiya məkanının yaranması, beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin dərinləşməsi, tibb sahəsində yeni texnologiyaların meydana gəlməsi kimi müsbət hadisələr yəni, geniş miqyaslı iqtisadi böhranları, texnoloji fəlakətləri, beynəlxalq terrorizm və transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığın artması kimi mənfi hallar da təəssüflə qeyd olunmalıdır.

Beynəlxalq hüquq prinsiplərinin birinin digəri üzərində üstünlüyünün olmamasına baxmayaraq zamanın tələblərinə uyğun olaraq birinin önə çıxdığı və aktuallaşdığı müşahidə olunur. Məsələn, birinci dünya müharibəsindən sonra dövlətlər arası münasibətlərdə xalqların öz müqəddəratını təyin etmək prinsipi qabardılırdısa, soyuq müharibə dövründə ərazi bütövlüyü və sərhəd toxunulmazlığı aktuallaşdı. İnsan hüquqlarının müdafiəsi bir prinsip olaraq 1975-ci ildə Helsinki yekun aktı qəbul olunduqda beynəlxalq hüququn əsas prinsipi olaraq qəbul olunmasına baxmayaraq, yalnız soyuq müharibə başa çatdıqdan sonra beynəlxalq münasibətlərdə önə çıxdığının şahidi oluruq.

Hazırda insan hüquqları anlayışı suveren dövlətin daxili işlərinə qarışmaq və güc tətbiq etmək üçün səbəb, bəhanə və hüquqi əsas kimi istifadə olunur. İnsan hüquqları və onlara ciddi riayət edilməsi bu gün müasir beynəlxalq sistemdə “görməmək olmaq” prinsiplər kimi elan edilir və bu, zorla

müdaxiləyə haqq qazandırır. Bu mövqeyin tərəfdarları əmindirlər ki, 1948-ci il Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinə daxil edilmiş müddəalar beynəlxalq hüququn normaları hesab edilməlidir və buna görə də onların ehtiva etdiyi prinsiplər və onların həyata keçirilməsi milli dövlətin müstəsna səlahiyyətlərinə aid deyil. Onların fikrincə, “humanitar fəlakət” və insan hüquqlarının sistematik şəkildə pozulması dövlətin daxili işlərinə qarışmaq üçün kifayət qədər əsasdır.

Beynəlxalq hüququn pozulması iddialarına cavab olaraq insan hüquqlarının müdafiəsi siyasətinin tərəfdarları preambula və sənədə istinad edirlər. BMT Nizamnaməsinin 1(3), 55 və 56-cı maddələrinə uyğun olaraq, dövlətlər “hamı üçün insan hüquqlarına və əsas azadlıqlarına universal hörmət və riayət edilməsini” təmin etmək üçün “birgə və ayrıca fəaliyyət göstərməyi” öhdələrinə götürürlər [5].

Bununla belə, nəzəri cəhətdən bu cür müdaxiləyə yol versək, onu hüquqi qəbul etsək də, beynəlxalq ümumi hüquqa uyğun olaraq, çoxlu sayda prinsiplə əhəmiyyət kəsb edən məsələlər ortaya çıxır. Məsələn, hansı vəziyyəti “humanitar fəlakət” kimi xarakterizə etmək olar? Onun hansı formaları var? Bunu müəyyən etməyə kimin hüququ var? Necə etmək olar ki, humanitar müdaxilə bir dövlətin öz maraqlarını həyata keçirmək aktına çevrilməsin? Ümumiyyətlə, bəzi əzab çəkən insanların xilasını üçün onların günahsız vətəndaşlarının öldürüldüyü vəziyyəti necə qiymətləndirmək lazımdır? Bundan əlavə, artıq tam aydındır ki, elan edilmiş universallığa baxmayaraq, insan hüquqlarının müdafiəsi siyasəti heç vaxt universal xarakter almayacaq. Çətin ki, kimsə ABŞ-ın və hətta nüvə silahına malik Hindistanın daxili işlərinə qarışmağa cürət etsin. Müasir şəraitdə hakim rolunu ABŞ, NATO və Avropa İttifaqı oynayır. Bunun nəticəsidir ki, bu gün beynəlxalq münasibətlərdə “ikili standartlar” siyasətinin adı bir təcrübəyə çevrildiyini görürük. İnsan hüquqlarının müdafiəsi siyasətinin arxasında “soyuq müharibə” ruhunda Qərbin maraq və ambisiyalarının həyata keçirildiyi pərdəyə çevrildiyi bərdə fikirlər getdikcə daha çox eşidilir.

Hüquqşünaslar “humanitar müdaxilənin” legitimliyini müzakirə edərkən, politologiyada realist konsepsiyaların intibahının şahidi oldu. Məhz T.Hobbs və onun davamçılarının qoyduğu miras bu gün yenidən gündəmdə görünür- “yaşamaq uğrunda mübarizə aparan hər bir dövlət istər-istəməz başqaları ilə münaqişəyə girir.” Bildiyimiz kimi, siyasi realizm konsepsiyasının əsas komponenti dövlətlər arasında münasibətlərin qüvvələr balansını kimi fenomeni doğurması müddəsidir. Antik yunan filosofu Fukididin (“Peloponnes müharibələri 8 kitabda”) söylədiyi kimi müharibənin gizli səbəbi beynəlxalq münasibətlər iştirakçılarından birinin gücünün artması tarazlığın pozulmasına səbəb olur. Bu tezis bu gün həmişəkindən daha aktualdır. Beynəlxalq münasibətlərdə bir iştirakçının güclənməsi obyektiv olaraq digərləri üçün “təhlükəsizlik təhlükəsi” yaradır və bütün sistemin sabitliyini pozur. Paritet və tarazlıq şəraitində beynəlxalq hüquq, oyunçuları bərabər hüquqlu mövqedə yerləşdirən “oyun qaydaları” kimi qəbul edilir. Təəssüf ki, əhəmiyyətli üstünlük şəraitində o, daha güclü tərəf mövqeyindən beynəlxalq arenada təşəbbüsü məhdudlaşdıran buxovlar kimi qəbul olunmağa başlayır. Müasir beynəlxalq hüququn əsas problemi məhz normaların və sanksiyaların tətbiqi ilə bağlı hissədir.

Beynəlxalq hüquqa zidd cinayətlərə görə mühakimə olunmaq hüququ hər hansı bir dövlət və ya dövlətlər qrupu tərəfindən deyil, bütün beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən həyata keçirilməlidir. Beynəlxalq ictimaiyyətin ixtiyarında bəşəriyyətin əsas maraqlarına toxunan ən ciddi pozuntular zamanı ədalət məhkəməsinin həyata keçirilmə mexanizmi olmalıdır [6, 102-114]. Əlbəttə ki, bu baxımdan Nürnber və Tokio məhkəmələri (1945-46), Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi (1948), Soyqırım Konvensiyası (1948), İşgəncələrə qarşı Konvensiya (1988) tarixi əhəmiyyət kəsb edir.

Nəticə. Soyuq müharibə başa çatdıqdan sonra BMT Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən Yuqoslaviya və Ruandada cinayətləri araşdırmaq üçün beynəlxalq tribunalların yaradılması özbaşınalıq və zorakılıqdan əziyyət çəkən bəzi regionlarda törədilmiş cinayətlərə görə cəza sistemini qurmaq cəhdi idi. Təəssüf ki, sadalananların heç biri “qlobal hüquq-mühafizə sistemi” yaratmaq cəhdi kimi elan edilməmiş və günümüzdə də bu sistemin formalaşmaması səbəbindən humanitar müdaxilənin müsbət nəticə verəcəyi şübhə doğurur.

Corc Forest Kenan qeyd edirdi ki, “Xalqların layiqli və maariflənmiş siyasi nizama çatma yolları milli həyatın ən dərin və ən özəl prosesləridir. Bu yollar çox vaxt yadellilər üçün anlaşılmaz olur və bu proseslərə xarici müdaxilə zərərdən başqa bir şey gətirə bilməz” [7].

ƏDƏBİYYAT

1. Верещетин В.С., Мюллерсон Р.А. Примат международного права в мировой политике// Советское государства и право. 1989 № 7, s.3.
2. Поздняков Е., Шадрин И. О гуманизации и демократизации международных отношений // Мировая экономика и международные отношения. 1989 № 4. С.18.
3. <https://www.un.org/en/about-us/un-charter/chapter-2> [01.11.2025].
4. Клименко В.М. Проблема эффективности международного права // Советский журнал международного права. 1991 № 2. с. 3-4
5. <https://www.un.org/en/about-us/un-charter/chapter-1> [01.11.2025].
6. О.В.Дамаскин. Современные проблемы международного права и международной юрисдикции как факторы международной и национальной безопасности (С. 102-114, «Гражданин. Выборы. Власть» 2017 № 3).
7. George F. Kennan. America and the Russian Future. https://www.jstor.org/stable/20044309?readnow=1#page_scan_tab_contents [01.11.2025].

АФЕТ ГЮЛЬАЛИЕВА

*доцент кафедры «Международные отношения»
Бакинского Государственного Университета,
кандидат политических наук, доцент*

ВОПРОСЫ МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ МЕЖГОСУДАРСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ ПОСЛЕ ХОЛОДНОЙ ВОЙНЫ

Сегодня процессы интеграции, происходящие в политической, экономической, информационной и духовной сферах, создают необходимость более тесного взаимодействия между государствами и политическими системами. На наш взгляд, правовое регулирование этих процессов может основываться исключительно на нормах международного права. Международное право по своей сущности является общедемократической нормативной системой. Его фундаментальные источники уже закрепляют множество общечеловеческих ценностей: недопустимость угрозы силой или её применения, невмешательство, уважение прав человека, разоружение, межгосударственное сотрудничество и др. Только с помощью международного права независимые и действительно равноправные государства могут сформировать стабильную международную систему и зависеть не от воли сильных, а от общепринятых норм международного общения. Это составляет основу международного правового порядка и стабильности, а также должно определять поведение государств в системе международных отношений.

Ключевые слова: международное право, права человека, гуманитарная интервенция, холодная война, нарушения международного права.

AFET GULALIYEVA

*Assistant professor of the Department of International relations
of Baku State University, PhD in Political Sciences*

ISSUES OF INTERNATIONAL LEGAL REGULATION OF INTERSTATE RELATIONS AFTER THE COLD WAR

Today, the processes of integration occurring in the political, economic, informational, and spiritual spheres create the need for closer interaction between states and political systems. In our view, the legal regulation of these processes can be based solely on the norms of international law. By its essence, international law is a universally democratic normative system. Its fundamental

sources already establish numerous universal values: the inadmissibility of the threat or use of force, non-interference, respect for human rights, disarmament, interstate cooperation, and others. Only with the help of international law can independent and genuinely equal states form a stable international system and rely not on the will of the powerful, but on commonly agreed norms of international communication. This constitutes the foundation of international legal order and stability, and should likewise form the basis of state behavior within the system of international relations.

Keywords: international law, human rights, humanitarian intervention, Cold War, violations of international law.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 01 noyabr 2025-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 30 noyabr 2025-ci il.

Rəyçilər: t.e.d. Sevinc Yusifzadə, t.e.d. Adil Mirabdullayev.

UOT 94(479.24); UOT 510

CƏMİL QULİYEV

*tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
AMEA Lənkəran Regional Elmi Mərkəzinin elmi katibi,
AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
ORCID:0009-0006-8736-0667
qcamil@mail.ru*

MİLLİ QURTULUŞ AMALLI QAYIDIŞ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/111/107-113>

*“Müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsas ideyası azərbaycançılıqdır!”
Heydər Əliyev*

Məqalədə milli birliyimizin müdafiəsi, müqəddəs azərbaycançılıq ideologiyası, demokratik Azərbaycan dövlətini layiqli şəkildə gələcək nəsillərə ötürülməsi qeyd edilir. Mətnə xalqımızın çağdaş tarixində yaddaqalan, milli dövlətçilik və siyasi tariximizə şanlı səhifələr yazan dövrlərdən: 14 iyul 1969-cu il, 21 noyabr 1992-ci il, 15 iyun 1993-cü il aşağıdakı formada bəzi mülahizələrlə öz əksini tapmışdır.

1) Tarix doğma Azərbaycanımıza rəhbərlik edən, dahi şəxsiyyət, fenomenal dövlət adamı, müdrik siyasətçi Ümummilli Lider Heydər Əliyevin Azərbaycanda hakimiyyətə gəldiyi gün;

2) Müstəqil Azərbaycan dövlətini parçalanmaqdan, siyasi səhnədən çəkilmək qorxusundan, müstəqilliyini itirmək təhlükəsindən qoruyub saxlamağa, dövlət müstəqilliyinin əbədiliyini, sarsılmazlığını, dönməzliyini təmin etməyi özünün ən ali məqsədi elan etmiş Yeni Azərbaycan Partiyasının möhtərəm Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə yarandığı gün;

3) Xalqın təkidli tələbi ilə Azərbaycanda yenidən hakimiyyətə gələn xalqımızın qeyrətli oğlu, alovlu vətənpərvər, böyük öndər Heydər Əliyevin xilaskar missiyalı, milli qurtuluş amallı qayıdışının, müstəqil Azərbaycan dövlətinin, milli dövlətçiliyin aydın sabahına təminatın verdiyi Milli Qurtuluş günü kimi çağdaş milli tariximizə qızıl hərflərlə qeyd olunub.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, şəxsiyyət, milli, lider, dövlətçilik, azərbaycanlı.

Giriş. Çoxəsrlik dövlətçilik tarixinə malik olan Azərbaycan xalqı hər zaman özünün parlaq dühaları, mütəfəkkirləri, dövlət xadimləri ilə haqlı olaraq fəxr edir. Zamanın mürəkkəb tarixi–siyasi sınaqlarından öz fitri istedadı, siyasi fəhmi və dəmir iradəsi ilə uğurla çıxaraq xalqını müstəqilliyə qovuşdurmuş Heydər Əliyev məhz belə qüdrətli şəxsiyyətlərdəndir. Azərbaycan xalqı yeni əsrə və yeni minilliyə dahi Heydər Əliyev zəkasının işığında qədəm qoymuşdur. Ulu Öndər Heydər Əliyevin xalqımız və dövlətimiz qarşısında xidmətləri misilsizdir. Xalqımızın çağdaş tarixində yaddaqalan, milli dövlətçilik və siyasi tariximizə şanlı səhifələr yazan dövrlərdən 14 iyul 1969-cu il, 21 noyabr 1992-ci il, 15 iyun 1993-cü il tarixlərini yada salmaq yerinə düşərdi. Birinci tarix doğma Azərbaycanımıza rəhbərlik edən, dahi şəxsiyyət, fenomenal dövlət adamı, müdrik siyasətçi, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin Azərbaycanda hakimiyyətə gəldiyi gün, ikincisi, müstəqil Azərbaycan dövlətini parçalanmaqdan, siyasi səhnədən çəkilmək qorxusundan, müstəqilliyini itirmək təhlükəsindən qoruyub saxlamağa, dövlət müstəqilliyinin əbədiliyini, sarsılmazlığını, dönməzliyini təmin etməyi özünün ən ali məqsədi elan etmiş Yeni Azərbaycan Partiyasının möhtərəm Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə yarandığı gün, nəhayət, üçüncüsü, xalqın təkidli tələbi ilə Azərbaycanda yenidən hakimiyyətə gələn xalqımızın qeyrətli oğlu, alovlu vətənpərvər, böyük öndər Heydər Əliyevin xilaskar missiyalı, milli qurtuluş amallı qayıdışının, müstəqil Azərbaycan dövlətinin, milli dövlətçiliyin aydın sabahına təminatın verdiyi Milli Qurtuluş günü kimi çağdaş milli tariximizə qızıl hərflərlə yazılıb. Bu dövrdə Azərbaycan müstəqilliyini itirmək təhlükəsi, ölkəmiz parçalanmaq qorxusu ilə, millətimiz vətəndaş müharibəsi ilə üzləşmiş, vətənimiz “olum, ya ölüm” dilemması qarşısında qalmışdı (13, s.51).

Tariximiz. Müasir müstəqil Azərbaycan dövləti hazırki inkişaf mərhələsinə asan yolla çatmayıb. Tarixin müxtəlif dövrlərində ayrı-ayrı problemlər və situasiyalarla qarşılaşan Azərbaycan

xalqı əzmkarlıq və birlik nümayiş etdirərək dövlətçilik ənənələrimizin əbədiliyini, müstəqil Azərbaycanın tərəqqisini təmin etmişdir. Şübhəsiz, bütün bu tarixi və misilsiz nailiyyətlərin əldə edilməsində lider faktoru əvəzolunmaz rol oynamışdır. Tarix şəxsiyyətlər yetişdirir. Şəxsiyyətlər də tarix yaradır. Dühalar isə doğulur. Onların missiyaları xilaskarlıq olur – tarixin, dövlətin və millətin xilaskarlıq missiyası. Ümummilli Liderimiz müstəqil və sabit inkişaf edən müasir Azərbaycan dövlətini yaratmaqla yanaşı xalqımız, dövlətimiz qarşısında daha bir əvəzsiz xidmət göstərərək milli dövlətçilik məktəbi formalaşdıraraq xalqımızın gələcək inkişafını təmin edəcək layiqli siyasi varis yetişdirib. Azərbaycan xalqının dəyərli oğlu, böyük şəxsiyyət, əbədiyaşar lider haqqında danışmaq bir azərbaycanlı kimi həm şərəfdir, həm də çətindir. Yəni, sözün çəkisi Heydər Əliyev dühasına, böyüklüyünə və şəxsiyyətinə uyğun gəlməlidir. Nəzərə alsaq ki, o, bu xalqın əziz övladı, rəhbəri, dövlətimizin qurucusu olmaqla yanaşı hər bir azərbaycanlının havadarı, Azərbaycan kəlməsinin ən böyük təbliğatçısı idi. O, xalq sevgisi ilə yaşayan, böyük olduğu qədər də sadə bir insan idi. Heydər Əliyev həyatının bütün mərhələlərində dünyagörüşünü genişləndirmiş, təfəkkür tərzini dərinləşdirmiş, iş təcrübəsini püxtələşdirmiş, yaddaşını cilalamış və həyatının yeni mərhələsində özünü uçuş platformasında möhkəm dayanmaq üçün hazırlamışdır (9, s.83).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 1918–ci ildə Şərqi ilk demokratik dövlətini quraraq I Dünya müharibəsi, Rusiyada baş verən inqilab, Cənubi Qafqaz, xüsusilə, Azərbaycan və onun nefti uğrunda gedən mübarizələr AXC–nin möhkəmlənməsinə imkan verməmişdir. Bu dövlətin yenidən bərpası üçün biz 70 il gözləməli olduq. Nəhayət, Azərbaycan xalqı iradəsinin hökmü ilə ötən əsrin 90–cı illərində dövlət müstəqilliyini bərpa etdi. Azərbaycanın tarixində yeni bir mərhələ başladı. Xalqımızın həyatında mühüm əhəmiyyət kəsb edən bu hadisə tariximizin ən şərəfli dövrünə çevrildi. Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin qüdrətilə dövlət müstəqilliyimiz möhkəmləndi. Milli dövlətçilik tariximizdə xüsusi əhəmiyyətə malik olan 1991–ci ildə qazanılmış suverenliyə yaşam və əbədlilik haqqını verən məhz 1993–cü il oldu. Buna görə də hər iki tarix bizim üçün əhəmiyyətlidir. O hələ sovet Azərbaycanının rəhbəri olduğu vaxtlarda respublikamızda milli şüurun inkişafına, xalqımızın tarixi adət–ənənələrinə və milli–mənəvi dəyərlərinin qorunmasına xüsusi diqqət yetirmişdi. Heydər Əliyevin 1969–cu ildə hakimiyyətə gəlişi Azərbaycanda milli özünüdərk prosesinə təkan verdi. Respublikanın vətənpərvər rəhbəri hər bir addımı ilə Azərbaycan cəmiyyətinə əsl nümunə göstərir, rəsmi tədbirlərdə öz dogma ana dilində çıxış edirdi. Bu da o dövrlərdə xalqın tarixi köklərinə qayıdışı və milli–mənəvi dəyərlərinə bağlılığını rəsmi səviyyədə nümayiş etdirən, milli şüurun oyanişına ciddi təsir edən hadisə kimi qarşılanmışdı. Ölkənin ictimai–siyasi həyatında və dövlət idarəetmə strukturunda azərbaycanlı gənclərin fəal iştirakına şərait yaratmağa çalışmış, bu istiqamətdə mühüm əhəmiyyət kəsb edən tədbirlər həyata keçirmişdir. Böyük rəhbərin şəxsi təşəbbüsü ilə respublikamızdan minlərlə gənc Sovet İttifaqının ən nüfuzlu ali təhsil ocaqlarında təhsil almaq imkanı əldə etmişdi. Bu proses 1969–cu ildən 80–ci illərin sonuna qədər davam etdi. Həmin dövrdə ulu öndərin uzaqgörən siyasətilə gələcəyin, bu günkü yeni dövrümüzün müstəqil Azərbaycan Respublikasının iqtisadi və siyasi inkişafında müstəsna rol oynayan mükəmməl milli kadr potensialı formalaşmaqda idi. Azərbaycanlı gənclərin yüksək ixtisaslı kadrlar kimi yetişdirilməsi prosesi respublikamızın iqtisadi potensialının artırılmasına xidmət edir, xalqımızın ittifaq, həm də dünya miqyasında böyük nailiyyətlər əldə etməsinə zəmin hazırlayırdı. Sovet totalitar rejiminin ağır şərtləri altında yaşadığımız həmin dövrdə Heydər Əliyev xalqımızın milli mənlilik uğrunda mübarizə apararaq ziyalıların represiyalardan, dissidentlikdən xilas etdi (8, s.18).

O xalqın rifahını yaxşılaşdırmaq məqsədilə respublikanın iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək, yeni ictimai–siyasi quruluş əsasında yaranan, lakin dərin iqtisadi böhran içində çırpınan, ədalətsiz müharibə mənəfəsinə sığınan və dünyada təklənən bir dövlətə, hərc–mərclik dünyasında qanına qəltan olan bir ölkəyə Azərbaycan Respublikasına başçılıq etmək, onu parçalanmadan qoruyaraq ayağa qaldırmaq üçün vəziyyətdən çıxış yolları axtarmaq, yeni fikirlər irəli sürmək və bütün məqamlarda xalqa arxalanmaqdan ibarət olmuşdur. Heydər Əliyevdə təfəkkür tərzini yeni iş üsulu, səbr, dərin idrak, fikrindən dönməzlik, mürəkkəb, çoxşaxəli iş prosesində səhv etməmək vərdişini möhkəmlətməklə səciyyələnir. Dahi şəxsiyyətə xas olan müdriklik onun ən çətin və mürəkkəb vəziyyətdən çıxış yolu tapmasını şərtləndirmişdir. 1993–cü ilə qədər ümitsizlik şəraitindən çıxış yolu görməyən xalqın ümidgahı gəldi və ölkəmizin bütövlüyü üçün təhlükə qısa müddətdə aradan qaldırıldı, əmin–amanlıq

və sabitlik yarandı. Dövrümüzün görkəmli siyasətçisi, ümummilli lider Heydər Əliyev xaricdən gələn təhlükələri aradan qaldırmaq, müstəqilliyimizi, suverenliyimizi qoruyub saxlamaqdan ötrü ilk növbədə qonşu dövlətlərlə – İran, Rusiya, Gürcüstan, Qazaxıstan, Ukrayna və qardaş Türkiyə ilə əlaqələri bərpa və inkişaf etdirməyə üstünlük verdi (11, s. 88).

Onun layihəsi ilə 1994–cü il sentyabrın 20–də Bakıda Gülüstan sarayında Xəzərin Azərbaycan sektorundakı "Azəri", "Çıraq", "Günəşli" yataqlarının dərin su qatlarındakı neftin birgə işlənməsi haqqında "məhsulun pay bölgüsü" tipli müqavilə imzalandı. Müqavilə öz tarixi, siyasi və beynəlxalq əhəmiyyətinə görə "Əsrin müqaviləsi" adlanmış, təxminən 400 səhifə həcmində və 4 dildə öz əksini tapmışdır. "Əsrin müqaviləsi"ndə dünyanın 8 ölkəsinin (Azərbaycan, ABŞ, Böyük Britaniya, Rusiya, Türkiyə, Norveç, Yaponiya və Səudiyyə Ərəbistanı) 13 ən məşhur neft şirkəti (Amoko, BP, MakDermott, Yunokal, ARDNŞ, LUKoyl, Statoyl, Ekson, Türkiyə Petrolları, Penzoyl, İtoçu, Remko, Delta) iştirak etmişdir. Bununla da "Yeni neft strategiyası" və doktrinası uğurla həyata keçirilməyə başlandı və Bakı–Tbilisi–Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin çəkilişi reallaşdı. Azərbaycan getdikcə təhlükələrdən xilas oldu, möhkəmləndi, inkişafa başladı və ucaldı (6, s. 33).

İndi şərəfli tariximizə çevrilən 90–cı illəri xatırlayanda xalqımız həqiqətən çox çətin və ağır bir dövr yaşayıb. Milli iftixarımız olan Heydər Əliyevin Vətənə dönməsi, Naxçıvana getməsi xalqımızı böyük fəlakətdən xilas etdi. Heydər Əliyevin Naxçıvanda deputat seçilməsi, Ali Məclisin sədri kimi fəaliyyətə başlaması cərəyan edən hadisələrin inkişafına və səmtini dəyişməsinə ciddi təsir etdi. Vəziyyətin təhlükəli həddə çatdığı 1993–cü ildə azərbaycanlıların yeganə ümid yeri Heydər Əliyev idi. Onu digər şəxsiyyətlərdən fərqləndirən bir cəhət də bütün həyatı boyu xalqının dəstəyini qazanması, sevilməsi olmuşdur. Bu mənada Heydər Əliyev xoşbəxt insan idi. O, ölkədə əhali tərəfindən daim təqdir edilən, sevilən və dəyərləndirilən bir dövlət başçısı olmuşdur. Biz açıq söyləməliyik ki, Azərbaycan xalqı bütün dövrlərdə onu qorumuş və sevmişdir (3, s. 6–7).

Heydər Əliyev epoxası. Heydər Əliyev böyük tarixi şəxsiyyətdir. Şəxsiyyət haqqında söz deməyin məsuliyyətini də anlamaq, dərk etmək lazımdır. Çünki, bu böyük insan barədə ayrıca məqalə və ya kitab yazanacan onun həyatı, fəaliyyəti, şəxsiyyətinin görünən və görünməyən dərinlikləri, zamanəsinin ictimai–siyasi əksliklərinin ən incə məqamları detallarınacan öyrənilməlidir. Haqqında yazılan əsərin səviyyəsi heç olmasa, özünə yaxın səviyyədə olmalıdır. Heydər Əliyev fenomeninin və epoxasının bəzi məqamları, xüsusilə 80–ci illərin sonu 90–cı illərin əvvəlində şəxsiyyətə qarşı təxribatlar "proqramı" həyata keçiriləndə onun müdrikliyi, dözümlü, ləyaqəti, prinsipliliyi, əqidəsi, amalı göz önündə idi. Bu danılmaz həqiqəti onu sevənlər də, sevməyənlər də, onun tərəfdarları da, ona qarşı olanlar da təsdiq etməyə bilməz. Bu gün dünya miqyasında tanınmış siyasi xadim olan Heydər Əliyev Azərbaycanın geniş siyasi meydanına 1969–cu ildə çıxdı. Doğrudur, bu tarixdən neçə illər qabaq da Heydər Əliyev təhlükəsizlik xidmətlərində məsul vəzifələrdə çalışmış və o dövrün yazılmamış qanunlarına uyğun olmayan bir şəkildə Azərbaycanın Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin sədri də təyin olunmuşdur. Bu o dövr üçün ona görə uyğun deyildi ki, adətən müttəfiq respublikalarda bu vəzifəni yerli millətin nümayəndəsi deyil, başqa yerlərdən göndərilmiş, əsasən rus kadrlar tuturdu. DTK keçmiş rejimin ən qapalı idarələrindən biri idi və onun nəinki işçilərini, rəhbərlərini belə ictimaiyyət çox vaxt üzdən də tanımırdı. Yeri gəlmişkən, Heydər Əliyevin bu cəhətdən də məharətlə istifadə etdiyini yada salmaq istəyirəm. Mərkəzi Komitənin I katibi seçildikdən sonra ilk vaxtlar çox adamın üzdən tanımadığı Heydər Əliyev "Şah Abbas sayacağı" bazarları, dükanları gəzir, qanunsuzluqları, əli ayrılıqları, pozuntuları özü öz gözləriylə əyani müşahidə edir və yerində müqəssirin cəzasını verirdi. Və belə faktlar da əhalidə yeni ədalətli rəhbərin iş başına gəlməsi və hər cür ədalətsizliklərin kökünü kəsəcəyi haqqında söz–söhbətlərin geniş yayılmasına səbəb olurdu. Bu üsul təbii ki, ən qısa bir müddətdə davam edə bilərdi, çünki, tezliklə respublikanın yeni rəhbərini hamı üzdən də tanımağa başladı və Heydər Əliyev qanun pozuntuları ilə mübarizəni başqa, daha geniş miqyaslarda davam etdirdi. Bu mübarizənin bütün mərhələləri, uğurları və uğursuzluqları gözlərim qarşısından keçib (1, s. 4–13).

Heydər Əliyevin ölkə rəhbərliyinə gəlişi Azərbaycan tarixində yeni mərhələnin başlanğıcına çevrildi. Təhlükəsizlik strukturlarında görülən faydalı işlər respublika miqyasında davam etdirildi. Masştablı fəaliyyət iki tərəfi əhatə edirdi: tələb olunan işlərin görülməsi və lazımlı işlərin görülməsi. Əslində yaxın tariximizə nəzər salanda etiraf etmək zəruridir ki, tələb olunan işlər görüldəndə də lazı-

mi işlərin bu və ya digər dərəcədə gerçəkləşdirilməsinə cəhdlər göstərirdi. Ən vacibi isə əksər hallarda birinci tərəfin ikinci tərəfə tabe etdirilməsi idi. Nəticədə Azərbaycan artıq mümkün ola biləcək zərbələrdən etibarlı şəkildə qorunmaqla yanaşı ilk növbədə dövlətçilik iqtisadi, sosial, siyasi, hərbi, elmi–mədəni sahələrdə əsaslı uğurlar qazandı. Milli şüurun gücləndirilməsi, milli ideyanın qeyri–rəsmi şəkildə formalaşaraq əqidə və inama çevrilməsində həlledici rola malik amillərin inkişafına rəvac verilməsi 1970–80–ci illərin əvvəllərinin ən böyük nəaliyyəti və qələbəsi idi. Azərbaycançılığın, türkçülüyn şüurlara yeridilməsinə, milli azadlıq və müstəqillik uğrunda mübarizə inamının bədi ədəbiyyatda, incəsənət və mədəniyyət nümunələrində, elmi əsərlərdə təbliğinə münbit şərait yaradırdı. Azərbaycan xalqı Azadlıq meydanına birdən–birə və təsadüfən çıxmamışdı. Xalq buna mənən, ruhən, əqidəcə artıq hazır idi. Tarixi qələbəyə hazırlıq 1970–ci illərdən başlamışdı. Tarix qələbələrin və məğlubiyyətlərin, qanlı–qadalı müharibələrin salnaməsidir. Salnamənin yazılması üçün tarix yaradılmalıdır. Dövlət rəhbəri olmaq vəzifədir, liderlik isə taledir (2, s. 5–6).

Milli və siyasi liderlik. Ümumiyyətlə, siyasi lider anlayışının müxtəlif aspektləri mövcuddur. Bura adi siyasi liderlik, milli liderlik, Ümummilli liderlik və digər anlayışlar daxildir. Mahiyyətcə siyasi liderliyin hər bir növü olduqca çətin fəaliyyətdir. Çağdaş tarixi mərhələdə müstəqil dövlət quruculuğu prosesi kontekstində isə milli lider, ümummilli lider anlayışları özəl fəlsəfi, siyasi–nəzəri və praktiki məzmun kəsb edir. BMT–nin sənədlərində “millət” anlayışı “vətəndaş dövləti toplumu” anlayışı ilə sinonim kimi işlədilir. Bu, mənada insanlar millət olmağı eyni bir dövlətə mənsubluğu ilə identifikasiya edirlər. Politoloqların fikrincə, bu səbəbdən müasir mərhələdə “dövlət millətçiliyi” anlayışına daha çox fikir verilir və vətəndaşın şüurunda “dövlət–millət” və “milli lider” anlayışları bir–birinin davamı kimi dərk edilir. Dövlətçilik və cəmiyyətin mövcudluğu üçün fundamental sayıla biləcək iki anlayışın millət və lider anlayışlarının vahid bir anlamda birləşməsi çox maraqlı və əhəmiyyətli hadisədir. Bu, o deməkdir ki, müasir mərhələdə müstəqil dövlətdə siyasi liderin milli lider olması mühüm şərtədir. Təcrübə göstərir ki, heç də hər bir siyasi lider milli lider səviyyəsinə yüksələ bilmir. Çünki, milli liderliyin mühüm şərtlərindən biri ölkənin perspektivli və inandırıcı inkişaf kursunu topluma təklif etmək qabiliyyəti ilə sıx bağlıdır. Əgər lider həqiqətən millidirsə, o, dövlət başçısı olaraq dövlət institutlarının fəaliyyətini milli maraqların təmini kontekstində qurur və eyni zamanda, dövlətçiliyin inkişafına, toplumun təhlükəsizliyinin və rifahının təmininə xidmət edən siyasət həyata keçirir. Daha zəkavi, uzaqqörən, iradəli və yüksək mənəvi keyfiyyətlərə malik milli liderlər isə ümummilli liderlik səviyyəsinə yüksələ bilirlər. Nümunə kimi Mustafa Kamal Atatürkü, Mahatma Qandini, əfsanəvi Şarl de Qolu, Heydər Əliyevi və başqalarını göstərə bilərik. Eyni zamanda, ümummilli liderliyin fəlsəfi və politoloji meyarlarını tam müəyyən etmək çox çətindir. Hətta XX əsrin görkəmli politoloqlarından olan J.Blondel etiraf etmişdir ki, bu vəzifənin öhdəsindən gəlinməmişdir. Burada vəziyyəti mürəkkəbləşdirən məsələlərdən biri hər bir toplumun özünəməxsus liderlik anlayışının mövcudluğu və həmin əsasda “uğurlu lider kimdir?” sualına birmənalı cavabın olması ilə bağlıdır. Müasir fəlsəfə və politologiyada liderlik haqqında mövcud olan fikirlərin vurğuladığımız qisminin işığında ümummilli lider Heydər Əliyev və Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin 20 illik dövlət başçısı və liderlik fəaliyyətinin politoloji dərkə olduqca maraqlı və əhəmiyyətli qənaətlər əldə etməyə imkan verir (12, s. 31).

Dövlətçilik tarixi. Bizim dövlətçilik tariximiz, dövlətçilik ənənələrimiz çox qədim və zəngindir. Ona görə də müstəqil dövlətimizi qurarkən biz dünya təcrübəsindən, ümumbəşəri dəyərlərdən bəhrələnməklə yanaşı öz dövlətçilik ənənələrimizə söykənmiş, ondan istifadə etmişik. Bu ənənələr bu gün Azərbaycanda yaşadılır, təkmilləşdirilir və inkişaf etdirilir. Milli dövlətçiliyimizin inkişafı və möhkəmlənməsində Heydər Əliyevin müstəsna xidmətləri olmuşdur (4, s. 1–14).

Xalqımızın milli iftixarı, Ulu Öndər Heydər Əliyev milli birliyimizin zirvəsi və simvolu, dövrümüzün ən böyük azərbaycanlısı kimi dövlətimizin möhkəmlənməsində, vətəndaşların milli–dövlətçilik ideologiyası ətrafında birləşməsində müstəsna rol oynayan, xalqı arxasınca aparmağa qadir güclü siyasi sima idi. O, hər bir azərbaycanlına da məhz bu zirvədə, dünyanın hansı guşəsində yaşamasından asılı olamayaraq, özü kimi vətənpərvər görmək istəyirdi. Ulu Öndər Azərbaycanın ən ağır günlərində, xüsusilə, təhlükəli 1993–cü ildə xalqına və milli birliyə güvənmişdi. Uğurlarının, bütün siyasi gücünün səbəbini bu monotonluqda gördüyünü, demokratik inkişafın məhz bu şəkildə mümkünliyünü qeyd edirdi. O, gələcəyimizə əmanət qoyduğu azərbaycançılıq ideologiyasının kökündə

duran milli birliyin məhz mənəviyyatdan bəhrələndiyini, xalqı həmişə mənəviyyat birləşdirir ifadəsinin müəllifi idi. Bütün hallarda tarixə istinad edən Heydər Əlirza oğlu çox gözəl bilirdi ki, xalqın, millətin, nıcatı onun imanındır. Türk şairi Fazil Hüsni Dağlarca demişkən, uğrunda baş qoymağa inam, iman gərəkdir. Vaxtilə Nəriman Nərimanov yazırdı: "Bir millət özünü tanımaz isə, özü ilə qeyrisinin fərfini düşünməyə qadir olmaz isə, xüsusi məsləkin dalınca yerləş edə bilməz. Bu yolla yerləş etməz isə ümum müqəddəs məslək nə olmağını da düşünməz". "Ümumi müqəddəs məqsədin" milli ideologiyasının ilkin işlək bazasını yaratmaq üçün Heydər Əlirza oğlu əzilmiş hisslərin bərpasına başladı. O, xalqı özünə, keçmişinə, yaddaşına qaytardı, sabahına nikbinliklə baxmaq qətiyyəti verdi. Heydər Əliyevin milli siyasət doktrinasında vətəncilik iki aspekti əhatə edirdi: birincisi, şovinizmə varmağa yol vermədən hər bir azərbaycanlının alovlu vətənpərvərə çevrilməsinə nail olmaq; ikincisi, xalqın vətəni şüurlu sevməsinə, daha doğrusu, tanıyaraq sevməsinə və Azərbaycanın dünyada tanınmasına nail olmaq (5, s. 10–12).

Hər bir xalqın tarixi inkişafına nəzər salsaq görərik ki, böyük uğurların əldə olunmasında, dünyada gedən intibah prosesində ölkələrin qabaqcıl pillələrdə qərarlaşmasında liderlərin rolu həlledicidir. 15 oktyabr 2003–cü ildə Azərbaycan xalqı İlham Əliyevi Prezident seçməklə Heydər Əliyevin siyasi kursuna səs verdi. Azərbaycan xalqı sülhün, əmin–amanlığın, tərəqqinin, inkişafın, quruculuğun və sabitliyin tərəfində olduğunu nümayiş etdirdi, ölkədə bu siyasətə alternativin olmadığını göstərdi. İlham Əliyev təkcə əsl varis olduğunu sübut etmədi. Eyni zamanda, ona qədər başlanan yolun davamı kimi ölkəni daha da inkişaf etdirdi, onun nüfuzunu artırdı, sabitliyi möhkəmləndirdi. Dövlət başçımız İlham Əliyev hər dəfə Prezident seçilməklə güclü xalq, güclü dövlət, güclü lider vəhdəti müstəqil və müasir Azərbaycanın qüdrətinə çevrildi. 2003–cü il 15 oktyabr prezident seçkilərindən start götürən və zamanın axarında öz layiqli yerini tutan Azərbaycan dövləti bundan sonra da möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyevin uzaqgörən siyasəti və müdrik rəhbərliyi sayəsində inkişaf edəcək və çiçəklənəcəkdir.

Zəfər təntənəsi. Xalqımızın Ümummilli lideri, bütün dövrlərin ən böyük azərbaycanlısı Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi mütərəqqi inkişaf strategiyasını və siyasi xəttini uğurla davam etdirən möhtərəm Prezidentimiz, Müzəffər Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyev böyük xilaskarlıq missiyasını qətiyyətlə yerinə yetirməklə Vətən müharibəsində Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün, tarixi ədalətin bərpasına nail olub. Xalqımızın qəhrəmanlıq sənaməsini yenidən yazan dövlət başçısının rəhbərliyi ilə müasir texnologiyalara yiyələnən, son nəsil silahlara sahib olan rəşadətli Ordumuz 44 günlük Vətən müharibəsi zamanı düşməni diz çökdürüb, torpaqlarımızı işğalçılardan təmizləyib, 200 ildən bəri davam edən mifli və illüziyalarını tamamilə məhv edib. "Qarabağ Azərbaycandır!" həqiqətinin parlaq təzahürü olan və bu ilin sentyabr ayında 24 saatdan az müddətdə davam edən lokal xarakterli antiterror tədbirlərində Qarabağda yerləşən separatçıların başı əzildi, Ermənistanın torpaqlarımızdakı qeyri–qanuni hərbi birləşmələri məhv edildi. Bu qələbə suverenliyimizin tam bərpa edilməsi ilə tarixə əbədi qızıl hərflərlə daxil oldu (11, s. 32).

Nəticə. Ulu Öndərimizin, dünyanın böyük azərbaycanlısı, "Mən həmişə fəxr etmişəm, bu gün də fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam" kəlmələri, ilə Azərbaycan və azərbaycanlı ifadələrinə yeni məzmun, yeni çalar verdi. Bir azərbaycanlı kimi məhz milli birliyimizi qorumaqla, müqəddəs azərbaycançılıq ideologiyası ətrafında birləşməklə Ümummilli Liderimiz, xalqımızın milli iftixarı Heydər Əliyevin əmanəti olan demokartik, suveren Azərbaycan dövlətini Müzəffər Ali Baş Komandan, Cənab Prezident İlham Əliyevin ətrafında sıx birləşərək yaşadacağımıza, onu özümüzdən sonra gələcək nəsillərə inkişaf etmiş, möhkəmlənmiş, qüdrətli bir dövlət kimi ötürə biləcəyik. Bu tədqiqatda əldə edilən nəticələr gələcək tədqiqatların yeni istiqamətlərinə, ictimai və siyasi sahələrdə yeni yanaşmaların formalaşmasına zəmin yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. H.Orucov. Heydər Əliyev işığı–ipək yolu. Bakı, Azərənşr, 2000, 242 s.
2. H.Orucov. Heydər Əliyev və Azərbaycanda milli siyasət. Bakı, Azərənşr, 2001, 340 s.
3. B.Budaqov. Heydər Əliyev fenomeni. II nəşr. Bakı, Azərənşr, 2002, 136 s.
4. N.Aqaşova, S.Abdullayev. Heydər Əliyev və Azərbaycan. I hissə. Bakı, Azərənşr, 2006, 224 s.

5. İ.Həbibbəyli. Heydər Əliyevin siyasi irsi və azərbaycançılıq (II kitab). Bakı, Azərənəşr, 2020, 448s.
6. M.Mikayılov. Azərbaycanın özü qədər əbədi. Bakı, Azərənəşr, 2023, 240 s.
7. N.Məmmədli. Heydər Əliyevin siyasi dilinin lüğəti. Bakı, Azərənəşr, 2023, 272 s.
8. O.Əsədov. Heydər Əliyev müasir Azərbaycan parlamentinin banisidir. Bakı, Azərənəşr, 2008, 495s.
9. İ.Məmmədzadə, S.Həsənov. Heydər Əliyev və İlham Əliyev: Güclü dövlət, qələbənin fəlsəfəsi, böyük qayıdış. Bakı, Azərənəşr, 2023, 268 s.
10. E.Axundova. Şəxsiyyət və zaman. Bakı, Azərənəşr, 2007, 352 s.
11. B.Salayev. Ulu Öndər. Bakı, Azərənəşr, 2023, 160 s.
12. İ.Hacıyev. Heydər Əliyev: həyatı və siyasi fəaliyyəti. Naxçıvan, Əcəmi, 2023, 176 s.
13. M.Mikayılov. Möhtəşəm zəfərin müəllifi. Bakı, Azərənəşr, 2022, 192 s.

ДЖАМИЛ КУЛИЕВ

Доктор философии по истории,

*Ученый секретарь Ленкоранского регионального научного центра НАНА,
Институт Истории и Этнологии имени А.А. Бакиханова НАНА*

НАЦИОНАЛЬНОЕ СПАСЕНИЕ ПРАКТИЧЕСКОЕ ВОЗВРАЩЕНИЕ

В статье говорится о защите нашего национального единства, священной идеологии азербайджанства и достойной передаче грядущим поколениям демократического Азербайджанского государства. В тексте отражены некоторые памятные периоды новейшей истории нашего народа, вписавшие славные страницы в нашу национальную государственность и политическую историю: 14 июля 1969 года, 21 ноября 1992 года, 15 июня 1993 года, с некоторыми соображениями в следующем виде.

1) День прихода к власти в Азербайджане гениальной личности, феноменального государственного деятеля, мудрого политика, общенационального лидера Гейдара Алиева;

2) День создания под руководством уважаемого Гейдара Алиева партии «Ени Азербайджан», провозгласившей своей высшей целью защиту независимого Азербайджанского государства от распада, от страха ухода с политической сцены, от опасности потери независимости, обеспечение вечности, нерушимости и необратимости государственной независимости;

3) Возвращение Гейдара Алиева – ревностного сына нашего народа, пламенного патриота, великого лидера, пришедшего к власти в Азербайджане по настойчивому требованию народа с миссией спасения и национального освобождения, гарантией светлого будущего независимого Азербайджанского государства и национальной государственности, золотыми буквами отмечено в нашей новейшей национальной истории как День национального спасения.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, личность, национальный, лидер, государственность, азербайджанский.

JAMIL KULIEV

Doctor of Philosophy in History,

*Scientific Secretary of the Lankaran Regional Scientific Center of ANAS,
Institute of History and Ethnology named after A.A. Bakikhanov of ANAS*

NATIONAL SALVATION PRACTICAL RETURN

The article mentions the defense of our national unity, the sacred ideology of Azerbaijaniism, and the worthy transfer of the democratic Azerbaijani state to future generations. The text reflects some of the memorable periods in the contemporary history of our people, which have written glorious pages in our national statehood and political history: July 14, 1969, November 21, 1992, June 15, 1993, with some considerations in the following form.

1) The day when the history of our native Azerbaijan, the genius personality, phenomenal statesman, wise politician, the National Leader Heydar Aliyev, came to power in Azerbaijan;

2) The day when the New Azerbaijan Party, which declared its supreme goal to protect the independent Azerbaijani state from disintegration, from the fear of withdrawal from the political scene, from the danger of losing its independence, and to ensure the eternity, inviolability, and irreversibility of state independence, was established under the leadership of the esteemed Heydar Aliyev;

3) The return of Heydar Aliyev, a zealous son of our people, ardent patriot, and great leader, who came to power in Azerbaijan at the insistent demand of the people, with a mission of salvation and national liberation, and the guarantee of a bright tomorrow for the independent Azerbaijani state and national statehood, has been marked in our contemporary national history in golden letters as the National Salvation Day.

Keywords: Heydar Aliyev, personality, national, the leader, statehood, azerbaijani.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 05 noyabr 2025-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 30 noyabr 2025-ci il.

Rəyçilər: t.e.d. Hacı Həsənov, t.e.d. İbrahim Zeynalov.

UOT 94

ТАРИЭЛЬ АББАСОВ

*Доктор философии по истории, доцент кафедры
«Новой и современной истории стран Европы и Америки»
Бакинского Государственного Университета
tarielabbasov@bsu.edu.az*

ПАДЕНИЕ РЕЖИМА Б.АСАДА И НОВЫЕ СИРИЙСКИЕ РЕАЛИИ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/111/114-119>

Начавшееся 27 ноября 2024 года в Сирии наступление антиправительственных военных группировок, против действующего режима Б.Асада, падение 8 декабря Дамаска, передача власти переходному правительству Мухаммеда аль-Башира, а затем с 29 марта 2025 года новому кабинету, сформированному Ахмедом аш-Шараа, не стабилизировало внутривнутриполитическую ситуацию в стране. Новый виток насилия может снова охватить Сирию. Хочется надеяться, что при окончательном формировании новых «инструментов» политической власти, будут непременно учтены интересы всех групп этнического и религиозного состава страны, что установит долгожданный мир на сирийской земле.

Ключевые слова: режим Башара Асада, оппозиция, алавиты, Сирия, Турция, события 11 сентября, международный терроризм.

Введение. Последняя ноябрьская неделя 2024 года ознаменовалась новым всплеском внутривнутриполитической ситуации в Сирии, в результате которой 27 ноября началось массированное наступление, сконцентрировавшихся на тот момент в Идлибе, антиправительственных военизированных группировок против действующего режима Башара Асада. Как известно, по итогам гражданской войны в стране, продолжающейся более 13 лет, Президенту Башару Асаду удалось (не без помощи РФ и ИРИ) поставить под свой контроль большую часть территории страны. Наряду с этим, на территории Сирии были размещены представители прозападной сирийской оппозиции, различные протурецкие военизированные формирования, а также курды, стремящиеся здесь обрести политическую независимость (7).

Наступление на Алеппо (второй по численности после столицы город страны) вела не прозападная сирийская оппозиция, а Сирийская национальная армия (бывшая Сирийская свободная армия), своего рода «филиал» вооруженных сил Турции совместно с террористической организацией «Хайят Тахрир аш-Шам» (сокращенно «ХАТЭША»), которая сформировалась на базе другой террористической организации, известной в прошлом как «Джабхат ан-Нусра». Руководителем организации являлся Абу Мухаммед Аль-Джулани (настоящее имя Ахмед Хусейн Аль-Шараа), уроженец Сирии, присоединившийся к джихадистам после теракта «Аль-Каиды» 11 сентября 2001 года в США. Аль-Джулани воевал против американских войск в Ираке, впоследствии пять лет отсидел в американской тюрьме. Отказавшись присягнуть главе «Исламского государства» («ИГ») Абу Бакру Аль-Багдади, Аль-Джулани присягнул руководителю «Аль-Каиды» Айману Аль-Завахири. В 2018 году он разорвал свои связи с «Аль-Каидой» и создал новую организацию под названием «Джебхат Фатх Аш-Шам», не связанную с кем-либо. До наступления на Алеппо «ХАТЭША» контролировало регион на севере Сирии (Идлиб), при поддержке Турции (2).

Что же касается Идлиба, то следует заметить, что экономика последнего была напрямую привязана к турецкой. Если в прошлом, численность населения здесь примерно равнялась 1,5 миллионам человек, то на сегодняшний день она составляет 3,5 миллиона. Наиболее боеспособной группировкой Идлиба являлась вышеупомянутая «ХАТЭША», большую часть боевиков которой составляли сирийцы. В свое время «ХАТЭША» боролась и с другими группировками, поддерживаемыми Турцией и Катаром (к примеру, «Ахрар аш-Шам» («Исламское движение свободных людей Шама»), «Харакат Нур ад-Дин аль-Зенки» («Движение Нур ад-Дин аль-Зен-

ки)). Необходимо также вспомнить и тот факт, что после встречи в 2017 году лидеров Турции и России, сторонами по Идлибу было подписано отдельное Соглашение, обеспечившее политическую стабильность в Сирии (1).

Лидер «ХАТЭША» заявил, что целью наступления является отстранении действующего Президента Башара Асада от власти и провозглашение на территории Сирии исламского государства. «ХАТЭША» обозначила главное направление наступления: Алеппо – Хама – Хомс – Дамаск. Кроме упомянутых в наступлении сил, здесь также участвовали сирийские демократические силы, основу которых составляли курдские вооруженные отряды, поддерживаемые США (своего рода «филиал» «РПК»). Захватив Алеппо, повстанцы продолжили развивать наступление по двум направлениям: на восток и соответственно на юг в сторону города Хама, с последующим выходом на город Хомс. Войдя в Хаму, они вступили в бой с подтянутыми туда правительственными войсками в виде спецназа сил «Тигр» (так называемая «25 дивизия»), которых очень скоро заставили отступить из города. 8 декабря 2024 года боевики захватили Хомс и вошли в столицу Дамаск. Они в прямом эфире государственного телевидения заявили о том, что режим Башара Асада свергнут, а сам он бежал из страны в неизвестном направлении. (3)

Несколько слов хотелось бы сказать и о вооруженных силах, стоявших на страже режима Башара Асада. Фактически, здесь можно было бы выделить две наиболее боеспособные силы. Это – Сирийская арабская армия (4-ая Бронетанковая Дивизия, под командованием брата Б.Асада Махера Асада), находящаяся под влиянием иранцев и 5-ый Механизированный Корпус, под командованием генерала Сухеля Хасана, алавита, находящегося под влиянием российских офицеров. Обе силы находились вне Алеппо. Первая - в районе Дамаска, а вторая в провинции Дей эз Зор. Что касается ливанской «Хезболлы» (Алеппо находился в зоне ее ответственности), то она, понеся ранее большие потери, целиком переключилась на израильский фронт. Неудивительно, что сирийские вооруженные силы находились в столь плачевном состоянии. Ведь за годы гражданской войны в Сирии многие дивизии были не доукомплектованы. Большинство кадровых сирийских военных в годы гражданской войны погибли. Вместе с тем, имелись многочисленные факты дезертирства со стороны суннитских офицеров. В результате произошло переформатирование сирийской армии. Б.Асад объявил амнистию боевикам, сражавшимся против режима. Всем было предложено вступать в ряды вооруженных сил Сирии. Кроме этого, существовали отдельные отряды национальной обороны – так называемые «боевики Асада». Они состояли из алавитов, друзов, христиан, а также имелись небольшие суннитские подразделения. Существовали также и криминальные группировки (1).

Здесь хотелось бы сделать небольшое отступление. Чем Хама для боевиков стала ценнее, нежели Алеппо: тем, что Хама всегда была центром суннитского, джихадистского ислама. В 1982 году там вспыхнуло антиправительственное восстание против режима Хафиза Асада (отца Башара Асада). Клан Асада – это алавиты, восстание же подняли сунниты. Хафиз Асад подтянул правительственные войска, осадил Хаму, а потом в городе была осуществлена кровавая резня, количество погибших насчитывалось от 20 до 40 тысяч человек, преимущественно мирное население. К тому же, сирийская армия применила в Хаме химическое оружие. Восстание было подавлено с особой жестокостью. После событий черного сентября в Иордании, которое в свое время, спровоцировали палестинцы, здесь, в Сирии, «отличились» «Братья-мусульмане». События в Хаме являются второй резней, которое арабское правительство осуществило против собственного народа (4).

Многими экспертами не раз поднимался вопрос о причинах превращение алавитов в контексте суннитско-шиитского преобладания в стране в столь серьезную военную силу. Ответ весьма прост. Когда Сирия находилась под колонизацией Французской Республики, в ее колониальную армию ни сунниты, ни шииты не желали вступать, считая это позором для себя, а алавиты, в силу малочисленности общины, охотно в нее шли. В результате, к моменту распада колониальной империи и становления независимой Сирии, большую часть кадрового состава спецслужб и вооруженных сил стали составлять алавиты (8).

На наш взгляд, основными причинами нагнетания сирийской внутривнутриполитической ситуации являлись две: первая, внутренняя, связанная с утратой Президентом Б.Асадом рычагов дав-

ления в стране, масштабной коррупцией во всех эшелонах власти, отсутствием боеспособных вооруженных сил, самонадеянностью политического руководства страны (Б.Асад почувствовал себя единоличным победителем в гражданской войне) в факторе всесильности российского присутствия (морская база в Тартусе и авиабаза Хмеймим), и вторая, внешняя, вызванная усилением турецкого фактора и соответственно ослаблением российского (военные действия на украинском фронте) и иранского (потеря Касема Сулеймани, советников КСИР, удары по «Хезболле» и многое другое) влияния на сирийском политическом треке. Кроме того, сирийский лидер упустил время и с курдами (возможный формат сирийского государства с автономией курдов).

С учетом вышеизложенного, хотелось бы расставить позиции ряда региональных «игроков», применительно к сирийской внутривнутриполитической ситуации:

Саудовская Аравия. С самого начала Саудовская Аравия, как и Катар, приняли активное участие в формировании антиасадовской вооруженной оппозиции. Саудиты поддерживали террористическую организацию «Джабхат ан-Нусра», Катар же стоял за исламистскими группировками, такими как «Бахрар аш-Шам» и «Братья-мусульмане». Наследный принц Саудовской Аравии Мухаммед ибн Салман ибн Абдул-Азиз Аль Сауд объявил о том, что прекращается помощь Саудовской Аравии сирийской вооруженной оппозиции. После этого участие официального Эр-Рияда в сирийском конфликте значительно ослабло. Была и другая причина: у Саудовской Аравии под боком находился Йемен, который занимал большую часть внимания и усилий. Вместе с тем, Эр-Рияд никогда не отказывался от намерений вернуться в Сирию. Сирия очень важна для арабо-мусульманской, скорее арабо-исламской идентичности. Сирия – это святая земля Ислама и тот, кто ее контролирует, либо оказывает на нее влияние, соответственно, в исламском мире будет «на коне». Но это будет весьма сложно. Официальному Эр-Рияду хотелось бы войти в Сирию так, чтобы в сирийской правящей элите были бы саудовские сторонники, т.е. лица, которые помогали бы Саудовской Аравии проводить в новой Сирии их политическую линию. На сегодняшний день таких лиц там точно нет.

Исходя из этого перед Саудовской Аравией стоят две приоритетные цели: во-первых, ослабить Иран, так как Саудиты считают Сирию иранской «колонией», и во-вторых, привести во властные структуры Сирии своих ставленников. В разгар гражданской войны в Сирии Саудовская Аравия опиралась на салафитов, и экстремистские салафитские группировки. Сейчас эта «ставка» не пройдет. Скорее всего, для официального Эр-Рияда этим фундаментом могла бы стать сирийская суннитская буржуазия, сирийский суннитский класс, которые сегодня оказались в эмиграции (Турция, Египет).

Турция и Израиль. Заявление нового главы Белого дома Дональда Трампа гражданам США о том, что «в Сирии идет не наша, не американская война», инициировало Турцию и Израиль к активным действиям на сирийском направлении. Политическое руководство этих государств восприняли это как призывы к действию, отдав соответствующие приказы своим вооруженным силам. Как мы помним, израильская бронетехника, не встретив сопротивления со стороны поддерживаемых Турцией радикальных боевиков, захвативших 7 декабря Дамаск, подошла к пригороду сирийской столицы на расстоянии менее чем 20 км.

Глава Турции Р.Т.Эрдоган и премьер-министр Израиля Б.Нетаньяху продемонстрировали стремление захватить максимум сирийской территории до инаугурации Президента США Д.Трампа. Израиль уже захватил несколько сирийских городов: Хину, Джиту, Эль-Хашам. Министр обороны Израиля Исраэль Кац обосновал захват южных провинций Сирии необходимостью расширения «буферной зоны» для борьбы с гипотетическим врагом. Премьер Б.Нетаньяху прибыл в приграничную зону, дал напутствие израильским военным и заявил о выходе Израиля из соглашения по Сирии, заключенное по итогам войны Судного дня. Наступлению израильских войск по территории Сирии предшествовал массированный удар ВВС Израиля по 150 сирийским военным объектам. Глава МИД Израиля Гидеон Саар заявил о том, что удары наносились преимущественно по остаткам сирийского химического оружия. Любопытно, что глава «ХАТЭША» Аль-Джулани со своей стороны заявил о том, что он находится на связи с израильским руководством и что главным врагом Сирии он считает Б.Асада и Иран.

Турция, со своей стороны, намерилась захватить территорию сирийского Курдистана, богатую нефтью. На этой территории расположены девять американских военных баз. Американские военные нанесли 75 ударов по позициям поддерживаемых Турцией боевиков. Оценивая происходящие события, можно было бы предположить, что англосаксы спровоцировали Турцию и Израиль на свержение режима Башара Асада, предложив им поделить территорию Сирии между собой. Невмешательство России и Ирана в сирийский конфликт придало Р.Т.Эрдогану и Б.Нетаньяху уверенность в безнаказанности вторжения на территорию суверенной Сирии. Остается открытым еще один вопрос: создаст ли турецкий лидер в Сирии тоже самое, что он создал в свое время в Ливии, где в Триполи сидит Переходный Национальный Совет, который признается Турцией. Думается, что время покажет.

Ливия. Подобно сирийским событиям, аналогичные события могут произойти и в соседней Ливии. После ликвидации остатков иранских «прокси», американские сателлиты (в первую очередь, Израиль) будут готовы нанести массированный удар если и не по Ливии, то, возможно по Ирану.

Что касается позиции политического руководства РФ, то, как заявил пресс-секретарь Президента Владимира Путина Дмитрий Песков, «исходя из соображений гуманитарного характера, Президент Российской Федерации Владимир Путин предоставил бывшему Президенту Сирии Б.Асаду политическое убежище». (9) Уходящий президент США Джо Байден, со своей стороны заявил о том, что официальный Вашингтон будет сотрудничать с «сирийскими группами», чтобы обеспечить переход к «независимой Сирии с новой Конституцией и правительством». Свою точку зрения по этому вопросу высказал и новый глава Белого дома Дональд Трамп, отметив не вмешиваться в происходящее: «в Сирии бардак, но она нам не друг. Это не наша борьба. Пусть все идет своим чередом. Не вмешивайтесь» (6).

После стремительного наступления повстанцев, начавшегося 27 ноября 2024 года, и падения Дамаска 8 декабря, власть в Сирии перешла к переходному правительству под руководством Мухаммеда аль-Башира, а затем, с 29 марта 2025 года, к новому кабинету, сформированному Ахмедом аш-Шараа. Это правительство включает 23 министра из разных слоев общества и призвано отражать многообразие Сирии. Однако, как отмечает агентство «Reuters», «сирийские власти сталкиваются с рядом проблем: неспособность контролировать нефтяные месторождения на северо-востоке, где доминируют курдские формирования, экономический кризис с гиперинфляцией, а также внутренние конфликты между этническими и религиозными группами» (7). Об этом заявил и советник Президента США Марк Рубио. Американский дипломат констатировал, что власти Сирии сталкиваются с серьезными вызовами, которые могут привести к дестабилизации и масштабной гражданской войне в стране.

Наглядным примером тому, как мы знаем, стали начавшиеся в стране 6 марта 2025 года столкновения правительственных сил с алавитским меньшинством. Конфликт начался с того, что 5 марта силы безопасности, отправленные Дамаском в Латакию, вошли в одну из деревень рядом с городом Джабла, где, как они считали, находились схроны с оружием алавитского подполья. Там они попали в засаду, потеряв 13 бойцов. В ответ отряды из Дамаска, в основном состоящие из бойцов "Хайят Тахрир аш-Шам", полностью окружили деревню и подвергли ее массированному артиллерийскому обстрелу. После этого на всем побережье Сирии начались уличные протесты, переросшие в вооруженное восстание. Алавитские отряды объявили о создании "Военного совета по освобождению Сирии" во главе с бывшим асадовским генералом Гаясом ад-Далой, целью которого было провозглашено "очищение Сирии от суннитских джихадистов". При этом они сами начали убивать гражданских: как суннитские семьи, так и "предателей" в собственных рядах. Сперва повстанцам удалось взять под контроль некоторые районы, но за несколько дней восстание было подавлено.

9 марта 2025 года Ахмед аш-Шараа выступил с общенациональным телеобращением. 10 марта сирийские власти объявили о завершении "операции против сторонников свергнутого диктатора Башара Асада" на западе страны, в населенных преимущественно алавитами и христианами прибрежных провинциях Латакия и Тартус. Одновременно Дамаск подписал знаковое соглашение о сотрудничестве с вооруженными отрядами сирийских курдов, действующими на

севере, что можно считать его крупной победой в стремлении, как заявляется, объединить страну. Однако общая ситуация в Сирии остается весьма тревожной: в адрес сирийского правительства все громче звучат обвинения в геноциде всего несуннитского населения. Новое сирийское правительство столкнулось с требованиями Запада и ряда мусульманских стран привлечь к ответственности виновных в массовых убийствах алавитов, представителей еще недавно правившего в Сирии религиозного меньшинства, к которому принадлежит Башар Асад, а также и других меньшинств. По неподтвержденным данным, к сегодняшнему дню на западе Сирии убиты уже не менее 1300 гражданских лиц, больше 250 бойцов вооруженных формирований, связанных с Асадом, и свыше 250 сотрудников сил безопасности нового режима. Правительства Ирана и Ирака, а также и Израиль обвинили вооруженные отряды нового сирийского правительства в геноциде. Однако Турция, ОАЭ и Катар, напротив, поддерживают то, что они называют "операцией в Латакии по восстановлению порядка и уничтожению ячеек сторонников Асада". Евросоюз официально осудил как восстание сил, сохраняющих верность Башару Асаду, так и насилие над мирными жителями (5).

Ахмед аш-Шараа, официально объявленный 29 января 2025 года президентом Сирии на переходный период, обвинил в убийствах алавитов, христиан, шиитов и представителей других меньшинств восставших сторонников Б.Асада. С его слов, начавшиеся столкновения спровоцировало некое иностранное государство. Сирийский лидер не называл конкретную страну, но подчеркнул, что это "те, кто проиграли из-за новой реальности в Сирии", явно имея в виду давних союзников Б.Асада – в первую очередь Иран, но возможно, также и Россию. Он пообещал привлечь к ответственности всех виновных.

Заключение. Хотя гражданская война в Сирии не прекращалась, новый виток насилия может снова охватить страну. История конфликтов на Ближнем Востоке наглядно свидетельствует: чем разнообразнее этнический и религиозный состав страны, тем труднее учесть интересы всех групп. Что же, а нам остается верить и надеяться на то, что очень скоро наступит долгожданный мир на этой измученной и десятилетиями пролитой кровью сирийской земле.

ЛИТЕРАТУРА

1. «Беженцы Идлиба: демагогия Запада и игры Эрдогана», <https://tass.ru/opinions/7830117>
2. «Битва за Алеппо (2024)», [https://translated.turbopages.org/proxy_u/en-ru.ru.9a612a85-682f84cc-651c160-4722d776562/https/en.wikipedia.org/wiki/Battle_of_Aleppo_\(2024\)](https://translated.turbopages.org/proxy_u/en-ru.ru.9a612a85-682f84cc-651c160-4722d776562/https/en.wikipedia.org/wiki/Battle_of_Aleppo_(2024)) [29.10.2025].
3. Бочаров И. «Власть обрушилась стремительно». Почему пал режим Башара Асада и как события в Сирии изменят ситуацию на Ближнем Востоке?», <https://lenta.ru/articles/2024/12/09/bocharov/> [29.10.2025].
4. Взятие Хамы (1982), <https://ru.wikipedia.org/wiki/> [29.10.2025].
5. «Восстановление порядка или резня? Что происходит в Сирии», <https://rus.ozodlik.org/a/33344985.htm> [29.10.2025].
6. Глущенкова Д. «Что происходит в Сирии после падения режима Башара Асада», <https://www.mn.ru/smart/chto-proishodit-v-sirii-posle-padeniya-rezhima-bashara-asada> [29.10.2025].
7. «Новое правительство Сирии может потерпеть крах в ближайшие недели», <https://avia.pro/news/novoe-pravitelstvo-sirii-mozhet-poterpet-krah-v-blizhayshie-nedeli> [29.10.2025].
8. Полонский И. «Распадется ли Сирия? Вероятность создания «Государства алавитов», <https://web.archive.org/web/20230929170335/https://www.blagovest-info.ru/index.php?ss=2&s=7&id=64743> [29.10.2025].
9. Степанова А. «Личное решение Путина: в Кремле рассказали о предоставлении Асаду и его семье убежища в России», <https://russian.rt.com/world/article/1406658-asad-ubezhische-rossiya> [29.10.2025].

TARİEL ABBASOV

*Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Bakı Dövlət Universitetinin
Avropa və Amerika ölkələrinin müasir və müasir tarixi kafedrası*

BƏŞƏR ƏSƏD REJİMİNİN SÜQUTU VƏ SURİYANIN YENİ REALLIQLARI

27 noyabr 2024-cü ildə Suriyada Bəşər Əsədin rəhbərlik etdiyi hakimiyyətə qarşı müxalifət qüvvələri tərəfindən başlayan hücum, 8ndekabr tarixində Dəməşqin süqutu, hakimiyyətin Məhəmməd əl-Bəşiri keçid hökumətinə, daha sonra isə 2025-ci il mart ayının 29-dan Əhməd əş Şaraanın formalaşdırdığı yeni kabinetə verilməsi ölkə daxilində siyasi vəziyyəti sabitləşdirmədi. Yeni zorakılıq dalğası Suriyaya yayıla bilər. Ümid etmək olar ki, yeni siyasi güc “alətlərinin” yekun formalaşdırılmasında ölkədəki bütün etnik və dini qrupların maraqları mütləq nəzərə alınacaq və bu, Suriya torpaqlarında coxdan gözlənilən sülhün bərqərar olmasına səbəb olacaq.

Açar sözlər: Bəşər Əsədin rejimi, müxalifət, alavitlər, Suriya, Türkiyə, 11 sentyabr hadisələri, beynəlxalq terrorizm.

TARİEL ABBASOV

*Doctor of Philosophy in History, Associate Professor,
Department of Modern and Contemporary History of European and American Countries,
Baku State University*

THE FALL OF BASHAR ASSAD'S REGIME AND NEW SYRIAN REALITIES

Attacks by anti-government military groups against the current regime of Bashar Asad started in Syria on November 27, 2024, the fall of Damascus on December 8, transfer of power to the al-Bashir transitional government and then to a new cabinet formed by Ahmed al-Sharaa from March 29, 2025 have not stabilized the domestic political situation. A new wave of violence could once again engulf Syria. It is hoped that the interests of all ethnic and religious groups in the country will be taken into account when making the final formation of the new “instruments” of political power that will bring a long-awaited peace in the Syrian land.

Keywords: Bachar Assad regime, opposition, alawites, Syria, Turkey, september 11 events, international terrorism.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 29 oktyabr 2025-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 30 noyabr 2025-ci il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Məmmədağa Baxışov, t.e.d. Sevinc Yusifzadə.

UOT 94(479.24); UOT 94

ŞAHISMAYIL İSMAYILOV

Azərbaycan Dillər Universiteti, Slavyan Universiteti,
Azərbaycan Universiteti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7441-3575>
ismayilovsahismayil@gmail.com

AZƏRBAYCAN VƏ TÜRKİYƏ SİYASİ ƏLAQƏLƏRİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/111/120-129>

Azərbaycan və Türkiyə arasındakı siyasi əlaqələr əsrlər boyu ortaq tarixi, mədəni və milli dəyərlər üzərində formalaşmışdır. Hər iki dövlətin tarixində baş verən mühüm hadisələr, bu əlaqələrin inkişafına və dərinləşməsinə mühüm təsir göstərmişdir. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə Osmanlı dövləti arasında qurulan diplomatik münasibətlər, müasir dövrün siyasi integrasiyasının təməlini qoymuşdur. 1991-ci ildə Azərbaycanın müstəqilliyini bərpa etməsi ilə Türkiyə bu hadisəni ilk tanıyan dövlət olaraq tarixi qardaşlığını siyasi səviyyədə təsdiqləmişdir.

Müstəqillik dövründən etibarən iki ölkə arasında imzalanan strateji sazişlər, iqtisadi və hərbi əməkdaşlıqlarla yanaşı, siyasi münasibətlərin yeni mərhələsinə yaratmışdır. Bu prosesdə həm Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev, həm də Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan qarşılıqlı siyasi etimadın güclənməsinə və regional sabitliyin möhkəmlənməsinə xidmət edən mühüm addımlar atmışlar. 2021-ci ildə imzalanmış Şuşa Bəyannaməsi isə Azərbaycan–Türkiyə münasibətlərini sadəcə müttəfiqlik səviyyəsinə deyil, eyni zamanda strateji və siyasi birliyə yüksəltmişdir. Bu sənəd iki qardaş dövlətin suverenlik, təhlükəsizlik və regional əməkdaşlıq sahələrində eyni istiqamətdə hərəkət etdiyini göstərir. Bəyannamə ilə formalaşan siyasi sinxronluq Cənubi Qafqazda yeni geosiyasi reallığın əsasını qoymuşdur.

Məqalədə Azərbaycan və Türkiyə siyasi əlaqələrinin tarixi kökləri, müasir mərhələdə dövlət başçıların bu əlaqələrin inkişafındakı rolu, həmçinin Şuşa Bəyannaməsinin siyasi əhəmiyyəti geniş şəkildə təhlil olunur.

Açar sözlər: Azərbaycan, Türkiyə, siyasi əlaqələr, Şuşa Bəyannaməsi, strateji tərəfdaşlıq, İlham Əliyev, Rəcəb Tayyib Ərdoğan, geosiyasi əməkdaşlıq.

Giriş. Azərbaycan və Türkiyə arasındakı siyasi əlaqələr uzun əsrlərə söykənən qardaşlıq münasibətlərinə əsaslanır. Bu münasibətlərin kökündə təkcə coğrafi yaxınlıq deyil, eyni zamanda ortaq dil, din, tarix və mədəni dəyərlər dayanır. Hər iki xalq əsrlər boyu eyni sivilizasiya məkanında formalaşmış, ortaq ideoloji, mənəvi və siyasi dəyərlərin daşıyıcısına çevrilmişdir. Qədim türk etnoslarının, xüsusilə oğuz tayfalarının Qafqaz və Anadolu coğrafiyasında məskunlaşması nəticəsində yaranmış mədəni və etnik bir kök bu iki xalqın birliyini tarixən təmin etmişdir. Bu birliyin nəticəsində Azərbaycan və Türkiyə arasında əlaqələr təkcə etnik və mədəni deyil, həm də siyasi səviyyədə qarşılıqlı etimada söykənmişdir.

Tarixi qaynaqlarda Azərbaycan və Anadolu torpaqları arasında siyasi münasibətlərin formalaşması daha çox Səfəvilər dövrünə təsadüf edir. XVI əsrdə Şah İsmayıl Xətəinin Osmanlı dövləti ilə münasibətləri, hər nə qədər dövrlükdə müharibələrlə müşahidə olunsada, türk dünyasının siyasi xəritəsində ortaq maraqların və güc balansının formalaşmasına xidmət etmişdir. Həmin dövrdə baş verən hadisələr göstərir ki, hər iki dövlətin siyasi mərkəzləri bir-birinə təsir etmiş, dini və ideoloji baxımdan eyni mənəvi məkanın tərkib hissəsi kimi çıxış etmişdir. Bu baxımdan, Azərbaycan və Türkiyə münasibətlərinin kökləri dövlətlərarası rəqabətdən çox, ümumi türk kimliyinə əsaslanmış ideoloji bağlılıqla izah oluna bilər.

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəlləri isə Azərbaycan–Türkiyə münasibətlərinin yeni mərhələyə keçidi dövrü olmuşdur. Bu mərhələdə hər iki xalq azadlıq, milli dövlətçilik və müstəqillik ideyaları uğrunda mübarizəni eyni ruhda aparmışdır. Osmanlı dövlətinin zəiflədiyi, Qafqazda isə Rusiya imperiyasının genişləndiyi bir dövrdə, Azərbaycan ziyalıları Türkiyəyə, Türkiyə ziyalıları isə Azərbaycana

mənəvi dəstək göstərmişdir. Əhməd bəy Ağaoğlu, Əli bəy Hüseynzadə, İsmayıl bəy Qasıralı kimi fikir adamları bu iki xalq arasında milli oyanışın ideoloji körpülərini yaratmışlar. Onların fəaliyyəti nəticəsində “türkcülük”, “islamçılıq” və “müasirləşmə” ideyaları ortaq düşüncə platformasına çevrilmişdir.

1918-ci il hadisələri Azərbaycan–Türkiyə siyasi əlaqələrinin zirvə nöqtələrindən biri kimi tarixə düşmüşdür. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan olunduqdan sonra Osmanlı dövləti yeni qurulan respublikaya həm diplomatik, həm də hərbi dəstək göstərmişdir. Qafqaz İslam Ordusunun Bakını bolşevik və erməni silahlı qüvvələrindən azad etməsi təkcə hərbi yardım deyil, həm də qardaşlıq borcu kimi qiymətləndirilmişdir. Bu hadisə Azərbaycan xalqının yaddaşında Türkiyəyə qarşı əbədi minnətdarlıq hissi yaratmış, gələcək siyasi əlaqələrin mənəvi təməlini qoymuşdur. Qardaşlıq münasibətlərinin bu mərhələsi sonrakı nəsillər üçün həm tarixi nüsxə, həm də siyasi miras olmuşdur.

Sovet dövründə isə Azərbaycan–Türkiyə münasibətləri məhdudlaşdırılmış, iki xalq arasında bir-başa siyasi əlaqələr uzun müddət kəsilmişdir. SSRİ-nin sərt ideoloji siyasəti nəticəsində Türkiyə ilə diplomatik münasibətlər qadağan edilmiş, mədəni əlaqələr isə formal səviyyədə saxlanılmışdır. Lakin bütün bu məhdudiyyətlərə baxmayaraq, iki xalqın bir-birinə olan mənəvi bağlılığı heç vaxt sönmemişdir. Azərbaycan ədəbiyyatında, musiqisində, incəsənətində və ictimai düşüncəsində Türkiyəyə qarşı xüsusi rəğbət və sevgi hissi yaşamaqda davam etmişdir. Türkiyədə də Azərbaycan türkünün azadlıq mübarizəsi və mədəniyyəti ilə maraq heç vaxt azalmamışdır.

1991-ci ildə Azərbaycanın müstəqilliyini bərpa etməsi ilə Türkiyə Respublikası onu ilk tanıyan dövlət kimi tarixə düşdü. Bu hadisə, iki ölkə arasında diplomatik münasibətlərin yeni mərhələsinin başlanğıcı oldu. 1992-ci ildə Ankarada imzalanan “Azərbaycan–Türkiyə diplomatik münasibətlərinin qurulması haqqında Protokol” ilə siyasi əlaqələr rəsmi müstəviyə keçdi. O vaxtdan etibarən hər iki dövlət bir-birinə qarşılıqlı dəstək prinsipini əsas götürdü. Türkiyə Azərbaycanın beynəlxalq tanınması, iqtisadi islahatları və müdafiə sisteminin formalaşması prosesində mühüm rol oynadı. Azərbaycan isə Türkiyənin Qafqazda strateji tərəfdaşı kimi çıxış etməyə başladı.

2000-ci illərdən etibarən iki ölkə arasında münasibətlər strateji əməkdaşlıq səviyyəsinə yüksəldi. Bu mərhələdə qarşılıqlı səfərlər, sazişlər və birgə layihələr vasitəsilə siyasi əlaqələr möhkəmləndirildi. 2010-cu ildə “Strateji tərəfdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında müqavilə”nin imzalanması iki ölkə arasında müttəfiqlik münasibətlərinin hüquqi bazasını yaratdı. Hər iki dövlət beynəlxalq təşkilatlarda bir-birini dəstəkləyən siyasət yürütməyə başladı. Bu əməkdaşlıq təkcə diplomatik əlaqələrlə məhdudlaşmayıb, həm də regional təhlükəsizlik, enerji və nəqliyyat layihələrinə təsir göstərdi.

Azərbaycan–Türkiyə münasibətlərinin inkişafında Prezident İlham Əliyev və Prezident Rəcəb Tayyib Ərdoğanın şəxsi dostluq münasibətləri mühüm rol oynadı. Onların liderliyi altında həyata keçirilən ortaq layihələr - Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri, TANAP və TAP qaz layihələri, Zəngəzur dəhlizi ideyası və Qarabağ Zəfəri sonrasındakı imzalanan Şuşa Bəyannaməsi - siyasi əlaqələrin ən yüksək mərhələsinə formalaşdırdı. Bu bəyannamə iki ölkənin birliyini yalnız siyasi deyil, həm də strateji və təhlükəsizlik sahələrində təsdiqlədi.

Müasir dövrdə Azərbaycan və Türkiyə regional və beynəlxalq səviyyədə bir-birini tamamlayan, eyni ideoloji dayaqlara söykənən iki müttəfiq dövlət kimi çıxış edir. Cənubi Qafqazda və Yaxın Şərqdə baş verən geosiyasi dəyişikliklər fonunda bu əməkdaşlıq həm regional sabitliyin təminatçısına, həm də türk dünyasının birliyinin əsas sütununa çevrilmişdir. İki dövlətin “bir millət, iki dövlət” konsepsiyası artıq sadəcə siyasi şüar deyil, beynəlxalq siyasətdə real güc mərkəzinə çevrilmiş modeldir.

Beləliklə, Azərbaycan–Türkiyə siyasi əlaqələrinin inkişafı uzun tarixi prosesin nəticəsi olaraq bu gün müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində nümunəvi model kimi qəbul olunur. Bu münasibətlər təkcə iki dövlətin milli maraqlarını təmin etmir, həm də regionda sabitlik, əməkdaşlıq və inkişaf üçün əsas təminat rolunu oynayır.

Azərbaycan–Türkiyə siyasi əlaqələrinin tarixi kökləri. Azərbaycan və Türkiyə arasındakı siyasi əlaqələrin təməli minilliklərə dayanan ortaq etnik və mədəni köklər üzərində formalaşmışdır. Bu əlaqələr sadəcə diplomatik münasibətlərin deyil, ümumtürk kimliyinin təzahür formalarından biri kimi tarixə daxil olmuşdur. Qədim oğuz tayfalarının həm Qafqazda, həm də Anadolu coğrafiyasında məskunlaşması nəticəsində iki xalq arasında bir-birinə bənzər idarəetmə, dil, ənənə və dini dünyagörüş

formalaşmışdır. Bu baxımdan Azərbaycan və Türkiyə tarix boyunca bir-birinə yaxın ideoloji sistemlər qurmuş, eyni milli təfəkkür modelini paylaşmışdır.

Orta əsrlər dövründə Azərbaycan və Anadolu torpaqlarında hökm sürən dövlətlər - Səlcuqlular, Atabəylər, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular və Səfəvilər - türk siyasi mədəniyyətinin əsas daşıyıcıları olmuşdur. Həmin dövlətlərin idarəçilik sistemi, hərbi təşkilatlanması və diplomatik əlaqələri, müasir dövrdə Azərbaycan–Türkiyə münasibətlərinin ideoloji təməllərini müəyyənləşdirən amillərdən biri kimi qiymətləndirilir. Bu dövlətlər arasında mədəni və siyasi əlaqələr, türk dövlətçilik ənənələrinin vahid modelə əsaslandığını göstərir. Xüsusilə Səlcuqlular dövründə Qafqaz və Anadolunun eyni inzi-bati-siyasi sistem daxilində olması, iki xalq arasında təbii integrasiyanın başlanğıcı hesab edilir.

XVI əsrdə Səfəvi-Osmanlı münasibətləri bəzən münaqişə, bəzən əməkdaşlıq şəklində təzahür etsə də, ümumi türk dünyasının siyasi xəritəsini formalaşdırmaqda mühüm rol oynamışdır. Şah İsmayıl Xətai və Sultan Səlim Yavuz arasındakı münasibətlər bir tərəfdən dini ziddiyyətlərin, digər tərəfdən isə ortaq etnik mənsubiyyətin yaratdığı paradoksu əks etdirirdi. Bu dövrdə hər iki dövlətin siyasi mərkəzləri bir-birinin fəaliyyətini diqqətlə izləyir, iqtisadi və mədəni əlaqələr isə müharibələrə baxmayaraq davam edirdi. Bu, sübut edir ki, Azərbaycan və Türkiyə arasında əlaqələr hərbi-siyasi rəqabətlə məhdudlaşmır, daha dərinlən – ortaq kimlik və mədəniyyət dəyərlərinə əsaslanırdı.

XVIII əsrin sonlarında və XIX əsrin əvvəllərində Osmanlı imperiyasının zəifləməsi və Rusiya imperiyasının Qafqazda genişlənməsi, Azərbaycan–Türkiyə münasibətlərinə yeni geosiyasi məzmun gətirdi. Azərbaycan xanlıqları bu dövrdə Osmanlı dövləti ilə əlaqə saxlamağa, Rusiyanın ekspansiyasına qarşı ortaq mövqe formalaşdırmağa çalışırdı. Məsələn, Gəncə və Qarabağ xanları bir neçə dəfə Osmanlıya müraciət etmiş, hərbi və siyasi dəstək istəmişlər. Bu müraciətlər iki tərəfin dini və mədəni yaxınlığının siyasi reallığa çevrilmək istəyi kimi dəyərləndirilə bilər.

XIX əsrin ortalarında Rusiya imperiyasının Qafqazdakı hökmranlığı gücləndikcə, Osmanlı dövləti regiondakı təsir imkanlarını itirsə də, Azərbaycan xalqı ilə mənəvi bağlarını qoruyub saxlamışdır. Həmin dövrdə Qafqaz müsəlmanları arasında Türkiyəyə yönəlmiş rəğbət güclənmiş, Osmanlı mədəniyyəti və dili nüfuzlu nümunəyə çevrilmişdir. Bu dövrdə İsmayıl bəy Qasıralı, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu kimi ziyalıların fəaliyyəti Azərbaycan və Türkiyə arasında milli-mənəvi bağların yenidən dirçəlməsində əsas rol oynamışdır. Onların irəli sürdüyü “Dildə, fikirdə, işdə birlik” ideyası sonradan iki ölkənin siyasi münasibətlərinin ideoloji bünövrəsinə çevrilmişdir.

XX əsrin əvvəllərində Osmanlı dövlətinin son dövrləri və Qafqazda milli hərəkatların yüksəlişi Azərbaycan–Türkiyə münasibətlərinə yeni istiqamət qazandırdı. 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması ilə bu əlaqələr dövlətlərarası səviyyəyə yüksəldi. Osmanlı dövləti yeni qurulan respublikaya diplomatik və hərbi dəstək göstərərək, Qafqaz İslam Ordusunu Azərbaycana göndərdi. Nuru Paşanın rəhbərliyi ilə Bakı azad olundu və bu hadisə iki xalq arasında qardaşlığın ən parlaq nümunəsinə çevrildi. Qafqaz İslam Ordusunun fəaliyyəti təkcə hərbi missiya deyil, həm də mənəvi və siyasi həmrəyliyin təzahürü idi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Türkiyə ilə diplomatik münasibətlər formal şəkildə qurulmuş, İstanbulda Azərbaycanın nümayəndəliyi fəaliyyətə başlamışdı. 1919-cu ildə Azərbaycan nümayəndə heyətinin Paris sülh konfransında Osmanlı diplomatları ilə birgə çıxış etməsi, iki dövlətin beynəlxalq səviyyədə bir-birini dəstəklədiyini sübut edir. Lakin 1920-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu və Sovet Rusiyasının işğalı bu əlaqələrin müvəqqəti olaraq dayanmasına səbəb olmuşdur.

Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan və Türkiyə arasında diplomatik münasibətlər tamamilə kəsildi. SSRİ dövründə Türkiyə “kapitalist düşərgəsi” ölkəsi kimi qiymətləndirilir, Türkiyə ilə hər hansı bir əlaqə “anti-sovet təbliğat” kimi qadağan edilirdi. Buna baxmayaraq, Azərbaycan xalqının Türkiyəyə qarşı mənəvi bağlılığı qırılmadı. Ədəbiyyatda, musiqidə və xalq şüurunda Türkiyə “qardaş ölkə” kimi yaddaşda yaşadı. Xüsusilə Azərbaycan yazıçıları və ziyalıları əsərlərində türk dünyasının birliyindən, milli azadlıq ideyalarından bəhs edirdilər. Bu dövrdə Türkiyə radiosunun verilişləri, gizli yollarla oxunan türk qəzetləri və kitabları xalq arasında böyük maraq doğururdu.

XX əsrin ikinci yarısında beynəlxalq münasibətlər sistemində baş verən dəyişikliklər Azərbaycan–Türkiyə əlaqələrinin gələcək inkişafı üçün zəmin yaratdı. 1980-ci illərdə SSRİ-də başlayan “yenidənqurma” siyasəti, milli özünüdərkən artmasına və türk dünyasında birləşmə ideyalarının güclənmə-

sinə səbəb oldu. 1990-cı ilin 20 Yanvar hadisələrindən sonra Türkiyədə Azərbaycana dəstək məqsədilə kütləvi mitinqlər keçirildi. Bu, iki xalq arasında tarixi həmrəyliyin hələ də canlı olduğunu göstərdi.

Nəhayət, 1991-ci ildə Azərbaycanın müstəqilliyini bərpa etməsi ilə Türkiyə onu ilk tanıyan dövlət oldu. Bu, sadəcə diplomatik akt deyil, əsrlərlə davam edən tarixi qardaşlığın siyasi təsdiqi idi. Türkiyə Azərbaycanın dövlət quruculuğu prosesində ilk dəstəkçi ölkə kimi çıxış etdi. 1992-ci ildə diplomatik münasibətlər quruldu və bununla da iki ölkə arasındakı əlaqələr yeni dövrə qədəm qoydu. Qısa müddət ərzində bir çox sahədə müqavilələr imzalandı, səfirliklər açıldı, yüksək səviyyəli səfərlər həyata keçirildi.

Beləliklə, Azərbaycan-Türkiyə siyasi əlaqələrinin tarixi inkişafı göstərir ki, bu münasibətlər müvəqqəti maraqların deyil, dərin mənəvi və ideoloji köklərin məhsuludur. Orta əsrlərdən başlayan bu proses XX əsrdə yeni müstəvilərə keçərək müasir dövrdə strateji tərəfdaşlıq səviyyəsinə yüksəlmişdir. Tarixi təcrübə sübut edir ki, hər iki xalq üçün birliyin qorunması təkcə siyasi zərurət deyil, həm də milli varlığın təməl prinsipidir [2, 42-47].

Müstəqillik dövründə Azərbaycan-Türkiyə siyasi münasibətləri. Azərbaycanın 1991-ci ildə dövlət müstəqilliyini bərpa etməsi ilə Türkiyə Respublikası onu ilk tanıyan ölkə oldu. Bu addım təkcə diplomatik jest deyil, həm də əsrlər boyu davam edən tarixi və mənəvi qardaşlığın rəsmi təsdiqi idi. Məhz bu hadisə iki ölkə arasında siyasi əlaqələrin müasir mərhələsinin başlanğıc nöqtəsini təşkil etdi. Türkiyə hökuməti Azərbaycanın yeni dövlət strukturlarının formalaşması, beynəlxalq təşkilatlarda təmsil olunması və iqtisadi dirçəlişi üçün ilk gündən dəstəyini göstərdi. 1992-ci ilin yanvarında imzalanmış "Azərbaycan-Türkiyə diplomatik münasibətlərinin qurulması haqqında Protokol" iki ölkə arasında rəsmi diplomatik əlaqələrin başlanmasını təmin etdi.

1990-cı illərin əvvəlləri həm Azərbaycan, həm də Türkiyə üçün yeni geosiyasi çağırışların dövrü idi. SSRİ-nin dağılmasından sonra Qafqaz regionunda siyasi boşluq yaranmışdı və bu boşluğun doldurulması istiqamətində müxtəlif dövlətlər, o cümlədən Rusiya və Qərbi ölkələri aktiv fəaliyyətə başlamışdılar. Türkiyə bu şəraitdə Azərbaycan üçün ən yaxın və etibarlı tərəfdaş rolunu oynadı. Ankara hökuməti Azərbaycanın müstəqilliyini qorumaq, iqtisadi və təhlükəsizlik sahəsində sabitlik yaratmaq üçün ardıcıl diplomatik və texniki yardım göstərdi.

Türkiyə, Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə tanınması istiqamətində aparılan diplomatik kampaniyalarda mühüm rol oynadı. 1992-ci ildə Azərbaycan BMT-yə qəbul olunduqda, Türkiyə bu prosesi fəal şəkildə dəstəkləmiş, Avropa Şurası və İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı kimi qurumlarda Azərbaycanın üzvlüyü üçün diplomatik fəaliyyət göstərmişdir. Həmçinin Türkiyə, Ermənistanın təcavüzkar siyasətinə qarşı Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü açıq şəkildə müdafiə edən ilk dövlətdir. 1993-cü ildə Ermənistanın Kəlbəcəri işğal etməsindən sonra Türkiyə Ermənistanla sərhədlərini bağladı və bu qərar bu günə qədər qüvvədədir.

Azərbaycanın müstəqilliyinin ilk illərində qarşılaşdığı çətinliklər - iqtisadi böhran, siyasi sabitliyin olmaması və Qarabağ müharibəsi şəraitində Türkiyə ilə əlaqələr həm mənəvi, həm də siyasi dəstək mənbəyinə çevrildi. Türkiyədən Azərbaycana humanitar yardımlar göndərildi, çoxsaylı təhsil və iqtisadi layihələr başlandı. Həmin illərdə Bakıda türk məktəbləri və universitetləri fəaliyyətə başladı, minlərlə azərbaycanlı tələbə Türkiyədə təhsil almağa göndərildi. Bu, gələcək nəsillərin siyasətçilər və diplomatlar üçün mühüm təcrübə məktəbi rolunu oynadı.

1993-cü ildə Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinə yeni nəfəs gətirdi. Heydər Əliyev "Türkiyə ilə əlaqələr bizim dövlət siyasətimizin əsas istiqamətidir" deyərək bu münasibətləri strateji səviyyəyə yüksəltdi. Onun dövründə iki ölkə arasında onlarla müqavilə və əməkdaşlıq sazişi imzalandı. 1994-cü ildə Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri layihəsinin təməli qoyuldu. Bu layihə təkcə iqtisadi deyil, həm də siyasi baxımdan iki ölkəni birləşdirən mühüm strateji layihə idi. 1997-ci ildə Azərbaycan və Türkiyə arasında "Dostluq və Əməkdaşlıq haqqında Bəyannamə" imzalanaraq, münasibətlərin uzunmüddətli inkişafı üçün hüquqi baza yaradıldı.

XXI əsrin əvvəllərindən etibarən iki ölkə arasında münasibətlər daha da möhkəmləndi. 2001-ci ildə imzalanmış "Azərbaycan-Türkiyə Strateji Tərəfdaşlıq haqqında Bəyannamə" və 2010-cu ildə qəbul edilən "Strateji tərəfdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında müqavilə" bu əlaqələrin mahiyyətini tam şəkildə müəyyənləşdirdi. 2010-cu il müqaviləsinin 2-ci maddəsinə əsasən, tərəflərdən birinə qarşı hərbi

təcavüz olarsa, digər tərəf bütün imkanları ilə ona yardım göstərəcəkdir. Bu, faktiki olaraq Azərbaycan və Türkiyə arasında hərbi-siyasi ittifaqın formalaşması demək idi.

2000-2010-cu illər arasında Azərbaycan və Türkiyə liderləri arasında çoxsaylı yüksək səviyyəli görüşlər keçirilmişdir. İlham Əliyev və Rəcəb Tayyib Ərdoğanın şəxsi dostluq münasibətləri dövlətlər-arası əlaqələrin strateji səviyyədə möhkəmlənməsinə mühüm təsir göstərmişdir. Bu dövrdə Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri, TANAP və TAP layihələri kimi nəhəng enerji layihələri reallaşdı. Bu layihələr regionda enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasına və Azərbaycan-Türkiyə siyasi əlaqələrinin iqtisadi əsaslarla daha da möhkəmlənməsinə səbəb oldu.

Türkiyə həmçinin, Azərbaycanın Avropa və beynəlxalq təşkilatlarla münasibətlərində də mühüm rol oynamışdır. Ankara Azərbaycanın NATO ilə əməkdaşlıq proqramlarında iştirakını dəstəkləmiş, Türkiyənin hərbi təlim və təcrübə imkanlarından istifadə edilməsinə şərait yaratmışdır. Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin modernləşməsində Türkiyə hərbi mütəxəssislərinin iştirakı bu əməkdaşlığın konkret nəticələrindən biridir. 2010-cu illərin ortalarından etibarən isə iki ölkə arasında müntəzəm olaraq ortaq hərbi təlimlər və müdafiə sənayesi layihələri həyata keçirilməyə başladı.

Azərbaycan və Türkiyə arasında müstəqillik dövründə formalaşan siyasi münasibətlərin digər mühüm istiqaməti beynəlxalq arenada qarşılıqlı dəstək prinsipidir. Türkiyə, Ermənistan və Fransa kimi ölkələrin Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı birtərəfli mövqelərinə qarşı Azərbaycanın yanında dayanmış, BMT və ATƏT platformalarında onun maraqlarını müdafiə etmişdir. Azərbaycan isə əvəzində Türkiyənin Kipr məsələsində və regional təhlükəsizlik siyasətində haqlı mövqeyini dəstəkləmişdir. Bu qarşılıqlı siyasi həmrəylik iki ölkəni bir-birinin beynəlxalq müttəfiqinə çevirmişdir.

2016-cı ildə Türkiyədə baş verən çevriliş cəhdindən sonra Azərbaycan dövləti ilk reaksiya verən və Türkiyəyə açıq dəstək bəyan edən ölkə oldu. Prezident İlham Əliyevin “Türkiyə xalqı və onun rəhbərliyi sarsılmaz iradə nümayiş etdirdi” fikri iki dövlət arasında siyasi etimadın dərinliyini göstərdi. Bu hadisə iki ölkə arasında etimad və qardaşlıq münasibətlərinin sadəcə diplomatik deyil, həm də emosional səviyyədə formalaşdığını sübut etdi.

Azərbaycanın 2020-ci il Vətən müharibəsində qazandığı Zəfər bu siyasi münasibətlərin ən real nəticələrindən biri oldu. Müharibə dövründə Türkiyə Azərbaycanın yanında dayanaraq siyasi, diplomatik və mənəvi dəstəyini göstərdi. Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın “Azərbaycan tək deyil” bəyanatı qardaşlıq münasibətlərinin ən güclü ifadəsi kimi tarixə düşdü. Müharibədən sonra imzalanan Şuşa Bəyannaməsi isə iki ölkə arasında əlaqələrin yeni mərhələsini açdı.

Beləliklə, müstəqillik dövründə Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri tarixi köklər üzərində formalaşan qardaşlıq və strateji tərəfdaşlıq prinsiplərinə əsaslanaraq, XXI əsrdə beynəlxalq münasibətlərdə nümunəvi əməkdaşlıq modeli yaratdı. Bu münasibətlərin əsasında qarşılıqlı etimad, bərabərlik və ortaq milli maraqlar dayanır. Tarixi təcrübə göstərir ki, Azərbaycan və Türkiyə bir-birinə dəstək verməklə təkcə öz təhlükəsizliyini deyil, regionun siyasi sabitliyini də təmin etmişdir [3, 65-76].

İlham Əliyevin dövründə Azərbaycan-Türkiyə strateji tərəfdaşlığı. Azərbaycan və Türkiyə arasında münasibətlər İlham Əliyevin prezidentliyi dövründə keyfiyyətə yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Onun rəhbərliyi altında iki ölkə arasında siyasi, iqtisadi, hərbi və mədəni əlaqələr sistemli şəkildə inkişaf etdirilmiş və strateji tərəfdaşlıq səviyyəsinə yüksəlmişdir. İlham Əliyevin xarici siyasətində Türkiyə ilə münasibətlər prioritet istiqamət kimi müəyyən olunmuş, “bir millət, iki dövlət” prinsipi dövlət siyasətinin ideoloji əsasına çevrilmişdir. O, bu prinsipi sadəcə siyasi şüar kimi deyil, real diplomatik xətt kimi həyata keçirmişdir.

Prezident İlham Əliyev 2003-cü ildə hakimiyyətə gəldikdən sonra Türkiyə ilə münasibətlərin dərinləşdirilməsini Azərbaycan diplomatiyasının əsas prioritetlərindən biri kimi müəyyən etmişdir. Onun 2004-cü ildə Türkiyəyə ilk rəsmi səfəri iki ölkə arasında strateji əlaqələrin inkişafı baxımından dönüş nöqtəsi hesab olunur. Bu səfər zamanı imzalanan sənədlər, xüsusilə “Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin gələcək inkişafı haqqında Bəyannamə”, tərəflərin həm regional, həm də beynəlxalq məsələlərdə ortaq mövqedə olduqlarını təsdiqləmişdir.

İlham Əliyev dövründə Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin əsas xüsusiyyəti qarşılıqlı siyasi etimadın yüksək səviyyəyə çatması idi. Hər iki dövlətin rəhbərləri bir-birinə etibarlı müttəfiq kimi yanaşmış və bu etimad sonrakı illərdə bütün sahələrə sirayət etmişdir. Türkiyə Azərbaycanı beynəlxalq təşkilatlarda daimi dəstəkləmiş, Azərbaycanın da Türkiyəyə qarşı eyni münasibəti göstərməsi nəticə-

sində münasibətlər qarşılıqlı etimad modelinə çevrilmişdir. Bu etimad regional sabitliyin və təhlükəsizliyin əsas dayaqlarından biri kimi qəbul olunur.

İlham Əliyevin rəhbərliyi dövründə həyata keçirilən enerji və nəqliyyat layihələri Azərbaycan-Türkiyə tərəfdaşlığını global səviyyəyə çıxarmışdır. Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri, TANAP və TAP layihələri regionun enerji xəritəsini dəyişdirərək, hər iki dövləti Avrasiyanın enerji mərkəzinə çevirmişdir. Bu layihələr yalnız iqtisadi deyil, həm də siyasi əhəmiyyət daşıyırdı; çünki onlar Azərbaycan və Türkiyəni Avropa enerji təhlükəsizliyinin ayrılmaz hissəsinə çevirmişdir. İlham Əliyevin siyasi uzaqgörənliyi bu layihələr vasitəsilə Azərbaycanı regionda enerji təminatçısı, Türkiyəni isə enerji tranzit ölkəsi kimi beynəlxalq arenada strateji oyunçuya çevirmişdir.

2008-ci ildən sonra iki ölkə arasında hərbi əməkdaşlıq da yeni səviyyəyə qalxmışdır. Türkiyə, Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin modernləşməsində mühüm rol oynamış, yüzlərlə azərbaycanlı zabıt Türkiyədə təlim keçmişdir. İki ölkə arasında hər il birgə hərbi təlimlər keçirilir, müdafiə sənayesi sahəsində əməkdaşlıq güclənir. İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan Ordusu Türkiyə təcrübəsindən və texnologiyasından istifadə edərək regionun ən güclü ordularından birinə çevrilmişdir.

İlham Əliyevin xarici siyasətində Türkiyə ilə münasibətlər “strateji müttəfiqlik” konsepsiyasına əsaslanır. 2010-cu ildə imzalanan “Strateji tərəfdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında müqavilə” bu konsepsiyanın hüquqi əsasını yaratmışdır. Sənədin 2-ci maddəsində qeyd olunur ki, tərəflərdən birinə qarşı təcavüz olarsa, digər tərəf bütün imkanları ilə onu müdafiə edəcəkdir. Bu müddəa faktiki olaraq Azərbaycan və Türkiyə arasında hərbi-siyasi ittifaqın rəsmiləşməsi deməkdir. İlham Əliyev bu müqaviləni “Azərbaycan-Türkiyə birliyinin sarsılmaz təminatı” adlandırmışdır.

Prezident İlham Əliyev Türkiyə ilə əlaqələri yalnız diplomatik və iqtisadi səviyyədə deyil, həm də mənəvi və ideoloji aspektdə gücləndirmişdir. O, çıxışlarında dəfələrlə vurğulamışdır ki, “Azərbaycan və Türkiyə xalqları eyni dəyərlərin daşıyıcısıdır və gələcək nəsillər bu birliyi qorumağa borcludur”. Bu fikirlər, iki ölkə arasında münasibətlərin sadəcə maraq və zərurətdən deyil, həm də dərin mənəvi bağlılıqdan qaynaqlandığını göstərir. İlham Əliyev siyasi fəaliyyətində bu mənəvi bağlılığı praktiki siyasətə çevirmişdir.

İlham Əliyevin Türkiyə ilə əməkdaşlıq siyasəti təkcə ikitərəfli münasibətlərlə məhdudlaşmır, həm də türk dünyasının integrasiyasına xidmət edir. Onun təşəbbüsü ilə Türk Dövlətləri Təşkilatının fəaliyyəti gücləndirilmiş, TÜRKSÖY, Türk Akademiyası kimi qurumlarla əlaqələr genişlənməmişdir. Bu təşkilatların məqsədi təkcə mədəni və elmi əlaqələri deyil, həm də ortaq siyasi platformanı inkişaf etdirməkdir. İlham Əliyev çıxışlarında dəfələrlə vurğulamışdır ki, “Türk dünyasının birliyi gələcəyin əsas təminatıdır” və Azərbaycan bu birliyin fəal iştirakçısı olmalıdır.

Azərbaycan və Türkiyə arasında mədəni diplomatiya da İlham Əliyev dövründə intensiv inkişaf etmişdir. Mədəniyyət günləri, birgə teatr və musiqi layihələri, ortaq televiziya proqramları iki dövlətin cəmiyyətlərini daha da yaxınlaşdırmışdır. “Xarıbülbül” və “Türk Dünyası Mədəniyyət Paytaxtı – Şuşa” kimi layihələr bu əməkdaşlığın nümunələrindəndir. İlham Əliyev mədəni diplomatiyanı siyasi münasibətlərin davamı kimi görür və onu “xalq diplomatiyasının” ən təsirli forması adlandırır.

İlham Əliyevin dövründə iki ölkə arasında qarşılıqlı səfərlər intensivləşmişdir. Azərbaycan və Türkiyə prezidentlərinin, baş nazirlərinin və parlament nümayəndələrinin mütəmadi görüşləri, həm siyasi, həm də iqtisadi qərarların operativ qəbul edilməsinə imkan yaratmışdır. Xüsusilə İlham Əliyev və Rəcəb Tayyib Ərdoğanın şəxsi dostluğu dövlətlərarası münasibətlərin sabit və etibarlı xarakter almasına səbəb olmuşdur. Bu münasibət beynəlxalq səviyyədə də yüksək qiymətləndirilir və “regional integrasiyanın nümunəsi” kimi göstərilir.

2020-ci ildə baş verən 44 günlük Vətən müharibəsi Azərbaycan-Türkiyə strateji birliyinin ən aydın təzahürü oldu. Müharibə dövründə Türkiyə Azərbaycanın siyasi və mənəvi dəstəkçisi kimi çıxış etdi. İlham Əliyev dəfələrlə qeyd etmişdir ki, “Türkiyə kimi qardaş bir dövlətin yanımızda olması xalqımıza güc verdi”. Bu dövrdə iki ölkənin birliyi yalnız diplomatik səviyyədə deyil, həm də hərbi və emosional səviyyədə nümayiş olundu. Qarabağ Zəfəri sonrası imzalanan Şuşa Bəyannaməsi bu strateji tərəfdaşlığın zirvəsi kimi tarixə düşdü.

İlham Əliyev dövründə Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri artıq sadəcə regional əməkdaşlıq çərçivəsini aşaraq beynəlxalq səviyyədə nüfuz qazanmış bir modelə çevrilmişdir. Hər iki dövlətin koordinasiyalı siyasəti nəticəsində Cənubi Qafqazda yeni geosiyasi realıq yaranmışdır. Bu realıqda

Azərbaycan və Türkiyə sülhün, təhlükəsizliyin və inkişafın əsas təminatçıları kimi çıxış edirlər. İlham Əliyevin siyasi uzaqgörənliyi və prinsipial mövqeyi sayəsində iki ölkə arasında əlaqələr zamanın sınağından keçən qardaşlıq münasibətinə əsaslanan strateji ittifaq səviyyəsinə yüksəlmişdir.

Beləliklə, İlham Əliyev dövründə formalaşan Azərbaycan–Türkiyə strateji tərəfdaşlığı regionda yeni geosiyasi tarazlığın yaranmasına səbəb olmuş, türk dünyasının integrasiyası prosesinə real məzmun qazandırmışdır. Bu tərəfdaşlıq təkcə iki xalqın tarixi və mədəni birliyinin deyil, həm də onların siyasi iradəsinin, müstəqillik və təhlükəsizlik amallarının ortaq ifadəsidir [3, 78-85].

Rəcəb Tayyib Ərdoğanın dövründə Türkiyə-Azərbaycan siyasi münasibətlərinin inkişafı. Rəcəb Tayyib Ərdoğan Türkiyə Respublikasının siyasi həyatında mühüm dönüş yaradan lider kimi, Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin yeni mərhələyə yüksəlməsində əsas fiqurlardan biri olmuşdur. Onun rəhbərliyi dövründə iki qardaş dövlət arasındakı əlaqələr sadəcə diplomatik müstəviyə deyil, strateji və ideoloji səviyyəyə qədər genişlənmişdir. Ərdoğanın siyasətində Azərbaycanla münasibətlər milli kimliyin, tarixi qardaşlığın və ortaq türk dəyərlərinin təcəssümü kimi qəbul olunur. O, “bir millət, iki dövlət” prinsipini Türkiyə xarici siyasətinin prioritet xəttinə çevirərək, bu anlayışa real siyasi məzmun qazandırmışdır.

Rəcəb Tayyib Ərdoğanın siyasi fəlsəfəsi “dəyərlərə əsaslanan diplomatiya” konsepsiyası ilə xarakterizə olunur. Bu konsepsiyaya görə, xarici siyasət təkcə milli maraqlarla deyil, həm də tarixi və mədəni məsuliyyətlərlə formalaşmalıdır. Bu yanaşma çərçivəsində Ərdoğan, Azərbaycanla münasibətləri “dini və etnik yaxınlığa əsaslanan strateji həmrəylik modeli” kimi təqdim etmişdir. Onun rəhbərliyi altında Türkiyə, Azərbaycanı yalnız dost dövlət kimi deyil, türk dünyasının aparıcı gücü və regionda etibarlı müttəfiq kimi qəbul etmişdir.

Ərdoğanın hakimiyyəti dövründə Türkiyə ilə Azərbaycan arasında münasibətlərin sistemli şəkildə inkişafı üçün güclü institusional baza yaradılmışdır. Hər iki ölkə arasında yüksək səviyyəli Strateji Əməkdaşlıq Şuraları, birgə nazirlər kabineti toplantıları və regional iqtisadi forumlar təşkil olunmuşdur. Bu mexanizmlər iki ölkə arasında koordinasiya siyasətin həyata keçirilməsinə və qərarların operativ şəkildə qəbul edilməsinə imkan vermişdir. Ərdoğan dövründə qarşılıqlı səfərlərin sayı əhəmiyyətli dərəcədə artmış, Türkiyə və Azərbaycan liderləri arasında şəxsi etimad və səmimiyyət dövlətlərarası münasibətlərin əsas dayaq nöqtəsinə çevrilmişdir.

Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinin Ərdoğan dövründəki mühüm xüsusiyyətlərindən biri, onların geosiyasi strategiya səviyyəsinə yüksəlməsi olmuşdur. Ərdoğan beynəlxalq arenada Azərbaycanın maraqlarını daim müdafiə etmiş, xüsusilə Dağlıq Qarabağ münaqişəsi məsələsində prinsipial və ardıcıl mövqe nümayiş etdirmişdir. Onun “Azərbaycanın yanındaıq” bəyanatı təkcə siyasi dəstək deyil, həm də regional güc balansına təsir edən bir diplomatik mesaj idi. Ərdoğan, beynəlxalq konfranslarda və BMT Baş Assambleyasında çıxış edərək, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin edilməsinin regionda sülhün əsas şərti olduğunu vurğulamışdır.

Ərdoğan dövründə Türkiyənin Azərbaycan siyasəti həm siyasi, həm də iqtisadi istiqamətdə genişlənmişdir. Enerji və nəqliyyat layihələri bu münasibətlərin təməl sütunlarından birinə çevrilmişdir. “Bakı-Tbilisi-Ceyhan” neft kəməri və “TANAP” layihəsi Türkiyənin enerji tranzit ölkəsi kimi rolunu möhkəmləndirmiş, Azərbaycan isə enerji ixracatçısı kimi Avropa bazarına çıxışını təmin etmişdir. Ərdoğanın siyasi iradəsi bu layihələrin uğurla həyata keçirilməsində həlledici amil olmuşdur. O, bu layihələri “birliyin, iqtisadi müstəqilliyin və qardaşlığın rəmzi” adlandırmışdır.

Ərdoğanın rəhbərliyi dövründə Türkiyə-Azərbaycan münasibətləri yalnız dövlət səviyyəsində deyil, cəmiyyətlərarası əməkdaşlıq müstəvisində də genişlənmişdir. TİKA, Yunus Əmrə İnstitutu, Maarif Vəqfi və digər qurumlar Azərbaycanda müxtəlif mədəni, təhsil və sosial layihələr həyata keçirmişdir. Bu layihələr iki xalq arasında qarşılıqlı anlaşmanı və mənəvi yaxınlığı daha da gücləndirmişdir. Eyni zamanda Türkiyədə fəaliyyət göstərən Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzləri və təhsil proqramları cəmiyyətlərarası integrasiyanın dərinləşməsinə xidmət etmişdir.

Rəcəb Tayyib Ərdoğanın siyasətində “yumşaq güc” (soft power) alətləri mühüm yer tutur. O, mədəni diplomatiyanı dövlətlərarası münasibətlərin möhkəmləndirilməsi üçün əsas vasitə hesab etmişdir. Azərbaycanla ortaq kino, musiqi və ədəbiyyat layihələri bu siyasətin tərkib hissəsi olmuşdur. Ərdoğan çıxışlarında dəfələrlə qeyd etmişdir ki, “Türk dünyasının birliyi yalnız siyasi yox, həm də mədəni sahədə təcəssüm etməlidir”. Bu fikir onun mədəni diplomatiyaya verdiyi strateji əhəmiyyəti əks etdirir.

Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinin Ərdoğan dövründəki ən mühüm mərhələsi 2020-ci il Vətən müharibəsi dövründə özünü göstərmişdir. Həmin dövrdə Türkiyə, Azərbaycanın haqlı mübarizəsini bütün beynəlxalq tribunallarda müdafiə etmiş, siyasi və mənəvi dəstək vermişdir. Ərdoğanın “Azərbaycanın sevinci sevincimiz, kədəri kədərimizdir” bəyanatı bu münasibətlərin emosional dərinliyini nümayiş etdirmişdir. Müharibə dövründə Türkiyə mediası və ictimaiyyəti də Azərbaycana dəstək kampaniyaları təşkil etmişdir. Bu hadisə iki ölkə arasında münasibətlərin yalnız diplomatik deyil, xalq səviyyəsində də sarsılmaz olduğunu sübut etmişdir.

Müharibədən sonra, 2021-ci ildə Şuşada imzalanan Şuşa Bəyannaməsi Ərdoğanın rəhbərliyi ilə Türkiyə-Azərbaycan əlaqələrinin ən yüksək mərhələsini təmsil etdi. Bəyannamə iki ölkə arasında hərbi, siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrin vahid strateji müttəfiqlik çərçivəsində inkişafını təmin etdi. Ərdoğan bu sənədi “Türk dünyasının birliyinin rəsmi bəyanatı” adlandırdı. Onun Şuşada oxuduğu “Xarıbülbül” şeiri və çıxışı simvolik məna daşıyırdı - bu, həm qələbənin, həm də qardaşlığın poetik ifadəsi idi.

Ərdoğan dövründə Türkiyə ilə Azərbaycan arasındakı münasibətlər regional və global siyasətdə mühüm nümunə kimi təqdim olunur. Bu münasibətlər yalnız iqtisadi və hərbi gücə deyil, həm də mənəvi və ideoloji təməllərə söykənir. Ərdoğanın liderliyi altında Türkiyə və Azərbaycan türk dünyasında birliyin mərkəzinə çevrilmiş, Türk Dövlətləri Təşkilatı kimi platformalarda ortaq siyasi vizyon formalaşdırılmışdır. Ərdoğan bu siyasəti “Türk əsrinin başlanğıcı” kimi səciyyələndirmişdir.

Bütün bunlar göstərir ki, Rəcəb Tayyib Ərdoğanın rəhbərliyi altında Türkiyə-Azərbaycan münasibətləri sadəcə strateji tərəfdaşlıq deyil, həm də ortaq taleyin və milli hədəflərin ifadəsinə çevrilmişdir. Bu münasibətlərin əsasını qarşılıqlı etimad, tarixi dəyərlərə sadıqlıq və siyasi iradə təşkil edir. Ərdoğanın liderliyi iki dövlət arasında əlaqələrin təkcə bu gününü deyil, gələcək perspektivlərini də müəyyən edən əsas amil olmuşdur.

Beləliklə, Rəcəb Tayyib Ərdoğanın dövründə Türkiyə-Azərbaycan münasibətləri tarixdə misli görünməmiş səviyyəyə çatmış, hər iki dövlətin siyasi, iqtisadi və mənəvi birliyi dünya miqyasında nümunəyə çevrilmişdir. Onun siyasi fəlsəfəsi sübut etdi ki, qardaşlıq və birliyə əsaslanan diplomatiya ən güclü geosiyasi alətdir [4, 54-58].

Nəticə. Azərbaycan və Türkiyə arasındakı siyasi əlaqələr tarixi, mədəni və ideoloji köklərə əsaslanan, zamanın sınağından keçmiş qardaşlıq münasibətləridir. Əsrlər boyu eyni mənəvi dəyərləri paylaşan iki xalq, müasir dövrdə bu dəyərləri dövlət səviyyəsində strateji əməkdaşlığa çevirməyi bacarmışdır. Tarixi proseslər sübut edir ki, Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri yalnız diplomatik əlaqələrdən ibarət deyil, həm də milli kimlik və ortaq taleyin siyasi ifadəsidir.

Müstəqillik dövründə bu əlaqələr daha sistemli və məqsədyönlü istiqamətdə inkişaf etmişdir. Türkiyə Azərbaycanın müstəqilliyini ilk tanıyan dövlət kimi onun beynəlxalq tanınması, təhlükəsizliyi və iqtisadi inkişafı üçün ardıcıl dəstək göstərmişdir. Eyni zamanda, Azərbaycan da Türkiyənin regiondakı mövqelərinin güclənməsi üçün daim dost və müttəfiq mövqe sərgiləmişdir. Heydər Əliyevin siyasi uzaqgörənliyi ilə təməli qoyulan bu münasibətlər İlham Əliyev dövründə strateji tərəfdaşlıq səviyyəsinə yüksəlmişdir.

İlham Əliyev və Rəcəb Tayyib Ərdoğanın qarşılıqlı etimada əsaslanan dostluğu iki ölkə arasında siyasi əlaqələrin yeni formatını formalaşdırmışdır. Onların rəhbərliyi altında həyata keçirilən enerji, müdafiə və nəqliyyat layihələri, həm regional, həm də beynəlxalq səviyyədə Azərbaycan-Türkiyə birliyinin nüfuzunu artırmışdır. Bakı-Tbilisi-Ceyhan, TANAP, Zəngəzur dəhlizi kimi layihələr bu birliyin real siyasi və iqtisadi nəticələrini göstərir.

2021-ci ildə imzalanmış Şuşa Bəyannaməsi isə bu əlaqələrin hüquqi və strateji baxımdan zirvə nöqtəsini təşkil edir. Bu sənəd Azərbaycan və Türkiyənin bir-birinin təhlükəsizliyini, müstəqilliyini və suverenliyini qarşılıqlı şəkildə təmin etmək öhdəliyini rəsmi şəkildə təsdiqləmişdir. Eyni zamanda, bu bəyannamə təkcə iki dövlətin deyil, bütün türk dünyasının birliyinə aparan yolun başlanğıcı olmuşdur.

Məqalənin təhlili göstərir ki, Azərbaycan-Türkiyə siyasi əlaqələrinin inkişafı yalnız regional maraqlardan irəli gəlmir. Bu münasibətlər həm türk dünyasının geosiyasi konsolidasiyasına, həm də beynəlxalq sistemdə yeni güc mərkəzinin formalaşmasına xidmət edir. Hər iki dövlətin qarşılıqlı fəaliyyəti regionda sabitliyin, təhlükəsizliyin və dayanıqlı inkişafın təminatçısına çevrilmişdir.

Beləliklə, Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri bu gün strateji müttəfiqlikdən daha artıq bir mənə daşıyır. Bu münasibətlər “bir millət, iki dövlət” fəlsəfəsinin ən real və canlı təzahürüdür. Bu birliyin davamlılığı yalnız siyasi liderlərin deyil, həm də xalqların sarsılmaz iradəsi ilə qorunur. Gələcək illərdə bu əməkdaşlıq türk dünyasının integrasiyasını gücləndirəcək və beynəlxalq siyasətdə yeni mərhələnin əsasını qoyacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. TÜRKSOY Rəsmi Saytı www.turksoy.org [17.11.2025].
2. Həsənov, Ə. Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin tarixi kökləri, Bakı: Elm, 2015, s.15-26, 42-47.
3. Əliyev, İ. Müstəqil Azərbaycan diplomatiyası və milli maraqlar, Bakı: Azərənəşr, 2022, s. 65–76, 78-85.
4. Kardaş, M. Türk Dünyasında Mədəni Diplomatiya və Ərdoğan Doktrinası, Ankara: Avrasya Strateji Araşdırmalar Mərkəzi, 2022, s.54-58.
5. Şuşa Bəyannaməsi, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Rəsmi Saytı, 2021, s. 2-4.
6. Həsənov, A. Türk Dövlətləri Təşkilatı və Mədəni İnkişaf Strategiyası, Bakı: Elm və Təhsil, 2023, s.55-62.
7. Kardaş, M. Türk Dünyasında Mədəni Diplomatiya və Ərdoğan Doktrinası. Ankara: Avrasya Strateji Araşdırmalar Mərkəzi, 2022, s.54-58.
8. Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi. Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinə dair arxiv sənədləri (1991-2023). Bakı, 2023.
9. Yunus Əmrə İnstitutu. Azərbaycan-Türkiyə mədəni əlaqələri haqqında hesabat. www.yee.org.tr [17.11.2025].
10. Qarabağ – Mədəni İrs və Bərpa. Bakı: ADA Universiteti Nəşriyyatı, 2023.

ШАХИСМАЙЛ ИСМАЙЛОВ

*Азербайджанский университет языков,
Славянский университет, Азербайджанский университет,
доктор философии по историческим наукам, доцент*

ПОЛИТИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ АЗЕРБАЙДЖАНОМ И ТУРЦИЕЙ

Политические отношения между Азербайджаном и Турцией формировались на протяжении веков на основе общих исторических, культурных и национальных ценностей. Важные события в истории обоих государств оказали значительное влияние на развитие и углубление этих отношений. Дипломатические отношения, установленные между Азербайджанской Демократической Республикой и Османской империей в начале XX века, заложили основу политической интеграции современной эпохи. С восстановлением независимости Азербайджана в 1991 году Турция, как первое государство, признавшее это событие, подтвердила своё историческое братство на политическом уровне.

Стратегические соглашения, подписанные между двумя странами с момента обретения независимости, наряду с экономическим и военным сотрудничеством, создали новый этап политических отношений. В этом процессе как президент Азербайджана Ильхам Алиев, так и президент Турции Реджеп Тайип Эрдоган предприняли важные шаги по укреплению взаимного политического доверия и укреплению региональной стабильности.

Подписанная в 2021 году Шушинская декларация вывела азербайджано-турецкие отношения не только на уровень союзничества, но и на уровень стратегического и политического единства. Этот документ свидетельствует о том, что два братских государства движутся в одном направлении в областях суверенитета, безопасности и регионального сотрудничества. Политическая синхронность, сформированная Декларацией, заложила основу новой геополитической реальности на Южном Кавказе.

В статье всесторонне анализируются исторические корни политических отношений между Азербайджаном и Турцией, роль глав государств в развитии этих отношений на современном этапе, а также политическое значение Шушинской декларации.

Ключевые слова: Азербайджан, Турция, политические отношения, Шушинская декларация, стратегическое партнерство, Ильхам Алиев, Реджеп Тайип Эрдоган, геополитическое сотрудничество.

SHAHISMAYIL ISMAYILOV

*Azerbaijan University of Languages, Slavic University,
Azerbaijan University, PhD in History, Associate Professor*

AZERBAIJAN AND TURKEY POLITICAL RELATIONS

Political relations between Azerbaijan and Turkey have been formed over centuries on common historical, cultural and national values. Important events in the history of both states have had a significant impact on the development and deepening of these relations. Diplomatic relations established between the Azerbaijan Democratic Republic and the Ottoman Empire at the beginning of the 20th century laid the foundation for the political integration of the modern era. With the restoration of Azerbaijan's independence in 1991, Turkey, as the first state to recognize this event, confirmed its historical brotherhood at the political level.

The strategic agreements signed between the two countries since the period of independence, along with economic and military cooperation, have created a new stage of political relations. In this process, both Azerbaijani President Ilham Aliyev and Turkish President Recep Tayyip Erdogan have taken important steps to strengthen mutual political trust and strengthen regional stability.

The Shusha Declaration signed in 2021 has elevated Azerbaijan-Turkey relations not only to the level of alliance, but also to strategic and political unity. This document shows that the two brotherly states are moving in the same direction in the areas of sovereignty, security and regional cooperation. The political synchronicity formed by the Declaration laid the foundation for a new geopolitical reality in the South Caucasus.

The article comprehensively analyzes the historical roots of political relations between Azerbaijan and Turkey, the role of the heads of state in the development of these relations at the modern stage, as well as the political significance of the Shusha Declaration.

Keywords: Azerbaijan, Turkey, political relations, Shusha Declaration, strategic partnership, Ilham Aliyev, Recep Tayyip Erdogan, geopolitical cooperation.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 17 noyabr 2025-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 30 noyabr 2025-ci il.

Rəyçilər: t.e.d. Həbil Məmmədov, t.e.d. İsmayıl Məmmədov.

UOT 94

ELLADA KƏRİMOVA

*Milli Aviasiya Akademiyasının dosenti,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru*

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/107/70-74>
ellada64.karimova@gmail.com

ÇİN XALQ RESPUBLİKASININ CƏNUBİ QAFQAZLA ƏLAQƏLƏRİNDƏ GÜRCÜSTAN RESPUBLİKASININ İŞTİRAKI

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/111/130-133>

Bu məqalədə Çinin 2020-ci ildən bəri üç Cənubi Qafqaz dövlətindən biri olaraq Gürcüstan Respublikası ilə münasibətlərinin dinamikası araşdırılır. Məqalədə aşağıdakı tədqiqat məqsədlərini müəyyən edilir: Çin və Cənubi Qafqaz respublikaları arasında münasibətlərin bu dövrdə necə inkişaf etdiyini, indiki günlərimizdə baş verən müxtəlif çaplı və mürəkkəb hadisələrin, proseslərin dövlətlər arasında əməkdaşlığa təsir edib-etmədiyini və region ölkələrinin qarşılıqlı fəaliyyət perspektivlərinə necə baxdıqlarını izləmək. Bu cütlüyün ikitərəfli münasibətlərini təhlil etdikdən sonra belə bir nəticəyə gəlinir ki, baş verənlər, o cümlədən, 2020-2021-ci illərdə koronavirus pandemiyasının başlanması və Rusiyanın 2022-ci ilin fevral ayında Ukraynada xüsusi hərbi əməliyyatının başlaması hər iki ölkənin ikitərəfli münasibətlərinə təsir göstərsə də, onların təbiətini və ya mahiyyətini dəyişməmişdir və ümumiyyətlə, Çinin dünya miqyasında iqtisadi mövcudluğunun genişlənməsinin ümumi tendensiyalarına uyğundur.

Açar sözlər: Çin, Gürcüstan, iqtisadi, əməkdaşlıq, bir kəmə, bir yol.

Giriş. 1992-ci ildə diplomatik münasibətlər qurulduğundan bəri, Çin ilə Cənubi Qafqazın postsovet respublikaları arasında əməkdaşlıq müxtəlif formalarda davamlı və dinamik şəkildə inkişaf edir. Çin bu gün öz müasir müstəqillik tarixinin dördüncü onilliyinə qədəm qoyan üç Cənubi Qafqaz dövləti ilə ikitərəfli əlaqələr beynəlxalq gərginliyə, qeyri-müəyyənliyə və qeyri-sabitliyə baxmayaraq, açıq-aydın dayanıqlılıq nümayiş etdirir.

Əsas hissə. 2020-ci illərin birinci yarısında Çin və Cənubi Qafqazın postsovet respublikaları (Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan) arasında münasibətlər müsbət dinamika və davamlı artımla xarakterizə olunur. Müasir beynəlxalq münasibətlərdə baş verən fundamental dəyişikliklərə, o cümlədən Cənubi Qafqazdakı ciddi nəticələrə gətirib çıxaran (İkinci Qarabağ müharibəsi, Ermənistanda və Gürcüstanda növbəti seçkilərin yekunları ilə barışmayan qüvvələrin iştirakı ilə baş verən daxili iğtişaşlar) hadisələrə baxmayaraq, Pekin qlobal "Bir kəmə, bir yol" layihəsi və ya "Kəmə və yol təşəbbüsü" vasitəsi ilə regionu öz geoiqtisadi orbitinə integrasiya etməyə yönəlmiş siyasət aparır.

Çin Xalq Respublikası 1992-ci ildə Cənubi Qafqaz respublikaları ilə diplomatik münasibətlər qurduğundan bəri onların ərazi bütövlüyünü, suverenliyini və müstəqilliyini həmişə dəstəkləmişdir. Çin regionda (Abxaziya, Cənubi Osetiya, Dağlıq Qarabağ) baş verən münaqişələrə "obyektiv, ədalətli və təmkinli" yanaşma sərgiləmiş, onlara birbaşa qarışmamağa çalışmamışdır [2, c.236-238] və beynəlxalq hüququn ümumi qəbul edilmiş normalarına, BMT Nizamnaməsinin məqsəd və prinsiplərinə, ilk növbədə "daxili işlərə müdaxilə etməməyə" riayət edir.

Rəsmi Tbilisi də öz növbəsində Pekinin Tayvan, Tibet, Sincan, Honkonq problemlərinə münasibət məsələsində insan hüquqları və digər məsələlərlə bağlı mövqeyini qətiyyətlə dəstəkləyir. ÇXR tərəfindən bu "konstruktiv neytral" mövqe və qiymətləndirmə üç postsovet respublikasının hər birinə bunu öz xeyrinə şərh etməyə imkan verir. Bundan əlavə, Çinin Cənubi Qafqaz dövlətləri ilə münasibətlərinə, əsasən 2020-2021-ci illərdə başlayan COVID-19 pandemiyasının nəticələri, eləcə də 24 fevral 2022-ci ildə Ukraynada baş verənlərlə bağlı çətin iqtisadi gündəmin əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərdiyi vurğulanmalıdır [8, c.280].

Yaranan çətinliklərə baxmayaraq, Çinlə ticarətin yalnız artdığını vurğulamaq vacibdir. Xüsusi ilə, Rusiya Federasiyasına qarşı genişmiqyaslı sanksiyalar fonunda 2022-ci ilin aprel ayında təkrar ixracda kəskin artım baş vermişdir. Bunun labüd nəticəsi olaraq Rusiya bazarı çoxlu sayda mal itirdi

və onlar ölkəyə Ermənistan vasitəsi ilə daxil olmağa başladı ki, bu da Çinlə ticarətin əhəmiyyətli dərəcədə artmasını izah edir. Ekspertlərin qeyd etdiyi kimi, Qafqazın təkrar ixracı iki istiqamətdə gedir: biri Çindən və AB-dən Rusiyaya. Bunlar əsasən məişət texnikası və avtomobillərdir. İkinci sahə Rusiyadan BƏƏ-yə və son zamanlar Honkonqa qızıl və almazların təkrar ixracıdır [4, c.60].

Çin ilə Cənubi Qafqaz ölkələri, xüsusi olaraq da Gürcüstan Respublikası arasında əməkdaşlıq müxtəlif sahələrdə: ticarət və iqtisadiyyat, enerji, infrastruktur, nəqliyyat və logistika, humanitar yardım və digər sahələrdə durmadan inkişaf edir. Pandemiya dövründə Çinin humanitar yardımına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Bütün postsovet respublikaları Çinin Sinopharm və ya CoronaVac peyvəndlərini pulsuz aldı və ya bazar qiymətinə aldı. Bundan əlavə, Pekin COVID-19 ilə mübarizədə təcrübə mübadiləsi aparmaq üçün ekspert qrupları göndərdi və onlayn təlim kursları təşkil etmişdir [3, c.853].

Çin-Gürcüstan ikitərəfli münasibətlərində hər iki dövlət başçılarının ikitərəfli yüksək səviyyədə təşkil edilmiş görüşlərinin nəticələri olduqca səmərəli olmuşdur. Bunların arasında sonunculardan birinin gedişində 26 iyul - 1 avqust 2023-cü il tarixlərində Çinə səfəri zamanı Gürcüstanın keçmiş Baş naziri İrakli Qaribaşvili Çin Xalq Respublikasının sədri Si Cinpin, Dövlət Şurasının baş naziri Li Qianq və digər Çin liderləri ilə görüşmüşdür. O, həmçinin Çendu şəhərində keçirilən 31-ci Yay Universiadasının açılış mərasimində də iştirak etmişdir [11, c.85]. Səfər zamanı ikitərəfli münasibətlər strateji səviyyəyə qaldırıldı. Qəbul edilmiş Birgə Bəyanata əsasən, tərəflər dörd sahədə - siyasi, iqtisadi, humanitar və beynəlxalq sahədə əməkdaşlığı dərinləşdirmək niyyətində olduqlarını növbəti dəfə bəyan etmişdirlər.

Qeyd etmək vacibdir ki, 1 yanvar 2018-ci il tarixindən etibarən tərəflər arasında imzalanmış ticarət və iqtisadi əməkdaşlığın inkişafına təkan verən Azad Ticarət Sazişi qüvvədədir. Çin və Gürcüstan mövcud Saziş çərçivəsində əməkdaşlıq tempini artırmaq və ikitərəfli qarşılıqlı əlaqəni konkret məzmunla doldurmaq üçün yeni imkanlar axtarmaq niyyətlərini bir daha təsdiqləmişlər [7, c.180].

Birgə Bəyanatın "beynəlxalq" aspekti xüsusi qeyd olunmağa layiqdir. Sənəddə sonradan "Si Cinpin Diplomatiya Doktrinası (və ya Si Cinpin Diplomatiya haqqında Düşüncəsi)" adlandırılan əsas Çin xarici siyasət ideyaları və konsepsiyalarının siyahısı təqdim olunur: əsl çoxtərəfliliyin qorunması; BMT-yə yönəlmiş beynəlxalq sistemin saxlanması; beynəlxalq hüquqa əsaslanan dünya nizamı; BMT Nizamnaməsinin fundamental məqsəd və prinsiplərinə əsaslanan beynəlxalq münasibətlər; yeni tipli beynəlxalq münasibətlərin təşviqi; "sülh", "inkişaf", "həqiqət", "ədalət", "demokratiya" və "azadlıq" kimi universal dəyərlərin yayılması; bəşəriyyət üçün ortaq gələcəyi olan bir icmanın formalaşdırılması; Si Cinpinin "üç global təşəbbüsü" (inkişaf, təhlükəsizlik və sivilizasiyalar) [7, c.188].

Artıq bir neçə ildir ki, Gürcüstan mediasında Gürcüstanın Qara dəniz sahilindəki Anakliyada dərin su limanının tikintisi ilə bağlı kampaniya gedir. Bəzən ziddiyyətli məlumatlar da yayılır. Məlumdur ki, 2017-ci ildə TBC Holding və Amerika şirkəti Conti International MMC tərəfindən təsis edilmiş konsorsium limanda tikinti işlərinə başlamışdır. Layihənin dəyəri 2,5 milyard dollar olaraq qiymətləndirilir [5].

2022-ci ilin sonunda Baş nazir İrakli Qaribaşvili dövlətin limanın tikintisində nəzarət payını - 51%-i - saxlayacağını, qalan pay üçün tenderin elan ediləcəyini açıqladı. Çin həm də "Bir kəmə, bir yol" təşəbbüsü çərçivəsində Gürcüstanda infrastruktur layihələrində iştirak etməkdə maraqlıdır. Hazırda iki konsorsium - İsveçrə-Lüksemburq konsorsiumu və Çin-Sinqapur konsorsiumu - Anakliya limanının tikinti layihəsində iştirak etmək üçün mübarizə aparır [5].

İkitərəfli humanitar əməkdaşlıq da nəzərəcarpacaq dərəcədə güclənmişdir. Gürcü şərabçıları beynəlxalq ticarət sərgilərində fəal iştirak edirlər. İkitərəfli vizasız səyahət müqaviləsi 28 may 2024-cü ildə qüvvəyə minmişdir. Belə ki, Gürcüstan vətəndaşları ardıcıl 30 gün ərzində Çinə vizasız səyahət edə biləcəklər [9, c.237].

Yeni hava əlaqələri açılır: Georgian Airways avia şirkəti 2024-cü ilin iyun ayından etibarən Tbilisi və Çinin Çendu şəhəri arasında müntəzəm səfərin reysləri həyata keçirməyə başlamışdır [9, 230]. Gürcü məktəblərində Çin dilinin populyarlığı artır.

Çinin üç postsovet respublikası ilə münasibətləri, qeyri-müəyyənliklə dolu çətin beynəlxalq mühitə baxmayaraq, davamlı və mütərəqqi şəkildə inkişaf etməyə davam edir. Əlbəttə ki, 2020-2021-ci illərdə alovlanan gərginlik, koronavirus pandemiyası və Rusiyanın 2022-ci ilin fevral ayında Ukrayna

ərazisində İkinci Dünya Müharibəsinin başlanması cütlük daxilində (Çin-Gürcüstan) ikitərəfli münasibətlərə təsir göstərsə də, ümumiyyətlə Çinin dünyada iqtisadi iştirakının genişlənməsinin ümumi tendensiyasına uyğun olaraq, onların təbiətini və mahiyyətini dəyişməmişdir [9, c.231].

Cənubi Qafqazın aparıcı dövləti sayılan Azərbaycanın Trans-Sibir Dəmir Yoluna yeganə alternativ kimi "Orta Dəhliz" layihəsinin həyata keçməsi üçün öz fəaliyyətini gücləndirməsi Çin Xalq Respublikası və Gürcüstan Respublikası arasında əməkdaşlığın intensivləşməsində yeni perspektivlər müəyyən edir. Pekin Avropaya və digər bölgələrə ticarət yollarının şaxələndirilməsini, o cümlədən Şimal Dəniz Yolunun (Çində "Buz İpək Yolu" kimi tanınır) fəal şəkildə araşdırılmasını müdafiə etməyə davam edir [6, c.252].

Çin Gürcüstanın ən yaxşı beş ticarət tərəfdaşı arasındadır. İki ölkə arasında ticarət dövriyyəsi 2024-cü ildə təxminən 1,9 milyard dollardır ki, bu da 2023-cü illə müqayisədə 17% artım deməkdir və ümumi bazarın 8,2%-ni təşkil edir [9, c.232].

2023-cü ilin iyul ayının sonunda Gürcüstan və Çin ikitərəfli münasibətlərin yeni səviyyəsinə - strateji tərəfdaşlığa keçidi elan etdilər. Ölkələr arasında bir sıra tərəfdaşlıq müqavilələri, o cümlədən sərbəst ticarət müqaviləsi qüvvədədir.

12 sentyabr 2023-cü il tarixindən etibarən Gürcüstan Çin vətəndaşları üçün vizasız rejim tətbiq etdi. Onlar turizm məqsədi ilə Gürcüstana daxil ola və ölkədə 30 günə qədər qala bilərlər.

Gürcüstan vətəndaşları 28 may 2024-cü il tarixindən etibarən turizm, iş və təhsil məqsədləri ilə Çinə vizasız səyahət edə və ölkədə 30 günə qədər qala bilərlər.

Nəticə. 2025-ci ilin 4 noyabrında Gürcüstanın Baş naziri İrakli Kobaxidze Çinə rəsmi səfəri çərçivəsində çinli həmkarı Li Qianqla görüşmüşdür.

İ.Kobaxidzenin rəhbərlik etdiyi Gürcüstan nümayəndə heyəti 3 noyabrda Şanxaya gəlmişdir. Səfər zamanı iki ölkə arasında bir sıra əməkdaşlıq müqavilələri imzalanmışdır [10]. Səfər ikitərəfli münasibətlər üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Baş nazirlərin görüşünə əlavə olaraq, Ətraf Mühitin Mühafizəsi və Kənd Təsərrüfatı naziri David Sonqulaşvili, İqtisadiyyat və Davamlı İnkişaf naziri Mariam Kvrivişvili çinli həmkarları ilə danışıqlar aparmış və aviasiya, turizm, mədəniyyət, süni intellekt, ekologiya və kənd təsərrüfatı sahələrində əməkdaşlıq memorandumları imzalamışlar.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Внешняя политика стран СНГ. М.: Аспект Пресс, - 2019. - 496 с.
- 2.Де-факто республики постсоветского пространства в системе российских и китайских национальных интересов: историческая ретроспектива Российско-китайские исследования. 2025. т.9, № 2. с.155–171.
- 3.История Китая с древнейших времен до начала XXI века: в 10 т. Ин-т Дальнего Востока РАН. М.: т.IX: - 2016. - 996 с.
- 4.Лексютин Я.В. Китай на Южном Кавказе: масштабы экономического присутствия // Постсоветские исследования. т.5. № 1 (2022). с.57-74.
- 5.Мокрецкий, А.Ч. Отношения Китая с постсоветскими республиками в период СВО (на примере шести государств) / А.Ч. Мокрецкий // Внешняя политика КНР и российско-китайское взаимодействие в год 75-летия двусторонних дипломатических отношений : сборник тезисов по материалам докладов ежегодной научной конференции Центра "Россия, Китай, мир" ИКСА РАН (11 июня 2024 года, Москва). 2025. Гл. 7.
<https://search.rads-doi.org/project/18316/object/265158>
- 6.Портяков В.Я. Внешняя политика Китайской Народной Республики в XXI столетии. М.: Институт Дальнего Востока РАН, - 2015. - 280 с.
- 7.Сафронов Е.И. Китай в мировой и региональной политике. История и современность. Выпуск 7. Изд-во РАН. - 2012. - 352 с.
- 8.Сафронова Е.И. Китай в мировой и региональной политике. История и современность. Выпуск XXIX. Ежегодное периодическое издание. М.: ИКСА РАН, - 2024. - 390 с.

9.Сюе В. Интересы КНР в регионе Южного Кавказа в контексте реализации инициативы «Один пояс, один путь» // Международные отношения. 2025. № 2. с.221-236.

10.Стратегическое партнерство в действии: Грузия и Китай расширяют сотрудничество // <https://sputnik-georgia.ru/20251104/strategicheskoe-partnerstvo-v-deystvii-gruziya-i-kitay-rasshiryayut-sotrudnichestvo-295652419.html> [06.07.2025].

11.Янов А.А., Костенко Р.А., Шерги З. Перспективы расширения торгового влияния Китая на постсоветском пространстве // Международные отношения. 2025. №2. Перспективы расширения торгового влияния Китая на постсоветском пространстве. с.77-94.

ЭЛЛАДА КАРИМОВА

*Доцент Национальной авиационной академии,
кандидат исторических наук*

УЧАСТИЕ РЕСПУБЛИКИ ГРУЗИЯ В ОТНОШЕНИЯХ КИТАЙСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКИ С ЮЖНЫМ КАВКАЗОМ

Проанализировав двусторонние отношения этой пары, делается вывод о том, что, хотя события, включая начало пандемии коронавируса в 2020–2021 годах и начало специальной военной операции России на Украине в феврале 2022 года, повлияли на двусторонние отношения обеих стран, они не изменили своей природы и сути и, в целом, соответствуют общим тенденциям расширения экономического присутствия Китая в мире.

Ключевые слова: Китай, Грузия, экономическое, сотрудничество, «Один пояс, один путь».

ELLADA KARIMOVA

Associate Professor of the National Aviation Academy, PhD in History

PARTICIPATION OF THE REPUBLIC OF GEORGIA IN THE RELATIONS OF THE PEOPLE'S REPUBLIC OF CHINA WITH THE SOUTH CAUCASUS

This article examines the dynamics of China's relations with the Republic of Georgia, one of the three South Caucasus states, since 2020. The article sets the following research objectives: to trace how relations between China and the South Caucasus republics have developed during this period, whether ongoing events and processes of varying scale and complexity have influenced cooperation between the states, and how the countries in the region view prospects for joint activities.

Having analyzed the bilateral relations between these two countries, it concludes that although events, including the onset of the coronavirus pandemic in 2020–2021 and the launch of Russia's special military operation in Ukraine in February 2022, have impacted the bilateral relations between the two countries, these events have not changed their nature and essence and, overall, are consistent with the general trends of China's expanding economic presence in the world.

Keywords: China, Georgia, economic, cooperation, Belt and Road Initiative.

Мəqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 06 iyul 2025-ci il.

Мəqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 30 noyabr 2025-ci il.

Rəyçilər: -t.ü.f.d. Məmmədağa Baxışov, t.e.d. Sevinc Yusifzadə.

UOT 94

MƏMMƏDAĞA BAXIŞOV

*Bakı Dövlət Universiteti, Tarix fakültəsi
Avropa və Amerika ölkələrinin yeni və
müasir tarixi kafedrasının dosenti
mammadaqabaxishov@bsu.edu.az*

AVROPA İTTİFAQI İLƏ İNGILTƏRƏ ARASINDA MÜNASİBƏTLƏRİN İNKİŞAFI, XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ BREKZİT

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/111/134-139>

Məqalə İngiltərənin Avropa İttifaqı ilə münasibətlərinə həsr olunmuşdur. Məqalədə İngiltərənin Avropa integrasiyasına münasibəti, 1960-1990-cı illərdə Avropa İttifaqı ilə münasibətləri, 1975-ci il referendumunun Avropa İttifaqının İngiltərə ilə münasibətlərinin inkişafına təsiri kimi məsələlər şərh edilir. Müəllif XXI əsrin əvvəllərində İngiltərə ilə Avropa İttifaqı arasında ziddiyyətlərin artmasına, İngiltərənin Avropa İttifaqından çıxmağa yönəlmiş fəaliyyətinə və 2016-cı il referendumunun yekunlarına xüsusi diqqət yetirir.

Açar sözlər: integrasiya, Avropa İttifaqı, əməkdaşlıq, ziddiyyət, referendum Brekzit.

Giriş. İkinci dünya müharibəsindən sonra İngiltərənin xarici siyasətində Qərbi Avropa ölkələri ilə əməkdaşlıq əsas istiqamətlərdən biri idi. İngiltərənin Qərbi Avropaya diqqətinin artması həm də orada iqtisadi integrasiyanın başlanması ilə bağlı idi. İngiltərə iqtisadi integrasiya prosesinə qoşulmaq istəmir, digər tərəfdən, ona nəzarət etmək istəyirdi. Belə mövqeyinə görə İngiltərə yalnız 1973-cü ildə Avropa İqtisadi Birliyinə daxil olmuşdu.

İngiltərəni Avropa İttifaqında “çətin tərəfdaş” adlandırırdılar. Onların münasibətlərində ilk səhifə 1955-ci ildə keçirilmiş Messina konfransı ilə başlanmışdı. Messina konfransında Qərbi Avropanın altı ölkəsi və İngiltərə Avropa İqtisadi Birliyinin yaradılması haqqında danışıqlar aparmışdı. Konfransı yarımçıq tərk edən İngiltərənin nümayəndəsi R.Breterton istehsa ilə demişdi: “Müzakirə etdiyimiz müqaviləni razılaşdırmaq, təsdiq etmək və yerinə yetirmək şansı yoxdur” (2, s.99).

Əsas hissə. İngiltərənin Avropa İttifaqında üzvlüyünün nəticəsi 2016-cı ilin iyununda keçirilən referendum oldu. Referendumda İngiltərənin Avropa İttifaqından çıxmasına, yəni Brekzite iştirak edənlərin 51,9%-i səs Verdi (5, s.250). Referendumun nəticəsi Avropa İttifaqı üçün gözlənilməz oldu və təşkilat daxili böhranın göstəricisi idi. İngiltərənin çıxması Avropa İttifaqının daxilində böyük və kiçik ölkələr arasında, siyasi integrasiyanın tərəfdarları və əleyhdarları arasında, azad ticarət və hi-mayədarlıq tərəfdarları arasında qüvvə nisbətinin dəyişməsinə və Avropa İttifaqının üzvü olan ölkələrdə integrasiyaya şübhə ilə yanaşanların sayının artmasına səbəb oldu.

Referendumun nəticəsi təsadüf deyildi. İngiltərə Avropa İttifaqının ənənəvi olaraq integrasiyaya hamıdan çox şübhə ilə yanaşan ölkəsi idi. Avropa İttifaqına münasibət həmişə İngiltərədə hakim elitanın mövqeyinə və ictimai rəyə böyük təsir göstərmişdi. 1960-cı illərdə iqtisadi inkişafın zəifləməsi və xarici ticarət kəsinin artması ilə bağlı İngiltərənin Avropa İqtisadi Birliyinə qoşulması zəruri oldu. Digər tərəfdən, həm leyboristlər, həm də mühafizəkarlar arasında integrasiyaya şübhə edənlərin, inanmayanların sayı çox idi. İngiltərənin Avropa integrasiyasına qoşulmasına etiraz edən leyboristlər AİB-ə burjuazianın fəhlələrə qarşı yaratdığı təşkilat və NATO-nun iqtisadi dayağı kimi baxırdılar. Avropa integrasiyasına şübhə ilə yanaşan mühafizəkarlar hesab edirlər ki, AİB ölkənin milli suverenliyi üçün təhlükə yaradır. Ona görə baş nazir H.Vilsonun AİB-lə danışıqlara başlamaq üçün parlamentin razılığını alması asan məsələ deyildi.

1972-ci ildə mühafizəkar E.Hit hökuməti İngiltərənin Avropa İqtisadi Birliyinə daxil olması haqqında müqavilə imzaladı (4, s.241). Bu müqavilə İngiltərə parlamentində böyük çətinliklə təsdiq edilmişdi. Parlamentdə müxalifətçi leyboristlər H.Vilson başda olmaqla müqavilənin şərtlərini sərt tənqid edirdilər, 1975-ci ildə keçirilmiş referendumda hər iki partiyanın rəhbərləri İngiltərənin AİB-də qalmasına tərəfdar çıxmışdı. Eyni zamanda “Avropa məsələsi” leyborist partiyası sıralarında ixti-

lafların səbəblərindən biri idi. 1975-ci ilin aprelində Leyborist Partiyasının konfransında iştirak edənlərin 60%-i AİB-in əleyhinə səs vermişdi (7, s.339). H.Vilson hökumətinin 23 üzvündən 7-si İngiltərənin AİB-dən çıxmasına tərəfdar idi.

M.Tetçerin hökumətə başçılıq etdiyi dövr İngiltərənin AİB-lə münasibətlərinin inkişafında müəkkəb mərhələlərdən biri idi. Avropa integrasiyasına şübhə ilə yanaşan və sərt mövqedə dayanan M.Tetçer digər tərəfdən, tərəflər arasında iqtisadi əlaqələri möhkəmləndirməyin zəruriliyini dərk və vahid daxili bazar ideyasını müdafiə edirdi. 1990-cı ildən İngiltərə hökumətinə başçılıq edən C.Meycon Avropa İttifaqına qarşı sərt ifadələrdən imtina etdi, eyni zamanda mühafizəkarların ənənəvi siyasətini davam etdirib Avropa integrasiyasına şübhə ilə yanaşırdı. 1992-ci ildə İngiltərə Maastrixt müqaviləsini imzaladı. Lakin Avropa İttifaqı onun vahid valyutaya qoşulmamaq hüququnu tanıdı və İngiltərəyə ümumi xarici və müdafiə siyasəti sahəsində xüsusi status verildi. T.Bleyrin dövründə İngiltərənin Avropa İttifaqı ilə münasibətləri yaxşılaşdı. 1998-ci ildə T.Bleyrin Sen-Maloda Fransa prezidenti ilə görüşü zamanı İngiltərə Avropa İttifaqının ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasətini dəstəklədi.

İngiltərə Avropa İttifaqının rəhbərliyi ilə avrozonaya qoşulmaq haqqında danışıqlar aparırdı. Lakin T.Bleyr "Britaniya Avropanın ürəyində" şüarını həyata keçirə bilmədi. Ölkədə hakim elita yenə də Avropa İttifaqına münasibətdə iki düşərgəyə ayrılmışdı. 2009-cu ildə icma palatasında 331 deputatdan 248-i Lissabon müqaviləsi ilə bağlı referendum keçirilməsini tələb etmişdi (10, s.164). Mühafizəkarlar İngiltərənin Avropa İttifaqında qalmasına tərəfdar idi, lakin onun səlahiyyətlərinin azaldılmasını tələb edirdilər. Lakin tədricən Mühafizəkarlar Partiyasının Avropa İttifaqına münasibəti sərtləşirdi.

T.Bleyrin dövründə leyboristlərin Avropa İttifaqına loyallıq münasibəti qalmışdı. Leyboristlər integrasiyanın dərinləşməsinə istəmir və mövcud səviyyədə qalmasına tərəfdar idi. Leyboristlərin rəhbəri C.Korbin Avropa İttifaqında üstün yer tutan yeni liberal ideologiyayı bəyənmirdi. Liberal Demokrat Partiyası Avropa İttifaqını müdafiə edir və ona yeni səlahiyyətlər verilməsinə tərəfdar idi. Lakin 2010-cu ildə mühafizəkarlarla birlikdə koalisiyalı hökumət yaradan LDP Avropa İttifaqına münasibətini dəyişməyə məcbur oldu. Britaniya Müstəqillik Partiyası ölkənin Avropa İttifaqından çıxmasını hamıdan çox istəyirdi. Əvvəl Mühafizəkarlar Partiyasını müdafiə edən seçicilərin bir qismi Müstəqillik Partiyasının tərəfinə keçmişdi.

İngiltərənin siyasi həyatında aparılan mübahisələr zamanı Avropa İttifaqı daha çox iki məsələ ilə bağlı tənqid edilirdi: 1.Avropa İttifaqı İngiltərənin suverenliyini pozur, onu "öz qanunlarını qəbul etməyə" imkan vermir; 2.Avropa İttifaqına üzvlük Şərqi Avropadan gələn mühacirlərin qarşısını almağa imkan vermir, mühacirlər həm iş yeri, həm də sosial yardım istəyir (1, s.302).

Avropa İttifaqı çərçivəsində problemlərin artması, xüsusilə avrozonanı böhranı və mühacir böhranı İngiltərədə Avropa İttifaqından narazılığı artırırdı. 2014-cü ildə İngiltərədə Avropa parlamentinə keçirilən seçkidə Müstəqillik Partiyası 26,8% səs qazanıb birinci yeri tutmuşdu. Baş nazir D.Kameron bu amili nəzərə alıb İngiltərə ilə Avropa İttifaqı arasında səlahiyyətlərə yenidən baxılması və Avropa İttifaqında üzvlüklə bağlı referendum keçirilməsi haqqında qərar etmişdi. Bu qərar D.Kameronun Mühafizəkarlar Partiyasında Avropa İttifaqının əleyhinə olanlara güzəşti və Müstəqillik Partiyasının seçicilərini öz tərəfinə cəkmək cəhdi idi.

2016-cı ildə Brekzitle bağlı keçirilən referendum göstərdi ki, İngiltərə ilə Avropa İttifaqı arasında ixtilaflar daha da kəskinləşib. Ölkə əhalisi Avropa İttifaqına münasibətdə iki hissəyə ayrılmışdı. Referendumda ölkənin səs vermə hüququ olan əhalisinin 72%-i iştirak etmiş, 51,9%-i Brekzitin lehinə səs vermişdi. Fərq partiyalararası və partiyadaxili, regionlar və nəsillərarası idi. Mühafizəkarlar Partiyasında və hökumət daxilində qarşıdurma yaranmışdı. Hökumət üzvlərinin bir qismi Brekzite səs vermişdi.Şotlandiya və Şimali İrlandiyada əhalinin əksəriyyəti İngiltərənin Avropa İttifaqında qalmasına səs vermişdi. London şəhərində gənclərin əksəriyyəti ölkənin Aİ-də qalmasına, yaşlı əhali isə çıxmasına səs vermişdi.

İngiltərə Avropa integrasiyasının dərinləşməsinə mane olurdu. İngiltərə vahid daxili bazarın yaradılmasını Avropa İttifaqının rəhbər orqanlarının islahatı ilə əlaqələndirməyin əleyhinə idi. 1985-ci ildə Avropa Şurasının iclasında Aİ-nin rəhbər orqanlarının islahatını müzakirə etmək üçün hökumətlərarası konfransın çağırılması məsələsi səs verməyə çıxarıldı: 7 ölkə qərarın lehinə, İngiltərə, Da-

nimarka və Yunanıstan əleyhinə səs Verdi (12, s.287). Vahid Avropa Aktı ilə bağlı danışıqlar zamanı Avropa İttifaqının üzvü olan ölkələr İngiltərəni Aİ-nin daxili sərhədlərində nəzarəti ləğv etməyin zəruriliyinə inandıra bilmədi. Ona görə 1985-ci ildə daxili sərhədlərə nəzarətin ləğvi haqqında Şengen sazişini Qərbi Avropanın beş ölkəsi imzaladı. Yalnız 1997-ci ildə imzalanmış Amsterdam sazişi ilə Şengen zonası Avropa integrasiyasının tərkib hissəsi oldu. İngiltərə axıradək Şengen zonasına qoşulmadı.

Maastrixt müqaviləsinin hazırlanması zamanı İngiltərə və Danimarka siyasi ittifaq yaratmaq üçün hökumətlərarası konfrans keçirilməsinin əleyhinə çıxış etdilər. Maastrixt müqaviləsində öz əksini tapmış “integrasiyanın üç əsas dayağı” məsələsində ikinci və üçüncü dayaq Avropa İttifaqı Komissiyasının və Avropa Parlamentinin səlahiyyətləri məhz İngiltərənin tələbi ilə artırılmadı. İngiltərə Avropa İttifaqında rəhbər vəzifələrə ayrı-ayrı şəxslərin təyin edilməsi məsələsində fərqli mövqe tuturdu. 1994-cü ildə Avropa İttifaqına daxil olan ölkələrin hamısı Fransa və AFR-in təklifi ilə Aİ komissiyasının sədri vəzifəsinə Belçikanın keçmiş baş naziri Jan-Lyuk Deksanın namizədliyinə razı idi (1, s.303). İngiltərə həmin namizədi bəyənmədi və Aİ-nin komissiyasının sədri vəzifəsinə J.Santer təyin edildi. İngiltərə 1990-cı ilin əvvəlindən 2016-cı ilədək Avropa İttifaqının vergi və sosial siyasətinə açıq şübhə ilə yanaşmışdı. 2008-2012-ci illərdə Avropa İttifaqının iqtisadi böhrandan çıxmaq üçün hazırladığı təkliflərə İngiltərə dəfələrlə “yox” demişdi.

Avropa İttifaqına üzv olduğu müddətdə İngiltərə müntəzəm şəkildə özü üçün istisnalar və imtiyazlar tələb etmişdi. Integrasiyanın dərinləşməsinə dair böyük layihələr təsis müqavilələrinə dəyişiklik edilməklə həyata keçirilirdi. İngiltərə həmin islahatlara mane olmayacağını bəyan edir, əvəzində ona sərfəli olmayan layihələrdə iştirak etməmək hüququ alırdı. Ona görə bəzən deyirdilər ki, İngiltərə Avropa İttifaqının yarımçıq üzvüdür. İngiltərə həm də avroya qoşulmamışdı.

İngiltərə həmişə Avropa İttifaqı çərçivəsində valyuta sahəsində əməkdaşlığa şübhə ilə yanaşmışdı. İngiltərə 1979-cu ildə yaradılmış Avropa Valyuta Sistemində qoşulmadı. Maastrixt müqaviləsinin hazırlanması zamanı İngiltərə bildirdi ki, vahid valyutayı tətbiq etməyəcək (13, s.267). Baş nazir T.Bleyr ölkəsinin avroya keçməsinə meyilli idi, Avropa konstitusiyasının qüvvəyə minməməsi onun qarşısını aldı. 2008-ci ildə başlanmış iqtisadi-maliyyə böhranı göstərdi ki, İngiltərə öz valyutası əsasında daha çevik və səmərəli islahatlar həyata keçirmək imkanına malikdir.

İngiltərə Avropa İttifaqında qəbul edilən bir sıra qərarlara qoşulmasa da aparılan danışıqlarda iştirak edir və Aİ-də qərarların qəbul edilməsinə təsir göstərirdi. Maastrixt müqaviləsinin hazırlanması zamanı İngiltərə sosial sahədə Avropa İttifaqının səlahiyyətlərinin əleyhinə çıxdı. İngiltərə Avropa İttifaqının Sosial Xartiyasına 1997-ci ildə qoşuldu (6, s.769). İngiltərənin Avropa İttifaqı ilə münasibətlərində “büdcə məsələsi” ən mübahisəli idi. İngiltərə XX əsrin 70-ci illərində Avropa İttifaqının büdcəsinə tələb edilən qədər vəsait köçürmüş, lakin kənd təsərrüfatı üçün Avropa İttifaqından cüzi məbləğdə kredit almışdı. Çünki, İngiltərənin iqtisadiyyatında kənd təsərrüfatının payı zəif idi (11, s.216).

1974-cü ildə baş nazir H.Vilson İngiltərənin Avropa İqtisadi Birliyində üzvlüyünün maliyyə şərtlərinə yenidən baxılmasını təklif etdi. Bu təklif əsasında Avropa İqtisadi Birliyində büdcə vəsaitinin yenidən bölünməsi ilə məşğul olan Regional fond yaradıldı. 1980-ci ildə Avropa İqtisadi Birliyi ilə İngiltərə arasında imzalanmış müvəqqəti sazişə görə 1981-1984-cü illərdə İngiltərənin ödədiyi vəsaitin bir hissəsini ona qaytarılmalı idi (14, s.451). 1984-cü ildə imzalanmış yeni sazişə görə Avropa İqtisadi Birliyi İngiltərəyə 1 milyard avro qaytarmalı idi. XXI əsrin əvvəllərində Avropa İttifaqı İngiltərədən alınan üzvlük haqqının məbləğini 5 milyard avro azaltdı.

İngiltərə ilə Avropa İttifaqı arasında xüsusi şərtlər haqqında danışıqların nəticəsi Brekzit oldu. Referendumun təşəbbüskarı olan D.Kameron əslində Avropa İttifaqından çıxmağa tərəfdar deyildi. Avropa İttifaqına münasibətdə sərt mövqe tutmaqla D.Kameron 2015-ci il seçkilərində Mühafizəkarlar Partiyasının qələbəsini təmin etdi. D.Kameron referendumdan bir təzyiq vasitəsi kimi istifadə edib Avropa İttifaqında daha ciddi güzəştlər qazanmaq fikrində idi. 2016-cı ilin fevralında Avropa İttifaqının iclasında İngiltərəyə iqtisadi idarəetmə, sərbəst yerdəyişmə və milli suverenlik sahəsində xüsusi imtiyazların verilməsi haqqında saziş imzalandı. Brekziddən sonra həmin imtiyazlara ehtiyac qalmadı.

İngiltərə Avropa İttifaqının fəaliyyətinin bir sıra istiqamətlərində yaxından iştirak etmişdi. T.Bleyrin dövründə İngiltərənin Avropa İttifaqında fəallığı artmışdı. İngiltərə Avropa İttifaqının ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasətinin həyata keçirilməsində, daxili işlər orqanlarının əməkdaşlığında daha fəal idi. 1998-ci ildə Fransa prezidenti J.Şirakin İngiltərənin baş naziri T.Bleyrlə imzaladığı birgə bəyannamədən sonra Avropa İttifaqının ümumi təhlükəsizlik və müdafiə siyasəti formalaşmağa başladı.

Avropa İttifaqına üzv olduğu müddətdə İngiltərənin daha çox vahid daxili bazar maraqlandırılmışdı. M.Tetçer Avropa İttifaqı çərçivəsində vahid daxili bazarın formalaşması üçün faydalı işlər görmüşdü. İngiltərə Avropa İttifaqının vahid daxili bazarın yaradılmasına yönəlmiş qərarlarını daha tez icra edirdi. 1990-cı illərdə İngiltərə bu cəhətdən birinci üçlüyə daxil idi, XXI əsrin əvvəlində isə bəzən AFR və Fransadan irəli keçirdi. 2015-ci ildə İngiltərənin ixracının 49%-i Avropa İttifaqı ölkələrinin payına düşürdü. İngiltərə üçün xidmət və kapitalların sərbəst hərəkəti mühüm əhəmiyyətə malik idi. Transmilli banklar və şirkətlər ümumi bazarda iştirak etmək üçün İngiltərədən bir vasitə kimi istifadə edirdilər. Vahid daxili bazarın əsas elementlərindən biri işçi qüvvəsinin sərbəst hərəkəti idi. Bu zəmində Şərqi Avropadan İngiltərəyə işləməyə çoxlu insan gəlirdi. İngiltərə ilə Avropa İttifaqı arasında ziddiyyətin əsas səbəblərindən biri işçi qüvvəsinin sərbəst yerdəyişməsi idi.

İngiltərənin Avropa İttifaqına münasibəti ənənəvi olaraq üç tezisə əsaslanırdı: İngiltərə iqtisadi integrasiyaya və azad ticarətə tərəfdar olsa da, siyasi integrasiyaya hazır deyildi. Hökumətlərarası əməkdaşlığa üstünlük verən İngiltərə Avropa İttifaqının səlahiyyətinə aid olan məsələlərin minimuma enməsi üçün əlindən gələni əsirgəmirdi. İngiltərə Avropa İttifaqı tərəfindən iqtisadi və sosial sahədə ümumi standartlar hazırlanıb həyata keçirilməsini istəmirdi (9, s.358).

XX əsrin 50-ci illərində AİB-ə qoşulmayan İngiltərə Avropa Azad Ticarət Birliyinin təşəbbüsçüsü oldu. Avropa Azad Ticarət Birliyi hökumətlərarası əməkdaşlıq əsasında qurulmuşdu, məqsəd azad ticarət zonası yaratmaq idi. İngiltərə Avropa İqtisadi Birliyinə daxil oldu, lakin integrasiyaya münasibətini dəyişmədi. 1977-ci ildə baş nazir C.Kallegen həddindən artıq mərkəzləşmiş birlik təhlükəsindən bəhs etmişdi. 1988-ci ildə M.Tetçer bəyan etmişdi ki, İngiltərədə hökumətin iqtisadiyyata müdaxiləsi zəifləyib, indi həmin funksiyaları daha geniş həcmdə Avropa İqtisadi Birliyi həyata keçirir. Q.Braunun dövründə də Avropa İttifaqına münasibət dəyişmədi. İngiltərə yenə Avropa İttifaqına "Avropanın ticarət bloku" kimi baxırdı. D.Kameron deyirdi ki, Avropa İttifaqı siyasi ittifaqa çevrilməməli, orduya, hərbi-hava qüvvələrinə malik olmamalıdır. İngiltərə integrasiyanın dərinləşməsinin və siyasi ittifaqa doğru irəliləməsinin əleyhinə idi. İngiltərə yalnız Avropada yerini düşünürdü. 1970-1971-ci illərdə İngiltərənin AİB ilə danışıqlar aparan nümayəndəsi K.O'Nill bəyan etmişdi ki, Avropa İqtisadi Birliyinə daxil olmaq və Avropa siyasətinin mərkəzində mövqeyimizi bərpa etmək lazımdır. Danışıqlar yalnız həmin məqsədə çatmağın vasitələri haqqında aparılırdı.

Avropa İttifaqı ilə iqtisadi əməkdaşlıq edən İngiltərə özünü vahid Avropa ailəsinin üzvü hesab etmirdi. Mühacir məsələsində İngiltərə hökuməti Şərqi Avropadan gələnlərlə Asiya və Afrika ölkələrindən gələnlər arasında ciddi fərq görmürdü. İngiltərə ənənəvi olaraq özünü Avropa İttifaqının müdaxiləsindən qoruyurdu. 2011-ci ildə İngiltərə parlamentinin qəbul etdiyi qanuna görə Avropa İttifaqına yeni səlahiyyətlər yalnız referendumdan sonra verilə bilərdi. İngiltərə Avropanın problemlərinə öz məsələsi kimi baxmırdı (8, s.293). 2011-ci ildə D.Kameron bildirdi ki, daha Yunanıstana Avropa İttifaqı vasitəsilə yardım etməyəcək. Çünki, Yunanıstan avrozonanın üzvüdür, İngiltərə isə avrozonaya daxil deyil. 2007-ci ildə Q.Braun Lissabon müqaviləsini hamı ilə eyni vaxtda deyil, bir neçə saat sonra imzalamışdı (15, s.94).

Brekzit haqqında referendumdan sonra baş nazir D.Kameron istefaya çıxdı. T.Mey İngiltərənin yeni baş naziri oldu (6, s.183). 2017-ci ilin martın 29-da T.Mey Avropa Şurasının sədri D.Tuskun adına məktub göndərüb İngiltərənin Avropa İttifaqından çıxması prosesinin başladığını bildirdi. Bu proses 2020-cu ilin fevralınadək davam etdi. Avropa İttifaqı hesab edirdi ki, əvvəlcə İngiltərənin Avropa İttifaqından çıxmasının şərtləri haqqında saziş imzalanmalıdır. Bu da Şimali İrlandiyanın statusunu, İngiltərədə yaşayan Avropa İttifaqı vətəndaşlarının və Avropa İttifaqı ölkələrində yaşayan İngiltərə vətəndaşlarının hüquqlarını və İngiltərənin 2014-2020-ci illər üçün Avropa İttifaqı büdcəsinin həyata keçirilməsində iştirakını tənzimləməli idi (1, s.309).

Avropa İttifaqı İngiltərənin təşkilatdan tam ayrılmasından sonra onunla iqtisadi və siyasi əməkdaşlığın əsasları ilə bağlı saziş haqqında danışıqlar aparmaq fikrində idi. Avropa İttifaqı bildirdi ki, İngiltərə daha vahid bazarın imkanlarından istifadə edə bilməz, İngiltərədən Avropa İttifaqı ölkələrinə ixrac edilən məhsullar təşkilatın standartlarına uyğun olmalıdır. İngiltərə Avropa İttifaqı ilə eyni vaxtda həm təşkilatdan ayrılmaq və onunla sazişin şərtləri haqqında razılığa gəlmək fikrində idi. Avropa İttifaqı İngiltərə ilə Brekzit haqqında saziş imzalamasa İngiltərə Avropa İttifaqından sonrakı əməkdaşlığın şərtləri haqqında saziş bağlamadan çıxmalı idi.

Nəticə. Avropa İttifaqı Brekzit haqqında saziş imzalamaq üçün İngiltərənin qarşısına ağır şərtlər qoymuşdu. İngiltərənin Avropa İttifaqından iqtisadi asılılığı daha böyük idi. Avropa İttifaqı İngiltərəyə güzəşt etmək fikrində deyildi. İngiltərədə hökumətlə parlament arasında Brekzit məsələsi ilə bağlı vahid mövqe mövcud deyildi.

2019-cu ilin yanvarında icma palatası T.Mey hökumətinin hazırladığı Avropa İttifaqı ilə sazişi layihəsini təsdiq etmədi. İngiltərə ilə Avropa İttifaqı arasında sazişin vaxtı dəfələrlə təxirə salındı. Avropa İttifaqı İngiltərənin gələcək əməkdaşlığın şərtləri haqqında saziş imzalamadan təşkilatdan ayrılmasını istəmirdi. 2019-cu ilin payızında İngiltərə hökuməti Avropa İttifaqı ilə Brekzitin şərtlərini razılaşdırdı. Lakin yenə icma palatası layihəni təsdiq etmədi. 2020-ci ilin yanvarın 31-də İngiltərə parlamenti Brekzit haqqında sazişi bəyəndi. 2020-ci il keçid dövrü kimi müəyyən edildi. Bu müddət ərzində İngiltərə ilə Avropa İttifaqı arasında münasibətlərin gələcək formatı haqqında saziş imzalanmalı idi.

İngiltərə düşündü ki, münasibətlər bərabərhüquqlu olmalı və tərəflər çoxlu sayda sahə sazişləri imzalamalıdır. İngiltərə ölkə qanunlarının Avropa hüququna uyğunlaşdırılmasının əleyhinə idi. Avropa İttifaqı bütün məsələləri əhatə edən kompleks bir saziş imzalamığı təklif edirdi. Avropa İttifaqı İngiltərədən tələb edirdi ki, əksər sahələrdə Avropa standartlarına əməl etməyi öhdəsinə götürsün. Danışıqlar ləng aparılırdı. Avropa İttifaqı ilə İngiltərə arasında ticarət və əməkdaşlıq haqqında saziş 2020-ci ilin dekabrın 24-də imzalandı. Bütün sahələr üzrə əməkdaşlıq məsələlərini tənzimləyən bu kompleks sazişdə deyilirdi ki, məhsullarla ticarət azad, gömrüksüz və normasız olacaq. İngiltərənin xidmətləri daha Avropa İttifaqının bazarına gəlməməli idi. Tərəflər arasında mübahisələri tənzimləmək üçün müstəqil arbitraj yaradılmalı idi. Saziş tərəflərin bir-birinə ciddi güzəştləri əsasında imzalanmışdı. Eyni zamanda həm İngiltərə, həm də Avropa İttifaqı imzalanmış sazişə öz qələbəsi kimi baxırdı. Bu amil göstərdi ki, tərəflər əməkdaşlıqda maraqlıdır. Razılığa gəldi ki, mübahisəli məsələləri tənzimləmək üçün danışıqları davam etdirlsinlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Кавешников Н.Ю. Европейский Союз: история, институты, деятельность. М., Аспект Пресс, 2023, 368с.
2. Грант Ч. Делор. Добро пожаловать в дом, который построил. Жак.М. Московская школа политических исследований, 2002, 466 с.
3. Baxışov M.Ə. Beynəlxalq münasibətlər tarixi (1918-2003). Bakı, Az.TU-nun mətbəəsi, 2012, 408s.
4. Baxışov M.Ə. Beynəlxalq münasibətlər tarixi. II hissə (1945-1990). Bakı, Füyüzat, 2024, 236 s.
5. Baxışov M.Ə., Hüseyn M.A. Müasir dünya tarixi. Bakı, BDU nəşr evi, 2025, 400 s.
6. Baxışov M.Ə. İngiltərənin yeni və müasir tarixi. Bakı, 3 saylı Bakı Mətbəəsi ASC, 2018, 190 s.
7. Бабынина Л.О. Гибкая интеграция в Европейском Союзе: Теория и практика применения. М., ИРСС, 2012, 304 с.
8. Громыко Ал.А. Европа XXI века. Новые вызовы и риски. М., Институт Европы РАН, 2017, 584 с.
9. Громыко Ал.А. Дилеммы Британии: поиск путей развития. М., Весь Мир, 2014, 436 с.
10. Арбатова Н.К. Европейский Союз на перепутье: нерешенные проблемы и новые вызовы. М., ИММО РАН, 2016, 234 с.
11. Барановский В.Г. Европейское сообщество в системе международных отношений. М., Наука, 1986, 319 с.

12. Буторина О.В. Европейская интеграция. М., Деловая литература, 2017, 720 с.
13. Буторина О.В. Экономическая история евро. М., Весь Мир, 2020, 576 с.
14. Капитонова Н.К. История внешней политики Великобритании. М., Международные отношения, 2016, 840 с.
15. Квашнин Ю.Д. Выборы в Европарламент-2019. Национальные ответы на вызовы европейской интеграции. М., ИММО РАН, 2019, 178 с.

МAMEДАГА БАХЫШОВ

доцент Бакинского государственного университета

РАЗВИТИЕ И ОСОБЕННОСТИ ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ ЕВРОПЕЙСКИМ СОЮЗОМ И АНГЛИЕЙ И БРЕКЗИТ

Статья посвящена отношениям Англии с Европейским Союзом. В статье излагается отношение Англии к европейской интеграции. Комментируются такие вопросы, как отношения Англии с Европейским союзом в 1960–1990-х годах и влияние референдума 1975 года на развитие отношений Европейского Союза с Англией. Особое внимание автор уделяет растущей напряженности между Англией и Европейским союзом в начале XXI века, попыткам Англии выйти из Европейского союза и результатам референдума 2016 года.

Ключевые слова: интеграция, Европейский Союз, сотрудничество, противоречие, референдум, Брекзит

MAMEDAGA BAKHISHOV

PhD, associate professor of Baku State University

DEVELOPMENT AND FEATURES OF RELATIONS BETWEEN THE EUROPEAN UNION AND ENGLAND AND BREXIT

The article is devoted to England's relations with the European Union. The article discusses the UK's attitude towards European integration. It comments on such issues as the UK's relations with the European Union in the 1960s–1990s and the impact of the 1975 referendum on the development of the EU's relations with the UK with Great Britain. The author pays special attention to the growing tensions between England and the European Union at the beginning of the 21st century, the UK's attempts to leave the European Union and the results of the 2016 referendum.

Keywords: integration, European Union, cooperation, contradiction, referendum, Brexit.

Мəqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 16 sentyabr 2025-ci il.

Мəqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 30 noyabr 2025-ci il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Elmira Hüseynova, t.e.d. Sevinc Yusifzadə.

ANTİTERROR ƏMƏKDAŞLIĞININ QLOBAL ÇƏRÇİVƏSİ: KOALİSİYA İNSTITUTLARININ İNKİŞAF DİNAMİKASI VƏ ƏSAS FUNKSİYALARI

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/111/140-150>

Məqalədə Yaxın Şərqdəki terrorizm və terrorçu qrupların fəaliyyəti təhlil edilir, bu strateji əhəmiyyətli bölgədə Qlobal Koalisiyanın yaradılmasının zəruriliyi vurğulanır. Qeyd olunur ki, terrorizm bütün dövlətlərə təsir edən transmilli təhlükə yaradır. Həmçinin terror aktlarına qarşı beynəlxalq əməkdaşlığa və dövlətlərarası koalisiya mexanizmlərinə xüsusi diqqət yetirilir. ABŞ-ın rəhbərlik etdiyi Qlobal Koalisiyanın Suriya və İraqdakı hadisələr kontekstində rolu, eləcə də Qərbi ölkələrinin əsas regional aktyorları - Rusiya və Türkiyə ilə qarşılıqlı əlaqəsi araşdırılır. Qeyd edilir ki, İŞİD-in mövqeyinin əhəmiyyətli dərəcədə zəifləməsinə və ərazisinin əhəmiyyətli bir hissəsi üzərində nəzarəti itirməsinə baxmayaraq, qrupun gizli özəkləri fəaliyyətini davam etdirir. Bu, beynəlxalq terrorizmlə mübarizə aparmaq üçün millətlərarası koalisiyanın saxlanmasının hərbi, siyasi və lojistik zəruriliyini təsdiqləyir.

Açar sözlər: terror, koalisiya, təşkilat, beynəlxalq, antiterror, kəşfiyyat, ekstremizm.

Giriş. Beynəlxalq təhlükəsizlik bütün dövlətlər tərəfindən qəbul olunmuş beynəlxalq hüquq normalarına əsaslanan beynəlxalq münasibətlər sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Terrorizm problemi istisnasız olaraq bütün ölkələrə bilavasitə və ya dolaylı təsir göstərməkdədir. Bu amil dövlətləri səylərini birləşdirməyə və mövcud təhdidin aradan qaldırılması üçün ən effektiv mexanizmləri axtarmağa vadar edir. Son onilliklərdə dünya ictimaiyyəti terrorçu təşkilatların fəaliyyət miqyasının genişlənməsi və onların dağıdıcı nəticələrinin artması ilə bağlı ciddi narahatlıq ifadə edir.

Əsas hissə. Beynəlxalq əməkdaşlıq terrorizmə qarşı mübarizədə vahid strategiyanın hazırlanması, kəşfiyyat və digər ixtisaslaşdırılmış məlumatların mübadiləsi üçün zəruri olan antiterror fəaliyyətinin əsas komponentlərindən biridir. Terrorizmin müxtəlif regionlarda spesifik xüsusiyyətlərə malik olması normativ-hüquqi və strateji yanaşmaların yerli şəraitlərə adaptasiya edilməsini tələb edir. Beynəlxalq terrorizm dövlətləri bu təhdidə qarşı birgə mübarizə aparmağa məcbur edir.

Qeyd edilməlidir ki, müasir dünyada terrorizm global fenomen kimi formalaşmışdır. Bu şəraitdə dövlətlər terrorçu strukturlara qarşı vahid cəbhə şəklində fəaliyyət göstərməyə, bu istiqamətdə bir-birlərini hərtərəfli dəstəkləməyə, həmçinin terrorizmə qarşı mübarizə sahəsində milli qanunvericiliklərini təkmilləşdirməyə məcburdurlar.

Antiterror fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri beynəlxalq hüquq normalarının inkişaf etdirilməsi ilə bağlıdır. Bu günədək Birləşmiş Millətlər Təşkilatının və onun ixtisaslaşmış qurumlarının təşəbbüsü ilə terrorizmə qarşı mübarizəyə həsr edilmiş və dünyanın bütün dövlətlərinin qoşulması üçün açıq olan 16 beynəlxalq müqavilə (11 konvensiya və 5 protokol) hazırlanmışdır. Bunlara aşağıdakılar daxildir:

1. 1963-cü il Tokio Konvensiyası;
2. 1970-ci il Haaqa Konvensiyası - mülki aviasiya təyyarələrinin qanunsuz ələ keçirilməsinin qarşısının alınmasına dair;
3. 1971-ci il Mülki Aviasiya Təhlükəsizliyinə Qarşı Qanunsuz Əməllərlə Mübarizə Konvensiyası;
4. 1973-cü il Diplomatik agentlərə və beynəlxalq mühafizə altında olan şəxslərə qarşı cinayətlərin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiya;
5. 1979-cu il Girov Götürməyə Qarşı Beynəlxalq Konvensiya;
6. 1980-ci il Nüvə Materiallarının Fiziki Mühafizəsi Haqqında Konvensiya;

7. 1988-ci il Dəniz Nəqliyyatının Təhlükəsizliyinə Qarşı Qanunsuz Əməllərin Qarşısının Alınması Konvensiyası;

8. 1991-ci il Plastik Partlayıcı Maddələrin Markalanması Haqqında Konvensiya;

9. 1997-ci il Terrorizmə Qarşı Mübarizə üzrə Beynəlxalq Konvensiya;

10. 1999-cu il Terrorizmin Maliyyələşdirilməsinin Qarşısının Alınması Haqqında Beynəlxalq Konvensiya;

11. 2005-ci il Nüvə Terrorçuluğu Aktlarının Qarşısının Alınması üzrə Beynəlxalq Konvensiya.

Konvensiyaların hazırlanması ilə yanaşı, BMT terrorizmə qarşı mübarizədə strateji prinsiplərin müəyyən edilməsinə də xüsusi diqqət yetirir. Bu məqsədlə 1994-cü ildə BMT Baş Assambleyası A/RES/49/60 sayılı qətnamə ilə “Terrorizmin Aradan Qaldırılması Tədbirləri Haqqında Bəyannamə”ni qəbul etmişdir. Həmin sənəd dünya dövlətlərini terror aktlarının qarşısının alınması və onların nəticələrinin aradan qaldırılması istiqamətində bütün mümkün tədbirləri görməyə çağırır və terrorizmə dair müxtəlif beynəlxalq-hüquqi sənədlərin əsas müddəalarını ümumiləşdirir.

2006-cı ildə BMT-nin Terrorizmə Qarşı Mübarizə üzrə Qlobal Strategiyasının qəbul edilməsi mühüm hadisə olmuş və bu sənəd hazırda terrorizmə qarşı mübarizənin əsas beynəlxalq-hüquqi çərçivəsi kimi tanınır. Strategiya bir sıra qətnamələrdən və Fəaliyyət Planından ibarətdir. Bundan başqa, terrorizmin qarşısının alınmasına dair müxtəlif beynəlxalq forumlar tərəfindən qəbul edilmiş çoxsaylı regional konvensiyalar və yekun sənədlər mövcuddur. Bunlara aşağıdakılar daxildir:

- 1987-ci il SAARC Terrorizmin Qarşısının Alınması üzrə Regional Konvensiyası;
- 1997-ci il Terrorçu Partlayışlara Qarşı Mübarizə üzrə Avropa Konvensiyası;
- 1999-cu il Afrika İttifaqının Terrorizmə Qarşı Mübarizə Konvensiyası;
- 1999-cu il MDB Dövlətlərinin Terrorizmə Qarşı Mübarizə Haqqında Sazişi;
- 2001-ci il Şanxay Konvensiyası - terrorizm, separatizm və ekstremizmə qarşı mübarizə haqqında;
- 2006-cı il Avropa Şurasının Terrorizmə Qarşı Mübarizə Konvensiyası;
- 2005-ci il Avropa Şurasının Terrorizmin Maliyyələşdirilməsinə Qarşı Mübarizə Konvensiyası.

Beləliklə, mövcud konvensiyalar və digər beynəlxalq-hüquqi sənədlər terrorizmə qarşı mübarizənin bütün əsas istiqamətlərini əhatə edir. Hazırkı dövrdə antiterror fəaliyyətinin beynəlxalq-hüquqi bazası dövlətlərin fəaliyyətinin koordinasiyasına imkan verən kifayət qədər strukturlaşdırılmış çərçivə təqdim edir. Bununla belə, beynəlxalq konvensiyaların qəbul olunması terrorizmin aradan qaldırılması üçün kifayət deyil; hüquqi normalar yalnız həyata keçirilməsi gərəkən real tədbirlərin və strateji yanaşmaların əsasını təşkil edir.

Terrorizmə qarşı mübarizə sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın mühüm istiqamətlərindən biri xüsusi ixtisaslaşmış beynəlxalq qurumların fəaliyyətinin yaradılması və dəstəklənməsidir. Bu qurumlardan ən mühümlərindən biri – BMT-nin Terrorizmə Qarşı Mübarizə Komitəsi (CTC)dir. Komitə 2001-ci ildə 1373 sayılı qətnaməyə əsasən yaradılmışdır. Komitənin əsas məqsədləri bunlardır:

1. Terrorizmin maliyyələşdirilməsinin qarşısının alınması;
2. Terror aktları ilə məşğul olan şəxslərlə bağlı maliyyə vəsaitlərinin bloklanması;
3. Terrorçu qruplara hər hansı formada maliyyə yardımının göstərilməsinin qarşısının alınması;
4. Terrorçulara sığınacaq, yardım və dəstək verilməsinin qarşısının alınması;
5. Terror aktlarını planlaşdıran və ya həyata keçirmək istəyən qruplar barədə məlumat mübadiləsinin təmin edilməsi;

6. Terror əməllərində şübhəli şəxslərin istintaqı, müəyyən edilməsi, saxlanılması, ekstradisiyası və təqibində digər dövlətlərlə əməkdaşlıq.

Terrorizmə qarşı mübarizənin əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsində mühüm rol oynayan qurumlardan biri də dünya iqtisadiyyatının təxminən 65 faizini təmsil edən və Kanada, Fransa, Almaniya, İtaliya, Yaponiya, Rusiya, Böyük Britaniya və ABŞ-dan ibarət Böyük Səkkizlik (G8) qrupudur. G8-in bu sahədə əsas sənədi 2006-cı il 16 iyul tarixli Sankt-Peterburq Sammitinin “Terrorizmə Qarşı Mübarizə Deklarasiyası”dır. Sənəddə beynəlxalq və milli antiterror qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi, enerji və nüvə obyektlərinə hücumların qarşısının alınması, terrorizmin maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizənin gücləndirilməsi, habelə vətəndaş cəmiyyəti ilə dialoqun inkişaf etdirilməsi prioritet istiqamətlər kimi müəyyən edilmişdir.

Hazırda antiterror fəaliyyətinin əsas subyektlərindən biri - Interpoldur. 2018-ci il məlumatlarına görə təşkilatın 194 üzv dövləti mövcuddur. Interpol 1946-cı ildə təsis edilmişdir (27) və o, 1923–1938-ci illər ərzində fəaliyyət göstərmiş Beynəlxalq Cinayət Polisi Komissiyasını (International Criminal Police Commission) əvəz etmişdir.

Antiterror fəaliyyəti Müstəqil Dövlətlər Birliyinin (MDB) prioritet istiqamətlərindən biri hesab olunur. Terrorizmin qarşısının alınması məqsədilə 2000-ci il 21 iyunda MDB Dövlət Başçıları Şurası tərəfindən Antiterror Mərkəzi yaradılmışdır. Antiterror Mərkəzi MDB-nin daimi ixtisaslaşmış orqanı kimi çıxış edərək, üzv dövlətlərin beynəlxalq terrorizm və ekstremizmin digər formalarına qarşı mübarizədə koordinasiya və qarşılıqlı əməkdaşlığını təmin edir. Mərkəzin hüquqi statusu, əsas vəzifələri, funksiyaları, struktur komponentləri və təşkilati əsasları MDB Dövlət Başçıları Şurasının 1 dekabr 2000-ci il tarixli qərarı ilə təsdiqlənmiş “MDB Terrorizmə Qarşı Mübarizə Mərkəzi haqqında Nizamnamə” ilə tənzimlənir (5).

Beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq çərçivəsində demək olar ki, bütün dünya dövlətləri terrorizmə qarşı mübarizə üçün məsul milli qurumlarını formalaşdırmışlar. Bu səbəbdən, müasir dövrdə beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizə vahid hüquqi normaların hazırlanması, onların milli qanunvericiliklə uzlaşdırılması və dövlətlərin birgə səylərinin koordinasiyası kontekstində həyata keçirilir. Artıq antiterror sisteminin əsas institusional çərçivəsi formalaşdığından, beynəlxalq hüquq normalarının və beynəlxalq təşkilatların səmərəli fəaliyyətinin təmin edilməsi xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Bununla yanaşı, terrorizmə qarşı mübarizədə ikitərəfli münasibətlərin də mühüm rolu vardır. Dövlətlərarası əməkdaşlığın tipik nümunələrindən biri Asiya regionundan, xüsusilə də Əfqanıstandan qaynaqlanan terror təhlükələrinə qarşı Rusiya–ABŞ və Rusiya–Hindistan işçi qruplarının fəaliyyəti ola bilər (65). Rusiya və Hindistan bu sahədə hərbi-texniki əməkdaşlıq qurmuş və Hindistana S-400 “Triumf” hava müdafiə raket sistemlərinin təchizatına dair müqavilə imzalamışdır (18).

ABŞ Suriya ilə bağlı məsələlərə ilk gündən həssas yanaşmış və bu istiqamətdə Rusiya ilə əməkdaşlığa üstünlük vermişdir. Həmin dövrdə Pentaqonun mətbuat katibi, polkovnik-leytenant Mişel Baldanza ABŞ hərbcilərinin Rusiya ilə bu əməkdaşlıqda maraqlı olduqlarını bəyan etmişdir. “Bu, Suriya hava məkanından istifadə edən bütün tərəflərin qəzalar və potensial fəvqəladə hallardan qorunması və onların qarşısının alınması baxımından son dərəcə faydalıdır. Ümid edirik ki, Rusiya Müdafiə Nazirliyi də bu əməkdaşlıqda maraqlıdır”, — deyər Baldanza qeyd etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, son illərdə aparıcı Qərb dövlətləri ekstremizm və terrorizmə qarşı mübarizə sahəsində bir sıra ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilələr imzalamışdır.

İSİD (Daesh) təhdidi və beynəlxalq hərbi-siyasi əməkdaşlıq. Müasir dövrdə beynəlxalq antiterror koalisiyasının fəaliyyət istiqamətlərində əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermişdir. Qərb ölkələri, Rusiya və digər dövlətlərin diqqət mərkəzində İSİD terror qruplaşmasının yaratdığı təhlükə dayanır (30). Hadisələrin gedişi bu təhlükənin real xarakter daşdığını təsdiq edir. İraqdan Suriyaya keçid edən, geniş silahlanmış İSİD döyüşçüləri əldə etdikləri taktiki üstünlüyün təsiri ilə Deyr-ez-Zor ətrafında tam nəzarəti ələ keçirmişlər.

2014-cü ilin yanvar–mart aylarında Suriya hökumət qüvvələri ilə toqquşmalar, həmçinin həmin ilin martında ABŞ-ın Suriyanın şərqində İSİD-ə qarşı endirdiyi son zərbə nəticəsində terror qruplaşması ölkə ərazilərinin təxminən yarısından geri çəkilsə də, çox qısa müddətdə əlavə canlı qüvvə, maliyyə və silah ehtiyatları hesabına mövqelərini möhkəmləndirərək, iyul ayında yenidən genişmiqyaslı əməliyyatlara başlamış və Suriyanın daha böyük ərazilərinə nəzarəti ələ keçirmişdir (28). Lakin bu proses uzun sürməmişdir. İSİD-ə qarşı beynəlxalq əməkdaşlıq çərçivəsində beynəlxalq koalisiya formalaşdırılmışdır.

2014-cü il 5 sentyabrda Barak Obama ABŞ-ın Suriya və İraqdakı İSİD fəaliyyətinə qarşı reaksiyasının gücləndirildiyini elan etmiş və təşkilatın məhv edilməsi məqsədilə azı doqquz müttəfiq dövləti bir araya gətirdiyini bildirmişdir. Bundan əlavə, Obama on il əvvəl prezident Corc Buş tərəfindən hazırlanmış antiterror strategiyasını və hərbi əməliyyat konsepsiyalarını koalisiya tərəfdaşlarına təqdim etmişdir. Obama geniş məzmunlu malik çıxışında ABŞ və müttəfiqlərinin İSİD-in necə məhv edilə biləcəyi barədə danışaraq, hədəflərə nail olmaq üçün Amerika hava zərbələrinin əsas vasitə olacağını vurğulamışdır. O, İSİD tərəfindən zəbt edilmiş ərazilərin geri alınması üçün “mötədil” suriyalı müxalifət qruplarının dəstəklənməsinin, habelə region dövlətləri ilə əməkdaşlığın gücləndirilməsinin zəruri-

liyini qeyd etmişdir (12). Koalisiya ilkin mərhələdə İraqın quru qoşunlarına hərbi yardım, təlim bazalarının yaradılması və hərbi məsləhətçilərin göndərilməsi ilə dəstək vermiş, ABŞ-ın hava zərbələri nəticəsində kürd və iraq qüvvələri Mosul su anbarı üzərində nəzarəti bərpa etmişdir.

2014-cü il 10 sentyabrda Obama ABŞ-ın Suriya ərazisində hava əməliyyatlarına başlayacağını elan etmişdir (36). Bu koalisiyanın yaradılması Obama üçün xüsusi siyasi əhəmiyyət daşıyırdı. Çünki o, İraq müharibəsinə qarşı çıxmış prezident kimi beynəlxalq arenada tək görünmək istəmirdi və Yaxın Şərq strategiyasının əsas özəlliklərindən biri müttəfiqləri vahid platformada toplamaq idi.

ABŞ dövlət katibi Con Kerri 2014-cü il 4–5 sentyabr tarixlərində NATO-nun Uels sammiti çərçivəsində Avstraliya, Kanada, Danimarka, Fransa, Almaniya, İtaliya, Türkiyə və Böyük Britaniya nümayəndələri ilə görüşərək (34), onları İSİD-ə qarşı hərbi və maliyyə dəstəyi göstərməyə çağırırmışdır (35). Dövlət katibi Con Kerri və ABŞ müdafiə naziri Çak Heygəlin bəyanatlarına görə, doqquz dövlət İraq və Suriyada İSİD-ə qarşı koalisiya qüvvələrinə silah və hava dəstəyi verməyi öhdələrinə götürmüşdür (66).

2014-cü ilin oktyabrında Türkiyə və kürd qüvvələri arasında vasitəçi rolunu oynayan, hər iki tərəflə müttəfiq sayılan ABŞ hərbi kontingenti müəyyən müddət geri çəkilməmiş, lakin İSİD-in sürətlə genişlənməsi fonunda ABŞ bölgədəki geosiyasi vəziyyəti diqqətdən kənarda qoya bilməmiş, Suriya Demokratik Qüvvələri (SDQ) ilə əməkdaşlığı gücləndirərək İSİD-ə qarşı birgə əməliyyatlarda fəal iştirakını davam etdirmişdir.

ABŞ rəsmiləri ölkənin Suriyadan tam şəkildə çıxarılmasını elan etsələr də, əslində Amerika qüvvələri yalnız şərq istiqamətinə doğru mövqelərini dəyişmiş, kurdların nəzarətində olan ərazilərdəki neft yataqlarını və strateji məntəqələri qorumağa yönəlmiş fəaliyyətlərini davam etdirmişlər. Bu fakt bir daha göstərir ki, ABŞ-ın Suriyadakı fəaliyyəti yalnız İSİD-ə qarşı mübarizə ilə məhdudlaşmış; o, həm də regiondakı enerji resurslarına nəzarət və geosiyasi təsir dairəsinin genişləndirilməsi ilə sıx bağlıdır.

Bu kontekstdə Donald Tramp belə bəyanat vermişdir: “Biz neft yataqlarına nəzarəti saxlamaq istəyirik və bu məsələ üzrə kurdlarla danışıqlar aparacağıq.” Bu bəyanat beynəlxalq siyasi analitiklər tərəfindən enerji resursları və hərbi strategiyanın qarşılıqlı əlaqəsini göstərən mühüm nümunə kimi qiymətləndirilmişdir. Xüsusilə Suriyadakı vəziyyət və kürd qüvvələri ilə əməkdaşlıq regionda sabitlik, təhlükəsizlik və terrorizmə qarşı mübarizə strategiyalarının formalaşmasına təsir edən mühüm amil hesab olunur.

Eyni zamanda, bu proses beynəlxalq hüquq və milli suverenitetlə bağlı mürəkkəb məsələləri gündəmə gətirir. ABŞ-ın Suriya ərazisində apardığı hərbi fəaliyyət və kurdlarla strateji ittifaqı region ölkələri arasında qüvvələr balansına, geosiyasi rəqabətə və global antiterror koalisiyasının fəaliyyət mexanizmlərinə dair əhəmiyyətli təhlil obyektinə çevrilmişdir. Bu hal həmçinin beynəlxalq antiterror strategiyalarının effektivliyi, resursların bölüşdürülməsi və hərbi koalisiyaların səmərəli işləməsinin şərtlərini araşdırmaq üçün geniş imkan yaradır (52).

Rusiya Federasiyasının Müdafiə Nazirliyi isə ABŞ-ın Suriyadakı mövqelərinin dəyişdirilməsi ilə bağlı addımlarını ciddi narahatlıq doğuran faktor kimi qiymətləndirmişdir. Nazirliyin rəsmi açıqlamasında bildirilir: “Vaşinqtonun bu addımı Suriyanın şərqindəki neft yataqlarının ələ keçirilməsi və həmin ərazilərdə silahlı nəzarətin təmin olunması məqsədi daşıyır və bu, beynəlxalq dövlət quldurluğunun yeni formasıdır”.

Bu bəyanat beynəlxalq siyasət və geosiyasi analiz baxımından bir neçə mühüm məqamı ortaya qoyur:

- enerji resurslarının hərbi vasitələrlə ələ keçirilməsi və idarə olunması beynəlxalq münafişələrin əsas determinantlarından biri kimi çıxış edir;
- bu proses regional aktorlar və müttəfiqlər arasında etimadsızlıq mühiti və geosiyasi gərginlik yaradır;
- beynəlxalq hüquq normalarının tətbiqi, milli suverenliyin qorunması və antiterror əməliyyatlarının hüquqi çərçivədə tənzimlənməsi daha da mürəkkəbləşir.

Bu kontekstdə Rusiya Müdafiə Nazirliyinin mövqeyi ABŞ-ın Suriya siyasətinə yönəlik geosiyasi tənqid və enerji resurslarının hərbi-strateji əhəmiyyətini vurğulayan nümunə kimi dəyərləndirilə bilər. Beləliklə, müasir beynəlxalq təhlükəsizlik siyasətində hərbi əməliyyatların siyasi, iqtisadi və hüquqi aspektləri bir-biri ilə sıx bağlı şəkildə təzahür edir (62).

İŞİD-ə qarşı beynəlxalq hərbi-siyasi fəaliyyət. 2014-cü ilin iyulunda Beynəlxalq Strateji Tədqiqatlar İnstitutunun məlumatına əsasən, İran İraqa “Su-25” tipli qırıcı təyyarələr göndərmiş, Hizbullah isə İŞİD-in fəaliyyətini izləmək məqsədilə təlimatçı və hərbi müşavirlər yerləşdirmişdir. 2014-cü ilin avqustunda ABŞ və İran ayrı-ayrılıqda İraqda İŞİD hədəflərinə qarşı hava hücumları kampaniyasına başlamışdır. Qısa müddət ərzində ABŞ-in rəhbərlik etdiyi koalisiyaya qoşulan ölkələrin sayı on dördə çatmış və bu dövlətlər İraq və Suriya ərazilərində İŞİD-ə qarşı çoxsaylı hava zərbələri endirmişlər. 2015-ci ilin sentyabrında Rusiya qüvvələri Suriya hökumətinin rəsmi dəvəti ilə İŞİD, “Ən-Nusra Cəbhəsi” və “Azad Suriya Ordusu”na qarşı minlərlə bombardman əməliyyatı həyata keçirmişdir (53).

2015-ci ilin sentyabr ayının sonunda Rusiya, İran, İraq və Suriya Bağdadda “Yaxın Şərqdə mövcud vəziyyətə dair məlumatların toplanması, müzakirəsi və təhlili, eləcə də ilk növbədə İŞİD-ə qarşı mübarizə məqsədilə” birgə informasiya mərkəzi təsis etmişlər (44). 30 sentyabr 2015-ci ildə Rusiya, Dəməşqin rəsmi müraciəti əsasında Suriyada hərbi əməliyyatlara başlamış və müxalifət qüvvələrinin nəzarətində olan əraziləri intensiv şəkildə bombardman etmişdir (2, 14, 42, 47).

Rusiya əməliyyatları İordaniya və İsrailə koordinasiya məsələlərini də gündəmə gətirmişdir. 18 sentyabr 2015-ci ildə Sergey Lavrov Ammanda rəsmi səfərdə olarkən, Rusiya və İordaniyanın Suriyada hərbi əməliyyatların koordinasiyasına dair “xüsusi iş mexanizmi” barədə razılıq əldə etdiyini bildirmişdir. Lavrov əlavə etmişdir ki, antiterror fəaliyyətində iştirak edən digər ölkələr də bu mexanizmə qoşula bilərlər (45). 19 sentyabr 2015-ci il tarixində İsrailin Baş naziri Benyamin Netanyahu Moskvada keçirdiyi görüşdə İsrail Müdafiə Qüvvələri ilə Rusiya qüvvələri arasında əməliyyatlar zamanı “təsadüfi toqquşmaların qarşısının alınması” məqsədilə koordinasiya mexanizminə dəstək verəcəyini açıqlamışdır (58).

2015-ci ilin oktyabr ayında “Jane’s” hərbi jurnalı Rusiyanın Suriyadakı əməliyyatları üçün gündəlik təxmini xərclərin 2,4–4 milyon ABŞ dolları təşkil etdiyini müəyyən etmişdir. Bu məbləğ silahlar, raketlər, təyyarələr, texniki xidmət, şəxsi heyət və digər xərc maddələrini əhatə edirdi. Məlumatlara əsasən, Rusiya hərbi təyyarəsinin bir saatlıq uçuşu 12 min dollara başa gəlirdi; Xmeymim bazasında xidmət göstərən rus zabitlərinə aylıq ödəniş və təminat xərcləri isə təxminən 440 min dollar təşkil edirdi. Hərbi gəmilərdən buraxılan raketlərin qiyməti isə 1,2 milyon dollar olaraq dəyərləndirilirdi (74). Hava zərbələrinin başlanmasından bir neçə ay sonra İŞİD həm İraqda, həm də Suriyada işğal etdiyi ərazilərin böyük hissəsini itirməyə başlamışdır (40). Lakin hava əməliyyatları nəticəsində mülki itkilərin sayı 2015–2016-cı illərdə ciddi şəkildə artmışdır (6). 2016-cı ilin ortalarında ABŞ və Rusiya hava əməliyyatlarının birgə koordinasiyasını planlaşdırmış, lakin bu təşəbbüs gözlənilən nəticəni verməmişdir (33,41,43). 2016-cı il 14 mart tarixində prezident Vladimir Putin Suriyada təhlükəsizliyin müəyyən qədər təmin olunması və sülh prosesinin irəliləməsini əsas gətirərək Rusiya qüvvələrinin bir qisminin ölkədən çıxarılacağını elan etmişdir (15). 2017-ci ilin dekabrına qədər İŞİD İraq ərazisindəki nəzarətini tamamilə itirmiş, Suriyada isə təxminən 5% ərazi üzərində nəzarəti saxlamaqda davam etmişdir (31). 10 dekabr 2017-ci ildə Putin Rusiya qoşunlarının Suriyadan çıxarılması barədə fərman imzalamış, lakin prosesin tam şəkildə vəziyyətin sabitliyindən asılı olacağını bildirmişdir (29). Qeyd edilməlidir ki, 2015-ci ildə Rusiya Suriyaya müdaxilə etməzdən əvvəl prezident Bəşər Əsəd ölkə ərazisinin yalnız yarısı üzərində çətinliklə nəzarət edirdi; isyançılar, cihadçılar və kurd qüvvələri isə ərazilərin böyük qismini ələ keçirmişdi. Lakin Rusiya dəstəyi ilə Suriya hökuməti itirilmiş ərazilərin böyük hissəsini bərpa etməyə nail olmuşdur. 2017-ci il 9 dekabrda İraq hökuməti İŞİD-ə qarşı qələbə qazandığını və ölkədə müharibənin başa çatdığını elan etmişdir (23, 24). 2019-cu il 23 mart tarixində isə İŞİD Baguz Fovqanı döyüşündə məğlub edildikdən sonra Suriyada da tam şəkildə məhv edilmişdir (26).

Türkiyənin mövqeyi və hərbi əməliyyatlarının konteksti. Məlum olduğu kimi, Türkiyə İŞİD qruplaşmalarının məhv edilməsinə yaxından yardım göstərmişdir. 2011-ci ildə “Ərəb baharı” başlandıqda və Suriya daxilində genişmiqyaslı etirazlar yayıldıqda, ölkənin kurd əhalisinin böyük hissəsi Dəməşq və Hələb kimi böyük şəhərlərdə, həmçinin Türkiyə ilə sərhəddə Afirin (qərb), Kobani (mərkəz) və Qamışlı (şərq) bölgələrində yaşayırdı. PKK-nın bu ərazilərdə möhkəmlənməsi və gələcəkdə Türkiyə üçün terror təhlükəsi yaratması Ankaranın milli təhlükəsizlik strategiyasının əsas prioritetlərindən biri kimi müəyyən edilmişdi. Bu baxımdan əsas sual yaranır: Türkiyə üçün hərbi əməliyyat nə üçün zəruri idi? Türkiyə hökumətinin rəsmi açıqlamasına görə, məqsəd “Suriya Demokratik Qüvvələri”nə qarşı əməliyyat aparmaq və Suriya sərhədi boyunca 480 km uzunluğunda, 32 km dərinlikdə təh-

lükəsizlik zolağı yaratmaq idi. Bu zonanın formalaşdırılması ölkənin milli maraqları, sərhəd təhlükəsizliyi və regional sabitlik baxımından zəruri hesab edilirdi.

2012-ci ilin iyun ayında Suriya silahlı qüvvələrinin Türkiyəyə məxsus qırıcı təyyarəni vuraraq endirməsi nəticəsində Suriya–Türkiyə münasibətlərində gərginlik əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Həmçinin, həmin ilin oktyabr ayında sərhəddə baş verən toqquşmalar iki ölkə arasındakı münasibətləri daha da mürəkkəbləşdirmişdir (9, 20, 59). Lakin 2015-ci il iyulun 23-də Türkiyənin 60 nəfərlik elita Xüsusi Hazırlıqlı Qüvvələr (Özel Kuvvetler Komutanlığı – ÖKK) əməliyyat qrupu Suriya–Türkiyə sərhədindən 9 kilometr məsafədə yerləşən Suriya ərazisindəki Əlibəyli-Ayyasə kəndinə daxil olaraq onu İŞİD silahlılarından azad etmişdir (1). Məlumatla görə, bir saatdan artıq davam edən əməliyyat zamanı bir çox İŞİD döyüşçüsü məhv edilmişdir (10, 63).

2015-ci il iyulun 20-də Türkiyənin Suriyaya yaxın Suruç şəhərində baş vermiş terror aktında 32 nəfər həyatını itirmişdir. İyulun 23-də Suriyadan gəlmiş İŞİD döyüşçüləri Türkiyə sərhədçilərinə hücum etmişdir. İyulun 24-də Türkiyə Təhlükəsizlik Şurasının iclasında Suriyadakı İŞİD mövqelərinin bombardman edilməsi barədə qərar qəbul edilmişdir (73). Eyni gün, Türkiyə və ABŞ prezidentləri İŞİD-ə qarşı mübarizə məqsədilə İncirlik bazasından istifadə edilməsinə razılıq vermiş və 28 avqust 2015-ci ildən etibarən Türkiyənin koalisiya hava əməliyyatlarında fəal iştirakı təmin olunmuşdur (3).

2016-cı il avqustun 24-də Türkiyə “Fərat qalxanı” əməliyyatının başlanmasını elan etmiş, bölgədə yaşayan mülki əhəlinin zərər görməməsi üçün bütün zəruri tədbirlərin görüldüyünü əsas gətirərək Suriyaya birbaşa hərbi müdaxiləni həyata keçirmiş və İraq və Şam bölgəsində fəaliyyət göstərən “İslam Dövləti” (İŞİD) təşkilatını hədəf almışdır. Əməliyyatın əsas məqsədi Türkiyə sərhədindən Əl-Bəb şəhərinə qədər təhlükəsiz və etibarlı koridorun yaradılması olmuşdur (21). “Fərat qalxanı” əməliyyatı 2017-ci il martın 29-da uğurla başa çatmışdır (60). Bu əməliyyat yalnız İŞİD-in bölgədən çıxarılmasına xidmət etməmiş, həm də PKK, PYD və YPG qruplarının Kobani ilə Afrini birləşdirərək Türkiyə sərhədində “terror dəhlizi” yaratmaq riskini aradan qaldırmışdır.

2019-cu il sentyabrın 9-da Türkiyə bölgədə terrora qarşı təhlükəsizlik tədbirlərini gücləndirmək məqsədilə “Barış Pınarı” adı altında hərbi əməliyyatlara başlayacağını elan etmişdir. Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan bununla bağlı bildirib: “Türkiyə Silahlı Qüvvələri Suriya Milli Ordusu ilə birlikdə Suriya şimalındakı PKK, YPG və DAƏŞ (İŞİD) terror təşkilatlarına qarşı ‘Barış Pınarı’ əməliyyatına başlamışdır. Məqsədimiz – ölkəmizə qarşı mövcud terror təhdidini aradan qaldırmaq, yaradılacaq təhlükəsizlik koridoru vasitəsilə suriyalı qaçqınların öz vətənlərinə qayıtmasını təmin etmək və Suriya ərazisinin bütövlüyünü qoruyaraq bölgə əhalisini terror zülmündən azad etməkdir” (8).

2019-cu il oktyabrın 22-də Rusiya və Türkiyə prezidentlərinin Soçi görüşündən sonra Suriya məsələsi üzrə 10 maddədən ibarət tarixi memorandum imzalanmışdır. Memorandumda qeyd olunur:

1. Hər iki tərəf Suriya siyasi birliyi və ərazi bütövlüyünü, eləcə də Türkiyənin milli təhlükəsizliyini təmin etmək üzrə öhdəliklərini təsdiqləyir;

2. Terrorizmin bütün formalarına qarşı mübarizə aparmaq və Suriyadakı separatizm hərəkətlərinin qarşısını almaqda qətiyyətlik xüsusi vurğulanır;

3. Tel Abyad və Ras Al Ayn daxil olmaqla 32 km məsafədə yerləşən “Sülh mənbəyi” əməliyyatı zonasındakı status-kvo qorunur;

4. Hər iki tərəf “Adana sazişi”nin əhəmiyyətini təsdiqləyir və Rusiya müasir şəraitdə “Adana sazişi”nin icrasına öz töhfəsini verir (46).

2014-cü ilin oktyabr ayının əvvəlində Avstraliya Baş naziri Toni Abbott hökumətin İŞİD-ə qarşı hava zərbələri üçün İraqa döyüş təyyarələri göndərdiyini təsdiqləmişdir (11). Avstraliya aviasiyası Suriyanın şimalındakı Kobani şəhərində baş verən döyüşlərdə kürd qüvvələrini dəstəkləmişdir (7). 2014-cü ilin sentyabr ortalarında Fransua Ollandın siyasi bəyanatından sonra Fransa hərbi qüvvələri İŞİD-ə qarşı mübarizə aparan koalisiyaya qoşulmuşdur (38). 2015-ci il dekabrın 4-də Almaniya Bundestağı koalisiya qüvvələrinə dəstək məqsədilə Almaniya hava qüvvələri və 1200 Bundesver əsgərinin göndərilməsini təsdiqləmişdir. Almaniya hava qüvvələri 16 dekabrda islamçı qruplara qarşı hava zərbələri həyata keçirmişdir (69). 2015-ci il dekabrın 3-də Böyük Britaniya Hava Qüvvələri Suriyadakı İŞİD mövqelərinə qarşı ilk hava zərbələrini endirmişdir (51). 2017-ci il mayın 25-də NATO-nun Brüssel sammitində alyans qüvvələri İŞİD-ə qarşı birgə koalisiyaya qoşulmaq qərarı qəbul etmişdir. Lakin

bu qərar İŞİD-in nəzarətində olan ərazilərdə birbaşa döyüş əməliyyatlarında NATO qüvvələrinin hərbi iştirakı nəzərdə tutmamışdır (72).

Nəticə. Beləliklə, Qlobal Koalisiyanın birgə fəaliyyəti nəticəsində 2017-ci ilin dekabr ayına qədər İŞİD-in bölgədəki mövqeləri əhəmiyyətli dərəcədə zəifləyərək onların nəzarəti demək olar ki, tamamilə aradan qaldırılmışdır. Lakin İŞİD-in latent hüceyrələri hələ də fəaliyyətini digər formalarda davam etdirir ki, bu da onların regional təhlükəsizlik və sabitliyə təhdidini tamamilə aradan qaldırmadığını göstərir. Bu baxımdan, beynəlxalq terrorizmə qarşı Qlobal Koalisiyanın yaradılması və fəaliyyət göstərməsi təkcə regional deyil, həm də qlobal təhlükəsizliyin təmin edilməsi baxımından maddi-texniki və hərbi-siyasi əhəmiyyət kəsb edir.

Belə bir koalisiyada dövlətlərarası qarşılıqlı koordinasiya və strateji əməkdaşlığın mövcudluğu, o cümlədən hərbi resursların birləşdirilməsi, kəşfiyyat məlumatlarının mübadiləsi və əməliyyat planlaşdırılmasının əlaqələndirilməsi terrorizmə qarşı mübarizənin effektivliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Eyni zamanda, beynəlxalq ictimaiyyətin belə söyləri terror qruplarının yalnız regional deyil, həm də qlobal şəbəkələrini məhdudlaşdırmağa, onların maliyyə və logistika imkanlarını azaltmağa xidmət edir.

Bundan əlavə, koalisiyanın fəaliyyətində regional sabitliyi təmin etmək, vətəndaş təhlükəsizliyini gücləndirmək və ekstremizmin sosial, siyasi və iqtisadi səbəblərini azaltmağa yönəlmiş kompleks yanaşmanın rolu da böyükdür. Buna görə, beynəlxalq ictimaiyyətin birgə söyləri, koalisiyalı mexanizmlərin inkişafı və onların strateji effektivliyi bu gün də aktual və vacib hesab olunur. Bu isə terrorizmə qarşı mübarizədə vahid, əlaqələndirilmiş və integrasiya olunmuş yanaşmanın davamlılığını təmin etməyin əsas şərti kimi özünü göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. “Bomba İddia! 60 Bordo Bereli, İŞİD'in Kontrolündeki Köye Girdi”. Haberler.com. 23 July 2015. / <https://www.haberler.com/60-bordo-bereli-isid-in-kontrolundeki-koye-girdi-7535185-haberi/> [01.11.2025].
2. 10 главных событий российской кампании в Сирии в фотографиях. / <https://www.bbc.com/russian/features-41419918> [01.11.2025].
3. 144 hedef vuruldu 1.172 İŞİD'li öldü. Milliyet. / <http://www.milliyet.com.tr/gundem/2-144-hedef-vuruldu-1-172-isid-li-oldu-2240183> [01.11.2025].
4. 60 Bordo Bereli o köye girdi iddiası. 23 July 2015. / <http://www.gazetevatan.com/60-bordo-bereli-o-koye-girdi-iddiasi-834687-gundem/> [01.11.2025].
5. About CIS ATC / <https://www.eng.cisatc.org/132> [01.11.2025].
6. Ansari A., Tawfeeq, M. "Airstrikes in Syria kill scores of civilians". CNN. Retrieved 26 September 2016 / <https://edition.cnn.com/2016/06/26/world/syria-violence-unicef/index.html> [01.11.2025].
7. Australian air strikes in Iraq kill Isis fighters on 'at least two' occasions <https://www.theguardian.com/world/2014/oct/17/australian-air-strikes-kill-isis-fighters-on-at-least-two-occasions> [01.11.2025].
8. Barış Pınarı Harekatı. / <http://turkeyhaberleri.com/baris-pinari-harekatı-12136h.html> [01.11.2025].
9. Blair, D., Henderson, B. Syria “shoots down Turkish fighter jet” The Telegraph. 22 Jun 2012 / <https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/middleeast/syria/9349777/Syria-shoots-down-Turkish-fighter-jet.html> [01.11.2025].
10. Bordo bereliler, Suriye sınırında. / <http://www.cumhuriyet.com.tr/video/video/328263/bordo-bereliler-suriye-sinirinda.html> [01.11.2025].
11. Cabinet approves Australian airstrikes in Iraq / <https://www.theaustralian.com.au/national-affairs/cabinet-approves-australian-airstrikes-in-iraq/news-story/a4dc42e96f2b8b7b6f384259d3710c02> [01.11.2025].
12. Cooper, H. Obama Enlists 9 Allies to Help in the Battle Against ISIS // <https://www.nytimes.com/2014/09/06/world/middleeast/us-and-allies-form-coalition-against-isis.html> [01.11.2025].

13. Council of Europe Convention on the Prevention of Terrorism. Warsaw, 16 May 2005 / https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/273291/6901.pdf [01.11.2025].
14. Cziperski, M., Herbst, J., Higgins, E., Hof, F., and Nimmo, B. Distract Deceive Destroy Putin at War in Syria. / <https://publications.atlanticcouncil.org/distract-deceive-destroy/assets/download/ddd-report.pdf> [01.11.2025].
15. Eremenko A., Siemaszko, C. Vladimir Putin Orders Russian Military Pullout From Syria. NBC News. March 14, 2016. / <https://www.nbcnews.com/news/world/vladimir-putin-orders-russian-military-pullout-syria-n538041> [01.11.2025].
16. G8 Counter-Terrorism Cooperation since September 11 / https://japan.kantei.go.jp/koizumispeech/2002/06/26g8_1tero_e.html [01.11.2025].
17. G8 Summit Declaration on Counter-Terrorism 16 July 2006 / <http://en.kremlin.ru/supplement/3723/print> [01.11.2025].
18. Gady, F-S. India Makes \$800 Million Advance Payment for Russian S-400 Air Defense Systems. The Diplomat. November 20, 2019 / <https://thediplomat.com/2019/11/india-makes-800-million-advance-payment-for-russian-s-400-air-defense-systems/> [01.11.2025].
19. Harress, Ch. (11 January 2016). "Russia Airstrikes In Syria 2016: Thousands Of ISIS Targets Hit by Moscow's Jets This Year". International Business Times. Retrieved 24 September 2016 / <https://www.ibtimes.com/russia-airstrikes-syria-2016-thousands-isis-targets-hit-moscows-jets-year-2259339> [01.11.2025].
20. Head, J. Turkey watches as Syria's rebellion encroaches. BBC News, on the Turkish-Syrian border. 24 March 2012 / <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-17483891>
21. Heller, S. "Turkey's "Turkey First" Syria Policy", The Century Foundation, Apr. 2017, / <https://tcf.org/content/report/turkeys-turkey-first-syria-policy/?session=1> [01.11.2025].
22. <https://www.interpol.int/en/Who-we-are/Legal-framework/Membership-of-INTERPOL>
23. Iraq declares victory in its war against ISIS; CBS News; 9 December 2017 / <https://www.cbsnews.com/news/iraq-declares-victory-in-its-war-against-isis/> [01.11.2025].
24. Iraq declares war with Islamic State is over; BBC News; 9 December 2017 / <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-42291985> [01.11.2025].
25. IS conflict: Turkey-backed Syrian rebels take Jarablus. BBC. 24 August 2016. // <https://www.bbc.com/news/world-europe-37171995> [01.11.2025].
26. ISIL defeated in final Syria victory: SDF. 23 Mar 2019. / <https://www.aljazeera.com/news/2019/03/isil-defeated-syria-sdf-announces-final-victory-190323061233685.html> [01.11.2025].
27. Kaya S. "Interpol, Europol ve Uluslararası Terörizm", Güvenlik Stratejileri Dergisi , (İstanbul: Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, 2005), Yıl 1, Sayı 2. s.31-50. s.33.
28. Lister, Ch. Not Just Iraq: The Islamic State Is Also on the March in Syria. Dec 06, 2017 / https://www.huffpost.com/entry/not-just-iraq-the-islamic_b_5658048 [01.11.2025].
29. Luhn, A. Vladimir Putin announces Russian withdrawal from Syria during visit to airbase. 11 DECEMBER 2017. / <https://www.telegraph.co.uk/news/2017/12/11/vladimir-putin-announces-russian-withdrawal-syria-visit-airbase/> [01.11.2025].
30. Marifli A. Büyük devletlerin Orta Doğu siyasetinde terör kavramından yararlanma – Uluslararası II.Ortadoğu Sempozyumu. Ortadoğuda Devlet, Detlet-Dışı Aktörler ve Demokrasi 4-7 Mayıs 2016, Kırıkkale. s.1041-1050. s.1045.
31. McKay, H. Trump, Mattis turn military loose on ISIS, leaving terror caliphate in tatters; FOX News; December 8, 2017 / <https://www.foxnews.com/world/trump-mattis-turn-military-loose-on-isis-leaving-terror-caliphate-in-tatters> [01.11.2025].
32. Measures to Eliminate International Terrorism - Report of the Secretary-General / <https://www.refworld.org/docid/3ae6b3250.html> [01.11.2025].
33. Myre, G. "U.S., Russia Working On A Plan To Coordinate Bombing In Syria". NPR. 14 July 2016. Retrieved 14 July 2016 / <https://www.npr.org/sections/parallels/2016/07/14/486005012/u-s-russia-working-on-a-plan-to-coordinate-bombing-in-syria> [01.11.2025].

34. NAVO veroordeelt unaniem 'barbaarse daad' van Islamitische Staat' [NATO unanimously condemns 'barbaric act']. nrc.nl, 5 September 2014. Retrieved 13 June 2015. / <https://www.nrc.nl/nieuws/2014/09/05/navo-veroordeelt-unaniem-barbaarse-daad-van-islamitische-staat-a1422620> [01.11.2025].
35. Nicks, D. U.S. Forms Anti-ISIS Coalition at NATO Summit. Time, 5 September 2014. Retrieved 14 June 2015. / <https://time.com/3273185/isis-us-nato/> [01.11.2025].
36. Obama outlines plan to target IS fighters. 11 Sept 2014 // <https://www.aljazeera.com/news/middleeast/2014/09/obama-strike-whenever-it-exists-2014910223935601193.html> [01.11.2025].
37. Perera, R. Declaration on Measures to Eliminate International Terrorism, 1994, and the 1996 Supplementary Declaration thereto / <https://legal.un.org/avl/ha/dot/dot.html> [01.11.2025].
38. Press conference by President Francois Hollande of France, 24 Sep 2014 / <http://webtv.un.org/meetings-events/security-council/watchbr%20/watch/francois-hollande-press-conference-24-september-2014/3804251048001/?term=&lan=french> [01.11.2025].
39. Putin announces Russian troop withdrawal from Syria during visit; BBC News; 10 December 2017; / <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-42307365> [01.11.2025].
40. Report: ISIL losing in Iraq, Syria; gaining in Libya. Al Jazeera. 2 June 2016. Retrieved 26 September 2016 / <https://www.aljazeera.com/news/2016/06/report-isil-gaining-ground-libya-160601045240672.html> [01.11.2025].
41. Rogin, J. (13 July 2016). "Obama's Syria plan teams up American and Russian forces". The Washington Post. Retrieved 13 July 2016 / https://www.washingtonpost.com/opinions/global-opinions/obamas-syria-plan-teams-up-american-and-russian-forces/2016/07/13/8d7777cc-4935-11e6-acbc-4d4870a079da_story.html [01.11.2025].
42. Rumer, E., Weiss. S.A. Is Russia trying to replace The United States as The Middle East's main power broker? A Brief Guide to Russia's Return to the Middle East / <https://carnegieendowment.org/2019/10/24/brief-guide-to-russia-s-return-to-middle-east-pub-80134> [01.11.2025].
43. Russia Working On A Plan To Coordinate Bombing In Syria". NPR. 14 July 2016. Retrieved 14 July 2016 / <https://www.npr.org/sections/parallels/2016/07/14/486005012/u-s-russia-working-on-a-plan-to-coordinate-bombing-in-syria> [01.11.2025].
44. Russia, Iran, Iraq & Syria setting up 'joint information center' to coordinate anti-ISIS operations. RT English. 26 September 2015. Retrieved 27 October 2015. / <https://www.rt.com/news/316592-russia-syria-islamic-state/> [01.11.2025].
45. Russia, Jordan agree on military coordination on Syria. Reuters. October 23, 2015 / <https://www.reuters.com/article/us-mideast-crisis-syria-russia-jordan/russia-jordan-agree-on-military-coordination-on-syria-idUSKCN0SH1ER20151023> [01.11.2025].
46. Russia, Turkey adopt memorandum on northern Syria situation after Putin-Erdogan talks. Xinhua. 2019-10-23 / http://www.xinhuanet.com/english/2019-10/23/c_138494544.htm [01.11.2025].
47. Russia. Increased Russian Activity in the Mediterranean. The Heritage Foundation (Oct 30, 2019) / <https://www.heritage.org/military-strength/assessing-threats-us-vital-interests/russia> [01.11.2025].
48. SAARC Regional Convention on Suppression of Terrorism / <https://www.refworld.org/docid/3dd8ab3a4.html> [01.11.2025].
49. Seligman, L., Groll, E., Gramer, R. How Turkey and Russia Carved Up Northern Syria. October 23, 2019 / <https://foreignpolicy.com/2019/10/23/turkey-russia-northern-syria-erdogan-putin/> [01.11.2025].
50. Shanghai Convention on Combating Terrorism, Separatism and Extremism / <https://www.refworld.org/docid/49f5d9f92.html> [01.11.2025].
51. Syria air strikes: RAF Tornado jets carry out bombing / <http://www.bbc.com/news/uk-34992032> [01.11.2025].
52. Syrian and Turkish armies in deadly border clash. Beirut (AFP) / <https://www.france24.com/en/20191029-syrian-and-turkish-armies-in-deadly-border-clash> [01.11.2025].

53. Syrian rebels to Russia: Stop bombing us. Reuters. 26 October 2015. Retrieved 9 December 2015 / <https://www.reuters.com/article/us-mideast-crisis-syria-idUSKCN0SK0QR20151026>; <https://www.aljazeera.com/news/middleeast/2014/09/obama-strike-whenever-it-exists-2014910223935601193.html> [01.11.2025].
54. Terörizmin tarihi Antikçağdan İŞİD'E. Editörler. Gerard Chaliand & Arnaud Blin. (Çeviren: Bülent Tanatar). İstanbul, Nora Kitap, 2016, 741s. s.526-530.
55. The New York Times / <https://www.nytimes.com/2014/09/06/world/middleeast/us-and-allies-form-coalition-against-isis.html> [01.11.2025].
56. Treaty on Cooperation among the States Members of the Commonwealth of Independent States in Combating Terrorism, 1999 / <https://treaties.un.org/doc/db/Terrorism/csi-english.pdf> [01.11.2025].
57. Trump Said to Favor Leaving a Few Hundred Troops in Eastern Syria. The New York Times. / <https://www.nytimes.com/2019/10/20/world/middleeast/trump-troops-syria-turkey.html> [01.11.2025].
58. Tsvetkova, M. "Israel, Russia to coordinate military action on Syria: Netanyahu". Reuters. Retrieved 24 November 2015. / <https://www.reuters.com/article/us-mideast-crisis-russia-israel/israel-russia-to-coordinate-military-action-on-syria-netanyahu-idUSKCN0RL10K20150921#QpALeMpdYMOBwDI7.97> [01.11.2025].
59. Turkey downs Syria military jet "in airspace violation" BBC. 23 March 2014. / <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-26706417> [01.11.2025].
60. Turkey's Foreign Policy Towards Syria / https://www.kas.de/c/document_library/get_file?uuid=aa542008-7190-09ae-4c88-da15ce1bb376&groupId=252038 [01.11.2025].
61. UN Global Counter-Terrorism Strategy. Adopted by consensus in 2006 / <https://www.un.org/counterterrorism/ctitf/en/un-global-counter-terrorism-strategy> [01.11.2025].
62. Wright, R. Trump's Baffling Plan to Pillage Syria's Oil. October 30, 2019 / <https://www.newyorker.com/news/our-columnists/trumps-baffling-plan-to-pillage-syrias-oil> [01.11.2025].
63. Yeginsu, C., Cooper, H. U.S. Jets to Use Turkish Bases in War on ISIS. The New York Times. July 23, 2015. / <https://www.nytimes.com/2015/07/24/world/europe/turkey-isis-us-airstrikes-syria.html> [01.11.2025].
64. Будаева С. Дегтярева Н. Международное сотрудничество в области борьбы с терроризмом. // Вестник ЗабГУ № 05 (108) 2014, s.65-71, с.66.
65. Военно-техническое сотрудничество и борьба с терроризмом в центре внимания России и Индии (26 октября 2016) / https://www.1tv.ru/news/2016-10-26/312795-voenno_tekhnicheskoe_sotrudnichestvo_i_borba_s_terrorizmom_v_tsentre_vnimaniiya_rossii_i_indii [01.11.2025].
66. Военный эксперт: США меняют антитеррористический фронт в Азии / <https://nsn.fm/in-the-world/in-the-world-voennyi-ekspert-ssha-menyayut-antiterroristicheskiy-front-v-azii> [01.11.2025].
67. Конвенция Совета Европы об отмывании, выявлении, изъятии и конфискации доходов от преступной деятельности и о финансировании терроризма. Варшава, 16 мая 2005 года / <http://docs.cntd.ru/document/901944951> [01.11.2025].
68. Контртеррористический комитет и его Исполнительный директорат / <https://www.un.org/sc/ctc/wp-content/uploads/2015/09/CTED-press-kit-2016-RUSSIAN.pdf> [01.11.2025].
69. Немецкая авиация впервые приняла участие в военной операции коалиции в Сирии. 16 Декабрь 2015. / <http://www.trust.ua/news/119798-nemeckaya-aviaciya-vpervye-prinyala-uchastie-v-voennoj-operacii-koalicii-v-sirii.html> [01.11.2025].
70. Пентагон объявил об освобождении почти всей территории Ирака от боевиков / <https://rossaprimavera.ru/news/8d7799a6> [01.11.2025].
71. Протокол о внесении изменений в Европейскую конвенцию о пресечении терроризма / <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168008373b> [01.11.2025].

72. Страны НАТО присоединились к коалиции против ИГ и приняли план по увеличению бюджета / <http://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/4283859> [01.11.2025].

73. Турция начала бомбардировку позиций ИГИЛ в Сирии / <http://therussiantimes.com/news/15978.html> [01.11.2025].

74. Ясин, Х. Сколько потратил «русский медведь», чтобы предотвратить падение режима Башара Асада? (14.03.2018) / <https://inosmi.ru/politic/20180314/241690519.html> [01.11.2025].

АКИФ МАРИФЛИ

Доктор философии (PhD) по истории

**ГЛОБАЛЬНЫЕ РАМКИ АНТИТЕРРОРИСТИЧЕСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА:
ДИНАМИКА РАЗВИТИЯ И ОСНОВНЫЕ ФУНКЦИИ
КОАЛИЦИОННЫХ ИНСТИТУТОВ**

Статья посвящена анализу терроризма и деятельности террористических группировок на Ближнем Востоке, подчёркивая необходимость формирования Глобальной коалиции в стратегически важном регионе. Отмечается, что терроризм представляет транснациональную угрозу, затрагивающую все государства. Особое внимание уделено международному сотрудничеству и межгосударственным коалиционным механизмам против террористических актов. Рассматривается роль возглавляемой США Глобальной коалиции в контексте событий в Сирии и Ираке, а также взаимодействие западных стран с ключевыми региональными акторами — Россией и Турцией. Несмотря на существенное ослабление позиций ИГИЛ и утрату контроля над значительной частью территорий, продолжают действовать скрытые ячейки группировки. Это подтверждает военно-политическую и логистическую необходимость поддержания наднациональной коалиции для борьбы с международным терроризмом.

Ключевые слова: террор, коалиция, организация, международный, антитеррор, разведка, экстремизм.

AKIF MARIFLI

Doctor of Philosophy (PhD) in History

**THE GLOBAL FRAMEWORK OF COUNTERTERRORISM COOPERATION:
DEVELOPMENT DYNAMICS AND KEY FUNCTIONS OF COALITION INSTITUTIONS**

The article is devoted to the analysis of terrorism and the activities of terrorist groups in the Middle East, emphasizing the necessity of forming a Global Coalition in this strategically important region. It is noted that terrorism represents a transnational threat affecting all states. Particular attention is given to international cooperation and intergovernmental coalition mechanisms to counter terrorist acts. The role of the U.S.-led Global Coalition in the context of events in Syria and Iraq is examined, as well as the interaction of Western countries with key regional actors, such as Russia and Turkey. Despite the significant weakening of ISIS positions and the loss of control over a large portion of previously held territories, the group's covert cells continue to operate. This underscores the military-political and logistical necessity of maintaining a supranational coalition to combat international terrorism.

Keywords: terror, coalition, organization, international, anti-terror, intelligence, extremism.

Мəqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 01 noyabr 2025-ci il.

Мəqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 30 noyabr 2025-ci il.

Rəyçilər: s.e.d. Elman Nəsirov, s.e.d. Adil Mirabdullayev.

UOT 32:93/94; UOT-32

ЗЕМФИРА АХМЕДОВА

доцент, Бакинский Государственный Университет
zemfiraa@bk.ru

ЭЛАНА АМАНОВА

магистрант, Бакинский Государственный Университет
elana. amanova02@gmail.com

ГОСУДАРСТВЕННОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ МИГРАЦИИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/111/151-155>

В статье анализируются основные направления государственного регулирования миграционных процессов в Азербайджанской Республике. Рассматриваются правовые и институциональные основы миграционной политики. Проанализированы основные направления миграционной политики, законодательная база, а также деятельность государственных органов, ответственных за регулирование миграции. Особое внимание уделяется вопросам трудовой, внутренней и внешней миграциям, регулирования статуса беженцев и вынужденных переселенцев.

Ключевые слова: миграция, государственное регулирование, трудовая миграция.

Введение. Миграция в современном мире играет важную роль в социально-экономическом развитии стран, организации рынка труда и международном сотрудничестве. Ускорение процессов глобализации, рост спроса на рабочую силу и образовательные возможности делают миграционные процессы более сложными и многогранными. Азербайджан также не остается в стороне от этих тенденций, и регулирование миграции в стране осуществляется как через национальное законодательство, так и посредством международных правовых актов.

Правовое регулирование миграции в стране направлено на защиту прав мигрантов, обеспечение законного и упорядоченного управления миграционными процессами, а также на их реализацию в соответствии с международными стандартами. Миграция охватывает как внутреннее перемещение граждан, так и въезд и пребывание иностранцев в стране. В этом контексте правовая база определяет права и обязанности мигрантов и создает условия для эффективного осуществления государственной социально-экономической и административной политики.

Правовое регулирование формируется на основе взаимного влияния национального законодательства и международных правовых актов. В результате правовое регулирование миграции в Азербайджане способствует защите прав мигрантов, законному и эффективному управлению миграционными процессами и обеспечению социально-экономической стабильности государства.

Основная часть. Регулирование миграционных процессов - особая, специфическая область социальной политики государства, регулируемая посредством комплекса административно-правовых, организационно - экономических, информационных и иных мероприятий [10].

Сегодня в Азербайджане созданы и реализованы государственные миграционные программы, направленные на создание современной миграционной системы в Азербайджане.

В Азербайджане правовое регулирование миграции осуществляется как на основе национального законодательства, так и международных правовых актов. В рамках национального законодательства основные документы, регулирующие миграцию, определяют права и обязанности мигрантов, их статус, а также правила внутренней и международной миграции.

Конституция и законы Азербайджанской Республики о миграции. Основной правовой базой является Конституция Азербайджанской Республики. Конституция Азербайджанской Республики (1995 года) признаёт право каждого человека на свободное передвижение и обеспе-

чивает возможность въезда в страну и выезда из неё. Например, граждане могут покидать страну в любое время, однако в рамках закона могут применяться определённые ограничения например, запреты на передвижение, установленные судебным решением. Конституция также определяет принципы защиты прав иностранцев [1].

Принятый в 2013 году Закон «О миграции» обеспечивает системное регулирование миграционных процессов. Этот закон устанавливает сроки легального пребывания мигрантов в стране, процедуры регистрации, разрешения на работу и социальные права. Например, согласно этому закону, иностранные граждане могут подать заявку на получение вида на жительство после определённого периода проживания в Азербайджане [2].

Кроме того, Закон «О правовом статусе иностранных граждан и лиц без гражданства» (1998 года) подробно регулирует права иностранцев на пребывание, работу и проживание в стране. Согласно закону, иностранный гражданин должен получить соответствующее разрешение на работу и зарегистрироваться в стране до начала трудовой деятельности. Например, гражданин Турции или России должен сначала получить разрешение на работу в Миграционной службе Азербайджана, чтобы работать в стране.

В области трудовой миграции разрабатываются специальные законопроекты. Законопроекты «О трудовой миграции» определяют права и обязанности иностранных граждан при осуществлении трудовой деятельности, а также регулируют ответственность работодателей. Например, компания может нанимать только тех иностранцев, у которых есть законное разрешение на работу, и обязана соблюдать условия их трудовых договоров [3].

Азербайджан также присоединился к международным правовым актам. Международные конвенции и протоколы обеспечивают регулирование миграции в стране в соответствии с международными стандартами. Например, Азербайджан является участником Конвенции о беженцах 1951 года и её Протокола 1967 года. Это гарантирует защиту прав лиц, подающих заявку на получение статуса беженца в стране, и предоставляет им возможности временной и постоянной защиты.

Поскольку миграция происходит в различных формах, правовой режим, применяемый к каждой категории, различается; таким образом, как внутреннее перемещение граждан страны, так и въезд иностранцев в Азербайджан и их пребывание здесь регулируются в рамках этого законодательства. В результате правовая база определяет права и обязанности мигрантов и обеспечивает эффективное осуществление государственной социально-экономической и административной политики [4].

В Азербайджане миграция в основном делится на четыре основные категории:

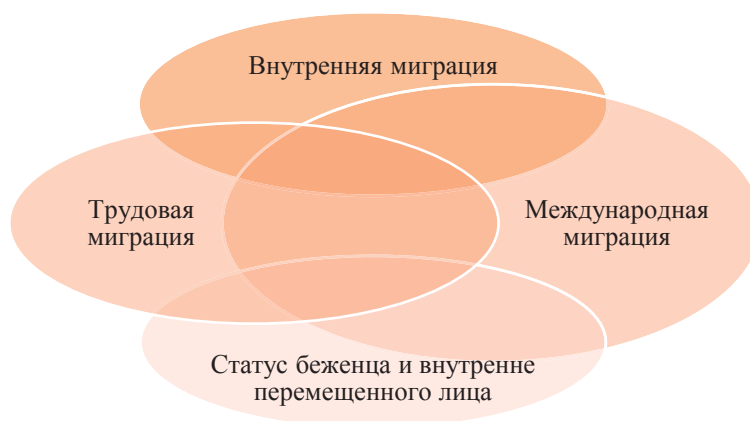

Рис. 1. Категории миграции

Внутренняя миграция. Внутренняя миграция охватывает постоянное или временное перемещение граждан внутри страны из одного региона в другой. Этот процесс в основном связан с социально-экономическими факторами, такими как поиск рабочих мест, региональное разви-

тие, доступ к образовательным и медицинским услугам. С юридической точки зрения для внутренней миграции специальное разрешение не требуется. Однако при переезде на новое место жительства граждане должны быть зарегистрированы в соответствующей системе учета, а государственные органы через эту регистрацию отслеживают перемещения и планируют социальные услуги по регионам. Это обеспечивает как защиту прав граждан, так и возможность государства контролировать распределение населения по регионам.

Международная миграция. Международная миграция касается приезда иностранцев в Азербайджан, их проживания, работы и обучения в стране. Этот вид миграции может быть как постоянным, так и временным, и регулируется с помощью различных виз и разрешений. Иностранцы приезжают в страну с туристическими, учебными или рабочими целями и получают соответствующие визы. Международная миграция регулируется в рамках законодательства и в соответствии с международными стандартами, обеспечивая защиту прав иностранцев [5].

В 2023 году на постоянное место жительства в Азербайджан приехали 3 638 человек. Соответствующие структуры Министерства внутренних дел и Государственной миграционной службы зарегистрировали 2 483 выезда из Азербайджана [11]. В 2024 году соответственно 3016 и 2298 человек [12]. В январе-июне 2025 года соответствующими органами Министерства внутренних дел и Государственной миграционной службы зарегистрировано 1 709 человек, прибывших в Азербайджан на постоянное место жительства, и 1 092 человека, покинувших Азербайджан [13].

Статус беженцев и вынужденных переселенцев. Статус беженцев и вынужденных переселенцев актуален для тысяч людей в результате ситуации, связанной с территориальной целостностью Азербайджана. Вынужденные переселенцы и беженцы имеют права, определенные законом доступ к убежищу, социальной помощи, образованию и медицинским услугам. Государство обеспечивает их временным или постоянным жильем.

С 1988-1994 года Арменией были произведены этнические чистки азербайджанцев из Армении и оккупированы земли Азербайджана и в итоге в Азербайджане стало более 1 миллиона человек беженцами и вынужденными переселенцами [14].

В 1998 году был принят закон «О гражданстве». В 1999 году был принят закон «О статусе беженцев и внутренне перемещенных лиц (лиц, перемещенных внутри страны)» и закон «О социальной защите внутренне перемещенных лиц и лиц, приравненных к ним» [8].

Трудовая миграция. Трудовая миграция особенно связана с привлечением рабочей силы из соседних стран в Азербайджан и вносит значительный вклад в экономическое развитие страны, удовлетворение потребности в кадрах и эффективное функционирование рынка труда. С юридической точки зрения трудовая миграция регулируется законом, и иностранец может работать только после получения соответствующего разрешения на работу. Работодатель обязан заключить трудовой договор, выполнять обязательства по заработной плате, налогам и социальному страхованию [6].

Согласно законодательству Азербайджана, права и обязанности мигрантов четко определены. Мигранты имеют право на проживание, работу, образование, пользование системой социальной защиты и медицинскими услугами, а также право обращаться в суд. В то же время у них есть обязанности: соблюдать законы, регистрироваться, не работать без разрешения и выполнять налоговые обязательства. Специальные юридические процедуры для иностранцев и лиц без гражданства обеспечивают их законную деятельность в стране и укрепляют механизмы защиты прав.

Эффективное управление и контроль миграционных процессов в Азербайджанской Республике осуществляется Службой миграции Министерства внутренних дел. Основные задачи этого государственного органа включают регистрацию и учет мигрантов, выдачу виз и разрешений на проживание, предотвращение незаконного пребывания иностранцев, сбор и анализ миграционной статистики, а также размещение и социальное обеспечение беженцев и вынужденных переселенцев. Через деятельность Службы миграции мигранты действуют законно, а государство обеспечивает социально-экономическую стабильность и упорядоченность миграционных процессов в стране [7].

Тем не менее в Азербайджане существуют определённые юридические проблемы, связанные с миграцией. Среди них противоречия между некоторыми нормативными актами, сложность процедур регистрации и получения разрешений для иностранцев, бюрократические трудности. Кроме того, ограниченные возможности для постоянного проживания и трудоустройства лиц, длительное время проживающих в статусе вынужденных переселенцев, негативно влияют на их социальную интеграцию. Для решения этих проблем предлагается гармонизация законодательства, упрощение процедур и внедрение дополнительных социально-экономических мер для вынужденных переселенцев [9].

Таким образом, трудовая миграция, управление миграцией и правовая база тесно взаимосвязаны и играют важную роль в защите прав мигрантов, обеспечении социально-экономической стабильности государства и эффективном применении законодательства.

Заключение. Обобщая, приходим к выводу, что основная причина миграции в Азербайджане связана с политическими причинами: в первую очередь с депортацией азербайджанцев из Армении в 1987-1991 гг., захват армянами 20% территории Азербайджана, в результате которого около 1 млн. оказались беженцами. Также развал СССР, которая привела к большим миграционным потокам из Азербайджана и значительным демографическим переменам в государстве. В целом, в эти годы около 850 тыс. человек переехали из Азербайджана, а иммигрировали до 500 тыс. человек [2, с.89]. Это в свою очередь создала нестабильную экономическую ситуацию в стране: инфляцию, экономический кризис, снижение уровня жизни населения, массовую безработицу, которые стали причиной трудовой и международной миграции.

В 2006 г. была утверждена Государственная Миграционная Программа и в 2007г. создана Государственная Миграционная Служба Азербайджанской Республики. Одним из направлений работы Миграционной Службы стало формирование единого банка данных и современной автоматизированной системы контроля в области миграции.

Правовое регулирование миграции в Азербайджане осуществляется на основе национального законодательства и международных правовых норм. Управление миграцией, права и обязанности мигрантов, защита беженцев и вынужденных переселенцев системно урегулированы. Тем не менее требуется дополнительная работа по упрощению законодательства, цифровизации процедур и укреплению социальной интеграции. Это важно как для обеспечения национальной безопасности, так и для защиты прав мигрантов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası. Bakı: Hüquq nəşriyyatı, 1995.
2. Azərbaycan Respublikası “Miqrasiya haqqında” Qanun. Bakı: Hüquq nəş., 2013.
3. Azərbaycan Respublikası “Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi statusu haqqında” Qanun. Bakı: Hüquq nəşriyyatı, 1998.
4. Иванов, А.В. Миграционная политика Азербайджана: правовые и социальные аспекты. Баку: Издательство Юриспруденции, 2019.
5. Петрова, Е. С. Управление трудовой миграцией в странах СНГ. Москва: Наука, 2020.
6. Haas, H. Migration and Development: A Global Perspective. London, 2021.
7. International Organization for Migration (IOM). World Migration Report Geneva: IOM, 2020.
8. Refugee Materials: Azerbaijan Law on the Status of Refugees and Forced Migrants. hrlibrary.umn.edu [06.11.2025].
9. United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR). Global Trends: Forced Displacement in 2020. Geneva: UNHCR, 2021.
10. <http://zhukovsk.mo.sudrf.ru/modules> [06.11.2025].
11. report.az>ru/vnutrennyaya-politika/obnarodovano-... [06.11.2025].
12. vesti.az>socium/v-azerbaidzane-v-2024-godu-cislo-... [06.11.2025].
13. media.az>society/pereezd-v-azerbajdzhan-... [06.11.2025].
14. vk.com>album-27226934_235234462 [06.11.2025].

ZEMFİRA ƏHMƏDOVA

Bakı Dövlət Universitetinin dosenti

ELANA AMANOVA

Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA MİQRASIYANIN DÖVLƏT TƏRƏFİNDƏN TƏNZİMLƏNMƏSİ

Məqalədə Azərbaycan Respublikasında miqrasiya proseslərinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin əsas sahələri təhlil olunur. Miqrasiya siyasətinin hüquqi və institusional əsasları araşdırılır. Miqrasiya siyasətinin əsas sahələri, qanunvericilik bazası və miqrasiyanın tənzimlənməsinə cavabdeh olan dövlət orqanlarının fəaliyyəti təhlil edilir. Əmək, daxili, xarici miqrasiyaya, qaçqın və məcburi köçkünlərin statusunun idarə olunması məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilir.

Açar sözlər: miqrasiya, dövlət tənzimlənməsi, əmək miqrasiyası.

ZEMFİRA AHMEDOVA

Associate Professor of Baku State University

ELANA AMANOVA

Master's student of Baku State University

STATE REGULATION OF MIGRATION IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

The article analyses the main directions of state regulation of migration processes in the Republic of Azerbaijan. It examines the legal and institutional foundations of migration policy. The main directions of migration policy, the legislative framework, and the activities of state bodies responsible for regulating migration are analysed. Particular attention is paid to issues of labour, internal and external migration, and the regulation of the status of refugees and internally displaced persons.

Keywords: migration, state regulation, labour migration.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 06 noyabr 2025-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 30 noyabr 2025-ci il.

Rəyçilər: f.ü.f.d. Xatirə Əfəndiyeva, t.ü.f.d. Məmmədağa Baxışov.

RUSİYA-UKRAYNA MÜHARİBƏSİ BÖYÜK DÖVLƏTLƏRİN QARŞIDURMASI KONTEKSTİNDƏ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/111/156-162>

Rusiya-Ukrayna müharibəsi XXI əsrin beynəlxalq münasibətlər sistemində dərin geosiyasi dəyişikliklərə səbəb olaraq böyük dövlətlərin qarşিদurmasının yenidən aktuallaşdığını göstərir. Müharibə təkcə iki dövlət arasında hərbi toqquşma deyil, həm də qlobal güc mərkəzləri – ABŞ, Avropa İttifaqı, Rusiya və Çinin strateji maraqlarının kəşşədiyi geosiyasi qarşিদurma meydanına çevrilmişdir. Məqalədə münaqişənin yaranma dinamikası, regional və qlobal təhlükəsizlik arxitekturasına təsiri, sanksiyalar sisteminin Rusiya iqtisadiyyatı və beynəlxalq enerji bazarları üçün nəticələri, NATO-nun Şərqə doğru genişlənməsi kontekstində ortaya çıxan fundamental ziddiyyətlər təhlil olunur. Eyni zamanda Ukraynanın hərbi-siyasi dəstək mexanizmləri, Qərbin vahid mövqeyinin formalaşması və informasiya müharibəsinin yeni texnologiyalar fonunda rolu araşdırılır. Tədqiqat göstərir ki, müharibə beynəlxalq sistemdə güc balansını dəyişdirməklə yanaşı, gələcəkdə uzunmüddətli geopolitik bloklaşma və yeni soyuq müharibə riskini artırır. Məqalə həm klassik güc nəzəriyyələrinə, həm də müasir təhlükəsizlik yanaşmalarına əsaslanmaqla böyük dövlətlərin qarşিদurmasının strateji mahiyyətini izah edir.

Açar sözlər: Rusiya-Ukrayna müharibəsi, geopolitika, böyük dövlətlərin qarşিদurması, NATO, sanksiyalar, qlobal təhlükəsizlik.

Giriş. Rusiya–Ukrayna müharibəsi XXI əsr beynəlxalq münasibətlər sistemində güc balansının kəskin şəkildə dəyişdiyi və böyük dövlətlərin qarşিদurma xəttinin daha da sərtləşdiyi mərhələ kimi qiymətləndirilir. Bu münaqişə yalnız iki dövlət arasında hərbi toqquşma deyil, həm də qlobal geosiyasi nizamın yenidən qurulması prosesinin əsas katalizatorlarından biridir. Mövcud vəziyyət ABŞ, Avropa İttifaqı, Çin və digər aparıcı aktorların xarici siyasət prioritetlərinə təsir edir, beynəlxalq təhlükəsizlik arxitekturasında yeni risklər və qeyri-müəyyənliklər yaradır [20, s.41-43].

Beləliklə, tədqiqatın aktuallığı böyük dövlətlərin maraqlarının toqquşması fonunda müharibənin geosiyasi, iqtisadi və təhlükəsizlik nəticələrini sistemli şəkildə təhlil etmə zərurətindən irəli gəlir.

Əsas hissə: Beynəlxalq münasibətlərdə böyük dövlətlərin qarşিদurması anlayışı qlobal güc balansının dəyişməsi, hegemonluq uğrunda mübarizə və regional təsir dairələrinin yenidən bölüşdürülməsi ilə bağlı fundamental nəzəri çərçivələrlə izah olunur. Bu kontekstdə realizm, neorealizm və güc keçidi nəzəriyyələri Rusiya-Ukrayna müharibəsinin geosiyasi mahiyyətini başa düşmək üçün ən adekvat elmi əsaslar kimi çıxış edir.

Realist nəzəriyyəyə görə, beynəlxalq sistem anarxik quruluşa malikdir və dövlətlər əsas aktor olaraq öz təhlükəsizliklərini güc toplamaqla təmin etməyə çalışırlar. Hans Morgenthau dövlətlərarası münasibətlərin mahiyyətini “güç uğrunda davamlı mübarizə” kimi səciyyələndirir və böyük dövlətlərin rəqabətini beynəlxalq nizamın təbii xüsusiyyəti hesab edir [22, s.13-15]. Bu yanaşma Rusiya-Ukrayna müharibəsini Moskvanın postsovet məkanında strateji təsirini qorumaq və Qərbin Şərqə doğru genişlənmə cəhdlərinə qarşı balans yaratmaq təşəbbüsü kimi izah etməyə imkan verir.

Realizmin digər nümayəndəsi John Mearsheimer NATO-nun genişlənməsini Rusiyanın təhlükəsizlik arxitekturasına sistemli təhdid kimi qiymətləndirir və müharibənin köklərini Qərbin Rusiya sərhədlərinə siyasi-hərbi təzyiqinin artması ilə əlaqələndirir [21, s.77-79]. Bu çərçivədə qarşিদurma iki dövlət deyil, Qərb bloku ilə Rusiya arasında güc və təsir mübarizəsinin ifadəsi kimi dəyərləndirilir.

Neorealizmin struktur yanaşması həmçinin böyük dövlətlərin qarşিদurmasının regional münaqişələri qlobal səviyyəyə daşıyan mexanizmlərini izah edir. Bu baxımdan Rusiya-Ukrayna qarşিদurması

təkcə regiondaxili münaqişə deyil, həm də qlobal güc strukturunun asimmetriyalarının nəticəsi kimi ortaya çıxır.

Güc keçidi nəzəriyyəsinə görə beynəlxalq sistemdə dominant gücün zəifləməsi və yüksələn gücün meydana çıxması müharibə riskini artırır. Oran Young və Robert Gilpin bu proseslərin əsas səbəbini “sistemli tarazsızlıq” və hegemonluğun yenidən bölüşdürülməsi ilə əlaqələndirirlər [7, s.34-38]. Bu kontekstdə Rusiya-Ukrayna müharibəsi ABŞ-ın qlobal sistemdəki hegemonluğunu qorumaq səyləri ilə Rusiya və müəyyən dərəcədə Çin kimi alternativ güclərin yüksəlişi arasında baş verən qarşıdurmanın regional təzahürü kimi xarakterizə edilə bilər.

Güc keçidi nəzəriyyəsi həm də Qərb–Rusiya münasibətlərində etimadın azalması, sanksiya siyasətinin sərtləşməsi və yeni ittifaqların formalaşması kimi prosesləri izah edir. Bu nəzəri yanaşmaya görə gərginliyin artması təkcə hərbi səbəblərlə deyil, həm də beynəlxalq nizamın dəyişməsi ilə bağlı sistemli amillərlə şərtlənir.

Liberal nəzəriyyələr isə böyük dövlətlər arasında qarşıdurmanın iqtisadi qarşılıqlı asılılıq, beynəlxalq təşkilatlar və diplomatik mexanizmlər vasitəsilə azaldıla biləcəyini iddia edir. Robert Keohane və Joseph Nye qarşılıqlı asılılığın yüksək olduğu beynəlxalq sistemlərdə müharibə ehtimalının azalacağını bildirirlər [15, s.112-115]. Lakin Rusiya-Ukrayna müharibəsi bu yanaşmanın məhdudiyyətlərini üzə çıxarmışdır: enerji asılılığı, ticarət əlaqələri və beynəlxalq hüquq çərçivələri qarşıdurmanın qarşısını almağa kifayət etməmişdir.

Beləliklə, böyük dövlətlərin qarşıdurması fenomeni bir neçə nəzəri yanaşmanın kəsişməsində başa düşülə bilər. Realizm və neorealizm müharibənin güc balansı və təhlükəsizlik dilemması ilə bağlı dərin struktur səbəblərini açıqlayır. Güc keçidi nəzəriyyəsi qlobal hegemoniyanın dəyişməsi fonunda qarşıdurmanın qaçılmazlıq elementlərini vurğulayır. Liberal yanaşma isə mövcud beynəlxalq institutların bu qarşıdurmanı önləməkdə nə dərəcədə qeyri-kafi qaldığını göstərir. Bu nəzəri çərçivələr Rusiya-Ukrayna müharibəsinin təkcə regional yox, həm də sistemli böhran olduğunu elmi şəkildə əsaslandırır.

Rusiya-Ukrayna münasibətlərinin formalaşması və hazırkı müharibəyə gətirib çıxaran proseslər postsovet məkanının siyasi təkamülü, regional təhlükəsizlik arxitekturasının dəyişməsi və qlobal güc balansının yenidən qurulması ilə sıx bağlıdır. Münaqişənin mənbələrini düzgün anlamaq üçün tarixi, siyasi və geosiyasi amillərin sistemli şəkildə təhlili zəruridir.

1991-ci ildə SSRİ-nin dağılması postsovet məkanında yeni dövlət quruculuğu prosesinin başlanmasına gətirib çıxardı. Ukraynanın müstəqillik qazanması ilə yanaşı, Rusiya ilə siyasi, hərbi və iqtisadi əlaqələrin necə formalaşacağı artıq o dövrdən mübahisəli məsələ kimi ortaya çıxmışdı. Moskva Ukraynanı tarixi, mədəni və strateji təsir dairəsinin əsas elementi kimi qəbul edir, Kiyev isə tədricən Avro-atlantik inteqrasiya istiqamətində addımlar atmağa başlayırdı [26, s.22-24].

1994-cü il Budapeşt Memorandumu Ukraynanın nüvə silahından imtinasını təmin etsə də, qarşılıqlı verilən təhlükəsizlik təminatları gələcəkdə ölkənin təhlükəsizlik arxitekturasını tam qoruya bilmədi. Rusiya memorandumun imzalanmasından sonra da Ukraynanı öz təsir dairəsində saxlamağa çalışırdı [24, s.6-7].

2004-cü il “Narıncı inqilab” Moskvanın regiondakı təsirini ciddi şəkildə zəiflətdi. Qərb yönümlü siyasi qüvvələrin hakimiyyətə gəlməsi və NATO ilə əməkdaşlığın genişlənməsi Kremlin narahatlığını artırdı. Bu dövrdə Rusiya enerji siyasətini alətə çevirərək Ukrayna üzərində təsirini bərpa etməyə çalışdı.

Rusiya-Ukrayna münasibətlərində dönüş nöqtəsi 2014-cü il Yanukoviç hakimiyyətinin devrilməsi və Avropa İttifaqı ilə Assosiasiya Sazişinin imzalanması oldu. Moskva bu dəyişiklikləri Qərbin regiona “geosiyasi müdaxiləsi” kimi dəyərləndirdi [19, s.29]. 2014-cü ilin martında Rusiya Krımı ilhaq etdi və bu akt beynəlxalq hüququn pozulması kimi qiymətləndirildi [2, s.127-129].

Krımın ilhaqından sonra Donetsk və Luqansk bölgələrində separatçı hərəkətlər genişləndi və Rusiya tərəfindən dəstəkləndi. 2014-2015-ci illərdə Minsk razılaşmaları atəşkəs və siyasi həll üçün çərçivə yaratmağa çalışsa da, tərəflər arasında etimadın olmaması səbəbindən proses dayanmış şəkildə qaldı [17, s.48-49]. Beləliklə, münaqişə “dondurulmuş müharibə” statusu aldı, lakin qarşıdurma heç vaxt tam dayanmadı.

Rusiya uzun müddət NATO-nun Şərqə doğru genişlənməsini öz milli təhlükəsizliyinə ciddi təhdid kimi qiymətləndirirdi. 2008-ci il Buxarest Sammitində Gürcüstan və Ukraynanın gələcəkdə NATO üzvlüyünə namizəd kimi qeyd edilməsi Moskvanın narahatlığını daha da artırdı [23, s.3]. Vladimir Putin bu məsələni “Rusiya üçün qırmızı xətt” adlandırmışdı [9, s.97].

2021-ci ilin sonundan etibarən Rusiya Ukrayna sərhədləri boyunca geniş hərbi qüvvə cəmləşdirməyə başladı. Diplomatik kanallar vasitəsilə NATO ilə qarşılıqlı təhlükəsizlik zamanətləri üzrə razılaşma əldə olunmadıqdan sonra 24 fevral 2022-ci ildə Rusiya Ukraynaya hücum etdi. Moskva əməliyyatı “xüsusi hərbi əməliyyat” kimi təqdim etsə də, beynəlxalq ictimaiyyət bunu tam miqyaslı müharibə kimi qiymətləndirdi [16, s.12].

Müharibənin ilk aylarından etibarən ABŞ və Avropa İttifaqı Ukraynaya siyasi, iqtisadi və hərbi dəstəyini artırdı. Rusiya isə münafişəni Qərbə qarşı “mədəni-sivilizasiyalı mübarizənin” bir hissəsi kimi təqdim etməyə başladı [18, s.4]. Beləliklə, münafişə regional sərhədləri aşaraq böyük dövlətlərin qarşıdurma meydanına çevrildi.

Bakı həm Ukraynanın ərazi bütövlüyünü dəstəkləyir, həm də Rusiya ilə strateji və iqtisadi münasibətləri qorumağa çalışır - bu, regional həssaslıq və təhlükəsizlik mənafeələrindən irəli gəlir [11, s.87-100].

Ukrayna-Rusiya münasibətlərində identiklik faktoru xüsusi rol oynayır. Rusiya siyasi elitası uzun müddət Ukraynanı “tarixi Rusiya dünyasının ayrılmaz hissəsi” kimi təqdim etməyə çalışmış, bu ideoloji yanaşma Moskvanın siyasi qərarlarında mühüm rol oynamışdır [25, s.301-305]. Ukraynada isə 2014-cü ildən sonra milli identikliyə əsaslanan dövlətçilik modeli güclənmiş və postsovet dövrünün ən güclü anti-Rusiya cəmiyyəti formalaşmışdır.

Bu iki ziddiyyətli identiklik modeli münafişənin sosiopolitik dərinliyini artırmış və onu sırf geosiyasi çərçivədən çıxarib tarixi-sivilizasiya xarakterli qarşıdurmaya çevirmişdir.

Nəticə olaraq, Rusiya-Ukrayna müharibəsinin tarixi-siyasi konteksti göstərir ki, münafişə təkcə iki dövlət arasındakı münasibətlərin pozulması nəticəsində deyil, həm də postsovet məkanında güc balansının dəyişməsi, NATO–Rusiya münasibətlərinin gərginləşməsi və identiklik qarşıdurması kimi çoxşaxəli amillərin birləşməsi nəticəsində meydana çıxmışdır.

Rusiya-Ukrayna müharibəsi lokal və ya regional münafişə çərçivəsindən kənara çıxaraq qlobal güc mərkəzləri arasında strateji rəqabətin əsas elementinə çevrilmişdir. Bu proses böyük dövlətlərin geosiyasi, iqtisadi, hərbi və normativ maraqlarının bir-biri ilə toqquşduğu çoxqatlı qarşıdurma strukturu formalaşdırmışdır. Müharibənin analizi göstərir ki, ABŞ, Avropa İttifaqı, Çin və digər güclərin reaksiyası və siyasətləri münafişənin gedişatına və beynəlxalq sistemin gələcək arxitekturasına birbaşa təsir edir.

ABŞ üçün Rusiya-Ukrayna müharibəsi yalnız Ukraynanın suverenliyi ilə bağlı məsələ deyil, həm də Avroatlantik məkanın təhlükəsizliyinin qorunması və Rusiyanın qlobal təsir imkanlarının məhdudlaşdırılması ilə əlaqədardır. ABŞ-ın milli təhlükəsizlik strategiyasında Rusiya “revizionist güc” kimi qiymətləndirilir və onun Avrasiyada təsir dairəsini genişləndirməsi qlobal nizam üçün əsas risklərdən biri hesab olunur.

ABŞ tərəfindən Ukraynaya hərbi və maliyyə dəstəyinin artırılması Vaşinqtonun müharibəni Rusiya gücünün zəiflədilməsi üçün tarixi imkan kimi qiymətləndirdiyini göstərir. Buna paralel olaraq, ABŞ-ın sanksiya siyasəti Rusiya iqtisadiyyatını qlobal maliyyə sistemindən təcridən uzaqlaşdırmış və Moskvanın enerji, bank və texnologiya sektorlarına ciddi məhdudiyyətlər tətbiq etmişdir. Bu yanaşma ABŞ–Rusiya qarşıdurmasını strateji rəqabətin açıq fazasına keçirmişdir.

Mearsheimer-in qeyd etdiyi kimi, ABŞ–Rusiya münasibətlərində qarşıdurma “təhlükəsizlik dilemması” çərçivəsində dərinləşməkdədir: bir tərəfin müdafiə məqsədli addımı digər tərəf tərəfindən təhdid kimi qəbul edilir [21, s.81].

Avropa İttifaqı üçün Rusiya-Ukrayna müharibəsi həm təhlükəsizlik, həm də enerji asılılığı baxımından strateji dönüş nöqtəsinə çevrildi. Aİ-nin Rusiya qazından asılılığının yüksək olması uzun illər Kremlin Avropaya qarşı geoiqtisadi təsir aləti kimi istifadə olunurdu [8, s.44-47]. Müharibədən sonra Aİ məcburi şəkildə enerji mənbələrini diversifikasiya strategiyasını yeniləmiş, alternativ qaz tədarükü, bərpaolunan enerji və enerji təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi üzrə yeni proqramlar qəbul etmişdir.

Aİ-nin Ukraynaya geniş hərbi, maliyyə və siyasi dəstək verməsi təşkilatın geosiyasi rolunu artırmaq cəhdi kimi qiymətləndirilir. Bununla belə, analitiklər Aİ-nin strateji muxtariyyətinin hələ də məhdud olduğunu qeyd edirlər [4, s.62]. Müharibə Avropanın təhlükəsizlik arxitekturasında NATO-nun həlledici rolunu daha da möhkəmləndirmişdir.

Çin Rusiya-Ukrayna müharibəsinə ehtiyatla yanaşaraq formal neytrallıq nümayiş etdirmiş, lakin strateji səviyyədə Moskva ilə əməkdaşlığı gücləndirmişdir. Çin üçün müharibə həm ABŞ-ın qlobal liderliyini sınağa çəkən proses, həm də özünün çoxqütblü dünya nizamı vizyonunu təşviq etmək imkanı kimi görünür.

Müharibə təkcə hərbi əməliyyatlarla məhdudlaşmır; böyük dövlətlər arasında iqtisadi və texnoloji qarşıdurma da kəskinləşmişdir. ABŞ və Aİ tərəfindən tətbiq olunan sanksiyalar qlobal enerji bazarlarına, bank əməliyyatlarına və yüksək texnoloji məhsulların tədarükünə təsir etmişdir. Bu, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə yeni "bloklaşma" meylini gücləndirmiş, qlobal təchizat zəncirlərində Rusiya ilə bağlı riskləri artırmışdır [5, s.88-91].

Bununla yanaşı, Rusiya enerji ixracını Asiya ölkələrinə yönəlmiş və Qərb sanksiyalarını kompensasiya etməyə çalışmışdır. Lakin texnoloji məhdudiyyətlər Rusiyanın uzunmüddətli iqtisadi və hərbi potensialına ciddi təsir göstərməkdədir.

Bəzi müəlliflər iddia edir ki, müharibə Avropanın enerji təminatçılığı strategiyasını dəyişdirdiyi üçün Azərbaycan üçün Avropa ilə iqtisadi-ticarət sahəsində əməkdaşlığın dərinləşməsi və qaz ixracının artması kimi imkanlar ortaya çıxıb. Onlar həmçinin risklərə (məs. maliyyə bazarlarında dalğalanma, tədarük zəncirlərində kəsintilər) diqqət çəkir və siyasətçilərə enerji diplomatiyasının gücləndirilməsini tövsiyə edirlər [10, s.40].

BMT Təhlükəsizlik Şurası münaqişə qarşısında effektiv qərar verməkdə çətinlik çəkmişdir, çünki Rusiya veto hüququndan istifadə edərək qərarları bloklayır. Bu, BMT sisteminin struktur problemlərini daha da aktualaşdırmış və qlobal təhlükəsizlik sisteminin islatı çağırışlarını gücləndirmişdir. NATO isə müharibə nəticəsində öz strateji əhəmiyyətini artırmış və Şimali Avropada yeni genişlənmə dalğası (Finlandiya və İsveçin üzvlüyü) baş vermişdir. Bu genişlənmə Rusiya üçün yeni strateji təzyiq yaradır və NATO-nun qlobal rolu haqqında yeni diskussiyalar açır.

Müharibənin böyük dövlətlərarası qarşıdurma çərçivəsində təhlili göstərir ki:

- Münaqişə ABŞ və Rusiya arasında uzunmüddətli strateji rəqabətin kəskin fazasıdır.
- Avropa İttifaqının enerji asılılığı, təhlükəsizlik siyasəti və geosiyasi müstəqilliyi bu müharibədən ciddi şəkildə təsirlənmişdir.
- Çin münaqişədən qlobal çoxqütblü sistemin formalaşması üçün strateji imkan kimi istifadə edir.
- Beynəlxalq təşkilatların funksional məhdudiyyətləri qlobal təhlükəsizlik arxitekturasının yenilənməsi ehtiyacını üzə çıxarmışdır.
- Sanksiyalar və texnoloji qarşıdurma beynəlxalq sistemdə yeni bloklaşma və parçalanma proseslərini gücləndirir.

Beləliklə, Rusiya-Ukrayna müharibəsi qlobal güclərin qarşıdurmasının ən kritik məkanlarından birinə çevrilmiş və XXI əsrin beynəlxalq nizamının gələcək konturlarını müəyyən edən əsas hadisəyə çevrilmişdir.

Rusiya-Ukrayna müharibəsi təkcə Şərqi Avropa regionunun təhlükəsizlik arxitekturasını sarsıtmamış, həm də beynəlxalq sistemin struktur balansına ciddi təsirlər göstərmişdir. Müharibənin nəticələri siyasi, iqtisadi, enerji, təhlükəsizlik və humanitar müstəvilərdə çoxşaxəli şəkildə özünü göstərir. Qlobal miqyasda isə münaqişə beynəlxalq münasibətlər sistemində güc mərkəzlərinin yenidən formalaşmasına, geoiqtisadi təchizat xəritəsinin dəyişməsinə və dövlətlərin təhlükəsizlik strategiyalarının yenilənməsinə səbəb olmuşdur.

Finlandiya və İsveçin NATO-ya üzvlük müraciətləri regionun illərlə davam edən neytrallıq modelini dəyişdirərək təhlükəsizlik arxitekturasını köklü şəkildə yeniləmişdir [20, s.87].

Müharibə həmçinin postsovet məkanında geosiyasi risklərin artmasına səbəb olmuş, Qafqaz və Mərkəzi Asiya regionlarında güc balansına təsir göstərmişdir. Qərbin Rusiyaya qarşı tətbiq etdiyi sanksiyalar Moskvanın region ölkələrinə təsir imkanlarını nisbi şəkildə məhdudlaşdırmış, bu isə regional güc mərkəzlərinin (Türkiyə, Çin) aktivliyinin artmasına yol açmışdır [14, s.59].

Müharibənin ən ciddi təsirlərindən biri qlobal enerji bazarlarında qeyri-sabitliyin artması olmuşdur. Avropa İttifaqının Rusiyadan qaz və neft idxalını azaltmaq istiqamətində apardığı siyasət enerji təhlükəsizliyi strategiyalarının kəskin şəkildə yenidən qurulmasına səbəb olmuşdur [12, s.22]. Avropanın LNG təchizatına keçidi, Xəzər regionu və Yaxın Şərq enerji resurslarının strateji əhəmiyyətinin artması enerji xəritəsinin yenidən formalaşmasına gətirib çıxarmışdır.

Bununla yanaşı, enerji qiymətlərinin qlobal artımı inkişaf etməkdə olan ölkələrdə inflyasiya təzyiqini yüksəltmiş və iqtisadi artımı ləngitmişdir. Dünya Bankının hesablamalarına görə, müharibədən sonra enerji qiymətləri 2022-2023-cü illərdə təxminən 52% artmış və bu, bir çox ölkələrdə enerji yoxsulluğunun dərinləşməsinə səbəb olmuşdur.

Rusiya və Ukrayna buğda, günəbaxan yağı, qarğıdalı və digər strateji kənd təsərrüfatı məhsullarının əsas tədarükçüləridir. Müharibə bu məhsulların ixracının azalmasına və qlobal ərzaq təchizat zəncirlərində fasilələrə səbəb olmuşdur [6, s.19]. Xüsusilə Afrika və Yaxın Şərq ölkələri Ukraynadan buğda idxalından asılı olduqları üçün ərzaq böhranı ilə üzləşmişlər.

"Qara dəniz taxıl təşəbbüsü" çərçivəsində müəyyən dövrlərdə ixracın qismən bərpa olunması böhranı nisbi şəkildə yumşaltsa da, davamlı təhlükəsizlik riskləri ərzaq qiymətlərinin qeyri-sabitliyini qoruyub saxlamışdır. Bir çox beynəlxalq təşkilatlar müharibəni XXI əsrin ən ciddi ərzaq böhranlarının katalizatoru kimi qiymətləndirir.

Müharibə qlobal təchizat zəncirlərində fasilələr yaratmış, logistika risklərini artırmış və beynəlxalq ticarətin strukturunu dəyişdirmişdir. Bir çox Qərb şirkətinin Rusiyadan çıxması, sanksiyalar, maliyyə əməliyyatlarının məhdudlaşdırılması və valyuta bazarlarında qeyri-sabitlik beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə yeni realıqlar formalaşdırmışdır [13, s.52].

Qlobal inflyasiya səviyyəsinin yüksəlməsi, ərzaq və enerji qiymətlərinin artması dünya iqtisadiyyatının bərpa prosesini ləngitmiş və xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrin borc yükünü artırmışdır. IMF-in 2023-cü il proqnozlarına görə, müharibədən sonra qlobal iqtisadi artım 1.5-2% aşağı düşmüşdür [13, s.54].

Müharibə BMT Təhlükəsizlik Şurasının effektivliyini yenidən gündəmə gətirmiş, veto mexanizminin beynəlxalq sülhün qorunması baxımından məhdudiyyətlərini ortaya çıxarmışdır. Bu isə beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminin reforması ilə bağlı yeni diskussiyaları gücləndirmişdir [1, s.63].

Eyni zamanda, münaqişə Qərb blokunun (ABŞ-AB) daha sıx integrasiyasına səbəb olmuş, Çin və Rusiya arasında strateji tərəfdaşlığı dərinləşdirmiş və qlobal miqyasda bloklaşma meyillərinin güclənməsinə gətirib çıxarmışdır [3, s.101]. Bu proses çoxqütblü beynəlxalq sistemin daha kəskin şəkildə formalaşmasına şərait yaratmışdır.

Ukraynada milyonlarla insanın məcburi köçkünə çevrilməsi Avropada II Dünya müharibəsindən sonra ən böyük humanitar böhranlardan birini yaratmışdır. BMT-nin məlumatlarına görə, müharibənin ilk ilində 8 milyona yaxın insan Avropa ölkələrinə sığınmışdır. Bu hal sosial integrasiya, əmək bazarı, təhlükəsizlik və iqtisadi yük baxımından qəbul edən ölkələr üçün ciddi sınaqlardır.

Nəticə. Rusiya-Ukrayna müharibəsi XXI əsrin beynəlxalq münasibətlər sistemində dərin struktur dəyişikliklərinə səbəb olan, yalnız iki dövlət arasında hərbi toqquşma deyil, həm də böyük dövlətlərin geosiyasi maraqlarının sərt şəkildə toqquşduğu qlobal böhran kimi qiymətləndirilir. Tədqiqat boyunca göstəriləndi kimi, müharibə beynəlxalq hüquq prinsiplərinin aşınmasını sürətləndirmiş, güc siyasətinin yenidən legitim vasitə kimi qavranılmasına yol açmış və beynəlxalq təhlükəsizlik arxitekturasında sistemli boşluqları üzə çıxarmışdır.

Bununla yanaşı, qarşıdurma qlobal enerji bazarlarında ciddi təlatümlərə səbəb olmuş, Avropa İttifaqının enerji təminatında struktur transformasiyaları zəruri etmiş, həmçinin tədarük zəncirlərində davamlılıq risklərini artırmışdır. Regional müstəvidə isə müharibə Cənubi Qafqaz, Mərkəzi Asiya və Qara dəniz hövzəsində geosiyasi balansın yenidən formalaşmasına gətirib çıxarmış, xüsusilə Türkiyənin vasitəçilik səyləri və təhlükəsizlik rolunun güclənməsinə səbəb olmuşdur. Bu vəziyyət region ölkələrinin manevr imkanlarını genişləndirsə də, onların təhlükəsizlik gündəliyində yeni çağırışlar yaratmışdır.

Müharibənin davam etməsi beynəlxalq sistem üçün üç əsas nəticəni aktuallaşdırır. Birincisi, qlobal güc mərkəzləri arasında qarşıdurmanın uzunmüddətli xarakter alması ABŞ-Rusiya və ABŞ-Çin münasibətlərində daha sərt bloklaşma meyillərini gücləndirir. İkincisi, beynəlxalq iqtisadiyyatın parçalanması və ticarət bloklarının yaranması qlobal iqtisadi integrasiyanın əvvəlki dinamizmini zəiflədir.

Üçüncüsü, Avropada yeni təhlükəsizlik arxitekturasının formalaşması NATO-nun genişlənməsi və hərbi-siyasi koordinasiyanın artması ilə paralel gedir ki, bu da Rusiya tərəfindən uzunmüddətli strateji təhdid kimi dəyərləndirilir.

Nəticə etibarilə, Rusiya-Ukrayna müharibəsi beynəlxalq münasibətlər sistemində dönüş nöqtəsi kimi çıxış edir. Münaqişənin yaratdığı geosiyasi, iqtisadi və təhlükəsizlik çağırışları qlobal səviyyədə daha kollektiv və adaptiv idarəetmə mexanizmlərinə ehtiyac olduğunu göstərir. Bu isə yalnız regional aktorların və qlobal güc mərkəzlərinin qarşılıqlı asılılığa əsaslanan yeni əməkdaşlıq modelinə hazır olduqları təqdirdə mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Acharya, A. *The Multiplex World Order: Global Governance After the Liberal Era*. – Cambridge: Polity Press, 2023. – 312 s.
2. Allison, R. Russian ‘Deniable’ Intervention in Ukraine: How and Why Russia Broke the Rules. // *International Affairs*, 2014, cild 90, № 6, s. 1255–1297.
3. Allison, R. Strategic Competition and the Ukraine Conflict. // *International Affairs*, 2023, cild 99, № 2, s. 95–112.
4. Biscop, S. European Strategy After the Ukraine War. – Brüssel: Egmont Institute, Egmont Paper № 120, 2022. – 55–70 s.
5. Connolly, Richard. *Russia’s Response to Sanctions: How Western Economic Statecraft is Reshaping the Political Economy in Russia*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2018. – 276 s.
6. Food and Agriculture Organization (FAO). *The State of Food Security and Nutrition in the World 2023*. – Roma: FAO Publishing, 2023. – 260 s.
7. Gilpin, R. *War and Change in World Politics*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1981. – 272 s.
8. Henderson, J.; Sharples, J. *Russia’s War and Global Energy Markets*. – Oxford: Oxford Institute for Energy Studies, 2023. – 148 s.
9. Hill, F.; Gaddy, C. *Mr. Putin: Operative in the Kremlin* (2-ci nəşr). – Vaşinqton: Brookings Institution Press, 2015. – 468 s.
10. Huseynli, Ayisha. Impacts of the Russia-Ukraine War on Relations between Azerbaijan and the European Union. – SSRN Research Paper, 3 fevral 2024. – 40 s.
11. Huseynov, Vasif. The Russia–Ukraine War: Perspective of Azerbaijan. // *Caucasus Strategic Perspectives*, 2022, cild 3, № 1, s. 87–100.
12. International Energy Agency (IEA). *Global Energy Security Review 2023*. – Paris: IEA Publications, 2023. – 190 s.
13. International Monetary Fund (IMF). *World Economic Outlook 2023: Navigating Global Divisions*. – Vaşinqton, DC: IMF Publishing, 2023. – 210 s.
14. Kazantsev, A. *Russia’s Foreign Policy and the Post-Soviet Space: New Challenges*. – Moskva: MGIMO University Press, 2024. – 320 s.
15. Keohane, R. O.; Nye, J. S. *Power and Interdependence* (3-cü nəşr). – Nyu-York: Longman, 2001. – 330 s.
16. Kuzio, T. *Genocide and Fascism in Putin’s Russia*. New York: Routledge, 2022, 312 s.
17. Kramer, M. *The Roots of Russia’s Ukraine Policy*. Washington, DC: Wilson Center Press, 2020, 264 s.
18. Lukyanov, F. Russia’s Strategic Vision After the Ukraine Crisis. *Russia in Global Affairs*, 20(2), 2022, 1–10.
19. Mankoff, J. *Russia and the West After the Ukraine Crisis*. Washington, DC: Center for Strategic & International Studies (CSIS), 2014, 198 s.
20. Mearsheimer, J. J. *The Great Delusion: Liberal Dreams and International Realities*. New York: Yale University Press, 2022, 372 s.
21. Mearsheimer, J.J. Why the Ukraine Crisis Is the West’s Fault. *Foreign Affairs*, 93(5), 2014, 1–12.
22. Morgenthau, H. *Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace*. New York: Alfred A. Knopf, 1948, 489 s.

23. NATO. *Bucharest Summit Declaration*. Brussels: NATO Headquarters, 2008, 45 s.
24. Pifer, S. *Order from Chaos: The Ukraine Crisis and European Security*. Washington, DC: Brookings Institution, 2014, 76 s.
25. Plokhy, S. *Lost Kingdom: The Quest for Empire and the Making of the Russian Nation*. New York: Basic Books, 2017, 360 s.
26. Sakwa, R. *Frontline Ukraine: Crisis in the Borderlands*. London: I.B. Tauris, 2015, 425 s.

БАХАР ГУСЕЙН

*Преподаватель Бакинского государственного университета,
доктор политических наук по философию*

РОССИЙСКО-УКРАИНСКАЯ ВОЙНА В КОНТЕКСТЕ КОНФЛИКТА ВЕЛИКИХ ДЕРЖАВ

Российско-украинская война стала одним из наиболее масштабных геополитических кризисов XXI века, продемонстрировав обострение противостояния крупных держав и изменение глобальной архитектуры безопасности. Конфликт вышел за рамки двустороннего вооружённого противостояния и превратился в арену стратегического соперничества США, Европейского союза, России и Китая. В статье анализируются исторические предпосылки конфликта, влияние войны на региональные и глобальные системы безопасности, последствия санкционного давления для российской экономики и мировых энергетических рынков, а также роль расширения НАТО в формировании новых линий напряжённости. Особое внимание уделено механизму военной и политической поддержки Украины со стороны Запада, стратегии информационного противоборства и трансформации международных институтов. Исследование показывает, что затяжная война усиливает тенденции к формированию новых блоков, углублению раскола между крупными державами и росту рисков долгосрочной конфронтации.

Ключевые слова: Российско-украинская война, геополитика, противостояние держав, НАТО, санкции, международная безопасность.

BAHAR HUSEYN

Lecturer, Baku State University, PhD in political science

RUSSIAN-UKRAINIAN WAR IN THE CONTEXT OF THE CONFLICT OF GREAT POWERS

The Russia-Ukraine war represents one of the most significant geopolitical turning points of the twenty-first century, marking the re-emergence of great-power confrontation within the international system. Far from being a bilateral military conflict, the war has evolved into a strategic arena involving major global actors such as the United States, the European Union, Russia and China. This article examines the origins and escalation dynamics of the conflict, its implications for regional and global security architectures, and the impact of Western sanctions on the Russian economy and global energy markets. The study also explores NATO's eastward enlargement as a source of structural tension, the mechanisms of military and political support to Ukraine, and the expanding role of information warfare against the backdrop of new technologies. Findings indicate that the conflict is reshaping the global balance of power, accelerating geopolitical polarization and increasing the likelihood of a prolonged era of great-power rivalry. The research integrates classical power theories with modern security approaches to provide an analytical understanding of strategic competition among major states.

Keywords: Russia-Ukraine war, geopolitics, great-power rivalry, NATO, sanctions, global security.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 05 noyabr 2025-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 30 noyabr 2025-ci il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Qurban Məmmədov, s.e.d. Adil Mirabdullayev.

UOT: 327(55:479.25)

ELNUR KƏLBİZADƏ

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Milli Aviasiya Akademiyası
kelbizadeh@gmail.com

**ERMƏNİSTAN VƏ İRAN ARASINDA NƏQLİYYAT LAYİHƏLƏRİ:
İQTİSADİ REALLIQLAR VƏ SİSTEMLİ UĞURSUZLUQLAR
(1991-2020-ci illər)**

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/111/163-168>

Məqalədə İran və Ermənistan arasında nəqliyyat və kommunikasiya sahəsində əməkdaşlığın qurulması, təkamülü və geosiyasi nəticələri araşdırılır. İran üçün şimal qonşuları ilə integrasiya olunmuş nəqliyyat şəbəkəsinin yaradılması regional əlaqələrin qurulması və iqtisadi integrasiya baxımından strateji zərurət kimi qiymətləndirilir. Ermənistan üçün isə İranla əməkdaşlıq təcridi vəziyyətindən çıxmaq, digər regional aktorlardan asılılığı azaltmaq vasitəsi hesab edilmişdir. Məqalədə Araz çayı üzərində körpülərin tikintisi, Meğri-Qacaran tuneli, Təbriz-Ermənistan avtomobil yolu və təklif olunan Cənubi Ermənistan Dəmiryolu xətti kimi layihələrinin irəli sürülməsində siyasi və iqtisadi məqsədlər təhlil edilmişdir. Araşdırmalar göstərir ki, bu təşəbbüslər əsasən Ermənistanın geosiyasi təcridini aradan qaldırmaq məqsədi daşımışdır. Lakin Şimal-Cənub Nəqliyyat Dəhlizi çərçivəsində İran-Azərbaycan-Rusiya marşrutunun daha səmərəli olması səbəbindən, Ermənistan ərazisindən yaradılmasına təşəbbüs göstərilən layihələr geniş regional dəstək qazana bilməmişdir. Bundan əlavə, məqalədə kommunikasiya və IT sektorlarındakı əməkdaşlıq məsələlərinə İranın regional nəqliyyat strategiyasının davamı kimi diqqət yetirilmişdir.

Ümumilikdə, İran-Ermənistan nəqliyyat əməkdaşlığı üçün cüzi potensial mövcuddur. Cənubi Qafqazda yeni geosiyasi reallıqlar və infrastruktur alternativləri iki ölkə arasında nəqliyyat sahəsində əməkdaşlığın gələcək perspektivlərini məhdudlaşdırır.

Açar sözlər: İran, Ermənistan, nəqliyyat, kommunikasiya, dəmir yolu, regional əməkdaşlıq, Şimal-Cənub dəhlizi, geosiyasət, iqtisadi diplomatiya.

Giriş. Müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində nəqliyyat və kommunikasiya infrastrukturları dövlətlərin iqtisadi və siyasi gücünün əsas indikatorlarından biri hesab olunur. Qlobal ticarət marşrutlarının kəsişdiyi Cənubi Qafqaz regionu bu baxımdan mühüm strateji məkan kimi çıxış edir. 1991-ci ildən etibarən İran və Ermənistan arasında nəqliyyat-kommunikasiya sahəsində əlaqələrin qurulmasına göstərilən cəhdləri məhz bu kontekstdə təhlil etmək lazımdır. Tədqiq olunan dövrdə Ermənistan yürütdüyü işğalçılıq siyasəti səbəbindən regional nəqliyyat və kommunikasiya layihələrində iştirakdan demək olar ki, məhrum olmuşdur. Azərbaycan və Türkiyə ilə sərhədlərin bağlı olduğu şəraitdə ümid kifayət qədər tələtümli və qarışıq olan Gürcüstana və özü də sanksiyalar altında olan İrana qalmışdır. Nəqliyyat xətlərindən kənarda qalması və dənizlərə çıxışının olmaması Ermənistanı İranla əməkdaşlığa daha çox maraq göstərməyə vadar etmişdir. İran üçün isə bu əlaqələr ona qarşı tətbiq olunan sanksiyaları yarmaq, şimal istiqamətində tranzit imkanlarını artırmaq və Cənubi Qafqazda təsir və təzyiq vasitəsi olmuşdur.

Əsas hissə. 1991-2020-ci illərdə Ermənistan və İran arasında nəqliyyat və kommunikasiya sahələrində əməkdaşlığı bir sıra amillər şərtləndirmişdir. İran üçün şimal qonşuları ilə qarşılıqlı mübadilənin həyata keçirilməsi məqsədilə integrasiya edilmiş və bir-birinə bağlı nəqliyyat şəbəkəsinin mövcudluğu zəruri əhəmiyyət daşıyırdı. İranın həm də regional iqtisadi güc mərkəzi roluna iddialı olduğunu nəzərə alsaq dəmir yolu, magistral yollar kimi bir-biri ilə əlaqəli nəqliyyat şəbəkəsinin yaradılması, aviasirkətlərin gücləndirilməsi, Xəzər dənizi və Fars körfəzi limanlarından istifadə planı vacib və infrastruktur məsələsi kimi qiymətləndirilirdi [14, s.135].

Tədqiq olunan dövrdə qonşu ölkələrin nəqliyyat və kommunikasiya marşrutlarından asılılıq Ermənistanın başlıca təhlükəsizlik problemlərindən biri olmuşdur. Bu ölkənin dünya okeanına və dənizlərə çıxışı yoxdur. Azərbaycan ərazilərini uzun müddət işğal altında saxlaması (1991-2020), Türkiyə Cümhu-

riyyətinə qarşı ərazi iddiaları irəli sürməsi səbəbindən Ermənistan özünü təcrid vəziyyəti yaratmışdır. Nəticədə Ermənistan daima iki ölkə - İran və Gürcüstan vasitəsi ilə nəqliyyat və kommunikasiya əlaqələrini gücləndirmək ehtiyacını hiss etmişdir. Gürcüstanla sərhəd etnik böhranlar və separatizm səbəbindən etibarlı olmamışdır. Heç də təsadüfi deyildir ki, Gürcüstan ərazisində Abxaziya və Tsxinali regionundan sonra ən real milli problemin yaşandığı bölgə Gürcüstanın Samtsxe-Cavaxeti diyarıdır. Belə olan halda Ermənistanın cənub qonşusu İranla sərhədi uzun müddət dünyaya yeganə etibarlı çıxış yolu hesab edilmişdir.

SSRİ-nin süqutundan sonrakı dövrdə ilk olaraq yerüstü nəqliyyat vasitələrinin hərəkətinin, əhalinin gediş-gəlişinin təmin edilməsi üçün İranla Ermənistan arasında Araz çayı üzərində sərhəd körpüsünün tikintisi və istifadəyə verilməsi məsələsi müzakirə edilmişdir. Bu məqsədlə 1992-ci ildə İrandan bir qrup tədqiqatçı və mühəndis ilkin işlərin həyata keçirilməsindən ötrü İrəvana gəlmişdilər. İran ilə Ermənistan arasında körpünün tikilməsi Ermənistanı Yaxın Şərqə birbaşa ticarət yollarına çıxış imkanı verirdi [13, s.130].

Ermənistanla İran arasında Araz çayı üzərindən əlaqəni təmin edən daha geniş imkanlara malik olan körpü 1997-ci ildə tikilib istifadəyə verilmişdir. Onun inşası üçün lazım olan maliyyə vəsaiti əsasən xaricdəki ermənilərin yardımları hesabına təmin edilmişdir. Tikinti işinin maliyyələşdirilməsində Avstraliyada fəaliyyət göstərən erməni təşkilatları xüsusilə fəallıq nümayiş etdirmişdilər [1, s.13]. Əlaqələrin inkişaf etdirilməsi, yük və sərnişin daşınmaları üçün nəqliyyat infrastrukturunun yaxşılaşdırılmasını zəruri edirdi. 2001-ci ilin dekabrında iki ölkə arasında Meğri-Qacaran avtomobil tunelinin inşası ilə bağlı imzalanan müqavilə [4, s.83] məhz Ermənistanda yol infrastrukturunun yaxşılaşdırılması tədbirlərini nəzərdə tuturdu.

Əldə olunan razılaşmalara uyğun olaraq 2014-cü ilin martına qədər 150 kilometrlik Təbriz-Ermənistan magistralının yarısında tikinti işləri başa çatdırılmışdı. Şərqi Azərbaycan ostanının mərkəzini Nurdüzəndən keçməklə Ermənistanla birləşdirən yolun subpodratçıları Təbriz bələdiyyəsi və Şərqi Azərbaycan əyalətinin Yol və Şəhərsalma təşkilatı olmuşdur.

Nüvə proqramını inkişaf etdirməsi səbəbindən ciddi sanksiyalara və təzyiqlərə məruz qalan İran nəqliyyat və logistika potensialını fəal inkişaf etdirir və böyük regional bazarlara çıxmaq üçün imkanlar axtarırdı. Rusiya ilə əməkdaşlığın genişlənməsi İran rəhbərliyini iki ölkəni dəmir yolu ilə birləşdirmək ideyasını irəli sürməsinə səbəb olmuşdu [10, s.33-48]. İran-Azərbaycan-Rusiya marşrutunun daha əlverişli ərazilərdən keçməsinə, daha az məsafə olmasına baxmayaraq regionda bütün iqtisadi layihələrdən kənarda qalan Ermənistan bu layihə əleyhinə fəal iş aparırdı, İran-Rusiya dəmir yolu xəttinin məhz onun ərazisindən keçməsinə nail olmaqla həm də öz təcavüzkar hücumlarına qarşı ola biləcək əks-həmlələrin qarşısını almağa çalışırdı. 2008-ci ildə keçirilən birgə hökumətlərarası komissiyaın iclasında dəmir yolu ilə bağlı məsələ geniş müzakirə edilmişdi. Lakin eyni ildə Rusiya və Gürcüstan arasında baş verənlər İran-Ermənistan-Gürcüstan-Rusiya marşrutunun taleyini sual altında qoymuşdur. Həm bu məqam, həm Azərbaycan Respublikasının iqtisadi imkanları, həm də Şimal-Cənub beynəlxalq dəhlizinin məhz Azərbaycan ərazisindən keçməsinin səmərəliliyi İran və Rusiyanın bu marşruta üstünlük verməsinə səbəb olmuşdur [10, s.128-147].

Ermənistanın bu istiqamətdə təşəbbüsü ələ almaq imkanları isə Azərbaycanın reallaşdırdığı irimiqyaslı layihələrlə müqayisədə xeyli kölgədə qalmışdır. Ermənistan və İran arasında dəmir yolu sahəsində əməkdaşlıq və birbaşa dəmir yolunun çəkilməsi ilə bağlı 2009-cu ilin aprelində imzalanan anlaşma memorandumunu da məhz bu kontekstdə qiymətləndirmək mümkündür [5].

İran xarici işlər naziri Cavad Zərifin 2015-ci ilin yanvarında Ermənistana səfəri iki ölkə arasındakı münasibətlərdə iki istiqamətin prioritet kimi tədricən ön plana çıxdığını göstərdi ki, bunlardan biri nəqliyyat, digəri isə ticarət sahəsi idi. Bu səfər zamanı hər iki tərəfin nümayəndələri Ermənistanı və İranı daha sıx əlaqələndirəcək nəqliyyat layihəsi olan Cənubi Ermənistan Dəmir Yolunun inşasında irəliləməyə ehtiyac olduğunu vurğulamışdılar. Ermənistanın o zamankı baş naziri Abrahamyan layihənin əhəmiyyətindən bəhs edərkən demişdi: *“İran və Ermənistan təklif olunan dəmir yolu layihəsi ilə birlikdə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edib Avrasiyaya ixrac edə bilərlər”* [7]. Ticarət məsələsində Zərif Ermənistanın Rusiyanın hakim olduğu Avrasiya İqtisadi İttifaqına (Aİİ) üzv olmasını yüksək qiymətləndirmiş və bunun İran üçün əhəmiyyətli olduğunu demişdi.

Ermənistan hökuməti tərəfindən 2016-cı ildə təsdiqlənən Ermənistan və İran arasında yeni bir dəmir yolu tikintisi proqramının layihəsinə uyğun olaraq uzunluğu 300 km yolun çəkilməsi nəzərdə tutulur. Bu yolun infrastrukturuna ümumi uzunluğu 19,4 km olan 64 körpü, 60 tunel (102, 3 km) və 27 stansiyanın daxil edilməsi nəzərdə tutulur [11]. Tikintisinin 2022-ci ildə başa çatdırılması nəzərdə tutulan dəmir yolu xətti ilə il ərzində yük daşınmasının həcmi 25 milyon ton həcmində proqnozlaşdırılırdı. Ermənistanın bu layihəyə Çin şirkətlərini cəlb etməsi diqqəti cəlb edir. Belə ki, dəmir yolu layihəsi Çin Beynəlxalq İnşaat və Kommunikasiya Şirkəti (CCCC International) tərəfindən hazırlanmışdı. Ermənilər öz mənafeləri naminə heç bir iqtisadi əhəmiyyəti olmayan bu layihəyə Avropa ölkələrindən də dəstək almağa çalışırlar. Məsələn, 2016-cı ilin sentyabrında Avropa Erməni Birlikləri Forumunun (FACE) təşəbbüskarı A.Qriqoryan, Ermənistanın İranla Avropa arasında körpü olması üçün iki dövlət arasında dəmir yolunun çəkilməsinin vacibliyi barədə heç bir iqtisadi biliyə əsaslanmayan açıqlama vermiş, habelə bu layihəni maliyyələşdirməyə hazır olduğunu bildirmişdi [12].

Rusiya, İran və Azərbaycan liderlərinin 2016 və 2017-ci illərdə üçtərəfli görüşlərindəki Astara-Rəşt-Qəzvin dəhlizinin inşası ilə bağlı razılaşmalar Ermənistanın planlarını pozmuş, İran-Ermənistan dəmiryolu xəttinin çəkilməsinə maraq azalmışdı. Bununa baxmayaraq, Ermənistan təxribatlarından geri çəkilməmiş, müxtəlif kütləvi informasiya vasitələrində iki ölkənin münasibətlərini pozan "təşviqedic" xarakterli materiallar dərc etməyə davam etmişdir. Dəmiryolunun Azərbaycan-İran hissəsinin açılışının yubanması ilə əlaqədar olaraq, Ermənistandakı media dəmiryolunun mümkün tikilişi ilə bağlı məlumatları tirajlayırdı. 2017-ci ilin oktyabr ayının sonunda Ermənistanın nəqliyyat, rabitə və informasiya texnologiyaları naziri V.Martirosyan Ermənistan-İran dəmir yolunun tikintisi ilə bağlı danışıqların dayandırılmadığını bildirmişdi. Onun sözlərinə görə, özəl xarici şirkətlə güzəşt müqaviləsinə uyğun olaraq Rasia FZE (Dubayda qeydiyyatda olan şirkət), layihəni həyata keçirmək üçün investor axtarışına davam edirdi [8, s.114].

Ermənistanın özündə bu layihənin həyata keçirilməsinə birmənalı münasibət mövcud deyildi. Məsələn, müxalif Erməni Milli Konqresi partiyası fraksiyasının katibi A.Manukyan bildirmişdi ki, offşorlarda qeydiyyatdan keçmiş və iş başlamazdan əvvəl dövlət büdcəsindən külli miqdarda pul alan şirkətlər dəmir yolunun inşası üzrə müsabiqədə qalib gəlmişlər. O, bu çərçivədə, hər hansı bir iştirakçı şirkətlə, o cümlədən tenderdə qalib gələn Rasia FZE ilə əlaqə qurmağın mümkün olduğunu da açıq aşkar bəyan etmişdi. 2017-ci ilin avqustunda Ermənistan prezidenti S.Sarkisyan yenidən bu məsələni gündəmə gətirsə də, İran tərəfi bu layihəyə marağının olmadığını nümayiş etdirmişdi.

İki ölkə arasında hava nəqliyyatı sahəsində əməkdaşlıq məsələlərinə də diqqət yetirilmişdir. İrəvan ilə Tehran arasında 1996-cı ilin noyabrına qədər hava nəqliyyatı İran Dövlət Hava Yolları Şirkəti tərəfindən həyata keçirilmişdir. Sonrakı dövrdə isə "Caspian Airlines" adlı Ermənistan Hava Yolları Şirkəti də bu istiqamətdə fəaliyyət göstərmişdir [2, s.15].

Ermənistan Respublikası hökuməti və İran İslam Respublikası hökuməti arasında 2001-ci il yanvarın 23-də hava əlaqəsi və hava nəqliyyatı haqqında saziş imzalanmışdır. Saziş mülki uçuşların təşkili ilə əlaqədar iki ölkə arasında münasibətlərin hüquqi əsaslarını müəyyənləşdirirdi. Erməni, fars və ingilis dillərində hazırlanan Saziş 12 sentyabr 2001-ci ildə qüvvəyə minmişdi. Sazişin 1 nömrəli əlavəsində iki ölkə arasında təşkil olunacaq mülki uçuşların əsas istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdi. Ermənistandan İran İslam Respublikasına əsas uçuşlar İrəvan, Gümrü və Stepanavan (Cəlaloğlu) havalimanlarından həyata keçirilə bilərdi. İran İslam Respublikası ərazisində yerləşən hava limanlarından isə Tehran, Təbriz və İsfahan təyyarələri yola salmaq və qəbul etmək hüququna malik idi.

ER Nəqliyyat və Rabitə Nazirliyi ilə İİR Rabitə və İnformasiya texnologiyaları Nazirliyi arasında 2016-cı il yanvarın 19-da Tehrandə poçt sahəsində əməkdaşlıq haqqında anlaşma memorandumu imzalandı. Memorandum 10 Avqust 2016-cı ildə qüvvəyə mindi. Anlaşma Memorandumunda əksini tapmış mühüm məsələlərdən biri Ermənistanın hava və yerüstü poçt daşınmalarının İran ərazisi vasitəsi ilə digər ölkələrə aparılmasının təmin edilməsi ilə bağlı idi. Qarşılıqlı olaraq İranın hava və yerüstü poçt daşınmalarının da Ermənistan vasitəsi ilə üçüncü ölkələrə daşınması həyata keçiriləcəkdə. İki ölkənin poçt şirkətləri elektron alış-veriş xidməti və digər internet əsaslı xidmətlərin göstərilməsi üçün də razılıq əldə etdilər. Tərəflər İrəvan və Tehrandə müxtəlif günlərdə poçt markalarının sərğilərinin keçirilməsi barədə də razılıq əldə etdilər [6, s.1-3].

İki ölkə arasında kommunikasiya sahəsində də müəyyən əlaqələr mövcuddur. Ermənistan Trans-Asiya-Avropa fiberoptik xəttinə məhz İran vasitəsilə qoşulmuşdur. İki ölkə 2015-ci ildə kommunikasiya sahəsində ikitərəfli əməkdaşlıq məsələləri gündəmə gəlmişdir. 2017-ci ilin oktyabrında iki ölkə arasında informasiya texnologiyaları və kibertəhlükəsizlik də daxil olmaqla bir sıra sahələrdə əməkdaşlığın yeni perspektivləri və imkanları barədə müzakirələr aparılmışdı. Bu zaman həmçinin Ermənistanı regional bir "Məlumat mərkəzi" (Data center) yaradılması layihəsi ilə bağlı bir sıra məsələlər barədə fikir mübadiləsi aparılmışdı.

Ermənistan, İran və Qətərin ən böyük telekommunikasiya şirkətləri 2019-cı ilin fevralında bölgə dövlətləri arasında tranzit İnternet rabitəsi yaratmağa yönəlmiş ortaq bir layihənin həyata keçirilməsi sahəsində əməkdaşlıq barədə razılaşma əldə etmişdilər [3, s.102]. Sənədi Ermənistanın aparıcı telekommunikasiya şirkəti "Ucom"-un həmtəsisçisi Alexander Yesayan, İran Telekommunikasiya Şirkətinin icraçı direktoru Məcid Sadri və Körfəz ölkələrinin ən böyük kabel şəbəkəsi provayderi olan "GULF Bridge International"-ın prezidenti Abdulla Al-Rwaili Tehrandə təşkil edilən mərasim zamanı imzalamışdılar. Bu proqram vasitəsilə Fars körfəzi və Asiya ölkələrini Avropaya birləşdirmək üçün bir tranzit əlaqəsi yaradılması nəzərdə tutulurdu. Ermənistan belə bir iddialı layihəyə qoşulmaqla əslində kommunikasiya sahəsində regional liderə çevrilməyə çalışırdı. Yeni tranzit internet rabitəsinin Azərbaycan və Türkiyədən yan keçməsi nəzərdə tutulurdu. Bu mənada Ermənistan tərəfi bunu telekommunikasiya təhlükəsizliyi ilə əlaqəli strateji bir proqram kimi qiymətləndirirdi.

Nəticə. Araşdırma göstərir ki, İran-Ermənistan nəqliyyat və kommunikasiya əməkdaşlığı müəyyən dövrlərdə intensiv xarakter almış, lakin regional iqtisadi reallıqlar və geosiyasi amillər bu əlaqələrin dərinləşməsinə mane olmuşdur. Azərbaycanın Şimal-Cənub beynəlxalq nəqliyyat dəhlizində tutduğu aparıcı mövqe və reallaşdırdığı infrastruktur layihələri Ermənistanın təşəbbüslərini kölgədə qoymuşdur. İran tərəfi üçün daha səmərəli və təhlükəsiz marşrut Azərbaycan üzərindən keçdiyindən, İran-Ermənistan layihələri əsasən lokal səviyyədə məhdud qalmışdır. Nəticə etibarilə, İran və Ermənistan arasında nəqliyyat-kommunikasiya əməkdaşlığı müəyyən potensiala malik olsa da, regiondakı yeni geosiyasi reallıqlar bu əməkdaşlığın strateji dəyərini əhəmiyyətli dərəcədə azaldır.

ƏDƏBİYYAT

1. Qasımlı, V., Şiriyev, Z., Vəliyeva, Z. İran-Ermənistan münasibətləri: geosiyasi reallıq versus siyasi iddialar. - Bakı : SAM, 2011.
2. Cabbarlı, H.Q. Ermenistan'ın İran Politikası // Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi. -2012. Cild 10, -ss. 147-174.
3. Kelbizadə, E. Rahimova, A. Ermenistan-İran Siber İşbirliyi // Uluslararası güvenlik sempozyumu: 1923'ten 2023'e Türkiye yüzyılında güvenlik perspektif. -Ankara: JSGA Yayınları, -2024. -ss. 102-105.
4. Kelbizadə, E. Robert Koçaryan'ın Cumhurbaşkanlığı döneminde Ermenistan-İran ilişkileri // Ermeni araştırmaları dergisi. -2019. Cild 62, -ss. 73-94.
5. Bilateral Relations with Islamic Republic of Iran: [Onlayn] / Official site of MFA of the Republic of Armenia. -2019. URL: www.mfa.am/en/bilateral-relations/ir/ [02.11.2025].
6. Memorandum of understanding between the Ministry of Transport and Communication of the Republic of Armenia and the Ministry of Communication and Information Technology of the Islamic Republic of Iran for postal cooperation [Hesabat] // ARLIS (Armenian Legal Information System), OBMOFA RA 2016.11.09/2(36), Doc.No. 109432, 2016.
7. Vatanka, A. Looking at Armenian-Iranian relations through a Russian lens: [Onlayn] / Eurasianet.org. - 04 February 2015. URL: www.eurasianet.org/node/71921 [02.11.2025].
8. Андреева, Е.С. Интересы Ирана на Южном Кавказе сквозь призму отношений Тегерана с Арменией // Проблемы Национальной Стратегии, --2019. Cild 1(52). -ss. 110-122.
9. Каратаева, К. Перспективы развития МТК «Север – Юг» // Проблемы национальной стратегии. -2009. -ss. 128–147.
10. Каратаева, К. Перспективы развития российско-иранских отношений: транспортный аспект // Иран в современном мире. -Москва: РИСИ, 2003.

11. Переговоры по строительству железной дороги Армения – Иран продолжаются – Минтранс: [Onlayn] / Новости-Армения. - 31 октября 2017. URL: <http://newsarmenia.am/news/economy/peregovory-po-stroitelstvu-zheleznoy-dorogi-armeniya-iran-prodolzhayutsy> [02.11.2025].
12. Создаём новый Шёлковый путь, соединяющий Иран с Европой через Армению – А. Григорян: [Onlayn] / Tert.am, -14 сентября 2016. URL: www.tert.am/ru/news/2016/09/14/grigoryan/2132423 [02.11.2025].
13. Kourtev, A. Ravābet-e Irān va Armanestān az didgāh-e Rusiyeh // - Tehrān: Motāle‘āt-e Āsiyā-ye Markazī va Qafqāz, -1377. Vol. 22, -pp. 113–144.
14. Qeysari, N. Goudarzi, M. Ravābet-e Irān va Armanestān: Forsathā va Māne‘.1387–1388, shomār // Motāle‘āt-e Orāsiyā-ye Markazī, -1387-1388. Vol. 3. -pp. 121-144.

ЭЛЬНУР КАЛБИЗАДЕ

*Кандидат исторических наук, доцент
Национальная авиационная академия*

ТРАНСПОРТНЫЕ ПРОЕКТЫ МЕЖДУ АРМЕНИЕЙ И ИРАНОМ: ЭКОНОМИЧЕСКИЕ РЕАЛИИ И СИСТЕМНЫЕ ПРОВАЛЫ (1991–2020 гг.)

В статье исследуются становление, развитие и геополитическое значение сотрудничества между Ираном и Арменией в сфере транспорта и коммуникаций. Для Ирана создание единой транспортной сети с северными соседями рассматривается как стратегическая необходимость, направленная на расширение региональной интеграции и экономических связей. Для Армении же подобное взаимодействие является способом смягчить международную изоляцию и снизить зависимость от других государств региона. Анализируются политические и экономические предпосылки таких проектов, как строительство мостов через реку Араз, автотоннеля Мегри–Каджаран, автомагистрали Тебриз–Армения и железной дороги Южная Армения. Результаты показывают, что данные инициативы в основном служили попыткой Армении преодолеть самоизоляцию, но из-за более высокой эффективности маршрута Азербайджан–Россия в рамках международного транспортного коридора «Север–Юг» они не получили широкой региональной поддержки. Сотрудничество в области телекоммуникаций и информационных технологий также рассматривается как часть транспортной стратегии Ирана. В итоге автор приходит к выводу, что потенциал ирано-армянского взаимодействия в сфере транспорта и коммуникаций ограничен новыми политическими и экономическими реалиями Южного Кавказа.

Ключевые слова: Иран, Армения, транспорт, коммуникации, железная дорога, региональное сотрудничество, коридор Север–Юг, геополитика, экономическая дипломатия.

ELNUR KALBIZADE

*PhD in History, Associate Professor
National Aviation Academy*

TRANSPORT PROJECTS BETWEEN ARMENIA AND IRAN: ECONOMIC REALITIES AND STRUCTURAL FAILURES (1991–2020)

This article examines the development, evolution, and geopolitical implications of transport and communication cooperation between Iran and Armenia. For Iran, the establishment of an integrated transport network with its northern neighbors is viewed as a strategic necessity to enhance regional connectivity and economic integration. For Armenia, cooperation with Iran represents a means to reduce isolation and mitigate dependence on other regional actors. The study analyzes the political and economic motivations behind major projects such as the construction of bridges over the Araz River, the Meghri-Kajaran tunnel, the Tabriz-Armenia highway, and the proposed Southern

Armenia Railway. Findings indicate that these initiatives primarily serve Armenia's objective to overcome its geopolitical isolation but have failed to attract broad regional support due to the greater efficiency of the Azerbaijan-Russia route within the North–South Transport Corridor. Additionally, cooperation in communication and IT sectors is considered an extension of Iran's regional transport strategy. Overall, despite the existence of a limited potential for Iran-Armenia transport collaboration, new geopolitical realities and infrastructural alternatives in the South Caucasus constrain the future prospects of such cooperation.

Keywords: Iran, Armenia, transport, communication, railway, regional cooperation, North-South Corridor, geopolitics, economic diplomacy.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 02 noyabr 2025-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 30 noyabr 2025-ci il.

Rəyçilər: s.e.f.d. Kəmalə Ruintən, t.e.d. Musa Qasımlı.

UOT 94(479.24); UOT 94

RƏVAN MƏMMƏDOV

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət Universitetinin müəllimi

ravan.mammadov@admiu.edu.az

AZƏRBAYCAN–TÜRKİYƏ HUMANİTAR ƏMƏKDAŞLIĞI: STRATEJİ ƏSASLAR VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/111/169-172>

Azərbaycan–Türkiyə münasibətlərinin humanitar ölçüsü son otuz ildə sürətlə inkişaf edərək strateji əməkdaşlığın ayrılmaz komponentinə çevrilmişdir. Ortaq tarixi, mədəni və dil birliyi bu əməkdaşlığı həm nəzəri, həm praktiki baxımdan unikal modelə çevirmişdir. Bu məqalədə humanitar əməkdaşlığın əsas istiqamətləri – təhsil, mədəni irs, gənclər siyasəti, humanitar diplomatiya və rəqəmsal integrasiya – elmi ədəbiyyat və institusional sənədlər əsasında geniş şəkildə təhlil olunur. Tədqiqat göstərir ki, Azərbaycan və Türkiyə arasında mövcud humanitar əməkdaşlıq yalnız ikitərəfli əlaqələrin məzmununu zənginləşdirmir, həm də regionda sülh, sabitlik və sosial rifah üçün mühüm integrativ model yaradır. Məqalə həmçinin gələcək inkişaf istiqamətlərini müəyyən edir və nəticə olaraq humanitar əməkdaşlığın institusional və texnoloji əsaslarının gücləndirilməsinin zəruriliyini vurğulayır.

Açar sözlər: Azərbaycan, Türkiyə, humanitar əməkdaşlıq, integrasiya.

Giriş. Azərbaycan–Türkiyə münasibətləri tarixi baxımdan mədəni, etnik və mənəvi yaxınlığa söykənsə də, müasir mərhələdə bu münasibətlərin humanitar tərəfi çoxşaxəli və strateji mahiyyətə malikdir. Bu əməkdaşlığın nəzəri əsasları XX əsrin əvvəlinə, xüsusilə də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə Osmanlı dövləti arasında qurulan siyasi və mədəni bağlara qədər gedib çıxır və həmin dövrdən etibarən iki ölkə arasında qarşılıqlı dəstək, intellektual əlaqələr və mədəni yaxınlaşma davam etmişdir [3]. Müstəqillikdən sonra iki ölkə arasında humanitar əməkdaşlığın aktiv şəkildə inkişaf etməsi onların strateji tərəfdaşlıq çərçivəsində qəbul etdikləri sənədlərdə də açıq şəkildə əks olunmuşdur [4]. Bu əməkdaşlıq təkcə dövlətlərin siyasi iradəsini deyil, həm də xalqların tarixən formalaşmış integrativ münasibətlərini ifadə edir.

Humanitar sahədə əməkdaşlığın geniş spektri təhsil, mədəniyyət, informasiya təhlükəsizliyi, gənclərin məşğulluğu, humanitar diplomatiya və mədəni irsin qorunması kimi sahələri əhatə edir. Bu sahələrin hər biri iki ölkənin sosial və intellektual potensialının inkişafına yönəlmişdir və eyni zamanda regional səviyyədə integrasiya proseslərinə töhfə verir. Mövzunun aktuallığı həm Azərbaycan, həm də Türkiyənin son onillikdə humanitar əməkdaşlığı prioritet istiqamətlərdən birinə çevirməsi ilə bağlıdır. Qlobal dünyada humanitar əməkdaşlıq yalnız mədəniyyət və təhsil sferasında deyil, həm də postmünaqişə bərpası, sosial siyasət, insan kapitalının inkişafı və rəqəmsal təhlükəsizlik kimi sahələrdə mühüm əhəmiyyət daşıyır. Buna görə də məqalənin məqsədi Azərbaycan və Türkiyənin humanitar əməkdaşlığının elmi təhlilini aparmaq, mövcud vəziyyəti qiymətləndirmək və gələcək perspektivləri müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Humanitar əməkdaşlığın strateji əsasları. Azərbaycan–Türkiyə humanitar əməkdaşlığının strateji əsasları onların ortaqlar tarixi-mədəni irsindən qaynaqlanmaqla yanaşı, müstəqillik dövründə imzalanmış ikitərəfli sənədlərdə də geniş şəkildə təsbit edilmişdir. Bu sənədlərin böyük hissəsi humanitar sahədə əlaqələrin dərinləşdirilməsini, qarşılıqlı fəaliyyətin institusional çərçivədə həyata keçirilməsini və iki ölkə arasında mədəni, sosial və təhsil mühitinin harmonizasiya olunmasını nəzərdə tutur [4]. Elmi ədəbiyyatda humanitar əməkdaşlığın əsas məqsədləri arasında sosial integrasiyanın genişləndirilməsi, mədəni identikliyin qorunması və humanitar təhlükəsizliyin təmin edilməsi xüsusi vurğulanır [1].

Sosial integrasiyanın gücləndirilməsi iki ölkənin cəmiyyətlərinin bir-birini daha dərindən tanıması, ortaqların formalaşması və xalqlar arasında uzunmüddətli münasibətlərin möhkəmləndirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Humanitar təhlükəsizlik isə təkcə humanitar böhranlara qarşı birgə fəaliyyət deyil, həm də informasiya manipulyasiyası, mədəni irsə yönəlmiş təhdidlər və sosial sabitliyə qarşı risklərə qarşı ortaq yanaşmaların formalaşdırılmasını tələb edir [6].

Postmünaqişə dövründə Qarabağda aparılan yenidənqurma işləri iki ölkə arasında humanitar əməkdaşlığın yeni mərhələsini təşkil edir. Türkiyənin bu prosesdə iştirak etməsi infrastrukturun bərpasından tutmuş mədəni irsin qorunmasına qədər çoxsaylı istiqamətləri əhatə edir və bu, iki ölkə arasında strateji əməkdaşlığın humanitar ölçüsünü daha da gücləndirir [8].

Təhsil və gənclər siyasəti çərçivəsində əməkdaşlıq. Təhsil sahəsi Azərbaycan və Türkiyə arasında humanitar əməkdaşlığın ən mühüm istiqamətlərindən biridir. Təhsil yalnız bilik və bacarıqların ötürülməsi deyil, həm də cəmiyyətlərarası dialoqun genişləndirilməsi, sosial kapitalın formalaşması və mədəni integrasiyanın dərinləşdirilməsi baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. Tədqiqatçılar təhsil mübadiləsini yumşaq gücün mühüm mexanizmi kimi qiymətləndirir və bunun ölkələr arasında uzunmüddətli əməkdaşlığı möhkəmləndirdiyini vurğulayırlar [10, s.44].

Müstəqillikdən sonra minlərlə azərbaycanlı tələbənin Türkiyə universitetlərində təhsil alması, eyni zamanda türkiyəli tələbələrin Azərbaycanda akademik fəaliyyət göstərməsi iki ölkə arasında elmi və intellektual integrasiyanın əsasını qoymuşdur. Universitetlər arasında bağlanan əməkdaşlıq müqavilələri birgə laboratoriyaların yaradılmasına, professor-müəllim heyətinin mübadiləsinə və ikili diplom proqramlarının təşkilinə geniş imkanlar açmışdır [4].

Təhsil əməkdaşlığının digər mühüm istiqaməti gənclər siyasətidir. Gənclərin sosial və siyasi fəallığının artırılması, onların liderlik keyfiyyətlərinin inkişaf etdirilməsi və gənclər arasında qarşılıqlı əlaqələrin gücləndirilməsi hər iki ölkənin humanitar strategiyasında mühüm yer tutur. Gənclər proqramları regional sabitlik və sosial tərəqqi üçün əhəmiyyətli olan yumşaq güc elementləri kimi qiymətləndirilir [1, s.88]. Azərbaycan və Türkiyənin gənclər təşkilatlarının birgə həyata keçirdikləri startap təşəbbüsləri, könüllülük proqramları, mədəniyyət düşərgələri gənclərin əmək bazarına integrasiyasını asanlaşdırır və onların yaradıcı potensialını genişləndirir.

Mədəni irsin mühafizəsi və təşviqi. Mədəni irs Azərbaycan və Türkiyənin humanitar əməkdaşlığında təkə tarixi bağları gücləndirən sahə deyil, həm də milli identikliyin əsas elementidir. Elmi ədəbiyyata görə mədəni irs kollektiv yaddaşın və sosial identiklik proseslərinin qurulmasında mühüm rol oynayır və buna görə də onun qorunması humanitar siyasətin strateji istiqamətinə çevrilmişdir [9]. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun azad edilməsindən sonra həyata keçirilən genişmiqyaslı bərpa işləri çərçivəsində Azərbaycan və Türkiyə arasında mədəni irsin mühafizəsinə dair əməkdaşlıq daha da intensivləşmişdir.

Bu prosesdə TİKA-nın həyata keçirdiyi layihələr, həmçinin memarlıq abidələrinin bərpasında türkiyəli mütəxəssislərin iştirakı beynəlxalq standartlara uyğun şəkildə aparılmışdır [5]. Şuşanın Türk dünyasının mədəni paytaxtı elan olunması Azərbaycan–Türkiyə humanitar münasibətlərinin simvolik və praktik baxımdan ən mühüm hadisələrindən biri kimi qiymətləndirilir. Bu çərçivədə keçirilən konsertlər, festivallar, elmi konfranslar və incəsənət layihələri regional mədəni integrasiyanı gücləndirməklə yanaşı, Qarabağın mədəni həyatının dirçəlməsinə mühüm töhfə vermişdir [7].

Eyni zamanda qeyri-maddi mədəni irs – muğam, aşiq sənəti, türk folkloru – iki ölkənin ortaq layihələri vasitəsilə dünyada daha geniş tanınır. Bu layihələr mədəni diplomatiyanın əhəmiyyətli komponenti kimi ölkələrin yumşaq güc imkanlarını artırır və türk xalqlarının mədəni integrasiyasını dəstəkləyir.

Humanitar diplomatiya və yumşaq güc strategiyası. Humanitar diplomatiya Azərbaycan və Türkiyənin beynəlxalq platformalarda koordinasiya fəaliyyətinin mühüm istiqamətlərindən biridir. Bu diplomatiya modeli dövlətlərin yalnız siyasi deyil, həm də humanitar sahədə birgə mövqe nümayiş etdirməsini nəzərdə tutur. Yumşaq güc nəzəriyyəsinə görə dövlətlər mədəniyyət, təhsil, sosial siyasət və humanitar layihələr vasitəsilə beynəlxalq arenada nüfuz qazanır və bu, onların siyasi mövqelərinə əlavə üstünlük gətirir [10, s.13].

Azərbaycanın və Türkiyənin BMT, İƏT, TÜRKPA, NAM kimi təşkilatlarda ortaq humanitar mövqelər irəli sürməsi regional və global səviyyədə humanitar siyasətin formalaşmasına töhfə verir [4]. TİKA, Yunus Emre İnstitutu və Maarif Vəqfi kimi təşkilatlar isə bu siyasətin praktiki icrasını həyata keçirir və geniş coğrafiyada humanitar layihələr həyata keçirməklə iki ölkənin beynəlxalq nüfuzunu artırır [5].

Bu institutlar humanitar diplomatiyanın sahəvi daşıyıcıları kimi həm təhsil, həm mədəniyyət, həm də sosial dəstək proqramları vasitəsilə müxtəlif ölkələrdə müsbət humanitar imic formalaşdırırlar.

Humanitar diplomatiyanın güclənməsi Azərbaycan və Türkiyənin regionda sülh və sabitlik təşəbbüslərinə də mühüm dəstək verir.

Rəqəmsal integrasiya kontekstində humanitar əməkdaşlıq. Müasir dövrdə rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı humanitar əməkdaşlığın yeni formatlarını ortaya çıxarmışdır. Azərbaycan və Türkiyə arasında rəqəmsal transformasiya sahəsində əməkdaşlıq elektron hökumət sistemlərinin integrasiyası, rəqəmsal humanitar xidmətlər və mədəniyyətin rəqəmsallaşdırılması kimi istiqamətləri əhatə edir. ASAN Login və Türkiyənin e-Devlet sistemlərinin müəyyən xidmətlər üzrə integrasiyası humanitar əməkdaşlığın innovativ nümunəsi kimi qiymətləndirilir və vətəndaşların sosial xidmətlərə çıxışını asanlaşdırır [2].

Mədəniyyət sahəsində rəqəmsal platformaların yaradılması – virtual muzeylər, rəqəmsal arxivlər və elektron kitabxanalar – mədəni irsin daha geniş auditoriyaya çatdırılmasına şərait yaradır və bu sahədə ortaq layihələr iki ölkə arasında mədəni integrasiyanı daha da gücləndirir. Rəqəmsal media və ortaq xəbərlər platformaları informasiya təhlükəsizliyi və humanitar diplomatiya üçün əhəmiyyətli alətlə çevrilmişdir. Bu sahədə əməkdaşlıq yanlış informasiya ilə mübarizədə, ortaq mövqelərin beynəlxalq medianın diqqətinə çatdırılmasında və türk dünyası üçün vahid informasiya məkanının formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Nəticə. Azərbaycan və Türkiyə arasında humanitar əməkdaşlıq həm tarixi, həm mədəni, həm də strateji baxımdan çoxşaxəli və dərin məzmunlu prosesdir. Məqalədə aparılan təhlillər göstərir ki, humanitar əməkdaşlıq iki ölkə arasında integrasiya proseslərinin ən dayanıqlı sahələrindən biridir və regional sabitlik, sosial inkişaf və mədəni integrasiya baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Əməkdaşlığın təhsil və gənclər siyasəti istiqamətində genişlənməsi insan kapitalının inkişafına mühüm töhfə verir, mədəni irsin mühafizəsi və təşviqi isə milli identikliyin qorunması və tarixi yaddaşın bərpası baxımından strateji rol oynayır. Humanitar diplomatiyanın gücləndirilməsi ölkələrin beynəlxalq nüfuzunun artmasına, rəqəmsal platformalar üzərindən əməkdaşlıq isə müasir dövrün tələblərinə uyğun yeni humanitar mexanizmlərin formalaşmasına şərait yaradır. Gələcək dövrdə bu əməkdaşlığın daha da dərinləşdirilməsi üçün institusional koordinasiyanın gücləndirilməsi, rəqəmsal humanitar layihələrin genişləndirilməsi və elmi-tədqiqat əməkdaşlığının artırılması vacib istiqamətlər kimi dəyərləndirilə bilər. Azərbaycan–Türkiyə humanitar əməkdaşlığı yalnız bu günün deyil, həm də gələcəyin regional integrasiya modelini müəyyən edən fundamental proses olaraq qiymətləndirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Altun, F. *Soft Power in Turkish Foreign Policy*. Ankara: SETA Publications, 2019, 97 s.
2. ASAN Xidmət. *Elektron hökumət və regional integrasiya hesabatı*. Bakı, 2022, 88 s.
3. Həsənlı, C. *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Türkiyə münasibətləri*. Bakı: Elm, 2018, 769 s.
4. Azərbaycan–Türkiyə Yüksək Səviyyəli Strateji Əməkdaşlıq Şurasının Protokolları. Ankara-Bakı, müxtəlif illər, 12 s.
5. TİKA. *Faaliyyət Raporu 2015–2023*. Ankara, 2023, 171 s.
6. İbrahimov, R. “Azərbaycan–Türkiyə münasibətlərinin sosial-humanitar aspektləri”. *Beynəlxalq Münasibətlər Jurnalı*, 2021, №2, 127 s.
7. TÜRKSOY. *Mədəni əməkdaşlıq illik hesabatı*. Ankara, 2022, 214 s.
8. Əliyeva, Ş. “Postmünaqişə dövründə Qarabağın bərpası və regional əməkdaşlıq”. *Humanitar Araşdırmalar Jurnalı*, 2022, №1, 166 s.
9. Stavenhagen, R. *Cultural Rights and Identity*. Geneva: UNESCO Press, 2016.
10. Nye, J. *Soft Power: The Means to Success in World Politics*. New York: Public Affairs, 2004, 191s.

РАВАН МАМЕДОВ

Преподаватель Азербайджанского государственного университета культуры

АЗЕРБАЙДЖАНО-ТУРЕЦКОЕ ГУМАНИТАРНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО: СТРАТЕГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

Гуманитарное измерение азербайджано-турецких отношений за последние тридцать лет стремительно развилось и стало неотъемлемой частью стратегического партнерства двух стран.

Общая историческая, культурная и языковая основа превратила это сотрудничество в уникальную модель как с теоретической, так и с практической точки зрения. В данной статье проводится всесторонний анализ основных направлений гуманитарного взаимодействия – образования, культурного наследия, молодежной политики, гуманитарной дипломатии и цифровой интеграции - на основе научной литературы и институциональных документов. Исследование показывает, что существующее гуманитарное сотрудничество между Азербайджаном и Турцией не только обогащает содержание двусторонних отношений, но и формирует важную интеграционную модель, способствующую укреплению мира, стабильности и социального благополучия в регионе. В статье также определяются перспективные направления дальнейшего развития и подчёркивается необходимость укрепления институциональных и технологических основ гуманитарного сотрудничества.

Ключевые слова: Азербайджан, Турция, гуманитарное сотрудничество, интеграция.

RAVAN MAMMADOV

Teacher of Azerbaijan State University of Culture

AZERBAIJAN-TURKEY HUMANITARIAN COOPERATION: STRATEGIC BASIS AND DEVELOPMENT PERSPECTIVES

The humanitarian dimension of Azerbaijan–Turkey relations has rapidly developed over the past thirty years, becoming an integral component of their strategic partnership. The shared historical, cultural, and linguistic heritage has turned this cooperation into a unique model both theoretically and practically. This article provides an extensive analysis of the main directions of humanitarian cooperation - education, cultural heritage, youth policy, humanitarian diplomacy, and digital integration - based on scholarly literature and institutional documents. Research shows that the current humanitarian partnership between Azerbaijan and Turkey not only enriches the content of bilateral relations but also creates an important integrative model for peace, stability, and social welfare in the region. The article also identifies future development pathways and concludes that strengthening the institutional and technological foundations of humanitarian cooperation is essential.

Keywords: Azerbaijan, Turkey, humanitarian cooperation, integration.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 01 noyabr 2025-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 30 noyabr 2025-ci il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Məmmədağa Baxışov, t.e.d. İsmayıl Məmmədov.

UOT 327

EHAB MOHAMED JABER ISMAEL

Baku State University, Faculty of Journalism,
Department of International Journalism and Information Policy,
ORCID ID: 0009-0002-3089-5530
ehab.ismael.mohamed@bsu.edu.az

HOW MEDIA INFLUENCES FOREIGN POLICY DECISIONS IN GLOBAL POWER STRUGGLES

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/111/173-177>

Media significantly shapes foreign policy by influencing how states interpret political events and international crises. During the Arab Spring, Western coverage framed the uprisings as democratic movements, encouraging foreign governments to support opposition groups in Egypt, Libya, and Syria. In the Russia-Ukraine conflict, Western media largely emphasizes Russian aggression, while Russian outlets highlight NATO expansion as the primary threat, creating two competing geopolitical narratives that guide diplomatic and military decisions. The 2016 U.S. election demonstrated the strategic use of digital media, where Russian-linked actors employed fake accounts, bots, and targeted disinformation to polarize voters and influence political outcomes. Across these cases, media functions as an active instrument that shapes public opinion, legitimizes state actions, and impacts international decision-making.

Keywords: Strategic Narratives; Foreign Policy; Media Influence; Soft Power; Geopolitical Communication; Disinformation; Propaganda; Cyber Warfare.

Introduction. Media functions as a strategic instrument shaping the foreign policies of major states. Both traditional and digital platforms are employed by governments and international organizations to influence public opinion, justify policy decisions, and steer diplomatic relations. Social media facilitates real-time narrative control, whereas traditional media continues to frame events and set agendas, thereby shaping global perceptions. The representation of crises, such as the Arab Spring or the Russia-Ukraine conflict, significantly informs international responses and military assistance. Moreover, ethical challenges, including censorship, propaganda, and disinformation, affect the integrity of international reporting. This study examines media's role in foreign policy through agenda-setting, framing, and soft power, drawing on case studies such as the Russia-Ukraine war and US-China relations [1; 15].

The Role of Media in Foreign Policy. The media influences political and public agendas by publicizing specific events and presenting them via security, human rights, and economic lenses. Western media portrayed the Arab Spring as a democratic movement, creating international support for opposition groups, whereas regional state-controlled channels depicted it as foreign-instigated destabilization. In the Russia-Ukraine war, Western media emphasizes Russian aggressiveness, while Russian outlets portray NATO expansion as a security danger. Social media amplify these effects by disseminating propaganda, misinformation, and manipulated content, influencing public opinion, diplomatic reactions, and foreign policy decisions. By dominating narratives, media has soft power, influencing how governments, international actors, and the general public view and respond to global crises.

Agenda-Setting and Framing. The media decides which topics receive political and public attention by emphasizing specific occurrences and presenting them via lenses like security, human rights, and economic effect. Western media coverage of the Arab Spring portrayed the protests as democratic movements, resulting in worldwide backing for opposition groups, whilst state-controlled regional outlets portrayed the same events as foreign-instigated destabilization, affecting how governments responded. In the Russia-Ukraine war, Western media highlights Russian aggressiveness and abuses of sovereignty, whereas Russian outlets portray NATO expansion as a security concern, justifying military participation. These consequences are amplified by social media's rapid dissemination of pro-

paganda, disinformation, and manipulated content, which shapes domestic and international views, influences public opinion, and has a direct impact on foreign policy decisions. The use of agenda-setting and framing in both traditional and digital media reveals the strategic importance of information in influencing political goals and determining global crisis responses. [19]

The Role of Digital Media and Cyber Warfare. Digital media has evolved as a critical tool in modern information and cyber wars, serving as both a strategic communication platform and a vehicle for influence. States, intelligence agencies, political organizations, and non-state actors are increasingly using platforms like Twitter, Facebook, YouTube, and Telegram to spread propaganda, rally public support, and undercut rivals. Unlike traditional media, which relies on editorial oversight and fact-checking, social media allows for quick, unfiltered information transmission, often circumventing verification and accountability procedures. The 2016 US presidential election demonstrates this phenomenon, as Russia-linked entities used coordinated networks of bots, phony accounts, and targeted adverts to distort public perception, polarize voters, and disrupt democratic processes. Similar techniques were used during the Syrian Civil War, when internet media helped recruit troops, spread misinformation, and impacted international diplomatic positions. The speed, reach, and opacity of social media magnify the strategic potential of digital information operations, transforming online spaces into geopolitical battlegrounds and highlighting the growing convergence of technology, politics, and global security.

Ethical Challenges in International Journalism. Journalists reporting on international conflicts encounter a complex array of ethical challenges, including bias, censorship, propaganda, misinformation, and threats to personal safety. Investigative journalism that uncovers governmental abuses, war crimes, human rights violations, or civilian suffering is crucial for transparency and global accountability, yet it frequently faces political manipulation or suppression. Governments and military authorities often seek to control narratives to maintain legitimacy or strategic advantage, imposing restrictive regulations, surveillance, or legal threats that limit reporters' autonomy. Misinformation, whether deliberate or accidental, can escalate conflicts, influence foreign policy, provoke military action, or mislead both domestic and international audiences. Embedded journalism, where reporters operate alongside armed forces, creates additional ethical tension: while granting access to operational insights, it risks producing narratives that favor the military perspective, underrepresent civilian harm, and compromise impartiality. Furthermore, digital platforms amplify the ethical stakes by accelerating the spread of unverified content, deepfakes, and propaganda, challenging journalists to maintain accuracy and credibility. Addressing these challenges requires robust ethical standards, verification protocols, professional independence, and institutional accountability to ensure that international journalism contributes responsibly to informed public discourse and evidence-based decision-making in global conflict contexts. [18]

Facts on Media's Role in Foreign Policy. The Arab Spring demonstrates how media framing shapes international responses. Western media characterized the uprisings as democratic movements, prompting sanctions, political backing, and military action, whereas regional state-controlled media viewed them as foreign-initiated destabilization. The Russia-Ukraine war displays the media as a battlefield, with Western media stressing Russian aggression and Russian outlets presenting NATO expansion as a security danger, influencing domestic and international policy. Social media amplify these impacts by rapidly disseminating propaganda, misinformation, and altered content. The 2016 US presidential election demonstrates the use of digital platforms for geopolitical influence, with Russian-affiliated actors using bots, trolls, and targeted information to polarize voters, weaken trust in democratic institutions, and manipulate public opinion.

Arab Spring and How Media Showed It. The Arab Spring was an example of how media framing affects global politics. Western media framed the uprisings as legitimate democratic revolutions cente-

red on citizen mobilization, human rights, and authoritarian repression. The interpretation of the movements was compatible with Western normative values and thus gave rise to significant public pressure on governments to act in their favor. Consequently, such states such as the US, UK and France adopted measures which included diplomatic denunciation of regimes, sanctions and – in the case of Libya- direct military occupations under the doctrine of Responsibility to Protect (R2P).

Simultaneously, regional and state-controlled media in states like Syria as well as Egypt (prior to 2011) and Saudi Arabia offered a contrasting account: the narratives put forth suggested the uprisings were foreign-designed campaigns for destabilization aimed at weakening regional states. These conflicting accounts in the Middle East created friends and foes and defined which governments supported and opposed intervention. Therefore, the Arab Spring illustrates how the media can internationalize internal protests, affect foreign policy decision-making, and modify geopolitical alignments [16].

Media War in Russia-Ukraine Conflict. The information environment serves as a parallel battlefield in the Russia-Ukraine conflict, a clear example of this. Russia is often portrayed as an aggressor by Western media that disrupts international law and continental stability. The framework supports measures like sanctions, military aid to Kyiv, and increasing NATO's presence in Eastern Europe. Western news reports on war crimes, civilian suffering and Russia's strategic goal help ensure ongoing domestic and foreign support for long-term funding for Ukraine.

In contrast, Russia's state media have framed the conflict in terms of NATO encirclement, claims to historic territory, defense of Russian-speaking people, and the need to limit Western geopolitical encroachment. This story helps the Kremlin to defend its military actions and to mobilize the domestic public for a long war. Through its propaganda, Russian media also delegitimizes the Western institutions by presenting the war as part of the struggle against the U.S. hegemonic order.

Social media further intensifies this information war. Claims of the battlefield misinformation, deepfake videos, and emotionally manipulative content got spread through channels, anonymous accounts and more. These constantly updating real-time narratives change diplomatic thinking, global public opinion, and how non-aligned states like India, Brazil, and South Africa position themselves [5; 22].

U.S. Elections 2016 - Russian Social Media Influence. During 2016 The 2016 U.S. presidential election marks a tipping point in the use of digital media as a geopolitical tool. Russian-affiliated groups, including the Internet Research Agency (IRA) used coordinated networks of bots, trolls, and fake news websites to infiltrate American online spaces. The aim was to discredit the electoral process, while supporting one candidate and undermining faith in democracy, which should ideally bring about a *modus vivendi* among rivals.

Through algorithmic recommendation systems on Facebook, Twitter and YouTube, these actors exploited divisive content to manipulate voter emotions by spreading polarising content related to race, immigration, security and political corruption. Tools for targeted advertising facilitated foreign actors to micro-target American voters through propaganda suited to their beliefs, creating echo chambers that fostered extremism and inhibited cross-political discussion. [12].

The Mueller investigation and subsequent congressional reports found these operations to be a coordinated foreign policy effort to influence U.S. politics. The incident showed how democracies are susceptible to technological manipulation while digital platforms such as social media now function as sites of international war.

Conclusion. Media has a big hand in forming what people think about things. It steers political choices and even affects how countries deal with each other. Both old school outlets and online ones use it like a tool for strategy. Leaders in politics and whole governments grab hold of media to push their stories forward. They build up backing at home and spread their reach around the world. Still, all this fake news and twisted info keeps spreading fast. That includes stuff from governments controlling the message and even deepfakes made by AI. These things really hurt the honesty in journalism and make folks doubt what they hear. Tech for talking to each other changes so quick these days. It gets harder and harder to tell real facts from lies. So media smarts turns into something everyone needs, from regular people to those making rules. We have to push for media places to own up to what they do. They need clear ways of working and sticking to right ways of reporting. That helps keep open

talks in democracy going strong. It keeps crowds in the know and lets decisions come from solid proof on the world stage.

REFERENCES

1. *AgendaSetting-IntlEncy*. (n.d.-a).
2. gresiva. (n.d.-b). *Trump's political problems*.
<https://www.thetimes.com/comment/columnists/article/trumps-turmoil-gives-putin-a-chance-to-strike-zzpr2vdc6?region=global> [21.11.2025].
3. O'Connor, G., & Schneider, A. (2025c). *How Russian Twitter Bots Pumped Out Fake News During The 2016 Election · 4:53 Pm Et Heard On All Things Considered 4-Minute Listen Playlist Transcript*. <https://www.npr.org/sections/alltechconsidered/2017/04/03/522503844/how-russian-twitter-bots-pumped-out-fake-news-during-the-2016-election> [21.11.2025].
4. Rid, Thomas. (2020d). *Active measures: the secret history of disinformation and political warfare*. Profile Books.
5. Stanley-Mitchell, E. (2000e). Book Review: Susan L. Carruthers, *The Media at War: Communication and Conflict in the 20th Century* (Basingstoke: Macmillan, 2000, 321 pp., £15.99 pbk.). *Millennium: Journal of International Studies*, 29(2), 478–480.
<https://doi.org/10.1177/03058298000290020403> [21.11.2025].
6. Stengel, R. (n.d.-f). *Stengel, R. (2019). Information Wars: How We Lost the Global Battle Against Disinformation and What We Can Do About It*.
7. *What would Russia's peace deal demands really mean for Ukraine_ – visualised _ Ukraine _ The Guardian*. (n.d.-g).

EHAB MOHAMED JABER ISMAEL

*Bakı Dövlət Universiteti
Beynəlxalq jurnalistika və informasiya siyasəti kafedrasının doktorantı*

STRATEJİ NƏQLƏR: MEDİANIN QLOBAL GÜCLƏRİN XARİCİ SİYASƏT QƏRARLARINA TƏSİRİ

Media dövlətlərin siyasi prosesləri və beynəlxalq hadisələri necə dəyərləndirdiyinə birbaşa təsir göstərir. Ərəb Baharı zamanı Qərbi mediası hərəkətləri demokratik mübarizə kimi təqdim etdiyindən bir çox dövlətlər Misir, Liviya və Suriyada müxalifətə dəstək verdi. Rusiya–Ukrayna müharibəsində Qərbi mediası Rusiyanı təcavüzkar kimi göstərir, Rusiya mediası isə əsas təhlükəni NATO genişlənməsi ilə izah edir. Bu iki ziddiyyətli narrativ diplomatik qərarlara və hərbi addımlara ciddi təsir edir. 2016-cı il ABŞ seçkiləri sosial medianın siyasi manipulyasiya üçün geniş istifadəsini nümayiş etdirdi; botlar, saxta hesablar və dezinformasiya seçicilərin davranışını dəyişdirdi. Bu nümunələr media vasitələrinin ictimai rəyə, dövlət legitimliyinə və beynəlxalq siyasətə real təsir gücünü göstərir.

Açar sözlər: strateji narrativlər; xarici siyasət; medianın təsiri; yumşaq güc; geosiyasi kommunikasiya; dezinformasiya; təbliğat; kibermüharibə.

ЭХАБ МОХАМЕД ДЖАБЕР ИСМАЭЛ

*Докторант кафедры международной журналистики и информационной политики
Бакинского государственного университета*

СТРАТЕГИЧЕСКИЕ НАРРАТИВЫ: ВЛИЯНИЕ МЕДИА НА ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКИЕ РЕШЕНИЯ ГЛОБАЛЬНЫХ ДЕРЖАВ

Медиа формируют внешнюю политику, определяя восприятие международных процессов и конфликтов. Во время Арабской весны западные СМИ представили протесты как демократическое движение, что побудило ряд государств поддержать оппозицию в Египте, Ливии и Сирии. В конфликте России и Украины западные источники подчеркивают российскую агрессию,

тогда как российские медиа акцентируют угрозу со стороны расширяющегося НАТО. Эти противоположные нарративы влияют на дипломатические решения и военную стратегию. Выборы в США 2016 года продемонстрировали использование цифровых платформ для политического вмешательства: боты, фейковые аккаунты и дезинформация воздействовали на общественное мнение. Примеры подтверждают роль медиа как инструмента, влияющего на восприятие событий и международные решения.

Ключевые слова: стратегические нарративы; внешняя политика; влияние медиа; мягкая сила; геополитическая коммуникация; дезинформация; пропаганда; кибервойна.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 21 noyabr 2025-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 30 noyabr 2025-ci il.

Rəyçilər: f.e.d. Sabir Məmmədov, t.ü.f.d. Məmmədağa Baxışov.

UOT 94(479.24)

ŞÖLƏ MƏMMƏDOVA

AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun
Azərbaycanın sovet dövrü tarixi şöbəsinin kiçik elmi işçisi
shela.mammadova@yahoo.com

1945-1953-CÜ İLLƏR AZƏRBAYCAN SSR-DƏ SOVET SİYASİ REJİMİNİN SƏRTLƏŞMƏSİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/111/178-186>

Məqalədə Azərbaycan SSR-də 1945-1953-cü illərdə sovet siyasi rejiminin qədəm basdığı növbəti sərtləşmə mərhələsi nəzərdən keçirilmişdir. Aparılan araşdırma gedişində Sovet hökumətinin Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirdiyi sürgün və deportasiya siyasəti, milli mənəvi dəyərlərə qarşı yönəlmiş məhdudedicili tədbirlər, yadelli kadrların Azərbaycanda rəhbər vəzifə tutması, gizli İldırım təşkilatının nümunəsində sovet siyasi rejiminə qarşı mübarizə cəhdləri barədə məlumat verilir. Bununla yanaşı sovet siyasi rejiminin sözügedən illərdə xalqımıza, dövlətçilik ənənələrimizə vurduğu zərər zəngin faktoloji bazaya istinadla səciyyələndirilmiş, Ermənistan SSR-də yaşayan soydaşlarımızın faktiki fiziki məhvə hesablanmış deportasiyası tədbirləri xüsusi vurğulanmışdır. Məqalədə qarşıya qoyulan problem araşdırılarkən əldə edilən ən mühüm yenilik, fikrimizcə, 1945-1953-cü illərdə mövcud rejimin Azərbaycan xalqına qarşı sərgilədiyi sərt tədbirlərin əslində 1920-ci il 27 aprel işğalından sonra başlanan sovet repressiyalarının yekun mərhələsi olması müddəasının əsaslandırılmasıdır. Çünki, "İldırım" təşkilatının darmadağın edilməsi ilə Azərbaycanda istər istiqlal ideyalarının daşıyıcılarına, istərsə də antitotalitar düşüncə sahiblərinə olduqca ciddi zərbə endirilmişdi. Bu, sonrakı onilliklərdə milli oyanış təzahürlərinin daha çox mədəniyyət və filologiya məsələləri müstəvisində özünü göstərməsinə səbəb olmuş, totalitar rejimə qarşı siyasi müqavimətin önəmli dərəcədə zəifləməsinə gətirib çıxarmışdı. Təsədüfi deyildi ki, 1980-ci illərin ortalarında biz milli hərəkatın hansısa təşkilati formasına rast gəlmirik.

Açar sözlər: Azərbaycan SSR, deportasiya, İldırım təşkilatı, totalitar rejim.

Giriş. 1933-cü ildən Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi vəzifəsini tutan, Azərbaycanda 1937-1938-ci illərdə həyata keçirilmiş repressiyaların əsas icraçısı və müqəssiri sayılan Mircəfər Bağirov İkinci dünya müharibəsinin başa çatmasından sonra da respublikaya rəhbərliyə davam etmişdi. O, 1953-cü ilin aprelin 6-da vəzifəsindən kənarlaşdırılana qədər bilavasitə respublikada o dövərdə cərəyan edən prosesləri nəzarətində saxlamışdı. Ona görə də həm müsbət, həm də mənfi planda baş verənlərə görə məsuliyyət birbaşa Bağirovun üzərinə düşürdü. Müharibə sonrası illər bütövlükdə təzadlı dövr kimi səciyyələndirilə bilər. Bir tərəfdən Azərbaycan sovet dövrünün növbəti, sayca ikinci sənayeləşməsi dalğasını yaşayırdı: qısa dövr ərzində Mingəçevir, Sumqayıt, Daşkəsən, Əli-Bayramlı (Şirvan) kimi sənaye mərkəzləri inşa edilmiş, respublikanın nəinki energetik təminatında, ümumən iqtisadi müstəqilliyində mühüm rol oynacaq Mingəçevir su-elektrik stansiyası tikilmiş, dənizdə ilk neft platforması kimi tarixə düşən Neft Daşları salınmışdır. Bundan başqa, son illərin tədqiqatlarından da göründüyü kimi, Bağirov Cənubi Azərbaycan məsələsində də milli təəssübkeşlik göstərmiş, Azərbaycanın bütövlüyü uğrunda addımlar atmışdı. Amma digər tərəfdən elə həmin Bağirov bütövlükdə Sovet İttifaqında olduğu kimi, Azərbaycanda da son stalinist repressiyalar dövrü kimi tarixə düşmüş 1940-cı illərin sonlarında xalqımızın ləyaqətli övladlarının repressiya olunmasında, milli mənəvi dəyərlərə qarşı açılan kampaniyada fəal və mühüm rol oynamışdı.

Tədqiq etdiyimiz 1945-1953-cü illərdə bütövlükdə SSRİ məkanında da ciddi dəyişiklər baş vermişdi. Belə ki, 1945-ci ilin sentyabrında Dövlət Müdafiə Komitəsi fəaliyyətini dayandırmış, 10 fevral 1946-cı il tarixində SSRİ Ali Sovetinə yeni seçkilər keçirilmişdi. 1945-ci ilin mart ayında SSRİ Ali Soveti Xalq Komissarları Şurasının Nazirlər Şurasına (Sovetinə) çevrilməsi haqqında qanun da qəbul edilmişdi [14, s.170]. SSRİ Nazirlər Sovetinin sədri vəzifəsinə İosif Stalin təsdiq olunmuşdu. Əslində siyasi hakimiyyət yenə də Ümumittifaq Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının Mər-

kəzi Komitəsinin Siyasi Bürosunun əlində idi. Qısa müddət sonra bu siyasi qurum da praktiki olaraq fəaliyyətsiz qaldı. Çünki İ.Stalin SSRİ-ni və ÜK(b)P-nin MK Siyasi Bürosunun, 1952-ci il oktyabrından (partiyanın XIX qurultayından sonra) isə MK Rəyasət Heyətini şəxsi seçimi ilə yaratmış olduğu "üçlük", "beşlik", "altılıq", "yeddiplik", "doqquzluq" sistemi ilə təkbəşinə idarə etməyə çalışırdı [10, s.131]. Partiya nizamnaməsi gözlənilmir, ali orqanlar vaxtlı vaxtında çağırılmaz (XVIII qurultayla XIX qurultay arasından 13 il yarım keçmişdi), kollegiallıq prinsipinə əməl olunmurdu. Stalinin rəhbərliyi dövründə SSRİ-də onun şəxsiyyətinə pərəstiş, Stalinin əlaltılarının dövlətə, partiya qarşı zidd fəaliyyəti və siyasi avantürist Beriyanın cinayətkar fəaliyyəti o illərdə totalitar rejimin səciyyəvi cəhətlərindən idi.

O illərin Azərbaycan siyasi reallıqlarını araşdıran mərhum professor E. İsmayılovun belə bir fikri ilə razılaşmaq olar ki, müttəfiq respublikalar, o cümlədən Azərbaycanın siyasi sistemi Stalinin Ümumittifaq miqyasında formalaşdırdığı sistemin dəqiq surəti idi. Stalin kimi M.C.Bağırov da elə bir düzən yaratmışdı ki, hətta ən yüksək partiya vəzifəsində çalışanlar belə ondan asılılığını hiss edir, onun gizli və açıq təhdidləri şəraitində fəaliyyət göstərməli olurdular [12, s.89-90]. Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, totalitar sistemdə heç kim özünü repressiyalardan sığortalanmış hesab edə bilməzdi. Mühəribədən sonrakı illərdə də yüksək dövləti vəzifəliyərin tez-tez dəyişdirilməsi, bəzən cəzalandırılması sistemin qeyd olunan xüsusiyyətindən irəli gəlirdi.

1949-cu il 12 aprel tarixində şəhər və rayon milis orqanlarında siyasi idarələr təsis edildi, 9 avqust tarixində paytaxtlarda, o cümlədən Bakıda milisə xüsusi hüquqlar verildi, oktyabrın 13-də milis SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Nazirliyinin tabeliyinə keçirildi [10, s.137]. Düşüncələrə nəzarət etmə, gizli formada izləmə, çuğulluq (donos) geniş yayılmışdı. Heç bir əsas olmadan həyata keçirilən repressiyalar da ara vermirdi. Öncəki repressiya dalğaları ilə müqayisədə İkinci dünya müharibəsindən sonra repressiyaların əsas qurbanları əsir düşmüş sovet hərbi qulluqçuları olmuşdular. Vətənə qaytarılan keçmiş əsirlərə və "tələbələrin əhvali-ruhiyyəsinə nəzarət" gücləndirilmişdi. Əlamətdardır ki, Stalinin ölümü ərəfəsində və ondan sonrakı ilk dövərlərdə partiya-dövlət mətbuatında və başqa ideoloji təbliğat vasitələrində dərc olunan materiallarda sanki 1937-ci ilin qanlı havası sezilirdi. Ümumiyyətlə, mühəribədən sonra Stalinin şəxsiyyətinə pərəstişi özünün zirvəsinə çatmışdı. Öz fəaliyyətinə bir növ ara vermiş cəza mexanizmləri yenidən işə salınmaqda idi. Doğrudur, 1940-cı illərin ikinci yarısı – 1950-ci illərin əvvəllərində biz 1937-1938-ci illər miqyasında və səciyyəsində repressiyaların vüsət almasını görmürük. Amma ideoloji sferada, mədəniyyətdə, ədəbiyyatda, incəsənətdə, elmdə totalitar basqılar daha da güclənmiş, özgəfikirlilik ilə mübarizə daha da kəskinləşmişdi.

Azərbaycan SSR-də Sovet siyasi rejiminin sərtləşməsi. Sözsüz ki, baş verənlər Azərbaycana da təsirsiz ötüşmürdü. Şəxsiyyətə pərəstişin ağır nəticələri ictimai, humanitar, ələlxusus, tarix elmində özünü daha çox göstərirdi. XX əsrin tarixinə aid tədqiqatlar "ÜK(b)P tarixinin qısa kursu"nın təsiri altında qalmışdı. Bu zaman tarixi proseslərin obyektiv izahı çox vaxt arxa plana keçir, hakim ideoloji fikir çərçivəsində tarixi keçmişin kifayət qədər təhrif olunmuş mənzərəsi yaradılırdı. Azərbaycanın Yeni və Ən yeni tarixinin bir çox məsələsi müvafiq "emala" məruz qalaraq, bəlli ideoloji hədəflər naminə təfsir olunurdu. İlk növbədə Şimali Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalı hadisəsinə rəsmi münasibət konseptual dəyişikliyə uğradılmışdı. Belə ki, XX əsrin 30-cu illərinin sonunda rəsmi sovet tarixşünaslığı tərəfindən irəliyə atılmış "nisbətən az bəla" konsepsiyasından, 1940-50-ci illərdə mütərəqqi səciyyəyə malik "birləşdirilmə" konsepsiyasına keçid edildi. Yəni XX əsrin 40-cı illərinin ikinci yarısından başlayaraq əslində Azərbaycan xanlıqlarının çar Rusiyası tərəfindən işğal edilmədiyi, sadəcə imperiyaya birləşdirildiyi, bu birləşmənin mütərəqqi əhəmiyyət daşıdığı istiqamətində əsərlər yazılmağa başlandı [3, s.6, 154]. Bununla yanaşı, sovet idarəçiliyinin, təkpartiyalı siyasi sistemin, cəmiyyət həyatının bütün sahələrində partiya amirliyinin, ictimai mülkiyyətin, "sosialist" istehsal münasibətlərinin ziddiyyətləri ört-basdır olunurdu [5, s.134-135].

Hakim ideoloji qayələrlə uzlaşmayan gerçəkləri yazmaq cəhdlərinin qarşısı dərhal təqib, habelə müxtəlif cəzalarla alınır. O illərdə daxili işlər orqanlarında söz sahibi olan general-leytenant Ruben Markaryan, general-mayor Xoren Qriqoryan, general mayor Stepan Yemelyanov, general-leytenant Timofey Borşov, SSRİ XDİK-nin əsas üçlüyünə daxil olan Yuvelyan Sumbatov-Topuridze, general-mayor Ağasəlim Atakişiyev Azərbaycan xalqının ən qabaqcıl, nüfuzlu şəxsiyyətlərinə, ələlxusus mil-

lätin mənəvi aparıcı təbəqəsi olan ziyalılara qarşı sanki səlib yürüşünə başlamışdılar. Azərbaycan neftçi alimlərindən Ələşrəf Əlizadə, Baxışbəy Sultanov, Əli Muradbəyli Cəmil, Yusif Səfərov, filosoflardan Heydər Hüseynov, Əli Əlizadə, yazıçılardan Əbülhəsən Ələkbərzadə, şairlərdən Səməd Vurğun, bəstəkarlardan Üzeyir Hacıbəyov və başqaları bu və digər dərəcədə təqiblərin əsas hədəfləri idilər.

Akademik Heydər Hüseynovun 1949-cu ildə çap olunmuş “Azərbaycanda XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən” əsəri Stalin mükafatı almışdı. Elmi-ictimaiyyət və cəmiyyət tərəfindən ehtiramla qəbul olunmuş kitab M.C.Bağırov və ətrafı tərəfindən “Şamilin başçılığı ilə hərəkət, müridizm, guya Rusiya xalqına qarşı mübarizə kimi” qiymətləndirilmiş, məhz buna görə Stalin mükafatı hökumətin qərarı ilə ləğv edilmiş, müəllif ağır təqiblərə məruz qalmış, özünə qarşı haqsızlığa dözməyərək, intihar etmişdi [4, s. 81].

Ədəbi jurnallar, teatr repertuarları və kino sənəti barədə Mərkəzi Komitənin 1946-1948-ci illərdə qəbul etdiyi qərarlarda bədii formanın “yüksək ideyalara” tabe edilməsinin “geniş proqramı” verilmişdi. Ədəbiyyat və incəsənətdə fərdiliyə, milliliyə “formalizm” damğası vurulurdu. “Sosialist realizmi” ideoloji qəlibindən kənara çıxmaq, cəmiyyətin həyatında mövcud olan nöqsanlardan, ziddiyyətlərdən danışmaq olmazdı [1, s.144].

Azərbaycan xalqının dastanları feodal münasibətlərini təbliğ etməkdə, qeyri-xəlqilikdə ittiham olunurdu. Türk dünyasının, və ilk növbədə də Azərbaycan türklərinin möhtəşəm orta əsr abidəsi “Kıtabı-Dədə Qorqud” “irticaçı feodal-xan eposu” kimi ilə damğalanmış, onun tədqiqatçıları təqiblərə məruz qalmışdılar. Abbasqulu Ağa Bakıxanov idealizmdə, fanatizmdə, xan və bəyləri müdafiə etməkdə, Mirzə Kazım bəy “çarizmin sadıq qulu” olmaqda təqsirləndirilirdilər. Akademik Məmməd Arif Dadaşzadə az qala “Türkiyə casusu” elan olunaraq, 3 il (1950-1953) ev dustağı olmuşdu. Akademik, yazıçı Mirzə İbrahimov, professor, SSRİ Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Aleksandr Makovelski elmi-siyasi sayıqlığı itirməkdə tənqid edilmişdilər. Mikayıl Rəfil “kosmopolit” damğası ilə işdən uzaqlaşdırılmış, yazıçı Süleyman Vəliyev müharibədə əsir düşdüyünə görə (baxmayaraq ki, əsirlikdən qaçaraq, İtaliyada Triyest vilayətində partizan hərəkətində iştirak etmişdi) başı çox bəlalər çəkmiş, 1949-1955-ci illərdə Sibirə sürgün olunmuşdu. Mircəfər Bağırov AK(b)P XIX qurultayında (1952, sentyabr) Səməd Vurğunu hədələyərək, “Sən ləngimədən kommunizmin əlifbasından başlamısan, yoxsa məhv olacaqsan” – demişdi [10, s.159].

Mərkəz azərbaycanlılara güvənmirdi, ən mühüm vəzifələrə, o cümlədən də güc orqanlarına başqa millətlərin mənsubları, əsasən də rus və erməniləri cəlb edirdi. Erməni millətçiləri də azərbaycanlı kadrlara qarşı bu fürsətdən hiyləgərcəsinə istifadə edirdilər. Ədalət naminə qeyd edərdik ki, M.C.Bağırovun Azərbaycan tarixində təzadlı rolu da bu və digər məsələlərdə görünürdü. Bəhs edilən illərdə respublikanın ərazi bütövlüyünə qarşı erməni təhlükəsinin zərərsizləşdirilməsində onun xidmətləri danılmazdır. Erməni kadrların güc orqanlarında kök saldığından xəbərdar olan M.C.Bağırov 1945-1953-cü illərdə Azərbaycan xalqının qatı düşməni olan bir sıra erməni fitnəkarlarını ifşa edərək, respublikadan qovmuşdu. O, hətta Qarabağ, Naxçıvan və başqa tarixi Azərbaycan torpaqlarının erməni ərazisi olduğunu “yaradıcılığı”nda əsaslandırmağa çalışan yazıçı Marietta Şaginyanın Bakıya gəlməsini önləmişdi. O, eyni münasibəti marşal İ.Baqramyanın qardaşı Baqramova və 1918-ci ilin martında Bakıda azərbaycanlıların qırğını təşkil edən Stepan Şaumyanın oğlu, “Böyük Sovet Ensiklopediyası”nın baş redaktorunun müavini Levon Şaumyana qarşı da nümayiş etdirmişdi [11, s. 170]. Lakin görülən bu tədbirlər yetərli olmamış, Sovet dövlətində yüksək vəzifə tutan və İ.Stalinə yaxın olan A.Mikoyanın təşəbbüsü ilə Dağlıq Qarabağın Ermənistanı verilməsi tələbi irəli sürülmüşdü.

1945-1953-cü illərdə bir başqa maraqlı məqam inzibati-amirlik üsuli-idarəsinin güclənməsi, sözdə verilmiş “demokratik” hüquqların çoxunun əməldə təmin edilməməsi insanların ictimai-siyasi həyatda, dövlət idarəçiliyində fəal iştirakına ciddi əngəl yaradılmasına gətirib çıxarırdı. Çünki “Xalq hakimiyyəti” orqanlarına seçkilər kağız üzərində, inzibati nəzarət, hətta xüsusi təzyiq altında keçirilməklə, formal xarakter daşıyırdı. Mövcud quruluşdakı bu cür qüsurları, ziddiyyətli məqamları, əsl mahiyyətini zehni inkişaf səviyyəsi yüksək olan əhali yaxşı dərk edirdi. Bu səbəbdən də gənclər arasında təşkilatlanmaq və mübarizə aparmaq arzusu yaranırdı. Bu məqsədlə qurulan gizli təşkilatlardan

biri də “İldırım” təşkilatı idi. Bu qurumun üzvü olan bir qrup vətənpərvər - Gülhüseyn Abdullayev (Azərbaycan Dövlət Universitetinin (ADU) aspirantı), Musa Abdullayev (Azərbaycan Tibb Universitetinin (ATU) tələbəsi), Azər Ələsgərov (ADU-nun aspirantı), Kamal Əliyev (Azərbaycan Sənaye İnstitutunun (ASİ) tələbəsi), Aydın Vahidov (ASİ-nin tələbəsi), Hacı Zeynalov (ADU-nun tələbəsi), İsmixan Rəhimov (Azərbaycan Dövlət Xarici Dillər İnstitutunun məzunu, Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun aspirantı), Kamil Rzayev (Azərbaycan Xalq Təsərrüfatı İnstitutunun Politehnika fakültəsinin tələbəsi) [13, 188-198] Azərbaycanın azadlığa çıxması üçün güclü, tanınmış bir liderin rəhbərlik etməsini vacib bilərək, S.Vurğuna gizli məktubla müraciət etmişdilər ki, bu missiyanı öz üzərinə götürsün. Onların amalı Azərbaycanın müstəqilliyi, Azərbaycan dilinin qorunması kimi məsələlər idi. Lakin bu amallar uğrunda mübarizə üçün şərait yetişməmişdi. Üstəlik, Səməd Vurğun da belə bir təklifi özünə qarşı provokasiya olduğunu sanaraq, qəbul etməyə əsla meyilli deyildi; hətta təşkilatın aşkara çıxarılmasında onun da rolunun olduğu barədə söyləməyə yetərli əsas var. Ona görə də təşkilatın ömrü uzun olmadı. 1942-ci ildən ilkin rüşeymləri atılan təşkilat 1947-ci ilin əvvəllərində fəaliyyətini dayandırdı. 1948-1949-cu illərdə onun 8 fəal üzvü həbs edilib sürgün olundu [10, s.158]. Bütün bunlara baxmayaraq, Stalinin ölümü ilə sürgün həyatından xilas olan gənclər yenidən öz amalları uğrunda mübarizəni davam etdirmişdilər.

Azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən sürgün edilməsi. İkinci dünya müharibəsi başa çatdıqdan sonra SSRİ-nin daxili siyasətində böyük dövlətçilik amillərinin güclənməsi müxtəlif xalqlara qarşı basqıların artmasında özünü göstərirdi. Qarabağ probleminin, daha doğrusu, Qarabağa erməni iddialarının o illərdə yenidən aktuallaşması da təsadüfi olmayıb, ali hakimiyyət çevrələrinin müəyyən niyyətlərindən irəli gəlmişdi. Müharibədən sonra SSRİ-nin Türkiyə ilə münasibətlərinin sürətlə pisləşməsi, Şərqi Anadoluya münasibətdə imperialist tələblərin irəli sürülməsi, habelə dünya erməniliyinin “könlünü” almaqla, Qərblə yenidən başlanan və “Soyuq müharibə” adını alan qarşıdurmada onlardan yararlanmaq istəyi Kremlə erməni ekspansionist planlarına da “isti” yanaşmağa sövq edirdi.

Beləliklə, Moskvanın havadarlığı ilə mərkəzdəki və xarici ölkələrin lobbisinə arxalanan erməni millətçiləri, kommunist cildinə girmiş daşnaklar müharibədən sonrakı illərdə əsasən iki strateji istiqamət üzrə fəaliyyət göstərirdilər: azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dəki tarixi-etnik ərazilərindən sıxışdırılıb çıxarılması və Qarabağın Azərbaycanda qoparılıb Ermənistana verilməsi. XX əsrin 40-cı illərdə Moskvanın, bilavasitə A.Mikoyanın təşəbbüsü ilə Ermənistanda partiya elitesinin fəal iştirakı ilə gizli “Qarabağ hərəkəti”, “Qarabağ komitəsi” yaradılmışdı [1, s.147]. 1945-ci ilin payızında Ermənistan SSR hökuməti növbəti dəfə ÜİK(b)P MK qarşısında Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsinin Ermənistana verilməsi məsələsini qaldırır. Ermənistan K(b)P MK və XKS-nin Stalinə müraciətində heç bir elmi, tarixi əsas olmadan Dağlıq Qarabağ ərazisinin guya iqtisadi cəhətdən daha çox Azərbaycan SSR-lə deyil, Ermənistan SSR-lə bağlı olduğunu sübut etməyə cəhd göstərilir. Məsələyə dərhal reaksiya verən Mərkəzi hökumətin nümayəndəsi ÜİK(b)P MK katibi Georgi Malenkov 1945-ci il noyabrın 28-də Azərbaycan K(b)P MK-nın birinci katibi M.C.Bağirova yazdığı məktubunda bu məsələ ilə bağlı məlumat verir və onun rəyini soruşur [12, s.294]. M.C.Bağirov 1945-ci il 10 dekabr tarixdə (“tam məxfidir” quruluşu ilə) ona cavab məktubu göndərir. Məktubda Ermənistanın Dağlıq Qarabağla bağlı irəli sürdüyü bütün iddiaların heç bir elmi, tarixi əsası olmadığı və Dağlıq Qarabağın tarixən Azərbaycan ərazisi olduğu tutarlı faktlarla sübut edilirdi.

Cavab məktubunda sovet hakimiyyəti illərində ilk dəfə Azərbaycan rəhbəri tarixi Azərbaycan torpaqları problemini qaldırır: M.C.Bağirov, əhalisinin əksəriyyəti azərbaycanlı olan Şuşa rayonu istisna olmaqla, Qarabağın dağlıq hissəsinin Ermənistana verilməsinin əvəzində, Ermənistanda, Gürcüstanda və Dağıstanda azərbaycanlıların çoxluq təşkil etdiyi tarixi Azərbaycan torpaqlarının - Zəngəzur, Göyçə, Borçalı, Dərbənd bölgələrinin Azərbaycana qaytarılmasını şərt kimi irəli sürür [2, s.219; 7, s.117-118]. Sovet rəhbərliyi və Ermənistan belə ərazi dəyişikliyinə getməkdən imtina etdi. Çünki Zəngəzur Azərbaycana qaytarılarsa, Türkiyə və Azərbaycan arasında süni yaradılmış “erməni ərazisi” ləğv edilərdi. Həmçinin Azərbaycan rəhbərliyinin məsələni bu şəkildə qoyması ermənilərin planlarının pozulması ilə yanaşı, Mərkəzi hökumətə problemin bütün ölkə üçün sonsuz fəlakətlər yaradacağını anlatdı. Belə bir təhlükənin real olduğunu görən mərkəzi hökumət ermənilərin iddialarını qəbul etmədi.

Eyni zamanda Moskva Türkiyə ilə sərhəddə ermənilərin mövqeyini möhkəmləndirmək tədbirləri gördü. Hələ 1943-cü il noyabrın 28-dən dekabrın 1-dək SSRİ ABŞ və İngiltərənin iştirakı ilə keçirilən Tehran konfransında Sovet-İran münasibətləri müzakirə edilərkən, gələcəkdə “Böyük Ermənistan” dövləti yaratmaq xülyasında olan ermənilər əlverişli şəraitdən istifadə edərək, SSRİ xarici işlər naziri V.Molotova müraciət edib, İranda yaşayan ermənilərin SSRİ-yə köçürülməsinə icazə istəmişdilər. V.Molotov məsələ ilə bağlı İ.Stalinlə danışdıqdan sonra onların Ermənistan SSR ərazisinə köçürülməsinə razılıq vermişdi. 1946-cı il oktyabrın 19-da SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyəti xarici ölkələrdə yaşayan ermənilərin Ermənistan SSR ərazisinə köçürülməsi ilə bağlı Fərman verdi [8, s. 53]. Ermənilərin Ermənistan SSR-ə köçürülməsi “Daşnaksutyun” partiyasının 1947-ci ilin iyununda keçirilmiş XIV konqresinin qəbul etdiyi qərarlarla bilavasitə bağlı idi. Bu köçürülmə repatriasiya, yəni guya ermənilərin tarixi torpaqlarına qayıtması kimi təqdim edilirdi. Bu qərarlarda repatriasiyanın “azərbaycanlıların yaşadıkları torpaqların boşaldılması və Ermənistan sərhədlərinin genişləndirilməsi” şəraitində baş verdiyi iddia edilirdi. Bu işə Qriqoryan kilsəsi də xeyir-duasını vermişdi.

Beləliklə, azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki dədə-baba torpaqlarından sürgün edilməsinin növbəti mərhələsi başlandı. 1947-ci il dekabrın 23-də SSRİ Nazirlər Soveti “Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalisinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında” 4083 sayılı qərar verdi. SSRİ Nazirlər Sovetinin 1948-ci il 10 mart tarixli “Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar tədbirlər haqqında” daha bir qərarı ilə bu işi həyata keçirmək üçün konkret tədbirlər planı müəyyən olundu. Qərara əsasən 1948-1950-ci illərdə 100 min azərbaycanlı, 1948-ci ildə 10 min, 1949-cu ildə 40 min, 1950-ci ildə isə 50 min nəfər “kəndçilik prinsipinə əsasən” Azərbaycana köçürülməli idi. SSRİ Nazirlər Sovetinin 1948-ci il 10 mart tarixli qərarının axıncı, II maddəsində ayrıca belə qeyd edilirdi ki, Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinə azərbaycanlı əhalinin köçürülməsi ilə əlaqədar onların boşaltdıkları tikililərdən, yaşayış evlərindən xaricdən gələn erməniləri yerləşdirmək üçün istifadə edilməsinə icazə verilsin. Həmin hadisələr baş verən vaxtı Ermənistan SSR-də 170 mindən artıq Azərbaycan türkü yaşayırdı, Əzizbəyov, Vədi, Qarabağlar, Qukasyan, Basarkeçər, Qafan və başqa rayonlarda əhalinin böyük əksəriyyətini onlar təşkil edirdilər. Azərbaycan türkləri Ermənistan SSR üzrə 24 rayonun 220 kolxozunda elliklə, 63 kolxozunda isə qarışıq şəkildə yaşayırdılar [6, s.80].

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri T.Quliyevin SSRİ Nazirlər Sovetinin sədr müavini G.M. Malenkova 13 dekabr 1948-ci il tarixli məlumatında 1948-ci ilin 1 noyabrına qədər Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-ə 7747 nəfərin (1799 təsərrüfat) köçürüldüyü bildirilirdi [6, s.105]. 429 ailə (2834 nəfər) müxtəlif təzyiqlərə məruz qaldığına görə pərakəndə halda Azərbaycana gəlməyə məcbur olmuşdu. 1948-ci ilin payızınadək deportasiyaya məruz qalanların sayı 10.584 nəfər idi [1, s.148]. Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Köçürmə idarəsinin tam olmayan məlumatına görə 1949-cu ildə özbaşına olaraq 4.396 nəfəri özündə birləşdirən 856 ailə Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-ə köçüb gəlmişdi [6, s.105].

Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR rəhbərləri arasında əldə olunmuş razılaşmaya görə, 1949-cu ildə 15713 nəfər (5420 nəfəri yazda, 10293 nəfəri isə payızda) və 3818 təsərrüfat köçürülməli idi. Lakin SSRİ Nazirlər Soveti Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR hökumətləri arasında əldə edilmiş razılaşmanı təsdiq etmədi və SSRİ hökumətinin rəsmi nümayəndəsi S.Çeremuşin Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri T.Quliyevdən Ermənistan SSR-dən Azərbaycana əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş 40000 nəfər azərbaycanlının köçürülməsini tələb etdi [9, s.17]. Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti çıxılmaz vəziyyətə düşdüyündən məsələnin həlli üçün SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin müavini G.M.Malenkova müraciət edib bildirdi ki, bu qədər adamın köçürülməsi və yerləşdirilməsi üçün Azərbaycanın imkanı yoxdur. Müraciətdə 1949-1950-ci illər üçün əvvəllər müəyyən edilmiş köçürmə planlarına yenidən baxılması və “Ermənistan SSR-dən olan azərbaycanlı kolxozçuların və digər əhalinin 10 min nəfərinin 1949-cu ildə, 15 min nəfərinin isə 1950-ci ildə köçürülməsinə icazə verilməsi” xahiş edildi.

Ermənistanın 22 rayonunun, əsasən, Basarkeçər, Zəngibasar, Noyemberyan, Mikoyan, Diliçan, Aştarxan, Kirovakan rayonlarından xeyli sayda azərbaycanlı ən pis şərtlər altında Azərbaycan

SSR-ə sürgün edildi [6, s.85]. Bu rayonlar əsasən azərbaycanlıların kompakt halda, yaxud ermənilərlə qarışıq şəkildə yaşadıkları dağlıq və dağətəyi rayonlar idi. Erməni millətçiləri, ilk növbədə, azərbaycanlıları bu rayonlardan qovub çıxarmağa çalışırdılar [1, s.149].

Ermənistandan deportasiya olunmuş azərbaycanlılar Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığı və digər rayonlarında yerləşdirilərkən burada yaşayan ermənilər tərəfindən də təqib olunurdular. Hətta Ermənistan azərbaycanlıları haqqında rəhbərliyə böhtan dolu məktub və teleqramlar ünvanlanırdı. Azərbaycan SSR Şamaxor (indiki Şəmkir) rayon partiya və icra orqanlarında rəhbər vəzifə tutan ermənilər 150 nəfər azərbaycanlının öz təsərrüfatları ilə birlikdə rayondan sürgün edilməsi barədə qərarın qəbul edilməsinə nail olmuşdular [8, s.53]. Ermənilərin Azərbaycanda bu özbaşınalığına respublikanın XDİN-də, partiya və sovet orqanlarında rəhbər vəzifə tutan Markaryan, Qriqoryan, Yemelyanov, Borşov və başqaları göz yumurdu. Bu satqın rəhbər kadrlar ermənilərin yığcam yaşadıkları DQMV və onun ətrafında yerləşən rayonlarda deportasiya olunanların yerləşdirilməsinə hər cür əngəl yaradır, M.C.Bağirova yalan və böhtanla dolu rəsmi arayışlar təqdim edirdilər. Azərbaycana sürgün edilən şəxslərin ermənilər tərəfindən sıxışdırılması barədə kollektiv imza ilə göndərilən ərizə və məktubları respublika Təhlükəsizlik Nazirliyinin rəhbəri Yemelyanov qəsdən M.C.Bağirova təqdim etdiyi arayışda "millətçilik", "siyasi təxribat" kimi təqdim edirdi.

1949-cu ildə Ermənistandan Azərbaycanın Saatlı, Göyçay, Mirbəşir (indiki Tərtər), İmişli, Əli Bayramlı, Zərdab, Salyan, Kürdəmir, Xaldan, Sabirabad, Jdanov (indiki Beyləqan), Yevlax, Ucar, Gədəbəy və Bərdə rayonlarına 15276 adam sürgün edilmişdi.

1950-ci il martın 14-də və avqustun 25-də Azərbaycan və Ermənistan respublikalarının Nazirlər Sovetləri həmin ilin yazında və payızında Azərbaycana 3419 təsərrüfatın və 14361 nəfər adamın sürgün edilməsi haqqında qərar qəbul etmişdilər. Lakin mütəşəkkil sürgün planı erməni millətçilərin istədikləri sürətlə reallaşdırılmırdı. Bunun da bir sıra obyektiv və subyektiv səbəbləri var idi. Çünki sürgün edilənlərin sosial və məişət problemləri lazımınca həll edilmirdi (respublikanın qısa müddətdə bu yerlərdə kifayət qədər mənzil tikmək imkanı yox idi). Yerlərdə buna süni əngəllər də yaradılırdı. Bu səbəbdən də Ermənistan SSR-dən sürgün edilən azərbaycanlılardan 1950-ci ildə Azərbaycandan Ermənistana - öz keçmiş yaşayış yerlərinə qayıdanlar da günü-gündən artırdı. Sürgün edilənlər çıxılmaz vəziyyətə düşən bəziləri çıxış yolunu Mərkəzi hökumətə şikayət və etiraz məktubları yazmaqda görürdü. Lakin bu şikayət və etirazlar əbəs və faydasız idi [9, s.23]. Çünki sürgünlərin ardı-ardı arası kəsilmirdi. 1950-ci ildə Ermənistandan Azərbaycana 2907 təsərrüfat və ya 12332 adam köçürülmüşdü. Bu, əvvəlki illərlə müqayisədə ən yüksək göstərici idi. Lakin erməni millətçiləri və onların mərkəzi hökumətdəki himayədarları SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr və 1948-ci il 10 mart tarixli qərarlarının icrası vəziyyətindən qəti narazı idilər. Onların təkidi ilə 1951-ci il 28 fevral tarixində SSRİ Nazirlər Soveti "1951-ci ildə köçürülmə planı haqqında" 605 sayılı məxfi qərar qəbul etmişdi. Bu rəsmi sənəddə sürgün prosesinin sürətləndirilməsi tələb edilirdi. Görülən sərt inzibati tədbirlərə baxmayaraq hətta 1951-ci ildə erməni millətçilərinin istəyinin əksinə olaraq, sürgün edilənlərin geriyyə qaytarılması halları daha da çoxaldı. Belə ki, Ermənistan SSR Nazirlər Soveti yanında Köçürmə İdarəsinin rəisi 1951-ci mayın 27-də verdiyi məlumatda 36 azərbaycanlı ailəsinin geriyyə qayıtdığını göstərirdi [9, s.26].

1952-53-cü illərdə Ermənistandan daha 3155 təsərrüfat və 1376 nəfər azərbaycanlı deportasiya edildi. Lakin geri qayıdanların sayı da artdı. 1954-cü ildə Azərbaycan SSR kənd təsərrüfatı nazirinin müavini M.Poladovun rəhbərliyi ilə Ermənistana ezam edilmiş xüsusi komissiya müəyyən etdi ki, köçürülənlərin geriyyə qayıtmalarının əsas səbəbi Azərbaycanın Kür-Araz ovalığında yaşayış üçün əlverişli şəraitin olmaması idi. Bu səbəbdən də Azərbaycandan Ermənistana 1115 ailə geri qayıtmışdı. Geri qayıdanlar Ermənistanda qeydə alınmır və adi vətəndaş hüquqlarından məhrum edilirdilər. Sürgün prosesi 1956-cı ilə qədər davam etdirildi. 1954-1956-cı illərdə 1316 təsərrüfat və 5876 nəfər Ermənistandan köçürüldü. Bütövlükdə, Ermənistan SSR-də etnik təmizləmənin bu mərhələsində 100 min nəfərdən çox azərbaycanlı zorla sürgün edilmiş və ya sürgünə məcbur edilmişdir. Sürgün edilən hər üç nəfərdən biri yeni şəraitə, isti, quru iqlimə, məişət təminatıslığına uyğunlaşa bilməyib, aclıq və xəstəlikdən həlak olurdu.

1948-1956-cı illərdə Ermənistan SSR-dən, öz tarixi etnik torpaqlarından sürgün edilən azərbaycanlıların bu faciəsi hüquqi cəhətdən 1948-ci ildə BMT-nin İnsan Hüquqları Komissiyasının qəbul etdiyi qərarın II maddəsinə uyğun olaraq soyqırım və etnik təmizləmə kimi qiymətləndirilməlidir. Zaqafqaziyada hökumətin yeritdiyi anti-azərbaycan siyasətinin bir təzahürü də Ermənistan və Gürcüstan'dakı qədim Azərbaycan torpaqlarında toponimlərin özgəlgəşdirilməsinə, azərbaycanlılara məxsus abidələrin məhv edilməsinə geniş şərait yaradılması idi [1, s.149-151]. Məsələn, 1947-1953-cü illərdə 60-dan artıq azərbaycanlı yaşayış məntəqələrinin, eyni zamanda Ermənistan SSR Ali Sovetinin 1950-ci il 19 sentyabr tarixli fərmanı ilə dəmiryol stansiyalarının adları dəyişdirilmiş, Kolagirən-Tumanyan, Hamamlı-Spitak, Ortakilsə-Maisyany, Tomardaş-Vapdakar, Arpaçay-Axuryan, Buğdaş-Baqravan, Qaraqula-Gedan, Ələyəz-Araqats, Boğudlu-Armeni, Qaraburun-Qarmraşen, Qamışlı-Sovetaşen, Uluxanlı-Masis, İmanşahlı-Mxçyan, Qəmərli-Artaşat, Şirazlı-Ayçavan adlandırılmışdır [6, s.108].

Azərbaycan türklərinin tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi deportasiyasının nəticələri belə ümumiləşdirmək olar. Birincisi, Azərbaycan türklərinin köçürülməsi haqqında SSRİ Nazirlər Sovetinin 23 dekabr 1947-ci il tarixli qərarı SSRİ və Ermənistan SSR rəhbərlərinin türk əhalisinə qarşı həyata keçirdikləri cinayətkar siyasi akt idi. İkincisi, həyata keçirilən köçürülmə aktı deyil, məcburiyyət prinsipi ilə həyata keçirilən sürgün idi və əsl soyqırım idi. Üçüncüsü isə, sürgün nəticəsində 197-dən artıq kənd xarabəyə çevrildi, bir sıra sosial, mədəni, maarif ocaqları bağlandı, 60-dan artıq türk mənşəli yaşayış məntəqələri "erməniləşdirildi". Nəhayət, sonuncusu isə Azərbaycan türklərinin Qərbi Azərbaycan torpaqlarından sürgün edilməsi dövlət səviyyəsində həyata keçirildi və ermənilərin anti-türk xarakterli siyasətinin mahiyyətini bir daha üzə çıxartdı.

Nəticə. Bütövlükdə, 1945-1953-cü illər Azərbaycan SSR-də sovet hökumətinin həyata keçirdiyi tədbirlərin araşdırılması onların kifayət qədər ağır sosial fəsadlarını aşkarlamağa imkan verir. Bu "tədbirlər" sırasında idarəçiliyin əsasən qeyri-azərbaycanlılardan təşkili, milli amal daşıyıcılarının fiziki baxımından məhvi və ya sürgünlərə məruz qalması, fürsət düşdükcə Azərbaycan əraziləri hesabına Ermənistan SSR ərazisinin genişləndirilməsinə edilən cəhdlər daha çox diqqətçəkən idi. Fikrimizcə, bəhs olunan illərdə hökumətin addımları bir tərəfdən totalitar rejimin mütəmadi repressiyalara əl atmalı olduğu zərurətindən xəbər verirdisə (çünki totalitarizm həm şüurlarda öz ağalığını təmin etmək, həm də cəmiyyəti qorxu içərisində saxlamaq üçün müntəzəm cəza tədbirlərinə üz tutur), digər tərəfdən Azərbaycan xalqının milli mənəvi varlığına qarşı hücumlarına dəlalət edirdi. Başqa sözlə, sovet totalitarizmi müharibədən sonra istər vətəndaşların şəxsiyyət haqlarına, istərsə də azərbaycanlıların milli varlıq kimi amallarına qarşı təzyiqlərini artırmışdı. Repressiv tədbirlərin ən bariz və fəlakətli aktlarından biri isə azərbaycanlı əhalinin xeyli hissəsinin öz dədə-baba yurdlarından – Ermənistan SSR-dən deportasiyası olmuşdu. Yalnız Stalinin ölümü həm daha amansız repressiyaları, həm də azərbaycanlıların qəti surətdə tarixi torpaqlarından sürgününü önləmiş oldu.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi: [yeddi cildə]. Cild. 7: İyun 1941-2002-ci il. Bakı: Elm, 2003, 626 s.
2. Bayramov, A. Tarixi faciələrimiz: Deportasiya, repressiya və soyqırımı / A.Bayramov. – Bakı: "AM965" MMC-nin mətbəəsi, – 2015. – 416 s.
3. Əliyev, M. Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalının tarixşünaslığı /M. Əliyev. – Bakı: Adiloğlu, – 2001. – 316 s.
4. Əsədov, S. Heydər Hüseynov / S.Əsədov. – Bakı: Azərbaycan, – 1998. – 96 s.
5. Qaffarov, T. Azərbaycan tarixi. 1920-1991 / T.Qaffarov. – Bakı: Mütərcim, – 1999. – 280 s.
6. Qurbanlı, Ə. Azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən deportasiyası tarixindən (1947-1953-cü illər) / Ə.Qurbanlı. – Bakı: Turxan, NPB, – 2018. – 168 s.
7. Məmmədov, N. Azərbaycan SSR Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti: iyun 1941-dekabr 1950-ci illərdə / N.Məmmədov. – Bakı: Elm, – 2006. – 182 s.
8. Nəcəfov, B. Deportasiya: [3 hissədə], III hissə / B.Nəcəfov. – Bakı: Çarşıoğlu, – 1998. – 214s.
9. Paşayev, A. Köçürülmə /A.Paşayev. – Bakı: Azər nəşr, – 1995. – 40 s.

10. Siyasi tarix: [2 hissədə]. hissə 2. – Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, – 1998. – 420 s.
11. Süleymanov, M. Son bahara çatdıq / M.Süleymanov. – Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı, – 1996. – 208 s.
12. Исмаилов, Э. Власть и народ: послевоенный сталинизм в Азербайджане 1945-1953 / Э.Исмаилов. – Баку: Адилоглы, – 2003. – 342 с.
13. Зейналова, М. Студенческая антисоветская организация «Илдырым» и ее место в политической истории Азербайджана // Bakı: Milli Azərbaycan Tarixi muzeyi, – 2020, – с. 188-198.
14. История Азербайджана: [в трех томах]. Т. 3, ч. 2. – Баку: Академии Наук Азерб. ССР, – 1963. – 528 с.

ШОЛЕ МАМЕДОВА

*Младший научный сотрудник отдела истории советского периода Азербайджана
Института истории им. А.А. Бакиханова НАНА*

УЖЕСТОЧЕНИЕ СОВЕТСКОГО ПОЛИТИЧЕСКОГО РЕЖИМА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР 1945-1953 ГГ.

В статье рассматривается очередной этап ужесточения советского политического режима в Азербайджанской ССР в 1945-1953 годах. В ходе исследования приводятся подробные сведения по поводу политики ссылки и депортации, проводимой советским правительством в отношении азербайджанского народа, ограничительных мер, направленных против национальных духовных ценностей. В статье также затрагивается вопрос об инонациональных кадрах, занимающих руководящие должности в Азербайджане; на примере тайной организации «Илдырым» объясняются отдельные аспекты подпольной борьбы против советского политического режима. Вместе с тем основываясь на богатую фактологическую базу, охарактеризован урон, нанесенный советским политическим режимом нашему народу и традициям государственности в указанные годы. Особое внимание уделено осуществляемым тогда же мерам депортации, фактически рассчитанным на физическое уничтожение наших соотечественников, проживающих в Армянской ССР. На наш взгляд, наиболее важным нововведением, достигнутым при изучении поставленной в статье проблемы, является обоснование того, что жесткие меры, предпринятые тогдашним режимом против народа Азербайджана в 1945-1953 гг., фактически представляли завершающий этап советских репрессий, начавшихся после оккупации 27 апреля 1920 года. Потому что с разгромом организации «Илдырым» был нанесен серьезный удар как носителям идей независимости, так и антитоталитарно мыслящим людям в Азербайджане. Это привело к тому, что в последующие десятилетия проявления национального пробуждения в большей степени выказывались в сфере культурно-филологических вопросов. Также наблюдалось значительное ослабление политического сопротивления тоталитарному режиму. Не случайно до середины 1980-х годов мы не сталкиваемся с серьезной организационной формой национального движения.

Ключевые слова: Азербайджанская ССР, депортация, организация Илдырым, тоталитарный режим.

SHOLE MAMMADOVA

*Junior Researcher of the Department of "History of the Soviet Period of Azerbaijan"
of the A.A. Bakikhanov Institute of History of the ANAS*

TOUGHENING OF THE SOVIET POLITICAL REGIME IN THE AZERBAIJAN SSR 1945-1953

The article examines the next stage of the tightening of the Soviet political regime in the Azerbaijan SSR in 1945-1953. The study provides detailed information about the policy of exile and

deportation pursued by the Soviet government towards the Azerbaijani people, restrictive measures directed against national spiritual values. The article also touches on the issue of foreign personnel occupying leadership positions in Azerbaijan; using the example of the secret organization "İldırım", certain aspects of the underground struggle against the Soviet political regime are explained. At the same time, based on a rich factual base, the damage caused by the Soviet political regime to our people and the traditions of statehood in these years is characterized. Particular attention is paid to the deportation measures carried out at the same time, which were actually designed for the physical destruction of our compatriots living in the Armenian SSR. In our opinion, the most important innovation achieved in studying the problem posed in the article is the substantiation that the harsh measures taken by the then regime against the people of Azerbaijan in 1945-1953 actually represented the final stage of Soviet repressions that began after the occupation on April 27, 1920 of the year. Because with the defeat of the Yildirim organization, a serious blow was dealt to both the bearers of the ideas of independence and the anti-totalitarian-minded people in Azerbaijan. This led to the fact that in subsequent decades, manifestations of national awakening were manifested to a greater extent in the sphere of cultural and philological issues. There was also a significant weakening of political resistance to the totalitarian regime. It is no coincidence that until the mid-1980s we did not encounter a serious organizational form of a national movement.

Keywords: Azerbaijan SSR, deportation, İldırım organization, totalitarian regime.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 20 noyabr 2025-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 30 noyabr 2025-ci il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Əsəd Qurbanlı, t.e.d. İbrahim Zeynalov.

UOT 327

РАМИНА ГУСЕЙНЛИ

*Завуч кафедры «Всеобщая история и технология преподавания истории»
Азербайджанского государственного педагогического университета,
доктор философии по истории
raminahuseynli@gmail.com*

ТЕРРОРИЗМ КАК ГЛОБАЛЬНАЯ ПРОБЛЕМА СОВРЕМЕННОСТИ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/111/187-192>

В статье рассматривается феномен терроризма как сложное социально-психологическое и политическое явление, приобретающее особую остроту в условиях глобализации. Автор опирается на исследования Л.Г.Почебут, Д.В.Ольшанского, Л.Дробизевой и Э.Паина, анализируя сущность, источники, формы и психологические аспекты терроризма. Отмечается, что терроризм представляет собой преступление против человечности, направленное на запугивание и дестабилизацию общества. Выделяются основные источники его возникновения — социальная поляризация, незавершённая модернизация, урбанизация, миграционные процессы и авторитарные политические режимы. Подробно раскрываются типы мотивации террористов, их психические особенности и структура террористических организаций. Особое внимание уделяется транснациональному терроризму как глобальной угрозе современному миру. Приводится пример мюнхенского теракта 1972 года как первого громкого проявления междunarодного терроризма. Делается вывод о необходимости коллективной борьбы государств с этим явлением и подчеркивается активная позиция Азербайджанской Республики и её лидеров в противодействии транснациональному терроризму.

Ключевые слова: терроризм, экстремизм, источники терроризма, психология террористов, виды терроризма, транснациональный терроризм, глобализация, Азербайджан.

Введение. Сегодня терроризм и его различные формы отличаются широким размахом, отсутствием для его деятельности государственных границ, существованием связей и взаимодействия в международном масштабе. Таким образом, терроризм обрёл чёткие транснациональные черты. Иначе говоря, это уникальное криминологическое явление ныне вышло далеко за рамки одной отдельно взятой страны, даже региона. Терроризм стал международным и полиэтническим, сродни таким антигуманным, антиобщественным и противоправным явлениям, как этноцид, геноцид и фашизм. Ныне он превратился в угрозу всему мировому сообществу, трансформировался в одну из опаснейших и масштабных общественно-политических и моральных проблем, с которым столкнулось всё человечество. Он угрожает безопасности многих стран, ведёт к ощутимым политическим, финансово-экономическим и морально-идеологическим катаклизмам и потерям, оказывает психологическое давление на народы, уносит жизни ни в чём неповинных людей.

Как считает Л.Г.Почебут, «Наступил XXI век, который, с точки зрения массовой психологии, можно обозначить как эру терроризма». [4] Ольшанский Д.В. полагает, что «Пожалуй, на фоне террористических актов в Нью-Йорке 11 сентября 2001 года долго придётся искать и трудно будет найти какой-либо другой феномен, информация о котором за последнее время так быстро распространилась и мгновенно подчинила себе сознание миллиардов людей во всём мире. У международного терроризма это получилось намного быстрее, чем компьютерная революция или внедрение ксероксов. Всеми овладел шок» [3].

В переводе с латинского слово «terror» означает «страх, ужас». Основная цель террористов заключается в том, чтобы вызвать состояние ужаса не только у своих жертв-заложников, но и у всех остальных людей. Террор - это политика устрашения, подавления политических противников насильственными методами. Террористы стремятся вызвать ситуацию хаоса в политических и экономических структурах общества, спровоцировать страх в массовом сознании.

Действия террористов направлены на то, чтобы создать панику в обществе, дезориентировать и дезорганизовать работу государственных структур.

Как отмечают Л.Дробижева и Э.Паин. «Экстремизм и терроризм нельзя сравнить с вирусом, который человечество откуда-то подхватило. Это его внутренний недуг, порождаемый главным образом дисгармоничным развитием в социальной, политической и культурной областях». Они же называют четыре основных источника терроризма и экстремизма [1; с. 28-32].

Первый источник. Терроризм и экстремизм проявляются в обществах, вступивших на путь трансформаций, резких социальных изменений, либо в современных социумах постмодерна с выраженной поляризацией населения по этно-социальным признакам. Участниками террористических действий становятся маргинальные группы населения.

Второй источник. Социальные контрасты, резкое расслоение общества на бедных и богатых, а не просто бедность или низкий уровень социально экономического статуса провоцируют агрессию и создают почву для терроризма.

Третий источник. Проявления экстремизма нарастают в начальные периоды социальных модернизаций. На завершающих этапах успешных перемен экстремизм и терроризм резко идут на спад.

Четвертый источник. Незавершённая урбанизация, специфические формы индустриализации, изменения этно-демографической структуры общества, особенно нерегулируемая миграция, порождают как экстремизм, так и толерантность в обществе.

Однако, существует и **пятый источник.** Важную роль в распространении этнического и религиозного экстремизма и терроризма в исламском мире играет преобладание авторитарных политических режимов. Они провоцируют насилие как форму разрешения политических противоречий и придают ему характер культурной нормы.

При изучении психологических проблем терроризма исследователи сталкиваются с четырьмя проблемными вопросами: психология террористов; психология взаимодействия террористов и заложников; психология заложников основных жертв действий террористов; психология ведения переговоров с террористами.

Психология тех, кто осуществляет теракты, для учёных психологов проблема новая. Исследования личности террористов не проводились из-за отсутствия социального заказа. Однако, с проблемой терроризма человечество сталкивается на протяжении всей своей истории. Хотя звучит это гипотетически, но уже в Библии говорится о «Казнях Египетских», для чего якобы были применены биологические, бактериологические, экологические, химические и другие средства массового поражения [3; с. 28-29]. Согласно Ветхому Завету, объектами «Казней Египетских» стали все жители и все природные ресурсы страны.

Известны несколько основных сфер терроризма [3; с. 19-30].

Политический террор, целью которого является давление на политических лидеров и представителей власти для того, чтобы вынудить их принять те или иные решения, совершить определённые действия. Другая цель устранение неугодных политических деятелей ради изменения политического строя. Главный метод - захват заложников, жизнь которых предлагается в обмен на уступки со стороны властей.

Информационный террор, который проявляется в воздействии на психику и сознание людей для формирования необходимого общественного мнения. Метод -распространение слухов.

Экономический террор - дискриминационные экономические действия с целью давления на экономических конкурентов. Методы - игра на понижение стоимости акций конкурента или доведения его до банкротства.

Социальный (бытовой) терроризм - акты запугивания и причинения вреда на бытовом уровне. Методы угроза насилия, приведение в состояние ужаса населения страны, теракты.

Изучение личности террористов и мотивов их действий, если это удаётся, позволяет выявить причины их действий. Д.В.Ольшанский выделяет семь следующих типов мотиваций. [58, с.118-119].

1. Меркантильные мотивы - способ заработать деньги.

2. Идеологические мотивы - следствие вступления потенциального террориста в общность, имеющую идейно-политическую направленность.

3. Мотивы преобразования и активного изменения мира. Они связаны с переживанием несправедливости в существующем устройстве мира и с желанием его преобразования на основе субъективного понимания справедливости.

4. Мотив власти. Через насилие террорист утверждает себя и свою личность, вселяя страх в людей, он укрепляет свою власть.

5. Мотив интереса и привлекательности террора как сферы деятельности. Это - риск, разработка планов, специфика осуществления терактов.

6. Товарищеские мотивы эмоциональной привязанности В террористической группе. Это - месть за погибших товарищей, традиционное участие в терактах.

7. Мотив самореализации, как форма восстановления «попранной справедливости», а по сути неадекватный ответ слабой стороны на действия сильного.

Исследователи отмечают, что для террориста характерно, что весь мир замыкается для него на своей группе и организации, на целях их деятельности. Вот почему организация накладывает на него жёсткие требования, ограничивая свободу его выбора. Отсюда, как закономерное следствие, психологическая ущербность террориста, в его психике эмоции занимают больше места, чем рациональное мышление. Поэтому террористы - особый тип людей, у которых рациональные компоненты в поведении и характере почти отсутствуют, а эмоциональные компоненты преобладают до такой степени, что становятся аффективными. В этом отношении психика террориста приближается к психике человека толпы. Низкий уровень культуры и искаженные представления об окружающем мире, о том, что только насилие и угрозы являются наиболее эффективными способами преобразования мира, делают личность террориста особым социокультурным феноменом.

По степени выраженности эмоций различают два типа террористов. Первый глубокой характеризуется предельным хладнокровием; второй эмоциональностью. Для большинства террористов характерно наличие примитивных синдромов, препятствующих разрешению сложных этических и моральных проблем. Это - «синдром Зомби», который проявляется в постоянной боеготовности, в активной враждебности к реальному или виртуальному врагу, в устремлённости на сложные боевые действия; «синдром Рембо», он выражается в невротической структуре личности, раздираемой конфликтом между стремлением к острым ощущениям и переживаниями тревоги, вины, стыда, отвращения за своё участие в них; «синдром камикадзе-шехида», свойственный террористам-смертникам [3; с. 145-154].

В принципе, террористические группы - это военизированные подразделения боевых организаций, в которых роли распределены между инициаторами, организаторами и исполнителями терактов. За пределами организации находятся заказчики и финансисты терактов.

По мнению американского политолога А.Кассисса, имеется более 100 определений терроризма. В международно-правовом аспекте «совокупность общественно опасных в международном плане деяний, влекущих бессмысленную гибель людей, нарушающих нормальную дипломатическую деятельность государств и осуществление международных контактов и встреч, а также транспортных связей между государствами».

Терроризм - политика и практика устрашения политических противников, выражающиеся в физическом насилии вплоть до уничтожения, или в жестоком запугивании населения. Характерной особенностью терроризма является опора на силу в достижении своих целей. Терроризм - это метод, посредством которого организованная группа или партия стремится достичь провозглашенной ею цели, преимущественно через систематическое использование насилия.

Однако, общепризнанная характеристика дефиниции «терроризм», как понятия, в современном политическом и политологическом дискурсе ещё ожидает своей конкретизации и признания мировым сообществом. Существует множество определений терроризма. Но пока ещё нет его однозначного толкования. Наиболее яркое и точное его определение принято в праве США: «Предумышленное, политически мотивированное насилие, совершаемое против мирно-

го населения или объектов субнациональными группами или подпольно действующими агентами и организациями, обычно с целью повлиять на настроение общества».

В законе Азербайджанской Республики предложена следующая формулировка: «Террорист - физическое лицо, которое напрямую или опосредованно выступает в качестве организатора, провокатора, помощника и исполнителя теракта в какой-либо форме, либо лицо, занимающееся подготовкой или пытающееся совершить такого рода акты, а также лицо, намеренно оказывающее помощь группе лиц, объединившихся по намеренно предварительному сговору, организованной группировке или преступному объединению в осуществлении террористической деятельности» [2; статья 1, пункт 3].

В принципе, терроризм - это политика и практика устрашения политических противников, выражающиеся в физическом насилии вплоть до уничтожения, или в жестоком запугивании населения. Характерной особенностью терроризма является опора на силу в достижении своих целей. Терроризм - это метод, посредством которого организованная группа или партия стремится достичь провозглашенной ею цели, преимущественно через систематическое использование насилия.

Что касается транснационального терроризма, то его общепризнанного определения также пока не выработано. Тем не менее, дефиниции «транснациональный терроризм» или «международный терроризм» используются в политической борьбе, поскольку каждая страна де-факто сама определяет, относятся ли те или иные противоправные субнациональные группы, либо подпольно действующие агенты и организации к «террористам» или же к «борцам за свободу».

Глобализация и интернационализация терроризма - неоспоримый факт, перед которым сегодня оказалось человечество. Транснациональный терроризм - это глобальный вызов безопасности как народов, так и мирового сообщества. Вместе с тем не исключено, что это явление следствие процесса глобализации, одна из неизвестных ранее в таких масштабах форм вызова нашему времени, который аккумулирует и усиливает опасность неконтролируемых угроз выживанию человечества.

Самый ранний наглядный пример проявления транснационального терроризма связан с экстраординарным событием, который произошёл на XX летних Олимпийских играх в Мюнхене в 1972 году. Тогда имел место первый громкий международный акт международного терроризма. Он был совершён террористической палестинской организацией «Чёрный сентябрь». Жертвами стали 11 членов олимпийской сборной Израиля и один западногерманский полицейский. Пятеро из восьми террористов были ликвидированы в ходе провалившейся попытки освобождения заложников. Трое уцелевших террористов были задержаны, но позднее освобождены Западной Германией после захвата «Чёрным сентябрём» авиалайнера компании «Люфтганза». Израиль ответил на освобождение террористов операциями «Весна молодости» и «Гнев Божий», в ходе которых израильские спецслужбы выследили и уничтожили некоторых подозреваемых в подготовке теракта 1972 года в Мюнхене.

Это крайне исключительное, не известное прежде, чрезвычайное и беспрецедентное событие взволновало, потрясло и насторожило мировое сообщество, которое поняло, что настало время вплотную заняться с новым современным злом. Ибо латентный до того характер международного терроризма обрёл ярко выраженные транспарентные черты.

Уже тогда великие державы и остальные государства заявили о настоятельной необходимости коллективной и беспощадной борьбы с многоликим терроризмом. Алгоритм решения проблемы был найден: это международная коллективная сплочённость против транснационального терроризма. С тех пор начали разрабатывать способы и формы активного противостояния международному терроризму. Среди первых этим занялись США и впоследствии также Азербайджанская Республика, особенно при общенациональном лидере азербайджанцев Президенте Азербайджанской Республики Гейдаре Алиеве. Сегодня его дело успешно продолжают нынешний Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев и Первый Вице - Президент Мехрибан-ханум Алиева.

Заключение. Современный терроризм – явление не только опасное, но и достаточно жизнестойкое. Он постоянно трансформируется и приспосабливается к изменяющимся условиям и реалиям. События 11 сентября 2001 года подтверждают, что сегодня транснациональный терроризм характерен откровенной жестокостью и широкими масштабами. Соответственно, успех борьбы с ним будет связан с большим числом стран-участников и комплексностью принимаемых мер.

Транснациональный терроризм относится к числу самых опасных и трудно прогнозируемых международных негативных явлений современности. Он обретает как все более разнообразные и зловещие формы, так и угрожающие масштабы.

Терроризм – это преступление против человечности, всегда предумышленное и совершаемое с определенной противоправной целью. Он требует объединения усилий в международном масштабе. В связи с этим, подчеркнем, что Азербайджанская Республика является активным участником борьбы с транснациональным терроризмом. Об этом свидетельствует деятельность Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева, а также Первого Вице-Президента Мехрибан-ханум Алиевой.

ЛИТЕРАТУРА

1. Дробижева П., Паин Э. Политический терроризм и экстремизм. Век толерантности. Москва, Этносфера, 2003, 358 с.
2. Закон Азербайджанской республики от 18 июня 1999 г. № 687- IQ «О борьбе с терроризмом».
3. Ольшанский Д.В. Психология терроризма. Санкт-Петербург, Издательский дом «Питер» 2002, 288 с.
4. Почебут Л.Г. Социальная психология толпы. Санкт-Петербург, Изд-во «Юрайт», 2004, 230 с.

RAMİNƏ HÜSEYNLİ

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin “Ümumi tarix və tarixin tədrisi texnologiyası” kafedrasının baş müəllimi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru

TERRORİZM MÜASİR DÖVRÜN QLOBAL PROBLEMİ KİMİ

Müasir terrorizm yalnız təhlükəli deyil, həm də olduqca davamlı bir hadisədir. Daim dəyişir və dəyişən şərtlərə və reallıqlara uyğunlaşır. 11 sentyabr 2001-ci il hadisələri təsdiqləyir ki, bu gün transmilli terrorizm açıq qəddarlıq və geniş miqyasda xarakterikdir. Buna görə, onunla mübarizənin uğuru çox sayda iştirakçı ölkə və görülən tədbirlərin mürəkkəbliyi ilə əlaqələndiriləcəkdir. Transmilli terrorizm dövrümüzün ən təhlükəli və çətin proqnozlaşdırılan beynəlxalq mənfi hadisələrindən biridir. Terrorizm insanlığa qarşı cinayətdir, həmişə qəsdən törədilir və müəyyən qanunsuz məqsədlə törədilir. Beynəlxalq miqyasda söylərin birləşdirilməsini tələb edir. Bununla əlaqədar vurğulayırıq ki, Azərbaycan Respublikası transmilli terrorizmə qarşı mübarizənin fəal iştirakçısıdır və bunu Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin və Birinci Vise-Prezidentin Məxriban xanım Əliyevanın fəaliyyəti sübut edir.

Açar sözlər: terrorizm, ekstremizm, terrorizm mənbələri, terrorçuların psixologiyası, terrorizm növləri, transmilli terrorizm, qloballaşma, Azərbaycan.

RAMINA HUSEYNLI

Head teacher of the Department of 'General History and History Teaching Technology' of the Azerbaijan State Pedagogical University, Doctor of Philosophy in History

TERRORISM AS A GLOBAL PROBLEM OF MODERN TIMES

Modern terrorism is a phenomenon not only perilous, but likewise remarkably tenacious. It doth constantly transform itself and adapt unto the ever-changing conditions and realities of the world. The events of the eleventh day of September in the year two thousand and one bear dreadful witness that,

in our age, transnational terrorism is distinguished by unbridled cruelty and vast proportions. Accordingly, success in the struggle against it shall depend upon the participation of many nations and upon the comprehensiveness of the measures undertaken. Transnational terrorism may rightly be accounted amongst the most grievous and least predictable of the adverse international manifestations of our time. It assumeth forms ever more diverse and sinister, and attaineth scales ever more alarming. Terrorism is a crime against humanity, ever deliberate and committed with a purpose manifestly unlawful. It demandeth the uniting of efforts upon the international stage. In this regard, it must be observed that the Republic of Azerbaijan standeth as an active participant in the contest against transnational terrorism. This truth is attested by the endeavours of His Excellency Ilham Aliyev, President of the Republic of Azerbaijan, as well as by the noble labours of the First Vice-President, Madam Mehriban Aliyeva.

Keywords: terrorism, extremism, sources of terrorism, psychology of terrorists, types of terrorism, transnational terrorism, globalization, Azerbaijan.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 13 noyabr 2025-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 30 noyabr 2025-ci il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Afaq Piriyeva, s.e.d. Adil Mirabdullayev.

UOT 94(479.24); UOT 338

ŞƏHLA ƏHMƏDOVA

*Sumqayıt Dövlət Universitetinin baş müəllimi,
AMEA Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun dissertantı
ORCID:0000-0002-1835-3061
muzefferomer71@gmail.com*

2009-2016-CI İLLƏRDƏ QAZAX RAYONUNUN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFI

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/111/193-197>

Azərbaycan 1991-ci ildə müstəqillik qazandıqdan sonra ölkədə sovet dövründən qalma xalq və kənd təsərrüfatı sahələrinin itmiş görkəmini, məhsuldarlığı və dağınıqlığı aradan qaldırmaq üçün müəyyən proqrama malik bir strategiya həyata keçirmək dövrün zəruri tələbi idi. Belə bir Proqramı ölkə prezidenti İlham Əliyev hakimiyyətə gəlişinin bir ili tamam olmamış 2004-cü ildə elan etdi. Bu ölkənin və xalqın rifahı üçün elan edilmiş Regionların iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı idi. Proqramda ölkə üzrə hər bir regionun coğrafi, iqtisadi və sosial mövqeyi nəzərə alınaraq müəyyən edilmiş tədbirlər planı nəzərdə tutulmuşdur. Bizim məqalədə isə Dövlət Proqramına əsasən ölkəmizin qərb bölgəsi olan Qazax rayonunun sosial-iqtisadi inkişafı üçün 2010-cu ildən 2013-cü ilə qədər görülmüş sosial-iqtisadi işlər barədə məlumat verilmişdir. Məqalədə bu illərdə ölkə prezidentinin sərəncamlarına və büdcədən ayrılmış vəsaitlərə əsasən həyata keçirilmiş tikinti-quraşdırma və təmir-bərpa tədbirlərindən söz açılmışdır.

Açar sözlər: Qazax, Dövlət Proqramı, sosial-iqtisadi, prezident sərəncamı, regionlar.

Giriş: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı çərçivəsində ölkəmizin hər bir regionunda olduğu kimi Qərb bölgəsində, o cümlədən Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunda da xeyli sosial layihələr həyata keçirilmiş, əhalinin güzəranının yaxşılaşdırılması və infrastrukturun yenilənməsi istiqamətində bir sıra mühüm işlər görülmüşdür.

Ölkəmizin Qərb qapısı sayılan Qazax rayonunda da bu çərçivədə xeyli sosial-iqtisadi və mədəni tədbirlər, tikinti quruculuq işləri görülmüşdür.

Qazax qədim tarixə malik yaşayış məskənidir. Hələ tunc dövrünün sirlərini özündə qoruyub saxlamış Babadərviş, Neolit-Tunc dövrünün qalıqları Göytəpə və Damcılı bulağı kimi dünya əhəmiyyətli arxeoloji adidlər Qazax rayonunun bəşər tarixində ilk insan məskənlərindən (8 min il əvvəl) biri olduğunu sübut edir. Bunlardan əlavə rayonda 112 Respublika və yerli əhəmiyyətli arxeoloji, memarlıq və monumental abidə, habelə dekorativ sənət nümunəsi (yəni müxtəlif zoomorf və başqa şəkili qəbirüstü abidələr) qeydə alınıb [2, s.9].

Qeyd edim ki, əlavə olaraq Qazaxın Yuxarı Əskipara və Şəkərqala kəndlərindəki məbədilər, Qıraq Kəsəməndəki Dairəvi Qüllə, Poylu kəndindəki məqbərələr, Qızılhacılı və Kazım körpüləri, Qızılcaya adidləri də öz qoynunda diyarın qədim tarixinin sirlərini qoruyub saxlayır.

Qazax etnoniminin etimologiyasına gəldikdə müxtəlif versiyalar mövcuddur. Biz isə bunlardan ən doğrusunun bir türk tayfasının adı ilə bağlı olduğu versiya hesab edirik. Məlum olduğu kimi qədim türk dilində “qazax” sözü “azad”, “ayrılmış insanlar”, “qoçaq əsgərlər” deməkdir. Tarixdən də məlumdur ki, XI-XII əsrlərdə güclü qıpçaq türk soyları olan qazaxları hərbi qüvvə kimi gürcü çarları tərəfindən Şimali Qafqazdan Şərqi Gürcüstana köçürmüşlər. Bununla əlaqədar olaraq Şərqi Gürcüstanda türk mənşəli əhali çoxluq təşkil etdiyi üçün Şərqi Gürcüstan Didi Türk oba - Böyük Türk obası adlanırdı. Daha sonralar bu türk soyları içərisində qazax tayfaları çoxluq təşkil etdiyinə görə məkanın adı bu şəkildə qalmışdır. Məşhur şərqşünas alimlər V.Velyaminov-Zernov, V.Bartold, A.Yudin də bizim yuxarıda irəli sürdüyümüz izahın tərəfdarları olmuşlar [1, s.328].

Tarixin müxtəlif dövrlərində indiki Qazax rayonunun ərazisi öz dövrünə uyğun olaraq müxtəlif inzibati ərazi bölgələrinin tərkibinə daxil edilmişdir. XV əsrin ortalarından Qazax sultanlığı yaradılmışdır. Məqaləni işləyərkən bir neçə məqalədə bu sultanlığı qazaxlıların nəslinin, sonra “Şıxlinski” adlandırılan nəslin nümayəndələrinin idarə etdiklərinə rast gəldim.

Lakin, bu haqda dəqiq tarixi mənbə tapmadığım üçün qəti bir fikir də deyə bilmərəm. Qazax sultanlığı Qarabağ bəylərbəyliyinə tabe idi. XVIII əsrin əvvəllərində Osmanlı işğalı dövründə sultanlıq Qazax sancağı elan edilmiş və 4 nahiyyəyə bölünmüşdür. Hazırda İstanbulda Başkanlıq arxivində saxlanılan 1828-ci il, Türklərin idarəçiliyi dövründə tərtib edilmiş 1046 səhifədən ibarət “Dəftəri müfəssəl əyaləti Tiflis” dəftərinin 63-cü səhifəsində Qazax sancaqlığının 205 kənddən, 10 qışlaqdan ibarət olduğu və 5 köçəri tayfanın yaşadığı qeydə alınmışdır [6].

1801-ci ildə Qazax sultanlığı Şərqi Gürcüstanın tərkibində Rusiya tərəfindən ilhaq edildi. Bu, Rusiya tərəfindən Azərbaycanın işğalının başlanğıcı idi. 1819-cu ildə sultanlıq ləğv edilərək distansiyaya çevrildi. 1867-ci il 9 dekabrda Yelizavetbol quberniyası yaradıldı və Qazax onun tərkibində qəzaya çevrildi. Qazax qəzasının tərkibində sovet dövründə Ermənistanə verilmiş ərazilərimiz Dilican dərəsi, Göyçə gölünə qədər olan ərazilər -İcevan, Qaraqoyunlu mahalı-Noembryan, Çəmbərək- Krosnoselsk də var idi. 1929-cu ildə Qazax qəzası ləğv edildi. 1930-cu il 8 avqustda isə Qazax rayonu inzibati-ərazi vahidi yaradılmışdır [3, s.16].

Hazırda Qazax rayonunun ərazisi 692 kvadratkilometr, əhalisi 98 000 min nəfərə yaxındır. Qazax rayonunun ərazisinin 77 kvadrat kilometri, yəni 11%-i və yaxud 7 kəndi erməni faşistləri tərəfindən 1990-ci illərdə işğal edilsə də 2024-cü ildə bu kəndlərdən Bağanis Ayrım, Qizilhacılı, Aşağı Əskipara və Xeyrimli kəndləri azad olunmuş, Sofulu, Barxudarlı və Yuxarı Əskipara anklav kəndləri isə işğal altındadır. Rayonda bir şəhər, 34 kənd vardır. Rayon Ermənistan ilə 168 kilometr məsafədə həmsərhəddir.

Rayonun tarixi keçmişi ilə bağlı kiçik tanışlıqdan sonra Regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı şərhində bugünkü sosial-iqtisadi inkişaf dinamikasına da nəzər yetirək.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi 2004-cü ildən başlayaraq Regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı çərçivəsində 2004-2008, 2009-2013 və 2014-2019-cu illərdə rayonda nəzərdə tutulmuş tədbirlərin icrasına məsuliyyətlə yanaşıaraq uğurla həyata keçirilmişdir.

Abad yurd yolundan bəlli olar demişlər. İlk olaraq onu qeyd edək ki, inşasına hələ 2000-ci ildən başlanmış 503 kilometrlik Bakı-Ələt-Qazax yolunun Qazax rayonunu ölkəmizin paytaxtı və digər rayonları ilə birləşdirən 94 kilometrlik hissəsinin iki zolaqda yenilənməsi hələ 2006-cı ilin noyabrında başa çatmışdır. İki zolaqlı 38 kilometrlik Qazax dövlət sərhəd yolunun tikintisi isə 2009-cu ilin birinci yarısında istifadəyə verilmişdir.

Daha sonrakı dövrdə də bu işləri həyata keçirmək üçün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, cənab İ.Əliyevin 13 aprel 2012-ci il tarixində “Qazax Rayonunun sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə dair əlavə tədbirlər haqqında”, 01 iyun 2012-ci il tarixində “Qazax rayonunda Ədəbiyyat Muzeyinin tikintisi haqqında”, 18 fevral 2013-cü il tarixində yenə “Qazax rayonunda sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsinə dair əlavə tədbirlər haqqında”, 08 iyul 2013-cü il tarixində “Qazax rayonunda sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsinə dair”, 07 oktyabr 2013-cü il tarixində “Qazax rayonunda sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsinə dair əlavə tədbirlər, 05 dekabr 2014-cü ildə imzaladığı “Qazax rayonunun Qazax Quşçu-Ayrım avtomobil yolunun tikintisi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” imzaladığı müxtəlif Sərəncamlara əsasən Qazax rayonunda bir çox işlər görülmüş, əhalinin sosial, maddi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üçün müxtəlif infrastruktur layihələr işlənmiş, müasir tələblərə cavab verən maddi, məişət, idman və müalicə kompleksləri tikilib istifadəyə verilmiş, abad yollar çəkilmişdir.

Qeyd edilən müddət dövründə Respublika prezidenti Qazax rayonuna səfərlər etmiş, 2010-cu ildə tikintisi başa çatmış Qazax-Gürcüstan avtomobil yolundan Daş Salahlı kəndinə çəkilmiş yolun açılışında, Qazax rayonunun mərkəzindən Quşçu Ayrım kəndinə çəkilmiş yolun 15 kilometr hissəsinin açılışında, tikintisi 2010-cu ildə başlamış “AKKORD” sement zavodunun açılışında iştirak etmişdir.

Respublika Prezidentinin yuxarıda sadalanan Sərəncamlarında Respublika büdcəsindən və eyni zamanda Prezidentin Ehtiyat Fondundan tikinti, quraşdırma, təmir işləri üçün milyonlarla manat pul vəsaiti ayrılmışdır.

Misal olaraq qeyd edək ki, 1 iyul 2012-ci il tarixli 2255 nömrəli Sərəncamında Qazax şəhərində Ədəbiyyat muzeyinin tikintisi üçün Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsindən, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Ehtiyat Fondundan bir milyon manat ayrılmışdır. Muzeyin tikintisi başa çatdırılmış və istifadəyə verilmişdir [4, s.4].

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 18 fevral 2013-cü il 2730 nömrəli sərəncamı ilə 26 000 nəfər əhalinin yaşadığı 15 yaşayış məntəqəsinin yolunun tikintisi məqsədilə 6,9 milyon manat pul ayrılmışdır.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, 15 iyul 2012-ci ildə prezident İlham Əliyev Qazaxa səfər edərkən həmin yolun 15 km hazır hissəsinin, Mədəniyyət muzeyinin və Yeni Azərbaycan Partiyasının Qazax filialı üçün 2012-ci ildə müasir standartlara cavab verən yeni binaasının açılışında iştirak etmişdir.

2013-cü ildə içməli su çatışmamazlığından əziyyət çəkən Orta Salahlı kəndində iki artezian quyusu qazılmışdır. Çaylı kəndində 640 nəfərlik 2 saylı, Daşsalahlıda 640 nəfərlik 2 saylı, ikimərtəbəli, Üçməzli kəndində isə birmərtəbəli 180 şagirdlik məktəblər tikilib istifadəyə verilmişdir.

2012-ci ildə Ümumilli lider Heydər Əliyevin abidəsi ucalmış, abidə ətrafında park salınmışdır. Parkın ərazisində rəqəmsal planetarium, elektron kitabxana və funksional əlaqə studiyasını birləşdirən “Heydər Əliyev Elm Mərkəzi” fəaliyyət başlamışdır. Yenə həmin ildə ümumi sahəsi 1160 kvadrat kilometr olan Gənclər Mərkəzi və göz oxşayan Şahmat Məktəbi tikilib istifadəyə verilmişdir.

2003-cü ildən 2012-cü ilin birinci rübünədək rayonda 190 müəssisə yaradılmış, 5213-ü daimi olmaqla 7543 yeni iş yeri açılmışdır. Qarabağ müharibəsi əlilləri və şəhid ailələri də diqqətdən kənar qalmamışdır. 2003-2011-ci illərdə onlar üçün iki ədəd 16 mənzilli və bir ədəd 24 mənzilli, doqquz ədəd fərdi yaşayış evi tikilmişdir. Şəhərin küçə və parkları abadlaşdırılmış, işıqlandırılma sistemləri yenidən quraşdırılmışdır. Olimpiya İdman Kompleksi, Mualicə-Diaqnostika Mərkəzi, “İmperial” meyvə-tərəvəz müəssisəsi, “Şahnigar” şərab zavodu, Xalça sexi, 10 00 min ton qarışıq yem istehsal edən və 500 min ton taxıl elevatoru olan yem istehsalı zavodu, “Ros Prominvest” yem istehsalı zavodu, Rayon Maliyyə Şöbəsinin binası, DSMF Qazax rayon şöbəsinin binası, Respublika Təhlükəsizlik Nazirliyinin Qazax şöbəsinin üçmərtəbəli binası tikilərək istifadəyə verilmişdir. Bunlardan əlavə Qazax şəhərinin və Şıxli kəndi ərazisindən keçən çayların üzərində üç körpü tikilib istifadəyə verilmişdir [5, s.4].

2015-2016 ci illərdə də rayona Dövlət Proqramı çərçivəsində tikinti abadlıq işləri davam etdirilmiş, insanların sosial rifahının yaxşılaşdırılması üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Qazax şəhərində bir sıra binaların, o cümlədən Bakı-Tibilisi magistral yolunun kənarında yerləşən 5 mərtəbəli yaşayış binasının fasadı sökülərək yenisi ilə əvəz edilmişdir. Şəhərin küçə və parklarında yeni işıqlandırma sistemləri quraşdırılmışdır. Şəhərin mərkəzi küçələrində 6800 kub metr asfalt örtüyü yenilənmiş, eləcə də rayonun bəzi kənd yaşayış məntəqələrində 40 kilometrdən çox daxili yollara qum-çınqıl döşənməmişdir. Qazax şəhərində Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi ilə “Tarix Diarşünaslıq Muzeyi” və “Bayraq Muzeyi”nin tikintisi başlanmışdır.

Respublika Prezidentinin sərəncamına uyğun olaraq 2015-ci ildə kəndlərdə su qıtlığından əziyyət çəkən əhali üçün qazıntısı nəzərdə tutulan 9 subartezian quyusunun qazıntısı da ilin sonuna başa çatdırılmışdır.

Eləcə də Qazax rayonunun Qazaxbəyli kəndi ərazisində 304 məcburi köçkün ailəsi üçün bütün infrastruktur xidmətlər daxil olmaqla qəsəbə tikintisi başa çatdırılmışdır.

2015-ci ildə Qazax rayonunu köhnə Mərkəzi xəstəxanasının yerində 145 çarpayılıq müasir tələblərə cavab verən 145 nəfərlik yeni xəstəxana tikintisinə başlanılmışdır. Eləcə də ölkəmizdə fəaliyyət göstərən Yaponiya səfirliyinin dəstəyi ilə Daş salahlı kəndində fəaliyyət göstərən Həkim məntəqəsi yenidən tikilərək istifadəyə verilmişdir [7].

Qazax konserv zavodunda tikintisi 2014-cü ildə başlanmış, yeni avadanlıqlar, soyutma, havalandırma və isitmə texnologiyaları ilə təhciz olunmuş 5500 ton kartofu təbii formasında saxlaya biləcək yeni kartof anbarının tikintisi başa çatmışdır.

Rayonda istifadəyə verilən istehsal sahələri həm də yeni iş yerlərinin açılması baxımından təqdirəlayiq olmuşdur. Belə ki, 2015-ci ildə “Saloğlu” mebel firmasının ikinci hissəsinin açılıb istifadəyə verilməsi ilə 153 nəfərin, Xanlıqlar kəndində iki yeni əhəng zavodunun açılması 300 işsiz şəxsin işlə təmin olunması ilə nəticələnmişdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi əgər, 2003-cü ildən 2012-cü ilin birinci rübünədək rayonda 190 müəssisə yaradılıb, 5213-ü daimi olmaqla 7543 yeni iş yeri açılmışdırsa da, 2003-cü ildən 2016-cı ilin əvvəllərinə qədər isə 290 müəssisə yaradılmış, 10130 daimi olmaqla, 12498 yeni iş yeri açılmışdır. Təkcə 2015-ci ildə Qazax rayonunda 17 yeni özəl və dövlət müəssisəsi yaradılmış, 753 nəfər işə götürülmüşdür ki, bunlardan da 494 nəfəri daimi iş yerləri olmuşdur [7].

2015-2016-cı illərdə Qazax rayonunda yeni yolların çəkilişi yenə də davam etdirilmişdir. Erməni işğalçıları ilə sərhəd olan Qazax-Quşçu Ayrım yolunun Alpout kəndi ilə Quşçu Ayrım kəndini birləşdirən hissəsində əhalinin təhlükəsizliyi baxımından ikinci alternativ yolun çəkilişinə başlanmışdır.

Bu baxımdan Məzəm və Bala Cəfərli kəndlərində əhalinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün 428 p/m istinad divarları inşa edilmişdir. Yeri gəlmişkən qeyd edim ki, istinad divarlarının olmaması ucbatından doğma qardaşım, Azərbaycan ordusunun baş leytenantı (indi polkovniki) Asəf Əhmədov 1996-cı ildə xidməti vəzifəsini yerinə yetirib geri dönrəkən məhz Bala Cəfərli kəndində təhlükəli ərazidə mina yarası almış, sağ ayağın pəncə hissəsi amputasiya olmuşdu.

Qazax rayonu həm də böyük kənd təsərrüfatı rayonlarımızdan biridir. Burada əhali heyvandarlıq, taxılçılıq, kartof əkilməsi, meyvə tərəvəz əkilməsi, üzümçülük və təsərrüfatın digər sahələri ilə məşğul olur. 2015-ci ildə rayonun Qaymaqlı kəndində yeni tipli ferma heyvandarlıq təsərrüfatı yaradılmış, oraya lizinq yolu ilə Almanıyanın məşhur “Holisteyn –Friesian”cinsindən olan 75 baş düyə gətirilmişdir. Orta Salahlı kəndində isə 2015-ci ildə 30 min başlıq quşçuluq sexinin inşası başlanmışdır.

Nəticə olaraq qeyd edim ki, Respublika Prezidenti İ.Əliyevin 2004-cü ildə irəli sürdüyü “Regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” bəhs edilən dövrdə Respublikamızın bütün rayonlarında olduğu kimi Qazax rayonun da da uğurla həyata keçirilmiş, xalq təsərrüfatında canlınama baş vermiş, yeni iş yerləri açılmış, kəndlər, şəhərlər abadlaşdırılmış, əhalini güzəranı xeyli yaxşılaşdırılmışdır. Kənd təsərrüfat sahələrində yeni texnologiyalarla işlədilən kənd təsərrüfatı texnikası və məşinlarından istifadəyə başlanılmışdır ki, bu da məhsuldarlığın artmasına müsbət təsir göstərmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası 25 cildə. Məsul katib akademik T.M.Nağıyev. “Azərbaycan” xüsusi cildi. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. Elm mərkəzi, 2007, 881 s.
2. İsayev Ə. Ölkənin Qərb qapısında idman bayramı / Azərbaycan qəzeti, 2015, 19 may, s.9.
3. Ümumi məlumat.-”Azərbaycan Respublikasının inzibati ərazi vahidləri” –inzibati kənd rayonları (01.01.2006), s.12.
- 4.Yusifbəyli.Ə. “Qazax: sosial-iqtisadi inkişafın uğurlu nəticələri. “Respublika”, 2014, 7 mart, s.4.
5. Yusifbəyli Ə. “Qazax: faktlar inkişafdan xəbər verir. “Respublika”, 2012, 23 sentyabr, s.4.
6. https://az.wikipedia.org/wiki/Qazax_rayonu [01.11.2025].
7. <http://qazax-ih.gov.az/news/314.html> [01.11.2025].

ШАХЛА АХМЕДОВА

*Старший преподаватель Сумгаитского государственного университета,
докторант Института истории имени Бакиханова НАНА*

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ГАЗАХСКОГО РАЙОНА В 2009-2016 ГОДАХ

После обретения Азербайджаном независимости в 1991 году было необходимым требованием времени реализовать стратегию с определенной программой по устранению утраченного вида, продуктивности и дезорганизации народных и сельскохозяйственных угодий, оставшихся с советских времен в стране. Такая программа была оглашена президентом страны Ильхамом Алиевым в 2004 году, менее чем через год после прихода к власти. Это была Государственная программа экономического развития регионов, объявленная на благо страны и народа. В программе предусмотрен план мероприятий с учетом географического, экономического и социального положения каждого региона страны. В нашей статье, согласно Государственной программе, о социально-экономических работах, проведенных с 2009 по 2016 годы для социально-экономического развития Газахского района, который является западным регионом нашей страны. Информация дана в эти годы строительно-монтажные, ремонтно-восстановительные Мероприятия проводились согласно поручениям

Ключевые слова: Казах, социально-экономический, Указ Президента, Госпрограмма, регионы.

SHAHLA AHMADOVA

*Senior lecturer at Sumgayit State University,
PhD student at the Institute of History named after Bakikhanov of ANAS*

SOCIOL-ECONOMICAL DEVELOPMENT OF QAZAKH REGIONS IN 2009-2016

After Azerbaijan gained independence in 1991, it was a necessary requirement of the time to implement a strategy with a certain program to eliminate the lost appearance, productivity and disorganization of the folk and agricultural fields left over from the Soviet era in the country. Such a program was announced by the country's president Ilham Aliyev in 2004, less than a year after coming to power. It was the State Program for Economic Development of Regions announced for the welfare of this country and people. In the program, a plan of actions is provided, taking into account the geographical, economic and social position of each region in the country. In our article, according to the State Program, the socio-economic activities carried out from 2009 to 2016 for the social and economic development of Qazakh district, which is the western region of our country, were reported. In these years, construction, installation, repair and restoration measures carried out according to the orders of the country's president and funds allocated from the budget have been mentioned.

Keywords: Kazakh, State Program, social economic, president order's, regions.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 01 noyabr 2025-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 30 noyabr 2025-ci il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Sona Məhərrəmovə, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 94(479.24)

AYTƏN CƏFƏRLİ

Bakı Dövlət Universiteti

Azərbaycan tarixi (təbiət fakültələri üzrə) kafedrasının doktorantı

Aytenjafarli@bsu.edu.az

2003–2018-Cİ İLLƏRDƏ AZƏRBAYCAN MEŞƏ VƏ MEBEL SƏNAYESİ KOMPLEKSİNİN TRANSFORMASIYA PROSESİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/111/198-206>

Məqalə Azərbaycanın sənaye inkişafı tarixində mühüm yer tutan qeyri-neft sektorunun, xüsusi-lə də meşə, tikinti materialları və mebel sənayesi sahələrinin 2003–2018-ci illər üzrə formalaşma və yüksəliş mərhələlərinə həsr olunmuşdur. Araşdırılan dövr ərzində ölkədə həyata keçirilən iqtisadi islahatlar və dövlət proqramları bu sahələrin genişlənməsinə, istehsal gücünün artırılmasına və yerli brendlərin formalaşmasına şərait yaratmışdır. Bu illər ərzində mebel sənayesində “Saloğlu”, “Em-bawood”, “Gəmiqaya” və “M-Line” kimi iri müəssisələrin fəaliyyətə başlaması, istehsal texnologiyalarının yenilənməsi, beynəlxalq standartların tətbiqi və məhsulların xarici bazarlara ixracı sahə-nin inkişafında dönüş nöqtəsi olmuşdur. Mebel sərgilərinin təşkili, dövlətin sahibkarlığa dəstək siya-səti və investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması həmin sahənin genişlənməsinə əlavə stimül vermişdir. Məqalənin yeniliyi ondan ibarətdir ki, tədqiqatda meşə və tikinti sənayesinin Azərbaycanın qeyri-neft sektorundakı xüsusi çəkisi ayrıca təhlil edilir. Tikinti materialları sənayesində də eyni dövrdə mühüm irəliləyişlər baş vermişdir. “Qaradağ Sement”, “Holcim–Azərbaycan”, “Azbetonid” kimi müəssisə-lərin fəaliyyətə başlaması və ya modernləşdirilməsi nəticəsində daxili bazarın tələbatının böyük hissəsi yerli istehsal hesabına ödənilmiş, regionların iqtisadi inkişafına əhəmiyyətli töhfə verilmişdir. Yeni texnologiyaların tətbiqi, iş yerlərinin yaradılması və logistika imkanlarının genişlənməsi bu sahəni də qeyri-neft sektorunun aparıcı istiqamətlərindən birinə çevirmişdir.

Beləliklə, 2003–2018-ci illər Azərbaycanın meşə, tikinti materialları və mebel sənayesinin sü-rətli inkişaf dövrü kimi xarakterizə olunur. Bu sahələr minlərlə insanı işlə təmin etməklə yanaşı, ölkə-nin ixrac potensialının və iqtisadi dayanıqlığının güclənməsində mühüm rol oynamışdır.

Açar sözlər: qeyri-neft sənayesi, mebel istehsalı, sənaye siyasəti, regionların inkişafı, iqtisadi islahatlar.

Giriş. Sənayenin qeyri-neft sahələri içərisində meşə sənayesi xammal təminatından asılı olan əsas sahələrdən biridir. Azərbaycanda sənayenin bəhs olunan bu sahəsi öz inkişafı, çoxçeşidli məhsul istehsalı üçün ağac ehtiyatlarının zəngiyyəti ilə seçilir. Təkcə Azərbaycanın deyil, Naxçıvan Muxtar Vilayətinin və Böyük və Kiçik Qafqazın ərazisi də meşə ehtiyatları ilə zəngindir. Ölkəmizdə meşə sənayesinin əsas inkişaf istiqamətləri kimi mebel və tikinti materiallarının istehsalı sahələri xüsusi-lə fərqlənir. Sənayenin bu sahəsinin inkişafı bir sıra əlverişli şərtlərin yerinə yetirilməsindən asılıdır: Bi-rinci şərt odur ki, həmin bölgədə zəngin meşə ehtiyatları mövcud olmalıdır; meşə ağaclarının mebel və tikinti sənayesi üçün yararlı olub-olmaması müəyyənləşdirilməlidir; həmin ağacların sənayedə tətbiq edilməsi üçün modern texnikalar və maşınlar olmalıdır; istehsalın həyata keçirilməsi üçün mütəxəssis işçi qrupu və məhsulları satışa çıxarmaq üçün tələbatı uyğun bazar olmalıdır [18, s.4-5.]

Qeyri-neft sənayesinin inkişafında Dövlət proqramlarının tətbiqi. Respublikanın Prezidenti cənab İlham Əliyev prezident seçildiyi ilk ildən başlayaraq qeyri-neft sənayesinin, xüsusilə də meşə sənayesinin inkişafına mühüm diqqət ayırmış və 2003-cü ildən başlayaraq meşə sənayesi sürətli bir şəkildə yeni inkişaf mərhələsinə keçmişdir. 2004-cü il fevral ayında respublika rəhbəri tərəfindən qə-bul edilmiş və növbəti 4 il əhatə edən "Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı"nın icrası çərçivəsində Naxçıvan Muxtar vilayətində 2005-ci ildə "Naxçıvan mebel fabriki sənaye kompleksi" Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyəti yenidən təkmilləşdirilmiş şəkildə fəaliy-yətə başladı. Bu MMC-nin müəssisəsində müxtəlif növ yumşaq və digər mebellər, taxtadan hazırlan-mış qapılar Muxtar vilayətdə əhalinin qeyd olunan məhsullara tələbatını demək olar ki, tamamilə

ödəyirdi [4, s.3].

Proqram çərçivəsində prezident İlham Əliyev Yevlax rayonunda yerləşən “Rövşən-Oğuz” şirkətlər qrupuna məxsus olan “Arfa” Mebel Fabriki ilə tanış olmuşdu. Həmin fabrik 2006-cı ildə fəaliyyətə başlasa da, respublikanın 20 regionunda 30-dan çox mağazaya malikdir. Mebel fabrikində istifadə olunan avadanlıqlar İtaliya və Almaniyaadan gətirilmişdir. Buna görə də, burada istehsal olunan mebellər öz keyfiyyətinə görə fərqlənir [10, s.90]. Hətta mebellərin aksesuarları belə bir sıra Avropa ölkələrindən gətirilir. Əminliklə demək olar ki, istehsal olunan məhsullar əhalinin mövcud tələbatını tamamilə ödəyir.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev daima iqtisadiyyatın neftdən asılılığını minimuma endirməyə çalışırdı. Bu məqsədlə daima yerli sahibkarlarla görüşmüş, onlara lazım olan dəstəyi və qayğını hiss etdirmişdir. Belə görüşlərdən biri 2004-cü ildə Bakı Biznes Mərkəzində olmuşdur.

Bunun nəticəsi olaraq qeyd etmək istərdim ki, meşə sənayesinə aid olan müəssisələr bir-birinin ardınca fəaliyyət göstərməyə başlamışdılar. Belə müəssisələrdən biri "Saloğlu" mebel fabriki ki, bu müəssisə 2000-ci ildə fəaliyyətə başlamışdır. "Saloğlu" mebel fabrikinin istehsal etmiş olduğu mebellər "ISO-9001" dünya standartına malikdir. Fabrikdə istehsal edilən texnikalar və bəzi vacib xammal məhsulları qardaş ölkə Türkiyədən gətirilmişdi. Müxtəlif yararlı meşə ağaclarından hazırlanmış mebellər nəinki daxili tələbatı ödəyir hətta bir sıra ölkələrə, xüsusilə Qazaxıstan, Rusiya və Gürcüstan bazarlarına da satışa çıxarılır [21, s.12]. “Saloğlu” mebel fabriki yaradıldıqdan bir müddət sonra onun nəzdində bir sıra daha kiçik mebel fabrikləri yaradıldı. Onlardan biri 2017-ci ildə “Modern” mebel fabriki olmuşdur. 2015-ci ildən əsası qoyulsa da 2017-ci ildə fabrikin açılışı olmuşdur. Fabrik laminatların kəsilməsi, mebellər üçün lazım olan zəruri hissələrin yaradılması, yumşaq mebellər üçün vacib olan konstruktorların qurulması, yataq, qonaq, dəhliz və s. mebellərinin hazırlanması üçün müasir avadanlıqlarla təchiz edilmişdir. Belə bir fabrikin Ağstafa bölgəsində açılması bölgədə 200-ə yaxın insanın daimi işlə təmin olunması üçün də mühüm rol oynamışdır. Bu fabrikin istifadəyə verilməsi ümumilikdə Qərbi regionun iqtisadi inkişafında mühüm rol oynamışdır. Bundan başqa “Saloğlu” müəssisəsinin nəzdində 2017-ci ildə daha bir mebel fabriki açılmışdır. “Venzana” mebel fabriki adlanan bu müəssisə istehsal etmiş olduğu məhsulları daxili bazarı ödədikdən sonra, Avropanın bir sıra inkişaf etmiş ölkələrinə də ixrac etməyi nəzərdə tutmuşdur. Bu layihənin icra edilməsi nəticəsində 2500-ə yaxın insanın işlə təmin olunması nəzərdə tutulmuşdu [20, s.12].

Ümummilli lider Heydər Əliyevin əsasını qoymuş olduğu bu strategiya respublika prezidenti İlham Əliyev tərəfindən də davam etdirilmişdir. Bunu hələ əsası 1996-cı ildən qoyulmuş “Emba-wood” şirkətinin timsalında da görmək olar. Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev ölkəmizdə yerli sahibkarlığın inkişafına önəmli yer verirdi. Bunu prezidentin çıxışlarından birində dediyi fikirlər də bir daha təsdiqləmiş olur: *“... Azərbaycanda güclü biznes qurumları yaranır və mən də bunu çox alqışlayıram. İstəyirəm ki, ölkəmizdə bizneslə məşğul olan bir çox güclü şirkətlər olsun. Onlar həm ölkəmizin iqtisadi potensialına öz töhfəsini versinlər, həm də dünya bazarlarına çıxsinlər; başqa ölkələrdə layihələrdə iştirak etsinlər. Əlbəttə ki, biz dövlət tərəfindən gələcəkdə də bunu təşviq edəcəyik”* [3, s.5]. Bu qayğıdan bəhrələnərək yeni inkişaf mərhələsinə başlamış müəssisə “Emba-wood” MMC-nin Masallı mebel fabriki ki, burada il ərzində 40 min dəst mebel istehsal edilir [2].

Əsası qoyulduqdan 2 il sonra “Embawood” şirkəti dünya mebel brendərinin Azərbaycandakı idxalçısına çevrildi. Yeni xarici investorları cəlb edərək bu sahədə fəaliyyətini daha da genişləndirdi. Buna misal olaraq 2010-cu ildə alman şirkəti birgə layihəsini misal göstərmək olar [7, s.5].

Ümumiyyətlə bu sənaye sahəsinin inkişaf etdirilməsi üçün, onu daha yaxşı bir inkişaf mərhələsinə çatdırmaq üçün mühüm tədbirlər görülmüşdür ki, onlardan ən vaciblərindən biri mebel sərğilərinin təşkil olunmasıdır. Belə sərğilərin təşkil olunmasının bir çox müsbət cəhətləri var. Belə ki, ilk olaraq xarici istehsalat malları ilə tanış olan digər müəssisələrdə rəqabət daha da artacaq bu da məhsulların keyfiyyətinin artmasına gətirib çıxardacaq. Daha sonra xarici investorların bu sahəyə maraqlarını cəlb edərək, birgə əməkdaşlıqlar yaranacaq. Belə böyük sərğilərdən biri 2008-ci ilin fevral ayında Bakıda keçirildi. Sərğidə dünyanın 9 ölkəsindən iştirakçılar var idi və hər bir şirkət öz məhsullarını nümayiş etdiridilər. Azərbaycanın mebel şirkətləri də sərği də iştirak edirdilər [5, s.6]. Bu da yuxarıda qeyd etdiyim kimi rəqabətin artmasına gətirən əsas nüanslardan biridir.

Ölkəmizdə mebel sahəsində yuxarıda sadaladığımız şirkətlərlə yanaşı daha böyük bir müəssisə-

nin də adını çəkmək istərdim. Bu müəssisə Naxçıvan Muxtar Respublikasında yerləşən “Gəmiqaya Mebel Fabriki” Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyətinə məxsus olan eyni adlı mebel fabrikidir. Fabrik 2010-cu ildə fəaliyyətə başlasa da tez bir zamanda çoxçeşidli və keyfiyyətli məhsulların istehsalı ilə seçilirdi. Dünyanın bir sıra inkişaf etmiş ölkələrindən müasir avadanlıqlar alaraq fabrikdə istehsalata cəlb edən müəssisədə həm yumşaq mebellər, həm ofis, mətbəx, qonaq və s. mebellər istehsal olunur. Türkiyənin “Elektroteks” və “İMS Makina” şirkəti ilə bağlanmış müqaviləyə əsasən Yeni avadanlıqlar alınaraq və həmin şirkətin mütəxəssisləri tərəfindən də quraşdırılmışdı. Təzə qurulan bu istehsal sahəsinin gücü saatda yüz ədəd döşək və 100 ədəd yastıq istehsalına bərabər idi [3]. Hal-hazırda bu mebel fabrikinin məhsulları təkcə Naxçıvanda deyil, bütün ölkə üzrə əhəlinin tələbatını ödəməyə çatacaq səviyyədədir.

Azərbaycan dövlətinin sahibkarlara güzəştli kreditlər verməsi hesabına sonrakı illərdə bir sıra yeni mebel müəssisələri də fəaliyyətə başlamışdı. Belə dövlətin güzəştli krediti hesabına açılmış olan müəssisələrdən biri də Hökməli də yerləşən "M-Line" şirkətinə aid olan mebel fabrikidir. Bu müəssisədə də yüksək keyfiyyətli ev, ofis, xəstəxana, muzey, otel və s. inzibati əhəmiyyətli binalar üçün istehsal olunan mebellər həm yerli, həm də xarici bazar üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu şirkətin mebel fabrikində istehsal olunan mebellər xüsusi keyfiyyətliliyi ilə seçilirlər. Məhsullar daha uzunömrlü və davamlıdırlar. Fabrikdə təbii ağaclarla yanaşı, MDF-dən, laminə edilmiş MDF-dən, təbbi və süni boyalı, laklı mebellər istehsal olunur. İstehsal olunan mebellərin xammala olan tələbatını ödəmək üçün məhsullar Almaniya, Kanada, Brazilya və başqa ölkələrdən respublikamıza gətirilir. Həmin gətirilən xammalın saxlanması üçün fabrikin ərazisində 2 ədəd böyük anbar tikilmişdir [22, s.1-2].

Respublika ərazisində 2003-cü ildən 2018-ci ilə qədər olan dövr ərzində mebel istehsal edən müəssisələrin sayını aşağıdakı statistik cədvəldən daha ətraflı şəkildə öyrənə bilərik:

Cədvəl 1.

İllərə görə Mebel istehsal edən müəssisələrin sayı	
2003-cü ildə	62
2004-cü ildə	70
2005-ci ildə	87
2006-cı ildə	90
2007-ci ildə	95
2008-ci ildə	97
2009-cu ildə	94
2010-cu ildə	85
2011-ci ildə	77
2012-ci ildə	72
2013-cü ildə	84
2014-cü ildə	94
2015-ci ildə	97
2016-cı ildə	97
2017-ci ildə	97
2018-ci ildə	92

Mənbə: [1].

Cədvəlin təhlilindən aydın olur ki, 2003-2018-ci illər ərzində 2009-cu ilə qədər artım müşahidə olunsada, 2009-2015-ci illər ərzində istehsal müəssisələrinin sayında azalma müşahidə olunmuşdur. 2015-ci ildən isə bir neçə il ərzində müəssisələrin sayı stabil olaraq qalmışdır.

Neft sənayesi ilə yanaşı, sənayenin-qeyri neft sahələri, xüsusilə də bizi maraqlandıran meşə sənayesinin inkişafında da digər dövlətlərlə əməkdaşlıq mühüm yer təşkil edir. Bu sahədə Prezident İlham Əliyevin 2014-cü ildə vermiş olduğu fərmanında bu məsələni daha da aydın görmək olar.

“Azərbaycan Respublikasının Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi ilə Fransa Respublikasının Kənd Təsərrüfatı, Ərzaq Emalı Sənayesi və Meşəçilik Nazirliyi arasında əməkdaşlıq haqqında” Anlaşma Memorandumunun təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı ilə “Azərbaycan Respublikasının Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi ilə Fransa Respublikasının Kənd Təsərrüfatı, Ərzaq Emalı Sənayesi və Meşəçilik Nazirliyi arasında əməkdaşlıq haqqında” 2014-cü ildə mayın 12-də Bakıda imzalanmış olan bu müqavilə təsdiq edilirdi ki, mebel sahəsində təcrübələrin qarşılıqlı şəkildə paylaşılması, xammal və hazır məhsulun dövriyyəsi üçün çox önəmlidir [1, s.4].

Yeni sənaye məhəllələrinin yaradılması. Sənaye sahələrinin inkişafında sənaye məhəllələrinin yaradılması da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Amma mebel sənayesi haqqında danışarkən sənaye məhəllələrindən çox bəhs edə bilmirik. Çünki bu sahədə işlər daha long gedirdi. Ona görə də mebel sənayesində ilk sənaye məhəlləsi 2018-ci ildə Masallı rayonunda yaradılmışdı.

Bu cür sənaye məhəllələrinin olması regionlarda sahibkarlıq inkişafının genişləndirilməsi üçün, istehsalın həcmının artırılması və s. baxımından olduqca çox vacibdir. Bununla yanaşı, təkcə yuxarıda sadalananlar deyil həmçinin sənaye məhəllələrinin olması sahibkarlar arasında olan kooperasiya əlaqələrinin də güclənməsinə şərait yaradır. Bu baxımdan respublika prezidentinin bu sahəyə yönəlmiş sərəncamları ilə Neftçala, Masallı, Sabirabad və Hacıqabulda da yeni-yeni sənaye məhəllələri yaradılmışdı. 2016-cı ildə yaradılmış olan Masallı sənaye məhəlləsinin ümumi ərazisi 10 ha-dır. Burada dövlətin dəstəyi ilə müxtəlif mebel və onların hissələrinin istehsalı üçün nəzərdə tutulan 5 müəssisə qurulmuşdur. Bütövlükdə bu layihələrin həyata keçirilməsi məqsədi ilə sahibkarlar tərəfindən 3.5 milyon manatdan artıq investisiya yatırılmışdı. Burada həmçinin məhəlləyə daxil olan digər bir müəssisə olan «Perla» MMC döşək və metal yay istehsalı ilə fərqlənir. Bu fabrikin illik dövriyyəsi 3 milyon manat nəzərdə tutulmuşdur [15, s.129-131].

Masallı sənaye məhəlləsinin digər bir müəssisəsi isə uşaq və mətbəx mebelinin istehsalı ilə məşğul olan və fiziki şəxs S.Qurbanov tərəfindən yaradılmış “Mikayıloğlu” brendidir. Müəssisə 2018-ci ilin avqust ayında fəaliyyətə başlamışdır və müəssisənin illik dövriyyəsi 180 min manatdır. Digər bir müəssisə isə “Birlik-3A” MMC sənaye məhəlləsində öz istehsal etdiyi məhsula görə digərlərindən kəskin şəkildə fərqlənirdi. Bu müəssisə xüsusi taxta evlər üzrə ixtisaslaşmışdır. Bir ay ərzində müəssisədə 3 taxta ev hazırlanır ki, bununda ümumi investisiya məbləği beş yüz min manatdır [15, s.132-133].

Prezident İlham Əliyev Masallı Sənaye Məhəlləsinin açılış mərasimində iştirak etmişdir və onun açılışdakı nitqindən bir daha sənayenin qeyri-neft sahələrinə, xüsusilə meşə sənayesinə vermiş olduğu önəmı aydın şəkildə görmək mümkündür: *“Biz indi sənaye məhəlləsinin birinci mərhələsini işə salırıq. Ərazi kifayət qədər genişdir və gələcəkdə burada əlavə korpuslar tikiləcək. Mən əminəm ki, burada minlərlə insan işlə təmin olunacaq və eyni zamanda, biz idxaldan asılılığı da azaldacağıq. Bölgələrdə sənaye məhəllələrinin yaradılması təşəbbüsü çox düzgün bir addım idi. Artıq həyat bunu göstərir. Bir neçə rayonda, o cümlədən Masallı rayonunda belə məhəllələr, sənaye parkları yaradılıb. Biz bundan əvvəl Sumqayıtda, Mingəçevirdə, Neftçalada belə mərkəzlərin açılışını qeyd etmişik, bu gün isə Masallıda qeyd edirik. Hacıqabul və Sabirabad rayonlarında sənaye zonalarının yaradılması prosesi gedir. Bu ilk növbədə, dövlətin siyasətini göstərir. Çünki dövlət buraya əsas vəsaiti qoyan tərəfdir. Bütövlükdə ölkəmizdə sənayeləşmə ilə bağlı siyasət uğurla davam etdirilir. Təkcə onu demək kifayətdir ki, bu ilin 8 ayında ölkəmizin qeyri-neft sənayesi təxminən 11 faiz artıb. Bu çox böyük göstəricidir və doğrudan da göstərir ki, bu sahədə nə qədər böyük işlər görülmüş və görülməkdir”* [15, s.132-133].

Çıxışdan aydın olur ki, Azərbaycanda sənayenin bu sahəsini inkişaf etdirmək üçün olduqca çox imkanlar var. Bunun üçün müəyyən həvəsləndirici, stimullaşdırıcı tədbirlər görmək lazımdır. Ona görə də sahibkarlara müəyyən güzəştlər edilməli və bu baxımdan yaxşı addım hesab olunur.

İlham Əliyev siyasi kursu olan qeyri-neft sektorunun inkişafına yönəlmiş bu siyasət tikinti sahəsində də bir çox uğurların atılmasına səbəb olmuşdur. Bəhs olunan dövrdə Azərbaycanda tikinti sahəsində sürətli inkişaf nəzərdən qaçmır. Bu inkişaf xammal ehtiyatlarının əlçatan olmasının, yerli və xarici yatırımlar üçün əlverişli şəraitin qurulmasının nəticəsidir. Tikinti sənayesi ölkəmizdə hələ Sovet hakimiyyəti dövründən etibarən yaransa da, 1990-cı illərdə baş vermiş olan vəziyyətlə əlaqədar müəyyən tənəzzül dövrü keçirmişdir. Ulu öndər Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsi ilə tək-

rar yenidən tikinti sahəsində özünü büruzə verən bu inkişaf 2003-cü ildən prezident İlham Əliyevin hakimiyyəti dövründən isə yeni mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Tikinti sənayesinin inkişafında aşağıdakı statistik cədvələ nəzər salsaq tikinti sektoruna yönəlmiş investisiyaları daha aydın şəkildə görə bilərik:

Cədvəl 2

Azərbaycanda tikinti sektoruna yönəldilən investisiyaların həcmi (illər üzrə)	İnvestisiyaların həcmi (manatla)	tikinti işlərinin həcmi (manatla)
2003-cü ildə	1.7 milyard	900 milyon
2004-cü ildə	2.5 milyard	1.4 milyard
2005-ci ildə	3.1 milyard	1.56 milyard
2008-ci ildə	6 milyard	3.8 milyard
2010-cu ildə	6.6 milyard	4.5 milyard
2011-ci ildə	7.8 milyard	6.1 milyard
2012-ci ildə	15.3 milyard	7.6 milyard

Cədvəlin təhlilindən aydın olur ki, bəhs olunan illər ərzində respublikamızda tikinti işlərinin həcmi 8 dəfəyə qədər artmış və nəticədə iqtisadiyyatın bu sahəsi xüsusi inkişaf tempinə daxil olmuşdur [17, s.10].

Tikinti sənayesinin yenidən bərpası. Tikinti sənayesində nəzərə çarpan bu inkişaf ilk olaraq tikinti məhsullarının istehsal edən sənayenin yaranması ilə bağlıdır. Bu illərdə ölkəmizdə təkcə tikinti sənayesi zavodları deyil həm də müasir standartlara cavab verən tikinti materialları istehsal edən müəssisələrdə tikilib fəaliyyətə başlamışdır [17, s.10]. Bu cür müəssisələrdən biri də məhz 2003-cü ildən istifadəyə verilən Kərpic zavodudur. Zavod Siyəsən rayonunda yerləşir və qeyd etmək istərdim ki, bu zavod istifadəyə verilən gündən etibarən tikilən evlərin əksəriyyətində məhz bu zavodun məhsullarından istifadə olunmuşdur. Zavodun istehsal gücü əhalinin daxili tələbatını ödəməyə demək olar ki, tamamilə uyğundur [8, s.281]. Bəhs olunan dövrün əvvəli ilə müqayisədə 2007 və 2008-ci illərdə artıq öz istehsal həcminə görə tikinti materialları istehsalı ən yüksək səviyyəsinə çatmışdır. Hətta 2009-cu ildə dünyada baş verən iqtisadi böhran zamanı tikinti materiallarının istehsalının həcmində heç bir azalma hallarına rast gəlinməmiş, əksinə daha da artım müşahidə olunmuşdur. Hal-hazırda ölkəmizdə 2003-cü illə müqayisədə bu müəssisələrin sayında xeyli sayda artım vardır və onu da qeyd etmək istərdim ki, əgər 2003-cü ildə bu müəssisələr daha çox xarici şirkətlərin yatırımları və ya onlarla ortaqlıq şəraitində mövcud olurdusa, artıq bugün vəziyyət köklü şəkildə dəyişmiş və yerli şirkətlərin rolu ön plana çıxmışdır [17, s.10]. Tikinti sənayesi üçün önəmli yerə sahib olan digər bir müəssisə isə “Azbetonid” zavodu olmuşdur. Zavod öz fəaliyyətinə 2004-cü ildə başlamışdır [9, s.146]. Zavodda beton üçün lazım olan məmulatlar da istehsal olunur ki, bu da demək olar ki, tikintinin əsas hissəsini təşkil edir.

Əsas 1951-ci ildə qoyulmuş olan “Qaradağ” sement zavodu, 1999-cu ildə özəlləşdirilərək 2009-cu ildə onun bazasında yeni, təkmilləşdirilmiş “Qaradağ sement”ASC -nin əsas qoyulmuşdur. Bu zavodda uzunömrlü, əla keyfiyyətli, istər yerli, istərsə də beynəlxalq standartlara cavab verən məhsullar istehsal olunmaqdadır. Zavod ildə 1.3 milyon tondan artıq sement istehsal edir [11, s.275]. 2012-ci ildə isə Qaradağ rayonunda “Holcim–Azərbaycan” ASC-nin yeni sement zavodu fəaliyyətə başlamışdı. Bu zavod müasir avadanlıqlarla təchiz olunmuşdu. 2014-cü ildə daha bir sement zavodu fəaliyyətə başladı. Bu müəssisə təkcə Azərbaycanda deyil, Cənubi Qafqazda da sement istehsalı ilə məşğul olan müəssisədir. Zavodun istehsala başlaması ilə sement istehsalının həcmi 2 dəfəyə qədər artmışdı. Üç çeşiddə bu zavodda sement istehsal olunurdu [12, s.52].

2016-cı ildə Qaradağ rayonunda daha yeni bir tikinti materialı istehsal edən şirkət fəaliyyətə başladı. «Mətanət-A» şirkətinə məxsus olan yeni Ağdağ Gips Zavodu fəaliyyət göstərməyə başladı. Bu şirkətin tərkibində 5 zavod- Quru inşaat qarışıqları zavodu (illik istehsal gücü 100 min ton), Boya zavodu (5 min ton), Beton qatqıları zavodu (5 min ton), Gips hörgü bloku zavodu (250 min kvadrat-

metr) və Ağdağ Gips Zavodu (250 min ton) fəaliyyət göstərir. Azərbaycan brendi adı altında satışa çıxarılan bu tikinti məhsulları yüksək standartlara cavab verir [13, s.220].

Tikinti sənayesinin sahələri içərisində şüşə istehsalı ən az inkişaf etmiş sahələrdəndir. Sovet hakimiyyəti dövründə fəaliyyətə başlayan Naxçıvan Şüşə zavodu, 1990-cı illərdə fəaliyyət göstərən Sumqayıt Şüşə Zavodu da öz fəaliyyətini də dayandırdı [6, s.6].

Tikinti sənayesinin hüquqi aspektdən tənzimlənməsi digər sahələrdə olduğu kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Lakin digər sahələrlə müqayisədə bu sahədə normativ-hüquqi mexanizmlərin tətbiqi o qədər də intensiv deyil. Bu istiqamətdə əsas hüquqi sənədlərdən biri Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 14 aprel 2014-cü il tarixli, 103 nömrəli qərarı ilə təsdiqlənmiş “Tikinti materialları və məmulatlarının sertifikatlaşdırılmasını həyata keçirən laboratoriyaların, eləcə də sınaq laboratoriyalarının akkreditasiyası Qaydaları” hesab olunur. Bu qərar əsasında tikinti materiallarının keyfiyyətli istehsalına nəzarət gücləndirilmiş və müəssisələr qarşısında konkret məsuliyyət qoyulmuşdur. Digər mühüm normativ sənəd isə Nazirlər Kabinetinin 3 fevral 2015-ci il tarixində qəbul etdiyi 27 nömrəli qərarla təsdiqlənmiş “Tikinti materialları və məmulatlarının standartlara uyğunluğunun yoxlanılması Qaydaları”dır. Bu sənəd, əvvəlki hüquqi aktın davamı olaraq normativ bazanı daha da möhkəmləndirmişdir. Müvafiq hüquqi akt üç istiqamətdə qanunvericiliklə tənzimlənir [2, s.2].

2014-cü ildən başlayaraq, Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında qeyri-neft sektorunun, xüsusilə tikinti sənayesinin xüsusi çəkisi artmağa başlamışdır. Sürətli templərlə inkişaf edən müasir Azərbaycan bu gün bir çox sahələr üzrə dünya miqyasında nüfuzlu dövlətlər sırasında yer almaqdadır. İcrasına başlanılan layihələr və görülmə işlər bu inkişafın canlı sübutudur. Prezident İlham Əliyevin məqsədyönlü və strateji xarici siyasəti nəticəsində ölkədə özəl sektor yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Prezident özəl sektorun əhəmiyyətini vurğulayaraq qeyd etmişdir: *“Ölkəmizin tərəqqisi üçün sahibkarlığın gücləndirilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu, sadəcə bir bəyanat deyil, biz hər gün bu istiqamətdə praktik addımlar atırıq. Mən sahibkarlarla həm paytaxtda, həm də regionlarda daimi təmasdayam. Dövlət, sahibkarlığın inkişafı üçün bütün imkanları səfərbər etmişdir. Normal biznes mühitində fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektləri gələcək inkişafın əsas təməlidir. Hazırda iqtisadiyyatımızın 80 faizindən çoxu məhz özəl sektorun payına düşür ki, bu da böyük nailiyyətdir”* [16, s.6].

2014-cü il ərzində ölkədə 230-dan çox sənaye müəssisəsi fəaliyyətə başlamışdır. Bu müəssisələr müasir texnologiya və avadanlıqlarla təchiz olunmuşdur. “Norm” sement zavodu, kağız və karton istehsalı müəssisəsi, kərpic, asfalt və metal konstruksiya zavodları bunlara misal ola bilər. Prezident İlham Əliyevin bu müəssisələrin təməlqoyma və açılış mərasimlərində iştirak etməsi, verdiyi tövsiyə və tapşırıqlar sənayenin inkişafına göstərilən ali səviyyəli diqqətin təzahürüdür [19, s.2].

Kağız istehsalı və onun poliqrafiya sektoruna tətbiqi bu sahənin bir qolunu təşkil edir. Bu sahədə fəaliyyət göstərən müəssisələr həm tutum, həm əməkdaş sayı, həm də istehsal gücünə görə kiçik biznes kateqoriyasına aiddirlər. 2003–2018-ci illər ərzində kağız və karton istehsalı müəssisələrinin say göstəricilərinə baxdıqda artan və azalan dinamika müşahidə edilir. Məsələn, bu rəqəm 2003-cü ildə 13, 2006-cı ildə 17, 2008-ci ildə 23, 2015-ci ildə 23, 2018-ci ildə isə 28 olmuşdur. Poliqrafiya sahəsində də bənzər dinamika müşahidə olunur. 2003-cü ildə bu sahədə 139 müəssisə fəaliyyət göstərirdisə, 2006-cı ildə bu rəqəm 188, 2009-cu ildən 2011-ci ilə qədər isə sabit olaraq 200 təşkil etmişdir. 2018-ci ildə isə müəssisələrin sayı 150 olmuşdur. Bu göstəricilərdən də göründüyü kimi, müəssisələrin kiçik miqyasda olmasına baxmayaraq onların ümumi sayı kifayət qədər çoxdur [1].

Regionların sosial-iqtisadi inkişaf proqramına uyğun olaraq 2016-cı ilin 26 iyul tarixində İsmayilli rayonunun Xanagah kəndi yaxınlığında “Tikinti-27” ASC tərəfindən tikinti materialları kombinatı istifadəyə verilmişdir. Burada saatda 100 kubmetr beton, 120 ton qum və çınqıl istehsal edilir. Müəssisədə həmçinin metal dam örtükləri və kirəmit formalı dəmir örtüklərin istehsalı həyata keçirilir [23, s.1].

2016-cı il oktyabrın 19-da Ağstafa şəhərində yerləşən “Karvan-L EKO” Sənaye Parkında 11 müəssisə və 1 istixana kompleksi fəaliyyətə başlamışdır. Bu park çərçivəsində keramika dam örtükləri, şüşə qablar və müxtəlif növ inşaat materialları istehsal edilir. Tikinti sahəsinin digər mühüm istiqamətlərindən biri də ağac emalı və ağac konstruksiyaların istehsalıdır. 2003-cü ildə bu sahədə 71 müəssisə fəaliyyət göstərirdisə, bu rəqəm 2018-ci ildə 45 olmuşdur. 2013–2016-cı illərdə müəssisə-

lərin sayında azalma müşahidə edilsə də, 2018-ci ildən sonra artım tendensiyası bərpa olunmuşdur. Sumqayıt Texnologiyalar Parkında, 2016-cı ildə inşasına başlanan və 2018-ci ildə tamamlanan iki zavodda alüminium və plastik profillərdən qapı və pəncərə istehsalı həyata keçirilir. Plastik konstruksiyaların istifadəsi tikinti sənayesində ağacdən daha sərfəli və dayanıqlı olduğu üçün geniş yayılmışdır [14, s.282].

Ümumiyyətlə, 2003–2018-ci illər ərzində tikinti materialları istehsalı üzrə fəaliyyət göstərən müəssisələrin say göstəricilərinə nəzər saldıqda, 2003-cü ildə 191, 2008-ci ildə 298, 2011-ci ildə 244, 2015-ci ildə 239, 2018-ci ildə isə 236 müəssisənin mövcud olduğu məlum olur. Bu statistikaya əsasən demək olar ki, tikinti sahəsində fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı illər üzrə dəyişkən dinamika nümayiş etdirir.

Hazırda ölkədə mürəkkəb nəqliyyat infrastrukturunun, müasir sənaye obyektlərinin və avanqard memarlıq üslubuna malik binaların inşası yerli şirkətlər tərəfindən həyata keçirilir. Bu da sübut edir ki, Azərbaycan artıq daxili resurslarına əsaslanaraq istənilən böyük miqyaslı tikinti layihələrini icra etmək gücünə malikdir. Bu uğurlar isə Prezident İlham Əliyevin sənayenin digər sahələri ilə yanaşı tikinti sektoruna da göstərdiyi diqqət və qayğının bariz nəticəsidir.

Nəticə. Beləliklə, 2003–2018-ci illər ərzində Azərbaycanda meşə və tikinti sənayesi yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Bu dövrdə ölkənin ümumi iqtisadi strategiyasına uyğun olaraq qeyri-neft sektorunun inkişafına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Meşə ehtiyatlarının qorunması və bərpası istiqamətində dövlət proqramları hazırlanmışdır. Meşə fondunun inventarizasiyası aparılmış və meşə sahələrinin elektron bazası yaradılmışdır. Eyni zamanda, qeyri-qanuni ağac kəsilmələrinin qarşısının alınması məqsədilə nəzarət tədbirləri gücləndirilmişdir. Bu dövrdə ekoloji tarazlığın qorunması və biomüxtəlifliyin saxlanması prioritet məsələlərə çevrilmişdir. Əkinçilik üçün yararsız torpaqlarda meşə zolaqları salınaraq eroziya ilə mübarizə gücləndirilmişdir.

Tikinti sənayesində isə əsaslı canlanma müşahidə olunmuşdur. Bu sektor, neft gəlirlərinin iqtisadiyyata reintegrasiyası ilə paralel olaraq genişlənmişdir. Bakı şəhərində və regionlarda çoxsaylı yaşayış və inzibati binalar inşa olunmuşdur. İnfrastruktur layihələri sürətlənmiş, yollar, körpülər və sosial obyektlər tikilmişdir. Tikinti sektoruna qoyulan investisiyalar artmış, həm yerli, həm də xarici şirkətlər bu bazarda fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Bu isə yeni iş yerlərinin açılmasına və əmək bazarının inkişafına səbəb olmuşdur.

Tikinti sahəsində tətbiq olunan müasir texnologiyalar və yeni tikinti materialları sənayenin rəqabət qabiliyyətini artırmışdır. Sement və digər inşaat materialları istehsalı müəssisələri modernləşdirilmişdir. Dövlət tərəfindən tikinti normaları və standartları yenilənmiş, texniki təhlükəsizlik məsələləri daha ciddi şəkildə nəzarətə götürülmüşdür. Eyni zamanda, sənayenin ekoloji aspektləri nəzərə alınmış, “yaşıl tikinti” prinsipləri təşviq edilmişdir.

Meşə və tikinti sənayesinin paralel inkişafı, ətraf mühitə təsirin balanslaşdırılması zərurətini gündəmə gətirmişdir. Meşə sahələrinin azalmasının qarşısının alınması üçün tikinti layihələrində ətraf mühit ekspertizasının aparılması vacib olmuşdur. Bu dövrdə meşə materiallarının qanunsuz istifadəsi halları ilə mübarizə tədbirləri gücləndirilmişdir. Yerli tikinti materiallarından istifadənin təşviqi ilə meşə ehtiyatlarına təzyiqin azalması təmin edilmişdir. Həm meşə, həm də tikinti sənayesi üzrə qəbul edilən dövlət proqramları bu sahələrin sistemli şəkildə inkişafını təmin etmişdir. Meşə və tikinti sektorunun inkişafı regional bərabərliyin təmin olunmasına da töhfə vermişdir. Bu sahələr üzrə peşə hazırlığı və ixtisasartırma kurslarının təşkili, insan resurslarının keyfiyyətini artırmışdır. 2003–2018-ci illərdə qəbul olunan qanunvericilik aktları və strateji sənədlər bu sahələrin normativ bazasını gücləndirmişdir.

Nəticə etibarilə, 2003–2018-ci illər dövründə Azərbaycanda meşə və tikinti sənayesi bir-biri ilə əlaqəli şəkildə inkişaf etmiş, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə töhfə vermişdir. Gələcək dövrlərdə bu iki sektor arasında daha səmərəli əlaqələndirmə, ekoloji balansın qorunması və texnoloji yeniliklərin tətbiqi əsas prioritetlərdən biri olmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan Respublikasının Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi ilə Fransa Respublikasının Kənd Təsərrüfatı, Ərzaq Emalı Sənayesi və Meşəçilik Nazirliyi arasında əməkdaşlıq haqqında” Anlaşma Memo-

- randumunun təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı // Azərbaycan. - 2014, 29 iyun. – s. 4
2. “Tikinti materiallarının və məmulatının standartlara uyğunluğunun yoxlanılması Qaydaları”nın təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin qərarı // Azərbaycan. - 2015, 12 fevral. – s. 2
3. Abbasov E. Ulu öndərimizin iqtisadi inkişaf strategiyası bu gün də uğurla həyata keçirilir // Xalq qəzeti. - 2009, 9 may. – s. 5
4. Bakıda "Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının (2004-2008-ci illər)" icrasının yekunlarına həsr olunmuş konfrans keçirilmişdir // Azərbaycan. - 2009, 24 fevral. – s. 3
5. Bakıda xarici şirkətlərin istehsalı olan inşaat materialları və mebel sərgisi açılmışdır // Azərbaycan. - 2008, 12 fevral. – s. 6
6. Bayramov R. Şüşə sənayesinin inkişafına mane olan nədir // Azərbaycan. - 2011, 18 fevral. – s. 6
7. Bayramov V. "Embawood"un "Yenidən yeni" adlı təqdimat mərasimi // Xalq qəzeti. - 2011, 30 aprel. – s. 5
8. Əliyev İ. H. İnkişaf – məqsədimizdir/ İ. Əliyev. Bakı: Azər nəşr, - c.1. – 2008.- 424 s.
9. Əliyev İ. H. İnkişaf – məqsədimizdir/ İ. Əliyev. Bakı: Azər nəşr, - c.5. – 2010.- 392 s.
10. Əliyev İ. H. İnkişaf – məqsədimizdir/ İ. Əliyev. Bakı: Azər nəşr, - c.26. – 2015.- 400 s.
11. Əliyev İ. H. İnkişaf – məqsədimizdir/ İ. Əliyev. Bakı: Azər nəşr, - c.35. – 2016.- 396 s.
12. Əliyev İ. H. İnkişaf – məqsədimizdir/ İ. Əliyev. Bakı: Azər nəşr, - c.64. – 2018.- 396 s.
13. Əliyev İ. H. İnkişaf – məqsədimizdir/ İ. Əliyev. Bakı: Azər nəşr, - c.72. – 2018.- 400 s.
14. Əliyev İ. H. İnkişaf – məqsədimizdir/ İ. Əliyev. Bakı: Azər nəşr, - c.76. – 2018.- 400 s.
15. Əliyev İ. H. İnkişaf – məqsədimizdir/ İ. Əliyev. Bakı: Azər nəşr, -c.89.– 2019. - 392 s.
16. Əsgərov Ə. Məqsədimiz müştərilərin etimadını qazanmaqdır // Respublika. - 2014, 9 aprel. – s. 6
17. Kamal R. Azərbaycan müasir tikinti sənaye kompleksinə malikdir // Azərbaycan. - 2014, 10 aprel. – s. 10
18. Məmmədov Z. İ. Azərbaycanın ağac emalı - mebel istehsalı sənayesinin müasir vəziyyəti və perspektiv inkişaf istiqamətləri, Avtoreferat. Gəncə, 2013, s. 4-5
19. Mustafayev Ş. Azərbaycan sənayesi: tarixi yolun uğurlu davamı edir // Azərbaycan. - 2015, 7 yanvar. – s. 2
20. Mustafayev T. Azərbaycanda mebel sənayesinin inkişafı üçün böyük potensial var // Azərbaycan. - 2017, 7 may. – s. 12
21. Mustafayev T. Özəl sektora dövlət qayğısı davam edir // Azərbaycan. - 2009, 25 dekabr. – s. 10
22. Prezident İlham Əliyev Abşeron rayonunun Hökməli qəsəbəsində "M-Line" Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyətinin mebel fabrikinin açılışında iştirak etmişdir // Azərbaycan. - 2011, 21 fevral. – s. 1, 2
23. Səlimov Ə. İsmayılıda yeni tikinti materialları kombinatı istifadəyə verilib // Azərbaycan. - 2016, 27 iyul. – s. 1

İnternet resursları:

1. Azərbaycan Respublikasının Statistika Komitəsi. Azərbaycanın sənayesi [Elektron resurs] / 27.10.2021. [12:35] URL: <https://www.stat.gov.az/source/industry/> [25.11.2025].
2. Azərbaycanın regionları son 10 ildə: dinamik inkişafın xronikası Masallı sürətlə inkişaf edir, gözəlləşir, abadlaşır [Elektron resurs] /04.02.2015 [12:34]. URL: https://azertag.az/xeber/Azerbaycanin_regionlari_son_10_ilde_dinamik_inkisafin_xronikasiMasalli_suretle_inkisaf_edir_gozellesir_abadlasir-829633 [25.11.2025].
3. Naxçıvanda dünyanın ən müasir mebelləri ilə rəqabətə girə biləcək keyfiyyətli məhsullar istehsal olunur /11.09.2017 [14:37]. URL: https://azertag.az/xeber/Naxchivanda_dunyanin_en_muasir_mebelleri_ile_reqabete_gire_bilecek_keyfiyyetli_mehsullar_istehsal_olunur-1092420 [25.11.2025].

АЙТАН ДЖАФАРЛИ

Бакинский государственный университет

Докторант кафедры истории Азербайджана (естественные факультеты)

ТРАНСФОРМАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ В ЛЕСНОЙ И МЕБЕЛЬНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНА В 2003–2018 ГОДАХ

В статье рассматривается динамика развития лесной и строительной отраслей в Азербайджане в 2003–2018 годах. Основная цель исследования — изучить тенденции развития этих двух территорий в экономическом, экологическом и технологическом аспектах в указанный период и оценить их взаимное влияние. В ходе исследования использовались статистический анализ данных, изучение содержания государственных программ и законодательных актов, а также аналитические подходы в данной области. Исследование показало, что за прошедшие годы были достигнуты определенные успехи в охране и восстановлении лесных массивов, в то же время строительная отрасль стремительно развивалась за счет государственных инвестиций и технологических инноваций. В итоге был сделан вывод, что развитие лесного и строительного секторов оказывает взаимное влияние друг на друга, но для того, чтобы это влияние не нарушало экологическое равновесие, государству важно проводить спланированную и контролируруемую политику.

Ключевые слова: нефтяная промышленность Азербайджана, социально-экономическое развитие регионов, промышленный район, экономика.

AYTAN JAFARLI

Baku State University

PhD student of the Department of

History of Azerbaijan (Faculties of Natural Sciences)

THE TRANSFORMATION PROCESS OF AZERBAIJAN'S FOREST AND FURNITURE INDUSTRY COMPLEX (2003–2018)

This article examines the development dynamics of the forestry and construction industries in Azerbaijan during 2003–2018. The main goal of the study is to examine the development trends of these two industries in economic, environmental and technological aspects during that period and to assess their mutual influence. The study used statistical data analysis, examination of the content of state programs and legislative acts, as well as analytical approaches to the field. As a result of the study, it was found that certain successes have been achieved in the protection and restoration of forest areas during these years, and at the same time, the construction industry has developed rapidly due to state investments and technological innovations. In the end, it was concluded that the development of the forestry and construction industries had a mutual influence on each other, but in order for this influence not to disrupt the ecological balance, it was important for the state to implement a planned and controlled policy.

Keywords: non-oil industry of Azerbaijan, socio-economic development of regions, industrial district, economy.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 25 noyabr 2025-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 30 noyabr 2025-ci il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Mehman Abdullayev, t.e.d. İbrahim Zeynalov.

BÖYÜK BRİTANİYADA MƏTBUATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/111/207-210>

Qəzetlər hər zaman britaniyalıların həyatında mühüm rol oynayıb. Britaniyada digər ölkələrlə müqayisədə daha çox qəzet alınır. Onları qəzet oxumaq ənənəsinə görə Avropada yalnız skandinaviyalılarla müqayisə etmək olar. Britaniya qəzetləri Sun, Mirror, Mail, Express, Telegraph isə ən çox satılan qəzetlərdir. Star qəzeti isə Avropanın ən çox oxunan qəzetlərinin ilk onluğuna daxildir. Hal-hazırda qəzet oxuyanların sayı azaldığı halda qəzet oxumaq vərdişi bütün insanlar üçün “əsas vaxt aparan fəaliyyət” olmuşdur. Belə ki, insanların boş vaxtı artdıqca qəzetlərin də istehlakı artmağa başlamışdır. Aparılan araşdırmalar qəzet oxumağın son vaxtlara qədər “status qazandıran fəaliyyət” kimi baxıldığını aşkar etdi. Qəzetləri oxuyanlar isə mədəni və siyasi dəyərlərinə dair ziddiyyətli fikirlərə məruz qalıblar. Qəzetlərin formalaşmasında və inkişafında Britaniya cəmiyyətinin xüsusiyyətləri, onun institutları və orda yaşayan xalqlar müəyyən rol oynamışdır.

Açar sözlər: qəzet, mətbuat, hakimiyyət, xəbər.

Giriş. 1475-ci ildə ingilis Üilyam Kakston (William Caxton) hələ Almaniyada olarkən ingilis dilində ilk kitabı - “Recuyell of the Historyes of Troye” nəşr etdi. Bir il sonra İngiltərəyə qayıdan Kakston (Caxton) Böyük Britaniyada, Westminsterdə çap mediasının əsasını qoydu. İlk vaxtlarda kilsə və dövlət yeni vasitəni öz hakimiyyətləri üçün potensial təhlükə hesab etdikləri üçün mətbuatda lisenziyaların verilməsinə ciddi nəzarət edirdilər. Senzuraya baxmayaraq qitədən alman dilindən ingilis dilinə tərcümə olunaraq ötürülən məlumatlar radikal idi. Gündəlik ingilis dilindən istifadə olunması həmin vaxt dominant rol oynayan, yerli əhalinin əksəriyyətinin bilmədiyi, kilsə və dövlətin rəsmi dil elan etdiyi Latin dilinə və “dini mətnlərin yerli dillərdə yayılmasına və çapına “qadağa qoyan Roma Katolik Kilsəsinin hakimiyyətinə birbaşa meydana oxumaq demək idi [3]. İlk dəfə olaraq əhalinin əksəriyyəti tərəfindən anlaşılan dini və siyasi fikirlər yayılmağa başladı və ən önəmlisi isə nəşriyyatda ortodoksluğu təbliğ edən çoxlu saylı fikirlər də əks olunmağa başladı.

İlk xəbərlər toplusu və ingilis dilində həftədə bir dəfə nəşr olunan “Curanto” 1618-ci ildə Amsterdamda nəşr olunmağa başladı və 1621 –ci ildən isə İngiltərədə nəşr olunmağa başladı. XVII əsrin sonlarına yaxın isə İngiltərədə artıq milli mətbuatın formalaşması üçün zəmin var idi. Əhalinin savadlılıq səviyyəsi artmış, daha yaxşı yollar çəkilmiş, iqtisadi inkişaf baş vermiş, çap texnikası ilə tanışlıq artmışdı. 1702-ci il, 11 martda nəşr olunmağa başlayan “Daily Courant” müntəzəm olaraq çap olunan ilk gündəlik qəzet hesab olunur. XVIII əsrdə ortalarından qəzetlərin sayı artmağa başladı və onların əksəriyyəti müxtəlif partiyaları müdafiə edirdilər. Məsələn “Daily Courant” vıqları, rəsmi hökumət qəzeti olan “London Gazette” isə kraliyyəti və icraedici hakimiyyəti dəstəkləyirdi [5]. Təhsilin artması və bazarın genişlənməsilə qəzetlər daha da ucuzlaşdı. İctimai maraq doğuran məsləhətlərin müzakirəsi və yayılması mətbuat tarixində XVII əsrin ortalarına təsadüf edən önəmli bir mərhələdir. Məlumat mübadiləsində ictimai fikrin dövrəyə girməsi demokratiya üçün çox əhəmiyyətlidir. Filosof Jurgen Habermas bildirir ki, “azad vətəndaşların fikirləri, söhbətləri ictimai fikrin özüdür” 1650-ci illərdən 1670-ci illərin ortalarındanək Londonda ilk, dəbli “coffee-house”lar meydana gəlməyə başladı. Bu “coffee house”lara oxumaq üçün qəzetlərin və jurnalların nüsxələri qoyulur, siyasi və sosial hadisələr geniş müzakirə olunurdu. 1680-ci ildən 1730-cu ilədək “coffee-house”lar ictimai fikri formalaşdırın, ictimai fikrə təsir göstərən ən güclü vasitə idi [1]. 1675-ci ildə II Charles onları bağlatdırmağa çalışsa da, onun siyasətindən narazı olan əhalinin etirazından qorxub, fikrindən daşındı. 1870-ci ildən sonra təhsilli insanların sayının artması, sahibkarlara qəzet bazarını inkişaf etdirməyə şərait yaratdı. Bu isə öz növbəsində, əvvəllər ancaq orta və yuxarı təbəqənin istifadə etdiyi qəzet və jurnalların məşhurlaşması ilə

nəticələndi. Mətbuatdan təkcə məlumatların ictimaiyyətə ötürülməsi üçün deyil, həm də əyləncə məqsədilə istifadə edilməyə başlandı ki, bu da qəzet sahibkarlarına kifayət qədər gəlirlərini artırmasına imkan yaradı. XIX əsrin sonu ilə müqayisədə XX əsrin əvvəllərində çap evlərinin sayı sürətlə artdı və reklamın inkişafı başladı. Artıq nəşr evlərinin sahibləri də, qəzet və ya jurnalların cəmiyyətdə hansı ictimai və siyasi rol oynadığını başa düşürdülər. Ölkənin savadlı əhalisi üçün kifayət edəcək tirajla çap edilən ilk Britaniya qəzetləri XVIII əsrin əvvəllərində peyda oldu [5]. Sonralar isə "The Times" (1785), "Observer" (1791) və "Sunday Times" (1822) kimi qəzetlər çap edilməyə başladı. Lakin bu qəzetlərin əksəriyyəti əsasən Londonda cəmləşmiş, sayı o qədər də çox olmayan savadlı əhaliyə xidmət edirdi. XX əsrdə sayı və tərkibi, nəşr edilən qəzetlərin tipinin müəyyən olunmasına təsir göstərməyə başladı. İlk milli məşhur qəzetlər artıq ancaq bazar günləri çap olunmağa başladı. Məsələn: "News of the World" (1843) və "People" (1881). Onlar ucuz idi və fəhlə sinfinin savadının artması üçün nəzərdə tutulmuşdu. 1896-cı il, Mayın 4-də Alfred Hamswort Londonda "Daily Mail" –in nəşrinə başladı və bu qəzet orta təbəqə üçün nəzərdə tutulmuşdur. Eyni zamanda ali təbəqə üçün "keyfiyyətli" qəzetin daha münasib əvəzedicisi idi. 1903-cü ildə Hamswort "Daily Mirror" –in nəşrinə başladı. Bu qəzet fəhlə sinifi üçün nəzərdə tutulmuşdu və qəzet bazarında çox məşhur idi. Qısa zaman çərçivəsində hər iki qəzet bir gündə milyondan çox tirajla satılmağa başladı. XX əsrin başlanğıcını, kütləvi tirajla buraxılan qəzetlərlə yanaşı, həm də Hamswort və Artur Pirson kimi qəzet sahibkarlarının da dövrü adlandırmaq olar. Qəzet sahibkarları arasında bazarda daha çox pay qazanmaq uğrunda boyuk rəqabət var idi. Sonralar "Daily Express" adlanan Pirsona məxsus "Morning Herald", orta təbəqə üçün nəzərdə tutulan "Daily Mail" qəzeti ilə rəqabət aparmaq məqsədilə 1900-cü ilə nəşr edilməyə başlamışdır [6]. 50-ci illərdə "Daily Express" istiqamətini dəyişərək daha çox oxucu cəlb etmək məqsədilə fəhlə sinfinə xidmət göstərməyə başladı. XX əsrin əvvəllərində "Daily Mirror" ən çox satılan ümummilli qəzetə çevrildi. Qəzet fəal şəkildə leybolistləri müdafiə etməyə başladı. Tez bir zamanda siyasiləşən "Daily Mirror" fəhlə sinfinə məxsus oxucuların tez və rahat oxuması üçün xüsusi hazırlanmışdı. "Daily Herald" (1911) da leybolist partiyasının mövqeyini dəstəkləyirdi. Lakin 1964-cü ildə bu qəzetin sahibi dəyişdi və qəzet "Sun" adlandırıldı. Bundan sonra artıq qəzetin cəmiyyətdəki ictimai və siyasi hadisələrə münasibəti əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdi. "Sun", "Express" və "Mirror" qəzetləri arasında rəqabət bugün də davam edir: qəzetlərin hər biri "sarı" mətbuat bazırında daha çox pay əldə etməyə çalışır. İndi daha böyük korporasiyalara və ya nəşriyyat evlərinə malik olan qəzet sahibkarları arasında əvvəlki kimi mübarizə gedir [3]. XX əsrin əvvəlləri ilə bugün arasında yeganə fərq məşhur qəzetlərin keyfiyyət məsələsidir. Erkən məşhur qəzetlərin uğuru qismən əhalinin savadlılığı, qismən də fəhlə sinfinin həqiqətən bilik və məlumat ehtiyacının olması və leybolist partiyasının yaranması ilə fəhlələr arasında siyasi savadlılığın artması ilə bağlı idi. Təbii ki, qəzet sahibkarları belə böyük bazardan xeyli gəlir əldə etməklə yanaşı, tələbatı da ödəyirdilər. Kütləvi qəzetlərin qiyməti və məzmunu fəhlə sinifi və orta təbəqə üçün nəzərdə tutulmuşdu. Bu istiqamət çoxlu sayda reklamçının diqqətini özünə cəlb etdi və qəzet sahibkarları müasir çap metodlarından və geniş yayılmış paylama sistemindən istifadə edərək qəzetləri daha ucuz çap edə bildirdilər. XX əsrin əvvəllərində ümummilli qəzetlərin dövriyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə artdı. Belə ki, 1920-ci ildə ölkə ərazisində gündəlik 5.5 milyon nüsxə qəzet satılırdı. 1973-cü ilədək bu rəqəm 17 milyona qalxdı. Lakin bu illər ərzində qəzet və başqa mətbu nümunələri əvvəlcə radio və kino, daha sonralar isə televiziya ilə rəqabət aparırdı. Baxmayaraq ki, ümummilli və digər qəzetlərin dövriyyəsi böyük idi, 70-ci illərdə bu qəzetlərin gündəlik satışında böyük enmə hiss olunurdu. Bəzi qəzetlərin dövriyyəsi dəyişməz qalsa da, bir çox qəzetlərin dövriyyəsi rəqabətlə əlaqədar olaraq qalxıb, enirdi. Nəticədə bir neçə qəzet bağlandı. Lakin digər ölkələrlə müqayisədə Böyük Britaniyada adambaşına satılan qəzetlərin sayı daha çoxdur [2].

Məlumdur ki, 15 yaşdan yuxarı əhalinin üçündən ikisi gündəlik çap olunan milli qəzet, dördündən üçü isə bazar günü qəzetləri oxuyur. Oxucularının sayı dövriyyəsindən çox olan milli qəzetlər həftə içi 14 milyon n, bazar günləri isə 17 milyon nüsxə ilə çap edilir. Böyük Britaniyanın milli mətbuatına 11 ədəd gündəlik çap edilən və 10 ədəd bazar günləri çap edilən qəzetlər daxildir. Qəzet mərkəzləri və çap dəzgahları mərkəz Londonda yerləşir. Onların çoxu əvvəllər milli çap sənayesinin mərkəzi olan və Londonun mərkəzində yerləşən Flit Stritdə yerləşirdi. Amma indi artıq bütün qəzetlərin mərkəzi Londonun kənarlarına köçmüşdür [4]. Bu köçmənin səbəblərinə yüksək icarə haqqı, kəskin rəqabət və çapçıların həmkarlar ittifaqının yeni çap texnologiyasını qəbul etməməsi oldu. 70-80-ci illərdə bütün

qəzetlər xərclərini istehsal, çap sahəsində texnoloji inkişaf və ofisin idarəçiliyi ilə uyğunlaşdırmaq məcburiyyətində qaldı. Bazarda mövqeyi qoruyub saxlamaq məqsədilə bu kimi xərclərdən qurtulmalı oldular. İşçilərin əməkhaqqısı kimi böyük xərcləri azaltmaq məqsədilə çoxlu sayda adam işindən uzaqlaşdırıldı. Bütün bu vəziyyətlər qəzet sahibkarlarını eyni anda xərcləri azaldaraq, məhsuldarlığın artırılması üçün yollar axtarmağa məcbur edirdi. Bu prosesi sürətləndirmək üçün yeni çap texnologiyasından istifadə işçilərin ixtisasına və həmkarlar ittifaqlarının sahibkarlara qarşı çıxması ilə nəticələndi. Bu isə öz növbəsində məhsuldarlığın kəskin aşağı düşməsinə gətirib çıxardı. Yeni çap metodları sayəsində jurnalistlər köhnə çap üsulundan xilas ola bildi. Bu əhəmiyyətli dəyişiklik sayəsində sahibkarlar daha az vəsait ödəməklə daha sürətli çap və yayma imkanlarına nail oldu. Həmçinin yeni metodlar onlara həmkarlar ittifaqının əvvəlki üstünlüyündən və istehsalın Londonda cəmləşməsindən xilas olmağa şərait yaratdı [1].

London xaricində regional qəzetlərin sahibkarları ilk olaraq Kyeni texnologiyanı təcrübədən keçirdi. Sonda isə London poliqrafiya sənayesinin onların yolu ilə getmək məcburiyyətində qoydular. "The Times" yeni təchizatı sınaqdan keçirmək istəsə də, həmkarlar ittifaqları buna razı olmadılar. Hətta həmkarlar ittifaqına etiraz olaraq, 11 ay (1979-80) qəzetin nəşri dayandırıldı. Lakin bu cəhd uğursuz oldu. Sonralar qəzet yeni sahibkara satıldı və o, həmkarlar ittifaqı ilə uzun sürən problemlərdən sonra bütün çapçıları işdən azad edərək, bu və özünün digər qəzetlərini mərkəzini Londonun şərqinə köçürdü. Burda artıq o, rahatlıqla yeni texnika ilə işləməyi bacaranları heyətə daxil etdi. Bütün bunlar həmkarlar ittifaqı tərəfindən narazılıqla qarşılandı və üzvləri yeni zavoda qarşı aksiya keçirməyə başladı. Digər qəzetlər də "yaşamaq" üçün "the Times"-in yolunu keçməli idilər. Yeni çap texnologiyası, təkmilləşdirilmiş bölgü sistemi və məhsulun istehsal dəyərinin azalması mətbuatda, ümumilikdə çap sənayesində gəliri artırdı. Digər kütləvi informasiya vasitələri ilə rəqabətə baxmayaraq, qəzet bazarı və çap məhsulları əvvəlki kimi artır. Böyük Britaniyada etnik azlıqlar da özlərinin qəzet, jurnallarını çap edirlər və hər keçən gün onların dövriyyəsi artır, keyfiyyəti isə daha da yaxşılaşır. Onlar arasında yəhudi, asiya, hind, çin və ərəb qəzetlərinin dövriyyəsi digərlərindən daha çoxdur [3]. Royters, əsası 1851-ci ildə qoyulan və Londonda yerləşən xəbər agentliyidir. Ənənəvi olaraq qəzetlər və jurnalistlər bu agentlikdən xəbər mənbəsi kimi istifadə edirlər. Çap məhsulları bazarında əvvəlki kimi rəqabət var və qəzetlər hələ də müxtəlif çətinliklərlə üzləşirlər. Lakin yeni qəzet yaratmaq fikrində olanları heç bir çətinlik qorxutmur. Məsələn, "Today" qəzeti 1986-cı ilin aprelindən başlayaraq çap edilməyə başlanıb və həm tiraj, həm də texnologiya ilə bağlı problemlərinin olmasına baxmayaraq hələ də nəşr edilir. Yeni "keyfiyyət" qəzeti "The Independent" 1986-cı ilin oktyabrında çap olunmağa başlandı və titajının azalmasına baxmayaraq hələ də mövcuddur. "The Independent on Sunday" (1990) kimi bazar günü qəzetləri, həmçinin beşinci gün çap edilən "European" kimi qəzetlər uğurla işə başladılar və hələ də çap olunurlar [5]. Lakin bu illərdə nəşr edilən bəzi qəzetlər var ki, onlar elə tez bir zamanda da fəaliyyətlərini dayandırılar.

Nəticə. Ümumilikdə ümummilli qəzetlər formatından və məzmunundan asılı olaraq "keyfiyyətli" və "məşhur" adlanmaqla iki növə bölünürlər. "Keyfiyyət" qəzetləri böyük formatlı vərəqlərdə çap edilir və dolayısı ilə milli və beynəlxalq xəbərləri çap etməklə yanaşı öz məqalə və qeydlərində cari siyasi və mədəni hadisələri şərh edir. "Kütləvi" qəzetlər isə formatı çox da böyük olmayan vərəqlərdə çap edilir və oxucuya nisbətən az aktual, daha çox qalmaqallı və sensasiyalı xəbərləri çatdırır. Bu növ qəzetlərin söz ehtiyatı çox məhduddur. Kütləvi qəzetlərdə reklam daha az olsa da, nüsxənin sayı çoxdur. Çox vaxt iddia edilir ki, Britaniya qəzetlərinin böyük əksəriyyəti sağ mərkəzçi meyillidirlər və Mühafizəkarlar partiyasına rəğbət göstərilir. Bir neçəsi, məsələn, "Mirror" qəzeti Leybolistlər partiyasına, "Guardian" qəzeti sol mərkəzçi partiyalara rəğbət göstərir. "The Times" və "The Independent" qəzetləri isə özlərini müstəqil qəzet hesab edir. Təcrübədə isə britaniyalılar cari hadisələr barəsində qəzetlərin müxtəlif mövqeləri ilə üzləşirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Peter Golding, David Deacon, Jim McGuigan, Heather Purdey, Sarah Rawson "The Case of Great Britain", 2005.
2. Peter Humphreys "Media freedom and Pluralism in the United Kingdom" 2007

3. Barrès Baker, Brent Museum “An Introduction to the Early History of Newspaper Advertising”, 2006.
4. Georgina Born “Public Service Broadcasting and Digital Television in the UK, 2008.
5. Deirdre Kevin “Snapshot: regional and local television in the United Kingdom”, 2015.
6. Toby Mendel, Head of Law Programme Evan Ruth “Media Regulation In The United Kingdom”, 2019.

УЛЬВИЯ ГУСЕЙНОВА

*Азербайджанский университет языков
Кафедра западного регионоведения, старший преподаватель*

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА БРИТАНСКОЙ ПРЕССЫ

Газеты всегда играли важную роль в жизни британцев. В Великобритании покупают больше газет, чем в любой другой стране. В Европе по уровню читательской традиции их можно сравнить только со скандинавами. Британские газеты Sun, Mirror, Mail, Express и Telegraph являются самыми продаваемыми. Газета Star входит в десятку самых читаемых газет в Европе. Хотя число читателей газет в настоящее время сокращается, чтение газет стало «главным занятием, поглощающим время» для всех людей. Таким образом, с появлением большего количества свободного времени у людей увеличилось и потребление газет. Исследования показали, что чтение газет до недавнего времени рассматривалось как «деятельность, повышающая статус». Читатели газет сталкиваются с противоречивыми взглядами на свои культурные и политические ценности. Особенности британского общества, его институтов и людей, живущих в нём, сыграли свою роль в становлении и развитии газет.

Ключевые слова: пресса, газета, власть, новости.

ULVIYYA HUSEYNOVA

*Azerbaijan University of Languages
Department of Western Regional Studies, Senior Lecturer*

GENERAL CHARACTERISTICS OF THE BRITISH PRESS

Newspapers have always played an important role in the lives of the British. In Britain, more newspapers are purchased than in any other country. In Europe, they can only be compared with the Scandinavians in terms of newspaper reading tradition. The British newspapers Sun, Mirror, Mail, Express, Telegraph are the best-selling newspapers. The Star newspaper is among the top ten most read newspapers in Europe. Although the number of newspaper readers is currently decreasing, the habit of reading newspapers has become a "main time-consuming activity" for all people. Thus, as people have more free time, newspaper consumption has also increased. Studies have shown that reading newspapers has until recently been viewed as a "status-enhancing activity." Newspaper readers have been exposed to conflicting views about their cultural and political values. The characteristics of British society, its institutions, and the people living there have played a role in the formation and development of newspapers.

Keywords: press, newspaper, power, news.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 12 noyabr 2025-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 30 noyabr 2025-ci il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Sevdagül Əliyeva, t.ü.f.d. Məmmədağa Baxışov.

UOT 94(479.24)

XATİRƏ QƏHRƏMANOVA

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
"Azərbaycanın Beynəlxalq Əlaqələr Tarixi" şöbəsinin böyük elmi işçisi
xatira.qahramanova.71@mail.ru

HEYDƏR ƏLİYEV SİYASƏTİNDƏ DİASPORƏ AMİLİ: UKRAYNADA AZƏRBAYCAN DİASPORUNUN TƏŞKİLATLANMASI

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/111/211-217>

1991-ci il hər iki ölkə ikinci dövlət müstəqilliklərini bərpa etdikdən sonra dövlətlərarası əlaqələr yenə də inkişaf etməyə başladı. Artıq respublikalar müstəqil olaraq öz siyasətlərini yürütməyə başladılar. Azərbaycan Respublikasının şərəfli oğlu Ulu Öndər ikinci dəfə respublikanın rəhbəri olaraq, yenidən müstəqil olmuş bir dövlətin siyasi, ədəbi, mədəni əlaqələrini yenidən qurmaq və dövlətin inkişaf strategiyasını dəyişməli idi. Bütün bunlarla yanaşı Heydər Əliyev Diaspora siyasətində inkişaf strategiyasının bir bəndi olaraq hərəkətləndirdi. Hər səfərində Azərbaycandan kənarda yaşayan soydaşlarımızla görüşər, onlara öz tövsiyələrini bildirərdi. Heydər Əliyevin Ukraynaya səfərləri də yadda qalan və tarix yazan görüşləri hər zaman diaspora nümayəndələri üçün bir strategiya olmuşdur. Məqalədə bütün bu məsələlərə aydınlıq gətirilmiş, və tarixi illər əsasında görülən işlər araşdırılaraq təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: region, Ukrayna, azərbaycanlılar, Rusiya-Ukrayna, Cənubi Qafqaz, diaspor.

Giriş. Əsrlər boyu inkişaf etmiş azərbaycançılıq ideologiyası Azərbaycan xalqının milli ideyası olaraq tarixi yol keçmişdir. Bu tarixi missiyanı müxtəlif dövrlərdə müxtəlif istiqamətlərdə Azərbaycanın fədakar şəxsiyyətləri, qəhrəman oğulları yaşadaraq təbliğ etmişdirlər. Ulu Öndər Heydər Əliyev azərbaycançılıq ideologiyasını formalaşdıraraq çağdaş dövlətçiliyimizə tətbiq etdi. Bu ideologiyanın təbliğində ən əsas amillərdən biri də diaspora amilidir. Yaşadığı ölkədə mənsub olduğu xalqın dilini, mədəniyyətini, tarixini, musiqisini yaşatmaq və təbliğ etmək özü böyük ideologiyadır. Bu ideologiyanın daşıyıcısı isə etnik toplum olan diasporlardır.

Ulu Öndər azərbaycançılıq ideologiyasının əsasını bütün dünyada olan azərbaycanlıların birləşməsində və güclü olmasında görürdü. Elə ən önəmli və dəyərli qərarlarından biri də 31 dekabr Dünya Azərbaycanlıların Həmrəylik Günü kimi qeyd edilməsidir. Bu qərar tam fərqli idi. 31 dekabrı bütün dünya ölkələri yeni təqvim ilinin gəlişi münasibəti ilə qeyd edirlər [1, s.73]. Dünya azərbaycanlıları isə bu günü həmrəylik günü olaraq qeyd edirlər. Məhz dünyaya səpələnmiş soydaşlarımızın təşkilatlanması diasporun inkişafında yeni mərhələnin başlanması Ulu Öndər Heydər Əliyevin ikinci dəfə hakimiyyətə qayıdışı ilə başladı.

1991-ci ildə öz müstəqilliyini yenidən bərpa edən Azərbaycan Respublikası artıq müstəqil olaraq öz siyasətini yürütməyə və iqtisadi-siyasi əlaqələri müstəqil beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq inkişaf etdirməli idi. Uzun illərdən sonra Azərbaycan yenidən müstəqil dövlət olaraq öz inkişaf strategiyasını qurdu. Ukrayna 1991-ci il avqustun 24-də müstəqilliyini bərpa etdi. Azərbaycan isə 18 oktyabr 1991-ci ildə. Hər iki ölkənin taleyində ikinci müstəqillik tarixi yazıldı [5].

Taleyin iradəsi ilə, öz dövlətçiliklərinin çoxəsrlik ənənələrini davam etdirərək, suveren hüququndan istifadə edərək 1995-ci ildə Azərbaycan Respublikası, 1996-cı ildə isə Ukrayna dövləti Əsas qanunlarını – Konstitusiyalarını qəbul etmişlər ki, bu da demokratik quruluş üçün möhkəm zəmin yaradır, eyni zamanda dövlətin dünyəvi inkişaf yolunu müəyyən edirdi. Bu isə öz qanunvericiliklərini fəal şəkildə təqdim etməyə səbəb oldu. Ölkələrin suverenliyinin və ərazi bütövlüyünün qarşılıqlı müdafiəsi məsələləri xüsusilə aktual məsələlərdən biridir. Ukrayna Qarabağın statusu ilə bağlı Azərbaycanın mövqeyini hər zaman dəstəkləyib, Azərbaycan da Ukraynanın ərazi bütövlüyü məsələsində birmənalı mövqe tutur. Ukrayna və Azərbaycan hər zaman müxtəlif sahələrdə sabitlik nümayiş etdirərək iqtisadi, siyasi inkişafı, humanitar əlaqələrin genişləndirilməsi, iki ölkə xalqları arasında qarşılıqlı anlaşmanın dərinləşdirilməsi məsələləri üzrə çox böyük layihələrə imza atmışlar. Bu

münasibətlərin inkişafının pik nöqtəsi Heydər Əliyevin məqsədli siyasəti ilə davam etdirilmişdir. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev Ukrayna xalqına həmişə xüsusi hərarət və diqqətlə yanaşmışdır. Tarixə nəzər salaq, SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini olduğu illərdən, Ukraynanın mədəni inkişafı üçün çox mühüm qərarların verilməsinə nail olmuşdur. Çoxları bilir ki, məhz Heydər Əliyevin sayəsində Kiyev Milli Filarmoniyasının bərpasına vəsait ayrılıb. Onun bilavasitə köməyi ilə zavod tikilib istifadəyə verilmişdir. "Obolon" uşaq fabriki onun təşəbbüsü ilə tikilmişdir. Dövlət başçılarının dostluğu və siyasi iradəsi sayəsində Azərbaycanla Ukrayna arasında siyasi mexanizm yaradılıb. Hər iki ölkənin vətəndaşlarının təmasları səmimi dostluq çərçivəsində qurulmuşdur. Dövlət, hökumət başçıları səviyyəsində müntəzəm görüşlər, iki ölkənin xarici siyasət idarələrinin keçirdiyi görüş və tədbirlər Ukrayna ilə əlaqələrin inkişafı üçün böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bir sözlə, Ukrayna-Azərbaycan tərəfdaşlığı münasibətlərinin dərin kökləri vardır. Bu köklərin əsasında tarixi yaddaşı əks etdirən 1918-ci ildə Cümhuriyyət yaradıcıları ilə Ukrayna Xalq Respublikası təsisçilərinin münasibətlərini də qeyd etmək lazımdır. Az zaman ərzində qurulan və bolşeviklər tərəfindən dağıdılan Azərbaycan Demokratik Respublikası və Ukrayna xalq Respublikası öz diplomatik əlaqələrini yüksək formada qurmuşdular. Bu quruluş müstəqil dövlətlərin gələcək inkişafının təməli idi. Ukraynada Azərbaycan Komissarlığının yaradılması müstəqil Azərbaycan Demokratik Respublikasının siyasətinin istiqamətlərini göstərirdi. Düzdür Komissarlığın fəaliyyəti uzun çəkmədi. İttifaq dağıldıqdan sonra, yenə də hər iki dövlətin rəsmiləri bu tarixi ənənəni davam etdirdilər. Ukraynada fəaliyyət göstərən səfirliyin yaradılması Ulu Öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə baş tutdu. 1996-cı ildə Ukraynanın Azərbaycanda, 1997-ci ildə isə Azərbaycanın Ukraynada səfirlikləri fəaliyyətə başladı [15].

Ukrayna və Azərbaycan bir çox beynəlxalq təşkilatlarda, bir-birini uğurla dəstəkləyir. Bunlara misal olaraq BMT, ATƏT, Avropa Şurasında qarşılıqlı əməkdaşlığı göstərmək olar. Çünki, qarşılıqlı etimad olmadan Ukrayna-Azərbaycan münasibətləri heç vaxt dolğun olmayacaq. Ukrayna və Azərbaycan əlaqələrinin zəngin tarixi var. Bu ölkələr ikinci dəfə müstəqillik əldə etdikdən sonra münasibətlər həmişə xüsusi və mühüm yer alıb [2, s.186].

Məhz Heydər Əliyevin tapşırığı və xüsusi diqqəti sayəsində Ukraynada Azərbaycan diasporu təşkilatlanmış və inkişaf yolu keçmişdir. 1997-ci ildə Ukraynaya rəsmi səfər edən Prezident Heydər Əliyev burada yaşayan azərbaycanlılarla görüşdə qeyd etmişdir: *"Harada yaşamasından asılı olmayaraq heç bir azərbaycanlı öz Vətəninə, ulu babalarını, dilini unutmamalıdır. Harada yaşayırsansa yaşa, yaxşı da, pis də yaşasan, gərək ürəyin öz vətəninlə, torpağınla döyünsün. Gərək nəbzın vətənin nəbzi ilə vursun. Bu vətənpərvərlik hissi bizim hər birimizdə olmalıdır"* [9, s.325].

Görüş zamanı Ulu Öndər soydaşlarımıza öz tövsiyələrini verərək, bir olmağı, güclü olmağı tövsiyə etmişdir. Pərakəndə şəkildə yox bir mərkəz yaradaraq orda birləşməyi əsaslandıraraq güc birliyi olaraq fəaliyyət göstərmələrini qeyd etmişdir. Heydər Əliyevin tövsiyələrindən biri də Ukraynanın Ali rəsmi dairələrində yer almaq və vəzifə tutmaq idi. Ulu Öndər digər xalqların nümayəndələrinin Ukraynanın Ali Radasında yerləşdiklərini və bizim orda neçə nümayəndəmizin olduğunu soruşaraq öz dəyərli qeydlərini ukraynalı soydaşlarımıza bildirdi.

Bu görüşün çox böyük nəticəsi 1999-cu ildə özünü göstərdi. 1999-cu ildə Ulu Öndərin Ukraynaya yeni rəsmi səfəri zamanı artıq çox dəyişikliklərin olduğu görsənirdi. Ukraynada Azərbaycanı təmsil edən bir mərkəz yaradılmışdır. Bu Ukrayna Azərbaycanlıları Konqresi idi. Konqres 1999-cu il 21 mart tarixində təsis edilmişdir. Konqres 1990-cı il 20 yanvar hadisələrinin təsirindən yaradılan Nizami Gəncəvi adına Mərkəzin üzərində təsis edilmişdir. Bu Mərkəz Ukraynanın ən aktiv fəaliyyət göstərən Cəmiyyətlərindən biri idi. Ukrayna Azərbaycanlıları Konqresinin rəhbəri olaraq Tələt Əliyev təyin edilmişdir. Tələt Əliyev Ukraynanın ən fəal azərbaycanlı gənclərindən biri idi. Övvəlcə Mərkəzin 17, daha sonra isə 27 vilayətində bölmələri təsis edildi. Hər bir vilayətdə açılan bölmə isə Mərkəz tərəfindən idarə edilirdi. Konqres qısa zaman ərzində soydaşlarımız arasında birliyin yaranmasına müvəffəq oldu [10, s.46].

Bildiyimiz kimi artıq tarixə qovuşan Azərbaycanın ən ağırlı problemi sayılan işğal altında olan ərazilərimizin azad edilməsində, dünya ictimaiyyətinə sözümüzün çatdırılmasında, haqlı olduğumuzu bəyan etməkdə güclü və sarsılmaz diasporumuzun mövqeyinə çox ehtiyacımız vardı. Biz

dünya xalqlarının təcrübəsindən artıq diasporların nə dərəcədə güc sahibi olduqlarını bilirik. Dünya xalqlarının diasporları siyahısında ən güclü söz sahibi olan yəhudi, yunan və erməni diasporları xalqın mənafeyi nəminə birləşərək güc birliyinə çevrilmişlər. Xüsusilə də erməni diasporunun qondarmaları, tarixi həqiqətləri gizlədərək öz yalanlarına don geydirərək, dünyaya bəyan etməsi Azərbaycanla qarşı təbliğat idi. Ata yurdumuz Qarabağın düşmən tapdağı altında illərlə əzilməsinə göz yuman yüksək güc sahibi olan dövlətlər haqqı dandılar. Heç bir ədalətli addım atmadılar. Belə bir zamanda Ulu Öndər Azərbaycan xalqının da səsini xarici ölkələrdə yayacaq güclü diaspora malik olmasının vacib olduğunu bildirdi. Və bu onun xarici siyasətində əsas prioritetlərdən biri idi. Bütün bunlar Heydər Əliyevin hər bir səfərində vaxt ayıraraq soydaşlarımızla görüşməsi, onların problemləri ilə maraqlanması, onlara doğru yolun göstərilməsi və hər zaman vətənləri Azərbaycan dövləti tərəfindən dəstəyin olduğunu bildirməsi məhz bugünkü güclü diasporumuzun olmasından xəbər verirdi. Bu böyük siyasətin nəticəsi idi.

Ulu öndər Heydər Əliyev "Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayının keçirilməsi haqqında" 2001-ci il 23 may tarixli Sərəncamı ilə milli diaspor quruculuğunun təməlini qoydu [3]. Tarixi əhəmiyyətə malik bu Sərəncama əsasən həmin il noyabr ayının 9-10-da Bakı şəhərində Dünya Azərbaycanlılarının ilk Qurultayı keçirildi. Qurultayda Dünya Azərbaycanlılarının Əlaqələndirmə Şurasının üzvləri müəyyənləşdirildi. Məhz bu qurultay xaricdəki soydaşlarımızın azərbaycançılıq ideyası ətrafında sıx birləşərək, təşkilatlanması baxımından dönüş nöqtəsi oldu. Milli diaspor hərəkatının inkişafında yeni mərhələnin başlanğıcını qoydu. Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayında 36 xarici dövlətdə yaşayan həmvətənlərimizin cəmləşdiyi 200-dən çox müxtəlif təşkilatı təmsil etməklə, 406 nümayəndə və 63 qonaq iştirak edirdi. Onların arasında ABŞ, Türkiyə, Rusiya, Böyük Britaniya, Kanada, Almaniya Fransa, Gürcüstan, Avstriya, Rumıniya, İsveçrə, Avstraliya, Özbəkistan, Ukrayna, Estoniya, Latviya, Moldova, Qazaxıstan, Danimarka, Hollandiya, Finlandiya, Belarus, İsrail və sair dövlətlərin təmsilçiləri var idi. Qurultay müxtəlif ölkələrdə azərbaycanlı icmalarının mütəşəkkilliyinin və fəallığının artmasına ciddi təsir göstərdi. Həmin qurultayda Ulu Öndərin böyük iftixarla söylədiyi *"Mən həmişə fəxr etmişəm, bu gün də fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam"* kəlamı ideologiyamızın şüarına çevrildi [11, s.296].

Daha sonra 2002-ci il 5 iyul tarixli Fərmanla Xarici Ölkələrdə Yaşayan Azərbaycanlılarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin (indiki Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsi) yaradılması, həmin il dekabrın 27-də "Xaricdə yaşayan azərbaycanlılarla bağlı dövlət siyasəti haqqında" Qanunun qəbul edilməsi dünya azərbaycanlılarının təşkilatlanması prosesini daha da gücləndirdi. Bütün bunlar Azərbaycan Diasporunun institutlaşması üçün yol xəritəsi idi. Bu xəritənin əsasını, Azərbaycanın inkişafı üçün Ulu Öndər Heydər Əliyev qoydu. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Ulu öndər Heydər Əliyevin diaspor quruculuğunda xidmətlərindən biri də xaricə səfərləri zamanı həmin ölkələrdə yaşayan həmvətənlərimizlə görüşlər keçirməsi, onların problem və qaygıları ilə yaxından maraqlanması, tövsiyələrini verməsi olmuşdur. Bu görüşlər və müzakirələr diasporumuzun güclənməsi, əsas fəaliyyət istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi baxımından mühüm rol oynayır.

Heydər Əliyev Ukraynada Soydaşlarımızla görüşü zamanı qeyd etmişdir: *–Bilirəm ki, xarici ölkədə yaşamaq asan deyil. Hər bir insan doğulur, böyüyür, öz kökü, qohumu, doğma torpağı var. Hər bir insan bu yerlərə bağlıdır. Ancaq oxşar hisslər yüz il əvvəl də var idi. Ötən əsrdə dünya o qədər dəyişib ki, insanların böyük miqrasiyası var. Bu, təkcə bizim regionda, keçmiş sovet məkanında deyil, dünyanın hər yerində baş verir. Bu gün dünyada gedən prosesləri heç kim idarə edə bilmir. Bunlar obyektiv proseslərdir. Biz azərbaycanlılar bu və ya digər şəkildə bu proseslərdə iştirak edirik. Məsələn, mən hesab edirəm ki, öz torpağını tərk edərək dünyanın başqa ölkələrində yaşayan, orada iş tapan, öz həyatını quran, cəmiyyətdə müəyyən yer tutan azərbaycanlılarımız üçün belə bir miqrasiya prosesinin yaranması – bütün bu faktlar milli maraqlarımıza xidmət edir. Ona görə də mən köhnə fikirləri rəhbər tutaraq yad ölkədə yaşamağın nə qədər çətin olduğundan danışdım. Bu gün çətin heç nə yoxdur. İnsan rahat olduğu yerdə yaşayır. Daha yaxşı yaşadığı yerə köçür. Ailəsi üçün daha yaxşı şəraiti olan yerdə yaşayır. Halbuki insan öz kökünü, torpağını, vətənini, dilini heç vaxt unutmamalıdır. O, dinini, milli adət-ənənələrini unutmamalıdır. Bunu unutmaq*

bir şeydir – bunu xatırlayıram, yaddaşımda yaşayır, bəli, bu, mənim millətimin bir xüsusiyyətidir, – onu qorumaq, inkişaf etdirmək tamam başqadır [5].

Bu sözlərin hər birində dərin məna var. Sanki yeni qurulacaq bir ölkənin konstitusiyası kimi. Ölkənin inkişafı üçün yol xəritəsi olaraq istiqamətləri dəqiq bildirmişdir. Onun müdrikliyi Azərbaycan Diasporunun vətən üçün və xalq üçün birləşməsinə səbəb oldu.

Heydər Əliyevin inkişaf strategiyası Ukrayna və Azərbaycan arasında əlaqələrin inkişafına da çox böyük və müsbət təsir bağışladı. Ukrayna-Azərbaycan əməkdaşlığının əhəmiyyətli potensialı var. İnkişaf üçün hər iki tərəfin gözəl imkanları var. İkitərəfli qarşılıqlı fəaliyyətin bütün sahələrində, o cümlədən siyasi, parlamentlərarası, iqtisadi, enerji, nəqliyyat, hərbi-texniki, aerokosmik, humanitar sahələrdə bu imkanlar özünü büruzə verir. Qeyd etmək istərdim ki, təhsil sahəsinin tərkib hissəsi olan əməkdaşlıq xüsusi diqqətə layiqdir. Bu sahə fəal şəkildə inkişaf edir. İki ölkənin ali təhsil müəssisələri arasında əlaqələr, universitetlər arasında bağlanmış müqavilələrə əsaslanır. Təhsil sahəsi hər iki ölkənin gəncləri arasında humanitar körpünün mühüm tərkib hissəsidir. Heydər Əliyevin yardımı, qayğısı sayəsində Ukraynanın mədəniyyət müəssisələri Kiyev Milli Filarmoniyası bu gün çox gözəl görünür. Onun köməyi ilə Obolon zavodu da tikilib istifadəyə verilmişdir. Onun təşəbbüsü ilə uşaq qidası fabriki tikildi. Heydər Əliyev öz köməyini hər zaman dost Ukraynaya göstərib. L.Kuçma Heydər Əliyevin dostu olaraq xatirələrini belə qeyd etmişdir: *“Mən dəfələrlə əmin olmuşam ki, Azərbaycan xalqı Heydər Əliyevi ürəkdən sevirdi – Xalq Atası, müdrik və uzaqgörən siyasətçi kimi. Bilirəm ki, bu sevgi sönməzdir... O, hər zaman Ukraynanın sadıq dostu olmuşdur [15].*

Heydər Əliyevin diaspor sahəsindəki apardığı inkişaf strategiyası diaspor nümayəndələri tərəfindən yüksək qiymətləndirilir. Onlar ata qayğısını hiss etdilər. Heydər Əliyevin xatirəsi həm ölkədə, həm də xaricdə yaşayan azərbaycanlıların qəlbindən silinmir. Məhz o, Azərbaycan xalqını ayağa qaldıraraq, ideal və mədəniyyət zirvəsini ucaldaraq, bununla da Azərbaycançılıq simasını bütün dövrlər üçün milli ideala çevirdi. Heydər Əliyev həmişə milli mədəni-mədəni dəyərlərin qorunub saxlanması uğrunda mübarizə aparmış, eyni zamanda onların ümumbəşəri dəyərlərlə inteqrasiya yolu ilə zənginləşməsi üçün əlindən gələni etmişdir.

Ukraynada Azərbaycan diasporunun tanınmış nümayəndəsi Ağsaqqallar Şurasının sədri professor Arif Quliyev öz xatirələrində qeyd edir: – *Qürur hissi olaraq qeyd edirəm ki, mən də bu böyük insanla (1976-cı ildən 2003-cü ilədək) dəfələrlə şəxsən görüşmüşəm, hətta onun qarşısında dəfələrlə çıxış etmişəm. 1980-ci ildə mənim namizədliyimi təsdiqləyərək Bakı Partiya Məktəbində oxumağa yaşıl işıq yandıran Heydər Əliyev oldu. Onunla Yaltada görüşdükdən sonra diasporun fəal üzvü, “Xalq qəzeti”nin jurnalisti və Ukrayna Prezidenti yanında Milli Dövlət İdarəçilik Akademiyasının tələbəsi kimi ona Ukrayna jurnallarında “Millət Atası, nə üçün müdrik Azərbaycan xalqı Heydər Əliyevdən xahiş etdi ki, məsuliyyəti öz üzərinə götürüb Respublikanı xilas etsin”, “Heydər Əliyevin portreti üçün strixlər”. Bununla əlaqədar bir fakt daha maraqlıdır. 2000-ci ilin sentyabrında Ukrayna Prezidenti yanında Dövlət idarəçilik Akademiyasında təhsil alarkən bir professorla şəxsi tanışlıq zamanı bildirdi ki, “Azərbaycan geri qalmış ölkədir..., mədəniyyət yaxşı deyil... demokratiya yoxdur... Sumqayıt hadisəsində ermənilərə qarşı vəhşilik-terrorçuluq hərəkətləri törədilib... və s.” Soruşanda ki, “Siz Azərbaycanda olmusunuz?” – dedi: “yox”. Dedi: Arqumentin var? – Dedim: “Bəli”. Növbəti mühazirəsi zamanı Heydər Əliyevin son 7 illik fəaliyyəti zamanı faktlarla təsdiqlənən Azərbaycan reallıqlarını əks etdirən məqaləmi həmin professorla təqdim etdim. Növbəti həftədə mühazirəsindən sonra mənə yaxınlaşaraq bildirdi ki, “Siz məni Millilik baxımından tərbiyə etdiniz, Sizin materialı vermişəm “Politika və Siyasət” jurnalına çap olunacaq. Get Redaktorla görüş, əlavələrin varsa qeyd et...”. Beləliklə həmin jurnalda mənim “Millət Atası, nə üçün müdrik Azərbaycan xalqı Heydər Əliyevdən xahiş etdi ki, məsuliyyəti öz üzərinə götürüb Respublikanı xilas etsin” başlığı ilə 2000-ci ilin sentyabrında məqaləm “Politika və Siyasət” jurnalında çap olundu. Bu məqalədə əks olunan həqiqi faktlar Azərbaycanımızın bəzi düşmənləri tərəfindən ünvanımıza reklam edilən — xoşa gəlməyən sözlər Məqalənin başlığında Redaksiya adından jurnalda qeyri həqiqiliyi real faktlarla bizim dəyərlərimizə düzgün qiymətləndirildi. Onu Bakıya göndərdim. Bir həftə sonra bu məqalə bütün Azərbaycan qəzetlərində tərcümə olunub çap olundu. [13, s.45-54].*

Ulu öndər qardaş Ukraynaya səfəri zamanı Ukraynada yaşayan azyaşlı azərbaycanlılara öz təhəssüsünü-məsləhətini demişdi. Ulu öndər Vətəndən kənarda yaşayan soydaşlarımız üçün Azərbaycan dili kursları açılmasını qaçılmaz hesab etmiş, dilimizin-dinimizin, milli-mənəvi dəyərlərimizin, poeziyamızın yaşaması üçün gənc nəsə öyrədilməsini tövsiyə etmişdi. Ulu Öndərimizin bu tövsiyəsi əsnasında Kiyev şəhərində 5 orta ümumtəhsil məktəblərində (37, 137, 188, 247, 291 sayılı məktəblərdə) «Azərbaycan mədəniyyət tarixi» adlı dərnləklər təşkil edildi. Bu dərnləklərin köməyi ilə həm Azərbaycanın gələcəyi olan azyaşlı Azərbaycanlılarımız xalqımızın milli-mənəvi dəyərləri olan dilimizi, dinimizi, poeziyamızı aşılamaqla birlikdə, həm də yaşadığımız ölkədə «Azərbaycan mədəniyyətini, musiqisini, poeziyasını, milli-mənəvi dəyərlərini, mətbəximizin təbliğinə nail oluruq. Göstərilən məktəblərdəki dərnləklərimizin köməyi ilə biz Azərbaycanımızın korifey sənətkarlarının yubileylərini, xalqımızın qədim adət-ənənələri, bayramları təkcə məktəblərdə deyil ötən əsrdən dahi şairimiz Səməd Vurğunun adını daşıyan kitabxanada, şəhər radiosunda, Kiyevdə ən müqəddəs yer sayılan «Peçerski Lavra» muzeyində Ukrayna Yazıçıları İttifaqının (evində) Azərbaycan xalqını azyaşlı məktəbli soydaşlarımız layiqincə təmsil edirlər [14, s.89]. Belə ki, öncül şagirdlərimizdən Yəhya Quliyev, Alsu Paşayeva, Fidan Qasimova, ... hər həftənin 2-ci və 4-cü günləri Azərbaycan xalq nağıllarını və Azərbaycan yazıçılarının yazdığı kiçik həcmli Ukrayna dilinə tərcümə olunmuş mənşüm hekayələrini səsləndirirdilər (müharibədən öncə) və bu dinləyicilər tərəfindən çox yüksək səviyyədə qarşılanırdı, xalqımızın ünvanına xoş sözlər yazırdılar. Biz məktəblərdə və kitabxanalarda Azərbaycan poeziyası günləri keçirməyə nail oluruq. Bu tədbirlərdə dahi Nizami Gəncəvinin, İmaməddin Nəsiminin, Füzulinin, Səməd Vurğunun, Bəxtiyar Vahabzadənin, Mirzə Ələkbər Sabirin, Mirzə Fətəli Axundzadənin, Məmməd Arazın və başqalarının yaradıcılıq yolunu, əsərlərini azyaşlı soydaşlarımız Azərbaycanın mədəniyyətini bütün dünyaya təbliğ etməyə çalışırlar. Qədim və müqəddəs adət-ənənələrlə bəzənmiş «Novruz şənliyimizi» Kiyevdə yerləşən «Uşaq evində» keçirərək valideynlərini itirən uşaqlara həm sevinc, həm də Novruz hədiyyələr bağışlayaraq xalqımızın gözəl adətlərini nümayiş etdiririk. Bütün bu səhnələri görən hər kəs bir söz deyir «Azərbaycan xalqı nə qədər müdrik xalqdır!». Bu sözləri eşitmək insana qürur verir, desək azdır!.. [13, s.22].

Nəticə. Ukrayna xalqına dərin hörmət azərbaycanlılar arasında böyükdür. Azərbaycanda yaşayan ukraynalılar yerli əhali ilə rahat, əmin-amanlıq, mehriban münasibətlər çərçivəsində davam etdirirlər. 90-cı illərin əvvəllərində «Azərbaycanda Taras Şevçenko adına Ukrayna İcması» yaradılmışdır. 2001-ci ildən Bakıda Ukrayna bazar günü məktəbi fəaliyyət göstərir, Sumqayıt şəhərində Lesya Ukrainka adına Ukrayna Mədəniyyəti Mərkəzi fəaliyyət göstərir, Ukraynanın 2000-ci illərində, icması «Azərbaycan-Ukrayna İqtisadi Münasibətlərin Təşviqi İctimai Birliyi» təşkilatını yaratmışdır. Slavyan Universitetində Ukrayna Evi fəaliyyət göstərir. Bu kimi Ukrayna diasporunun nümayəndələrini bir araya gətirən dərnlək və birliklərin adlarını qeyd etmək olar. Onlar doğma vətənimizdə özlərini Azərbaycanlı olaraq hiss edir, yaşayır və çalışırlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu gün iki ölkə arasında münasibətlərin inkişaf etdirilməsi davam edir. Artıq Ulu Öndərin layiqli davamçısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyev bu ənənəni davam etdirərək yüksək səviyyədə bütün sahələrdə böyük addımlar ataraq müstəqil Azərbaycanın dünyanın ən qabaqcıl ölkələrindən birinə çevrilməsinə nail oldu. Diasporunun inkişaf strategiyasına İlham Əliyev xüsusi diqqət göstərdi. 2003-cü il oktyabrın 15-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildikdən sonra, onun atdığı ilk addımlardan biri diaspor məsələləri ilə bağlı oldu. O, daim diaspor quruculuğuna diqqət göstərərək, xarici ölkələrdə yaşayan həmvətənlərimizin təşkilatlanması, onların vahid ideya ətrafında birləşdirilməsi siyasətini çox uğurla davam etdirdi. Cənab İlham Əliyevin əmri ilə doğma Vətəndə baş tutan Dünya Azərbaycanlılarının II, III, IV və nəhayət ki, V - Zəfər Qurultayı bütün dünyaya səpələnmiş soydaşlarımıza səs saldı. Onları Vətənə dəvət edərək, prioritet layihələri və məqsədli inkişaf yolunu birlikdə müzakirə edilməsinə imkan yaratdı [6, s.191; 11, s.296; 7, s.110; 4, s.322; 8, s.46].

MDB məkanında Azərbaycanın əsas strateji müttəfiqlərindən biri Ukraynadır. Azərbaycanla Ukrayna arasında nə dəniz, nə də quru sərhədlərin olmamasına baxmayaraq, iki ölkə arasındakı strateji müttəfiqlik münasibətləri durmadan möhkəmlənir və genişlənir. Ukrayna ilə Azərbaycan arasında diplomatik münasibətlər 31 yanvar 1992-ci ildə qurulub. Hər iki dövlət bir-birinin müstə-

qilliyini qısa müddətdə tanısa da, diplomatik nümayəndəliklərin açılması bir qədər sonraya təsadüf edir. Ukraynanın Azərbaycandakı səfirliyi 1996-cı il mayın 5-də fəaliyyətə başlayıb. Azərbaycanın Ukraynadakı səfirliyi isə 1997-ci il martın 17-də açılıb. Ölkələr arasındakı münasibətlər sürətlə inkişaf edib. Bu inkişaf mexanizmi davam edir. Həm rəsmi səviyyədə dövlətlərarası münasibətlər, həm də hər iki xalqın diaspor nümayəndələri arasında mədəni, ədəbi əlaqələr daim dinamik inkişaf edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Arzumanlı V. Azərbaycan Diasporu. – Bakı: 2001, – 189 s.
2. Azərbaycan diasporuna dövlət qayğısı. – Bakı: Çarşıoğlu, – 2006. – 301 s.
3. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi, f. 3189, siyahı 4, sax. vahidi 415, vərəq 329.
4. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası: Azərbaycan diasporu. – Bakı: 2016. – 322 s.
5. Azərbaycan-Ukrayna dostluğu sarsılmazdır // Respublika – 2010, 29 oktyabr, s. 5.
6. Dünya Azərbaycanlılarının II qurultayı. – Bakı: Çarşıoğlu, – 2006. – 191 s.
7. Dünya Azərbaycanlılarının III qurultayı. – Bakı: 2012. – 110 s.
8. Dünya Azərbaycanlılarının V qurultayı (Zəfər qurultayı). – Bakı: 2022. – 46 s.
9. Əliyev, H. Müstəqilliyimiz əbədidir: [46 cildə] / H.Əliyev. – Bakı: Azərneşr, – c. 1. – 1997. – 612 s.
10. Quliyeva Xatirə. Heydər Əliyev Siyasəti: Milli Dövlət, Milli Lider, Vətəndaşlıq, Mənəviyyat. – Bakı: 2019, – 106 s.
11. Qurultaya hesabat. – Bakı: Adventa, – 2011. – 296 s.
12. Гулієв Аріф. Батько Нації або Чому азербайджанський народ звернувся з проханням до Гейдара Алієва взяти на себе відповідальність за порятунок республіки // Жур. «Політика і Культура». — Київ. — 5–11 вересня 2000 р. — №32 (67)6. — С. 14–17.
13. Гулієв Ариф. Штрихи к портрету Гейдара Алиева. Впервые опубликовано в Киевском журнале «Президент». — Киев. — 2001. — №6. — С. 45–54.
14. Гулієв Ариф. Гейдар Алиев: Я выполнил свой долг перед родиной. — Режим доступа: <http://versii.com/news/347841/> [13.11.2025].
15. <https://kiev.mfa.gov.az/az/content/3/ikiterefli-munasibetler>. [13.11.2025].

ХАТИРА ГАХРАМАНОВА

Старший научный сотрудник отдела

«Истории международных отношений Азербайджана»

Института истории и этнологии имени А.А. Бакиханова ИНА

ФАКТОР ДИАСПОРЫ В ПОЛИТИКЕ ГЕЙДАРА АЛИЕВА: ОРГАНИЗАЦИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДИАСПОРЫ НА УКРАИНЕ

После восстановления обеими странами своей второй государственной независимости в 1991 году межгосударственные связи вновь начали развиваться. Республики уже самостоятельно определяли и осуществляли собственную политику. Став во второй раз во главе Азербайджанской Республики, выдающийся сын народа, Общенациональный Лидер, был вынужден заново выстраивать политические, литературные и культурные связи недавно обретшего независимость государства, а также менять стратегию его развития. Наряду с этим Гейдар Алиев придал импульс развитию стратегии в сфере диаспорной политики, включив её в число приоритетных направлений. Во время каждой своей поездки он встречался с соотечественниками, проживающими за пределами Азербайджана, и делился с ними своими рекомендациями. Поездки Гейдара Алиева на Украину также сопровождались памятными и вошедшими в историю встречами, которые всегда служили стратегическим ориентиром для представителей диаспоры. В статье освещены все эти вопросы, а также проведён анализ выполненной работы на основе исторических фактов и событий.

Ключевые слова: регион, Украина, азербайджанцы, Россия–Украина, Южный Кавказ, диаспора.

KHATIRE GAHRAMANOVA

*Senior Researcher of the Department of “History of International Relations of Azerbaijan”
of the Institute of History and Ethnology named after A.A. Bakikhanov of ANAS*

**THE ROLE OF DIASPORA IN THE POLITICS OF HEYDAR ALIYEV:
ORGANIZATION OF THE AZERBAIJANI DIASPORA IN UKRAINE**

After both countries restored their second independence in 1991, interstate relations began to develop again. The republics were now independently determining and implementing their own policies. Having become the head of the Republic of Azerbaijan for the second time, the outstanding son of the people, the National Leader, was forced to rebuild the political, literary, and cultural ties of the newly independent state, as well as to change its development strategy. At the same time, Heydar Aliyev gave impetus to the development of the diaspora policy, including it among the priority areas. During each of his visits, he met with compatriots living outside Azerbaijan and shared his recommendations with them. Heydar Aliyev's visits to Ukraine were also accompanied by memorable and historic meetings, which always served as a strategic guide for diaspora representatives. The article highlights all these issues and provides an analysis of the work carried out based on historical facts and events.

Keywords: region, Ukraine, Azerbaijanis, Russia-Ukraine, South Caucasus, diaspora.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 13 noyabr 2025-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 30 noyabr 2025-ci il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Xatirə Ağayeva, t.e.d. Sevinc Yusifzadə.

UOT 94(479.24)

MİNARƏ AĞAMALIYEVƏ

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun
“Azərbaycanın beynəlxalq əlaqələr tarixi” şöbəsinin elmi işçisi
TarixVeOnunProblemleri@gmail.com*

QƏRBİ AZƏRBAYCANLILARLA BAĞLI HƏQİQƏTLƏR AZƏRBAYCAN DİASPORUNUN FƏALİYYƏTİNDƏ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/111/218-224>

Azərbaycan Respublikası beynəlxalq aləmin tərkib hissəsi olduğuna görə, diaspor amili dövlətçiliyimizin inkişafı və Azərbaycanın dünyadakı nüfuzunun artması, Qərbi Azərbaycan həqiqətlərinin öyrənilməsi, dünya ictimaiyyətinə çatdırılması, erməni saxtakarlıqlarının ifşası istiqamətində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Məqalədə Qərbi Azərbaycan tarixinin, mədəniyyətinin və həqiqətlərinin beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılmasında Azərbaycan diasporunun fəaliyyəti araşdırılıb.

Açar sözlər: Qərbi Azərbaycan, deportasiya, soyqırımı, Azərbaycan diasporu.

Giriş. Son iki yüzillikdə xalqımıza qarşı erməni millətçiləri tərəfindən məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilən etnik təmizləmə, soyqırım və təcavüzkarlıq siyasəti Azərbaycan tarixinin faciələrlə dolu mərhələlərini təşkil edir. Bu baxımdan bu mərhələlərin öyrənilməsi, tarixən soydaşlarımızın Qərbi Azərbaycanda yaşaması, zaman-zaman onların necə deportasiya olunması, soyqırımı məruz qalması, mədəniyyət abidələrinin məhv edilməsi kimi həqiqətlərin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasında Azərbaycan diasporunun fəaliyyətinin araşdırılması aktual mövzulardandır.

Şimali Azərbaycan ərazisi Rusiya imperiyası tərəfindən işğal olunduqdan sonra rus çarının xüsusi himayəsi altında Azərbaycanın qərb ərazilərinə İrandan və Türkiyədən ermənilərin kütləvi şəkildə köçürülməsinə başlandı. Çar Rusiyasının müstəmləkəçilik siyasətinin tərkib hissəsi olan köçürülmə prosesi bütün XIX əsr boyunca davam etdirilmiş, nəticədə regionda demoqrafik vəziyyətə təsir göstərmişdir. Rus çarının xüsusi himayəsi altında ermənilər az zaman içərisində yerli azərbaycanlıları silah və zor gücünə qaçqına çevirdilər. Yerli əhalinin bir hissəsi İran və Türkiyə ərazisinə, bir hissəsi isə Azərbaycanın mərkəzi ərazilərinə köçməyə məcbur oldu. Qafqazda öz mövqelərini möhkəmləndirdikdən sonra erməni millətçiləri 1887-ci ildə “Qncak”, 1890-cı ildə isə “Daşnaksütyun” terrorçu partiyalarını yaradaraq əzəli Azərbaycan torpaqlarına iddialarını, etnik təmizləmə planlarını daha da genişləndirmiş və sistemli surətdə davam etdirmişlər (6, 219).

Çar Rusiyası tərəfindən rəsmi olaraq dəstəklənən bu siyasət ermənilərin daha da azğınlaşması, azərbaycanlıların XX əsrin əvvəllərində kütləvi şəkildə doğma torpaqlarından qovulmasına, onlara qarşı genosid və soyqırım siyasəti yeridilməsinə gətirib çıxartdı. Dövrün statistik məlumatlarına istinadən qeyd etmək lazımdır ki, erməni millətçiləri XIX əsrin sonlarında, 1905-1907, 1918-1920, 1947-1954, 1988-1992-ci illərdə azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə və digər cinayətlər törətmişlər. “Ermənistan” adlanan Qərbi Azərbaycan torpaqlarından azərbaycanlıların zorla çıxarılması ilə paralel olaraq onlara məxsus olan tarixi abidələr, qədim tikililər, müsəlman memarlığını özündə əks etdirən bütün tikililər, o cümlədən məscidlər, xatirə abidələri, epigraflıq abidələr, epitafiyalar erməni vandalizminin qurbanı olmuşdur (7, 96). Göründüyü kimi, Ermənistan Respublikasının azərbaycanlıların öz el-obasından didərgin salması, onların tarixi irsinin məhv edilməsi beynəlxalq aləmdə qəbul edilmiş insan və vətəndaş hüquqları ilə bağlı qərarların kobudcasına pozulmasının əsas göstəricisidir.

Erməni millətçilərinin azərbaycanlılara qarşı soyqırımı cinayətləri cəzasız qaldığına, bu cinayətlərə heç bir siyasi-hüquqi qiymət verilmədiyinə görə sovet hakimiyyəti dövründə də azərbaycanlılar barəsində düşmənçilik siyasəti davam etdirilmişdir.

1920-ci ildən Ermənistanda Sovet hakimiyyətinin qurulması ilə qırğınlar dayansa da, azərbaycanlıların deportasiyası və onlara məxsus mədəniyyət abidələrinin məhv edilməsi prosesi dayanmadı.

1936-cı ildə Ermənistan SSR Ali Sovetinin qərarı ilə respublika ərazisindəki azərbaycanlı yaşayış məntəqələrinin coğrafi ərazilərin adlarının kütləvi surətdə erməniləşməsinə başlandı. İrəvan şəhərinin adı da erməni dilinə uyğunlaşdırılaraq Yerevan adlandırıldı (17, 5).

Erməni millətçiləri nə olursa-olsun, Ermənistanda etnik ermənilərin say üstünlüyünü artırmaq məqsədilə SSRİ hüduqlarından kənarda yaşayan ermənilərin köçürülməsi məsələsini daim diqqət mərkəzində saxlamışlar. SSRİ rəhbəri İ.V.Stalinin bu məsələdə ermənilərə dəstək verməsi ermənilərin əl-qolunu daha da açmışdır. II dünya müharibəsindən sonra 22 fevral 1946-cı ildə Sov.İKP.MK-nın siyasi Bürosu SSRİ Xalq Komissarları Sovetinin hazırladığı “Ermənilərin xaricdən Sovet Ermənistanına köçürülməsinin praktiki tədbirləri haqqında” qərar təsdiq edilmiş, ermənilərin xaricdən Ermənistana axınına start verilmişdi (9, 21). 1946-48-ci illərdə dünyanın müxtəlif ölkələrindən 100.000 nəfər erməni qəbul edilib Ermənistanda yerləşdirildi (6, s.220).

Xaricdən köçürülən ermənilərin yerləşdirilməsində çətinliklər olduğunu bəhanə edən Ermənistan hökuməti bu respublikada yaşayan azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-ə köçürülməsi təklifi ilə İ.Stalinə müraciət etdi. SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il dekabrın 23-də qəbul etdiyi 4083 nömrəli qərarına əsasən 1948-53-cü illərdə 144, 654 nəfər azərbaycanlı zorla Ermənistandan köçürüldü (15). Beləliklə, azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki öz dədə-baba torpaqlarından məcburi şəkildə qovulmasının növbəti üçüncü mərhələsi başlandı. Xatırladaq ki, birinci mərhələ 1905-1906, ikinci mərhələ isə 1920-1930-cu illərdə olmuşdur.

Sovet rejimi şəraitində soydaşlarımızın deportasiyası adi bir dəyişiklik hesab olunmuşdur. 1950-ci il yanvarın 10-da Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti və Azərbaycan K (b) P Mərkəzi komitəsi “Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığı rayonlarına köçürülmüş kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin təsərrüfat cəhətcə yerləşdirilməsi ilə əlaqədar təxirəsalınmaz tədbirlər haqqında” qərar qəbul edir. Həmin qərarla göstərilirdi ki, 1948-1949-cu illərdə Ermənistan SSR-dən 4674 təsərrüfat (təqribən 20.000 nəfər) köçürülmüşdür (16). Ermənistanın Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddiaları XX əsr boyunca davam etmişdir.

1988-ci ildə ermənilər tərəfindən gerçəkləşdirilən qanlı kampaniya özünün növbəti mərhələsinə yenidən qədəm qoydu. 1988-ci ildə Qərbi Azərbaycandan 250 minə yaxın soydaşımız öz tarixi torpaqlarından qaçqın düşdü. Belə ki, bu deportasiya zamanı 300-ə yaxın yaşayış məntəqəsindən 50 mindən artıq ailədən 300 minə yaxın soydaşımız zorla qovulub, 200 nəfərdən çox soydaşımız ermənilər tərəfindən vəhşicəsinə qətlə yetirilmişdir (2, 187).

Bu hadisələrə ilk dəfə olaraq ümumilli lider H.Əliyev 1997-ci il dekabrın 18-də “1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında” fərmanı ilə siyasi qiymət verdi. Həmin fərmanda göstərilmişdi: “Son iki əsrdə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilmiş etnik təmizləmə və soyqırımı siyasəti nəticəsində xalqımız ağır məhrumiyyətlərə, milli faciə və məşəqqətlərə məruz qalmışdır. Mərhələ-mərhələ gerçəkləşdirilən belə qeyri-insani siyasət nəticəsində azərbaycanlılar indi Ermənistan adlandırılan ərazidən – min illər boyu yaşadıkları öz doğma tarixi-etnik torpaqlarından didərgin salınaraq kütləvi qətl və qırğınlara məruz qalmış xalqımıza məxsus minlərlə tarixi-mədəni abidə, yaşayış məskəni dağıdılıb viran edilmişdir” (15).

Bu fərman xalqımızın çoxdankı istəyini ifadə edən tarixi, siyasi və hüquqi sənəd oldu. Həmçinin həmin sənəd soydaşlarımıza qarşı soyqırımı və deportasiya siyasətinin mürtəcə mahiyyətinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması baxımından çox böyük əhəmiyyətə malik idi.

Ümumilli lider daha sonra 1998-ci il martın 26-da “Azərbaycanlıların soyqırımı” və 2001-ci il avqustun 22-də “Erməni millətçilərinin apardığı etnik təmizləmə nəticəsində Ermənistan ərazisindəki öz tarixi torpaqlarından didərgin salınmış azərbaycanlıların məskunlaşması problemlərinin həlli haqqında” fərmanlar imzalamışdır (8, 61-63). Bu tarixlərdən başlayaraq hadisələrin elmi təhlili və obyektiv siyasi münasibətlərin formalaşdırılması təmin edilmişdir.

Bu gün Azərbaycan xalqının həyatında baş vermiş bu tarixi faciələrimiz, Qərbi Azərbaycanın tarixinin, mədəniyyətinin və həqiqətlərinin beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılmasında Azərbaycan diasporunun rolu böyükdür. Qərbi Azərbaycanda soydaşlarımızın yaşaması, orada çoxsaylı mədəniyyət abidələrimizin olması ilə bağlı mənbələr var. Həmin mənbələrə istinad etməklə, zaman-zaman onla-

rın necə deportasiya olunması, soyqırımı məruz qalması, mədəniyyət abidələrinin məhv edilməsi diaspor təşkilatları tərəfindən dünyaya çatdırılmalıdır.

Bu baxımdan 2022-ci il dekabrın 24-də Prezident İlham Əliyevin Qərbi Azərbaycan icmasının üzvləri ilə görüşü mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xatırladaq ki, Qərbi Azərbaycan icması 1989-cu ildən fəaliyyət göstərən “Azərbaycan Qaçqınlar Cəmiyyəti” İctimai Birliyinin əsasında 2022-ci il avqustun 3-də yaradılmışdır (10).

Görüşdə səslənən fikirlər, açıqlanan hədəflər Azərbaycan həqiqətlərinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması aspektindən vacib şərt kimi qəbul edilmişdir. Prezident İlham Əliyevin proqram xarakterli çıxışı ölkəmizin tarixi torpaqları, keçmişi, ötən yüzillikdə məruz qaldığımız etnik təmizləmə və deportasiya siyasətinin ifşası, Qərbi Azərbaycanda ermənilər tərəfindən dağıdılmış milli-mədəni sərvətlərimiz baxımından geniş məzmunlu idi. Prezident çıxışında qeyd etmişdir ki, İcma bir neçə istiqamət üzrə öz işini davam etdirməlidir. Əlbəttə ki, ölkə daxilində bu icmanın fəaliyyəti daha da gözəgörünən olmalıdır. Bununla bərabər hesab edirəm ki, icmanın bundan az əhəmiyyət kəsb etməyən beynəlxalq müstəvidə fəaliyyəti olmalıdır. Çünki biz bu həqiqətləri dünya ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırmalıyıq, necə ki, Qarabağ həqiqətlərini çatdırmışdıq. Faktiki olaraq biz 1990-cı illərin əvvəllərində Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı təhrif edilmiş təsəvvürü tamamilə dəyişdirə bildik. İnformasiya müharibəsi və İkinci Qarabağ müharibəsi onu göstərdi ki, bu, az əhəmiyyət kəsb etmir. Ona görə burada da icmanın xaricdəki fəaliyyəti xüsusi önəm daşmalıdır. Sərgilər, təqdimatlar, beynəlxalq konfranslar keçirilməlidir. Azərbaycan diaspor təşkilatları ilə birlikdə aksiyalar keçirilməlidir. Bizim bir çox ölkələrdə diaspor təşkilatlarımız var. Xarici ölkələrin siyasi dairələri, mətbuat və qanunvericilik orqanları ilə təmaslar qurulmalıdır” (11).

Prezident İlham Əliyevin çıxışı Qərbi Azərbaycan İcmasının fəaliyyət istiqamətlərini müəyyən etdi. Bu baxımdan Qərbi Azərbaycan İcmasının xarici ölkələrdə fəaliyyət göstərən Azərbaycan diaspor təşkilatları ilə görüşlərini misal göstərmək yerinə düşər. 2024-cü il avqustun 21-də Benilüks Azərbaycanlıları Konqresinin üzvləri ilə Qərbi Azərbaycan İcmasının rəhbərliyinin görüşü Bakıda keçirildi. Görüşdə Qərbi Azərbaycan İcması ilə Benilüks Azərbaycanlıları Konqresinin əməkdaşlığı, bu əməkdaşlığın və gələcək planların perspektivləri müzakirə olunub (4).

Görüşdə son 100 ildə soydaşlarımızın Ermənistan ərazisindən deportasiya edilməsi və toponimlərin erməniləşməsi kimi mövzular müzakirə edilib, bu mövzularla bağlı yeni faktlar nəzərdən keçirilib. Soydaşlarımızın doğma yurdundan – Qərbi Azərbaycandan deportasiyası ilə bağlı məlumatların Avropa İctimaiyyətinə çatdırılmasının vacibliyi vurğulanıb. Sovet İttifaqı dövründə bu hadisələrin gizlədildiyi pislənib. Görüş iştirakçıları bu məsələnin ictimailəşməsinin vacibliyini diqqətə çatdırıblar.

Qərbi Azərbaycanlılarla bağlı həqiqətlər xarici ölkələrdə fəaliyyət göstərən Gənclər təşkilatlarının fəaliyyətində də əsas mövzulardan olmuşdur. Belə ki, 2024-cü il avqustun 6-da keçirilən Diaspor Gənclərinin V Yay Düşərgəsində “Gənclər Yaşıl Dünya Naminə” adlı mövzusu Qərbi Azərbaycana həsr olunub. Tədbirdə “Qərbi Azərbaycana yaxından baxış” adlı sənədli film nümayiş olunub. Qərbi Azərbaycanın tarixi-memarlıq abidələrini, coğrafiyasını, təbii gözəlliklərini əks etdirən fotolar, Qərbi Azərbaycanın tarixi, dəyişdirilmiş toponimləri haqqında təqdimat göstərilib (5). Tədbirdə Qərbi Azərbaycanın tarixinin, mədəniyyətinin və həqiqətlərinin beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılmasında Azərbaycan diasporunun rolundan bəhs olunub. Gənclərin bu işdə fəal olmasının vacibliyi vurğulanaraq, tövsiyələr səsləndirilib.

Qərbi Azərbaycan həqiqətlərinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasında Beynəlxalq Diaspor Mərkəzinin fəaliyyətini də qeyd etmək yerinə düşər. Belə ki, Qərbi Azərbaycan icması ilə Beynəlxalq Diaspor Mərkəzi (BDM) arasında Əməkdaşlıq protokolu imzalanıb. Beynəlxalq Diaspor Mərkəzinin sədri bu məsələnin beynəlxalq səviyyəyə qaldırılmasını prioritet hesab edərək xarici ölkələrdə fəaliyyət göstərən Azərbaycan diasporunun imkanlarından daha səmərəli istifadə etməyin zəruriliyindən bəhs etmişdir. Tədbirdə ilk addım olaraq Çexiyada fəaliyyət göstərən Çex-Azərbaycan Elm və Mədəniyyət Mərkəzi ilə birlikdə Çexiyanın məşhur Masarik Universitetində “Qərbi Azərbaycan həqiqətləri və erməni yalanları” mövzusunda konfrans keçirilməsi təklifi qəbul edildi (12).

Fəaliyyətində dövlət başçısının tapşırıq və tövsiyələrini əsas tutan Qərbi Azərbaycan İcması beynəlxalq arenada fəaliyyətini davamlı olaraq genişləndirir. 2023-cü ilin yanvar ayında Birləşmiş

Millətlər Təşkilatının (BMT) katibliyi Qərbi Azərbaycan icmasının beynəlxalq ictimaiyyətə 12 yanvar tarixli müraciətini BMT Təhlükəsizlik Şurasının, Baş Assambleyasının və İqtisadi - Sosial Şurasının rəsmi sənədi kimi yayıb. Müraciət BMT-nin bütün rəsmi dillərində (ingilis, fransız, rus, çin, ərəb və ispan) təqdim edilib. Sözügedən müraciətin BMT rəsmi sənədi kimi yayılması ilə 190-dan çox ölkə məsələ barədə məlumatlandırılıb (13).

23-27 oktyabr 2024-cü il tarixlərində Qərbi Azərbaycan həqiqətləri ilə bağlı Belçika Krallığının paytaxtı, Avropanın Brüssel şəhərində “Qərbi Azərbaycana Qayıdış konsepsiyasının beynəlxalq hüquqi aspektləri və təminatı mövzusunda silsilə tədbirlər keçirilib. (4) Azərbaycanlıların və digər Türkdilli xalqların Əməkdaşlıq Mərkəzi İctimai Birliyi tərəfindən Avropanın siyasi mərkəzində həyata keçirilən layihə çərçivəsində Qərbi Azərbaycandan didərgin salınmış və deportasiya edilmiş soydaşlarımızın beynəlxalq hüquqa və konvensiyalara uyğun olaraq öz doğma yurdlarına ləyaqətlə və təhlükəsiz qayıdışının təmin edilməsi və bu prosesdə Ermənistanın öz öhdəliklərini yerinə yetirməsinin vacibliyi dünya ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırılıb. Tədbirlərdə yerli təşkilat rəhbərləri və media qurumlarının təmsilçiləri, Niderland, Almaniya, Danimarka, Fransa, Belçika diaspor təşkilatlarından nümayəndələr iştirak etmişlər. Tədbirlərin keçirilməsində Belçikada fəaliyyət göstərən Azərbaycan-Belçika Dostluq Cəmiyyətinin, Belçika-Türk Media Birliyinin, Benilüks Azərbaycanlıları Konqresinin, Belçika-Gent Türk Ocaqları Mərkəzinin böyük dəstəyi olmuşdur.

Haaqada Niderland Krallığı parlamentinin Nümayəndələr Palatasının (Tweede kamer) “Nieuws poort” media mərkəzində Azərbaycanlıların və digər Türkdilli xalqların Əməkdaşlıq Mərkəzi (ATXƏM) və Benilüks Azərbaycanlıları Konqresinin (BAK) birgə təşkilatçılığı, Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Agentliyinin maliyyə dəstəyi ilə “Qərbi Azərbaycana Qayıdış Konsepsiyası və icmanın Avropadakı üzvləri” adlı beynəlxalq konfrans keçirilib.

Konfransda Qərbi Azərbaycandan soydaşlarımızın zorla qovulmasını əks etdirən “Zəngəzur” sənədli filmi nümayiş etdirilib (14). Konfransda Qayıdışın sülh yolu və beynəlxalq hüquq əsasında reallaşdırılacağı bildirilərək, Ermənistandan didərgin salınmış azərbaycanlıların qayıtması üçün icmanın həyata keçirəcəyi fəaliyyətin məqsədləri, prinsipləri, hazırlıq və icra tədbirləri təqdim edilib.

Deyilən faktlara əsaslanaraq qeyd etmək istərdik ki, ölkəmizin hüduqlarından kənarda xarici ölkələrdə düşməyə qarşı apardığı informasiya müharibəsində diaspor təşkilatlarının fəaliyyəti, dəstəyi danılmazdır. Azərbaycan diaspor təşkilatlarının bir-birinin ardınca keçirilən tədbir və forumların kökündə Qərbi Azərbaycan həqiqətlərinin dünyada tanınması durur. Xaricdə fəaliyyət göstərən diaspor təşkilatlarının təbliğat sahəsində fəaliyyətinin daha da gücləndirilməsi, Qərbi Azərbaycan həqiqətləri ilə beynəlxalq aləmin məlumatlandırılması və bu faktın dünya dövlətlərinin parlamentlərinin, siyasi dairələrinin müzakirəsinə çıxarılması prioritet məsələdir. Prezident İlham Əliyev 2022 dekabrın 24-də Qərbi Azərbaycan icmasının görüşündə də dediyi kimi “Azərbaycan həqiqətləri dünya ictimaiyyətinə çatdırılmalıdır. Beynəlxalq hüquqşünaslar cəlb edilməlidir. Qərbi Azərbaycan bizim tarixi torpağımızdır, bunu bir çox tarixi sənədlər təsdiqləyir, tarixi xəritələr təsdiqləyir, bizim tariximiz təsdiqləyir (8, 105). Bununla əlaqədar Prezident İlham Əliyev informasiya mübarizəsinin mühüm əhəmiyyətinə toxunaraq qeyd etmişdir ki, icmanın çox mötəbər bir rəqəmsal platforması olmalıdır, bir portalı olmalıdır. Orada həm tarixi həqiqətlər, həm tarixi abidələrimiz, ermənilər tərəfindən dağıdılan saraylar, məscidlər, şəhərlər, Azərbaycan tarixi irsinin silinməsi ilə bağlı olan faktlar öz əksini tapmalıdır. Dövlət başçısı tarixi həqiqətlərin beynəlxalq aləmə çatdırılmasında kitabların da nəşr olunmasının zəruriliyini qeyd etmişdir. “Əlbəttə ki, bizim tarixi həqiqətlərlə bağlı kitablarımız yenilənməlidir. Kitablarda bütün dillərə tərcümə edilməlidir. Onun yanında həm də elektron daşıyıcısı olmalıdır” (8, 106). Bu məqsədlə xarici ölkələrdə istər ziyalı həmyerlilərimiz, istərsə də xarici ölkə ziyalıları tərəfindən həqiqətləri əks etdirən kitablarda nəşr olunmuşdur.

Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsinin dəstəyi və Alman Azərbaycanlıları Alyansının təşkilatçılığı ilə 2022-ci ildə Berlində nəşr olunan kitabda ermənilərin mənşəyinə, Cənubi Qafqazda məskunlaşmasına, son 200 ildə azərbaycanlıların başlarına gətirdikləri bəlalara və digər məsələlərə aydınlıq gətirilib. “Tarixi faktlar və həqiqətlər”, “Ermənilərin XX əsrdə Azərbaycan əhalisinə qarşı törətdikləri qətlə və qırğınlar barədə”, “Ermənilər haqqında söylənilən müxtəlif rəylər, fikirlər”, “Tarix unutmayacaqdır” sərlövhəli məqalələr daxil edilib. Kitabda həmçinin ermənilərin 1905-1906, 1918-1920, 1948-1953, 1991-1994-cü illərdə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində və Qərbi Azərbaycanda

azərbaycanlılara qarşı xüsusi amansızlıqla törətdiyi qırğınlar, qətliaamlar, soyqırımlar, deportasiyalar və terror aktlarını əks etdirən məlumatlar və fotomateriallar, o cümlədən ermənilərin bu dəhşətli cinayətlərlə bağlı yazdıqları fikirlər və çəkdiqləri fotosəkillər də yer alıb (1, 15).

Türkiyədə Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsinin dəstəyi və Avrasiya Yazarlar Birliyinin təşkilatçılığı ilə azərbaycanlı jurnalist, siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru Sabir Şahtaxtının “Erməni yurdlarından yaranan bəşəri cinayətlər: dünəni və bu günü” adlı elmi əsəri çap edilmişdir.

Qərbi Azərbaycan həqiqətlərindən və azərbaycanlıların indiki Ermənistan ərazisindəki ata-baba yurdlarına geri qayıdış hüququndan bəhs edən “Geri qayıdış hüququ: Bizim ədalət və barışıq çağırışımız” adlı məqalə Londonda yayımlanan “The europa today” nəşrində və 8 dildə fəaliyyət göstərən “Gulf observer” media resursunda dərc olunub. Məqalədə ötən əsr ərzində baş vermiş sonuncu 1987-1991-ci illər deportasiyasında 300 min azərbaycanlının öz evlərindən zorla çıxarıldığı bildirilir (1, 18).

Azərbaycanlıların deportasiya və soyqırım mövzusunda xarici ölkə alimlərinin münasibətini də qeyd etmək yerinə düşər. Bu baxımdan Beynəlxalq Diaspor Mərkəzinin dəvəti ilə Azərbaycanda səfərdə olan cəxiyalı alim, Şərq ölkələri üzrə mütəxəssis, professor İvan Meznikin fikirləri çox önəmlidir. Beynəlxalq Diaspor Mərkəzinin (BDM) ofisində avropalı alimin iştirakı ilə “Azərbaycanlıların Ermənistandan deportasiyasına və soyqırımına” həsr olunmuş dəyirmi masa keçirilmişdir. Tədbirdə deportasiya və soyqırım mövzusunda toxunan BDM-in sədri, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə soydaşlarımızın Ermənistan tərəfindən pozulmuş hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı edilən müraciətlərlə bağlı fikirlərini açıqlamışdır. Həmçinin, 1905-1918, 1948-53, 1988-ci illərdə erməni millətçiləri tərəfindən azərbaycanlıların öz ata-baba yurdlarından, indiki Ermənistan ərazisindən deportasiya olunması barədə tarixi faktlar dəyirmi masa iştirakçılarının diqqətinə çatdırılmışdır. Tədbirdə çıxış edən professor İvan Meznik terror, deportasiya, soyqırımın nə olduğunu yaxşı bildiyini qeyd edərək, Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü və azərbaycanlıların öz doğma yurdlarından vəhşicəsinə qovulması haqqında geniş məlumat aldığını bildirmişdir. Dünyanın 14 nüfuzlu universitetində mühazirə oxuyan avropalı professor azərbaycanlıların deportasiyası və soyqırımına məruz qalması faktını, xüsusilə Xocalı faciəsini ölkəsinin ictimaiyyətinin və kütləvi informasiya vasitələrinin diqqətinə çatdıracağını bildirmişdir. Eyni zamanda, Cəxiyanın Azərbaycandan uzaq olmasına baxmayaraq xalqlarımızın mənəvi cəhətdən bir-birinə yaxın olduğunu bildirən alim cex və Azərbaycan diasporlarının əlaqələrinin qurulmasına çalışacağını vurğulamışdır. İvan Meznik Cəxiyada təhsil alan azərbaycanlı tələbələrə əlaqələrin gücləndirilməsinin vacibliyini də qeyd etmişdir. Sonda Heydər Əliyev Fondu tərəfindən hazırlanmış və azərbaycanlıların deportasiyası və soyqırımını, habelə Qarabağ həqiqətlərini əks etdirən kitablar cəxiyalı professoru təqdim edilmişdir (3).

Nəticə. Yuxarıda sadalanan faktlara əsaslanaraq deyə bilərik ki, son iki əsrdə erməni millətçiləri tərəfindən azərbaycanlılara qarşı törədilən qətliaamlar, soyqırımlar, deportasiyalar, terror aktlarını əks etdirən həqiqətləri dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasında Azərbaycan diasporunun üzərinə böyük vəzifə düşür. Diaspor təşkilatları fəaliyyət göstərdikləri ölkələrdə sərgilər, təqdimatlar, beynəlxalq konfranslar keçirməli, sistemətiq olaraq ardıcıl şəkildə Qərbi Azərbaycan həqiqətlərini əks etdirən mənbələri, kitabları müxtəlif dillərdə dünya ictimaiyyətinə çatdırmalıdırlar. Bunun üçün Qərbi Azərbaycan həqiqətləri məsələsində diaspor təşkilatları fəaliyyət göstərdikləri ölkələrdə kütləvi informasiya vasitələri və telekanallarla əlaqələr qurmalıdırlar. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi dünyanın müxtəlif yerlərində sərgilər təşkil etməlidirlər. O sərgilərdə Qərbi Azərbaycanla bağlı tarixi həqiqətləri əks etdirən nümunələr nümayiş olunmalıdır. Ümid edirik ki, xarici ölkələrdə fəaliyyət göstərən diaspor təşkilatlarımız bu vəzifələrin öhdəsindən layiqincə gələcək, necə ki, 44 günlük Vətən müharibəsində Azərbaycanın ədalətli mövqeyinin beynəlxalq aləmə çatdırılmasında müxtəlif tədbirlər həyata keçirmişlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsinin 2022-ci ilin yekunlarına dair hesabat, 182 s.
2. Arzumanlı V, Mustafa N. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım, Qaçqınlıq. Bakı: Qartal, - 1998, - 280 s.
3. Cəxiyalı alimin iştirakı ilə keçirilən “Dəyirmi masa” <https://azertaq.az>. istifadə tarixi 05.04.2025
4. Diaspor <https://demokrat.az>. istifadə tarixi 05.04.2025

5. Diaspor Gənclərinin V Yay Düşərgəsində Qərbi azərbaycanlılarla görüş Azərbaycan Respublikasının Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsi. <https://diaspor.qov.az>. istifadə tarixi. 01.04.2025
6. Əsgərova Z. Azərbaycan xalqının soyqırımı həqiqətlərinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasında Türkiyədəki Azərbaycan diasporunun rolu. AMEA Tarix İnstitutunun Elmi Əsərləri 56, 57, 58/2015, s.219-224
7. Əkbərov Ə. Qərbi Azərbaycan və deportasiya edilmiş azərbaycanlılar (XX əsr). Qərbi Azərbaycana qayıdışa gedən yol” konqres, 23-24 noyabr 2023, Naxçıvan şəhəri, s.96
8. Qərbi Azərbaycan: tarixi yaddaşımız. Bakı, 2025. – 155 s.
9. Qurbanlı Ə.S. Azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən deportasiyası tarixindən (1947-1953-cü illər). Bakı; 2018 – 168 s.
10. Qərbi Azərbaycan İcması. - [https:// qarbiazerbaijan.com](https://qarbiazerbaijan.com). istifadə tarixi: 01.04.2025
11. Qərbi Azərbaycandan olan bir qrup ziyalı ilə görüşdə İlham Əliyevin nitqi. - [https// president.az](https://president.az). istifadə tarixi: 01.04.2025
12. Qərbi Azərbaycan uğrunda mübarizəyə daha bir təşkilat qoşulub. - [https// missiya.az](https://missiya.az). istifadə tarixi: 05.04.2025
13. Qərbi Azərbaycan icmasının tarixində. - [https//www yeniazərbaycan.com](https://www.yeniazərbaycan.com). istifadə tarixi: 05.04.2025
14. Niderland parlamentində Qərbi Azərbaycana qayıdışla beynəlxalq konfrans - [https//demokrat.az](https://demokrat.az). istifadə tarixi 07.04.2025
15. 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi deportasiyası haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı - [https// e-qanun.az](https://e-qanun.az) istifadə tarixi 07.04.2025
16. Nazim Mustafa. Azərbaycan xalqına qarşı böyük ədalətsizlik – 1948-1953-cü illər deportasiyası. Xalq qəzeti 2022-ci il, 23 dekabr.
17. Sabiroğlu F. İrəvan xanlığının qalaları və aqibəti. Füyuzat №5 (55), 2010 (1906-1907).

МИНАРА АГАМАЛИЕВА

*Научный сотрудник отдела «История международных отношений Азербайджана»
Института истории и этнологии имени А.А. Бакиханова ИНА*

РЕАЛИИ О ЗАПАДНЫХ АЗЕРБАЙДЖАНЦАХ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДИАСПОРЫ

Поскольку Азербайджанская Республика является неотъемлемой частью международного сообщества, фактор диаспоры имеет большое значение для развития нашей государственности и роста влияния Азербайджана в мире, для изучения реалий Западного Азербайджана, доведения их до мировой общественности и разоблачения армянских фальсификаций.

В статье рассматривается деятельность азербайджанской диаспоры по доведению до международного сообщества истории, культуры и реалий Западного Азербайджана.

Ключевые слова: Западный Азербайджан, депортация, геноцид, азербайджанская диаспора.

MINARA AGHAMALIYEVA

*Researcher at the Department of "History of International Relations of Azerbaijan"
of the Institute of History and Ethnology named after A.A. Bakikhanov of ANAS*

THE REALITY OF WESTERN AZERBAIJANIS IN THE ACTIVITIES OF THE AZERBAIJANI DIASPORA

Since the Republic of Azerbaijan is an integral part of the international community, the diaspora factor is of great importance for the development of our statehood and the growth of Azerbai-

jan's influence in the world, for studying the realities of Western Azerbaijan, bringing them to the attention of the world community, and exposing Armenian falsifications.

This article examines the activities of the Azerbaijani diaspora in bringing the history, culture, and realities of Western Azerbaijan to the attention of the international community.

Keywords: Western Azerbaijan, deportation, genocide, Azerbaijani diaspora.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 13 noyabr 2025-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 30 noyabr 2025-ci il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Xatirə Ağayeva, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 32:93/94

АЙСЕЛЬ АСКЕРЛИ

докторант, преподаватель кафедры дипломатии и
современных интеграционных процессов
Бакинского Государственного Университета
ayselaskerli888@gmail.com

АРКТИЧЕСКИЙ СОВЕТ И КРИЗИС МЕЖДУНАРОДНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА. ДИПЛОМАТИЯ В ЭПОХУ НОВОЙ ПОЛЯРИЗАЦИИ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/111/225-230>

Статья посвящена анализу деятельности Арктического совета как ключевого института международного сотрудничества в Арктике и его трансформации под влиянием глобальных политических кризисов. Рассматривается эволюция Совета в период 1996–2014 годов, включающая совместные проекты по экологии, безопасности, судоходству и науке, а также последствия украинского кризиса 2014 года и рост недоверия между членами. Особое внимание уделено кризису Совета после 2022 года, когда приостановка участия России и заморозка совместных проектов привели к фрагментации института. Исследуются перспективы будущего: возможность сохранения Совета без России, создание альтернативных форматов сотрудничества, роль для коренных народов и науки, а также потенциал биологической и климатической дипломатии. Отмечается значение Арктического совета как индикатора мировой поляризации и символа трансформации сотрудничества в арене геополитической конкуренции.

Ключевые слова: Арктический совет, международное сотрудничество, геополитическая поляризация, климатическая дипломатия, коренные народы.

Введение. Арктика в последние десятилетия стала стратегически важным регионом, где пересекаются интересы сотрудничества и геополитического соперничества. Арктический совет, созданный в 1996 году, выступает ключевой платформой для диалога, научного обмена и устойчивого развития региона.

Сегодня прежняя модель сотрудничества сталкивается с вызовами: рост конкуренции за ресурсы, контроль транспортных маршрутов и активизация внеарктических игроков, прежде всего Китая. В этих условиях совет функционирует не только как институт консенсусной дипломатии, но и как индикатор новой поляризации международных отношений.

Новизна статьи заключается в комплексном анализе кризиса сотрудничества в Арктике через призму институциональной роли совета и адаптации дипломатии к современным геополитическим реалиям.

Цель - исследовать кризис международного сотрудничества и оценить роль Арктического совета в поддержании дипломатического баланса. Задачи: анализ функций совета, выявление факторов кризиса, оценка современных вызовов, разработка рекомендаций по трансформации института.

Методы исследования: системный и сравнительный анализ, институциональный подход, контент-анализ официальных документов и обзор актуальных научных публикаций.

Арктический совет: история создания и принципы деятельности. В XX веке Арктика постепенно превращалась из географически удалённого и малоосвоенного региона в пространство стратегического интереса для приарктических государств. Уже в 1980-х годах стали появляться инициативы по институционализации сотрудничества в регионе, особенно в экологической сфере. Одной из первых попыток стало принятие Арктической экологической стратегии (AEPS) в Рованиеми (Финляндия) в 1991 году, в рамках которой восемь арктических стран договорились координировать усилия по защите окружающей среды региона [1]. Этот документ

стал фундаментом для создания постоянного форума, ориентированного не только на экологические, но и социально-экономические вопросы, включая устойчивое развитие и научное взаимодействие. Результатом этих процессов стало подписание Оттавской декларации 19 сентября 1996 года, ознаменовавшее официальное учреждение Арктического совета (Arctic Council) [2]. В отличие от AEPS, Совет получил более широкий мандат, охватывающий научные, экономические и гуманитарные аспекты арктической политики. Его основная цель — содействовать сотрудничеству, координации и взаимодействию между арктическими государствами, коренными народами и другими жителями Арктики по вопросам, связанным с устойчивым развитием и охраной окружающей среды [3].

Арктический совет представляет собой межправительственный консультативный форум, а не классическую международную организацию. Это означает, что он не обладает юридически обязательными полномочиями, но имеет высокий политико-дипломатический вес. Его членами являются восемь арктических государств: Канада, Дания (включая Гренландию и Фарерские острова), Финляндия, Исландия, Норвегия, Россия, Швеция и США [2]. Ключевой особенностью института является включение организаций коренных народов в процесс принятия решений. Шесть таких организаций получили статус Постоянных участников (Permanent Participants) - это Арктический атлантический совет инуитов (Inuit Circumpolar Council), Совет саамов, Ассоциация алеутов, Российская ассоциация коренных малочисленных народов Севера (РАИПОН) и др. [4]. Этот элемент делает Арктический совет уникальной моделью многоуровневого управления, сочетающего участие государств и этнокультурных сообществ. Совет принимает решения на основе консенсуса, что обеспечивает равноправие участников, но делает процесс принятия решений чувствительным к политическим разногласиям. Для работы в специализированных направлениях действуют шесть рабочих групп, занимающихся конкретными проблемами — от мониторинга загрязнений и биоразнообразия до предупреждения чрезвычайных ситуаций и климата [5].

С момента своего основания Совет концентрировался преимущественно на экологических вопросах и устойчивом развитии. Однако с начала 2000-х годов его повестка постепенно расширилась — от «чистой экологии» к «мягкой безопасности», то есть вопросам поиска баланса между экономическим освоением Арктики и сохранением природных экосистем. Важной вехой стало подписание в рамках Арктического совета трёх юридически обязывающих соглашений, которые впервые придали его деятельности правовую основу. Речь идёт о: соглашении о поиске и спасании в Арктике (2011); соглашении о готовности и реагировании на нефтяные загрязнения (2013); соглашении о научном сотрудничестве (2017) [6]. Эти документы закрепили практику выработки конкретных механизмов взаимодействия, показав, что Арктический совет может быть не только дискуссионной площадкой, но и инструментом практической координации. Таким образом, к 2020-м годам Арктический совет превратился в центральный институт управления Севером, интегрирующий экологическую, научную, гуманитарную и, частично, экономическую повестку.

Одним из краеугольных принципов деятельности Арктического совета является аполитичность - то есть отказ от обсуждения военных и острых политических вопросов. Согласно Оттавской декларации, Совет не занимается вопросами безопасности и военного присутствия, а фокусируется исключительно на гражданских аспектах сотрудничества [2]. Это позволяло сохранять устойчивость диалога даже во времена обострений между Россией и Западом, например, после 2014 года. Благодаря данному принципу Арктика долгое время рассматривалась как «зона мира и стабильности» - своего рода модель успешной дипломатии малых шагов, где политические разногласия уступали место совместным проектам в области экологии, науки и защиты населения. Однако уже в 2020-х годах этот принцип стал подвергаться серьёзным испытаниям на фоне растущей геополитической конфронтации.

Арктический совет стал не только моделью регионального управления, но и лабораторией многоуровневой дипломатии. Он объединил государства с разными политическими системами и интересами, создав пространство для диалога и совместного научного поиска. Более того,

структура Совета позволила странам, не имеющим арктического побережья, участвовать в процессе как наблюдателям (Observers) - среди них Германия, Китай, Япония, Южная Корея, Индия, Франция и др. [7].

Соответственно, Арктический совет превратился в важный элемент глобального управления Арктикой, интегрируя региональную специфику с универсальными принципами международного права, устойчивого развития и инклюзивности. Его дальнейшая судьба после 2022 года напрямую связана с вопросом: способен ли мир сохранить хоть один «остров сотрудничества» в эпоху растущей поляризации.

Эволюция Arctic Council: от сотрудничества к политизации. После принятия Оттавской декларации 19 сентября 1996 года Arctic Council стал официальной межправительственной платформой восьми арктических государств, целью которой было содействие координации и взаимодействию по вопросам устойчивого развития и охраны окружающей среды региона [8]. В течение последующего периода Совет постепенно расширял свою повестку: от первоначального акцента на экологии к включению вопросов судоходства, морской безопасности, научного мониторинга и развития инфраструктуры. Так, рабочие группы Совета - включая Arctic Monitoring and Assessment Programme (AMAP), Protection of the Arctic Marine Environment (PAME), и Sustainable Development Working Group (SDWG) - реализовывали проекты по мониторингу загрязнений и биоразнообразия, по разработке практик безопасного судоходства и оценки воздействия на коренные населённые сообщества [9]. Эти инициативы способствовали укреплению доверия между членами Совета и созданию институциональных связей на уровне государств, научных сообществ и организаций коренных народов.

Кризис, связанный с аннексией Крыма и последующими событиями в Украине в 2014 году, стал важным поворотным моментом для арктического сотрудничества. Хотя Arctic Council официально не занимается вопросами военной безопасности и основывается на принципе аполитичности [8], внешнеполитическая напряжённость напрямую повлияла на динамику взаимодействия внутри института. Участники начали всё чаще воспринимать арктическое сотрудничество через призму геополитических рисков: двусторонние разногласия между Россией и Западом стали отражаться и на проектах Совета, особенно там, где требовалось согласование и обмен данными [11]. Такой рост недоверия создал «эффект омутства»: программы, ранее воспринимаемые как вне-политические, начали подвергаться пересмотру на предмет безопасности и стратегического риска. Дополнительно к внутренним вызовам института, в период 2000-х - начало 2010-х годов заметно усилилось вовлечение внешних акторов. Соединённые Штаты и страны НАТО рассматривали Арктику не только как зону экологии, но и как фактор безопасности, логистики и стратегического преимущества. В рамках этого подхода возросло участие проектов, связанных с безопасностью судоходства, мониторингом морских путей и созданием инфраструктуры для реагирования на инциденты [9]. Параллельно Китай - неарктическое государство - в 2013 году получил статус наблюдателя в Arctic Council [12], что символизировало выход института в более широкий геополитический контекст. Китай активно реализовал политику «Полярного Шёлкового пути», расширяя научно-исследовательские и логистические интересы в Арктике. Эти процессы свидетельствовали о том, что сотрудничество, лежавшее в основе института, получает конкурентный оттенок: внешние державы используют арктическую платформу как часть стратегии влияния и контроля, что постепенно ухудшало баланс между «чистой» кооперацией и геополитическим соперничеством.

Кризис Арктического Совета после 2022 года. Когда в феврале 2022 года началась полномасштабная военная агрессия Российской Федерации против Украины, семь из восьми государств-членов Arctic Council - Канада, Дания (включая Гренландию), Финляндия, Исландия, Норвегия, Швеция и США - 3 марта 2022 года объявили о приостановке участия во встречах Совета и его рабочих групп под председательством России. [13] Такое решение было основано на заявлении о том, что действия России «нарушают принципы суверенитета и территориальной целостности, закреплённые международным правом». [14] Эта пауза стала беспрецедент-

ной: ранее Arctic Council функционировал даже в периоды глобальных противоречий, благодаря принципу аполитичности. Теперь этот принцип оказался серьёзно под угрозой. После объявления паузы множество совместных проектов Arctic Council оказались замороженными или приостановленными, если они предполагали участие Российской Федерации. Например, около трети всех проектов Совета были приостановлены, поскольку они включали либо российскую сторону, либо предусматривали её участие. [15] 8 июня 2022 года было опубликовано совместное заявление семи государств-членов о «ограниченном возобновлении» работы Совета, но только по тем проектам, которые не включают участие России. [16] Таким образом, фактически началась сегментация сотрудничества: западные члены пытались сохранить инфраструктуру Совета, но при этом отделили её от России. В течение 2023 года начались подготовительные шаги к возобновлению работы рабочих групп, однако они проходили уже в ограниченном формате, преимущественно виртуально, и без полноценного участия России. [15]

Серьёзная ломка прежнего режима сотрудничества привела к новой конфигурации - «разделённая Арктика». Участие России в Arctic Council как полноправного члена оказалось поставлено под сомнение: российская сторона объявила о приостановке внесения ежегодных взносов в бюджет Совета и выразила готовность выйти из организации, если её участие будет ограничено. [17] Такое развитие подрывает фундаментальный принцип консенсуса, лежащий в основе работы Совета, и создаёт риск институциональной неустойчивости. По оценке экспертов, хотя на техническом уровне работа может возобновляться, политические встречи и межгосударственные переговоры остаются замороженными либо сведёнными к минимуму. [15] В результате Arctic Council, долгое время считавшийся образцом международного сотрудничества, стал отражением более широкой глобальной поляризации - между Востоком и Западом, между климатической и военной логикой.

Перспективы и сценарии будущего Арктического Совета. После кризиса 2022 года возникает вопрос: может ли Arctic Council функционировать без участия России? Эксперты отмечают, что формальный институт может продолжить работу, если западные члены согласуют новые форматы сотрудничества, включая мини-советы по тематическим направлениям (экология, судоходство, научные исследования) и коалиции по интересам, объединяющие государства вокруг конкретных проектов без участия России [18]. Такой подход позволит сохранить базовую функциональность Совета, хотя его полномочия и международный авторитет будут ограничены. Совет исторически является платформой, где коренные народы Арктики могут участвовать в принятии решений и защите своих прав через Permanent Participants. Даже в условиях кризиса эти механизмы могут быть сохранены, что обеспечивает продолжение научных исследований, мониторинга климата и биоразнообразия. [19] В частности, проекты AMAP, PAME и SDWG могут работать в ограниченном составе, обеспечивая данные для климатической и экологической дипломатии.

Существует потенциал для постепенного восстановления диалога через научные и экологические проекты, которые менее политизированы. [20] Биологическая и климатическая дипломатия могут стать мостом для сотрудничества: совместные исследования в области изменения климата, сохранения видов и устойчивого развития инфраструктуры создают основу для восстановления доверия между государствами-членами. Альтернативные форматы позволяют интегрировать новые заинтересованные стороны, включая наблюдателей и международные научные организации, при этом сохраняя институциональные стандарты Совета.

Заключение. Арктический совет прошёл путь от модели аполитичного сотрудничества, основанной на консенсусе, охране окружающей среды, безопасности и научном взаимодействии, до символа глобальной геополитической напряжённости. Исторически Совет демонстрировал способность объединять государства с различными интересами, обеспечивая платформу для совместных экологических, научных и социально-экономических проектов. Однако кризисы 2014 и 2022 годов выявили уязвимость этой модели: внешнеполитические конфликты и геополитическое соперничество способны превратить институт сотрудничества в арену раскола и стратегического противостояния.

В ближайшей перспективе Arctic Council может пойти по двум сценариям: трансформация в рамках альтернативных форматов — мини-советов и коалиций по интересам без участия России, что позволит сохранить функциональные и научные аспекты работы; либо замена новыми региональными институтами, адаптированными к текущей геополитической реальности, с более жёсткой сегментацией и специализированными задачами. В обоих случаях Совет сохраняет своё уникальное значение как индикатор мировой поляризации: он отражает степень напряжённости и уровень доверия между глобальными акторами, а также демонстрирует, насколько региональные институты способны балансировать между сотрудничеством и соперничеством.

Вследствие этого, Arctic Council превращается в зеркало современных международных отношений: от эталона совместной работы над климатическими, научными и социальными вызовами до символа стратегической фрагментации мирового порядка. Его судьба будет определять не только будущее арктического региона, но и траектории глобальной дипломатии, показывая, где пролегает тонкая грань между сотрудничеством и конфликтом в эпоху новой поляризации.

ЛИТЕРАТУРА

1. Arctic Environmental Protection Strategy (AEPS). Rovaniemi, Finland, 14 June 1991. https://library.arcticportal.org/1271/1/AEPS_1991.pdf. 30.10.2025.
2. Declaration on the Establishment of the Arctic Council (Ottawa Declaration), 19 September 1996. Ottawa: Arctic States. https://library.arcticportal.org/1270/1/ottawa_decl_1996-3..pdf 30.10.2025.
3. Arctic Council — About the Arctic Council. <https://arctic-council.org/about/>. 30.10.2025.
4. Arctic Council — Permanent Participants. <https://arctic-council.org/about/permanent-participants/>. 30.10.2025.
5. Arctic Council — Working Groups. <https://arctic-council.org/about/working-groups/> 30.10.2025.
6. Arctic Council — Legally Binding Agreements. <https://arctic-council.org/explore/topics/agreements/>. 30.10.2025.
7. Arctic Council — Observers. <https://arctic-council.org/about/observers/>. 30.10.2025.
8. Arctic Council. History | Timeline. <https://arctic-council.org/about/timeline/> 30.10.2025
9. Arctic Council. Projects. <https://arctic-council.org/projects> 30.10.2025
10. Arctic Council. Projects (Russian version). <https://arctic-council.org/ru/projects/> 30.10.2025
11. Kopra, S., China as an increasingly active stakeholder in the Arctic. Centrum Balticum Reports https://www.centrumbalticum.org/files/5712/BRE_2_2023.pdf 30.10.2025
12. Ministry of Foreign Affairs of the PRC. China's Arctic Policy. https://www.mfa.gov.cn/eng/zy/wjzc/202405/t20240531_11367520.html 30.10.2025
13. Arctic Council nations are 'pausing' work after Russia's invasion of Ukraine -ArcticToday. 3 марта 2022. URL: <https://www.arctictoday.com/the-7-other-arctic-council-nations-are-pausing-work-after-russias-invasion-of-ukraine/> 30.10.2025
14. Joint statement on limited resumption of Arctic Council cooperation — Global Affairs Canada. URL: <https://www.canada.ca/en/global-affairs/news/2022/06/joint-statement-on-arctic-council-cooperation-following-russias-invasion-of-ukraine.html> 30.10.2025
15. Shifting Ice: How the Russian Invasion of Ukraine has changed Arctic Circle Governance and the Arctic Council's Path Forward - The Arctic Institute. 2023. URL: <https://www.thearcticinstitute.org/shifting-ice-russian-invasion-ukraine-arctic-circle-governance-arctic-councils-path-forward/> 30.10.2025
16. Seven western countries on Arctic Council to resume limited work in forum - The Barents URL: <https://www.thebarentsobserver.com/arctic/seven-western-countries-on-arctic-council-to-resume-limited-work-without-russia/118547> 30.10.2025

17. Russia Halts Annual Payments to Arctic Council — The Moscow Times. URL: <https://www.themoscowtimes.com/2024/02/14/russia-halts-annual-payments-to-arctic-council-a84074> 30.10.2025
18. The Arctic Institute. Arctic Council: Future Scenarios and Governance without URL: <https://www.thearcticinstitute.org/arctic-council-future-scenarios-governance-without-russia/> 30.10.2025
19. Arctic Council. Permanent Participants. <https://arctic.council.org/about/permanent-participants/> 30.10.2025
20. Lasserre, F. The Arctic Council in Times of Crisis: Science, Diplomacy and the Future. Polar Record, 2023, 59:e12. URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/polar-record/article/arctic-council-in-times-of-crisis-science-diplomacy-and-the-future/8D8E1E0ABF6D4F32B7F7A3B6DC9D> 30.10.2025

AYSEL ƏSKƏRLİ

Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı

ARKTİK ŞURA VƏ BEYNƏLXALQ ƏMƏKDAŞLIQ BÖHRANİ. YENİ QÜTBLEŞMƏ DÖVRÜNDƏ DİPLOMATİYA

Məqalə Arktik Şuranın Arktikada beynəlxalq əməkdaşlığın əsas institutu kimi fəaliyyətini və global siyasi böhranların təsiri altında onun transformasiyasını təhlil edir. 1996–2014-cü illərdə Şuranın inkişaf mərhələsi, ekoloji, təhlükəsizlik, dəniz nəqliyyatı və elmi layihələr, həmçinin 2014-cü il Ukrayna böhranının təsiri və üzvlər arasında etimadsızlığın artması araşdırılır. Xüsusi diqqət 2022-ci ildən sonra Şuranın böhranına yönəldilir: Rusiyanın iştirakının dayandırılması və birgə layihələrin dondurulması institutun parçalanmasına gətirib çıxarıb. Gələcək perspektivlər nəzərdən keçirilir: Şuranın Rusiyasız fəaliyyət göstərə bilməsi, alternativ əməkdaşlıq formatlarının yaradılması, yerli xalqlar və elm üçün rolu, həmçinin bioloji və iqlim diplomatiyasının potensialı. Arktik Şuranın dünya qütbləşməsinin göstəricisi və əməkdaşlıqdan geosiyasi rəqabət simvoluna çevrilməsinin əhəmiyyəti vurğulanır.

Açar sözlər: Arktik Şura, beynəlxalq əməkdaşlıq, geosiyasi qütbləşmə, iqlim diplomatiyası, yerli xalqlar.

AYSEL ASKERLI

PhD Candidate and instructor at Baku State University

THE ARCTIC COUNCIL AND THE CRISIS OF INTERNATIONAL COOPERATION. DIPLOMACY IN THE ERA OF NEW POLARIZATION

The article analyzes the Arctic Council as a key institution of international cooperation in the Arctic and its transformation under the influence of global political crises. It examines the Council's evolution during 1996–2014, including joint projects in ecology, security, shipping, and science, as well as the impact of the 2014 Ukrainian crisis and the resulting increase in distrust among members. Special attention is given to the Council's crisis after 2022, when the suspension of Russia's participation and the freezing of joint projects led to the fragmentation of the institution. The study explores future perspectives: the possibility of maintaining the Council without Russia, establishing alternative cooperation formats, its role for indigenous peoples and science, and the potential for biological and climate diplomacy. The Arctic Council's significance as an indicator of global polarization and a symbol of the transformation from cooperation to geopolitical competition is highlighted.

Keywords: Arctic Council, international cooperation, geopolitical polarization, climate diplomacy, indigenous peoples

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 03 noyabr 2025-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 30 noyabr 2025-ci il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Emin Hacinski, s.e.d. Adil Mirabdullayev.

UOT 32:93/94

ELDAR SALAYEV

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının “Dövlət qulluğu və kadr siyasəti” kafedrasının doktorantı
salayevvec@gmail.com*

DÖVLƏT İDARƏÇİLİYİNİN FORMALARI: NƏZƏRİ ƏSASLAR VƏ PRAKTİKİ TƏTBİQLƏR

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/111/231-237>

Dövlət idarəçiliyinin formaları müasir dövrdə həm nəzəri, həm də praktiki baxımdan aktuallıq kəsb edən mühüm bir sahədir. Qloballaşma, texnoloji inkişaf və cəmiyyətlərin artan sosial tələbləri idarəetmə formalarının yalnız ənənəvi hüquqi və inzibati çərçivələrlə məhdudlaşmadığını, həm də sosial, siyasi və beynəlxalq amillərlə sıx bağlı olduğunu göstərir. Tədqiqatda dövlət idarəçiliyinin formalarının nəzəri əsasları Platon və Aristotelin klassik yanaşmalarından başlayaraq, Hobbs, Lokk və Russo tərəfindən işlənmiş ictimai müqavilə nəzəriyyəsinə, eləcə də müasir konsepsiyalara – yeni ictimai idarəetmə, yeni ictimai xidmət və ictimai dəyər yanaşmalarına qədər izlənilmişdir. Bütün bunlar göstərir ki, dövlət idarəçiliyi formaları yalnız struktur mexanizm deyil, həm də legitimlik, effektivlik və vətəndaş yönümlülüğün təmin olunmasına xidmət edən sosial institutlardır. Praktik müstəvidə dövlət idarəçiliyi formalarının tətbiqi müxtəlif modellərdə özünü göstərir. Parlament respublikaları qanunverici orqanın üstünlüyü ilə seçildiyi halda, prezident üsul-idarəsində güclü icra hakimiyyəti ön plana çıxır. Bürokratik idarəçilik modeli normativ sabitlik və strukturlaşmanı təmin etsə də, çeviklik baxımından məhdudiyyətlər yaradır. Buna qarşılıq, şəbəkə idarəçiliyi forması dövlət, özəl sektor və vətəndaş cəmiyyətinin birgə fəaliyyətini təşkil edərək global çağırışlara daha effektiv cavab verir. Müasir texnologiyalar, xüsusilə rəqəmsal idarəçilik və elektron hökumət təşəbbüsləri, idarəetmə formalarının daha şəffaf, çevik və vətəndaş mərkəzli olmasına şərait yaradır. Azərbaycan nümunəsində “ASAN xidmət” modeli bu tendensiyanın uğurlu tətbiqini göstərir. Nəticə etibarilə, dövlət idarəçiliyinin formalarının uğuru onların nəzəri əsaslarının praktiki adaptasiya ilə birləşdirilməsindən, yəni sabitlik və çevikliyin balanslaşdırılmasından asılıdır.

Açar sözlər: dövlət idarəçiliyi, idarəetmə formaları, ictimai müqavilə, şəbəkə idarəçiliyi, elektron hökumət.

Giriş. Müasir dövrdə dövlət idarəçiliyinin formalarının öyrənilməsi global transformasiyalar, texnoloji inkişaf, siyasi dəyişikliklər və vətəndaşların artan gözləntiləri fonunda xüsusi aktuallıq kəsb edir. Qloballaşma dövlətlərin yalnız daxili idarəçiliklə məhdudlaşmadığını, beynəlxalq əməkdaşlıq şəbəkələrində aktiv rol oynamasını tələb edir. Eyni zamanda, rəqəmsal idarəçilik, şəffaflıq, hesabatlılıq və inklüzivlik kimi çağırışlar dövlət idarəçiliyinin ənənəvi formalarının yenidən nəzərdən keçirilməsini zəruri edir. Demokratik dövlətlərdə legitimliyin gücləndirilməsi, avtoritar sistemlərdə isə idarəçilik böhranlarının qarşısının alınması idarəetmə formalarının çevik və adaptiv olmasını qaçılmaz edir. Azərbaycan Respublikası da bu proseslərin təsirindən kənarda deyil və idarəçilikdə həyata keçirilən institusional islahatlar, elektron hökumət təşəbbüsləri və vətəndaş yönümlü xidmət modelləri bu mövzunun aktuallığını daha da artırır.

Bu baxımdan, tədqiqatımızın məqsədi dövlət idarəçiliyinin formalarının nəzəri əsaslarını və onların müasir praktik tətbiqlərini müqayisəli şəkildə təhlil etməkdir. Bu çərçivədə, tədqiqatda müqayisəli təhlil, tarixi-analitik yanaşma və normativ-hüquqi analiz metodlarından istifadə olunmuşdur. Müqayisəli təhlil klassik və müasir dövlət idarəçiliyi formalarının fərqli xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə imkan vermişdir. Tarixi-analitik yanaşma idarəçilik formalarının müxtəlif dövrlərdə sosial, siyasi və iqtisadi şəraitə uyğun olaraq necə transformasiya olunduğunu izah etmişdir. Normativ-hüquqi analiz isə konstitusional prinsiplərin, siyasi rejimlərin və idarəçilik modellərinin hüquqi əsaslarının müəyyən edilməsinə xidmət etmişdir.

Dövlət idarəçiliyinin formalarının nəzəri əsasları. Dövlət idarəçiliyinin formalarının nəzəri əsasları dövlətin mahiyyəti və funksiyaları ilə sıx bağlıdır. Dövlət yalnız hüquqi və siyasi sistem deyil, eyni zamanda idarəetmə institutlarının kompleks fəaliyyət mexanizmidir. İdarəetmə formaları bu mexanizmin necə təşkil olunduğunu, hansı prinsiplər üzərində qurulduğunu və cəmiyyətin ehtiyaclarına hansı metodlarla cavab verdiyini göstərir. Bu baxımdan, dövlət idarəçiliyinin formaları dövlətin təşkilatı strukturunu və fəaliyyət prinsiplərini əks etdirən fundamental nəzəri kateqoriyadır.

Bu baxımdan, dövlət idarəçiliyinin formalarının təməlinə klassik siyasi nəzəriyyələr dayanır. Platon və Aristotelin dövlət və idarəçilik haqqında fikirləri formaların nəzəri bazasını qoymuşdur. Platonun ideallaşdırılmış dövlət modeli və Aristotelin qarışıq idarəçilik forması haqqında ideyaları sonrakı dövrlərdə dövlət idarəçiliyinin nəzəri əsaslarının inkişafına təsir göstərmişdir. Bunlar dövlət idarəçiliyinin yalnız hüquqi mexanizm deyil, həm də etik və sosial ölçülərə malik olduğunu sübut edir [2].

Dövlət idarəçiliyinin formaları konstitusionalizm prinsipləri ilə də müəyyən olunur. Konstitusiyaya dövlətin əsas idarəetmə formalarını hüquqi cəhətdən təsbit edən sənəddir. Respublika, monarxiya, prezidentlik və parlament idarəçiliyi kimi formalar konstitusion quruluşun tərkib hissəsi olaraq dövlət idarəçiliyinin əsas konturlarını müəyyənləşdirir. Dövlət idarəçiliyinin formalarının nəzəri əsaslarında siyasi rejimlərin təsiri mühüm yer tutur. Avtoritarizm, totalitarizm və demokratiya kimi rejimlər idarəetmə formalarının konkret məzmununu formalaşdırır. Demokratik rejimdə idarəçilik formaları iştirakçılıq, şəffaflıq və hesabatlılıq üzərində qurulur, avtoritar sistemdə isə daha çox mərkəzləşmə və sərt nəzarət üstünlük təşkil edir. Beləliklə, siyasi rejim dövlət idarəçiliyinin formalarını müəyyənləşdirən əsas faktor kimi çıxış edir.

Dövlət idarəçiliyinin formaları inzibati-hüquqi nəzəriyyələr kontekstində də izah olunur. Bu yanaşmaya əsasən, dövlət idarəçiliyi normativ aktlar, inzibati strukturlar və icra mexanizmləri vasitəsilə formalaşır. İctimai idarəçilik burada hüquqi çərçivənin tətbiqi, inzibati orqanların funksional bölgüsü və icra hakimiyyətinin səlahiyyətləri ilə tənzimlənir. Bu isə idarəetmə formalarının hüquqi əsaslarının əhəmiyyətini vurğulayır. Bununla yanaşı, dövlət idarəçiliyinin formalarının nəzəri əsaslarında tarixi-müqayisəli yanaşma da mövcuddur. Müxtəlif dövrlərdə dövlətlərin idarəçilik formaları sosial-iqtisadi şərtlərə uyğun dəyişmişdir. Feodalizm dövründə mərkəzləşmiş monarxiya, sənaye inqilabı dövründə isə bürokratik idarəçilik modeli üstünlük qazanmışdır. Müasir dövrdə isə demokratik və inklüziv idarəçilik formaları daha çox aktuallıq kəsb edir[3].

Dövlət idarəçiliyinin formalarının nəzəri əsaslarının mühüm izahlarından biri ictimai müqavilə nəzəriyyəsinə bağlıdır. Hobbs, Lokk və Russo kimi filosofların fikirlərinə görə, dövlət hakimiyyətinin formalaşması və idarəçilik formalarının seçilməsi cəmiyyətin razılığına əsaslanır. İctimai müqavilə ideyası belə deməyə əsas verir ki, insanlar təbii vəziyyətdən çıxaraq təhlükəsizlik və nizam naminə müəyyən hüquqlarını dövlətə ötürürlər. Bu prosesin nəticəsi olaraq yaranan idarəçilik forması xalqın razılığı ilə legitimlik qazanır. İdarəetmə formalarının əsaslandığı bu nəzəri çərçivə dövlətin yalnız zor gücünə deyil, həm də ictimai dəstəyə söykənməsinin zəruriliyini ön plana çıxarır.

Eyni zamanda, ictimai müqavilə nəzəriyyəsi göstərir ki, hakimiyyətin legitimliyi idarəetmə formasından asılı olaraq müxtəlif mənbələrdən qaynaqlana bilər. Demokratik idarəçilikdə legitimlik geniş ictimai iştirak, seçkilərdə iştirak və vətəndaşların dövlətlə qarşılıqlı münasibətlərində yaranan razılıq üzərində qurulur. Burada dövlət-vətəndaş münasibətləri qarşılıqlı etimad və razılıq prinsiplərinə əsaslanır. Avtoritar idarəçilikdə isə bu legitimlik formal xarakter daşıyır, çünki xalqın iradəsi məhdudlaşdırılır və dövlətin idarəçilik gücü əsasən zor, nəzarət və repressiya mexanizmləri ilə qorunur. Beləliklə, ictimai müqavilə nəzəriyyəsi dövlət idarəçiliyi formalarının mahiyyətini açmaqla yanaşı, onların legitimlik bazasını da izah edən əsas nəzəri dayaq kimi çıxış edir[7].

Müasir dövlət idarəçiliyi nəzəriyyələri isə öz növbəsində idarəçilik formalarının təməlini gücləndirmişdir. Yeni ictimai idarəetmə, yeni ictimai xidmət və ictimai dəyər yanaşmaları idarəetmə formalarının yalnız struktur deyil, həm də sosial məzmun daşdığını göstərmişdir. Bu nəzəriyyələr idarəçiliyin formalarını vətəndaş mərkəzli, nəticəyönlü və çoxfaktorlu əməkdaşlıq əsasında izah edir.

Dövlət idarəçiliyinin formalarının nəzəri əsasları həm də legitimlik və effektivlik prinsiplərinə söykənir. Hər bir idarəçilik forması cəmiyyətin qəbul etdiyi legitimlik dəyərlərinə uyğun olmalı və

effektiv fəaliyyət göstərməlidir. Əks halda, idarəetmənin forması böhranla üzləşir və dəyişiklik zərurəti yaranır. Bu baxımdan, idarəetmənin formaları yalnız siyasi və hüquqi mexanizm deyil, həm də cəmiyyətin gözləntilərinə cavab verən sosial konstruksiya kimi nəzərdən keçirilir.

Nəticədə dövlət idarəçiliyinin formalarının nəzəri əsasları göstərir ki, bu anlayış yalnız hüquqi və inzibati mexanizmlərlə məhdudlaşmır, həm də siyasi rejimlər, ictimai müqavilə yanaşması, konstitusionalizm prinsipləri və müasir nəzəriyyələrlə zənginləşən çoxşaxəli bir konsepsiyadır. Tarixi inkişafın müxtəlif mərhələlərində formalaşan bu nəzəri bazalar dövlətin legitimliyi, səmərəliliyi və cəmiyyətlə münasibətləri üçün təməl rol oynamışdır. Müasir dövrdə isə idarəçilik formaları təkcə nəzəri mülahizələrin deyil, həm də qloballaşma, texnoloji transformasiya və vətəndaşların artan iştirakçılıq tələblərinin təsiri ilə yenidən formalaşır. Bu səbəbdən, nəzəri əsasların təhlili müasir dövlət idarəçiliyinin praktik tətbiqlərinə keçid üçün mühüm zəmin yaradır.

Dövlət idarəçiliyinin formalarının praktik tətbiqləri və müasir çağırışlar. Dövlət idarəçiliyinin formalarının praktik tətbiqləri ən əvvəl konstitusiyaya ilə müəyyən olunan idarəçilik mexanizmlərində özünü göstərir. Məsələn, parlament respublikalarında (Almaniya, İtaliya) dövlət idarəçiliyi forması qanunverici orqanın üstünlüyü və icra hakimiyyətinin parlament qarşısında məsuliyyəti üzərində qurulur. Prezident üsul-idarəli dövlətlərdə isə (ABŞ, Braziliya) idarəçilik forması güclü icra hakimiyyətinə söykənir və prezident birbaşa xalq tərəfindən seçilərək geniş səlahiyyətlər əldə edir. Monarxiya modelində (Böyük Britaniya, İspaniya) dövlət idarəçiliyi simvolik monarxiya ilə demokratik parlament institutlarının sintezini təşkil edir. Bu formaların hər biri cəmiyyətin tarixi inkişafı və siyasi ənənələrinə uyğun tətbiq edilir. Praktik tətbiqdə dövlət idarəçiliyinin formaları idarəetmə orqanlarının qarşılıqlı fəaliyyət mexanizmləri ilə də müəyyənləşir. Demokratik idarəçilik formaları daha çox hakimiyyət bölgüsü, şəffaflıq və vətəndaş iştirakına söykənir. ABŞ-da güclü məhkəmə sistemi, Böyük Britaniyada parlamentin üstünlüyü bu formaların nümunəsidir. Avtoritar idarəçilik formalarında isə praktikada hakimiyyət bir mərkəzdə cəmləşir, inzibati aparatın nəzarəti artır, vətəndaş iştirakçılığı məhdudlaşır.

Dövlət idarəçiliyinin formaları həmçinin idarəçilikdə tətbiq olunan idarəetmə metodları ilə ölçülür. Məsələn, bürokratik idarəçilikdə qərarların qəbulunda prosedurların çoxluğu prosesi uzatsa da, normativ sabitliyi təmin edir. ABŞ-da federal idarəçilik bürokratiyası bu formanın klassik nümunəsidir. Şəbəkə idarəçiliyi forması isə müxtəlif dövlət, özəl sektor və vətəndaş cəmiyyəti aktorlarının birgə fəaliyyətini nəzərdə tutur. Avropa İttifaqının idarəetmə strukturlarında bu yanaşma praktiki olaraq geniş tətbiq edilir [5].

Daha detallı ifadə etsək, dövlət idarəçiliyinin formalarının praktik təzahürlərindən biri bürokratik idarəçilik modelidir. Bu formanın əsas xüsusiyyəti qərarların qəbulunda normativ sabitliyin, hüquqi çərçivələrin və prosedurların ön planda olmasıdır. Bürokratiya idarəetmədə ardıcılığı və obyektivliyi təmin etsə də, çoxsaylı mərhələlər və yazılı prosedurlar səbəbindən operativ qərarların qəbulunu ləngidir. ABŞ-da federal idarəçilik sistemində bu xüsusiyyətlər açıq şəkildə görünür. Məsələn, ABŞ Konqresində qəbul olunan qanunların tətbiqi müxtəlif agentliklər, departamentlər və icra strukturları arasında çoxsaylı prosedur mərhələlərindən keçir[9]. Bu isə bir tərəfdən qərarların legitimliyini artırır, digər tərəfdən isə çevikliyi azaldaraq ictimai narazılıqlara səbəb ola bilər. Buna baxmayaraq, bürokratiya hələ də dövlət idarəçiliyində etibarlılıq və sabitliyin mühüm təminatçısı kimi qəbul edilir.

Bürokratik idarəçiliyin çatışmazlıqlarına cavab olaraq formalaşan şəbəkə idarəçiliyi isə daha çevik və əməkdaşlığa əsaslanan yanaşmadır. Bu modeldə dövlət idarəetməsi yalnız iyerarxik strukturlar vasitəsilə deyil, müxtəlif aktorların – dövlət qurumları, özəl sektor, qeyri-hökumət təşkilatları və vətəndaş cəmiyyətinin birgə fəaliyyəti ilə həyata keçirilir. Avropa İttifaqı (Aİ) bu modelin ən tipik nümunələrindən biridir. Aİ-nin idarəetmə mexanizmlərində qərarların qəbulunda yalnız üzv dövlətlərin hökumətləri deyil, həm də Avropa Komissiyası, Parlament, müxtəlif ekspert qrupları və vətəndaş cəmiyyətinin nümayəndələri iştirak edir. Bu çoxaktorlu yanaşma həm qərarların legitimliyini artırır, həm də onların müxtəlif sosial qrupların maraqlarına cavab verməsini təmin edir.

Şəbəkə idarəçiliyinin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, bu forma qlobal çağırışlara – iqlim dəyişikliyi, miqrasiya, enerji təhlükəsizliyi kimi transsərhəd problemlərə daha effektiv cavab verir. Çünki belə problemlərin həlli təkcə dövlətlərin deyil, fərqli aktorların birgə səylərini tələb edir. Avropa İttifaqında yaşıl enerji strategiyalarının hazırlanması və tətbiqi bunun bariz nümunəsidir. Bu strategiyada yalnız hökumət strukturları deyil, həm də enerji şirkətləri, qeyri-hökumət təşkilatları və elmi mərkəzlər iştirak

edir. Bu da göstərir ki, müasir dövlət idarəçiliyinin formaları artıq təkbəşinə idarəçilikdən çox, koordinasiya və əməkdaşlığa əsaslanır. Beləliklə, şəbəkə idarəçiliyi müasir idarəetmə praktikalarında adaptasiya və inklüzivliyin mühüm göstəricisi kimi çıxış edir [1].

Müasir çağırışlar dövlət idarəçiliyi formalarının praktikada daha çevik və adaptiv olmasını tələb edir. Qloballaşma prosesi dövlətlərin sərhədlərdən kənar iqtisadi, ekoloji və sosial problemlərlə qarşılaşmasına səbəb olur. İqlim dəyişmələri, enerji təhlükəsizliyi və beynəlxalq terrorizm kimi məsələlər idarəçilik formalarının milli çərçivədən çıxaraq beynəlxalq əməkdaşlıq mexanizmlərinə inteqrasiya edilməsini tələb edir. Məsələn, BMT-nin iqlim siyasəti üzrə COP sammitləri dövlət idarəçiliyində beynəlxalq şəbəkə idarəçiliyinin nümunəsi kimi çıxış edir.

Texnoloji transformasiya da dövlət idarəçiliyinin formalarına ciddi təsir göstərir. Rəqəmsal idarəçilik, elektron hökumət və süni intellektin tətbiqi dövlət-vətəndaş münasibətlərində yeni idarəçilik formaları yaratmışdır [10]. Estoniya bu sahədə ən uğurlu nümunələrdən biridir: bütün ictimai xidmətlər rəqəmsal müstəviyə keçirilib və vətəndaşlar idarəçilik proseslərinə onlayn formada qoşula bilirlər [11]. Bu isə idarəetmə formalarının artıq yalnız hüquqi mexanizmlərlə deyil, həm də texnoloji vasitələrlə müəyyən olunduğunu göstərir.

Azərbaycan Respublikası üçün də dövlət idarəçiliyinin formalarının praktik tətbiqləri islahatlarla sıx bağlıdır. "ASAN xidmət" modeli dövlət idarəçiliyinin innovativ forması kimi vətəndaş yönümlü xidmətlərin göstərilməsində mühüm rol oynayır. Burada idarəçilik forması şəffaflıq, çeviklik və vətəndaş məmnuniyyəti üzərində qurulmuşdur. Bu praktika klassik bürokratiyanın sərt prosedurlarını aradan qaldıraraq idarəçiliyin müasir formalarını tətbiq etmək nümunəsi kimi diqqət çəkir [5].

Lakin bu sahədə müasir çağırışlardan biri də legitimlik böhranıdır. Bir çox ölkələrdə vətəndaşların dövlətə inamı azaldığı üçün idarəçilik formaları təzyiq altına düşür. Demokratik ölkələrdə bu, seçkilərdə iştirak səviyyəsinin aşağı düşməsi, avtoritar ölkələrdə isə sosial etirazların artması ilə müşahidə olunur. Məsələn, Fransada "sarı jiletli" hərəkatı dövlət idarəçiliyinin sosial ehtiyaclara cavab verməkdə çətinliklərini üzə çıxardı. Bu vəziyyət idarəçilik formalarının praktik olaraq legitimlik və effektivlik balansını qorumasını zəruri edir.

Dövlət idarəçiliyinin formalarının praktik tətbiqlərində korrupsiya və şəffaflıq məsələləri də mühüm yer tutur. Hesabatlılıq mexanizmləri olmayan idarəçilik formaları korrupsiyanın yayılmasına və dövlət-vətəndaş münasibətlərində inamsızlığa səbəb olur. Skandinaviya ölkələri (Danimarka, Finlandiya, İsveç, Norveç) isə demokratik idarəçilik formalarının şəffaflıqla birləşdirilməsi nəticəsində dünyada ən aşağı korrupsiya səviyyəsinə nail olmuşdur [8]. Bu, idarəçilik formalarının effektivliyinin yalnız hüquqi çərçivədən deyil, həm də ictimai dəyərlərdən asılı olduğunu göstərir.

Dövlət idarəçiliyində etik problemlər əsasən korrupsiya, şəffaflığın olmaması və ictimai etimadın zəifləməsi ilə bağlıdır. Qərarların qəbulunda şəxsi maraqların üstün tutulması ədalət və bərabərlik prinsiplərinin pozulmasına gətirib çıxarır. Həmçinin, dövlət qulluqçularının etik kodekslərə əməl etməməsi idarəçiliyin legitimliyini və effektivliyini ciddi şəkildə sarsıdır [6].

Nəhayət, müasir praktik tətbiqlərin əsas çağırışlarından biri inklüziv idarəçilikdir. Dövlət idarəçiliyi formaları yalnız mərkəzi hakimiyyətlə məhdudlaşmamalı, yerli özünüidarəetmə orqanlarını, vətəndaş cəmiyyətini və beynəlxalq təşkilatları da idarəçilik prosesinə cəlb etməlidir. BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri çərçivəsində dövlətlər inklüziv idarəçilik formalarını inkişaf etdirməyə çağırılır. Bu da göstərir ki, idarəçilik formalarının gələcəkdə uğurlu tətbiqi onların çoxactorlu əməkdaşlıq və vətəndaş yönümlülük üzərində qurulmasından asılı olacaqdır [4].

Ümumiləşdirsək, dövlət idarəçiliyinin formalarının praktik tətbiqləri göstərir ki, bu sahə yalnız hüquqi və siyasi institutlarla məhdudlaşmır, həm də sosial, texnoloji və beynəlxalq amillərlə sıx bağlıdır. Klassik idarəçilik formaları dövlət aparatının sabitliyi və strukturlaşması üçün mühüm baza yaratmış, müasir çağırışlar isə çeviklik, şəffaflıq, inklüzivlik və texnoloji yeniliklərin inteqrasiyasını zəruri etmişdir. Nəticədə, dövlət idarəçiliyinin formalarının uğurlu praktik tətbiqi yalnız normativ qaydaların icrası ilə deyil, həm də cəmiyyətin ehtiyaclarına cavab verən, vətəndaş etimadını qoruyan və global əməkdaşlığa açıq olan adaptiv modellərin qurulması ilə mümkündür. Bu, idarəçilikdə həm milli sabitliyi, həm də beynəlxalq inteqrasiyanı təmin edən əsas strateji istiqamət kimi çıxış edir.

Nəticə. Tədqiqatımız göstərir ki, dövlət idarəçiliyinin formalarının nəzəri əsasları və onların praktik tətbiqlərinin müqayisəli təhlili göstərir ki, bu sahə həm tarixi inkişaf, həm də müasir çağırışların

təsiri altında formalaşmış çoxşaxəli bir konsepsiyadır. Klassik nəzəriyyələr dövlət aparatının sabitliyini və struktur əsaslarını təmin etmiş, müasir nəzəriyyələr isə çeviklik, vətəndaş yönümlülük və çox-aktorlu əməkdaşlığı ön plana çıxarmışdır. Praktiki müstəvidə isə idarəçilik formaları hər bir ölkənin siyasi rejimi, hüquqi sistemi, sosial ehtiyacları və beynəlxalq inteqrasiya imkanları ilə bağlı olaraq müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf edir. Bütün bunlar göstərir ki, dövlət idarəçiliyinin uğurlu forması yalnız nəzəri baza ilə deyil, həm də onun praktik adaptasiya və innovativ tətbiqləri ilə müəyyənləşir. Bu baxımdan, tədqiqatımız nəticəsində aşağıdakılar müəyyən edilmişdir:

- Klassik idarəçilik formaları (bürokratiya, inzibati-hüquqi yanaşma) normativ sabitlik və strukturlaşmanı təmin etsə də, çeviklik baxımından məhdudiyyətlər daşıyır.
- Müasir idarəçilik formaları (NPM, NPS, ictimai dəyər, şəbəkə idarəçiliyi) çeviklik, inklüzivlik və çoxaktorlu əməkdaşlıq imkanları yaradır.
- Praktiki tətbiqdə idarəçilik formaları ölkələrin siyasi rejimlərinə görə fərqlənir: demokratik sistemlərdə iştirakçılıq və şəffaflıq, avtoritar sistemlərdə isə mərkəzləşmə və nəzarət üstünlük təşkil edir.
- Qloballaşma və texnoloji transformasiya idarəçilik formalarının beynəlxalq əməkdaşlıq və rəqəmsal platformalar üzərində yenidən qurulmasını zəruri edir.
- Azərbaycan Respublikası kimi inkişaf edən dövlətlərdə idarəçilik formalarının modernizasiyası (“ASAN xidmət” modeli, elektron hökumət təşəbbüsləri) çeviklik və vətəndaş məmnuniyyətinə əsaslanan yeni nümunələr yaradır.
- Dövlət idarəçiliyinin gələcək uğuru onun nəzəri əsaslarının praktik adaptasiya ilə birləşdirilməsindən, yəni həm sabitlik, həm də çevikliyin eyni vaxtda təmin edilməsindən asılıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əlirzayeva, F. Azərbaycan Respublikasında dövlət idarəçiliyinin innovativ inkişafının səciyyəvi xüsusiyyətləri. Siyasi elmləri üzrə fəlsəfə d-ru e. dər. al. üçün təq. ed. dis-nın avtoreferatı. Bakı: 2023. 27 s.
2. Əliyev, E. Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və praktika. Bakı: Füyuzat, 2023. 231 s.
3. Həbibova, Z. Dəyişikliklərin idarə olunması və dövlət idarəçiliyi: sxemlərlə izah. Bakı: Təhsil, 2018. 231 s.
4. Həsənova, S. Dövlət idarəçiliyində stresin idarə olunması və aradan qaldırılması. Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə d-ru e. dər. al. üçün təq. ed. dis. Bakı: 2024. 172 s.
5. Məmmədov, H. Azərbaycan Respublikasında dövlət qulluğu sisteminin təkmilləşdirilməsində innovasiyaların tətbiqi. Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə d-ru e. dər. al. üçün təq. ed. dis-nın avtoreferatı. Bakı: 2022. 24 s.
6. Öztepe, M. C. Kamu yönetiminde etik sorunu: Türk kamu yönetiminde etik sisteminin eleştirel çözümlemesi. Ankara: Ankara Üniversitesi, 2013. 406 s.
7. Андрианов, В. Д. Бюрократия, коррупция и эффективность государственного управления: история и современность. Москва: Волтерс Клувер, 2011. 271 с.
8. Denmark and Finland on top of list of least corrupt countries. United Nations. 11/02/2025. URL: <https://unric.org/en/denmark-and-finland-on-top-of-list-of-least-corrupt-countries/> [23.10.2025].
9. How Our Laws Are Made. congress.gov. URL: <https://www.congress.gov/help/learn-about-the-legislative-process/how-our-laws-are-made> [23.10.2025].
10. Jerab, D. The Impact of Digital Transformation on Public Services. September 2024. Conference Paper. URL: https://www.researchgate.net/publication/383836540_The_Impact_of_Digital_Transformation_on_Public_Services [23.10.2025].
11. Study: Estonia has one of the most effective public sectors in the world. July 2017. URL: <https://investinestonia.com/study-estonia-has-one-of-the-most-effective-public-sectors-in-the-world/> [23.10.2025].

ЭЛЬДАР САЛАЕВ

*докторант кафедры «Государственная служба и кадровая политика»
Академии государственного управления при Президенте Азербайджанской Республики*

ФОРМЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ И ПРАКТИЧЕСКИЕ ПРИМЕНЕНИЯ

Формы государственного управления в современную эпоху представляют собой важную область, актуальную как с теоретической, так и с практической точки зрения. Глобализация, технологическое развитие и растущие социальные запросы общества показывают, что формы управления не ограничиваются только традиционными правовыми и административными рамками, но также тесно связаны с социальными, политическими и международными факторами. В исследовании прослеживаются теоретические основы форм государственного управления, от классических подходов Платона и Аристотеля до концепции общественного договора, разработанной Гоббсом, Локком и Руссо, а также современных теорий, нового государственного менеджмента, новой государственной службы и концепции общественной ценности. Всё это показывает, что формы государственного управления являются не только структурным механизмом, но и социальным институтом, обеспечивающим легитимность, эффективность и гражданскую ориентированность. На практике формы государственного управления проявляются в различных моделях. В парламентских республиках преимущество отдаётся законодательному органу, тогда как в президентской системе центральное место занимает сильная исполнительная власть. Бюрократическая модель обеспечивает нормативную стабильность и структурированность, но ограничивает гибкость. В противоположность этому, сетевая форма управления предполагает совместную деятельность государства, частного сектора и гражданского общества, что позволяет более эффективно реагировать на глобальные вызовы. Современные технологии, особенно цифровое управление и инициативы электронного правительства, создают условия для большей прозрачности, гибкости и гражданской направленности. В Азербайджане успешным примером этого является модель «ASAN xidmət». В конечном счёте, успех форм государственного управления определяется их способностью сочетать теоретические основы с практической адаптацией, то есть обеспечивать одновременно стабильность и гибкость.

Ключевые слова: государственное управление, формы управления, общественный договор, сетевое управление, электронное правительство.

ELDAR SALAYEV

*PhD Student of the Department of Public Service and Personnel Policy
at the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan*

FORMS OF PUBLIC ADMINISTRATION: THEORETICAL FOUNDATIONS AND PRACTICAL APPLICATIONS

Forms of public administration in the modern era represent an important field that is highly relevant both theoretically and practically. Globalization, technological development, and the increasing social demands of societies demonstrate that governance forms are not limited to traditional legal and administrative frameworks but are also closely connected with social, political, and international factors. The study traces the theoretical foundations of governance forms, starting from the classical approaches of Plato and Aristotle, through the social contract theory developed by Hobbes, Locke, and Rousseau, and extending to modern concepts such as New Public Management, New Public Service, and Public Value theory. All these perspectives show that forms of governance are not merely structural mechanisms but also social institutions that ensure legitimacy, effectiveness, and citizen orientation. In practice, different models of governance manifest in diverse ways. Parliamentary republics

emphasize the supremacy of the legislature, while presidential systems rely on a strong executive branch. The bureaucratic model guarantees normative stability and structural organization but poses limits to flexibility. In contrast, network governance involves cooperation among the state, the private sector, and civil society, allowing more effective responses to global challenges. Modern technologies, particularly digital governance and e-government initiatives, have created conditions for greater transparency, adaptability, and citizen-centered management. In Azerbaijan, the “ASAN xidmət” model represents a successful example of this trend. Ultimately, the success of governance forms depends on their ability to combine theoretical foundations with practical adaptation, thus achieving both stability and flexibility.

Keywords: public administration, forms of governance, social contract, network governance, e-government.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 23 oktyabr 2025-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 30 noyabr 2025-ci il.

Rəyçilər: t.ü.f.d.Kərim Məmmədov, s.e.d. Adil Mirabdullayev.

UOT 94; UOT 327

KƏMALƏ ƏFƏNDİYEVƏ

AMEA-nın Akad. Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun doktorantı

ORCID iD: 0000-0002-3789-2706

kamalaxudaverdi99@gmail.com

ERMƏNİSTAN VƏ QAZAXISTAN ARASINDA SİYASİ-DİPLOMATİK ƏLAQƏLƏRİN İNKİŞAF DİNAMİKASI (1991–2025)

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/111/238-242>

Məqalədə 1991–2025-ci illərdə Ermənistan və Qazaxıstan arasında siyasi-diplomatik əlaqələrin formalaşması və inkişaf mərhələləri araşdırılır. SSRİ-nin dağılmasından sonra diplomatik münasibətlərin qurulması, səfirliklərin açılması və 1999-cu ildə imzalanan “Dostluq və Əməkdaşlıq haqqında Müqavilə” kimi sənədlər iki ölkə arasındakı münasibətlərin əsasını təşkil etmişdir. Məqalədə həmçinin Ermənistan və Qazaxıstanın Avrasiya İqtisadi İttifaqı və MDB çərçivəsində əməkdaşlığı, 2024-cü ildə Ermənistanın Aİİ-yə sədrlik fəaliyyəti və KTMT-dən uzaqlaşma qərarının təsirləri təhlil olunur. 2025-ci ildə iqtisadi və nəqliyyat əlaqələrinin dərinləşməsi, hökumətlərarası komissiya, tranzit marşrutlarının bərpası və mədəni əməkdaşlığın güclənməsi xüsusi vurğulanır. Beləliklə, məqalə Ermənistan-Qazaxıstan münasibətlərinin siyasi və iqtisadi istiqamətlərdə pragmatik əməkdaşlıq səviyyəsinə yüksəldiyini göstərir.

Açar sözlər: Ermənistan, Qazaxıstan, diplomatik münasibətlər, siyasi əməkdaşlıq, iqtisadi integrasiya, nəqliyyat-logistika, regional diplomatiya, postsovet məkanı.

Giriş. XX əsrin sonlarında Sovet İttifaqının dağılması nəticəsində formalaşan yeni geosiyasi mühitdə Ermənistan və Qazaxıstan kimi müstəqil dövlətlər beynəlxalq arenada öz xarici siyasət kurslarını müəyyənəlməyə başladılar. Bu prosesdə qarşılıqlı diplomatik əlaqələrin qurulması həm siyasi müstəqilliyin təsdiqi, həm də regional sabitliyin möhkəmləndirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. 1992-ci ildə diplomatik münasibətlərin yaradılması iki ölkə arasında siyasi dialoqun əsasını qoydu, sonrakı illərdə isə iqtisadi, humanitar və təhlükəsizlik sahələrində əməkdaşlıq istiqamətləri ilə zənginləşdi. Ermənistan və Qazaxıstan münasibətləri Avrasiya məkanında formalaşan yeni integrasiya proseslərinin bir parçası olaraq, MDB, Avrasiya İqtisadi İttifaqı və digər çoxtərəfli platformalarda qarşılıqlı maraqlara əsaslanan strateji tərəfdaşlıq modelinə çevrildi.

Ermənistan və Qazaxıstan arasında siyasi-diplomatik münasibətlər. Ermənistan və Qazaxıstan arasında diplomatik münasibətlər 27 avqust 1992-ci ildə, hər iki ölkənin müstəqilliyini əldə etməsindən qısa müddət sonra qurulmuşdur. Bu addım postsovet məkanında yeni beynəlxalq münasibətlər sisteminin formalaşdığı bir dövrdə atılmış və iki dövlətin suverenliklərinin qarşılıqlı tanınmasının rəsmi ifadəsinə çevrilmişdir [11]. Diplomatik əlaqələrin qurulması həm də Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya regionları arasında strateji əməkdaşlıq üçün ilkin siyasi-hüquqi baza yaratmışdır.

Ermənistan tərəfi münasibətlərin praktiki müstəviyə keçməsi üçün ilk addımı 1993-cü ilin iyun ayında atmış və Qazaxıstanın o vaxtkı paytaxtı Almatıda səfirliyini açmışdır [11]. Bu, Ermənistanın Mərkəzi Asiya regionunda açdığı ilk diplomatik nümayəndəliklərdən biri idi. Sonralar Qazaxıstanın paytaxtının Almatıdan Astanaya (2007–2019-cu illərdə Nursultan adlanmış, 2022-ci ildən yenidən Astana adlandırılmışdır) köçürülməsi ilə əlaqədar səfirlik də fəaliyyətini yeni paytaxta daşımışdır. Ermənistan səfirliyi bu gün də Astana şəhərində, Mariyam Jağorqızı küçəsi 13 ünvanında yerləşir və iki ölkə arasında diplomatik, iqtisadi və humanitar əlaqələrin möhkəmləndirilməsində mühüm rol oynayır [9].

Qazaxıstan isə Ermənistanda səfirliyini bir qədər gec, 2007-ci ildə açmışdır. Qazaxıstanın İrəvandakı səfirliyinin rəsmi açılış mərasimi 12 iyul 2007-ci ildə keçirilmiş və tədbirdə hər iki ölkənin yüksək səviyyəli dövlət nümayəndələri iştirak etmişdir [1]. Ermənistanın o zamankı baş naziri Serj Sarkisyan çıxışında vurğulamışdır ki, səfirliyin açılması iki ölkə arasında siyasi dialoqun institusional səviyyədə inkişafına və qarşılıqlı etimadın dərinləşməsinə xidmət edəcəkdir. Qazaxıstan tərəfi isə bu addımı “dostluq və əməkdaşlıq münasibətlərinin yeni mərhələsi” kimi dəyərləndirmişdir [4].

Bu institutlaşma, yəni diplomatik münasibətlərin rəsmi qurulması və səfirliklərin fəaliyyətə başlaması Ermənistan və Qazaxıstan arasındakı münasibətlərin davamlı olmasına və müntəzəm siyasi dialoqun formalaşmasına zəmin yaratmışdır. Hər iki səfirlik yalnız diplomatik münasibətlərin deyil, həm də iqtisadi, mədəni və humanitar əməkdaşlığın dərinləşməsində aktiv rol oynamışdır. Onların fəaliyyəti nəticəsində hökumətlərarası komissiyaların iclasları keçirilmiş, ticarət, nəqliyyat, kənd təsərrüfatı və təhsil sahələrində birgə layihələr hazırlanmışdır [6]. 1990-cı illərin sonlarından etibarən iki ölkə arasında ticarət, enerji və mədəni əməkdaşlıq sahəsində bir sıra sazişlər imzalanmışdır. Xüsusilə 2 sentyabr 1999-cu ildə Astanada imzalanan “Dostluq və Əməkdaşlıq haqqında Müqavilə” münasibətlərin hüquqi bazasının əsasını təşkil etmişdir [12].

Regional integrasiya müstəvisində Ermənistan və Qazaxıstan arasında əməkdaşlıq əsasən Avrasiya İqtisadi İttifaqı (Aİİ) və Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB) çərçivəsində formalaşmışdır. Hər iki dövlət bu iki qurumun tamhüquqlu üzvləridir və postsovet məkanında iqtisadi, gömrük və nəqliyyat integrasiyasının dərinləşdirilməsində mühüm iştirakçılardır. Qazaxıstan Aİİ-nin təsisçilərindən biri kimi 2015-ci il 1 yanvar tarixində ittifaqın rəsmi fəaliyyətə başlamasında aparıcı rol oynamış, Ermənistan isə həmin ilin 2 yanvar 2015-ci il tarixində Aİİ-yə tamhüquqlu üzv olaraq qoşulmuşdur [10].

Ermənistanın Aİİ-yə üzvlüyü onun iqtisadi sistemini Avrasiya məkanının vahid bazar prinsipləri ilə uyğunlaşdırmaq məqsədi daşıyırdı. Bu çərçivədə Ermənistanın ixracat strukturu Aİİ bazarlarına yönəlib, Qazaxıstan isə Ermənistan üçün həm enerji, həm də kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə strateji tərəfdaş ölkələrdən birinə çevrilmişdir. Aİİ çərçivəsində ölkələr arasında gömrük tariflərinin azaldılması, sertifikatlaşdırma standartlarının uyğunlaşdırılması və vahid logistika sisteminin tətbiqi istiqamətində bir sıra qərarlar qəbul edilmişdir [3].

2024-cü il Ermənistan–Qazaxıstan münasibətləri üçün Avrasiya müstəvisində xüsusi əhəmiyyət daşıyan il olmuşdur. Ermənistan həmin il Avrasiya İqtisadi İttifaqının Ali Orqanlarına sədrlik etmiş, bu isə Paşinyan hökumətinə iqtisadi prioritetləri regional səviyyədə formalaşdırmaq imkanı vermişdir. 2 fevral 2024-cü ildə Ermənistanın Baş naziri Nikol Paşinyan Qazaxıstanın Almatı şəhərində keçirilən Avrasiya Hökumətlərarası Şurasının iclasına sədrlik etmişdir. Bu görüşdə ittifaqa üzv ölkələrin baş nazirləri və Avrasiya Komissiyasının sədri iştirak etmiş, əsas müzakirə mövzuları regional logistika, enerji təhlükəsizliyi, kənd təsərrüfatı ixracı və rəqəmsal iqtisadiyyat olmuşdur [7]. Paşinyanın sədrlik etdiyi iclasda Ermənistan və Qazaxıstan arasında ticarət-iqtisadi əlaqələrin şaxələndirilməsi, qarşılıqlı sərmayələrin stimullaşdırılması və “yaşıl iqtisadiyyat” layihələrinin inkişafı üzrə təkliflər irəli sürülmüşdür [13].

Bu, həm də siyasi dialoqun çoxşaxəli formatlarda davam etdiyini nümayiş etdirmişdir. Ermənistan və Qazaxıstan, Aİİ-nin institusional çərçivəsində fərqli geosiyasi mövqelərə malik olsalar da, iqtisadi əməkdaşlıq sahəsində qarşılıqlı maraqların qorunması prinsipi ilə hərəkət edirlər. Xüsusilə Qazaxıstanın Aİİ-də balanslaşdırıcı və pragmatik rolu Ermənistan üçün vacibdir, çünki bu, onun regional bazarlara çıxışını və nəqliyyat əlaqələrinin sabitliyini təmin edir.

Onu da vurğulayaq ki, təhlükəsizlik ölçüsündə dinamikalər fərqli istiqamətdə inkişaf etmişdir. Ermənistan 2024-cü ilin 23 fevral tarixində rəsmi şəkildə Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatındakı (KTMT) iştirakını “dondurduğunu” bəyan etmişdir [14]. Bu qərar Paşinyan hökumətinin son illərdə KTMT-nin fəaliyyətindən narazılığını ifadə edən bəyanatlarının məntiqi davamı idi. Ermənistan rəhbərliyi hesab edirdi ki, KTMT-nin kollektiv müdafiə mexanizmləri ölkənin təhlükəsizlik maraqlarını lazımi səviyyədə təmin etmir. Baş nazir Paşinyan 2024-cü ilin iyun ayında verdiyi açıqlamada “Ermənistanın KTMT-də qalmaq məqsəduyğun deyil” ifadəsini işlətməmiş və təşkilatdan çıxmaq ehtimalını açıq şəkildə gündəmə gətirmişdir [15].

Qazaxıstan isə KTMT-də qalmaqda davam etmiş, təşkilat çərçivəsində balanslaşdırılmış siyasət yürütməyə üstünlük vermişdir. Astana KTMT-ni regional sabitlik üçün “dialoq platforması” kimi qiymətləndirmiş və Ermənistanın qərarını “suveren seçim” kimi qəbul etdiyini bildirmişdir [15]. Bu, Ermənistan və Qazaxıstanın təhlükəsizlik arxitekturasına fərqli yanaşmalarını göstərmiş, nəticədə ikitərəfli gündəlikdə diqqət daha çox iqtisadi, nəqliyyat və humanitar əməkdaşlıq istiqamətlərinə yönəlmişdir.

2025-ci ildə Ermənistan və Qazaxıstan arasında əməkdaşlığın əsas istiqaməti siyasi və hərbi məsələlərdən çox iqtisadi və nəqliyyat integrasiyası üzərində cəmlənmişdir. Ermənistanın 2024-cü

ildə KTMT-də iştirakını dondurması və Qazaxıstanın təşkilatda qalmaq siyasəti fonunda tərəflər arasında fərqli təhlükəsizlik baxışları formalaşsa da, bu, iqtisadi münasibətlərin inkişafını ləngitməmişdir. Əksinə, 2025-ci ildə regional ticarət və logistika əlaqələrinin liberallaşması, Cənubi Qafqazdan Mərkəzi Asiyaya yeni nəqliyyat marşrutlarının açılması fonunda Ermənistan–Qazaxıstan əməkdaşlığı praktik, iqtisadi yönümlü xarakter qazanmışdır [5].

Hökumətlərarası iqtisadi əlaqələr 2025-ci ilin sentyabrında keçirilən 11-ci Ermənistan–Qazaxıstan Hökumətlərarası Komissiyası iclasında yeni “İqtisadi və Logistika Əməkdaşlığı üzrə Yol Xəritəsi (2025–2027)” sənədinin imzalanması ilə gücləndirilmişdir [11]. Sənəd kənd təsərrüfatı, enerji, nəqliyyat-logistika, sənaye məhsulları ticarəti və rəqəmsal iqtisadiyyat sahələrini əhatə edir. Qazaxıstan tərəfi Ermənistan üçün əsasən taxıl, un, metallurgiya və neft məhsulları ixrac edir, Ermənistan isə Qazaxıstana alkoqollu içkilər, tütün məmulatları, maşınqayırma komponentləri və farmasevtik məhsullar göndərir [5].

Rəsmi statistikaya görə, 2025-ci ilin ilk səkkiz ayı ərzində ikitərəfli ticarət dövriyyəsi təxminən 115 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir ki, bu da 2023-cü illə müqayisədə 18% artım deməkdir [8]. Ermənistan hökumətinin məlumatına əsasən, bu artımın əsas səbəbi logistika xərclərinin azalması və gömrük prosedurlarının Aİİ çərçivəsində sadələşdirilməsi olmuşdur.

İqtisadi əməkdaşlıq həm də investisiya və enerji istiqamətində inkişaf edir. Qazaxıstanın “Samruk-Kazyna” Milli İnvestisiya Fondu ilə Ermənistanın “Invest Armenia” Agentliyi arasında 2025-ci ilin mayında imzalanmış Anlaşma Memorandumu birgə sənaye zonalarının yaradılmasını və Qazaxıstan kapitalının Ermənistanın enerji ötürmə infrastrukturunu layihələrinə cəlb edilməsini nəzərdə tutur [2].

2025-ci il region üçün yeni tranzit mərhələsinin başlanğıcı kimi dəyərləndirilir. Azərbaycan üzərindən Qazaxıstan yüklərinin Ermənistana tranzitinə qoyulmuş məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması regional iqtisadi inteqrasiya baxımından mühüm dönüş nöqtəsi olmuşdur. 30 oktyabr 2025-ci ildə Qazaxıstan Nəqliyyat Nazirliyi rəsmi olaraq bildirmişdir ki, ilk dəfə olaraq Qazax taxılı və un məhsulları Azərbaycan ərazisindən Ermənistan istiqamətinə daşınmışdır [16]. Bu, 30 ildən artıq fasilədən sonra Mərkəzi Asiya–Cənubi Qafqaz tədarük zəncirinin bərpasını simvolizə etmişdir.

Nəqliyyat-logistika sahəsində həmçinin Transkaspiy Beynəlxalq Nəqliyyat Marşrutu (TBNM, “Orta Dəhliz”) üzərindən Ermənistanın dolayısı ilə inteqrasiyası da aktuallaşmışdır. Qazaxıstan, Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə arasında fəaliyyət göstərən bu marşrutun genişləndirilməsi 2025-ci ildə Aİİ səviyyəsində də müzakirə olunmuş və Ermənistanın Aİİ üzvü kimi bəzi texniki komissiyalarda iştirakına imkan yaradılmışdır. Beləliklə, Ermənistanın Qazaxıstanla ticarət əlaqələri təkcə Aİİ müstəvisində deyil, həm də regional nəqliyyat diplomatiyası çərçivəsində inkişaf etməyə başlamışdır.

İqtisadi münasibətlərin sabitləşməsi fonunda 2025-ci ildə humanitar və mədəni əməkdaşlıq da aktivləşmişdir. Almatıda “Ermənistan Günləri” adlı mədəniyyət həftəliyi keçirilmiş, İrəvanda isə “Qazaxıstan Kinosu Festivalı” baş tutmuşdur. Bu tədbirlər iki ölkə arasında cəmiyyətlərarası əlaqələrin genişlənməsinə və qarşılıqlı mədəni tanıtıma xidmət etmişdir [2].

Onu da qeyd etmək ki, təhsil və elmi əməkdaşlıq sahəsində “Al-Farabi” Qazax Milli Universiteti ilə İrəvandakı Dövlət İqtisad Universiteti arasında “Mərkəzi Asiya–Cənubi Qafqaz Araşdırmaları Mərkəzi” yaradılmışdır. Mərkəz iqtisadi və enerji siyasəti, nəqliyyat strategiyaları və regional təhlükəsizlik məsələləri üzrə birgə tədqiqatlar həyata keçirir.

2025-ci ildə Ermənistan və Qazaxıstan arasında münasibətlər siyasi-diplomatik fərqlərin azaldığı, iqtisadi və logistika yönümlü inteqrasiyanın isə dərinləşdiyi mərhələyə qədəm qoymuşdur. Tərəflər Aİİ və MDB çərçivəsində birgə iqtisadi qərarların qəbulunda iştirak etməklə yanaşı, regional tranzit dəhlizlərinin inkişafında praqmatik əməkdaşlıq nümunəsi göstərmişlər. Azərbaycan üzərindən yük daşımalarının bərpası isə Qazaxıstan–Ermənistan əlaqələrinə “praktik sülh diplomatiyası” xarakteri vermişdir.

Beləliklə, 2025-ci il Ermənistan–Qazaxıstan münasibətlərində iqtisadi realizm və nəqliyyat diplomatiyası mərhələsi kimi qiymətləndirilir. Bu mərhələdə tərəflər siyasi mübahisələrdən uzaq dayanaraq qarşılıqlı fayda və regional inteqrasiya prinsipləri üzərində dayanan əməkdaşlıq modelini inkişaf etdirmişlər.

Nəticə. Ermənistan və Qazaxıstan arasında 1991–2025-ci illəri əhatə edən siyasi-diplomatik münasibətlərin inkişaf dinamikası göstərir ki, iki ölkə arasında əlaqələr təkcə rəsmi səviyyədə deyil,

həm də regional integrasiya və iqtisadi əməkdaşlıq müstəvisində dərinləşmişdir. Diplomatik münasibətlərin qurulması, səfirliklərin açılması və 1999-cu ildə imzalanmış “Dostluq və Əməkdaşlıq haqqında Müqavilə” tərəflər arasında qarşılıqlı etimadın və hüquqi bazanın formalaşmasına xidmət etmişdir. Ermənistanın Avrasiya İqtisadi İttifaqına qoşulması və Qazaxıstanın ittifaqdakı aparıcı rolu siyasi dialoqun yeni mərhələsini açmış, 2024-cü ildə Ermənistanın Aİİ-yə sədrlik fəaliyyəti isə münasibətlərin çoxtərəfli diplomatik kontekstdə aktuallaşmasına səbəb olmuşdur.

2025-ci ildən etibarən əlaqələrdə siyasi və təhlükəsizlik fərqlilikləri fonunda iqtisadi və nəqliyyat yönümlü əməkdaşlıq ön plana çıxmışdır. Hökumətlərarası komissiyaların fəaliyyəti, “Yol Xəritəsi (2025–2027)” proqramı və Qazaxıstan yüklərinin Azərbaycan üzərindən Ermənistana tranzitinə bərpası regionda yeni iqtisadi reallıqlar yaratmışdır. Eyni zamanda, mədəni-humanitar və təhsil sahəsində əməkdaşlığın genişlənməsi iki ölkə arasında qarşılıqlı anlayış və etimadı gücləndirmişdir. Beləliklə, Ermənistan–Qazaxıstan münasibətləri 30 ildən artıq bir müddətdə siyasi dialoqdan iqtisadi pragmatizm mərhələsinə keçərək, Avrasiya regionunda sabit və qarşılıqlı faydaya əsaslanan tərəfdaşlıq modelinə çevrilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. ARKA News Agency. (2007, July 12). Kazakhstan opens embassy in Armenia. <https://arka.am/en/news/politics/2773/> [06.11.2025].
2. Armenpress. (2025, June 4). Armenia–Kazakhstan cultural cooperation week opens in Almaty. <https://armenpress.am/eng/news/2025> [06.11.2025].
3. Embassy of Armenia in Kazakhstan. (2023). Bilateral Relations: Armenia – Kazakhstan. Ministry of Foreign Affairs of Armenia. <https://kazakhstan.mfa.am/en/bilateral-kz> [06.11.2025].
4. Embassy of Kazakhstan in Armenia. (2008). Diplomatic Mission Overview. Ministry of Foreign Affairs of Kazakhstan.
5. Eurasian Economic Commission (EEC). (2024). Eurasian Intergovernmental Council meeting held in Almaty on February 2, 2024. <https://www.eaeunion.org/en/news/almaty-meeting-2024> [06.11.2025].
6. Eurasian Economic Commission (EEC). (2024). Eurasian Intergovernmental Council Meetings and Armenia–Kazakhstan Cooperation Reports. <https://eec.eaeunion.org> [06.11.2025].
7. Eurasian Economic Commission (EEC). (2025). Intergovernmental Commission reports on Armenia-Kazakhstan trade and logistics cooperation (2025). <https://www.eaeunion.org/en/news> [06.11.2025].
8. Kazakhstan Bureau of National Statistics. (2025). Trade turnover between Kazakhstan and Armenia in January–August 2025. <https://stat.gov.kz> [06.11.2025].
9. Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia (MFA Armenia). (2024). Armenia’s participation in the Eurasian Intergovernmental Council meeting in Almaty. <https://www.mfa.am/en/press-releases/2024/02/02/almaty-meeting> [06.11.2025].
10. Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia (MFA Armenia). (2024). Diplomatic Relations between Armenia and Kazakhstan. <https://www.mfa.am/en/bilateral-relations/kz> [06.11.2025].
11. Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia (MFA Armenia). (2025). Economic and transport cooperation between Armenia and Kazakhstan, 2025 report. <https://www.mfa.am/en/bilateral-relations/kz> [06.11.2025].
12. Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan (MFA Kazakhstan). (2019). Treaty on Friendship and Cooperation between Kazakhstan and Armenia (1999). <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa> [06.11.2025].
13. Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan (MFA Kazakhstan). (2025). 11th Intergovernmental Commission meeting, İrəvan–Astana partnership roadmap 2025–2027. <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa> [06.11.2025].
14. Reuters. (2024a, February 23). Armenia freezes participation in Russia-led CSTO military bloc. <https://www.reuters.com/world/europe/armenia-suspends-csto-2024-02-23/> [06.11.2025].

15. Reuters. (2024b, June 12). Armenian PM says country may leave CSTO amid tensions with Russia. <https://www.reuters.com/world/europe/armenia-may-leave-csto-2024-06-12/> [06.11.2025].
16. Reuters. (2025a, October 30). Kazakhstan resumes grain transit to Armenia via Azerbaijan after 30 years. <https://www.reuters.com/world/asia/kazakhstan-armenia-transit-2025-10-30/> [06.11.2025].

КАМАЛА ЭФЕНДИЕВА

*Институт востоковедения имени академика Зии Бунятова
Национальной академии наук Азербайджана*

ДИНАМИКА РАЗВИТИЯ ПОЛИТИКО-ДИПЛОМАТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ АРМЕНИЕЙ И КАЗАХСТАНОМ (1991–2025)

В статье рассматриваются этапы становления и развития политико-дипломатических отношений между Арменией и Казахстаном в 1991–2025 годах. После распада СССР основу отношений между двумя странами составили такие документы, как установление дипломатических отношений, открытие посольств и подписанный в 1999 году «Договор о дружбе и сотрудничестве». В статье также анализируется сотрудничество Армении и Казахстана в рамках Евразийского экономического союза и СНГ, председательство Армении в ЕАЭС в 2024 году и последствия решения о выходе из ОДКБ. Особое внимание уделяется углублению экономических и транспортных связей в 2025 году, созданию межправительственной комиссии, восстановлению транзитных путей и укреплению культурного сотрудничества. Таким образом, в статье показано, что армяно-казахстанские отношения вышли на уровень прагматичного взаимодействия в политическом и экономическом направлениях.

Ключевые слова: Армения, Казахстан, дипломатические отношения, политическое сотрудничество, экономическая интеграция, транспорт и логистика, региональная дипломатия, постсоветское пространство.

KAMALA AFANDIYEVA

*Institute of Oriental Studies named after Academician Ziya Bunyadov
of the Azerbaijan National Academy of Sciences*

DYNAMICS OF DEVELOPMENT OF POLITICAL-DIPLOMATIC RELATIONS BETWEEN ARMENIA AND KAZAKHSTAN (1991–2025)

The article examines the formation and development stages of political and diplomatic relations between Armenia and Kazakhstan in 1991–2025. After the collapse of the USSR, documents such as the establishment of diplomatic relations, the opening of embassies, and the “Treaty on Friendship and Cooperation” signed in 1999 formed the basis of the relations between the two countries. The article also analyzes the cooperation between Armenia and Kazakhstan within the framework of the Eurasian Economic Union and the CIS, Armenia’s chairmanship of the EAEU in 2024, and the impact of the decision to withdraw from the CSTO. Special emphasis is placed on the deepening of economic and transport relations in 2025, the establishment of an intergovernmental commission, the restoration of transit routes, and the strengthening of cultural cooperation. Thus, the article shows that Armenian-Kazakhstani relations have risen to the level of pragmatic cooperation in political and economic directions.

Keywords: Armenia, Kazakhstan, diplomatic relations, political cooperation, economic integration, transport and logistics, regional diplomacy, post-Soviet space.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 06 noyabr 2025-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 30 noyabr 2025-ci il.

Rəyçilər: s.ü.f.d. Könül Şıxıyeva, t.e.d. İsmayıl Məmmədov.

UOT 32. 321, 327

MÜŞVİQ MEHBALİYEV

Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetinin doktorantı

ORCHID: 0009-0003-3406-3624

mehbalimusviq@gmail.com

DÖVLƏT İDARƏÇİLİYİNDƏ KADR POTENSİALININ ROLU

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/111/243-246>

Məqalə aktual bir mövzuya həsr edilmişdir. Müasir dövrdə dövlət idarəçiliyi sisteminin inkişafı və burada kadr potensialı məsələsi xüsusi önəm kəsb edir. Bildiyimiz kimi istənilən bir sahədə inkişafa nail olmaq üçün ixtisasçı kadrların olması ən öndə olan vəzifələrdəndir. Məqalədə bu sahəyə dair normativ-hüquqi sənəd anlayışının izahı verilmiş, Dövlət idarəçiliyi sistemində kadr potensialı ilə bağlı Dövlət orqanları arasında effektiv sənəd mübadiləsi üçün infrastrukturun yaradılması məsələləri kompleks şəkildə tədqiq edilmiş və yerli müəlliflərin əsərlərindən bəhrələnərək təklif və tövsiyələr qeyd olunmuşdur.

Açar sözlər: Dövlət idarəçiliyi, kadr, dövlət qulluğu, strateji idarəetmə, kadr siyasəti.

Giriş. Müasir dövrdə dövlət idarəçiliyinin effektivliyi bir çox amillərlə şərtlənsə də, bu sistemin əsas dayaq nöqtəsini peşəkar və səriştəli kadr potensialı təşkil edir. Dövlətin funksiyalarını səmərəli şəkildə həyata keçirməsi, ictimai xidmətlərin keyfiyyətinin artırılması və idarəetmədə şəffaflığın təmin olunması, birbaşa olaraq idarəçilik strukturunda çalışan insan resurslarının hazırlıq səviyyəsindən, ixtisasından və idarəetmə bacarıqlarından asılıdır.

Azərbaycan Respublikasında da dövlət idarəçiliyinin modernləşdirilməsi istiqamətində aparılan islahatların mərkəzində kadr potensialının gücləndirilməsi durur. Bu, təkcə idarəetmənin texniki və institusional aspektlərini deyil, həm də etik dəyərlərə, liderlik qabiliyyətlərinə və vətəndaş yönümlü xidmət anlayışına malik kadrların formalaşdırılmasını əhatə edir. Belə bir yanaşma, idarəetmə sisteminin daha çevik, şəffaf və məsuliyyətli olmasına xidmət edir.

Mövzunun aktuallığı. Müasir dövrdə dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyinin təmin edilməsində əsas amillərdən biri insan resurslarının - yəni kadr potensialının - düzgün formalaşdırılması və idarə olunmasıdır. Qlobal miqyasda sürətlə dəyişən sosial-iqtisadi və siyasi proseslər, rəqabətin artması, idarəetmədə şəffaflıq və hesabatlılıq prinsiplərinin güclənməsi dövlət orqanlarında yüksək ixtisaslı, peşəkar və innovativ düşüncəyə malik kadrların rolunu daha da önə çıxarır.

Azərbaycan Respublikasında da dövlət idarəçiliyinin modernləşdirilməsi, elektron hökumət prinsiplərinin tətbiqi və vətəndaşlara göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin artırılması istiqamətində həyata keçirilən islahatlar kadr potensialının gücləndirilməsini zəruri edir. Bu baxımdan, idarəetmədə peşəkar kadrların hazırlanması, onların davamlı təlimi, motivasiyası və fəaliyyətlərinin səmərəli qiymətləndirilməsi dövlətin dayanıqlı inkişafının əsas şərtlərindəndir.

Beləliklə, "Dövlət idarəçiliyində kadr potensialının rolu" mövzusu həm nəzəri, həm də praktik baxımdan aktuallıq kəsb edir. Mövzu dövlət idarəçiliyində insan kapitalının rolunun dərin elmi təhlilinə, müasir idarəetmə modelləri ilə müqayisəsinə və milli idarəetmə sistemində kadr siyasətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində təkliflərin hazırlanmasına imkan verir.

Əsas hissə. Qeyd edək ki, bu sahədə normativ-hüquqi sənədlərin qəbul edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bununla bağlı "Dövlət orqanlarının kadr siyasəti və insan resurslarının idarə edilməsi sahəsində illik iş planlarının və həmin planlara əsasən illik hesabatların tərtib edilməsi Qaydası"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı 2022-ci il 21 dekabr tarixində qəbul edilmişdir [7].

Dövlət idarəçiliyi sistemində kadr potensialı ilə bağlı Dövlət orqanları arasında effektiv sənəd mübadiləsi üçün infrastrukturun yaradılması məqsədilə dövlət orqanlarının vahid elektron sənəd dövriyyəsinin yaradılması və tətbiqinin də mühüm əhəmiyyətli tədbirlərdən biri kimi Dövlət Proqramında yer almasıdır.

Dosent Murtəza Həsənoğlu qeyd edir ki, *“Kadr siyasəti dövlət siyasətinin əsas sahəsi kimi Dövlətin ümumi siyasətinin ayrılmaz hissəsi olan kadr siyasəti ümumdövlət səviyyəsində kadrlarla aparılan işin siyasi kursu olub, dövlətin əmək resurslarının formalaşdırılmasına, inkişafına və rəşional istifadəsinə, kadr potensialının inkişaf etdirilməsinə, dövlət orqanlarının peşəkar kadrlarla təmin olunmasına və onların qulluq fəaliyyəti üzərində nəzarət mexanizminin formalaşdırılmasına yönələn strategiya kimi çıxış edir. Dövlət siyasətinin əsas sahələrindən olan kadr siyasəti iqtisadi, siyasi və sosial proqramların həyata keçirilməsi və insan faktorunun aktivləşməsi ilə birbaşa əlaqədardır. O, bütün ölkə ərazisində iqtisadi, texniki və sosial siyasətin həyata keçirilməsi prosesində müxtəlif tipli idarəetmə hərəkətlərini əlaqələndirmək və uzlaşdırmaq imkanını təmin edir. Dövlətin kadr siyasətini müxtəlif sosial funksiyaların məcmusu kimi də başa düşmək olar. Sosial təzahür kimi dövlətin kadr siyasəti subyektlərin, obyektlərin, icra mexanizmlərinin və vasitələrinin məcmusundan ibarət olan mürəkkəb struktura malikdir. Qeyd edək ki, müasir dövrdə kadr siyasətinin sosial roluna yeni paradigma formalaşır və o, ictimai inkişafın mühüm şərtlərindən biri, həmçinin, sosial idarəetmənin əsas resurslarından biri kimi çıxış edir”* [4].

Tədqiqatçı alim N.Ş.Hüseynova elmi əsərlərində Dövlət qulluğunun mahiyyəti, vəzifələri və funksiyalarını [1, s.10], idarəetmə və dövlət qulluğunu [1, s.29], dövlət qulluğunun və ona dair nəzəri fikrin inkişaf prosesini [1, s.61], dövlət qulluğunun prinsiplərini [1, s.81], dövlət qulluğunun normativ-hüquqi əsaslarını [1, s.96], dövlət qulluğu sahəsində idarəetmənin mahiyyəti və sistemini [1, s.110], dövlət kadr siyasətinin mahiyyəti, növləri və əsas istiqamətlərini [1, s.205], kadr siyasətinin məzmunu, prinsipləri və strukturunu [1, s.217], dövlət qulluğunda kadr siyasətinin hüquqi əsasları və əsas istiqamətlərini [1, s.251] və s. məsələləri kompleks şəkildə tədqiqata cəlb edilmişdir.

Dövlət idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsi və innovativ yanaşmaların tətbiqi müasir dövrdə prioritet istiqamətlərdən birinə çevrilmişdir. Bu məqsədlə müxtəlif dövlət qurumları və yerli icra strukturları arasında əməkdaşlıq çərçivəsində praktiki təlimlər, seminarlar və forumlar təşkil edilir. Bu tədbirlər, həm idarəetmədə şəffaflığın və effektivliyin artırılmasına, həm də dövlət qulluqçularının peşəkar inkişafına xidmət edir.

Nümunə olaraq qeyd edə bilərik ki, *“28 yanvar 2017-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyi və Masallı rayon İcra Hakimiyyətinin birgə təşkilatçılığı ilə “Azərbaycanın innovativ inkişaf modeli: səmərəli idarəetmə və beynəlxalq qiymətləndirmə” mövzusunda növbəti seminar Masallı rayonunda keçirilib”* [5].

Tədqiqatçı S.İsmayilov qeyd edir ki, *“Dövlət qulluğu dövlət mexanizmi olaraq, bütün dövlət orqanlarında və təşkilatlarında fəaliyyət və münasibətlərin məcmusu kimi dövlətin funksiyalarını həyata keçirir”* [2].

Digər tədqiqatçı V.İsmayilov qeyd edir ki, *“İdarəetmə fəaliyyətinin modernləşdirilməsi müasir cəmiyyətin birləşməsinə, onun yaşamasına və fəskli cəmiyyət şəraitində inkişafının yüksəldilməsinə yönəldilmişdir. İdarəetmə fəaliyyətinin modernləşdirilməsi mahiyyətə özündə köhnə idarəetmə sistemindən dövlət idarəçiliyinin yeni modelinə dönüşü ifadə edir. İdarəetmənin köhnə sistemi artıq cəmiyyətin sosial aspektlərinə yönəlmə bilmədiyinə və ona istinad etmək qabiliyyətinə malik olmadığına görə cəmiyyətin kəskin qütbləşməsinə, insanların bir-birinə etimadsızlığına və dözümsüzlüyyəinə, öz ölkələrinin gələcəyi naminə vətəndaşların qarşılıqlı məsuliyyətinin azalmasına gətirib çıxarır. Dövlət və cəmiyyətin integrasiyası, sosial-iqtisadi və sosial-mədəni inkişaf naminə müxtəlif sosial qrupların əməkdaşlığı idarəetmə sisteminin modernləşdirilməsinin başlıca vəzifəsidir”* [6].

Dövlət idarəçiliyinin effektivliyi yalnız mövcud resursların düzgün bölüşdürülməsi və idarə olunması ilə deyil, eyni zamanda bu proseslərin strateji şəkildə planlaşdırılması və gələcəyə yönəlik düzgün proqnozlaşdırılması ilə müəyyən olunur. Tədqiqatçılar F.Q.Vahidov və T.B.Ağayev qeyd edir ki, Dövlət qulluğu sistemində planlaşdırma funksiyasının həyata keçirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Planlaşdırma funksiyası vasitəsilə konkret məqsədlərə nail olmağın ən səmərəli metodları müəyyən olunur. Bu funksiyanın mühüm tərkib elementlərindən birini də proqnozlar təşkil edir. Bu funksiya vasitəsilə dövlət orqanlarının, dövlətin idarəetmə sisteminin inkişafı proqnozlaşdırılır və modelləşdirilir. Proqnozlaşdırma inkişafın qanunauyğunluqlarını, meyllərini dərinlən başa düşməyə əsaslanır, cəmiyyəti daha səmərəli metodlarla idarə etməyin mühüm şərti kimi çıxış edir [3, s.13].

Nəticə. Aparılan araşdırmalar onu göstərdi ki, Dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyinin artırılması və ictimai xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi birbaşa şəkildə yüksək ixtisaslı, peşəkar və məsuliyyətli kadr potensialının formalaşdırılmasından asılıdır. Müasir idarəetmə sistemləri göstərir ki, güclü insan resurslarına malik olan dövlətlər daha çevik qərarlar qəbul edir, islahatları uğurla həyata keçirir və vətəndaşların ehtiyaclarına daha effektiv cavab verir. Bu baxımdan, kadr siyasətinin strateji yanaşmalar əsasında qurulması, onların davamlı təhsili və peşəkar inkişafının təmin edilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Azərbaycan Respublikasında son illərdə aparılan dövlət idarəçiliyi islahatları çərçivəsində kadr potensialının artırılması istiqamətində mühüm addımlar atılmış, dövlət qulluqçularının bilik və bacarıqlarının inkişafı üçün institutlaşmış mexanizmlər yaradılmışdır. Bununla belə, global çağırışlara cavab verə biləcək daha çevik və innovativ idarəçilik modeli üçün kadrların daim yenilənən biliklərlə təchiz olunması və onların motivasiyasının yüksəldilməsi davamlı prioritet olmalıdır.

Belə ki, dövlət idarəçiliyində kadr potensialının rolu təkcə idarəetmənin texniki keyfiyyətinə deyil, həm də cəmiyyətin rifahına, ictimai etimada və dövlətin strateji inkişafına birbaşa təsir göstərir. Bu səbəbdən insan kapitalının inkişafı dövlət siyasətində əsas istiqamətlərdən biri kimi davamlı olaraq diqqət mərkəzində saxlanmalıdır.

Təkliflər:

- ✓ Mərkəzi və regionlarda dövlət qulluğuna qəbul zamanı bilik və bacarıqlara əsaslanan kadrlara daha çox üstünlük verilməsi məqsədəuyğun olar;
- ✓ Dövlət qulluqçuları üçün mütəmadi treninqlərin təşkil edilməsi;
- ✓ Bu sahə üzrə kadrlar rəqəmsal idarəetmə biliklərinə sahib olamlıdırlar;
- ✓ Mərkəzdə və regionlarda bu sahə üzrə perspektivli kadrlar üçün rezerv elektron bazanın yaradılması;
- ✓ Təhsil və dövlət orqanları arasında əməkdaşlıq əlaqələrinin qurulması;
- ✓ Bu sahədə gənclərin fəal iştirakını təşviq etmək və s.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynova, N.Ş. Dövlət qulluğu və kadr siyasəti. Monoqrafiya. - Bakı, Adiloğlu, 2013. - 476 s.
2. İsmayılov, S.A. Azərbaycanda dövlət qulluğunun və idarəetmə sisteminin keçmişi. Bu günü və perspektivləri. - Bakı, -2013. - 7 s.
3. Vahidov, F.Q., Ağayev, T.B. Sosiologiya. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. - Bakı, 2008, - 432 s.
4. Həsənoğlu M. Azərbaycan Respublikasının dövlət idarəçiliyi sahəsində kadr siyasəti, strategiyası, islahatları və kadr potensialının inkişafı. - <https://kafkassam.com/az%C9%99rbaycan-respublikasinin-dovl%C9%99t-idar%C9%99ciliyi-sah%C9%99sind%C9%99-kadr-siyas%C9%99ti-strategiyasi-islahatlari-v%C9%99-kadr-potensialinin-inkisafi.html> [03.11.2025].
5. Kadr potensialı dövlət idarəetmə sisteminin əsas tərkib hissələrindən biridir. Fev 02, 2017. - <https://dia.edu.az/ru/arxivl%C9%99r/12411> [03.11.2025].
6. Vəlif İsmayılov, İdarəetmə fəaliyyətinin effektivliyi dövlət idarəetmə sisteminin modernləşdirilməsinin meyarı kimi. 25.09.2021. - <https://www.geostrategiya.az/news.php?id=183> [03.11.2025].
7. Əsədov Ə. "Dövlət orqanlarının kadr siyasəti və insan resurslarının idarə edilməsi sahəsində illik iş planlarının və həmin planlara əsasən illik hesabatların tərtib edilməsi Qaydası"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı. Bakı şəhəri, 21 dekabr 2022-ci il, № 447. - <https://e-qanun.az/framework/52988> [03.11.2025].

МЮШВИГ МЕХБАЛИЕВ

Докторант Азербайджанского университета туризма и менеджмента

РОЛЬ КАДРОВОГО ПОТЕНЦИАЛА В ГОСУДАРСТВЕННОМ УПРАВЛЕНИИ

Статья посвящена актуальной теме. В настоящее время развитие системы государственного управления и кадровый вопрос в ней приобретают особое значение. Как известно, наличие специализированных кадров является одной из важнейших задач для достижения развития в

любой сфере. В статье раскрывается понятие нормативно-правового документа в данной области, комплексно исследуются вопросы создания инфраструктуры для эффективного документооборота между государственными органами по вопросам человеческих ресурсов в системе государственного управления, а также даются предложения и рекомендации с использованием трудов отечественных авторов.

Ключевые слова: Государственное управление, персонал, государственная служба, стратегическое управление, кадровая политика.

MUSHVIG MEHBALIEV

PhD Student at Azerbaijan University of Tourism and Management

THE ROLE OF HUMAN RESOURCES POTENTIAL IN PUBLIC ADMINISTRATION

The article is devoted to a topical topic. In modern times, the development of the public administration system and the issue of human resources here is of particular importance. As we know, the presence of specialized personnel is one of the most important tasks in order to achieve development in any field. The article explains the concept of a normative-legal document in this field, comprehensively studies the issues of creating an infrastructure for effective document exchange between state bodies regarding human resources in the public administration system, and makes proposals and recommendations using the works of local authors.

Keywords: Public administration, personnel, civil service, strategic management, personnel policy.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 03 noyabr 2025-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 30 noyabr 2025-ci il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Samirə Məmmədova, s.e.d. Adil Mirabdullayev.

UOT 94”19/...”; UOT 32:93/94

НАДИР МАМЕДОВ

Магистрант факультета международных отношений,
кафедры международного права Белорусского Государственного Университета
nadirmammadov1453@gmail.com

ВЕРСАЛЬ: ПОПЫТКА ПОСТРОИТЬ МИР ИЛИ ОТЛОЖЕННАЯ ВОЙНА

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/111/247-251>

Статья посвящена анализу Версальской системы международных отношений с правовой, политической и экономической точек зрения. В статье делается акцент, на том, что Версальская система, ставшая попыткой построения устойчивого мира, одновременно содержала правовые и экономические противоречия, приведшие к кризису международных отношений и Второй мировой войне.

Ключевые слова: Версальская система, Германия, Первая мировая война, международное право, Антанта.

Введение. В июне 1919 года был подписан Версальский договор, завершивший Первую мировую войну и учредивший новую систему международных отношений - так называемую Версальскую систему. Целью договора было обеспечение устойчивого мира, однако уже в 1930-х годах становится очевидным, что система оказалась нестабильной и как показала история, в конечном итоге привела ко Второй мировой войне. Версальская система, целью которой было предотвращение повторения глобального конфликта и обеспечение стабильного мира, менее чем через два десятилетия не смогла уберечь мир от агрессивных режимов и начала Второй мировой войны, продемонстрировав слабости межгосударственных договоренностей рассматриваемого времени. Период, начавшийся после Первой мировой войны, стал поворотным моментом в осмыслении механизмов поддержания мира и безопасности. Версальская система, сформировавшаяся в 1919 году по итогам Парижской мирной конференции, была направлена на установление новой архитектуры международных отношений, основанной на принципах коллективной безопасности, ответственности агрессора и международного сотрудничества. Однако, как указывает известный американский дипломат Генри Киссинджер в своей работе “Дипломатия”, Версальская система страдала от дисбаланса интересов, чрезмерной опоры на моральные и юридические принципы при отсутствии механизмов их эффективного принуждения. “Редко какой дипломатический документ так промахивался в своей цели, как Версальский договор. Слишком карательный, чтобы обеспечить примирение и в тоже время слишком мягкий, чтобы удержать Германию от возрождения” [7, p.218]. По существу, реваншизм, вызванный условиями Версальского договора, стал одной из причин краха этой системы и начала Второй мировой войны. В научной литературе существует широкий спектр взглядов на природу и значение Версальской системы. Британские историки Эдуард Карр и Эрик Хобсбаум, подчеркивали ее идеалистическую направленность, которая в реальности не смогла противостоять геополитическим интересам крупных держав [6, p.33]. Э. Карр в своем научном труде “Кризис двадцатилетия” указывает на либерально-утопические подходы Лиги Наций и считает ее неспособной к реальному сдерживанию агрессии. “Лига Наций была утопической попыткой установить мир с помощью закона и моральных принципов, игнорируя фундаментальные реалии силы” [4, p.208]. Можно сказать, что указанный этап стал примером того, как недостаточно продуманные международные институты и нормы могут привести к глобальному конфликту. В соответствии со статьей 10 Версальского договора, Члены Лиги обязуются уважать и сохранять от внешней агрессии территориальную целостность и существующую политическую независимость всех Членов Лиги. Однако уже при первых серьезных кризисах межвоенного периода, Лига Наций столкнулась с суровой реальностью международных отношений и показала свою нерешительность и уязвимость. Мир стал свидетелем краха

системы коллективной безопасности во время вторжения Японии в Маньчжурию (1931-1932 гг.), а также во время вторжения Италии в Эфиопию в 1935 году. В обоих случаях Лига Наций не смогла эффективно пресечь агрессию, что ослабило ее легитимность и продемонстрировало несостоятельность механизмов Лиги Наций и зависимость ее решений от политической воли великих держав. Лига Наций признала действия Японии агрессией, но не последовали никакие санкции [13, p.68]. В марте 1933 года Япония демонстративно вышла из Лиги Наций, и этот факт стал первым доказательством того, что система Версаля не могла обеспечить безопасность без силы. Во время итальянского вторжения в Эфиопию, Лигой Наций были введены санкции против Италии, однако эти меры носили ограниченный характер, что сделало их символическими [3, p.172]. Итальянская победа в 1936 году и последующий выход Эфиопии из состава Лиги символизировали конец иллюзий о коллективной безопасности [12 p.710]. Наряду с ключевыми позитивными моментами Версальской системы, а именно: 1) создание и укрепление международных институтов, международно-правовых норм, регулирующие послевоенные отношения, 2) экономические и правовые нововведения, позволяющие Версальской системе закрепить ответственность побежденных государств, равно как реструктуризация экономики и международного сотрудничества, 3) формирование нового международно-правового и дипломатического порядка, эта система как показала, в дальнейшем история, содержала существенные институциональные и политические изъяны, которые подрывали ее способность обеспечить долгосрочную стабильность международных отношений. Попытаемся на основе сравнительного анализа и критического разбора исследований и научных работ по данному вопросу сформулировать свои взгляды и выводы касательно положительных и негативных аспектов Версальской системы. Как мы знаем, основным достижением Версальской системы, стало создание Лиги Наций (10 января 1920 г.), в прерогативу которой входило поддержание мира и безопасности на международной арене после окончания Первой мировой войны. Она стала первой в истории глобальной организацией, основной целью которой было предотвращение конфликтов путем дипломатического сотрудничества. Как отмечает британский историк Рут Хениг, “Лига стала пионером в установлении международного сотрудничества в социальных и гуманитарных сферах” [5, p.52].

После четырех лет разрушительной войны мир нуждался в новых принципах международного устройства. Президент США Вудро Вильсон в своих “Четырнадцати пунктах” предлагал основы справедливого мира включающее самоопределение народов и создание Лиги Наций [11, p.447]. Президент Вудро Вильсон представил в своей знаменитой программе идеалистическую концепцию мира, однако данная концепция столкнулась с политическими реалиями европейских держав. Французский премьер Жорж Клемансо добивался гарантий безопасности и репараций, считая Германию главным виновником конфликта. Как отмечает известный британский историк Эрик Хобсбаум “Вильсон представлял мораль, Клемансо - память, а Ллойд Джордж - прагматизм” [6, p.31]. Интересны были мысли о Лиге Наций другого британского ученого Зары Штейнер: “Лига Наций была лабораторией, где впервые пытались заменить силу правом, но без инструментов принуждения, она не могла действовать” [10, p.115]. Одна из причин непрочности Версальской системы, ознаменовавшей собой конец Первой мировой войны, заключалась в том, что она строилась на понятиях “страна победитель” и “проигравшее государство”. И эту систему сформировали победители, поэтому она больше соответствовала интересам Великобритании, Франции и США, при этом игнорируя интересы побежденных стран. И это делало систему неуниверсальной, несбалансированной и способствующей зарождению новых конфликтов. Мир, созданный в Париже, был попыткой объединить мораль, справедливость и власть – и в этом заключалась его обреченность [8, p.28]. По происшествию более чем ста лет, после окончания Первой мировой войны, в научных кругах по настоящее время продолжают дискуссии, был ли Версальский договор попыткой установить мир или лишь отстрочил новую войну? Экономические условия заключенного договора также имели тяжелые последствия, что отчетливо уже начало проявляться в 20-е гг. XX столетия. Германия обязывалась возмещать в форме репараций убытки, понесенные правительствами и отдельными гражданами стран Антанты в результате военных действий. Герма-

ния обязывалась выплатить союзникам 132 миллиардов марок золотом, товарами судами и ценными бумагами [2, с.50-52]. Согласно статье 231-й, (Treaty of Versailles, part VIII: Reparation, article 231) на Германию была возложена вся ответственность за развязывание войны, что в дальнейшем породило многочисленные споры и конфликты, которыми впоследствии активно пользовалась национал-социалистическая партия, пришедшая к власти в Германии. Экономические условия договора вызвали тяжелую реакцию в Германии, привели к радикализации общества, и как итог – германская экономика пережила гиперинфляцию в 1920-е годы, а 1930-е - кризис и приход к власти Адольфа Гитлера. Репарации и ограничения подорвали промышленность Германии. А начавшаяся в 1929 году Великая депрессия, охватившая мир, лишь усугубила политический и экономический кризис Германии.

Версальский договор имел статус международного соглашения, заключенного между союзными державами и Германией. Он включал 440 статей и охватывал все сферы - от военных ограничений, до экономических, территориальных и судебных. С точки зрения международного права начала XX столетия, это было впервые, когда мирное урегулирование было оформлено через разветвленную правовую систему. По словам канадского историка по международным отношениям, Маргарет Макмиллан: “Парижский мир стал опытом кодификации нового порядка, где политика впервые была подчинена юридическому языку” [9, p.112]. Что касается юридической структуры и международно-правовых новаций договора, они были следующие:

1. новые субъекты международного права - Лига Наций и Международная организация труда

2. обязательства Германии как стороны нарушившей “jus ad bellum” (запрет войны)

3. международные гарантии территориальных изменений

4. понятие международной ответственности государства (статья 231).

Именно статья 231 (виновность Германии в развязывании войны) стала юридическим прецедентом, который позже лег в основу принципа ответственности за агрессию – закрепленного в Уставе ООН и Римском статуте (17 июля 1998 год). Хотелось бы отдельно выделить положительные правовые принципы Версальской системы, а именно:

1. коллективная безопасность (статьи 10-11)

2. мирное урегулирование споров (статьи 12-15)

3. открытая дипломатия и ограничение вооружений (статья 159 Версальского договора контролирующая разоружение Германии, дополненная статьями 160-213).

Вышеуказанные принципы стали прообразом норм закрепленных впоследствии в Уставе ООН в 1945 году. В юридическом аспекте Версальская система это уникальное явление начала XX века. Она стала первой попыткой превратить международное право в инструмент миростроительства, но осталась политически односторонней и неустойчивой в силу объективных и субъективных причин. Перефразируя все вышесказанное можно сделать следующий вывод, что Версальскую систему можно рассматривать, как попытку построить правовой мир, но с изначально заложенным потенциалом или вероятностью конфликта. Эта была цена временного мира, обернувшегося новой войной. “Версальский договор имел судьбоносный отклик на ход мировой истории, радикально изменив геополитическую карту и создав предпосылки для будущих глобальных конфликтов, в частности для Второй мировой войны” [1]. И в заключение статьи, хотелось бы подвести итог, о том что, Версальская система продемонстрировала высокую степень правового новаторства, но ее внутренние противоречия – чрезмерные репарации и неэффективность институтов превратили ее в юридически несовершенную конструкцию.

Заключение. И на наш взгляд, помимо перечня недочетов в правовом аспекте, немаловажным аспектом выступала экономическая угроза Версальской системы, вылившаяся в экономическую изоляцию Германии и, ее стремление к реваншизму. Статьи 231 - 248 Версальского договора закрепляли обязанности Германии выплатить репарации в размере 132 млрд. золотых марок. Эти меры противоречили современным принципам соразмерности международной ответственности, так как разрушали экономический суверенитет государства. И мож-

но с уверенностью сказать, что, несмотря на то, что Версальская система заложила основы нового международно - правового порядка, основанного на идеях коллективной безопасности, мирного урегулирования споров и признания принципа национального самоопределения, возложение односторонней ответственности на побежденные государства и экономическая обременительность репарационных требований стали факторами, подорвавшими ее устойчивость и приведшими к кризису всей послевоенной системы международных отношений. Версальский договор продемонстрировал, что без правового равенства, коллективной ответственности, экономической согласованности мир превращается в отложенную войну. Внутренние противоречия Версальской системы – между провозглашенными принципами справедливого мира и фактической политикой победителей создали условия способствовавшие началу Второй мировой войны.

ЛИТЕРАТУРА

1. Канунникова А.В., Кузьменко О.В. Версальский мирный договор и его влияние на ход истории. Международный научно- исследовательский журнал № 4(154), 2025
2. Потемкин В.П. История дипломатии. Москва. Т3, 1945, Дипломатия в период подготовки Второй мировой войны 1919-1939 гг., с.884.
3. Baer W. George Sanctions and Security: The League of Nations and the Italian-Ethiopian war, 1935-1936. Vol.27, № 2, 1973, pp.165-179.
4. Carr E.H. The Twenty Years Crisis 1919-1939. An introduction to the study of international relations". London, 1956, p.312.
5. Henig R, The League of Nations, 2010, p.224.
6. Hobsbawm E. The age of extremes: the short twentieth century 1914-1991, London, 1994, p.657.
7. Kissinger Henry. Diplomacy. New York, 1994, p.912.
8. MacMillan M. Peacemakers: The Paris Conference of 1919 and Its Attempt to End War. – London: John Murray, 2001, p.574.
9. MacMillan M. Paris 1919: Six months that changed the world. London, 2001, p.711.
10. Steiner Z. The lights that failed: European international history 1919-1933, Oxford University Press, 2005, p.938.
11. Throntveit T. The Fable of the Fourteen Points: Woodrow Wilson and National self determination. Diplomatic History, Vol.35, № 3, 2011, pp.445-481.
12. Walters F.P. A history of the League Nations. Oxford. Oxford University Press, 1952, p.833.
13. Wright Q. The Manchurian crisis. The American political science review, 1932, Vol.26, № 1, pp.45-76.

NADIR MƏMMƏDOV

*Belarus Dövlət Universitetinin Beynəlxalq Münasibətlər fakültəsinin
Beynəlxalq hüquq kafedrasının magistrantı*

VERSAL: SÜLH QURMAQ CƏHDI VƏ YA GECİKMİŞ MÜHARİBƏ

Məqalə Versal beynəlxalq münasibətlər sisteminin hüquqi, siyasi və iqtisadi baxımdan təhlilinə həsr edilmişdir. Məqalədə davamlı sülhün qurulması cəhdi olan Versal sisteminin eyni zamanda beynəlxalq münasibətlərdə böhrana və İkinci Dünya Müharibəsinə səbəb olan hüquqi və iqtisadi ziddiyyətləri ehtiva etdiyi vurğulanır.

Açar sözlər: Versal sistemi, Almaniya, I Dünya Müharibəsi, beynəlxalq hüquq, Antanta.

NADIR MAMMADOV

*Master's student in the Faculty of International Relations,
Department of International Law, Belarusian State University*

VERSAILLES: AN ATTEMPT TO BUILD PEACE OR A WAR DELAYED

The article is devoted to the analysis of the Versailles system of international relations from legal, political and economic points of view. The article emphasizes that the Versailles system, which became an attempt to build a sustainable peace, simultaneously contained legal and economic contradictions that led to the crisis of international relations and the Second World War.

Keywords: Versailles system, Germany, World War I, international law, Entente.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 01 noyabr 2025-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 30 noyabr 2025-ci il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Məmmədağa Baxışov, t.e.d. Sevinc Yusifzadə.

UOT 902

ƏMRAH DADAŞOV

Bakı Dövlət Universitetinin professoru
amrahdadaşov@gmail.com

AZƏRBAYCAN ABİDƏLƏRİ İÇƏRİSİNDƏ TUNC DÖVRÜNƏ AİD İLK TƏSƏRRÜFAT BİÇİN ALƏTİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/111/252-255>

Arxeoloji tədqiqatlar müəyyən etmişdir ki, eramızdan əvvəl IV-III minilliklərdə Azərbaycan ərazisində oturaq əkinçiliklə məşğul olan tayfaların yüksək mədəni-tarixi inkişafı sosial-iqtisadi münasibətlərdə böyük dəyişikliklər və yeni inkişaf etmiş əkinçilik mədəniyyətinin yaranması ilə əlamətdar olmuşdur.

Açar sözlər: Tunc dövrü, Azərbaycan ərazisi, oraq, orağın materialı, geniş istifadə edilməsi, kənd təsərrüfatı mədəniyyəti.

Giriş. Arxeologiya sahəsi hər hansı tarixi dövrün maddi mədəniyyəti ilə yanaşı, mənəvi mədəniyyətini öyrənməyə imkan yaradır. Tunc dövrünə aid biçin əmək alətləri və ya məişətdə işlədilən keramik qabların qalıqlarının tapılması dövrün sosial-iqtisadi formasiyaların tədqiqi üçün vacib material sayılır. Hər bir dövrün əkin əmək alətləri istehsal olunduğu dövrə görə, materialına, həm də istifadə qaydalarına görə fərqlənir. Əkinçilik öz inkişafında yeni mərhələyə qədəm qoyduqca, əmək vasitəsi yeni istehsal üsuluna keçir və yeni iqtisadi dövr yaradır. Əmək vasitələri təkcə insan əmək gücünün imkanının ölçüsü deyil, həm də əməyin həyata keçirdiyi həmin ictimai dövrün insan düşüncəsinin və münasibətlərinin göstəricisidir. Maraqlı burasıdır ki, qədim şum və biçin abidələrinin tədqiqi zamanı tapılan çoxsaylı əşyalar arasında ən çoxunu taxıl bitkilərinin istehsalı ilə bağlı olan biçin aləti yer tutur ki, onların da içərisində başlıca yeri oraq tutur. Bu da kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatında aparıcı məhsuldar qüvvə kimi xüsusi yer tutur.

Təqdim olunan məqalədə Azərbaycanın qədim biçin alətlərinin xronoloji təsnifatını göstərməyə, onun bu ərazidə yaranması, zamanla təkmilləşməsi və qonşu iri dövlətlərin əkin alətləri ilə vəhdət təşkil etməsi izahına cəhd edilir.

Son onilliklərin arxeoloji tədqiqatları müəyyən etmişdir ki, Azərbaycanda ən qədim oturaq kənd təsərrüfatı məskənləri hələ eramızdan əvvəl V minillikdə yaranmışdır [1, s.90-91]. Ən erkən biçin alətləri neolit dövrə aiddir. Göytəpənin yaşayış yerindən aşkarlanmış əmək alətləri erkən əkinçilik mədəniyyəti üçün səciyyəvi olub buynuz və sümükdən hazırlanmış toxalardan, qurama, dişləri çaxmaq və obsidian daşlarından olan oraqlardan ibarətdir [2, s.47]. Onlar əsasən iki hissədən, ayrı-ayrı xırdalanaraq cilalanmış çaxmaq və obsidian daşlarından, taxta və ya sümükdən olan qövşşəkilli çərçivə əsasında ibarət olur. Ağzı itlənmiş dişlər orağın çərçivəsinə ağac qətranı və ya gil vasitəsilə bərkidilir (şək.1). Oraq kimi istifadə edilən belə qoşmalara Azərbaycanın demək olar ki, bütün erkən əkinçilik abidələrində rast gəlinmişdir. Lakin maraqlı burasıdır ki, məhz Azərbaycan ərazisində ilk dəfə olaraq, taxtaya və ya sümüyə bərkidilmiş belə dişli dəstlər çoxlu sayda tapılmışdır (şək.2). Bu abidənin oxşarı eneolit dövrünə aid Qazax bölgəsindəki Şomutəpə yaşayış yerindən də aşkarlanmışdır [2, s.50]. İ.Q.Nərimanovun təsvirinə görə Şomutəpə orağının çərçivəsi qövşsvari olub, orada olan diş yuvası dörd ədəddir. Lakin onlardan bir diş elə qədim zamanlarda yuvadan düşmüş, qalın üçü isə bir-birindən fərqlənərək müxtəlif ölçülərə malik olmuşdu. Dişlər çərçivənin ona uyğun oyulmuş yuvalarına iç tərəfdən daxil edilərək bərkidilir. Dişin üstündəki iş kənarı cilalanaraq itlənmiş formada [3, s.89]. Təsvir edilən orağın dişləri çaxmaqdaşı parçasındandır. Həmin daşlar çapılaq üçbucaq şəklində salınıb və iş kənarı cilalanaraq itlənmiş formada olduqdan sonra çərçivəyə bərkidilmişdir. İkinci diş birisindən bir qədər böyükdür. Onun iş kənarı digər dişlərdən fərqli olaraq nisbətən daha itidir. Üçüncü diş isə obsidian daşından hazırlanmışdır. O, digərlərinə nisbətdə tam üçbucaq şəklində çapılıb. Qeyd etmək lazımdır ki, dişləri çaxmaq və obsidian daşından hazırlanan belə nadir oraqlar Azərbayca-

nın bütün erkən kənd təsərrüfatı məskənlərində [4, s.135], o cümlədən Cənubu Qafqazda [4, s.168] tapılmışdır.

Hələ öz vaxtında O.A.Həbibullayev obsidian daşının kəsici element kimi istifadə edilməsinin mümkünlüyünü qeyd etmişdir [5, s.26]. Əsas kəsici hissə kimi obsidian daşlarının qırıntılarından istifadə edirdi. Kültəpə yaşayış məskənlərindən tapılan çoxlu sayda obsidian daşının qırıntıları qədim Kültəpə sakinlərinin məişətində və əkin təsərrüfatı həyatında biçin aləti kimi ondan geniş istifadə olunmasından xəbər verir.

Şomutəpədən formaca ayrı xüsusiyyətə malik olaraq dişlərinin tapılması diqqəti daha çox çəkir. Dişlərin orağa aid olduğu, onun yuxarı küt hissəsinin hər iki tərəfdən qaramtıl yapışqan kütləsi qalıqlarının olması sübut edir. Bir neçə belə nümunə Şomutəpə yaşayış məntəqələrindən bir qədər aralıda yerləşən Töyrətəpə [2, s.38] yaşayış məntəqələrində də aşkar edilmişdir. Onlar çaxmaqdaşından hazırlanmış və xüsusi formaya malik deyillər, lakin bununla belə, iş kənar cilalanma izləri açıq şəkildə görünür. Onların orağa aid olmasının sübutu aşağı kənarlardan bərkidici qətran kütləsinin qalıqlarının qorunub saxlanmasıdır.

Qazax şəhəri yaxınlığındakı Baba-Dərviş məskəninin əkin alətləri arasında bucağı cilalanmış dişlər tapılmışdır [6, s.78]. O, çaxmaqdaşından hazırlanmış seqmənsəkilli bir formaya malikdir. Amma, Baba-Dərvişdə bu cür əşyalardan əlavə, çoxlu miqdarda obsidian daşından hazırlanmış ucu cilalanmış bıçaqsəkilli plastik formalar tapılmışdır ki, onların bir qismi, ehtimal ki, oraq dişli kimi də istifadə edilmişdir. Kiçik Qafqazın cənub-şərq yamaclarında Quruçay və Köndələnçayın qovşağında, ilkin əkinçilik məskənlərində son zamanılar həm obsidian, həm də çaxmaqdaşı izlərinə çoxlu sayda rast gəlinmişdir. Onların arasında Qaraköpəktəpə və Günəştəpə abidələrinin çaxmaqdaşından ibarət olan dişlər də diqqətəlayiqdir [7, s.66-67]. Onlar öz formalarına görə yuxarıda adı çəkilən Şomutəpə, töyrətəpə, Baba-Dərviş, eləcə də eyni zonada yerləşən Qanlıtöyrətəpədən olan çaxmaqdaşı məmulatlarına bənzəyirlər. Quruçay və Köndələnçayın qovşağından tapılan tapıntılar yastı və düzbucaq formasında təqdim olunur. onlar əsasən boz rəngdədirlər. Onlar orağa bərkidilmiş hissəsi küt formada olsa da, cilalanmış iş kənarlarında itlənmə izləri yaxşı izlənilir.

Oraq dişləri Gürcüstanın erkən əkinçilik məskənlərindən də [4, s.53] kifayət qədər tapıntılardır ki, bu da ümumilikdə misin inkişafı dövründə daş dişli oraqlardan geniş istifadə olunduğunu və yayıldığını göstərir. Onlar həm də qədim Qafqazın ən arxaik biçin alətləridir. belə bir alətin Qədim Şərq ölkələrində əsas biçin aləti olduğu da məlumdur. Müəyyən edilmişdir ki, qədim Misirdə də taxılı belə oraqlar vasitəsilə biçirlər. Onların oraqları nisbətən düz formada, bıçaq formasında olurdu [10, s.56]. E.ə. IV minilliyə aid çaxmaqdaşdan ibarət dişləri olan belə oraqlar Misirin cənubunda 1960-cı illərin əvvəllərində Sovet ekspedisiyası tərəfindən aşkar edilmişdir [10, s.78].

Erkən tunc dövründə Azərbaycan ərazisində çaxmaq biçin aləti olan oraqlardan geniş istifadə edilmişdir. Mis dövründən fərqli olaraq bu dövrdə oraq dişlərinin hazırlanmasında yalnız çaxmaq daşından istifadə edilirdi.

İlk tunc dövrünə aid belə dişli oraqlara Azərbaycan ərazisində rast gəlməyən yaşayış yerinin adını çəkmək çətindir. Xüsusilə, Baba-Dərviş, Mingəçevir, Kültəpə, Qaraköpəktəpə. Günəştəpə və

başqaları kimi erkən əkinçilik məskənlərində çoxlu sayda tapılmışdır [11, s.45-48]. yalnız Quruçay və Köndələnçay qovşağında olan ərazidə onların yüzdən çox aşkar edilmişdir. Q.S. İsmayılzadənin sözlərinə görə, bu zonada çaxmaqdaşından olan orağın hissələri yaşayış məntəqələrinin yaxınlığında yerləşən qədim əkin sahələrinin yerinə tapılıb.

Eneolitdən fərqli olaraq Erkən Tunc orağ dişlərinin xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar ucu iti kəsici olsun deyə üçbucaq formalı dişlər düzəldiblər ki, onlar ucu iti kəsici olsun deyə üçbucaq formalı dişlər düzəldiblər ki, bu da yüksək emal texnologiyası ilə digərlərindən fərqlənirlər. Erkən Tunc dövrünə aid olan oraqlar iki hissədən ibarət olurdu. Müxtəlif ölçülü qövşəşəkilli taxta və ya sümükdən hazırlanan çərçivə və oraya əlavə edilən dişlər. Bu əlavələrin əhəmiyyətli bir hissəsi ikitərəfli cilalanaraq hazırlanmışdır. Adətən bu texnika ilə dişin həm çərçivəyə bərkidilmiş hissəsi, həm də üstə olan bütün səthi işlənirdi. onların iş kənarı nisbətən nazik, dişli və iti olaraq qaldı. Orağın yuxarı diş çıxıntıları üçbucaqlı formada olub uclu və iti dişlidir. orta dişlər bir qədər yastı düzbucaqlı formada olub əksər hallarda bir tərəfli kənarı itilənmiş formadadır. Bununla belə, bəzən iki kənarı itilənmiş dişlərdə təsadüf edilir. Belə orağ çərçivəsinə bərkidilən dişlər adətən, uzunmüddətli istifadə prosesində bir işçi kənarı kütləşdikcə onu çıxarıb digər tərəfi ilə əvəz edirdilər ki, bu da dişin təkrar istifadə edilməsi üçündür.

Tapıntılar içərisində çoxlu sayda çərçivəsiz üç və dördbucaqlı dişlərlə bərabər, segment formalı dişlərə də təsadüf olunur. Üçbucaqlı dişlər çox güman ki, orağın əsasən yuxarı hissəsinə daxil edilirdi. Məhz bu hissə taxıl topasını kəsmək üçün əlverişli hissədir. Təxminən 8 sm uzunluqda olan bu formalı dişlər daha çox çoxluq təşkil edir. Bu tapıntıların içərisində uzunluğu 2 sm-dən çox olmayan dişlər də var.

Çaxmaqdaşlı diş əlavələr Gürcüstan və Şimali-Şərq Qafqazın erkən tunc abidələrində də tapılmışdır. Gürcüstanda Trialetim, dixa-Qudzube, Kulbakebi, Kvatsxelebi, Amiranis-qora və başqa yerlərdə bu növ dişlərə rast gəlinmişdir [4, s.75].

Analoji tapıntılar Şimal-Şərqi Qafqazda Kayankent, Velikent, Mamaykotan və Luqovoy erkən tunc dövrü yaşayış məskənləri də yaxşı məlumdur [4, s.45]. Eyni çaxmaqdaşlı dişli əlavələrə Cənubi Azərbaycan və Şimal-Şərqi Anadolunun Çöytəpə və Kəpəzdə erkən əkinçilik məskənlərində də rast gəlinir [12, s.98-102].

İstər mis, istərsə də tunc dövründə çaxmaq daşdan olan dişli orağlar kənd təsərrüfatında əsas biçin alətləri olmaqda davam edirdi. Eyni zamanda. bu dövrdə Azərbaycanda ilk dəfə metal oraqlar da yaranıb ki, bu da tuncun ixtirası ilə baş verib. Naxçıvan yaxınlığındakı Kültəpədən kiçik metal orağın tapılması burada deyilənlərə aydın sübutdur [5, s.41-45]. Onun geniş sahəsi yoxdur və üç fragmentdə qorunub saxlanılmışdır. Metal orağların ayrı-ayrı nümunələri Cənubi-Qafqazın Erkən tunc ərazilərində o cümlədən [4, s.76] Gürcüstanın Amiranis Qora ərazisində tapılmışdır [4, s.90]. Eyni metal orağ yuxarıda adı çəkilən Kəpəzdən də bizə məlumdur [8, s.56].

Buna baxmayaraq, görünür tunc dövrünün bu mərhələsində Cənubi Qafqazda o cümlədən Azərbaycanda metal orağlardan geniş istifadə edilməmişdir. Belə tapıntılar nadirdir. Eyni vəziyyət, çox güman ki, Tunc dövrünün sonrakı mərhələsində də qalmışdır. Çünki, Azərbaycan ərazisində istər orta, istərsə də son tunc dövründə biçin alətləri yalnız çaxmaqdaşlı dişli orağ qoşmalarla təmsil olunur. Üzərliklərinin yaşayış yerindən orta tunc dövrünə aid bütöv bir dəst çaxmaq daşı tapıldığı məlumdur [13, s.69]. Daş dişli kompozisiyalı orağlardan Son Tunc dövrünə aid rast gəlinməyən yaşayış məntəqəsinin adını çəkmək də çətindir. Onların üç yüzdən çoxu yalnız Mingəçevirdə tapılmışdır [6, s.34].

Nəticə. Göründüyü kimi, Azərbaycan ərazisində, eləcə də bütün Cənubi Qafqaz ərazisində çaxmaq daşlı kompozit orağlar bütün tunc dövründə istifadə edilmiş və yalnız dəmirin yarandığı dövrdə daha təkmil dəmir oraqlarla əvəz edilmişdir. Beləliklə, bütün bunlardan belə nəticə çıxarmaq olar ki, Tunc dövründə tunc alətlər və silahlar azlıq təşkil edirdi. Çünki, tunc metal olaraq daş alətlərin keyfiyyətini verə bilməmişdi və daşın yerini tuta bilmədi. Bunu ancaq metal olaraq dəmir edə bildi [5, s.67].

ƏDƏBİYYAT

1. Асланов Г.М., Исмаилов Г.С. Поселение эпохи поздней бронзы и ранней железа в бассейне Алазани.- Изв.АН Азерб.ССР, серия истории, философии и права, 1973, 3, с.235.

2. Нариманов И.Г. Археологические исследования поселения Шомутепе в 1963 г. Археологические исследования в Азербайджане.- Баку, Элм, 1965. с.180.
3. Бунятов, Т. Земледелие и скотоводство в Азербайджане эпоху бронзы / Теймур Бунятов; ред. Е.Крупнов.- Баку: Элм, 1957.-. 234 с.
4. Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. Древние культуры Южного Кавказа.-Л., 1970, с.190.
5. Абибуллаев О.А. Археологические раскопки в Кюльтепе.- Баку, Элм, 1958, с.129.
6. Алиев В.Г. Археологические раскопки в урочище Баба-Дервиш- СА, 1971, №2. с.230.
7. Исмаилов Г.С. каракепектепе-древний памятник, МКА.- Баку, 1973, т.VII, с.187.
8. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения. Баку: Изд.-во Элм, 1987, с.180.
9. Асланов Г.М., Исмаилов Г.С. Поселение эпохи поздней бронзы и ранней железа в бассейне Алазани.-Изв.АН Азерб.ССР, серия истории, философии и права, 1973, 343, с.235.
10. Доклады и сообщения археологов СССР на VII Международном конгрессе доисториков и προϊсториков в Праге.-М., 1966, с.150.
11. Исмаилов Г.С., Даниельян О.А. Новые находки периода поздней бронзы и античного времени из бассейна Куручая и Кенделанчая.-Изв. АН Азерб.ССР, серия истории, философии и права, 1975, X4, с.400.
12. Иессен А.А. Кавказ и Древний Восток в 4-3 тыс.до н.э.-КСИА, 1963, 93, с.232.

АМРАХ ДАДАШОВ

Профессор Бакинского Государственного Университета

ПЕРВЫЕ ЗЕМЛЕДЕЛЕЧНЫЕ ОРУДИЯ БРОНЗОВОГО ВЕКА В ПАМЯТНИКАХ АЗЕРБАЙДЖАНА

Археологическими исследованиями установлено, что культурно-историческое развитие оседло-земледельческих племен на территории Азербайджана в IV-III тысячелетиях до н. э. ознаменовалось большими сдвигами в социально-экономическом отношении и сложением новой довольно высокоразвитой земледельческой культуры.

Ключевые слова: Бронзовый век, территория Азербайджана, серп, материал серпа, широкое распространение, земледельческая культура.

AMRAKH DADASHOV

professor of Baku State University

THE FIRST AGRICULTURAL TOOLS OF THE BRONZE AGE IN THE MONUMENTS OF AZERBAIJAN

Archaeological research has established that the cultural and historical development of sedentary agricultural tribes on the territory of Azerbaijan in the 4th-3rd millennia BC was marked by major shifts in socio-economic relations and the emergence of a new, highly developed agricultural culture.

Keywords: Bronze Age, territory of Azerbaijan, sickle, sickle material, widespread distribution, agricultural culture.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 26 noyabr 2025-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 30 noyabr 2025-ci il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Hicran Mahmudova, t.e.d. Qabil Əliyev.

УЗОРЫ НА ПАРАДНОЙ КЕРАМИКЕ ИЗ ПОСЕЛЕНИЯ УЗЕРЛИКТЕПЕ ЭПОХИ СРЕДНЕЙ БРОНЗЫ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/111/256-259>

Изучение чернолощёной керамики эпохи средней бронзы на территории Карабаха имеет исключительное значение для реконструкции технологических и художественных традиций древнего гончарного производства не только на территории Азербайджана, но и в целом на Южном Кавказе. Исследование чернолощёной парадной керамики из Узерликтепе актуально, так как ранее эта группа не подвергалась отдельному изучению. Так же этот материал позволяет проследить локальные особенности художественного стиля Карабаха, где сочетались закавказские и восточноанатолийские традиции оформления сосудов. Надо отметить, что характер орнаментации и высокий уровень технологической обработки свидетельствуют о наличии специализированного гончарного производства, что имеет значение для реконструкции социально-экономической структуры населения.

Ключевые слова: Узерликтепе, Карабах, орнамент, керамика, чернолощённая посуда, Средняя Бронза, гончарное ремесло.

Введение. Поселение Узерликтепе, расположенное к югу от города Агдам, является одним из важных памятников эпохи Средней Бронзы в Карабахе. Первые археологические раскопки здесь проводились в 1954–1956 годах под руководством А.А.Иессена при участии К.Х. Кушнарева. В ходе раскопок были выявлены слои с хорошо выраженной стратиграфией и богатым керамическим материалом [5, 129]. После длительного перерыва исследования возобновились в 2022 году под руководством доцента Фархада Гулиева, а затем доцента Парвиша Гасымова, что позволило собрать новые данные и пересмотреть старые выводы [9, 55]. Среди находок особое место занимает чернолощённая парадная керамика, являющаяся одним из самых выразительных видов посуды эпохи Средней Бронзы. Эти сосуды отличаются качеством изготовления, тонкими стенками, равномерным обжигом и блестящей поверхностью. Орнаменты на них выполнены аккуратно и продуманно, отражая как местные традиции, так и влияние культур Закавказья и Восточной Анатолии [6, 84].

Изучение чернолощёной посуды из Узерликтепе помогает понять уровень ремесленного мастерства, особенности художественного вкуса и культурные связи населения Карабаха в период Средней Бронзы.

Об орнаменте на парадной посуде. Эпоха средней бронзы на Южном Кавказе характеризуется устойчивым развитием оседлых земледельческих обществ, ростом ремесленной специализации и усложнением материальной культуры [7, 91-92]. Керамика этого периода один из ключевых индикаторов хозяйственно-культурных процессов. В ней прослеживается эволюция от грубых утилитарных форм, изготовленных вручную, к более изящным изделиям с тщательно обработанной поверхностью, орнаментацией и декоративной росписью [1, 93].

Для памятника Узерликтепе характерно сосуществование двух тенденций производства керамики:

1) традиционной, связанной с домашним лепным производством, сохраняющим черты предшествующих энеолитических культур;

2) инновационной, выраженной в появлении чернолощёной, полированной и расписной керамики, частичном применении гончарного круга и развитии художественного вкуса.

По мнению исследователей, образцы керамики эпохи средней бронзы из поселения Узерликтепе можно разделить на три группы: I – грубая кухонная, II – чернолощённая, III – красноглиняная расписная.

Средние и верхние слои содержат образцы чернолощённой посуды - более совершенной по технологии и орнаментации. Данный вид изделий представлен искусно выполненной орнаментированной чернолощеной посудой [4, 397].

Вторая группа керамики существенно отличается от первой. Состав глины изделий намного чище, в отличие от сосудов первой группы, благодаря чему поверхность изделий ровная и гладкая. Стенки сосудов довольно тонкие, что дает основания предполагать использование гончарного круга. Среди экземпляров безручные, крупные сосуды с округлым или слегка вытянутым туловом, узким горлом и сильно отогнутым венчиком [3, 68-69].

Верхние слои представлены, как чернолощеной, так и расписной керамикой, демонстрирующей высокую художественную культуру и связь с центрами Закавказья [13, 647].

Чернолощенная керамика является одним из самых ярких этнокультурных индикаторов эпохи средней бронзы, представленной в широком разнообразии на вышеупомянутом памятнике. Данный вид керамики позволяет проследить динамику развития техники изготовления и орнаментации посуды в среднебронзовом периоде. Обилие черепков, обнаруженных в различные годы исследования дают возможность подробно изучить эволюцию чернолощеной керамики.

Термин «*чернолощённая посуда*» в археологии используется для обозначения тонкостенных сосудов с плотным черепком и блестящей, тёмно-серой или чёрной поверхностью, полученной в результате редуционного обжига и последующего полирования [4, 397].

Такой эффект достигается путём искусственного ограничения притока кислорода в горне, при этом окислы железа в глине восстанавливаются, придавая изделию характерный «металлический» блеск.

Поверхность после обжига обычно дополнительно ложила, то есть заглаживалась твёрдым предметом (галькой, костяным инструментом, раковиной), что создавало зеркальный блеск и плотную защитную плёнку [6, 83].

Чернолощённая керамика характерна для многих памятников эпохи Средней Бронзы Южного Кавказа, но узерликтепинский материал выделяется высокой технологичностью и однородностью массы. Согласно наблюдениям К.Х.Кушнарева, черепок изделий тонкостенный, плотный, с мелкими включениями песка, а после обжига издаёт «металлический звон» [6, 87-88]. Это указывает на высокую температуру обжига (около 900 °C) и хороший контроль над атмосферой в горне.

Особенности технологии легко распознаются на изломах черепков: центральная часть светло-серая или буроватая, а поверхностные слои чёрные из-за задымления. В ряде экземпляров отмечено дополнительное заглаживание и смазывание поверхности жиром или воском, придававшее парадным сосудам особый глянец [3, 71-72].

Орнамент на чернолощённой керамике Узерликтепе представляет собой одно из наиболее выразительных проявлений художественной культуры населения Карабаха эпохи Средней Бронзы. Узоры на этих сосудах выполнялись с исключительной аккуратностью, а их композиции подчинены строгому канону: горизонтальные пояса, зигзаги, сетки и меандры [6, 86].

На основании описаний К.Х.Кушнарева и современных наблюдений выделяются следующие основные категории орнаментов:

1. *Линейно-геометрические мотивы.* Это наиболее ранний и распространённый тип. Узоры состоят из параллельных или пересекающихся линий, образующих сетчатые структуры, «ёлочку» и треугольные секции. Часто они нанесены под венчиком или на плечиках сосуда.
2. *Зигзагообразные и меандрические композиции.* Узоры выполнялись одной непрерывной линией и располагались в виде пояса по тулову.
3. *Пунктирно-штампованные мотивы.* Выполнялись при помощи инструмента с зубцами - «шагающая гребёнка» - образуя ритмичные точки и короткие насечки. Эти узоры обычно встречаются в поздних горизонтах Узерликтепе.
4. *Аркообразные и волнообразные линии.* Наносились в основном на тулово миниатюрных сосудов и чаш.
5. *Комбинированные схемы.* В некоторых образцах встречаются сочетания меандров с сетчатым орнаментом или срезанными треугольниками [6, 86-91].

Исследования некоторой части материалов, обнаруженных в 2022 году, дали определенную статистику распространения и эволюции орнамента. Так, на примере 320 фрагментов удалось выяснить, что самым распространенным является врезной орнамент -115. Далее следуют узоры, выполненные лощением – 40. Штампованный орнамент был зафиксирован 30 раз. А также есть фрагменты с комбинированным орнаментом – 20 экземпляров. Общая динамика показывает постепенное усложнение орнаментальных схем от простого царапания к сочетаниям с лощением и штампом. Но так как изучена лишь некая часть образцов, делать окончательный вывод пока является преждевременным.

Параллели чернолощёным сосудам Узерлик-Тепе наблюдаются в различных регионах Кавказа и Передней Азии.

В Армении близкие мотивы выявлены на памятнике Мецамор, здесь также распространены чернолощёные сосуды с точечным и врезным орнаментом [10, 314]. Чернолощёные сосуды с точечным или гребенчатым орнаментом встречаются совместно с расписной керамикой Кармир-Берд, что отражает процесс культурного взаимодействия между различными гончарными традициями [8, 127-128].

В бассейне Урмии сходные композиции встречаются в слоях Бард-э Зард Тепе, где чернолощёная керамика предшествует появлению расписных форм, так называемой урмийской серии [12, 44-45]. По наблюдениям Б.Лионне, традиции Южного Кавказа и Северного Ирана развиваются синхронно и отражают общие культурные процессы перехода от местных ремесленных центров к раннегородским производствам [11, 258-259].

Чернолощёная керамика была обнаружена также в Нахичевани при раскопках памятника Кюльтепе II. Посуда такого типа здесь встречается в комплексе с сероглиняной и расписной. Морфология сосудов и структура орнамента близки, но узерликтепинская серия выглядит более «монументальной», с акцентом на симметрии [1, 50]. Г.Е.Арешян отмечал устойчивые контакты между регионами Кавказа и Малой Азии. Особенно это выражено в области форм сосудов и орнаментации, что объясняет общие черты в керамических традициях [2, 48].

Заключение. Чернолощёная парадная керамика из Узерликтепе отражает высокий уровень развития гончарного ремесла Карабаха в эпоху Средней Бронзы. Эти сосуды отличались тонкими стенками, равномерным обжигом и глубоким блеском поверхности, что говорит о профессиональной технологии и специализированном производстве. Орнаментация выполнена с большой аккуратностью и подчинена строгим канонам. Такие узоры объединяют местные традиции с влиянием культур Закавказья и Восточной Анатолии. Чернолощёная посуда Узерликтепе занимает особое место среди памятников Южного Кавказа. Она сочетает техническое совершенство и художественный вкус, служа важным источником для понимания ремесленных и эстетических традиций населения Средней Бронзы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алиев В.Г. Культура эпохи средней бронзы Азербайджана. - Баку: Элм, 1991. - 253 с.
2. Арешян Г.Е. Малоазийские формы в керамике Армении среднего бронзового века. // Культура древней Армении. - Ереван, 1965. - С. 40-49.
3. Валиева Г.Р. О чернолощеной посуде из памятника Узерлик-тепе // “Abidələr və tariximizin öyrənilməsində onların əhəmiyyəti” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. - Bakı, 2025. - С. 67-73.
4. Кушнарера К.Х. Поселение эпохи бронзы на холме Узерлик-тепе около Агдама. // Материалы и исследования по археологии СССР. -№ 67. -Москва-Ленинград: АН СССР, 1957. -С.338-420.
5. Кушнарера К.Х. Раскопки на холме Узерлик-тепе около Агдама (из работ Азербайджанской экспедиции 1954 г.). // Краткие сообщения Института истории материальной культуры (КСИИМК). -Вып. 69. -Москва, 1957. -С.129-135.
6. Кушнарера К.Х. Новые данные о поселении Узерлик-тепе около Агдама. // Материалы и исследования по археологии СССР. -№ 125. -Москва-Ленинград: АН СССР, 1965. -С.74-101.
7. Səfərov H.F. Qədim Qarabağ. -Bakı: Elm, 2020. S.526.

8. Avetisyan P., Bobokhyan A. The Pottery Traditions of the Armenian Middle to Late Bronze Age “Transition” in the Context of Bronze and Iron Age Periodization. In: Robinson K.S., Sagona A. (eds). *Ceramics in Transitions: Chalcolithic through Iron Age in the Highlands of the Southern Caucasus and Anatolia*. -Leuven-Paris-Dudley, MA: Peeters Publishers, 2008. -P.123-147.
9. Guliyev F., Gasimov P. Recent Research on Uzerliktepe: A Middle Bronze Age Settlement in the Aghdam Region, Azerbaijan Republic. // *Azerbaijan Journal of Archaeology and Anthropology*. - 2025. -Vol. I, No.1. -P. 55-68. DOI: 10.30546/679523.1.2025.46.
10. Iskra M., Zakyan T. Bronze and Iron Age Pottery from Metsamor (2018 Season). // *Polish Archaeology in the Mediterranean (PAM)*. -Vol. 28/2. -Warsaw, 2019. -P. 309-326. DOI: 10.31338/uw.2083-537X.pam28.2.17.
11. Lyonnet B. Transformations in the Caucasus: Cultural Interactions and Movements of People from the Neolithic to the Early Bronze Age. // *ARAMAZD. Armenian Journal of Near Eastern Studies*. -Vol. XVI (1-2). -Yerevan, 2022. -P. 240-264. DOI: 10.32028/ajnes. v16i1-2.1833.
12. Sharifi M. The Middle Bronze Age in the Little Zab Basin in the Light of the Excavations at Barde Zard Tepe, Northwest Iran. // *Iranian Journal of Archaeological Studies*. -Vol. 9, No.1. - Tehran, 2019. -P.39-48. DOI: 10.22111/IJAS.2019.6505.
13. Valiyeva G.R. About ceramics from Karabakh settlements of the Middle Bronze Age. // *Scientific Achievements of Contemporary Society: Proceedings of the IV International Scientific-Practical Conference (November 7-9, 2024)*. -London, 2024. -P.645-648.

GÜNEL VƏLIYEVA

AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu, elmi işçi

ÜZƏRLİKTƏPƏNİN MƏRASİM KERAMİKASININ ORNAMENTLƏRİ

Üzərliktəpənin qara cilalı mərasim qabları Orta Tunc dövründə Qarabağda dulusçuluq sənətinin yüksək inkişaf səviyyəsini əks etdirir. Bu qablar nazik divarları, bərabər bişirilməsi və dərin parlaq səthi ilə seçilir ki, bu da peşəkar texnologiya və ixtisaslaşmış istehsalın göstəricisidir. Ornamentlər böyük dəqiqliklə işlənmiş və müəyyən bədii qanunlara tabe edilmişdir. Belə naxışlar yerli ənənələri Zaqafqaziya və Şərqi Anadolu mədəniyyətlərinin təsiri ilə birləşdirir. Üzərliktəpənin qara cilalı qabları Cənubi Qafqaz abidələri arasında xüsusi yer tutur. Onlar texniki mükəmməlliyi və bədii zövqü birləşdirərək Orta Tunc dövrü əhalisinin sənətkarlıq və estetik ənənələrinin öyrənilməsi üçün mühüm mənbədir.

Açar sözlər: Üzərliktəpə, Qarabağ, ornament, keramika, qara cilalı qablar, Orta Tunc dövrü, dulusçuluq sənəti.

GUNEL VALIYEVA

Researcher, Institute of Archaeology and Anthropology, ANAS

PATTERNS ON CEREMONIAL POTTERY FROM UZERLIKTEPE

The black-burnished ceremonial pottery from Uzerliktepe reflects the high level of development of Karabakh pottery production during the Middle Bronze Age. These vessels are distinguished by thin walls, uniform firing, and a deep glossy surface, indicating professional technology and specialized manufacture. The ornamentation is executed with great precision and follows strict decorative canons. Such patterns combine local traditions with influences from Transcaucasian and Eastern Anatolian cultures. The black-burnished pottery of Uzerliktepe holds a special place among the monuments of the South Caucasus, combining technical perfection with artistic taste and serving as an important source for understanding the craft and aesthetic traditions of the Middle Bronze Age population.

Keywords: Uzerliktepe, Karabakh, ornament, ceramics, black-burnished pottery, Middle Bronze Age, pottery craft.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 31 oktyabr 2025-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 30 noyabr 2025-ci il.

Rəyçilər: t.e.d.Hidayət Cəfərov, t.e.d. Əmrah Dadaşov.

AMAZONUN YERLİ XALQLARI VƏ ONLARIN ETNİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/111/260-266>

Təbiətimizin ən mürəkkəb və gözəl təbii xəzinələrindən biri olan Amazon meşəsi, möhtəşəm varlıqlara ev sahibliyi edir. Əsrlər əvvəl Asiyadan köç edən insanların bu torpaqlara gəldiyi və özlərinə məxsus unikal həyat tərzini yaratdıqları düşünülür. Böyük Coğrafi Kəşflər dövründən bəri bizlərin “hindular” adlandırdığımız insanlar, özlərinin unikal inancları və etnoqrafik ənənələri ilə hər zaman diqqət mərkəzində olub. Təəssüf ki, təbii gözəlliyi və geniş ərazisi ilə seçilən Amazon meşəsi, kolonistlərin diqqətindən qaçmadı – işğal və hinduların soyqırımı prosesi başlandı. 16-cı əsrdən bəri kolonial hücumlara məruz qalan hinduların sayı əhəmiyyətli dərəcədə azaldı və bu, bu gün də davam etməkdədir. Hökumətlər tərəfindən bu xalqların torpaqları və hüquqları tanınsa da, nəzarətsiz meşə qırılması, fermerlər və qızıl ovçuları tərəfindən edilən hücumlar səbəbindən onlar hələ də evlərini, torpaqlarını və hətta həyatlarını itirməkdə davam edirlər. Bu məqalədə Amazon bölgəsində yaşayan əsas tayfalar, onların etnik ənənələri, təbiətə töhfələri, kənd təsərrüfatı üsulları və müasir dövrdə qarşılaşdıqları problemlər müzakirə edilir.

Açar sözlər: Amazon, hindu, tayfa, animizm, şaman, Braziliya.

Giriş. Uzun illər boyu kainatın ən mürəkkəb ekosistemlərindən biri olan Amazon hövzəsi bir çox yerli cəmiyyətlərə ev sahibliyi etmişdir. Bu yerli cəmiyyətlər Braziliya, Peru, Kolumbiya, Venesuela, Qayana, Surinam, Ekvador, Boliviya, Fransız Qvianası boyu səpələnmiş və bu nəhəng meşənin qoruyucusu olmuşlar. Bəzi araşdırmalara əsasən Amazonda həyat 32000 və ya 39000 il əvvəl başlamışdır [9]. O dövrdən etibarən bu ərazilərdə yaşayan insanlar bu torpaqlarla yaxından tanış olmuş, onun üstünlüklərini və sərhədlərini öyrənmiş, təbiətlə iç içə bir həyat yaşamışlar. Minlərlə il əvvəldən insanlar bu ərazilərdə fərqli mədəniyyətlər, inanclar formalaşdırmışlar. Alimlər əvvəllər bu torpaqlardakı mədəniyyətlərin köçəri həyat tərzini, ibtidai həyat tərzini ilə məhdudlaşdığını düşünsələr də, son araşdırmalar bunun əksini sübut edir. Kolumdan əvvəlki dövrdə təqribən 8-10 milyon insanın Amazonda yaşadığı ehtimal edilməkdədir. Amazon yerliləri landşaft ustaları idilər. Onların ətraf mühiti güclü idarə edə bilmək qabiliyyəti var idi, belə ki, alimlər müəyyən edib ki, onlar sıx kanal və çay şəbəkələri yaratmış, Amazonun qara torpaqlarından məharətlə istifadə etmiş, istədikləri canlıları bölgəyə cəlb edə bilmiş, öz istəklərinə uyğun idarə edilən meşə yanğınlarından istifadə etmişlər. Yerli hindular Amazonun qara dünyası (black earth) adı verilən, xüsusilə məhsuldar olan torpaq forması yaratmışlar ki, alimlər Amazonun 3-10% arası torpaqlarının bu vəziyyətdə olduğunu müəyyən ediblər. Bu torpaq yerli hinduların uzun illər istifadə etdiyi qarışıqların (bitki, kömür, heyvan sümükləri və s.) nəticəsində formalaşmışdır. Eyni zamanda son araşdırmalar bu nəhəng yağış meşələrindəki bir çox ağacların insan istifadəsi üçün əhlilləşdirildiyini sübut edir.

Təəssüf ki, XV əsrin əvvəllərindən etibarən Avropalıların səfərləri nəticəsində yerli xalqın çox hissəsi məhv edilmişdir. Avropalıların bu torpaqlarda əsas məqsədi qızıl və digər resurslara nəzarət etmək, onları Avropaya aparmaq idi. Bu məqsədə nail olmaq üçün onlar yerli xalqlar arasında xəstəlik, aclıq yayır, müharibə aparır, müxtəlif yollarla onları torpaqlarından uzaqlaşdırmağa çalışırdılar. Amazon xalqının demoqrafik göstəriciləri 95% azalmışdır, artıq bu torpaqlarda təxminən 50 milyon insan yaşamaqdadır. Bugün Amazonun əhalisinin 1,5 milyonu təqribən 385 etnik qrupda birləşmiş yerli hindulardır. Təkcə Braziliyada 900 mindən çox yerli hindu yaşayır ki, onlar 275-dən çox dildən istifadə edirlər. Onların içərisində böyük etnik qruplar olmaqla birlikdə, yox olmaq təhlükəsində olan bir neçə nəfərlik qruplar da mövcuddur [6].

Ənənəvi olaraq, Amazon bölgəsində yaşayan yerli icmalar çoxsaylı tanrı, heyvan və əşyaları müqəddəs hesab edirdilər. Onların çoxu təbiətlə bağlı idi və bu mədəniyyətlərin əksəriyyəti animizmə inanırdı, yəni hər bir əşyanın və varlığın ilahi ruh daşdığı düşünülürdü. Bu gün də bəzi Amazon xalqları ənənəvi həyat tərzini davam etdirir, hətta bəziləri hələ də xarici dünya ilə təmas qurmayıb. Lakin əksər qruplar Qərb mədəniyyətindən müəyyən elementləri qəbul etmişlər.

Yerli icmaların idarə etdiyi torpaqlar adətən mühüm ekosistemlərlə üst-üstə düşür və onlar çox vaxt adi qoruqlardan belə daha zəngin bioloji müxtəlifliyə sahib olur. Bunun əsas səbəbi həmin icmaların ətraf mühiti qorumaqda uğurlu ənənələrə malik olmalarıdır. Bu səbəbdən də yerli xalqlara kifayət qədər hüquqi təminat verilməsi zəruridir ki, həm öz təbii hüquqlarını qorusunlar, həm də torpaqlarını effektiv şəkildə müdafiə edə bilsinlər. Hazırda Amazon hövzəsinin təxminən 28%-i yerli xalqların istifadəsindədir və bu ərazilərin təqribən 80%-i milli qanunvericilikdə rəsmən tanınır [1, s.30].

Amazonun yerli xalqları yalnız mədəni irsləri ilə deyil, həm də ənənəvi ekoloji biliklərin qoruyucusu olmaları ilə seçilir. Bu biliklər müasir tibbdə ən çox istifadə olunan dərman vasitələrinin bir qisminin yaranmasına töhfə vermişdir. Məsələn, aparılan bir tədqiqat göstərmişdir ki, Braziliyanın Yuxarı Neqro çayı bölgəsində yaşayan icmalar yalnız malyariyanın müalicəsi üçün 55 bitki növündən istifadə edirlər.

Uzun illər Amazonda yaşayan insanlar timsah, tısbağa, kapabara kimi heyvanları ovlayır, ucu zəhərli nizələr, oxlardan istifadə edirdilər, müasir dövrdə isə onların yerini təhlükəli silahlar almış, həm burada yaşayan insanları, həm də təbiəti təhdid etməkdədir. Burada ibtidai qrupda yaşayan ovçu- yığıcı qruplar uzun illər köçəri həyat sürmüşlər, yəni resurslar tükənə qədər bir ərazidə yaşayıb, sonra yeni yerə köçürdülər, lakin yerli olmayan xalqlar tərəfindən bu meşələrin kolonizasiyalasdırılması nəticəsində onlar oturaq həyat tərzinə keçməyə məcbur oldular və kəndli həyatı yaşamağa başladılar. Bu cür dəyişikliklər isə öz növbəsində yerli adət-ənənələrin məhv olmasına, həyat tərzinin dəyişməsinə səbəb olur. Bu dəyişikliklər isə sadəcə qızıl mədənçiləri, ağac kəsənlər və digər kolonizasiya işləri ilə məşğul olanlara sərf edir. Amazonun yerli icmaları tez-tez zorakılıqlara məruz qalırlar. Global Witness təşkilatının məlumatına əsasən, 2015–2019-cu illər arasında qətlə yetirilən ekoloji fəalları 40%-i məhz yerli xalqlardan idi. Bu hadisələrin çoxu mədənçilik, kənd təsərrüfatı, bənd tikintisi və meşələrin qırılması ilə bağlı münaqişələrdə baş verib. Amazon bu baxımdan dünyada ən təhlükəli məkanlardan biri sayılır.

Qeyd etdiyimiz kimi, Amazon meşələri müxtəlif ölçülərdə bir çox tayfalarla ev sahibliyi etməkdədir ki, onlar da bir-birindən yaşayış tərzlərinə, inanclarına, adət-ənənələrinə görə fərqlənir. Amazonda yaşayan bəzi tayfaların əraziləri bəzən 2 və daha çox dövlətin ərazisinə düşə bilər. Bu əsasən yerli xalqların hələ iberiyalıların işğallarından və siyasi dövlətlərin qurulmasından əvvəl burada yaşaması ilə əlaqədardır. Məsələn, Amazonun ən böyük tayfası Yanomamilər Venesuela və Braziliya, Açuvar xalqı isə Peru və Ekvador ərazilərində yaşayır [2]. Aşağıda Amazon meşələrində ölçülərinə və məhsurluğuna görə ön plana çıxan bir neçə tayfa haqqında məlumat verilmişdir:

Yanomamilər. Bu xalq Amazon tayfaları içərisində ənənəvi yaşayış tərzinə görə fərqlənir və ölçüsünə görə ən böyük qruplardan hesab olunur. Yanomamilər əsasən ovçuluq və kənd təsərrüfatı ilə məşğul olur və yarı köçəri həyat yaşayırlar. Müasir Braziliya və Venesuelada yaşayan Yanomami, Amazonun ən çox təcrid olunmuş yerli tayfalarından biridir. Yarımköçəri xalq kimi xarakterizə olunan Yanomami, yaşamaq üçün əkinçilikdə yandırma, şumlama üsulundan, həmçinin ovçuluq və balıqçılıqdan istifadə edir. Yanomamilər icma kəndlərində birlikdə yaşayır, təsərrüfat fəaliyyətində birlikdə iştirak edirlər. Onların evləri Yano adlanır və əsasən taxta və palma yarpaqlarından hazırlanırdı. Bu evlər fərdi deyil, icma evləri idi, yəni bir yanoda bir neçə ailə birlikdə yaşayırdı. Bütün Yanomamilər eyni kənddə yaşamır – Yanomami sadəcə olaraq oxşar mədəniyyət, dil və inanclara malik insanların ümumi adıdır. Hər bir kənd iqtisadi və siyasi cəhətdən müstəqil hesab olunur. Evliliklər əsasən müxtəlif kəndlərin üzvləri arasında baş verir – bu isə göstərir ki, kəndlər arasındakı siyasət ailə əlaqələri ilə formalaşır. Bundan əlavə, Yanomamilər poliqamiyanı tətbiq edir, yəni bir kişinin birdən çox arvadı olur. Ənənəvi olaraq Yanomamilər çoxlu paltar geyinmirlər; kişilər qısa kəmər (loincloth) taxır, qadınlar isə özlərini əsasən çiçəklər və lələklərlə bəzəməyi üstün tuturlar. Daha sonra, Yanomamilər animizmə qəti şəkildə inanırlar ki, bu onların mədəniyyətinin mühüm hissəsini təşkil edir. Cəngəllikdə yaşayan həm

yaxşı, həm də pis ruhların mövcudluğuna inanırlar, onlarla əlaqəni isə şamanlar vasitəsilə saxlayırlar. Yanomamilər həm də meşədə şamanlara ruhlara tapmağa kömək edən antropomorfik varlıqların olduğuna inanırlar. Bu inanclar nəsildən-nəsilə ötürülür və mövcudluğu davam etdirilir [6]. Müşahidələrdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Yanomamilər ətraf mühitdən çox asılıdır və onun təqdim etdiyi bütün resursları dərinlən qiymətləndirirlər. Bu nəticə mühüm əhəmiyyət daşıyır və Yanomamیلarın kənar təsirlərdən necə təsirlənməsində böyük rol oynayır.

Yanomami həyatı böyük həcmdə ənənələr əsasında idarə olunur. Həyatın ilk günündən son anı-nadək rituallar həyata keçirilir və həyatın hər bir dövrü bir-biri ilə əlaqəli hesab olunur. Yanomami mədəniyyəti ümumilikdə birlikdəyi vurğulayır və təbiətə dərin hörmət ilə ehtiva olunur.

Kayapolar. Kayapó tayfası əsasən Braziliyanın mərkəzi bölgəsində yaşayır və həm döyüşkən ənənələri, həm də parlaq bədən boyamaları ilə tanınır. Onlar uzun illər boyu meşələrin məhv edilməsinə və mədəncilik fəaliyyətinə qarşı güclü müqavimət göstərmiş, torpaqlarını qorumaq məqsədilə beynəlxalq miqyasda kampaniyalar aparmışlar. Tayfa mürəkkəb ictimai quruluş və idarəetmə sistemi ilə seçilir, onların liderləri isə həm müdriklikləri, həm də təsirli natiqlik bacarıqları ilə tanınır. Kayapó xalqının dərman bitkiləri və ekoloji cəhətdən davamlı əkinçilik barədə topladığı biliklər onların tropik meşə ekosistemini dərinlən anladıklarını sübut edir [3].

Aşaninkalar. Bu tayfa kolonizasiya sisteminə qarşı apardıqları güclü mübarizə ilə tanınırlar və əsasən, Peru və Qərbi Braziliya ərazilərində yaşayırlar. Onlar əsasən kəndlərini çay kənarına inşa etmiş və kənd təsərrüfatı, ovçuluq və balıqçılıqla məşğul olurlar. Aşaninkaların ən məşhur xüsusiyyətlərindən biri lələkli baş geyimləridir. Pambıq toxuması ilə məşğul olan bu xalq mədəni cəhətdən dərin ruhani mif və əfsanələrə inanır.

Tikunalar. Sayı 50.000-dən çox olan Tikuna xalqı, əsasən, Braziliya, Kolumbiya və Perunun sərhəd bölgəsində yaşayır. Onların dili Amazondakı digər dil ailələri ilə əlaqəsi olmayan, təcrid olunmuş dildir. Tikuna cəmiyyəti tarixən yarı köçəri idi, lakin bir çox icmalar və xarici təzyiqlər səbəbindən daha çox oturaq həyat tərzinə keçmişdilər. Onlar mürəkkəb bədən rəsmləri, ənənəvi rəqslər və nağılları əhatə edən, xüsusən gənc qadınlar üçün hazırlanmış yetkinlik mərasimləri ilə tanınırlar.

Tipu xalqı. Bu xalq XVI əsrdə Braziliyaya gələn portuqallarla qarşılaşan ilk xalqlardan olmuşdur. O dövrdə tipular Braziliyanın həm sahil, həm də daxili hissələrdə böyük ərazilərə yayılmışdılar. Onların keçmişi sosial nizamın önəmi və torpağa bağlılıqla xarakterizə olunur. “Paje” adlandırılan şamanlar tipu mədəniyyətinin əsas hissəsini təşkil edirdi, eyni zamanda onlar ölmüş əcdadlarının ruhlarının cavanlara təsir etdiyinə inanırdılar. Tipu xalqı da digər tayfalar kimi icma halında “maloka” adlanan evlərdə yaşayırlar. Kənd təsərrüfatında kəsmə və yandırma (slash and burn) metodundan istifadə edirlər. Bu metoda əsasən əkinçiliklə məşğul olmaq istədikləri ərazilərdəki bitkiləri kəsərək qurumağa buraxırlar, quruduqdan sonra isə onu yandıraraq torpağı yanmış bitki külləri ilə zənginləşdirirlər və bir neçə il müddətinə həmin sahədə əkinçiliklə məşğul olurlar. Tipuların əsas bəzəyi cəngəllikdəki bitkilərdən əldə etdikləri təbii boyalarla bədənlərinə çəkdikləri naxışlardır. Əslində bu naxışlar bəzəkdən çox şəxsin tayfa içindəki yerini, uğurlarını, nailiyyətlərini göstərir. Onlar həm də daha çox quş lələklərindən hazırlanmış baş geyimləri və bəzək əşyaları da taxırlar. Tipular üzərində müxtəlif həndəsi fiqurların olduğu saxsı qablar hazırlayırdılar ki, onlar da həm gündəlik həyatda, həm də mərasimlərdə istifadə olunurdu [6].

Amazon xalqlarının ətraf mühit bilikləri. Braziliya Amazonunun dərinliklərində yerli icmalar dünyaya iqlim dəyişikliyinə qarşı əsl dözümlülüyün necə göründüyünü nümayiş etdirirlər. Amazon yağış meşəsi planetin ən mühüm ekosistemlərindən biridir, lakin eyni zamanda iqlim dəyişikliklərindən ən çox zərər görən bölgələrdəndir. Bir vaxtlar sağlam olan meşələrin böyük sahələri dağıdıcı quraqlıqlar, amansız yanğınlar və nəzarətsiz meşəsiszləşmə nəticəsində ciddi ziyan görüb. Yerli xalqlar üçün bu dəyişikliklər sadəcə ekoloji deyil - onların mədəni kimliklərinin mərkəzinə zərbə vurur. Meşələr onlar üçün qida, dərman, dolanışq, təhlükəsizlik və mənəvi dəyərlərin əsas mənbəyidir. Buna baxmayaraq, Braziliyanın şimalında yerləşən Roraima əyalətində yaşayan icmalar nəsillər boyu topladıqları ekoloji biliklərə söykənərək baş verən dəyişikliklərə uyğunlaşır, mədəniyyətlərini, torpaqlarını və həyat tərzlərini qorumağa çalışırlar. Bu icmalar qeyri-adi adaptasiya yolları ilə davamlılıq nümayiş etdirir və davam edən ekoloji böhran fonunda dünyaya həqiqi müqavimətin nümunəsini göstərirlər.

Əsrlər boyu Qərb ölkələri Amazon meşəsini insanlar tərəfindən çox məskunlaşılmamış, toxunulmamış, qonaqpərvər olmayan, qeyri-məhsuldar torpaq hesab edirdilər, eyni zamanda o dövr üçün aparılan tədqiqatlar, elmi yanaşmalar da bu istiqamətdə formalaşırdı. Amerika hindularının barbar, vəhşi, davakar olduqları düşünülürdü və onlarla əlaqənin də sanki vəhşi heyvana yaxınlaşılırmış kimi davranılması münasib qəbul edilirdi. Son dövrlər aparılan tədqiqatlar isə bunun tam əksini sübut edir. Amazonun bugünkü rəngarəngliyinin, biomüxtəlifliyinin əsasında hinduların uzunillik təcrübələrinin, praktikalarının olduğu müəyyən olunur. Amazon xalqları haqqında əvvəlki elmi araşdırmalar onların primitiv cəmiyyətə malik olduğu, hər-hansı texnoloji və digər istiqamətlərdə inkişafın digər regionlardan bu ərazilərə gətirildiyi düşünülürdü. Məsələn, hinduların həm gündəlik yaşantılarının, həm də rituallarının ayrılmaz hissəsi olan keramika qabların And dağlarında yaşayan daha mürəkkəb sistemə malik xalqlar tərəfindən istehsal olunub bu ərazilərə gətirdiyi ideyası mövcud idi. Müasir elm adamları isə bu fikirlə qəti şəkli razılaşmır və tam əksini iddia edirlər. Braziliyalı arxeoloq E.G.Neves öz komandası ilə birlikdə Amazon xalqlarının əslində texnoloji inkişafın mərkəzi olduğunu sübut edən araşdırma həyata keçirir. Bu qrup tərəfindən aparılan araşdırma 8000 və daha çox müddət əvvəl bu ərazilərdə 8-10 milyon insanın sıx yaşadığını, məqsədyönlü fəaliyyət nəticəsində torpağı dəyişdirə bildiklərini göstərir [10].

Terra preta. Amazon yerli mədəniyyətlərinin ən diqqətəlayiq cəhətlərindən biri onların tropik meşə ekosistemi haqqında misilsiz bilikləridir. Nəsillər boyu onlar resursları tükənmədən qida istehsalını təmin edən kənd təsərrüfatı texnikalarını inkişaf etdirmişlər. Bir ərazidə müxtəlif bitki növlərinin yetişdirilməsi kimi aqromezəçilik sistemləri tropik meşələrin təbii biomüxtəlifliyini təqlid edir, torpağın münbitliyini qoruyur və məhsul çatışmazlığı riskini azaldır. Terra preta və ya “qaranlıq torpaq” təcrübəsi uzunmüddətli, münbit torpaq yaratmaq üçün torpağı biokömür, üzvi maddələr və mikroorqanizmlərlə zənginləşdirməyi nəzərdə tutur. Bu yenilik yerli xalqların Avropa təmaslarından çox əvvəl qabaqcıl ətraf mühit mühəndisliyi bacarıqlarını nümayiş etdirir. Amazonun terra pretası adı torpaqlardan xeyli fərqlənir: o, daha tünd rəngdədir - qara və ya tünd qəhvəyi, daha münbitdir və bölgənin digər torpaqlarına nisbətən çox daha çox üzvi karbon saxlayır. Fosfor, azot və kalsiumun yüksək miqdarı sayəsində əkinlər burada daha məhsuldar şəkildə böyüyür. Bundan əlavə, güclü karbon tərkibi səbəbilə alimlər terra pretanı istixana qazlarını udaraq saxlayan vacib bir karbon anbarı hesab edirlər.

Adətən terra preta arxeoloji ərazilərin yaxınlığında rast gəlinir və tərkibində kömür qalıqları, qida tullantılarından gələn üzvi maddələr - məsələn, balıq və heyvan sümükləri, həmçinin qədim gil qab parçaları olur. Bu isə qədim sivilizasiyaların onun yaranmasında rol oynamış ola biləcəyini göstərir.

Tədqiqatçılar qədim və tarixi kəndlərin meydanları və yollarının kənarındakı qara torpaq təpələrindən götürülən nümunələri həmin yerlərin ətrafındakı torpaqla müqayisə etdilər. Nəticədə məlum oldu ki, yaşayış sahələrindən götürülən torpaqda üzvi karbon miqdarı iki dəfədən çoxdur və turşuluq dərəcəsi ətraf torpağa nisbətən bir vahid daha azdır. Bu isə həmin torpağı xeyli münbit edir. Bundan başqa, yaşayış yerlərindəki nümunələrdə insan fəaliyyəti ilə əlaqəli elementlər - fosfor, kalium və kalsium kənar torpaqlara nisbətən qat-qat daha sıx toplanmışdı. Burada aparılan araşdırmalarda tədqiqatçılar müşahidə etdilər ki, sakinlər balıq və kassava tullantılarını yığıb 60 santimetrədək yüksələn zibil təpələri əmələ gətirirlər. Çürüyən maddələrin qida elementləri illər ərzində torpağa hopur. Bir neçə ildən sonra isə bu zənginləşmiş torpaq kənd təsərrüfatı üçün istifadə olunur, çünki adi torpaq belə məhsuldarlıq vermir. Tədqiqatçılar həmçinin qeyd etdi ki, Kuikuro xalqından olan fermerlər qəsdən üzvi kül və kömür, eləcə də kassava qalıqlarını sahələrə səpirlər. Onlar bu torpağı ilübepe (“kül olmuş şey”) adlandırırlar və belə sahələrdə gələcəkdə əkilən məhsullar üçün münbit qara torpaq - egepe yaradırlar.

Kolonizasiya prosesi və Amazon xalqlarının yaşadığı çətinliklər. Amazon yağış meşələri bir çox yerli xalqlara ev sahibliyi etməkdədir. Belə ki Amazon meşələrinin Braziliyaya düşən hissəsində bir çox xalqlar hələ də digər etnik qruplarla ünsiyyətə keçmədən yaşamaqdadırlar. Braziliyanın yerli xalqları üzrə idarəetmə agentliyinin qısaca FUNAI-nin verdiyi məlumatlara əsasən bu meşələrdə 100-dən çox belə yerli xalqlar yaşamaqdadır [11]. Bu xalqlar öz istəkləri əsasında digər yerli xalqlarla və müasir dünya ilə əlaqəyə keçmək istəyirlər. Bunun əsas səbəblərindən biri keçmişdə yerli xalqlarla bağlı yaşanmış problemlərdir ki, bu xalqların kölələşdirilməsi, kolonizasiya prosesinə məruz qalması və tədricən yox olması digər etnik qrupları müasir dünya ilə əlaqə qurmaqdan çəkindirir. Məsələn, müasir dövrdə Akre ştatında mövcud olan və digər etnik qruplarla əlaqəyə keçməyən yerli xalqların əsas hissəsinin keçmişdə plastik partlayışı dövründən sağ qalmış nəsillərin davamçıları olduqları

təxmin edilir. Xüsusilə 19-cu əsrin ortalarından Braziliyada dünya üzrə plastikə olan tələbatın artması nəticəsində Amazon meşələrinin kolonizasiya prosesinin sürətləndirilməsi baş vermişdi. Belə ki, burada olan yerli xalqların torpaqları işğal edilir, özləri kölələşdirilir, öldürülür, buradakı mədənlərdə uzun müddət işlədildilər, ağır işlərə məruz qalırdılar. Bu proses də öz növbəsində bir çox xalqların yerli insanların ölümünə səbəb olmuşdur, onlardan sağ qalanlar isə artıq müasir dünya ilə ünsiyyətə keçməkdən çəkinirlər. Güman edilir ki, sağ qalanlar yaxınlıqdakı çaylar vasitəsilə qaçanlar olmuşdur. Bu insanlarla bağlı çox məlumat bəlli deyildir, çünki onlar digər insanlara, təyyarələrə ox atır, ünsiyyətə girməmək üçün meşələrin dərinliklərində gizlənilir. Əcdadlarına qarşı edilmiş vəhşiliklər onların xatirəsində hələ də öz yerini qoruyur. Braziliyada plastik partlayışı qısa müddətdə ölkənin iqtisadiyyatının güclənməsinə və sürətlə inkişaf etməsinə səbəb olmuşdu və belə bir sürətli inkişaf öz növbəsində hökuməti bu prosesi daha da sürətləndirməyə və Amazon meşələrindəki kolonizasiya prosesini daha da gücləndirməyə sövq edirdi. Daha sonra isə Cənub Şərqi Asiyada da bu plastik sənayesinin inkişaf etməsi nəticəsində, artıq Braziliyadakı partlayış sönmüş və buradakı işlər zəifləmişdi. Bu da öz növbəsində bu ərazidəki xalqların daha rahat yaşamasına və kolonizasiya prosesinin səngiməsinə səbəb olmuşdur.

Amazonada mövcud olan yerli qruplardan biri də Awa xalqıdır ki, onlar əsasən ovçuluq, yığıcılıqla məşğul olurlar. Bu xalqın nümayəndələri daim hərəkətdədirlər, belə ki, onlar saatlar içərisində özlərinə ev qurur və bir neçə gün orada qaldıqdan sonra həmin yeri tərk edirlər. Amazon meşələrində daha oturaq həyat yaşayan xalqlar da yaşayır. Onlar ovçuluq və əkinçiliklə məşğul olurlar, maniok və digər bitkiləri yetişdirirlər, balıqçılıqla məşğul olurlar. Massako ərazisində 300-ə yaxın müasir dünya ilə ünsiyyətə keçməyən aborigenin olduğu düşünülür. Onların uzun ox və kamanlardan istifadə etdiyi bildirilir. Yaşadıqları yerlərdə tapılan tısbəgə çanaqları bu xalqın mətbəxində tısbəgənin önəmli qida olduğunu göstərir. Amma bu xalqların içərisində sayı hədsiz azalmış, yox olmağa doğru gedən xalqlarda mövcuddur ki, onlar daha Mato Grosso, Rondonia, Maranhão ştatlarında yaşayırlar. Bu xalqlar burada qeyri-qanuni ağac kəsmə işləri aparan qruplar, fermerlər və onların torpaqlarını ələ keçirmək istəyənlər tərəfindən öldürülülər.

Eyni zamanda hökumətin Amazonada yol, ev inşa etmə layihələri də bu xalqlar üçün böyük bir təhdiddir. Yerli xalqların hamısı bizim üçün çox sadə görünən qrip, soyuqdəymə kimi xəstəliklərə qarşı çox zəifdir. Bu kiçik xəstəliklər aborigenlər üçün ölümə səbəb ola bilər. Awa xalqında olan Karapiru adlı bir gənc oğlan meşədə silahlı adamların hücumuna məruz qalmış və onlardan qurtulmağı bacaraq on il müddətində meşənin dərinliklərində tək yaşamışdır. Ancaq uzun müddətdən sonra digər kolonistlər ilə ünsiyyətə keçmiş və öz xalqı ilə yenidən yaşamağa başlamışdı. Karapiru 2021-ci ildə Covid-19 səbəbi ilə həyatını itirmişdi [11].

Müasir dünya ilə ilk əlaqə daim hindular üçün faciəvi olmuşdur. İlk ünsiyyətdən sonrakı bir il ərzində xalqın yarısından çoxunun tələf olması artıq gözlənilən haldır. Buna misal olaraq Braziliyanın Matis xalqını göstərmək olar. Onların müasir dünya ilə əlaqə qurmasından çox qısa müddət sonra bu xalqın üzvlərinin sürətli ölməsi müşahidə edilməyə başlanmışdı. Ölənlərin içərisində həm qocalar, həm cavanlar, həm də şamanların çox hissəsi var idi. Matislilərin özləri qeyd edir ki, xarici dünya ilə ünsiyyət qurduqdan sonra özümüzdə bilmədən hamımız pnevmaniya olmuşduq.

Amazonun yerli xalqlar yaşayan hissələrində aparılan iqtisadi fəaliyyətlər çox zaman ölümlərə səbəb olur. Buna misal olaraq, Akuntsu qəbiləsini göstərə bilərik. Bu qəbilənin sadəcə üç nümayəndəsi sağ qalıb və onlar Braziliyanın Rondonia hissəsində 2 yerli kiçik evdə yaşayırlar. 1980-ci illərdə FUNAI tərəfindən aparılan tədqiqatlar Akuntsu qəbiləsinin üzvlərinin fermerlərin tutduğu silahlı adamlar tərəfindən böyük bir qətləmlə üzləşdiyini sübut edir. Qəbilənin buldozərlərlə əzilmiş və yox edilməyə çalışılmış malokka- yəni evlərinin izləri tapılmışdı. Bu xalqın son nümayəndələri 1995-ci ildə aşkar edilmişdi. 2009-cu ildə ən qoca nümayəndələrinin ölümü ilə birlikdə xalqın sadəcə üç nümayəndəsi həyatdadır. Linqvistlər Akuntsulularla danışılar aparıb, onların səslərini yazaraq dillərini öyrənməyə çalışır. Xalqın nümayəndələri digər etnik qruplarla ailə qurmağı rədd edirlər, belə olduğu təqdirdə isə bu qəbilənin yox olmağı qaçınılmazdır. Yəni qısa bir müddət sonra fermerlərin acgözlüyü və vəhşiliyi nəticəsində daha bir yerli qəbilə tarix səhnəsindən silinəcək və beləcə biz daha bir unikal mədəniyyəti itirmiş olacağıq [11].

Nəticə. Ümumilikdə Amazon hinduları əsrlər boyu bu ərazilərdə yaşamış, təbiətə bağlanmış, həyatının hər bir sahəsində təbiətlə həmrəy olmuş, balanslı şəkildə əlaqələr yaratmış torpağın gerçək sahibləridir. Etnoqrafik cəhətdən kifayət qədər rəngli olan bu xalqlar ənənələrinə sadiqliyi ilə seçilir. Təəssüf ki, yaradıcı və barışçıl olan bu xalqlar tarix boyu soyqırımlara, xəstəliklərə, basqınlara məruz qalmışlar və çox təəssüf ki, bu proseslər müasir dövrdə də davam edir. Müasir dövrdə isə keçmişdən fərqli olan onlara olan diqqət artırmaqda və mövcudluğunun vacibliyi vurğulanmaqdadır. Dövlətlərin və təşkilatların söyləri onların mövcudluğunu qorumaq və dəyərli ənənələrinin, təcrübələrinin növbəti nəsillərə ötürülməsini təmin etməkdir. Bu xalqların təcrübəsinin öyrənilməsi, mədəni irsinin qorunması həm mədəni tariximizin, həm də dünyamızın gələcəyi baxımından olduqca önəmli və aktual məsələdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayi E. Indigenous Peoples of Brazil: Guardians of the Amazon Rainforest. Senior Undergraduate Thesis Submitted to the Department of Political Science at the University of California, San Diego. April 1, 2019. P 65
2. Cartay R. All the Indigenous Peoples of the Amazon Rainforest. // <https://delamazonas.com/en/rainforest-indigenous-peoples/> [28.10.2025].
3. Dinh G. Indigenous Culture in the Amazon Case Study: Kayapó and the Belo Monte // https://www.academia.edu/32024838/Indigenous_Culture_in_the_Amazon_Case_Study_Kayap [28.10.2025].
4. Ganeri A. Living in the Amazon rainforest. Chicago, Ill. Raintree. 2008. p 32
5. Iriarte J., Elliott S., Maezumi S.Y. et al. The origins of Amazonian landscapes: Plant cultivation, domestication and the spread of food production in tropical South America. Quaternary Science Reviews. 2020. P 29
6. Khalid Z.N. Amazon Rainforest Tribes: Indigenous Communities. // <https://www.worldsultimate.net/amazon-rainforest-tribes.htm> [28.10.2025].
7. Oliver J. R. The Archaeology of Agriculture in Ancient Amazonia. Handbook of South American Archaeology. Springer, New York, 2008.
8. Schwartz D. M. Vanishing peoples Yanomami: People of the Amazon. New York: Lothrop, Lee & Shepard Books. 1995. P 56
9. Struggle for land, survival and identity in the Amazon rainforest // https://wwf.panda.org/discover/knowledge_hub/where_we_work/amazon/about_the_amazon/people_amazon/ [28.10.2025].
10. The Ancestral Forest: How Indigenous Peoples Transformed the Amazon into a Vast Garden. August 8, 2024. // <https://rainforestfoundation.org/the-ancestral-forest-how-indigenous-peoples-transformed-the-amazon-into-a-vast-garden/> [28.10.2025].
11. Uncontacted peoples: at the edge of survival // <https://www.survivalinternational.org/tribes/uncontacted-brazil> [28.10.2025].
12. Yeol C. Indigenous Culture in the Amazon Case Study: Yanomami and the Evolution of a Culture. // https://www.academia.edu/33406028/Indigenous_Culture_in_the_Amazon_Case_Study_Yanomami_and_the_Evolution_of_a_Culture [28.10.2025].

АМИНА ИМАНЗАДЕ

*Азербайджанский университет языков
Преподаватель кафедры регионоведения западных стран*

АМАЗОНСКИЕ МЕСТНЫЕ НАРОДЫ И ИХ ЭТНИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ

Одним из самых сложных и прекрасных природных богатств Вселенной, приютившей множество удивительных существ, являются амазонские леса. Считается, что люди, переселившиеся сюда много веков назад из Азии, создали свой уникальный образ жизни. Они поняли природу, научились слушать её и жить с ней в гармонии. С эпохи Великих географических открытий эти народы, которых мы называем индейцами, всегда привлекали внимание своей самобытной системой верований, этнографическими обычаями и традициями. Амазонские

леса, отличающиеся своей природной красотой и охватывающие огромные территории, к сожалению, не остались незамеченными колонистами - начался процесс их захвата и геноцид индейцев. Начиная с XVI века, число индейцев, подвергшихся нападениям колонизаторов, резко сократилось и продолжает уменьшаться по сей день. Несмотря на то, что государства признают земли и права этих народов, из-за неконтролируемого процесса обезлесения, нападений жадных фермеров и золотоискателей они лишаются своих домов, земель и даже жизни. В данной статье рассматриваются основные племена, проживающие на территории Амазонии, их этнические традиции, вклад в сохранение природы, методы земледелия и проблемы, с которыми они сталкиваются в современном мире.

Ключевые слова: Амазонка, индеец, племя, анимизм, шаман, Бразилия.

AMINA IMANZADEH

Azerbaijan University of Languages

Lecturer of the Department of Regional Studies of Western Countries

INDIGENOUS PEOPLES OF THE AMAZON AND THEIR ETHNIC CHARACTERISTICS

One of the most complex and beautiful natural treasures of our universe, which hosts magnificent beings, is the Amazon rainforest. It is believed that people who migrated from Asia many centuries ago came to these lands and created their own unique lifestyle. Since the Age of Great Geographical Discoveries, these peoples, whom we call Indians, have always attracted attention with their unique belief systems and ethnographic traditions. Unfortunately, the Amazon rainforest, distinguished by its natural beauty and vast territory, did not escape the attention of colonists—the process of conquest and the genocide of the Indians began. Since the 16th century, the number of Indians who were subjected to colonial attacks has significantly decreased and continues to decline even today. Despite the recognition of these peoples' lands and rights by governments, due to uncontrolled deforestation, attacks by greedy farmers, and gold-hunting bandits, they continue to lose their homes, lands, and even their lives. This article discusses the main tribes living in the Amazon region, their ethnic traditions, their contributions to nature, agricultural methods, and the problems they face in the modern era.

Keywords: Amazon, Indian, tribe, animism, shaman, Brazil.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 28 oktyabr 2025-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 30 noyabr 2025-ci il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Rəna Rəcəbli, t.e.d. Əmrəh Dadaşov.

UOT 94(479.24)

XATIRƏ AĞAYEVA

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Abbasqulu Ağa Bakıxanov adına
Tarix və Etnologiya İnstitutunun baş elmi işçisi
jabayilovajamila@gmail.com

QƏRBİ AZƏRBAYCANDA TARİXİ ABİDƏLƏR

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/111/267-277>

Qərbi Azərbaycan həm tarixi, həm də mədəni irs baxımından zəngin bir bölgə olaraq, müxtəlif dövrlərdə mədəniyyətlər və sivilizasiyaların qovuşduğu mərkəzlərdən biri olmuşdur. Bu ərazidəki abidələr, məscidlər, məqbərələr, saraylar və digər memarlıq nümunələri regionun zəngin tarixini və mədəni irsini əks etdirir. Tarixi və mədəni irsin mühafizəsi bu günkü dövrün əsas məsələlərindən birinə çevrilmişdir. Bu məqalədə Qərbi Azərbaycandakı abidələrin tarixi və memarlıq xüsusiyyətləri, onların qorunub saxlanması, erməni soyqırımı və deportasiya hadisələrinin abidələrin taleyinə təsiri araşdırılmışdır. Eyni zamanda, ermənilərin Cənubi Qafqazda mülkiyyət iddiaları ilə bağlı tarixi faktlara və İrəvanda, Zəngəzurda və Dərələyəz mahalında baş vermiş tarixi dəyişikliklərə toxunulmuş, mədəni irsin məhv edilməsi ilə bağlı əhəmiyyətli məlumatlar təqdim edilmişdir.

Açar sözlər: Qərbi Azərbaycan, Tarixi abidələr, Alban memarlığı, Erməni vandalizmi

Giriş. Qərbi Azərbaycan tarix boyu türklərin yaşadığı vətən olmuş və bunun sübutunun bariz nümunəsi kimi həmin ərazidə mövcud olan tarixi-mədəniyyət abidələri göstərilə bilər. İrəvan və ətrafı, xüsusən Osmanlı, Səfəvi, Qacar və Elxani dövrlərindən qalan abidələrlə zəngindir. Göy məscid, Hacı Novruzəli bəy məscidi, Rəcəb Paşa məscidi və digər tarixi məkanlar, bu regionun memarlıq və dini mədəniyyətinin əsas təzahürləridir. Bu abidələr yalnız yerli əhalinin həyatına təsir etməklə qalmamış, həm də dövrün sosial və mədəni dəyişikliklərini işıqlandırmışdır. Azərbaycan xalqının zəngin keçmişini və müasir baxışlı vəhdətini özündə ehtiva edən bu tarixi miraslar ötən əsrlər ərzində plagiata məruz qalmış, plagiata məruz qoya bilmədikləri isə tamamilə yer üzündən silinmişdir. Tarixlərini və keçmişlərini dəyişdirdikləri kimi, məskunlaşdıqları torpaqların yerli əhalisinin tarixinə də əl uzadan bu xalq, günümüzdə olan yadigarlarını öz caynaqlarında saxlamaqdadır. 3 avqust 2022-ci ildə cənab prezident İlham Əliyev tərəfindən yaradılan Qərbi Azərbaycan İcması adıçəkilən bu ərazinin tarixi-mədəniyyət abidələrinin öyrənilməsində, onların beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılmasında və həmçinin abidələrin həqiqi və real mənsubluğunun bəyan edilməsində ciddi əmək sərf etməkdədir.

Dərələyəz mahalı. Digər ərazilər kimi, Dərələyəz də zəngin tarixi abidələrə ev sahibliyi etmişdir. Tədqiqatçı Həsən Mirzəyev qeyd edir ki, Şərurdan Qaranlıq (Martuni) rayonuna qədər 10-a yaxın daş körpü olmuşdur. Bu körpülər qədim İpək Yolu üzərində yerləşirdi. Həmin yol el arasında Səlimabad adlanan Səlim gediği (Dərələyəz Ağkənd) ərazisindən keçirdi ki, bu da bölgədə bir neçə karvansaranın mövcud olmasını təmin etmişdir. Ağkəndin Səliç karvansarası Əbu Səid xan Bahadır tərəfindən inşa olunmuş, memarlıq baxımından türk zənginliyini əks etdirən üç hissəli mədəniyyət nümunəsi kimi diqqəti cəlb etmişdir. Kamil Dərələyəzlinin qeyd etdiyi Ağkənd karvansarası, eyni zamanda “Ağkəndin tək karvansarsı” adı ilə tanınır və İpək Yolu üzərində yerləşən ən önəmli mədəniyyət abidələrindən biridir. Bu yolun strateji əhəmiyyəti sayəsində bölgədə həmçinin Alxanpəyəsi körpüsü kimi mühüm tikililər də mövcud olmuşdur. Hazırda dəyişdirilmiş formada istifadədə olan bu körpü 30 metr uzunluğundadır və dəqiq tarixi məlum olmasa da, orta əsrlərdən günümüze gəlib çatan türk mədəniyyətinin nümunəsi hesab olunur [1, s.22]. Dərələyəzin digər memarlıq nümunəsi Əmağı kəndi ərazisində, Arpaçayının sahilində yerləşən və tikintisinə 1335-1336-cı illərdə başlanan, sonrakı illərdə hissə-hissə inşası davam etdirilən ibadət-maarif evidir. Tarix boyu erməni soyqırımına səssiz qalanlar arasında yer alan Arpaçayı, özündə azərbaycanlıların həqiqətlərini bu gün də saxlayaraq səbrlə qayıdışı gözləyənlərdən biri kimi təsvir edilir [1, s.42]. Bu məqamda, eyniadlı kənddə tikintisinə 1215-1287-ci illərdə başlanan Arpa körpüsü də dövrün mədəni mühitinin günümüze çatan mirasıdır.

Dərələyəz tarix boyu müxtəlif dövlətlərin ərazisinə daxil olmuş və böyük miqyaslı tarixi proseslərdə, o cümlədən dini cərəyanlarda, kənarda qalmamışdır. Dərələyəz mahalındakı memarlıq abidələri bu tarixi və mədəni proseslərin izlərini ən qabarıq şəkildə göstərir. Dərələyəzin Ayisəsi kəndində yerləşən üç hissəli monastır, azərbaycanlıların güclü inancını və memarlıq ənənələrini tarixə və mədəniyyətə töhfə olaraq saxlamışdır. Ayisəsi monastırı üç hissədən ibarətdir və hər bir hissə fərqli dövrlərdə inşa edilmişdir. Birinci hissə 7-8-ci əsrlərdən qalma Alban memarlığının günümüze yadigarıdır. İkinci hissə, daha gözəl və dəbdəbəli olanı isə 10-11-ci əsrə aiddir. Nəhayət, üçüncü hissə 13-cü əsr Azərbaycan memarlıq məktəbinin nümunəsidir. Babacan Mehdiyev vurğulayır ki, bu abidə 1960-cı illərdə ermənilər tərəfindən saxtakarlıqla bərpa adı altında dəyişdirilmişdir. Orta əsrlər memarlıq nümunəsi olaraq, bu monastırla yanaşı, Dərələyəz mahalının qədim Əyər kəndində yerləşən Dədəli körpüsü də xüsusilə qeyd olunmalıdır. Dərələyəz həm də sirlərlə dolu bir vətəndir. Alban mədəniyyətinin yadigarı olan və 4-5-ci əsrlərdə tikilmiş Dəmröv piri (qaya parçasından yonulmuş) hələ də açılmamış sirləri özündə birləşdirir [4, 41s.].

Qərbi Zəngəzur əraziləri, oğuz-türk abidələrinin çoxluğu ilə diqqət çəkir. Tarixin yaratdığı bu maddi sübutlar, bu ərazilərin bir zamanlar oğuz-türk yurdu olması ehtimalını təsdiq edir. Bu abidələr əsasən Qafan, Mehri, Qarakilsə və Gorus rayonlarının ərazilərində yerləşir. Qədim qəbiristanlıqlar, məqbərələr, məscidlər, qalalar, daş fiqurlar və süjet xarakterli oymalar ermənilər tərəfindən dağıdılmasına baxmayaraq, bu abidələrin bir çoxu bu günə qədər qorunub saxlanmışdır.

Ermənilər, xristianlıq dövrünə aid olmayan abidələri bazilika, sovmə, qəbirüstü tikililər və qurğular, inzibati binalar, xatirə abidələri, hətta yeraltı qazmalar və kahalar kimi adlandıraraq, bu ərazilərdə ermənilərin ulu əcdadlarının yaşadığını "sübut" etməyə çalışırlar.

Qərbi Zəngəzurun memarlıq abidələri arasında sayca ən çox olan Alban dövrü kilsələri. Monastırları və digər inanc və ibadət yerləri, eləcə də xatirə abidələrinin albanlara aid olduğu ermənilər tərəfindən birmənalı şəkildə inkar edilir. Tarixdə daha çox Qafqaz Albaniyası kimi tanınan və min illik tarixi olan bir dövlətin mədəniyyətinin və tarixinin inkar edilməsi isə, əlbəttə, erməni saxtakarlığının bir nümunəsidir. Erməni saxtakarlığı xüsusilə bu ərazilərdə yerləşən memarlıq abidələrində özünü daha çox büruzə verir.

Qərbi Zəngəzurdə ermənilər nadir alban dövrü tikililərinin üzərindən bədii ornamental görüntüləri, yazı və simvolları silərək, abidələrin daxili və xarici interyerini dəyişdirərək onları tanınmaz hala salırlar. Bir çox hallarda isə türklərin yaşadığı qədim inzibati yaşayış məntəqələrini dağıdaraq xarabalığa çevirirlər. Təəssüf ki, Qərbi Zəngəzur ərazilərində 200-dən çox tarixi əhəmiyyətli türk kəndi və şəhəri dağıdılıb. AMEA-nın A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun əməkdaşı Faiq İsmayılov bildirir ki, Qərbi Azərbaycanın əzəli yerli sakinləri Azərbaycan türkləridir, halbuki ermənilər bu ərazilərdə Çar Rusiyasının təşəbbüsü ilə müxtəlif ölkələrdən köçürülərək məskunlaşdırılıblar. Bu səbəbdən, Qərbi Azərbaycanın müxtəlif şəhərlərində məskunlaşan ermənilər dil, ləhcə və xarakter baxımından bir-birlərindən kəskin fərqlənirlər. Məsələn, İrəvanda yaşayan ermənilər Mehridə, Gorusda və Qarabağda yaşayan ermənilərin dillərini çətinliklə anayırlar. Son bir əsrdə ermənilər Qərbi Zəngəzurdə Azərbaycanın mədəni irs nümunələrinin məhv edilməsini davam etdirirlər. Vorotan (Bazarçay, Bərgüşadçay) dərəsindəki Köhnə Xot, Köhnə Şinuayr və Köhnə Əlidərə kəndlərinin xarabalıqları döyüş meydanına bənzəyir, sanki burada xeyirlə şərin mübarizəsi aparılıb. Hər bir binanın xarabalığında qərribə və qorxulu bir atmosferin hakim olduğu təəssüratı yaranır, bu da ərazinin keçmişdəki faciəvi hadisələrin izlərini daşdığını göstərir. Bu kəndlərdə ermənilər tərəfindən 800-dən çox tarix və mədəniyyət abidəsi, yaşayış evləri, məscidlər, Alban dövrü bazilikalar və sovmələr, bədii daş nümunələri, qəbirüstü abidələr, qəbir daşları, at və qoç fiqurları dağıdılaraq yararsız hala salınıb. Azərbaycanın mədəni irs nümunələrindən təmizlənən bu ərazidə yalnız Bazarçay dərəsinin sol yamacında yerləşən Alban memarlığının yadigarı Tatev monastırı öz əzəmətinə qoruyub saxlaya bilib.

Keçən əsrin əvvəllərində Rusiya tərəfindən süni şəkildə Cənubi Qafqaz bölgəsinə köçürülən ermənilər, regiondakı alban abidələrinin üzərindəki ornamentləri, elementləri və digər yazı nümunələrini dəyişdirərək saxtalaşdırmış, yəni erməniləşdirmişlər. Bu proses nəticəsində Alban dövrünə aid abidələrin ilkin görkəmi ciddi şəkildə pozulmuş, alban mədəniyyətinin bir çox elementləri itirilmiş və bu mədəniyyət tədricən zəiflədilmişdir.

Rus çarı 1 Nikolayın 1828-ci il 21 mart tarixli Fərmanına əsasən, Azərbaycanın qərbində yerləşən İrəvan xanlığı ləğv edilmiş və onun yerində “Erməni Mahal”ı adlanan yeni bir vilayət yaradılmışdır. Bu vilayətin yaradılmasının əsas məqsədi, İran və Osmanlı sərhədlərində Rusiyaya qarşı baş verə biləcək potensial hərbi hücumların qarşısını almaq üçün Rusiyaya sadıq bir erməni cəbhəsi formalaşdırmaq idi [5].

Azərbaycan torpaqlarında Rusiyanın vilayət yaratma təşəbbüsü ermənilər üçün mühüm bir fürsət oldu. Dövlətçilik ənənəsindən məhrum olan bu xalq üçün belə bir imkan, tarixi məqsədlərinə çatmaq baxımından əhəmiyyətli bir addım idi. Dünyanın müxtəlif ölkələrindən bu ərazilərə köçürülən ermənilər bu hadisəni sevinclə qarşıladılar. Qısa müddət ərzində ermənilər nəinki Qərbi Azərbaycan ərazilərində, həmçinin Qarabağ, Gəncə, Şamaxı və Quba bölgələrində də sürətlə məskunlaşmağa başladılar. Bu tarixi fürsətdən məharətlə istifadə edən ermənilər, Rusiyanın dəstəyi ilə Azərbaycan ərazilərində yerləşdikdən sonra, yerli xalqların tarixini və mədəniyyətini mənimsəməyə çalışdılar.

Tarixi mənbələrə əsasən, antik dövrlərdə və erkən orta əsrlərdə indiki Azərbaycanın bütün bölgələri, Qarabağ da daxil olmaqla, Qafqaz Albaniyası və Atropatena dövlətlərinin tərkib hissəsi olmuşdur. Məhz həmin dövrlərdə memarlıq sənəti bu ərazilərdə yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmış və sürətlə irəliləmişdir. Təxminən min illik tarixə malik olan Qafqaz Albaniyasının mövcud olduğu dövrdə Şimali Azərbaycanın bütün bölgələrində, o cümlədən Zəngəzur və Dağlıq Qarabağ ərazilərində özünəməxsus quruluşu ilə seçilən alban-xristian dininə aid məbədlər, bazilikalar və sovmələr inşa edilmişdir.

Bu dövr üçün xarakterik olan memarlıq üslubu göstərir ki, həmin vaxt Albaniyada şərq xristianlığına məxsus memarlığın müxtəlif növləri inkişaf etmişdir.

Hələ orta əsrlərdən etibarən bu tarixi həqiqətləri inkar edən ermənilər, alban-xristian abidələrinin divar yazılarını və bəzi bədii ornamentlərini dəyişdirərək, bu abidələrin ermənilərə məxsus olduğu barədə təbliğat aparmışlar. Cənubi Qafqazda mədəni dəyərlərin erməniləşdirilməsində Rusiyanın dəstəyinin mühüm rolu olmuşdur. Faiq İsmayılov qeyd etmişdir ki, 1836-cı ildə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən Alban Patriarxat Kilsəsinin ləğv edilməsi və onun mülklərinin erməni Qriqoryan Kilsəsinin təbəçiliyinə verilməsi ilə bağlı rus çarı I Nikolay xüsusi Fərman imzalayıb. Onun sözlərinə görə, XVIII əsrin sonlarından başlayaraq, Alban dövlətinin qərb ərazilərində, daha dəqiq desək, Zəngəzur və Qarabağ regionlarında və Ümumilikdə Qərbi Azərbaycanda ermənilərin sıx məskunlaşması nəticəsində, Alban dövlətçiliyi müstəqilliyini itirmiş və həmin ərazilərin xristian əhalisinin qriqoryanlaşdırılması, yəni erməniləşdirilməsi prosesi başlamışdır.

Bu hadisə ermənilər tərəfindən Alban kilsələrindəki bəzi əlyazmaların erməni dilinə tərcümə edilməsinə və kilsədə saxlanılan bütün sənədlərin orijinal nüsxələrinin yandırılmasına səbəb olmuşdur. Alban dövrünə aid kilsə və monastırların interyerindəki yazılar və bədii daş nümunələri, eləcə də kilsə və monastırların ümumi xarici görkəmi dəyişdirilmişdir. Alban dövrünə aid memarlıq abidələrinin daş və divar rəsmlərində, eləcə də süjet xarakterli oymalarda daha çox türkdilli xalqlara məxsus elementlərdən istifadə edilməsi, hazırda bu abidələrin ermənilər tərəfindən daha çox zərər görməsinə səbəb olur. Birmənalı şəkildə, ermənilər məskunlaşdıqları ərazilərdəki tarix və mədəniyyət abidələri üzərindəki alban-türk ornamentlərinin və simvollarının mövcudluğunu qəbul etmirlər. Çünki onlar, Alban dövrü abidələrini olduğu kimi qəbul etsələr, həmin abidələrin erməniləşdirilməsi mümkün olmazdı.

Təsədüfi deyil ki, əsrlər boyu bir yerdə sülh şəraitində yaşayan alban və türk tayfalarının öz bədii yaradıcılıqlarında bir-birinin mədəni irsindən qarşılıqlı şəkildə bəhrələnmələri, hələ orta əsrlərdən başlayaraq Azərbaycanda multikulturalizmin ənənələrinin mövcudluğuna işarə edir.

Odur ki, elmi ədəbiyyatlarda bəzən Qafqaz Albaniyası dövrü memarlıq abidələrinin alban-türk memarlıq abidələri kimi qeyd olunması təsadüfi hesab edilməməlidir. Çünki bu abidələr üzərində varislik yalnız azərbaycanlılara məxsusdur. Bu barədə görkəmli Qafqazşünas tarixçi alim Y.J. Krupnov yazırdı: “Albaniya tarixinin öyrənilməsi işində heç bir məhdudiyyət və məcburiyyət olmamışdır. Albaniya tarixini müxtəlif ölkələrin tarixçiləri öyrəniblər. Lakin bir şey məlumdur: Qafqaz Albaniyasının tarixi və taleyi ilə hamıdan çox azərbaycanlılar məşğul olmalıdırlar. Onlar bu sahədə dünya elmi qarşısında məsuliyyət daşıyırlar, dünya elminə borcludurlar”.

Faiq İsmayılov vurğulamışdır ki, Albaniyada Şərq xristianlığına məxsus memarlığın müxtəlif növləri inkişaf etmişdir. Lakin, Şərq memarlığına aid tikintilər arasında Alban memarlığı özünəməxsusluğu ilə digərlərindən kəskin şəkildə fərqlənirdi. Alban xristianlığının ilk dövrü üçün xüsusilə kilsə

tikintiləri xarakterik olmuşdur. Bu kilsələr, uzunsov ibadət zalına malik birnefli məbədlərdən ibarət olub, onların üstü ikiqatı, sadə yonulmamış daşlarla örtülmüşdür. Albaniyada xristianlıq memarlığı üslubunda dairəvi məbədlər adlı xüsusi memarlıq da inkişaf edirdi və bu üslub yalnız albaniyalılara məxsus idi. Bir çox tədqiqatçılar da təsdiq edirlər ki, bu memarlıq üslubu Cənubi Qafqazda yalnız albaniyalılara aiddir. Çünki xristianlığa qədərki dövrə aid Alban memarlıq abidələrinin daş və divarları üzərindəki elementlər, başqa millət və xalqların daş kitabələrində rast gəlinmir. İndiki dövrdə ermənilər bu abidələrin ermənilərə məxsus olduğunu iddia etsələr də, abidələrin memarlıq quruluşu, forma və ornamentlərin düzülüşü onların iddialarının doğru olmadığını açıq şəkildə ortaya qoyur. Albaniyada dairəvi məbədlərin tikilməsi erkən xristianlıq dövrünə aiddir və tədqiqatçıların fikrincə, bu məbədlər Günəşə ibadət edən albanlar tərəfindən, yəni hələ xristianlığın tam mənimsənilmədiyi və səma cisimlərinə ibadətin xristianlıqla qarışdığı dövrlərdə tikilmişdir.

Bu dövrün memarlıq üslubunun bütün ornamentlərində atəspərəstliyin təzahürləri və göy cisimlərinə ibadətin motivləri öz əksini tapır. Bu xüsusiyyət erkən xristianlıq dövrü alban xaçlarında da özünü göstərir. Ermənilərin Cənubi Qafqazda alban mədəniyyətini erməniləşdirməklə özlərinə erməni tarixi və mədəniyyəti yaratmaq cəhdləri faktlar qarşısında çox gülünc və əsassız görünür.

Alban dövrü memarlığının ən kütləvi formalarından biri də sovmələrdir. Sovmalar, karvan yolları kənarında kiçik ibadətqah rolunu oynasalar da, əslində memorial tikililərdir. Bu ərazilərdə həm mehrabsız, həm də mehrablı səvmələrə rast gəlinir. Sovmələrin divarları, bir qayda olaraq, zəif naxışlara malik nişan daşları ilə bəzədilir. Karvan yolları üzərində sovmələrin tikilməsində əsas məqsədlərdən biri də insanların səfər zamanı əziyyətli yolçuluqdan sonra dincəlib istirahət etmələrinə, soyuqdan və yağışdan qorunmalarına, axşam düşdükdə isə gecələmələrinə şərait yaratmaq idi. Bu tipli tikintilər yalnız ibadət məqsədilə nəzərdə tutulmadığından, onların memarlıq quruluşlarında müxtəliflik mövcud idi.

Alban dövrünün ən mürəkkəb tikililəri adətən bazilikalar və monastırlardır. Monastırlar və bazilikalar, kilsə və sovmələrdən fərqli olaraq, iki, üç və hətta dördnefli əzəmətli tikinti quruluşuna malikdirlər. Bu abidələr, kütləvi tədbirlər və dini ibadətlər üçün nəzərdə tutulmuşdur. Onların tikinti üslubu və özünəməxsus xüsusiyyətləri Şərq xristianlığı memarlığından kəskin şəkildə fərqlənir. Ermənilərin işğal etdiyi Azərbaycan ərazilərində bu tip abidələrin hamısını erməni kilsələri kimi təqdim etmələri ciddi ziddiyyət təşkil edir [6, s.42.].

Zəngəzurun ən böyük və ən səfalı rayonlarından biri olan Qarakilsə barədə F. İsmayılov qeyd edib: "Bu bölgədə 1918-ci ilə qədər 76 kənd mövcud olub. Onlardan 61-də türk tayfaları, 15-də isə albanlar yaşamışdır. Əsasən Sovet hakimiyyətinin bərqərar olmasından sonra, Qarakilsəyə xarici ölkələrdən erməni axını başlamışdır. Rayon mərkəzindən 15 kilometr aralıda, Salvartı dağının ətəyində yerləşən Cəmərdli Qarakilsənin ən böyük türk kəndlərindən biri idi. Məlumdur ki, Zəngəzur əvvəllər Gəncə quberniyasının qəzası olmuşdur. 1920-ci ildən sonra Zəngəzurun Qafan, Gorus, Qarakilsə və Mehri bölgələri Sovet rəhbərliyi tərəfindən yenidən yaradılmış Ermənistan dövlətinin tərkibinə daxil edilib. Zəngəzurun ermənilərə verilməsinin səbəbləri hələ də dəqiq şəkildə açıqlanmayıb. 1915-ci ildə Zəngəzur və İrəvan quberniyasının ərazisində 389 məscid fəaliyyət göstərirdi. İrəvan quberniyasındakı məscidlərin artım dinamikası isə belə olub: 1904-cü ildə 201, 1911-ci ildə 342, 1915-ci ildə isə 382 məscid qeydə alınıb. Bu artım dinamikası bölgədəki müsəlman əhalisinin sürətlə artmasından və bu ərazidəki müsəlman ruhanilərinin güclü mövqeyindən xəbər verir. Məscidlərin filialları Zəngəzurun Şəki, Vaqudi, Mərdhuz, Qarrağ, Saldaş, Karkyal, Ağbos, Ağbağ, Hacıəmi, Ballıqaya, Karkas, Çaralı, Xardemaqlı, Dəstəkərd, Qalacıq, Cicimli 1, Cicimli 2, Qaroaçalı, Seydlər, Mollalar, Təzə Kilsə, Nərcan, Zor, Əfəndilər, Pasan, Xurtekes, Hacıqəmbər, Qarabağlar, Dəmirçilər, Dondarlı, Kurdaluq, Ulaş, Saracı, Dərzili, Oxçı, Kaqlar kəndlərində fəaliyyət göstərmişdir. İrəvan şəhərində isə XX əsrin əvvəlinə qədər Qədim Şəhər, Çame, Hacı Novruzəlibəy, Hacı İmamverdibəy, Mirzə Səfibəy, Hacı Cəfərbəy məscidləri fəaliyyət göstərmişdir.

İrəvanın Çame məscidi kompleksində iri mədrəsə binası da mövcud olmuşdur. Bu tarixi abidələrin əksəriyyəti ermənilər tərəfindən vəhşicəsinə məhv edilmiş, yaxud mənşəyi dəyişdirilmişdir. 1988-ci ildə kütləvi terrora məruz qalan azərbaycanlıların son nümayəndələri məcburiyyət qarşısında Zəngəzuru tərk etdikdən sonra, burada onlara məxsus yüzlərlə tarixi və maddi-mədəniyyət abidəsi

ermənilər tərəfindən dağıdılıb və məhv edilib. 1988-ci ildə yalnız Zəngəzurda deyil, həmçinin Göyçədə, Dərələyəzdə, İrəvanda. Vedida adlanan torpaqlarda yaşayan azərbaycanlılar dədə-baba yurdlarından qovulublar [4, s.122]. Qərbi Zəngəzurun etnik təmizləməyə məruz qalan Gorus, Qafan, Mehri, Qarakilsə (Sisian) rayonlarının tarixi əhəmiyyətli yaşayış evləri, inzibati yaşayış məntəqələri, qəbiristanlıqlar, qəbirüstü abidələr, məscidlər və türbələr tamamilə məhv edilmiş, Alban dövrü kilsə və monastırlar isə formaları dəyişdirilərək yararsız hala salınmışdır. Bu, ermənilərin Azərbaycanın mədəni irsinə qarşı törətdikləri mədəniyyətin soyqırımını faktıdır.

İrəvanda Şərq memarlıq üslubunda inşa edilmiş 8 hamam mövcud idi: Şəhər, Zal xan. Şeyxülislam, Mehdi bəy, Hacı Bəyim (sonuncu İrəvan xanının qardaşı Həsən xanın qızı), Təpəbaşı, Hacı Əli, Hacı Fətəli və Kərim bəy hamamları. İrəvanın mərkəzindəki Respublika meydanının yerləşdiyi yerdə, əvvəlki Zal xan hamam kompleksində yeraltı çayxana ilə yanaşı, muğamat məclislərinin keçirilməsi üçün xüsusi otaq ayrılmışdı.

XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərində İrəvan şəhərində azərbaycanca səslənən onlarla küçə mövcud idi. Qədim İrəvanda məşhur olan bu küçələr arasında Şəriət, Karvansara, Qala, Sultan, Çöl-məkçi, Naxçıvan, Bazar, Daşlı, Paşa xan, Qəriblər ocağı, Dəyirmanlı, Məscid, Fəhlə bazarı, Təpəbaşı, Qəbiristan, Naib, Mir Cəfər, Rüstəm xan, İmamrə, Korbulaq, Bay, Kotan, Dükənli, Sallaxlar və digər küçələri xüsusi qeyd etmək lazımdır.

İrəvan və onun ətrafında 1473 bağ mövcud olmuşdur ki, bunlardan 772-si şəhər ərazisində yerləşirdi. Sərdar bağı, Dəlmə, Abbasdərəsi, Abuhəyat, Keşəqli, Qızılqala, Dərə bağı, Səvzikəri, Xosrovabad, Söyüdlü, Qul dərəsi, Kənkən və Kərpicxana kimi bağlar öz ad-sanı ilə İrəvandan çox uzaqlara qədər tanınmışdır. İrəvan bağlarının bəzi məhsulları qurudulmuş formada Avropaya ixrac edirdi. Şəhər və onun ətrafında 45 dəyirman fəaliyyət göstərirdi. Azərbaycanlılara məxsus Hacıbəyim, Məhəmməd xan, Sübhanqulu xan, Qala, Xan və Doqquz dəyirmanları İrəvanın ən böyük dəyirmanları hesab olunurdu.

Tarixi ədəbiyyatda İrəvan şəhərində təxminən 15 məscidin və iki erməni kilsəsinin adı qeyd olunur. Göy məscid (Hüseynəli xan məscidi kimi də tanınır), Qala məscidi (Sərdar və ya Abbas Mirzə Məscidi), Şah Abbas məscidi, Təpəbaşı məscidi, Zal Xan məscidi (Şəhər Məscidi adı ilə də tanınır). Sərtib Xan məscidi, Hacı Novruzəli bəy məscidi, Dəmirbulaq məscidi, Hacı Cəfər bəy məscidi, Rəcəb Paşa məscidi, Məhəmməd Sərtib Xan məscidi və Hacı İnam məscidi kimi tikililərin minarələri İrəvanın müsəlman şəhəri olmasının göstəricisi idi.

Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra məscidlər bir-bir dağıdılmışdır. Cənubi Qafqazın ən böyük məscidi olan Göy məscid İrəvan şəhərinin Tarix Muzeyi kimi istifadə olunmuş, Zal Xan məscidi isə rəssamların sərgi salonuna çevrilmişdir. Yalnız. Dəmirbulaq məscidi 1988-ci ilə qədər ibadət məqsədilə fəaliyyət göstərmişdir. Lakin hazırda həmin məscid də tamamilə məhv edilmiş, onun yerində hündürmərtəbəli bina inşa edilmişdir. Şəhərdəki məscidlərlə yanaşı, Poğos-Petros və Katoğke kilsələri də mövcud olmuşdur. Bu kilsələr vaxtilə xristian missionerlərinin vəsaiti hesabına tikilmiş və məqsəd ermənilərin şəhərə köçünü təmin etmək olmuşdur. 1918-ci ildə Cənubi Qafqazda ilk dəfə erməni dövləti Ermənistan Respublikası yaradıldığı zaman, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Milli Şurası İrəvan şəhərinin paytaxtı kimi ermənilərə güzəşt edilməsi barədə qərar qəbul etmişdir.

XX əsrin əvvəllərinə qədər İrəvan qalası, onun daxilində yerləşən Xan sarayı və Abbas Mirzə məscidi şəhərin tarixi-memarlıq inciləri hesab olunurdu. Lakin erməni vandalları tədricən İrəvan qalasını və onun daxilində yerləşən bütün tarixi-memarlıq abidələrini məhv etmişlər. 1924-cü ildə İrəvan şəhərinin baş planı hazırlanıb həyata keçirilməyə başlandıqdan sonra şəhərdə azərbaycanlılara məxsus tarixi-memarlıq baxımından əhəmiyyətli olan bütün abidələr bir-bir dağıdılmışdır. Bu prosesin məqsədi İrəvanı gələcəkdə erməni şəhəri kimi təqdim etmək olmuşdur.

XX əsrin 30-40-cı illərində İrəvan şəhərinin mərkəzindəki azərbaycanlı məhəllələri mövcudluğunu qoruyurdu. Ermənilər XIX əsrin əvvəllərindən etibarən İrəvanda məskunlaşmağa başlamış və nəticədə erməni məhəllələri azərbaycanlı məhəllələrini əhatə etmişdi. 50-60-cı illərdə isə azərbaycanlıların kompakt şəkildə yaşadıkları məhəllələr və onların qədim qəbiristanlıqları yeni tikililər inşa etmək bəhanəsilə məhv edilərək yer üzündən silindi.

Azərbaycanlılara qarşı 1905-1906-cı illər kütləvi qırğınları, 1918-1920-ci illər soyqırımını, 1948-1953-cü illər və 1988-1989-cu illər deportasiyaları İrəvan şəhərinin azərbaycanlı simasını tamamilə

ermənilərin xeyrinə dəyişdirdi. Bu hadisələr nəticəsində İrəvan şəhərindən azərbaycanlıların maddi-mədəniyyət izləri silindi və ardınca azərbaycanlı etnik kimliyi yox edilərək monoetnik erməni şəhəri yaradıldı [7, s.6]. Hazırda ermənilər tarix kitablarından və dərsliklərdən azərbaycanlıların izlərini silməyə çalışırlar.

Bu gün Ermənistan ərazisində azərbaycanlılara məxsus yalnız iki tarixi-memarlıq abidəsi qalmışdır. Bunlardan biri İrəvan şəhərindəki Göy məscidi, ermənilər tərəfindən "fars məscidi" kimi təqdim edilir, digər isə İrəvan yaxınlığındakı Əmir Səəd məqbərəsi, "türkmən abidəsi" kimi qələmə verilir. Ermənistan hökumətinin qərarına əsasən, azərbaycanlıların qəbiristanlıqlarının "heç bir əhəmiyyət daşımadığı" bəhanəsiylə qorunmaması qərara alınmışdır. Erməni vandalları azərbaycanlılara məxsus qəbiristanlıqları sistemli şəkildə dağıdırlar.

Erməni vandalları yalnız azərbaycanlıların tarixi-etnik torpaqlarındakı izlərini silməklə kifayətlənməyib, eyni zamanda onlara məxsus toponimlərə qarşı da soyqırımı həyata keçirmişlər.

Monoetnik erməni dövlətində əvvəllər azərbaycanlıların yaşadığı 703 yaşayış məntəqəsinin adları dəyişdirilərək erməniləşdirilmişdir. Ermənilər özlərini dünyaya "qədim xalq", "sivil xalq" kimi təqdim etməklə, əslində azərbaycanlıların mədəni irsinə qarşı barbarlıq və vandalizm nümunəsi göstərirlər.

Ağadədə qəbiristanlığı 1950-1980-ci illərdə Zəngibasar mahalının (indiki Masis rayonu) ən mötəbər ziyarətgahlarından biri olmuşdur. Ağadədə ocağı, Uluxanlı, Həbilkənd, Seyidkənd və Sarvanlar kəndlərinin əhatəsində, Qulucan kəndinin yaxınlığında, Qarasu çayının kənarında yerləşirdi. Buraya yalnız müsəlmanlar deyil, bəzən xristianlar da ziyarətə gəlirdilər. 1950-ci illərə qədər burada yalnız bir qəbir mövcud olmuş, insanlar onu pir kimi ziyarət edirdilər. Deyilənlərə görə, gecələr bu yerdə işıq yanar, amma yaxınlaşanda itərdi. 1950-ci illərdə burada bina tikilmiş və ətrafında yanmış ağaclar var idi. İnsanlar o ağacların kömüründən istifadə edərək şəfa tapırdılar. Get-gedə ətraf kəndlərdən, hətta İrəvan şəhərindən imkanı olan insanlar öz əzizlərini bu müqəddəs ocağın ətrafında yaranmış qəbiristanlıqda dəfn edirdilər. Təəssüf ki, 1988-ci ildə Qərbi Azərbaycan türklərinə qarşı törədilən soyqırımı nəticəsində bu müqəddəs ocaq da ermənilər tərəfindən dağıdılmışdır.

Ağudi abidəsi Sisyan rayonunun (keçmiş Zəngəzur qəzasının Qarakilsə nahiyyəsi) Ağudi kəndində, Sisyan şəhərindən 5 km məsafədə, Ağudi-Sisyan yolunun kənarında yerləşir. VII əsrdə tikilmiş bu qəbirüstü abidə, 1400 ildən çox bir tarixə malikdir və indiyədək qorunub saxlanılmışdır. Ağudi abidəsi üç pilləli və daha doğrusu, üç mərtəbəli quruluşa malikdir. Abidənin birinci mərtəbəsi geniş bir meydanı xatırladır. Bu meydanın altında isə iki giriş qapısı olan tağvari kiçik mağara yer alır və bu xüsusiyyət diqqəti cəlb edir. Meydançanın ətrafında kiçik bir hasar ilə əhatə olunmuş və uçulub dağılmış qəbir yerlərinin nişanələri son dövrlərə qədər qorunub saxlanılmışdır. Ağudi abidəsinin ikinci mərtəbəsi yan tərəfdən iki dördbucaqlı sütundan, ortada isə səkkizguşəli sütundan ibarətdir. Hər iki kənar sütun, tağvari hörgü vasitəsilə orta sütunla birləşmişdir. Abidənin üçüncü mərtəbəsi isə gözəl memarlıq quruluşuna malik üç sütundan ibarətdir. Ağudi kondi, Sisyan rayonunun ən qədim azərbaycanlı kəndlərindən biri olub, amma Ermənistan parlamentinin qərarı ilə adı dəyişdirilərək Aqitu qoyulmuşdur. Hazırda ermənilər bu abidəni qədim erməni abidəsi kimi təqdim etməyə çalışırlar.

Aşağı Şorca qəbiristanlığı İrəvan quberniyasının Novo-Bayazid qəzasında, sonralar Basarkeçər (Vardenis) rayonunda yalnız azərbaycanlıların yaşadığı bir kənddə yerləşirdi. 1918-ci ildə ermənilər Aşağı Şorcada kütləvi qırğınlar törətmişlər. 1988-ci ilin noyabr-dekabr aylarında isə Ermənistan, mövcud olan bütün azərbaycanlı kəndlərini tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya etmişdir. Hazırda digər azərbaycanlı kəndləri kimi Aşağı Şorca kəndinin qəbiristanlığı da dağıdılmış və kənd tamamilə xarabalığa çevrilmişdir.

Aşıq Ələsgərin qəbirüstü abidəsi Basarkeçər rayonunda yerləşir. Azərbaycan aşığı sənətinin böyük nümayəndələrindən olan Aşıq Ələsgər 1821-ci ildə İrəvan xanlığının Göyçə mahalının Basarkeçər nahiyyəsinin (1969-cu ildən Vardenis rayonu) Ağkilsə kəndində anadan olmuşdur. Fitri şairlik istedadına malik olan Ələsgər böyük ustad Aşıq Alının şəyirdi olmuş və ondan aşılıq sənətinin sirlərini öyrənmişdir. Aşıq Ələsgər dərin biliyi, böyük zəkası və geniş dünyagörüşü ilə seçilən bir sənətkar olmuşdur. Məşhur rus şairi Yakov Polonski 19-cu əsrin 40-cı illərində Aşıq Ələsgərlə görüşmüş və onun haqqında "Закавказский Вестник" qəzetində xüsusi bir məqalə dərc etmişdir.

1918-ci ildə erməni silahlı dəstələri Göyçə mahalını işğal etmiş və Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulana qədər Aşıq Ələsgər Kəlbəcər rayonunda qaçqınlıq həyatı yaşamışdır. Aşıq Ələsgər 1926-cı ildə doğulduğu kənddə vəfat etmişdir. 1972-ci ildə isə aşığın 150 illik yubileyi dövlət səviyyəsində qeyd edilmiş və onun məzarı üzərində qəbirüstü abidə ucaldılmışdır. Ermənilər 1935-ci ildə Ağkilsə kəndinin adını dəyişdirərək Azat qoymuşlar. 1988-1989-cu illərdə isə həmin kəndin sakinləri Ermənistandan deportasiya edildikdən sonra erməni vandalları Aşıq Ələsgərin qəbirüstü abidəsini də dağıtmışlar.

Dəmirbulaq Məscidi. Vaxtilə yalnız azərbaycanlıların yaşadığı İrəvan şəhərinin Dəmirbulaq massivində XX əsrin əvvəlində üç məscid qeydə alınmışdır. Bu məscidlər Hacı Novruzəli bəy, Hacı Cəfər bəy və Dəmirbulaq məscidi adlanırdı. Dəmirbulaq məscidi, Gedər çayı üzərindəki körpünün yaxınlığında yerləşdiyinə görə, "Körpüqulağı məscidi" kimi də tanınmışdır. Lakin bu məscidlərdən ikisi Hacı Novruzəli bəy və Hacı Cəfər bəy məscidləri 1930-cu ildə İrəvan şəhərinin baş planı çərçivəsində dağıdılmışdır.

İrəvan şəhərində 1988-ci ilədək fəaliyyət göstərən yeganə məscid Çətirli məscid və ya yerləşdiyi ərazinin adına uyğun olaraq Dəmirbulaq məscidi olaraq tanınırdı. Məscidin üzərindəki kitabədə, hicri təqvim ilə 1327-ci ildə (miladi təqvim ilə 1909-cu ildə) inşa edildiyi göstərilmişdir. Məscidin minarəsi olmamış, bunun əvəzində binanın damında 1,5-2 metr hündürlüyündə kvadrat şəklində açıq hava meydançası tikilmiş və onun üzərində dəmir barmaqlıqlarla əhatələnmiş məhəccər quraşdırılmışdı. Dörd tərəfi açıq olan məhəccərin üstü dəmir təbəqə ilə örtüldüyündən bu məscid Çətirli məscid adlandırılmışdır. Həmin məscid rəsmi sənədlərdə Dəmirbulaq məscidi olaraq qeydə alınmışdır. 1988-ci il fevralın 23-də erməni vandalları İrəvan şəhərində yerləşən Dəmirbulaq məscidini və M.F.Axundov adına 9 nömrəli azərbaycanlı orta məktəbin binasını yandırmışlar. 1990-cı ildə isə Dəmirbulaq məscidi tamamilə yerlə-yeksan edilmiş və onun yerində hündürmərtəbəli yaşayış binası inşa edilmişdir.

Əmir Səəd məqbərəsi. İrəvan şəhəri və onun ətrafında azərbaycanlılara məxsus tarixi-memarlıq abidələrindən yeganə salamat qalan abidə, İrəvan-Eçmiədzin yolunun üstündə yerləşən Cəfərabad kəndindəki Əmir Səəd məqbərəsidir. Bu məqbərə Qaraqoyunlu əmirlərindən olan Əmir Səədin oğlu Pir Hüseyn tərəfindən atasının məzarı üzərində ailə türbəsi kimi 1413-cü ildə inşa etdirilmişdir.

Bu abidəni digər orta əsr abidələrindən fərqləndirən əsas cəhət onun kərpicdən deyil, yerli qırımızı tuf daşdan inşa edilməsidir. İrəvanda Göy məsciddə aparılan təmir-bərpa işlərindən sonra, rəsmi İrəvan dairələri məscidi "İran məscidi" və ya "Fars məscidi" adlandırdıqları kimi, Cəfərabad kəndindəki orta əsrlərə aid bu məqbərəni də "Türkmən məqbərəsi" adlandırmışlar. Əmir Səəd məqbərəsi hazırda "Türkmən əmirləri ailəsinə məxsus mavzoley" adı altında Ermənistanda qorunan tarixi abidələr siyahısına daxil edilmişdir. Cəfərabad kəndinin adı isə ermənilər tərəfindən 1946-cı ildə dəyişdirilərək Arqavand adlandırılmışdır.

Göy məscid. İrəvan şəhərini təsvir edən səyyahların və tədqiqatçıların əsərlərində Göy Məscid həm miqyasına, həm də gözəlliyinə görə şəhərin ən möhtəşəm memarlıq abidəsi kimi təsvir edilir. Şərq memarlığının nədir nümunələrindən olan Göy Məscidin inşasına 1760-cı ildə başlanılmış və 1765-ci ildə Hüseynəli xanın hakimiyyəti dövründə tamamlanmışdır.

Məscid, 1616-cı ildə Şah Abbas dövründə Gəncədə inşa edilən Cümə məscidinə bənzədiyi üçün xüsusi diqqətə layiqdir. Onun ölçüləri 97,2 x 66 metr idi. Məscidin adı günbəzinin göy rəngli kaşı ilə üzlənməsi ilə bağlı idi. Məscidin həyatında fəvvarəli daş hovuz tikilmiş və ətrafına sıx kölgəli ağaclar əkilmişdir ki, bu da məscidə xüsusi estetik və funksional dəyər qatmışdır.

1936-cı ildən etibarən Göy məscidin binası İrəvan şəhər Tarix Muzeyi kimi fəaliyyət göstərmişdir. İkinci Dünya müharibəsinin başlaması ilə məscid müvəqqəti olaraq hərbi sursat anbarı kimi istifadə edilmişdir. Müharibədən sonra məscid müxtəlif məqsədlərlə istifadə olunmuş, burada bir müddət Təbiət Muzeyi yerləşmişdir. 1952-ci ildən isə məscidin kiçik ibadət zalı astronomiya həvəskarları üçün planetari kimi fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. 1991-ci ildə Ermənistanın müstəqilliyini əldə etməsi və müsəlman ölkələri ilə diplomatik münasibətlərin qurulması nəticəsində Göy məscidinin yenidən məscid kimi fəaliyyət göstərməsi zərurəti yaranmışdır. Buna görə də 1991-ci ildə Təbiət Muzeyi, 1994-cü ildə isə Tarix Muzeyi məscid kompleksindən çıxarılmışdır. 1995-ci ildə İran ilə Ermənistan arasında imzalanan müqavilə əsasında İran hökuməti Göy məscidinin bərpası və yenidən qurulması üçün maliyyə məsuliyyətini öz üzərinə götürmüşdür. Məscidin bərpa işləri 2006-cı ildə tamamlanmışdır.

Rekonstruksiya işləri məscid kompleksinin yalnız cənub-qərb və şimal hissəsində aparılmışdır. Bu işlər çərçivəsində Göy məscidin 24 metrlik minarəsi, 28 köşkü (hücrə), kitabxanası, böyük zalı, günbəzi və həyəti yenidən qurulmuşdur. Hazırda Ermənistan rəsmiləri Göy məscidi xaricdən gələn qonaqlara "Fars məscidi" adı ilə təqdim edirlər. Bu isə, məscidin tarixi və mədəni əhəmiyyətini kölgədə qoymaq cəhdi kimi qiymətləndirilə bilər.

Güllübulaq Qəbiristanlığı - Güllübulaq kəndi. Qərbi Azərbaycanın Amasiya (Ağbaba) rayonu-nun ən böyük kəndlərindən biri olmuşdur və burada 1988-ci ilə qədər azərbaycanlılar yaşamışdır. Lakin 1988-ci il deportasiyasından sonra Güllübulaq kəndində Gürcüstanın Boqdanovka rayonundan gələn ermənilər məskunlaşmışlar. Kənd Türkiyənin Qızıldaş (indiki Süngüdəresi) kəndi ilə sərhəddə yerləşir. Kənddə bir çox əlamətdar məkan və toponimlər mövcud olmuşdur. Məsələn, Koroğlu mağarası, Nigar dərəsi və Nəbi çayını kimi xalq qəhrəmanlarının adları ilə bağlı yer adları bu ərazidə var idi. Kənddə həmçinin məscid, pirlər və ziyarətgahlar mövcud idi. Əhəlinin özünəməxsus folkloru və adətləri də xüsusi əhəmiyyətə malik idi. 2007-ci ildə ermənilər tərəfindən kəndin adı dəyişdirilərək Bürakı olaraq təyin edilmişdir.

Hacı Novruzəli bəy məscidi. İrəvan şəhərindəki Hacı Novruzəli bəy məscidi XVIII əsrin ikinci yarısında Qara Seyid adlı şəxs tərəfindən inşa edilmişdir. Məscid, şəhərin Dəmirbulaq massivindəki Hacı Novruzəli məhəlləsində (indiki dəmiryol vağzal rayonu) yerləşdiyindən, məhəllənin adı ilə Hacı Novruzəli bəy məscidi adlandırılmışdır. Bu məhəllədə XX əsrin əvvəllərinə qədər bir nəfər də erməni yaşamamışdır. Tək minarəli olan bu məscid, XX əsrin 30-cu illərində erməni vandalları tərəfindən dağıdılaraq tamamilə məhv edilmişdir.

Rəcəb Paşa məscidi. 1724-cü ildə Osmanlı qoşunları İrəvanı ələ keçirdikdən sonra türk sərkərdəsi Rəcəb Paşa şəhərin inkişafı üçün bir sıra mühüm tədbirlər həyata keçirmişdi. Onun tapşırığı ilə 1725-ci ildə İrəvan qalasında yeni bir məscid inşa edilmişdi. Bu məscid, onu inşa etdirənin şərəfinə "Rəcəb Paşa məscidi" adlandırılmışdır. Məscid düzgün paralelepiped formasında və sferik günbəzlə tikilmişdi. Şərq memarlıq üslubunun özəlliklərini əks etdirən məscid, həndəsi ornamentlərlə bəzədilmişdi. Rəcəb Paşa məscidi həm memarlıq strukturu, həm də bəzək detalları ilə dövrün mühüm abidələrindən biri olmuşdu.

İrəvan qalasının 1827-ci il oktyabrın 1-də rus qoşunları tərəfindən işğalından bir gün sonra Rəcəb Paşa məscidinin günbəzindəki ay-ulduzu çıxarılıb yerində xaç və kilsə zəngi asaraq onu rus pravoslav kilsəsinə çevirmişdilər. Daha sonra məscidin xarici quruluşunda da dəyişikliklər edilmiş, fəsadına silindrik sütunlar əlavə edilmiş, damına örtük vurulmuş və xristian məbədi formasına salınmışdı. Rəcəb Paşa məscidi 1930-cu illərdə İrəvan şəhərinin baş planı çərçivəsində dağıdılmışdır.

Saral qəbiristanlığı Saral kəndi. Saral kəndi İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasının Böyük Qarakilsə nahiyyəsində yerləşən ən böyük kəndlərdən biri olmuşdur. Kənd sonradan Hamamlı (indiki Spitak) rayonunun tərkibinə daxil edilmişdir və rayon mərkəzindən 7 km şərqdə, Pəmbək çayının sağ sahilində yerləşir. Kəndin ilk adı Sarallı olub, 1988-ci ildəki deportasiya nəticəsində azərbaycanlılar zorla Ermənistan dövləti tərəfindən köçürülmüşdür. Deportasiya prosesindən sonra Saral kəndinin qəbiristanlığı erməni vandalları tərəfindən dağıdılmışdır. 1991-ci ildə isə kəndin adı dəyişdirilərək Nor Xaçakar qoyulmuşdur.

Səlim (Şah Abbas) karvansarası Dərələyəz mahalının Keşişkənd (06.12.1957-ci ildən Yeğeqnadzor) rayonu ərazisində, Ələyəz dağının Səlim aşırımında, 2410 metr yüksəklikdə, Ağkənd (03.07. 1968-ci ildən Ağcanadzor) kəndinin yaxınlığında yerləşir. Səlim aşırımının adı ilə Səlim karvansarası el arasında Şah Abbas karvansarası adlanır. Karvansara yonulmuş bazalt daşdan inşa edilmişdir və iki əsas binadan ibarət olmuşdur. Uzunluğu 35,5 m, eni isə 5 m olan əsas bina şimaldan şərqə doğru uzanır. İkinci bina, 31,5 m uzunluğunda və 14,7 m enində olub, birinci binaya perpendikulyar şəkildə tikilmişdir. Bu karvansara ticarət yollarında dayanan karvanlar üçün çox əhəmiyyətli bir sığınacaq olmuşdur.

Karvansarasının giriş qapısının üst hissəsində ərəb əlifbası ilə yazılmış bir kitabə yer alır.

Bu kitabədə qeyd olunur ki, karvansara 1328-1329-cu illərdə, Elxani dövlətinin hökmdarı Əbu Said Xan Bahadur tərəfindən inşa etdirilmişdir. Əbu Said Xan Bahadur, Çingiz xanın varislərindən olub, 1316-1335-ci illər arasında Elxani dövlətinin taxtında əyləşmişdir. Kitabə karvansaranın tarixini təsdiqləyən əhəmiyyətli bir mənbədir. Girişin üst hissəsindəki kitabə yarım dairə formasında, eni 2 m və orta hündürlüyü 1 m olan bir ölçüdədir.

Karvansaranın yaxınlığında yerləşən Ağkənd kəndində 1918-ci ilə qədər yalnız azərbaycanlılar yaşamışdır. Kəndə ilk ermənilər yalnız 1923-1925-ci illərdə köçürülmüşdür. Lakin erməni tərəfi bu karvansaranı erməni abidəsi kimi təqdim etməyə çalışır, xüsusi olaraq “erməni knyazı” Çesare Orbelyan dövründə inşa edildiyini iddia edirlər.

Sərdar məscidi (bəzən Abbas Mirzə məscidi olaraq da adlandırılır) İrəvan qalasında yerləşən və XIX əsrin əvvəllərində inşa edilmiş nadir memarlıq abidəsidir. Tədqiqatlar göstərir ki, bu məscid müxtəlif dövrlərdə müxtəlif adlarla tanınmışdır. Çar Rusiyasının işğalından əvvəlki dövrlərdə, İrəvan qalasının yaxınlığında yerləşən bu məscid "Sərdar məscidi" olaraq tanınırdı. Lakin XIX əsrin əvvəlində vəliəhd Abbas Mirzənin şərəfinə yenidən bərpa olunduğu üçün bəzi sənədlərdə “Abbas Mirzə məscidi” olaraq da qeyd edilmişdir. Məscidin adı dəyişsə də, onun tarixi və memarlıq xüsusiyyətləri əhəmiyyətli bir mədəni irs olaraq qalır. Lakin İrəvan şəhərindəki azərbaycanlılara məxsus digər mədəniyyət abidələri kimi, bu məscid də erməni vandalları tərəfindən tədricən hissə-hissə dağıdılmışdır.

1864-cü ildə İrəvan qalasından rus qoşunlarının hərbi-istehkam məqsədilə istifadəsinə son qoyulduqdan sonra qaladakı tarixi-memarlıq abidələri, o cümlədən Sərdar və ya Abbas Mirzə məscidi ciddi dağıntılara məruz qalmışdır. XX əsrin əvvəllərində Sərdar məscidində Türkiyədən gələn erməni qaçqınları məskunlaşdırılmışdır.

Sovet Ermənistanı dövründə isə Sərdar məscidi hissə-hissə sökülmüşdür. Son vaxtlara qədər Sərdar məscidinin 2-3 metr hündürlüyündə bir divar qalığı qalmışdı. Ermənistan hökuməti məscidin qalıqının görünən hissəsini 2007-ci ildə Avropa Şurasına təqdim edərək “qorunan tarixi abidələr” siyahısına daxil etmişdir. Lakin erməni vandalları Sərdar məscidinin “qorunan” divar qalığını 2014-cü ilin noyabr ayının ortalarında yer üzündən silmişdir.

Təpəbaşı məscidi İrəvan şəhər idarəsinin (upravasının) üzvü və İrəvan xanlarının nəslindən olan Abbasqulu xan İrəvanski tərəfindən tikilmişdir. Onun evi də həmin məhəllədə yerləşirdi. Hazırda erməni ailələri tərəfindən yaşayış yeri kimi istifadə edilən Abbasqulu xanın evini hələ də ermənilər “Xanın evi” adlandırırlar. Təpəbaşı yaşayış massivində yerləşən məscidin minarəsi 1960-cı ildə uçurulmuşdur. Divarlarının qalınlığı 1,5 metr olan məscidin içərisindəki imam otağında hazırda bir erməni ailəsi yaşayır. Məscidin ətrafında əvvəllər bir çayxana mövcud idi, burada müsəlmanlar yığılıb çay içirdilər. Hal-hazırda isə məscidin həyətində və ətrafında ermənilər tərəfindən tikilmiş çoxsaylı gecəqondular var.

Zal xan məscidi. İrəvanın Qala ilə Təpəbaşı massivləri arasında yerləşən Köhnə şəhər adlanan hissəsindəki məscidlərdən biri Şəhər və ya Zal xan məscidi adlanırdı. Məscidin üzərində ərəb əlifbası ilə Azərbaycan dilində yazılmış kitablarda məscidin hicri 1098-ci ildə - yəni miladi təqvimə ilə 1687-ci ildə inşa edildiyi qeyd olunur. Bu məscid 1679-cu il zəlzələsindən sonra tikilmişdir. Həmin dövrdə İrəvan bəylərbəyliyi hakimi olan Zal xan şəhərdəki tikililərin bərpası üçün xeyli əmək sərf etmişdi.

Xarici görünüşünə görə Göy məscidə bənzəyən Zal xan məscidinin də dincəlmək üçün həyəti və sərin bağçası olmuşdur. Tədqiqatçılara görə, Zal xan və ya Şəhər məscidi İrəvan şəhərinin mərkəzində, hazırda Respublika meydanı adlanan ərazidə yerləşirdi. 1928-ci ildə Şəhər məscidinin böyük zalı sökülərək onun yerində "Yerevan" mehmanxanası inşa edilmişdir. 1999-cu ildə rekonstruksiya edildikdən sonra həmin mehmanxana "Golden Tulip Hotel Yerevan" adlanır. İkimərtəbəli binası və çoxlu hücrələri olan Zal xan məscidinin mədrəsəsinin təyinatı İkinci Dünya müharibəsindən sonra dəyişdirilmişdir. Hazırda həmin binada Rəssamlar Evinin sərgi salonu yerləşir.

Göründüyü kimi, Zal xan məscidi Azərbaycanın tarixini və mədəniyyətini özündə yaşadan mühüm abidə olmuşdur. Ermənilər isə bu tarixi mirası məhv etməklə yanaşı, mədəni irsimizin silinməsi istiqamətində addımlar atmışdır.

Nəticə. Qərbi Azərbaycanda yerləşən tarixi abidələr bu regionun zəngin mədəniyyətini, tarixini və mədəni irsini əks etdirən qiymətli nümunələrdir. Zəngəzur, Qarabağ, Dərələyəz və digər bölgələrdəki memarlıq abidələri qədim dövrlərdən başlayaraq burada yaşamış müxtəlif mədəniyyətlərin izlərini qoruyub saxlamışdır. Qədim İpək Yolu üzərində yerləşən körpülər, karvansaraylar, məscidlər, monastırlar və digər memarlıq nümunələri, burada yaşamış xalqların inkişafını və tarixi proseslərini nümayiş etdirir.

Alban-xristian abidələri o dövrün dini və mədəni dünyagörüşünü əks etdirərək regionun tarixi zənginliyini üzə çıxarır. Lakin 18-ci əsrdən başlayaraq ermənilərin bu ərazilərdə sıx məskunlaşması,

tarix və mədəni irsin təhrif edilməsi və erməniləşdirilməsi istiqamətində sisteməlik cəhdlər göstərilmişdir. Bu proses nəticəsində abidələr üzərindəki türkdilli xalqlara aid simvollar dəyişdirilmiş, yazılar saxtalaşdırılmış və mədəniyyətlərarası əlaqələrin izləri silinməyə çalışılmışdır. Xüsusilə İrəvan şəhərində yerləşən məscidlər, məsələn, Göy məscid, Zal xan məscidi, Sərdar məscidi və digər abidələr şəhərin mədəni irsinin mühüm hissəsini təşkil edirdi. Göy məscid və digər məscidlər həm memarlıq üslubuna, həm də inşasına görə İslam dünyasının mühüm abidələri arasında yer alırdı. Lakin XIX və XX əsrlərdə, xüsusən Sovet dövründə İrəvanın memarlıq və mədəniyyət irsi, xüsusilə Azərbaycanlılara məxsus abidələr erməni vandalları tərəfindən məhv edilmiş və dəyişdirilmişdir. Bu dəyişikliklərə əsasən, bir çox abidələr və məscidlər ya tamamilə dağıdılmış, ya da məqsədli olaraq yenidən qurularaq başqa bir mədəniyyətə aid göstərilmişdir. Bunun nəticəsində, bir çox abidələrin tarixləri, arxitekturaları və əhəmiyyəti tamamilə itirilmişdir. Bu abidələrin qorunması və beynəlxalq səviyyədə təbliği həm regionun tarixi irsinin bərpası, həm də dünya mədəniyyətinin zənginləşdirilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu həm də Qərbi Azərbaycanın qədim mədəniyyətinin əsl kimliyini qorumaq və gələcək nəsillərə çatdırmaq baxımından vacib addımdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. A. Torpağın köksündə tarixin izləri. Bakı, Gənclik, 1983, 136 s.
2. Cəfərov C. Milli etnik yaddaşın izi ilə. Bakı, Səda, 2005.
3. Ermənistan Azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. Bakı, 1995.
4. Ələkbərli Əziz. Qərbi Azərbaycan. II cild, Zəngibasar, Gornibasar və Qırxbulaq mahalları. Bakı, Ağrıdağ, 2002, 736 s.
5. Musa Kalankatuklu, Albaniya tarixi, tərc. Z.Bünyadov, Bakı, Elm, 1993, s. 16-220.
6. Mirzəyev Hasan. Qərbi Azərbaycan Dərələyəz mahalı. Bakı, Elm, 2004, 858 s.
7. Əsgər Zeynalov. İrəvan Xanlığı gerçəkliyin aydınlığı. Bakı, Mütərcim, 2016, 656 s.

XATİRA AĞAEBVA

Доктор философии по истории

Старший научный сотрудник Института истории и этнологии имени Аббасгулу Ага Бакиханова Национальной академии наук Азербайджана

ИСТОРИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА

Западный Азербайджан, являясь регионом, богатым как с точки зрения истории, так и культурного наследия, на протяжении различных эпох был одним из центров, где пересекались культуры и цивилизации. Памятники, мечети, мавзолеи, дворцы и другие архитектурные образцы в этом регионе отражают его богатую историю и культурное наследие. Сохранение исторического и культурного наследия стало одной из главных задач современности. В данной статье рассматриваются исторические и архитектурные особенности памятников Западного Азербайджана, их сохранность, влияние геноцида армян и депортаций на судьбу памятников. Также затрагиваются исторические факты, связанные с территориальными претензиями армян в Южном Кавказе, исторические изменения, произошедшие в Ереване, Зангезуре и Дерелаязский округ, и представлены значительные сведения о разрушении культурного наследия.

Ключевые слова: Западный Азербайджан, исторические памятники, албанская архитектура, армянский вандализм.

KHATIRA AGHAYEVA

Doctor of Philosophy in History

Senior Researcher of the Institute of History and Ethnology of the Azerbaijan National Academy of Sciences named after Abbasgulu Agha Bakikhanov

HISTORICAL MONUMENTS IN WESTERN AZERBAIJAN

Western Azerbaijan, as a region rich in both historical and cultural heritage, has been one of the central points where various cultures and civilizations intersected throughout history. The monuments, mosques, mausoleums, palaces and other architectural examples in this area reflect the region's rich

history and cultural legacy. The preservation of historical and cultural heritage has become one of the most critical issues of the modern era. This article examines the historical and architectural features of the monuments in Western Azerbaijan, their preservation and the impact of the Armenian genocide and deportation events on their fate. Additionally, it delves into historical facts concerning Armenian territorial claims in the South Caucasus and addresses significant historical changes in areas such as Yerevan, Zangezur and Derelayaz, presenting vital information regarding the destruction of cultural heritage.

Keywords: Western Azerbaijan, Historical monuments, Albanian architecture, Armenian.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 13 noyabr 2025-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 30 noyabr 2025-ci il.

Rəyçilər: t.e.d. Nərgiz Quliyeva, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 94(479.24); UOT 930.2

MAHİR QƏRİBOV

*Tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Dövlət Universiteti Milli mətbuat tarixi kafedrasının doktorantı
<https://orcid.org/0009-0002-8183-5802>
mahir_garibov@yahoo.com*

“İRŞAD” QƏZETİNDƏ ƏHMƏD AĞAOĞLUNUN MİLLİ-İDEOLOJİ GÖRÜŞLƏRİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/111/278-283>

XX əsr Azərbaycanın ictimai-siyasi fikrinin görkəmli nümayəndələrindən olan Əhməd Ağaoğlunun mətbu fəaliyyətində “İrşad” qəzetinin xüsusi rolu vardır. Onun milli birlik konsepsiyası və ideoloji görüşləri qəzetin səhifələrində geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Əhməd bəyin Avropa təhsil mühiti və demokratik dəyərlər prinsiplərini əsas tutaraq yazdığı məqalələrdə millilik amili daim ön planda olmuşdur. Ağaoğlu həm strateji baxışa malik bir publisist, həm də İslam dünyasının modernləşmə zərurətinin qatı müdafiəçisi kimi çıxış etmişdir. Onun yazıları müsəlman dünyasının birliyi, ideoloji rolu, regional güc balansı və maarifçilik kimi məsələlərə dair mühüm fikirlər təqdim edir. Məqalələr göstərir ki, o yalnız hadisələrin şərhini verməmiş, həm də siyasət, tarix, din və cəmiyyət elmlərinin kəsişməsində nəzəri konsepsiya formalaşdırmışdır. Onun redaktorluğu ilə yayımlanan “İrşad” qəzetində yer alan türkcülük düşüncəsi müstəqillik dövründə milli azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşmasına mühüm təsir göstərmişdir.

Açar sözlər: Mətbuat tarixi, “İrşad” qəzeti, Əhməd Ağaoğlunun ideoloji baxışları, Demokratizm, Milli təfəkkürün təbliğatçıları.

Giriş. İctimai fikir tarixində elə şəxsiyyətlər var ki, onlar bütün həyatlarını milli əqidə və amal uğrunda mübarizəyə həsr etmişlər. Əhməd bəy Ağaoğlu da məhz belə şəxsiyyətlərdəndir. Onun həyatı həm də bütöv bir xalqın azadlıq arzusunun mübarizə salnaməsidir. Çar Rusiyasında 1905-ci il 17 oktyabr manifesti ilə elan olunan “söz, mətbuat və vicdan azadlığı” ideyası Azərbaycanda yeni mətbu orqanların yaradılmasına təkan verdi. Bu dövrdə 1905-ci ilin dekabrın 17-də Əhməd bəy Ağaoğlunun redaktorluğu ilə “İrşad” qəzeti nəşrə başladı və qısa zamanda milli maarifçilik hərəkatının əsas tribunasına çevrildi. İmtiyaz sahibi və redaktoru Əhməd bəy Ağaoğlu olan “İrşad” qəzeti, təsadüfdən deyil zərurətdən, milli təəssübdən və zamanın tələbindən meydana gəlmişdi. “İrşad”ın türk və müsəlman dünyasına ünvanlanan “Birlik, bərabərlik və qardaşlıq” ideyası ətrafına dövrün tanınan qələm sahibləri toplaşdılar. Onlar arasında başlıca ideya bu idi: “Azadlıq!”. [1. s.157]. Bu baxışlar sonradan milli birlik konsepsiyasının əsas komponentinə çevrildi. Əhməd bəy Ağaoğlunun yazdığı məqalələrində, nəşr etdirdiyi kitablarda, fəallıq göstərdiyi dövlət və ictimai qurumlarda əsas həyat amalı azadlıq olmuşdur. Buraya həm fərdin, həm toplumun, həm də yaşadığı mühitin azadlığını daxil etmək mümkündür.

“İrşad” qəzetinin nəşr mərhələləri. “İrşad” qəzeti 1905–1908-ci illərdə fəaliyyət göstərmiş və bu dövrdə ümumilikdə dörd il ərzində qəzetin 536 sayı çap olunmuşdur. “İrşad” sözünün mənası “yol göstərən” deməkdir. Əhməd bəy Ağaoğlu 1905-1906-cı illərdə qəzetin 116 sayının redaktoru olmuş, daha sonra Üzeyir Hacıbəyli, Həşim bəy Vəzirov, M.Ə.Rəsulzadə redaktor kimi qəzetin nəşrində fəal iştirak etmişlər. Qəzet öz fəaliyyətini 1908-ci ilin iyun ayının 25-dək davam etdirmiş və fəaliyyəti dönməndə yalnız Bakıda, Azərbaycan dilində nəşr olunmuşdur.

Qəzetin 1906-cı ilin fevral nömrələri, mart ayında isə bir neçə sayı Üzeyir bəy Hacıbəylinin müvəqqəti baş mühərrirliyi ilə işıq üzü görüb. 1907-ci ildə isə 1-ci sayıdan 15-ci sayıya kimi Həşim bəy Vəzirovun redaktorluğu ilə nəşr olunub. M.Ə.Rəsulzadə isə “İrşad”ın 11 sayının (46-57-ci nömrələrinin) redaktoru olub. “Hüriyyət, müsavət, ədalət” şüarı ilə nəşr olunan bu mətbu orqanın nəşri Bakının Sabunçu kəndindən neft milyonçusu İsa bəy Aşurbəyov olub. Onun adı Azərbaycan tarixinə həm xeyriyyəçi, həm də nəşir və publisist kimi yazılıb. Belə ki, “Dəvət”, “Şəlalə”, “Nicat”, rusca çıxan

"Baraban" satirik jurnal və qəzetlərin nəşri, həmçinin redaktoru olan İsa bəy Aşurbəyov "İrşad" qəzetinin çapında da yaxından iştirak edib [2, s.4].

"İrşad"ın nəşri ilə jurnalistika tariximizdə "İrşad"çılar nəslə yetişdi ki, onların sırasında Ü.Hacıbəyov, M.Ə.Rəsulzadə, F.Ağazadə, Ö.F.Nemanzadə, Q.Qarayev, A.Y.Talıbzadə, M.S.Axundov, A.Sur, S.M.Əfəndiyev, M.Hadi, N.Vəzirov, M.Ə.Sabiri göstərmək olar. Gündəlik nəşr olunan bu qəzet ədəbi, siyasi, elmi, iqtisadi və ictimai qəzet idi. Şərq əxlaqi-mənəvi dəyərlərinin qədimliyini önə çəkən "İrşad" islamın elmi-fəlsəfi tərəflərinə diqqəti yönəldirdi. İnsan azadlığının dini dəyərlərlə eyniyyət təşkil etdiyini vurğulayır və müsəlman həmrəyliyi üçün aktual olan yazılar dərc edirdi. Dövrün görkəmli ədib, şair və publisistlərini ətrafına toplayan "İrşad" təkcə xalqın gələcəyi yolu göstərmir, mövcud çətinlikləri, məzhəb ixtilaflarını da qələmə alır, cəmiyyəti birləşdirəcək mənəvi dəyərləri təbliğ edirdi. Ağaoğlunun məqalələrində əsas ideya xəttini azadlıq, özünüdərk, ictimai tərəqqi və türk kimliyi təşkil edirdi. O, xalqın tarixində mühüm rol oynamış türk dövlətçilik ənənələrini xatırladaraq yazırdı ki, azadlıq insan şüurunun əsas mahiyyətidir.

Bəşəriyyətin tarixi təcrübəsini öyrənən və müasir mədəni prosesləri izləyən ziyalıların fikirlərindəki ümidverici cəhət bu olmuşdur ki, milli və dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq əksər mütəfəkkirlərin məqsədləri mənsub olduqları millətə arzuladıqlarını bütün bəşəriyyətin gələcəyi üçün məqbul saymış, mədəni dəyərləri milli və bəşəri meyarların harmoniyası şəklində təqdim etməyə çalışmışlar. Türk dünyasının, o cümlədən də Azərbaycan ziyalılarının fəal qoşulduqları bu milli müzakirə, cəmiyyətin yeniləşməsi və mədəni həyatın müasirləşməsi ideyaları mütəfəkkirləri "Dünya mədəniyyəti bir bütündür" qənaətində birləşdirmişdir. Onlar nəticədə belə bir həmrəy fikirdə olmuşlar ki, mədəniyyətləri coğrafi mənsubiyyətinə görə deyil, məzmun və mahiyyətinə görə dəyərləndirmək lazımdır.

Əhməd bəy Ağaoğlunun milli-ideoloji baxışları. "İrşad" yeni qurulacaq dövlətin, azadlığa çıxacaq Azərbaycanın naminə çalışır, gündəlik işin, yaşanacaq ideyaların düsturunu müəyyənləşdirdi. XX əsrin əvvəllərində formalaşan üçlü məfkurə "türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək" mədəni, dini və milli identiklik məsələsində dönüş nöqtəsi sayılır. Bu ideya ilk dəfə Əli bəy Hüseynzadə tərəfindən irəli sürülmüş, lakin sistemləşməsi və siyasət sahəsində yayılması Əhməd bəy Ağaoğlu, M.Ə.Rəsulzadə və Ziya Gökalp tərəfindən davam etdirilmişdir.

XIX əsrin 90-cı illərindən "millət nədir?" sualına cavab axtarmağa başlayan böyük mütəfəkkir, ümumtürk problemləri ilə məşğul olarkən gənc yaşlarından milli-azadlıq hərəkatlarının təsiri ilə milli özünüdərk etmə prosesinə keçərək mükəmməl milli intibah, milli azadlıq konsepsiyasına gəlib çıxmış və belə bir fikir gəlmişdir ki, "Türklük bölünmə qəbul etməyən bir tamdır. Harada olursa olsun ona xidmət etmək mübarəkdir, müqəddəsdir!" [3, s.73].

Əhməd bəy Ağaoğlu türklərinsoykökünün tarixinə müraciət edərək onların müstəqil dövlətqurduqları dövrləri yada salır və azadlığı insan şüurunun cəvhəri adlandırır. Əhməd bəyin fikrincə, hər bir insan milli əxlaq və mənəviyyətin müqəddəs normalarından biri olan vətənpərvərlik hissinə malik olmaqla yanaşı Vətən yolunda cəfaya da dözməli, torpağın hər qarışını düşməndən qorumaq üçün öz qanını belə əsirgəməməlidir. Şübhəsiz ki, Vətən də öz övladlarının qayğısına qalmalı, onların bütün hüquqlarını təmin etməlidir. Belə olduqda xalq bir qaya olub düşmən hücumlarının qarşısına siper çəkər. Siyasi plüralizmi önə çəkən Ə.Ağaoğlu Rusiyada fəaliyyət göstərən firqələrin fəaliyyətini də işıqlandırır. O, "Rusiyanın hal-hazır" məqaləsində "İstibadiyyətin və məşrutyyətin" istiqamətində olanların, yəni monarxist və inqilabi partiyaların fəaliyyəti barəsində məlumat verir, onların yaranma səbəblərini, fəaliyyətlərini araşdırır. Müəllif öz məqaləsində "monarxist obsolyutist", "monarxist konstitusionalist" və "konstitusionalist demokrat" firqələrinin yaranması və ictimai-siyasi islahatların zəruriliyini diqqətə çatdırır. Ə.Ağaoğlu bu mənada müasirlərini "konstitusionalist demokratlar"ın üzərinə yönəldərək yazırdı: "Bu firqə Rusiyada ən böyük, ən güclü firqələrdəndir: cəmi Rusiyanın pişrovları, qəlası, ərbabi-qələm və zəkası, bəyləri, xanları, professorları, yazıçıları və qəzetləri bu firqədəndirlər. Şimdiki demək olar ki, gələcəkdə hökumət və idarə bu firqənin əlində olacaqdır" [4, s.3]. "İrşad"çılar Azərbaycanın gələcək istiqbalı naminə əzmlə mübarizə aparır, qonşu ölkələrdə gedən ictimai-siyasi prosesləri izləyir, onlara aid analitik yazılar yazırdılar. Həmçinin Avropa və Amerika, Uzaq və Yaxın Şərq ölkələri də diqqətə alınır, rus, fransız, ingilis mətbuatına istinadən beynəlxalq həyat barəsində informasiyalar dərc edirdilər. Çap olunan yazılarda "İrşad" öz ideya-siyasi istiqamətinə, ideoloji görüşünə görə hürriyyət amalı, milli müstəqillik, azadlıq duyğularını tərənnüm edirdi. Ağ-

oğlu Azərbaycan mühitinin yeniləşməsi üçün yalnız tənqid etmir, eyni zamanda onun həlli yollarını göstərirdi. O, qeydedirdi ki, müsəlmanların qurtulması, onların maddi, mənəvi həttasiyası yüksəlişi, yalnız iki məsələnin həllinə bağlıdır: Qadın azadlığı, əlifba islahatı [5, s.83].

Əhməd bəy Ağaoğlu vaxtilə dünyada hökmran mövqə tutan türk xalqının tarixindən milli fəxr hissi ilə yazırdı: “Nəslim əsil, elimnəcib, qanım təmizdir. Yurdum əvvəlcə Orta Asiyanın yüksək yaylası idi. Sonra coşub daşan bir qanın həmlələri ilə əcdadım Şərqə, Qərbə, Şimala və Cənuba yayılmışdır. Məmləkətlər basmışlar, dövlətlər qurmuşlar, mədəniyyətlər meydana gətirmişlər” [6, s.94]. O, daha sonralar “Millət və ziyalılar” mövzusunda toxunaraq yazır ki: “... millətə rəhbərlik edən onun əməl və arzularına tərcüman olan zümrə” ziyalılardır. Bu zümrə “adətən millətin biraynası olur, millət nədirsə, o da odur, o nə isə, millət də odur” [7, s.201]. Həqiqətən də ziyalılar tarixdə əsl bir inqilab yaratmışlar. Əhməd bəyə görə: “Millətin təşəkkülündə birinci amil milli ruh, milli psixologiya, ikincisi isə milli ictimai-bədii fikirdir. Dante, Şekspir, Bruno, Milton, Spenser, Lermontov, Tolstoy, Şiller, Hegel, Volter, Russo, Hüqo, Puşkin kimi ədiblər, şairlər, mütəfəkkirlər olmasaydılar, ingilis, alman, fransız, italyan, rus millətləri vücuda gəlməzdi!” [6, s. 95]. Bununla Əhməd bəy Ağaoğlu millətin və millətçiliyin əvvəlcə məhz Qərbdə, Avropada meydana gəldiyinə və Şərqin bu məsələdə geridə qalmasına işarə edirdi. Halbuki dünya xalqlarının qanı məhz türk qanı ilə qarışdırılmışdır: “... kim bilir, bu günki hindlərin, əfqanların, farsların, cənubi rusların, lehlərin, müstəməl cəzairilərin, tunislilərin, misirlilərin damarlarında axan qanın çox hissəsi türk irqinə mənsubdur. Türklər qoca Asiyayı, Avropa ilə Afrikayı istila etdikləri zaman-larda qanlarını əsirgəməmişlər. Bəlkə də bu bir fərman-i allah idi... Əskimiş ənasirin təzələnməsi, yekyodən vücut və həyat bulmaları üçün türk qanı ilə bəşəriyyətin aşılınması, bəlkə hikməti-əzəmiyyətdən bərayi-sirdir” [8, s.208]. Onun “Türk aləmi” məqaləsində yazdığı bu fikirlərdən “bəşəriyyətin türk qanı ilə aşılandığı” nəticəsi çıxarılır. Buna görə də məhz millətçilik türk xalqlarını köləlikdən xilas edib birləşdirəcək, onlara mətanət, əzm, səbatlılıq hissi bəxş edəcək qüvvədir. “Xasiyyətcə olduqca mütədəyyin bir millət olan” “türklərin müqəddəratı ... islamiyyətin müqəddəratı ilə ayrılmayacaq dərəcədə mərbutdur... Biz türklər Asiyai-qərbiyyəyə atıldığımız gündən bəri kəndimizi islam deyə tanıyırıq... Tarixi-islamın doqquz yüz sənəsində islamiyyəti müdafiə, mühafizə, siyasət və himayət vəzifəsini türk qövminə umuzuna almışdır... İslamiyyət türklər üçün bütün mənası ilə qövmi, (irqi) bir dindir” [8, s.209]. Əhməd bəy Ağaoğlu türkçülüüyü islama qarşı qoymaq fikrindən çox uzaq olaraq göstərirdi ki, türk qövmini islamiyyətdən, islamiyyəti də türk qövmindən təcrid etmək mümkün deyil.

Türkçülük və İslam münasibətləri. Əhməd bəy türkçülüüyü islamdan ayırmadan, hər iki ideyanın vəhdətini vacib hesab edirdi. Onun fikrincə, türklər tarix boyu islami dəyərlərin siyasi və mənəvi dayağı olmuşlar. Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd Kamal və Midhət Cödət də öz yazılarında Şərq tarixi və islam elminə toxunur, Şərqin möhtəşəmliyini, mədəni zənginliyini təbliğ edirdilər. Əhməd bəy Ağaoğlunun yazılarında da Şərqlə Qərb üz-üzə qoyulmur, iki fərqli dünyagörüş kimi təqdim olunurdu.

Xristian dünyası və islam aləmi tarixində azadlıq anlayışına münasibət bildirən “İrşad”çılar dövlət və cəmiyyət münasibətlərinə aydınlıq gətirir, bu mənada ictimai institutları formalaşdıran Avropanın bu sahədə xeyli önə çıxdığını qeyd edirdilər. Fransanın təmsalında Avropaya münasibət meyarını müəyyənləşdirməyə çalışan Əhməd bəy “İrşad”da dövlətçilik tarixi və nəzəriyyəsiindən danışarkən əvvəlcə Azərbaycanda demokratik cəmiyyət yaradılması ideyasını ortaya qoyurdu. “İrşad”da ilkin islamın təriqətlərə parçalanması pislənir, dini təfəkkürün vəhdət ideyası gücləndirilir, bədii ədəbiyyatda və publisistikada islam modernizmi əsas götürülür, islamın təməl faktorlarının bərpasına diqqət yönəldir, “Sünni-şiə ayrı-seçkiliyini” ciddi tənqid edən Əhməd bəy Ağaoğlu bu ümummilli problemin nəzəri həllinə çalışırdı [6, s.95]. “Türk aləmi” silsiləsində isə islamiyyət və qövmiyyətin (türklüyün) bir-biri ilə qarşılıqlı təsirdə inkişaf etdiyini əsaslandırırırdı. “İslamiyyət cərəyanı türk aləmində müşahidə edilən cərəyanların birincisidir. Fəqət bunun zəminində digər bir cərəyandaha hüsusla gəlməkdədir ki, bu da qövmiyyət, yaxud türklük cərəyanıdır... Şu iki cərəyan bəzən birləşərək, bəzən ayrılaraq imtizac və bəzən mücadimə edərək, eyni sahə üzərində yürüməkdədir. Bunların bəxş etməkdə olduğu füyuzat eyni dərəcədə mühüm və nafe, eyni dərəcədə mübərə və müqəddəsdir [8, s.208].

“İrşad”ın ictimai-siyasi xətti. Qəzet Avropa və Rusiya mətbuatına istinadən beynəlxalq siyasi prosesləri təhlil edir, rus monarxist və demokrat firqələrinin fəaliyyətini izah edir. Bununla yanaşı, Azərbaycanda demokratik cümhuriyyət ideyasının ilk nəzəri əsasları da məhz “İrşad”ın səhifələrində

formalaşmışdır. Təriqətlərarası savaşın xalqın birliyinə əngəl olduğunu önə çəkən Ə. Ağaoğlu "İrşad" qəzetində bu problemə toxunaraq xalqın mənəvi tənəzzülünə səbəb olan faktorlar barəsində yazırdı: "Necə ki, çox adamlara məlumdur bu axırlarda bəzi fəsad və fitnəçilər çalışırdılar ki, Qafqaz şiə və sünni müsəlmanlarının arasına büğz və ədavət salıb ortalarına cədvəl və cidal salsınlar" [9, s.3]. Bu problemləri təhlil edən Əhməd bəy Ağaoğlu Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində baş verən proseslərə üz tutur, qarşıdurma səviyyəsinə qaldırılmış məsələni "birlik, bərabərlik və ədalətlə" aradan qaldırmağı vacib hesab edirdi. Ağaoğlu məzhəbçiliklə mübarizə aparmaqla yanaşı şiə-sünni qarşıdurmasını xalqın milli birlik və inkişafına ən böyük maneələrdən biri kimi görürdü. O, Qafqaz müsəlmanları arasında təfriqə yaradan qüvvələri sərt tənqid edirdi. "Difai" partiyasının proqramını dərc etməklə xalqı bir təşkilat ətrafında cəm olmağa çağırırdı [10, s.260]. Yaranmış vəziyyətdə xalqın varlığını qoruyub saxlamaq, milli mübarizəni həyata keçirmək üçün milli təşkilatlanma prosesini həyata keçirmək Azərbaycan ziyalılarının qarşısında duran başlıca şərt idi.

Milli intibah və mədəni dirçəliş. Ağaoğlu milli intibahın şərtlərini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirirdi: siyasi və milli şüurun inkişafı, milli birlik, mədəni tərəqqi, fanatizm və mövhumata qarşı mübarizə, çarizm və rus şovinizminə qarşı duruş. Bu baxışlar Azərbaycan milli ideologiyasının formalaşmasında mühüm nəzəri baza yaratmışdır. Əhməd bəy Ağaoğlunun fikrincə, milli kimliyini dərk etməyən, tarixi irsinə sahib çıxmayan xalq dini mənsubiyyətə əsaslanmaqla mövcudluğunu sübut edə və qoruyub saxlaya bilməz. Və bu mənada Ağaoğlu "İrşad"da mənsub olduğu xalqın milli özünüdərkinə və oyanışına təkan verən publisistik yazılarla çıxış edirdi. Bu böyük mütəfəkkir "İrşad"ı Azərbaycan jurnalistikasının ən ciddi problemləri ilə məşğul olmağa yönəldir, bir sıra mətbu orqanları, o cümlədən "Həyat"ı, "Kaspi"ni, "Molla Nəsrəddin"i, "Fyuzat"ı dövrün aynası hesab edir və mətbuatı bütövlükdə cəmiyyətin meyar ölçüsü kimi dəyərləndirirdi. Məhz buna görə də "İrşad"çıları həmişə şəxsi qərəz və intriqalardan uzaq durmağa səsləyir, əsassız mübahisələrə qarışmamağa çağırırdı. Dövrün bəzi mətbu orqanlarındakı şantaj ürəkağrısı ilə yanaşırdı. "İrşad"ın abunəsinin aşağı düşdüyü vaxtlarda ona qarşı yönələn qarayaxma kampaniyası hallarını görən Ə. Ağaoğlu dözümlülük nümayiş etdirir və yazırdı: "Mən səmimi qəlbdən diyirəm, əgər millətim məndən narazıdır, əgər məni qəzetin nəşrini aparmağa layiq görmürsə, mən "İrşad"ı hər kəs istəsə, ona verərəm, qoy məndən yaxşıları, məndən layiqliləri aparsın, təki aparsın, təki bu mənbeyi-feyz və tərəqqi olan sərmayə əlimizdən çıxmasın. Axtarın, vuruşun, tapın, biz bu qədər zəhmətlər ilə düzəlmiş büsatı özgələrə millət namına təslim etməyə hazırıq" [9, s.4].

"İrşad"a qarşı siyasi və mənəvi təzyiqlər. Əhməd bəy Ağaoğlunu tənqid atəşinə tutanlar köhnə fikirli insanlar, mühafizəkar şəxslər idi və bunu çox zaman sadəcə tənqid xatirinə edirdilər. Qəzetin fəaliyyətinə mənfi təsir göstərən məsələlərdən biri "İrşad"ın yayımına Türkiyənin hakim siyasi dairələrinin qadağa qoyması idi. Əhməd bəy Ağaoğlu "İrşad"ın 23 fevral 1907-ci il tarixli sayında yazırdı: "Sultan Əbdül Həmidin qəzetəsinin Türkiyəyə keçirilməsi şiddətli surətdə yasaq edildi, qadağan olundu. Sultan sarayından bu xüsusda rəsmi işarət vəqon bulmuş bunun üçündür ki, iki həftədən bəri Rusiya postaxanələri kimsəyə bir şey vermiyor, bana göndərilən ruznamələr dəxi yetişmiyor" [9, s.4]. Qəzetin fəaliyyətinin dayandırılmasını abunə azlığı, dil qəlizliyi, fikir mürəkkəbliyi və jurnalistika təcrübəsinin yetərinə olmaması ilə bağlayanlar bu fakta diqqət yetirməlidirlər. XX əsrin əvvəllərindəki mətbuat nümunələri haqqında xatirələrində Abdulla Şaiq o dövrün nəşrlərini qaranlıq gecədə biri-birinin ardınca yanıb-sönən ulduzlara bənzədirdi. Bu dövrdə Azərbaycan mətbuatının ən parlaq nümunəsi olan "İrşad" yenilikçi mətbuat orqanı kimi öz missiyasını layiqincə davam etdirir, fikir və informasiya istehsalı ilə məşğul olurdu [10, s.24].

"İrşad"ın göstərdiyi yol ümumxalq yolu olduğundan sonralar istər "Molla Nəsrəddin"çi mətbu orqanlar, istərsə də "Fyuzat"çı romantik-fəlsəfi nəşrlər onun prinsiplərini daha geniş miqyasda davam etdirdilər. "İrşad"dan sonra onun əsas aparıcı yazarları dövrün müxtəlif mətbu nəşrlərində çalışır, milli jurnalistikamızın inkişafına öz töhfələrini verirdilər. Dövrün bir sıra aparıcı mətbu nəşrləri ilə yanaşı, "İrşad"dan sonra fəaliyyətə başlayan "Yeni İrşad" və "Çarışçı" deyilənlərə sübutdur. Əhməd bəy Ağaoğlu başda olmaqla "İrşad" və irşadçıların fəaliyyəti azad cəmiyyət, müstəqil dövlət və bütöv vətən ideyasına əsaslandığından, öz dövrlərində mühafizəkar qüvvələrin açıq-aydın təzyiqlərinə məruz qalıb. Bu təhdidlər təəssüf ki, sovet dönəmində də təkrar olunub, panislamist və pantürkist damğası ilə "İrşad" obyektiv təhlildən kənarda qalıb.

Nəticə. XX əsrin əvvəllərində “İrşad” qəzetinin səhifələrində yer alan milli-ideoloji konsepsiya - türkçülük, milli birlik, demokratik dəyərlər və modernləşmə prinsipləri, müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyinin ideoloji əsaslarının formalaşmasına mühüm təsir göstərmişdir. Ağaoğlu, türk millətinin tarix səhnəsindəki köklü varlığını ön plana çəkən fikirləri ilə Türk tarixinin ümumbəşəri sivilizasiya içərisindəki yerini müdafiə etmiş, elmi tarix anlayışının formalaşmasına ciddi töhfə vermişdir. O, milləti iradi amillərə əsaslandırırmış, etnik millətçilik tərəfdarı olmadığını göstərmişdir. Bu baxımdan, Ağaoğlunun fəaliyyəti həm Cümhuriyyət dövrü tarix yazımına, həm də milli kimliyin formalaşmasına əhəmiyyətli bir töhfə kimi qiymətləndirilməlidir.

Əhməd bəy Ağaoğlunun türk millətinin tarixi məsuliyyətini yerinə yetirməsinin vacibliyini vurğulayan çıxışları və mövqeyi göstərir ki, türklərin tarix anlayışı yalnız keçmişi öyrənmək deyil, bu bilikdən millətin gələcəyi üçün istifadə etməyi də əhatə edir. Bu yanaşma onun tarix şüurunu milli şüur məsələsi kimi dəyərləndirdiyini və müəllimlərin bu şüurun ötürülməsindəki rolunun yüksək və əvəzsiz olduğunu göstərir. Ağaoğlunun bu prosesdəki rolu onu Türk dünyasının orta qəyri halına gətirmişdir. Əhməd bəy Ağaoğlunun elmi-publisistik irsi və xüsusilə “İrşad” qəzetindəki yazıları Azərbaycanda milli düşüncənin inkişafında silinməz izlər qoymuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Yaqublu, N. Əhməd Ağaoğlunun Azərbaycan ictimai-siyasi mühitinə gətirdiyi yeni dəyərlər. Əhməd bəy Ağaoğlunun anadan olmasının 150 illiyinə həsr edilmiş Beynəlxalq Simpoziumun materialları. Bakı, 2-3 oktyabr 2019-cu il, s.157-160.
2. İsmayıl Y, “Əhməd bəy Ağaoğlunun “İrşad”ı- “Birlik, bərabərlik və qardaşlıq” ideyası bu qəzetin əsas şüarı idi”, Şərq qəzeti, Bakı, 21 may 2019.
3. Ağaoğlu A, “Mütəreke ve Sürgün Hatıraları”, İstanbul, 2010.
4. Ağayev, Ə “Qəribə işlər”, İrşad qəzeti, Bakı, 17 fevral 1907.
5. Süleymanlı M, “Əhməd Ağaoğlunun “İslama görə və İslamiyyətdə qadın”, Bakı 2008.
6. Qaribov M. “Əhməd bəy Ağaoğlunun mətbu fəaliyyətində milli birlik ideyası və ideoloji məsələlər” Qədim Diyar Beynəlxalq Elmi Jurnal. 2025 / Xüsusi Buraxılış, s.92-98.
7. Mirəhmədov Ə. “Əhməd bəy Ağaoğlu”, Bakı, 2014.
8. Mustafayev, Q. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda islam ideologiyası və onun tənqidi. Bakı, 1973.
9. Ağayev, Ə, “Qəribə işlər”, İrşad qəzeti, Bakı, 23 fevral 1907.
10. Ağaoğlu, Ə. Qafqazda milli məsələ: Məqalələr və sənədlər toplusu. Bakı, 2019.

МАХИР ГАРИБОВ

Кандидат исторических наук

Бакинский Государственный Университет

Докторант кафедры История национальной прессы

НАЦИОНАЛЬНО-ИДЕОЛОГИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ АХМЕД АГАОГЛУ В ГАЗЕТЕ «ИРШАД»

Газета «Иршад» занимает особое место в публицистической деятельности Ахмед Агаоглу- одного из видных представителей общественно-политической мысли Азербайджана XX века. Его концепция национального единства и идеологические взгляды получили широкое отражение на страницах издания. В статьях, написанных Агаоглу, где в основу положены европейская образовательная среда и принципы демократических ценностей, национальный фактор всегда выдвигался на первый план. Агаоглу выступал как публицист со стратегическим видением и одновременно как убежденный защитник необходимости модернизации исламского мира. Его работы содержат важные идеи, касающиеся единства мусульманского мира, его идеологической роли, регионального баланса сил и просвещения. Материалы показывают, что он не только комментировал события, но и формировал теоретическую концепцию на пересечении политики, истории, религии и социальных наук. Туркистская идеология, отраженная на стра-

ницах газеты «Иршад», издававшейся под его редакцией, оказала значительное влияние на формирование идеологии азербайджанства в период независимости.

Ключевые слова: история прессы, газета «Иршад», идеологические взгляды Ахмед-бека Агаоглу, демократизм, пропагандисты национального мышления

MAHIR GARIBOV

Doctor of Philosophy in History

Baku State University, Doctorant at the Department of National Press History

NATIONAL-IDEOLOGICAL VIEWS OF AHMAD AGAOGU IN THE “IRSHAD” NEWSPAPER

The newspaper *Irshad* occupies a special place in the journalistic activity of Ahmad Agaoglu, one of the prominent representatives of Azerbaijan's socio-political thought in the twentieth century. His concept of national unity and ideological views are extensively reflected in the pages of the newspaper. In his articles, written on the basis of the European educational environment and the principles of democratic values, the idea of national identity always remained at the forefront. Agaoglu emerged both as a publicist with strategic vision and as a strong advocate of the necessity for modernization in the Islamic world. His writings present important ideas on issues such as the unity of the Muslim world, its ideological role, regional power balance, and enlightenment. The articles demonstrate that he not only interpreted contemporary events but also formulated a theoretical concept at the intersection of politics, history, religion, and social sciences. The Turkish ideological thought reflected in the *Irshad* newspaper, published under his editorship, had a significant influence on the formation of Azerbaijani national ideology during the period of independence.

Keywords: History of the press, *Irshad* newspaper, ideological views of Ahmad Agaoglu, democracy, propagators of national thinking

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 24 noyabr 2025-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 30 noyabr 2025-ci il.

Rəyçilər: f.e.d. Vüqar Əliyev, s.e.d. Sabir Məmmədli.

**Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin
dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlər qarşısında qoyulan tələblər**

- Məqalələrdə müəllif(lər)in adı və soyadı açıq şəkildə, elmi adı və dərəcəsi, işlədiyi müəssisə, həmçinin elektron poçt ünvanı göstərməlidir.
- Məqalələr Azərbaycan, rus və ingilis dillərində çap oluna bilər. Məqalənin yazıldığı dildə annotasiya, əlavə digər 2 dildə xülasə verilməlidir. Xülasənin üstündə məqalənin adı mütləq göstərməlidir. Xülasələr bir-birinin eyni olmalı və məqalənin məzmununu əks etdirməli, elmi və qrammatik baxımdan ciddi redaktə olunmalıdır.
- Məqalələrin mətnləri azərbaycan dilində latın əlifbası, rus dilində kiril əlifbası və ingilis dilində (ABŞ) əlifbası ilə Times New Roman-14 şrifti ilə, 1,5 intervalla 8-12 səhifə həcmində qəbul edilir (A4 format, səhifənin ölçüləri: yuxarı – 2 mm, aşağı – 2,5 mm, sol – 3 mm, sağ – 1,5 mm).
- Məqalədə UOT indekslər, 3 dildə açar sözlər göstərməlidir.
- Məqalə Giriş, Əsas mətn (yarımbaşlıqlar göstərməklə) və Nəticə hissələrindən ibarət olmalıdır. Məqalədə elm sahəsinin xarakterinə uyğun olaraq elmi işin yeniliyi, müəllifin gəldiyi nəticə aydın şəkildə verilməlidir.
- Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı ya əlifba ardıcılığı ilə, ya da mətnə rast gəlinədiyi ardıcılıqla və [1] və ya [1, s.119] kimi nömrələnməlidir. Eyni ədəbiyyata mətnə başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərməlidir.
- Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam və dəqiq olmalıdır. İstinad olunan mənbənin bibliografik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Elmi məqalələrə, simpozium, konfrans və digər nüfuzlu elmi tədbirlərin materiallarına və ya tezislərinə istinad edərkən məqalənin, məruzənin və ya tezisnin adı göstərməlidir. İstinad olunan mənbənin bibliografik təsviri verilirərkən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının “Dissertasiyaların tərtibi qaydaları” barədə qüvvədə olan təlimatının “İstifadə edilmiş ədəbiyyat” bölməsinin 10.2 – 10.4.6. tələbləri əsas götürülməlidir.
- Məqalələrin sonundakı ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və s. istinadlara üstünlük verilməlidir.
- Ədəbiyyat siyahısı avtomatik nömrələmə ilə yığılmış məqalələr qəbul edilməyəcəklər.
- Məqaləyə mütləq 1 mütəxəssis rəyi (rəyçinin adı (tam şəkildə), elmi dərəcəsi, elmi adı və elmi titulu, iş yeri), məqaləni çapa tövsiyə edən müəssisənin elmi şurasının (kefədranın, şöbənin) iclas protokolundan çıxarış əlavə olunmalıdır.
- Elmi jurnallarda “*əvvəli ötən sayımızda*”, “*ardı növbəti nömrədə*” adı altında seriya məqalələrin dərc olunmasına icazə verilmir.
- Texniki baxımdan düzgün tərtib edilməyən, həmçinin plagiatlıq faktı aşkar edilən məqalələr çap olunmayacaq.

Redaksiya ilə əlaqə:

TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

Требования к оформлению научных публикаций

- В статье должны быть указаны место работы и адрес, электронный адрес автора (авторов).
- Статьи могут быть опубликованы на Азербайджанском, турецком, русском и английском языках. Резюме статьи должно быть на двух языках, помимо языка написания статьи. Оба резюме должны быть одинаковыми и отображать содержание статьи. В резюме должны быть показаны научный результат, научная новизна, практическая ценность и др. Резюме должно быть научно и грамматически отредактировано. В резюме должны быть полностью указаны название статьи, имя автора (авторов).
- Текст статьи должен быть набран шрифтом Times New Roman, кегль 14, 1,5 интервал латинской графикой для статей на азербайджанском турецком языках и английском, кириллицей для статей на русском языке.
- В статье должны быть указаны UOT индексы или коды типа PACS, а также ключевые слова. Ключевые слова должны быть на трех языках (на языках написания статьи и резюме).
- В конце статьи должны быть даны научная новизна, практическая ценность, экономический результат и др.
- В статье должны быть даны ссылки на научные источники. Список литературы должен быть либо по порядку (например, [1] или [1, с.119]) или же по порядку шифра. Если дается сноска на ту же литературу в другом месте текста, тогда номер сноски должен быть таким же как и прежде.
- Информация о каждой сноске, данной в списке литературы, должна быть полной и точной. Библиографическое описание источника должно быть дано в соответствии с его видом (монография, учебник, научная статья и т.д.). При ссылке на статью, материалы симпозиумов, конференций и других научных изданий, должно быть указано название доклада или тезиса. При библиографическом описании ссылаемых источников должны браться за основу требования 10.2-10.4.6 отдела «Используемая литература» действующей инструкции по «Правилам составления диссертационных работ» Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики.
- В статье преимущество должно быть дано научным статьям, монографиям и другим источникам, опубликованным в течении последних 5-10 лет.
- Статьи, список литературы которых набраны в режиме автоматической нумерации, не принимаются.
- К статье должны быть приложены 1 рецензия (с указанием имени, научной степени, научного звания и научного титула, места работы рецензента), выписка из протокола научного совета (кафедры, отдела) учреждения, рекомендующего публикацию статьи.
- Статьи, которые не являются технически корректными, а также содержат плагиат, не будут опубликованы.

Электронный адрес журнала “История и ее проблемы”:
TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

Requirements for scientific publications

- The place of work and the address, e-mail address of the author(s) should be indicated in the article.
- Articles may be published in Azerbaijani, Turkish, Russian and English. The summary of the article should be in two languages, in addition to the language of the article. Both summaries should be the same and display the content of the article. The summary should show the scientific result, scientific novelty, practical value, etc. The summary should be scientifically and grammatically edited. The summary should contain the full title of the article, the name of the author(s).
- The text of the article should be typed in Times New Roman, 14, 1.5 interval, Latin script for articles in Azerbaijani Turkish and English, Cyrillic for articles in Russian.
- The article should indicate UOT indexes or PACS type codes, as well as keywords. Keywords should be in three languages (in the languages of the article and resume writing).
- At the end of the article scientific novelty, practical value, economic result, etc. should be given.
- The links to the scientific sources should be given in the article. References should be either in order (for example, [1] or [1, p.119]) or in order of cipher. If a footnote is given for the same literature elsewhere in the text, then the footnote number should be the same as before.
- Information about each footnote given in the list of references should be complete and accurate. The bibliographic description of the source should be given in accordance with its type (monograph, textbook, scientific article, etc.). When referring to an article, materials of symposia, conferences and other scientific publications, the title of the report or thesis should be indicated. In the bibliographic description of the referenced sources, the "Used literature" section 10.2-10.4.6 of the current instruction on the "Rules for writing dissertations" of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan should be taken as the basis.
- In the article, the advantage should be given to the scientific articles, monographs and other sources published in the last 5-10 years.
- The article should be accompanied by 1 review (indicating the name, scientific degree, academic title and scientific title, place of work of the reviewer), an extract from the protocol of the scientific council (chair, department) of the institution that recommends publication of the article.
- Articles that are not technically correct, as well as plagiarism, will not be published.

Email: TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

Çapa hazırlayanlar: *Sevinc Ruıntən* – Bakı Dövlət Universiteti
Şəbnəm Cəfərova – Bakı Dövlət Universiteti
Elmar Axundov – Bakı Dövlət Universiteti
İlham Məmmədov – Bakı Dövlət Universiteti
Şəhla Xələfova – Bakı Dövlət Universiteti

Tərcüməçi redaktorlar: *Anar Kərimov* – Bakı Dövlət Universiteti
Aynur Məmmədova – Bakı Dövlət Universiteti

Web-redaktor: *Ramil Dadaşov* – Azərbaycan Texniki Universiteti

Yığılmağa verilmişdir: 30.11.2025. Çapa imzalanmışdır: 05.12.2025.
Redaksiyanın ünvanı: Bakı – 370148, akad.Z.Xəlilov küç.23
Bakı Dövlət Universiteti, Tarix fakültəsi. Tel.: 539 08 56
E-mail: TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

